UNIWERSYTET RZESZOWSKI
KOLEGIUM NAUK HUMANISTYCZNYCH
INSTYTUT ARCHEOLOGII

Paweł Kocańda

BUDOWNICTWO OBRONNO-REZYDENCJONALNE WACŁAWA II (1291-1305) W MAŁOPOLSCE NA TLE ZIEM POLSKICH.

STUDIUM ARCHEOLOGICZNO-HISTORYCZNE

Tom II

Katalog obiektów obronnych

Praca doktorska
napisana pod kierunkiem
prof. dr hab. Zbigniewa Pianowskiego
Opiekun naukowy
dr hab. Andrzej Rozwałka, prof. UR
Promotor pomocniczy
dr Leszek Poniewozik

Rzeszów 2020

Spis treści

Komentarz do katalogu……4-5

Układ katalogu……6

1. Babice - zamek Lipowiec……7-15
2. Będzin - zamek……16-25
3. Białawoda - zamek Lemiesz……26-29
4. Biecz - zamek Królowej Jadwigi……30-37
5. Biecz - dwór królewski/mury miejskie……38-45
6. Bochnia – zamek żupny……46-50
7. Brzyna – obiekt obronny……51-52
8. Czchów – zamek……53-58
9. Czorsztyn – zamek Wronin……59-68
10. Chęciny – zamek……69-81
11. Dębno - dwór biskupów krakowskich……82-85
12. Dobczyce – zamek……86-92
13. Iłża – zamek biskupów krakowskich……93-102
14. Jerzmanowice – grodzisko……103-106
15. Kazimierz Dolny - wieża cylindryczna……107-115
16. Kielce - dwór biskupów krakowskich/inkastelowany kościół……116-122
17. Krajowice_zamek Golesz……123-129
18. Kraków-Wawel – zamek królewski……130-150
19. Kraków - dwór biskupów krakowskich……151-157
20. Kraków - fortyfikacje miejskie……158-167
21. Kraków – Kazimierz – zamek na „Skałce”……168-173
22. Kunów - dwór biskupów krakowskich……174-176
23. Kurów – zamek……177-180
24. Lelów – zamek……181-184
25. Lublin – zamek……185-198
26. Muszyna – gródek biskupów krakowskich……199-202
27. Myślenice – zamek……208-213
28. Nowy Sącz – zamek/fortyfikacje miejskie……214-230
29. Nowy Sącz - dwór biskupów krakowskich……231-234
30. Nowy Żmigród – zamek……235-240
31. Olsztyn k. Częstochowy – zamek Przymiłowice……241-250
32. Ostrężnik – zamek……251-255

33. Pełczyska – zamek……..256-259
34. Piekary – grodzisko……..260-264
35. Pińczów – zamek……265-270
36. Podzamcze - gród Birów……..271-274
37. Rabsztyn – zamek……..275-280
38. Radłów - dwór biskupów krakowskich……..281-284
39. Rytro – zamek……..285-292
40. Skalbmierz – kościół inkastelowany……..294-296
41. Sławków – zamek……..297-308
42. Smarodzowice - zamek Wyszogród……309-311
43. Smoleń - zamek Pilcza……..312-316
44. Strzegowa - grodzisko na Skale Biśnik……317-320
45. Strzegowa - grodzisko na Skale Grodzisko Pańskie……321-323
46. Strzegowa - grodzisko na Skałach Zegar……324-325
47. Sułoszowa - zamek Skała……326-329
48. Szaflary – zamek……..330-334
49. Szewna - dwór biskupów krakowskich……..335-337
50. Tarczek - dwór biskupów krakowskich……..338-342
51. Tyniec – klasztor benedyktynów/zamek……343-349
52. Wawrzeńczyce - dwór biskupów krakowskich/inkastelowany kościół……350-352
53. Wieliczka – zamek żupny……..353-360
54. Wielka Wieś - zamek Trzewlin……..361-364
55. Wiślica - grodzisko/inkastelowany kościół……365-378
56. Wytrzyszczka - zamek Tropsztyn……..379-384

Komentarz do katalogu obiektów

Niniejszy drugi tom rozprawy doktorskiej stanowi katalog obiektów obronno-rezydencjonalnych, a także miejskich fortyfikacji oraz inkastelowanych kościołów, które powiązać należy z działalnością budowlaną Wacława II i jego najbliższych stronników, przede wszystkim biskupa krakowskiego Jana Muskaty. Umieszczono w nim 56 obiektów, które zostały wzniesione lub rozbudowane przez Przemyślidów w okresie od 1291 do 1306. W grupie tej znalazły się również założenia domniemane, co do których nie posiadamy jeszcze wystarczających przesłanek, aby zdecydowanie łączyć je z działalnością obu Wacławów lub ich stronników.

Wykaz ten obejmuje obiekty wyłącznie z obszaru historycznej Małopolski (por. rozdział 1.2. Zakres terytorialny i chronologiczny pracy), obejmującej dawne ziemie krakowską i sandomierską. Przy opracowaniu niniejszego układu katalogu autor rozprawy korzystał ze starszych, ugruntowanych już w literaturze prac, które swoją tematyką były zbliżone do przedstawionej w rozprawie. Wymienić tutaj należy przede wszystkim doskonałe studium S. Kołodziejskiego na temat rezydencji możnowładczych ziemi krakowskiej[1], prace B. Pankowskiego oraz S. Wróblewskiego obejmujące założenia obronne z ziemi sandomierskiej[2], opracowania D. Nowakowskiego omawiające siedziby książęce i rycerskie w księstwie głogowskim i obiekty typu *motte*[3]. Wykorzystano również monografie dworów rycerskich w Polsce autorstwa A. Marciniak-Kajzer[4], a także rozprawy L. Kajzera poświęcone dworom i zamkom z okresu średniowiecza i nowożytności na terenach Polski centralnej[5].

Układ katalogu dostosowany został do potrzeb przygotowanej rozprawy. Prezentuje się on następująco. Na samym początku umieszczono numer porządkowy katalogu (wszystkie obiektu ułożone zostały alfabetycznie). W niektórych przypadkach np. Biecz (nr kat. 4), Kielce (nr kat. 16) czy Wiślica (nr kat. 55) numery przyporządkowane są do dwóch obiektów (zamku, dworu, kościoła inkastelowanego lub też fortyfikacji miejskich). Następnie umieszczona została nazwa założenia, a także jego nazwa własna, o ile takową posiadał. W punkcie nr 1 opisano

[1] S. Kołodziejski, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa*.., s. 111 i nast.
[2] B. Pankowski, *Stan badan archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, MiSROA, t. XXX, s. 63-142; S. Wróblewski, *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*…, s. 39-131.
[3] D. Nowakowski, *Siedziby książęce i rycerskie księstwa głogowskiego w średniowieczu*, Wrocław 2008, s. 319 i nast.: *idem, Śląskie obiekty typu motte*…, s. 255 i nast.
[4] A. Marciniak-Kajzer, *Średniowieczny dwór rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny*, Łódź 2011, s. 313-465.
[5] L. Kajzer, *Studia nad świeckim budownictwem obronnym województwa łęczyckiego w XIII-XVII wieku*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. I, 1980, s. 175-300; *idem, Dwory obronne wieluńskiego w XIII-XVII wieku*, *ibidem*, t. VI, s. 64-100; *idem, Zamki i dwory obronne w Polsce centralnej*, Warszawa 2004, s. 189-258.

przynależność administracyjną założenia (z podaniem nazwy miejscowości, gminy i powiatu), a w 1.1 historyczną. Punkt nr 2 obejmuje rodzaj stanowiska (zamek kamienny, fortyfikacje miejskie, grodzisko, kościół inkastelowany, drewniano-ziemne *fortalicjum*). W punkcie nr 4 podano pierwszą wzmiankę o danej miejscowości wraz z przytoczeniem jej łacińskiej nazwy i źródła w którym wystąpiła. Analogicznie wygląda sytuacja z kolejną pozycją, z tą różnicą, że dotyczy ona pierwszej informacji źródłowej o danym obiekcie obronnym. Pole numer 5 to opis położenia stanowiska w terenie, w kontekście topograficznym i w stosunku do najbliższej miejscowości. Z pozycją tą powiązana jest mapka rastrowa, na której zaznaczono lokalizację obiektu (gwiazdką i czerwonym obrysem). Punkt 6 obejmuje historię obiektu od jego powstania do upadku. Opis ten w niektórych przypadkach poszerzony został o informacje dotyczące miejscowości, w której leży obiekt, lokacji na prawie niemieckim, czy też ważnych wydarzeń historycznych. Podpunkty 6.1 i 6.2 zawierają informacje na temat prawdopodobnego fundatora założenia obronnego i przynależność własnościową obiektu (monarsza/książęca, kościelna, prywatna). Kolejna pozycja wyszczególnia przeprowadzone badania naukowe z podaniem zakresu czasowego ich trwania, rodzaju oraz kierownika. W punkcie 8 przedstawiono podstawowy opis obiektu z wyszczególnieniem poszczególnych faz budowlanych i wyróżnieniem najważniejszych elementów założenia. Wzbogacony jest o rycinę z planem i rozwarstwieniem danego zabytku. Pozycja następna to omówienie inwestycji związanych z tematem rozprawy, a więc działalności Wacława II i jego stronników w stosunku do konkretnego obiektu. W punkcie podano zarówno rodzaj fundacji lub rozbudowy, jak i opisano poszczególne elementy podjętych działań. Ponadto ujęto tam także kontekst historyczny i cel prowadzonych prac. Zawiera on zatem streszczone wiadomości, które w pełnym zakresie rozpoznane zostały w rozdziałach 5-7. Kolejny punkt obejmuje chronologię założenia. W pozycji 11 przedstawiono najważniejsze niepublikowane opracowania i materiały archiwalne wraz z podaniem miejsca ich składowania. Punkt 12 to podstawowa literatura dotycząca danego założenia. W kolejnej pozycji znalazły się ewentualne uwagi, które z powodu swojego charakteru nie mogły zostać ujęte w wyżej wymienionych punktach. Na samym końcu, w przypisach, umieszczono komentarze i dopowiedzenia.

Każdy opis uzupełniony został przypisami odnoszącymi się do literatury i źródeł archiwalnych oraz pisanych. W tym przypadku wybrano przypisy w stylu harwardzkim, umieszczone w tekście. Wybór ten podyktowany był chęcią uniknięcia niepotrzebnego rozbijania układu katalogu. Każda z pozycji literatury posiada swój odpowiednik w punktach 11 i 12 oraz w pełnym zestawieniu bibliografii umieszczonym na końcu pierwszego tomu. Podobnie wygląda sytuacja ze skrótami, których rozwinięcie zawiera wykaz skrótów.

KATALOG

UKŁAD KATALOGU

Numer katalogu:

Nazwa budowli obronnej (nawa własna, o ile posiada)

1**.** Przydział administracyjny (miejscowość/powiat/gmina)

1.1. Przydział historyczny

2. Rodzaj budowli obronnej

3. Pierwsza wzmianka o miejscowości, osadzie (źródło)

4. Pierwsza wzmianka o budowli obronnej (źródło)

5. Lokalizacja w terenie

6. Krótki rys historyczny

6.1. Fundator

6.2. Typ własności

7.Badania archeologiczne i architektoniczne

8. Opis obiektu

9.Analiza obiektu pod kątem tematyki rozprawy (opis inwestycji związanych z panowaniem czeskim na przełomie XIII i XIV stulecia)

10. Chronologia

11. Dokumentacja, materiały niepublikowane

12. Wybrana literatura i opracowania

13. Uwagi

Numer katalogu: 1

Zamek w Babicach (zamek Lipowiec)

1. Babice, gm. *loco*, pow. chrzanowski

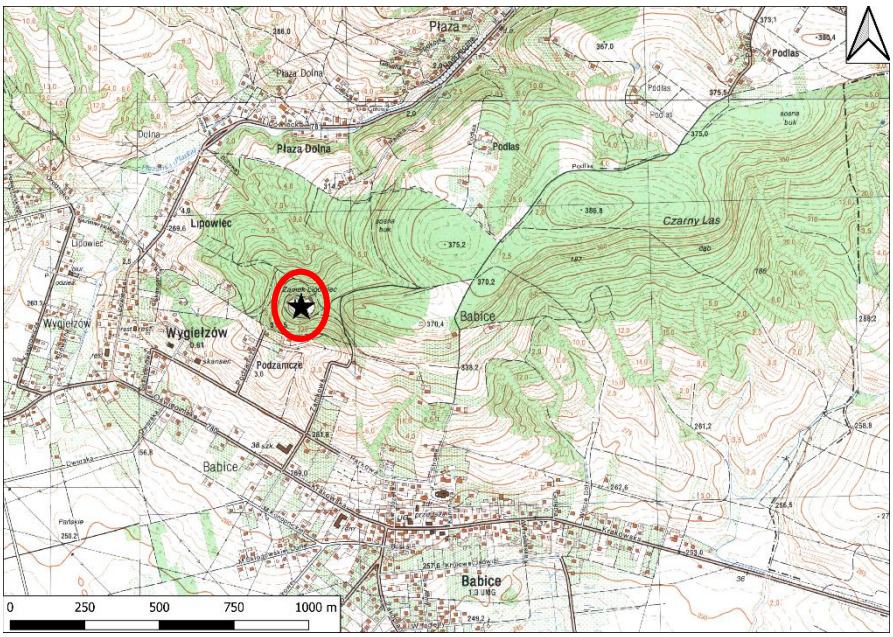
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1242 – *Babici* (KDM II, nr 419)

4. 1303 – *in Lippow* (ZDM I, nr 14)

5. Ruiny zlokalizowane są na wyniosłym, wapiennym wzgórzu (362 m n.p.m.), będącym częścią Garbu Tęczyńskiego, na północ od wsi Babice i Wygiełzów

6. Pomimo wieloletnich badań archeologicznych, architektonicznych oraz historycznych, początki zamku Lipowiec nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione. Pewne światło na jego genezę rzuca opis Jana Długosza zawarty w *Liber beneficiorum*, gdzie zapisano, że pierwszymi właścicielami wsi Lipowa (utożsamianej przez kronikarza z Lipowcem[1]) byli Gryfici, następnie przeszła w ręce Klemensa z Ruszczy. Wojewoda krakowski w 1. połowie XIII wieku (w 1242 r.) przekazał ją benedyktynkom ze Staniątek. W tym czasie na jednym ze wzgórz nad wsią nieznani z imienia rozbójnicy wznieśli warownię, z której czynili szkody majątkom klasztornym, ściągając na siebie gniew księcia. Wojska książęce zdobyły i zniszczyły rozbójnicze gniazdo, wieś natomiast przekazano biskupowi krakowskiemu Prandocie, który na miejscu warowni wzniósł nowy, murowany zamek (DLb. III, s. 297-298). Niektórzy historycy i badacze architektury zdecydowanie odrzucają tę opowieść, wiążąc początki zamku z czasami nieco późniejszymi (zob. Architektura gotycka…, t. II, 1995, s. 21-22; S. Kołodziejski 1996, s. 139-140; 2017, s. 59-60; 2018, s. 100-101[2]; O. Zagórowski 1960, s. 178-181). Tylko Tadeusz Szydłowski (1928, s. 115-116), a ostatnio J. Rajman (2014, s. 90-93) przypisują budowę założenia biskupowi Prandocie (por. również.: KZS, t. 1, z. 4, s. 4-5; B. Guerquin 1974, s. 182). Tak wczesnej chronologii zamku przeczą wyniki przeprowadzonych w latach 60. i 70. XX wieku badań archeologiczno-architektonicznych, które nie doprowadziły do odkrycia nawarstwień i elementów architektury datowanych na połowę XIII wieku (B. Gedl 1970, s. 119-114; T. Małkowska-Holcerowa 1973, s. 4-6; 1989, s. 6-8). W oparciu o nie, stwierdzić natomiast należy, że zbudowano go na przełomie XIII i XIV stulecia, z inicjatywy Jana Muskaty, biskupa krakowskiego od 1294 roku. Po raz pierwszy wymieniony zostaje w 1303 roku, w dokumencie wystawionym przez tegoż biskupa, zezwalającym na lokację wsi Jeleń (ZDM I, nr 14). W pierwszym okresie rządów Muskaty, przypadającym na lata 1294-1306, wzniesiono cylindryczną wieżę oraz kamienny obwód obronny. Zamek w tym czasie pełnił funkcję centrum

administracyjnego biskupiego klucza lipowieckiego, ponadto spełniał zadania rezydencji i pogranicznej warowni. Był także najpotężniejszą twierdzą Muskaty, której rola znacznie wzrosła w okresie upadku rządów czeskich w Małopolsce. Zamek został wówczas odebrany kapitule krakowskiej i obsadzony silną załogą zbrojną dowodzoną przez Gerlacha de Culpen. Akta procesów kanonicznych z lat 1306-1311, wytyczonych Muskacie przez arcybiskupa Jakuba Świnkę wielokrotnie wymieniają Lipowiec, jako miejsce z którego najemne odziały wyprawiały się i łupiły pobliskie miejscowości. W 1306 roku wojska Gerlacha de Culpen w swoich akcjach zbrojnych zapuściły się aż pod Kraków zdobywając i obsadzając klasztor w Tyńcu i grodzisko w Piekarach (P. Kocańda 2018, s. 324-330). Po upadku rządów czeskich i przejęciu władzy w Krakowie przez Władysława Łokietka, Muskata bardzo często przebywał w Lipowcu (E. Długopolski 2009, s. 107-108, 165; T. Pietras 2001, s. 91, 109). Jeden z takich pobytów miał miejsce w 1312 roku, kiedy krótko po buncie mieszczan krakowskich, świadkował na dokumencie wydanym przez Gerlacha, nadającym cystersom mogilskim cztery jatki mięsne w Wieliczce (ZDMog. nr 47). Wojska Łokietka podejmowały bezskuteczne próby oblężenia i zdobycia zamku. T. Pietras (2001, s. 90-91) uważa, że warownia co najmniej do 1312 roku przynależała do Muskaty. Z drugiej strony mogła znajdować się w jego rękach aż do śmierci w 1320 roku. Niedostatek źródeł pisanych uniemożliwia nam wyjaśnienie tego problemu. Wydaje się jednak, że do zdobycia Lipowca nie doszło, skoro biskup Jan Grot w 1346 roku nakazał, aby kmiecie klasztoru tynieckiego z Rybnej i Przegini za dziesięcinę płacili z łanu po 8 skojców i oddawali po ćwiartce pszenicy i żyta. Po pieniądze przyjeżdżać miał wysłannik biskupa, zboże natomiast chłopi zwozić musieli własnymi wozami do zamku Lipowiec (KDPol. III, nr 97; KDTyn. nr 66). Warownia zatem wciąż wchodziła w skład posiadłości biskupów krakowskich. Pierwszy zamkowy burgrabia – Mieczysław (*Meczslao burgrauio nostro Lypouiensi*) wymieniony zostaje w 1337 roku w dokumencie biskupa Grota (KKK I, nr 161). Pograniczne położenie Lipowca niosło za sobą jednak zagrożenie najazdami. Jeden z takich miał miejsce w 1391 roku, kiedy to wojska księcia opawskiego i raciborskiego Jana napadły na dobra biskupie w kasztelaniach sławkowskiej i lipowieckiej (KKK II, nr 381-382; zob. O. Zagórowski 1960, s. 184). Nie wiemy czy zamek w tym czasie ucierpiał, O. Zagórowski (1960, s. 184) sądził, że tak, natomiast J. Rajman (2014, s. 95) zanegował taką ewentualność.

W XV wieku zamek uległ znacznej rozbudowie, związanej z powiększeniem przestrzeni mieszkalno-rezydencjonalnej oraz wzmocnieniem obrony (A. Gruszecki 1986, s. 38). Głównymi inicjatorami tych modernizacji byli Wojciech Jastrzębiec (1412-1423) oraz Zbigniew Oleśnicki (1423-1451), czego śladem są dwa herby – Jastrzębiec i Dębno – zachowane do dzisiaj w murach dziedzińca zamku górnego. Przyczyną rozbudowy systemów fortyfikacyjnych zamku było zagrożenie husyckie. Jan Długosz zapisał pod rokiem 1431, że husyci, po napadzie na klasztor kartuzów w Lechnicy, zmierzali z łupami w kierunku Gliwic. Kardynał Oleśnicki zebrawszy rycerstwo udał się do Lipowca, gdzie zamierzał zatrzymać napastników, ci jednak zawczasu powiadomieni zmienili trasę swojego marszu (DHn. ks. 11, s. 21-23). Rok później Oleśnicki ponownie przebywał na zamku, gdzie wystawił jeden ze swoich dokumentów (ZDKK, cz. 2, s. 311). W XV stuleciu zamek, prócz swej funkcji administracyjnej, obronnej i rezydencjonalnej, zaczął pełnić również rolę więzienia. W 1456 roku Kazimierz Jagiellończyk przekazał całą władzę sądowniczą biskupom krakowskim nad poddanymi klucza lipowieckiego (SHGKr. cz. III, z. 3, s. 672). W 1437 roku na zamku

więziony był przez ponad rok Mikołaj, opat klasztoru premonstratensów w Brzesku, natomiast w 1517 roku biskup Jan Konarski osadził tam na 4 lata franciszkanów oskarżonych o zabójstwo Alberta Fantiniego, przełożonego tegoż klasztoru. Innymi znanymi więźniami byli m. in. słynny humanista i wykładowca Akademii Krakowskiej Franciszek Stankar, czy kaznodzieja Zygmunta Augusta, Jan Koźmińczyk (SHGKr. cz. III, z. 3, s. 670; O. Zagórowski 1960, s. 185-186). W XVI wieku warownię nadal modernizowano, do szczególnie dużej rozbudowy doszło za czasów biskupa Jana Konarskiego. Na terenie klucza lipowieckiego powstały także liczne stawy, gdzie założono dochodową gospodarkę rybną (T. Małkowska-Holcerowa 1973, s. 10-14; 1989, s. 10-12). Wiek XVII rozpoczął się dla zamku bardzo nieszczęśliwie, bowiem w 1629 roku wybuchł pożar, który strawił drewnianą zabudowę podzamcza, a następne przeniósł się na zamek górny. Ówczesny stan zniszczeń i wygląd założenia obrazuje lustracja z 1645 roku opublikowana przez O. Zagórowskiego (1960, s. 201-203). Do odbudowy przystąpiono z inicjatywy biskupa Jakuba Zadzika, jednak warownia przestała już wówczas pełnić zadania siedziby rezydencjonalnej biskupów, którzy przenieśli się do drewnianego dworu zbudowanego w pobliżu wzgórza zamkowego (T. Małkowska-Holcerowa 1989, s. 12-13; O. Zagórowski 1960, s. 188-190). W październiku 1655 roku wojska szwedzkie zajęły Tenczyn, Morawicę i Lipowiec. Zamek za swoją główną siedzibę obrał gubernator Krakowa generał Paul Würtz. Dwuletni pobyt Szwedów w znaczny sposób przyczynił się do jego zniszczenia i opuszczenia (zob. M. Nagielski *et al*. 2015, s. 397). Do odbudowy doszło dopiero około roku 1732, kiedy to biskup Felicjan Szaniawski powziął zamysł stworzenia w nim domu poprawy dla księży naruszających prawo kanoniczne. Przeprowadzona przez Szaniawskiego i jego następców przebudowa nadała zamkowi jego obecny wygląd (T. Małkowska-Holcerowa 1989, s. 14; O. Zagórowski 1960, s. 191-193). W 1789 roku na mocy reformy Józefa II władze austriackie zlikwidowały klucz dóbr lipowieckich i włączyły go w obręb skarbu państwa. Po pewnym czasie ruiny zamku przeszły w ręce prywatnych właścicieli, którzy nie dbali o jego odbudowę. Kres istnienia zamku przyniósł pożar który wybuchł około 1800 roku (T. Małkowska-Holcerowa 1989, s. 14; O. Zagórowski 1960, s. 194).

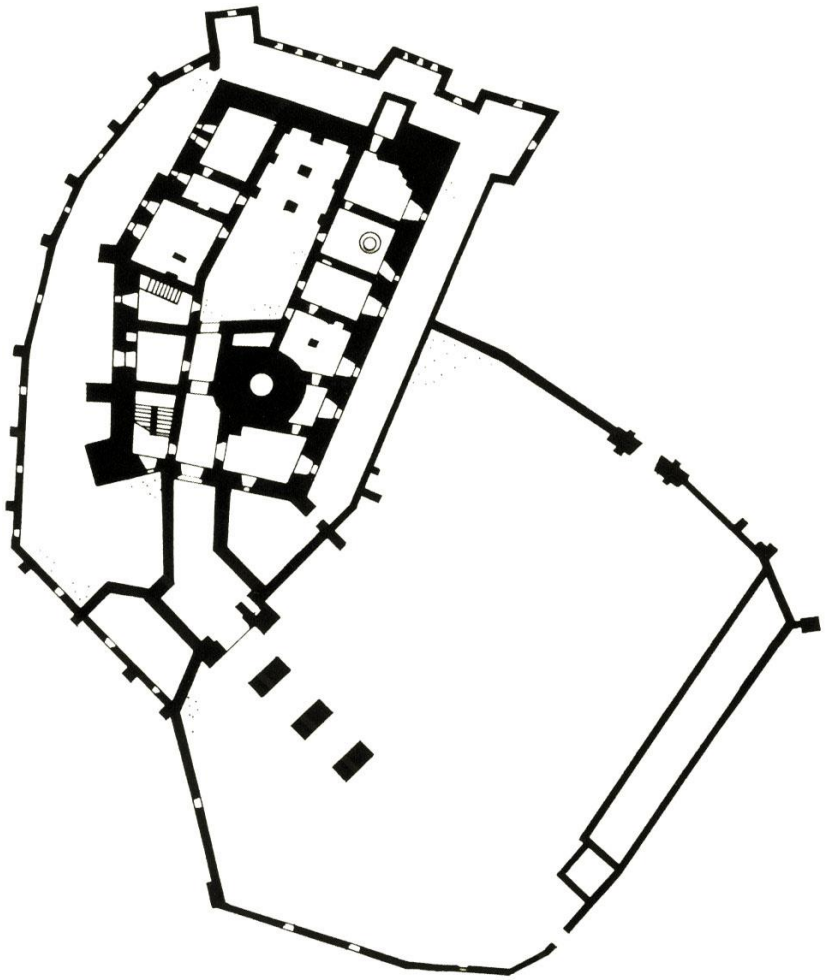
6.1. Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1933 (inwentaryzacja, G. Leńczyk); 1961 (archeologiczne, A. Żaki); 1967-1974 (archeologiczne, H. Ginter, J. Kozak, E. Kwaśniewska); 1961-1975 (architektoniczne, J. Frazik, J. Bogdanowski, M. Bicz-Suknarowska, A. Swaryczewski, T. Małkowska-Holcerowa).

8. W chwili obecnej zamek zachowany jest w postaci trwałej ruiny, dostępnej dla zwiedzających go turystów. Podzielić go można na dwie podstawowe części, zamek górny ulokowany na kulminacji wzgórza, z dominującą wieżą cylindryczną, otoczoną zabudową mieszkalno-gospodarczą oraz podzamcze, spełniające rolę pomocniczą. Łącznikiem obu tych elementów było rozbudowane przedbramie składające się z mostu, szyi bramnej i budynku bramy. Przeprowadzone w latach 1961-1974 badania archeologiczne i architektoniczne umożliwiły wyróżnienie kilku etapów rozwojowych założenia. Pierwszą fazę datować należy na przełom XIII i XIV wieku. Wiąże się ona z czasami Jana Muskaty i zostanie szczegółowo przedstawiona w punkcie 9. Druga datowana jest na XV wiek i łączona z działalnością

Wojciecha Jastrzębca oraz Zbigniewa Oleśnickiego. Zamek uległ wówczas znacznej przebudowie zmierzającej do polepszenia warunków mieszkalnych oraz zmodernizowania systemów obronnych. Wieżę cylindryczną podwyższono i przystosowano do użycia broni palnej. W nadbudowanej części zlokalizowano klatkę schodową, natomiast w dwóch ostatnich kondygnacjach umieszczono działobitnie. Wieża została także obudowana pomieszczeniami, przez co znalazła się w narożu skrzydła południowo-wschodniego, podobnie jak studnia, którą objęło skrzydło wschodnie. W zamku znajdowała się także kaplica. Wzmianki źródłowe z XVII wieku sugerują, że starsza umieszczona była przy wieży, na piętrze, w narożniku południowo-wschodnim zabudowy (zob. T. Małkowska-Holcerowa 1989, s. 8). Przebudowano również przedbramie, które powiązano z pierścieniem murów obronnych. U schyłku XV-stulecia obwodem kamiennym otoczono także podzamcze, mieszczące zabudowę gospodarczą. W trzeciej fazie, przypadającej na wiek XVI przeprowadzono prace zmierzające do wydzielenia i powiększenia cel więziennych. Ponadto podjęto modernizację systemu obronnego. W północnej linii murów wzniesiono dwie półbaszty, służące do flankowania obrony końcowego odcinka drogi dojazdowej na teren przedzamcza. W tym czasie rozebrano także dotychczasową konstrukcję mostu, zastępując ją kamiennymi filarami, położonymi na osi szerokiego przejazdu i posadowionymi na dnie znacznie spłyconej fosy. Kolejna faza – czwarta – związana jest z XVII wiekiem. Opis ówczesnego wyglądu zamku przedstawia inwentarz z 1645 roku. Po pożarze z 1629 roku biskup Jakub Zadzik rozpoczął stopniową odbudowę założenia. Zadbał on głównie o gospodarcze przedzamcze, gdzie mieściły się stajnie, wozownie, chlewy, kurniki oraz dom mieszkalny dla służby. W tym czasie naprawiono także most i budynek bramny, zreperowano mury obronne, a w północno-wschodnim narożniku postawiono niewielki bastion. Na zamku górnym funkcjonować miało wówczas tylko skrzydło wschodnie i część przyziemia zachodniego, mieszczące pomieszczenia gospodarcze. W spisie inwentarza wymieniono izbę dla służby ulokowaną w pobliżu wieży, kilka wnętrz mieszkalnych, izbę stołową i kaplicę na piętrze skrzydła wschodniego. Fazę piątą łączyć należy z odbudową zamku w wieku XVIII i przystosowaniem go do pełnienia roli domu poprawy dla duchownych. Prace renowacyjne połączono ze znaczną przebudową i adaptacją zamku górnego do nowej funkcji. Zlikwidowano także zespół przedbramia. Tylko podzamcze nie utraciło swojego gospodarczego charakteru. Utrzymano zasadniczy obrys zamku średniowiecznego niemal w całości, podobnie jak mury obwodowe. Zmianom uległo natomiast wnętrze. W nowej budowli skupiającej się wokół dziedzińca, w partii przyziemia mieściły się pomieszczenia o charakterze gospodarczym, wozownia, skarbiec i refektarz. Na pierwszym piętrze znajdowały się cele więzienne i pokoje mieszkalne, zaś na drugim apartamenty biskupie.

Ryc. 1. Lipowiec - rzut ruin zamku (wg. T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 73)

9. W zdecydowanej większość literatury przedmiotu powstanie murowanego zamku Lipowiec wiąże się z działalnością biskupa krakowskiego Jana Muskaty (zob. Architektura gotycka…, t. II, 1995, s. 21-22; L. Kajzer 2002, s. 294; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 78-79; P. Kocańda 2018, s. 324; S. Kołodziejski 1996, s. 139-140; 2016, s. 812-813; 2017, s. 59-60; P. Lasek 2013, s. 58-59; T. Małkowska-Holcerowa 1973, s. 4-6; 1989, s. 6-8; T. Pietras 2001, s. 63; Zabytki sztuki w Polsce 2017, s. 1529; O. Zagórowski 1960, s. 180-183. Chronologię taką, jednak bez podania fundatora przyjmują także: B. Guerquin 1974, s. 182; KZS. t. I, z. 4, s. 4-5; W. Łuszczkiewicz 1884, s. 12-24). Wskazują na to wyniki badań archeologicznych i architektonicznych, przekazy pisane, a także ogrom jego dokonań w zakresie budownictwa obronnego w ziemi krakowskiej. Muskacie przypisuje się przede wszystkim budowę cylindrycznej wieży obronnej, ulokowanej w południowo-wschodnim skraju wyniesienia. Posiadała ona średnicę około 9 m i grubość murów dochodzącą do 3,15 m. Wewnętrza średnica wynosiła około 3 m, natomiast wejście znajdowało się na wysokości drugiej kondygnacji późniejszego skrzydła mieszkalnego. Zbudowana została z łamanego, miejscowego wapienia, wydobywanego być może z drążonej pod zamkiem fosy i łączonego następnie zaprawą. Pierwotnie była budowlą wolnostojącą, otoczoną najpierw umocnieniami drewniano-ziemnymi, jak chce S. Kołodziejski (1996, s. 140; 2017, s. 60), aczkolwiek w trakcie badań nie natrafiono na relikty tego typu systemu obronnego. W pierwszej fazie wykuto w skale głęboką studnię, zapewne tożsamą z zachowaną obecnie w północnej części skrzydła wschodniego. W

niedługim odstępnie czasowym rozpoczęto również budowę kamiennych murów obronnych otaczających zamek i poprowadzonych po linii krawędzi wzgórza. Z pierwszą fazą powiązać należy także odkryte w 1971 roku relikty niezidentyfikowanej budowli, znajdującej się po stronie południowo-zachodniej i flankującej bramę od południa. Odkryte fundamenty charakteryzują się znaczną grubością, sięgającą 3, m. Niestety dalszy przebieg tego muru, jak i kontekst stratygraficzny z pozostałymi odcinkami fortyfikacji nie został rozpoznany. Według odkrywców (zob. J. Kozak 1972, s. 290-291; T. Małkowska-Holcerowa 1989, s. 6) jest to jeden z najstarszych elementów architektonicznych zamku, który na podstawie materiału ceramicznego datować należy na XIII/XIV wiek. Jego rozbiórka nastąpiła już jednak w XIV stuleciu. Identyfikacja tego muru w chwili obecnej, bez nowych badań, jest niezwykle trudna[3]. Być może mamy do czynienia z jakąś budowlą (wieżową? z uwagi na zaczną grubość murów), lub, co bardziej prawdopodobnie z południowo-zachodnim, pierwotnym narożnikiem zamku. Za tą druga możliwością przemawia fakt, że relikty te znajdują się na przedłużeniu linii zachodniej kurtyny zamku, załamanej pod kątem w połowie swojej długości. Załamanie to wg. Małkowskiej-Holcerowej (1989, s. 6) świadczyć może o wykorzystaniu starszych elementów w późniejszej rozbudowie zamku. Jeżeli uznamy, iż odkryty fragment stanowi w rzeczywistości narożnik, trzeba będzie uznać, że pierwotnie warownia była nieco dłuższa w kierunku południowym. Do skrócenia doszło już jednak w XIV wieku, być może w związku z rozbudową przedbramia lub też nieznaną katastrofą budowlaną. Konieczne jest przeprowadzenie nowych badań w tym rejonie, które należycie wyjaśnią kwestię tego muru. Badacze z I fazą istnienia warowni wiążą także najstarsze elementy przedbramia rozlokowanego na płd.-wsch. od zamku górnego i składającego się z furty dla pieszych i przejazdu (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 79; S. Kołodziejski 2017, s. 60; 2018, s. 100; T. Małkowska-Holcerowa 1973, s. 4-6; 1989, s. 6-8).

Wzniesiony z inicjatywy Jana Muskaty zamek Lipowiec spełniał kilka ważnych funkcji. Przede wszystkim stanowił rezydencję biskupa, często podróżującego po diecezji i udającego się na misje dyplomatyczne, szczególnie do Pragi. Ten ostatni fakt należy powiązać z przebiegającym w pobliżu zamku szlakiem komunikacyjnym, łączącym Małopolskę ze Śląskiem (J. Rajman 1998, s. 117). Budując Lipowiec, Muskata zyskiwał bezpieczną placówkę, w której mógł się zatrzymać w trakcie swoich podróży do Pragi czy Wrocławia. Pełnił także zadania administracyjne, jako centrum dla znajdującego się na tym terenie klucza majątkowego. Ta ostatnia rola jest szczególnie widoczna w dokumencie Jana Grota z 1346 roku (KDPol. III, nr 97; KDTyn. nr 66).

Pierwszą, potwierdzoną źródłowo wzmiankę o zamku otrzymujemy w 1303 roku, z dokumentu wystawionego przez Jana Muskatę *in Lippow,* w którym pozwala on lokować na prawie niemieckim wieś Jeleń (ZDM I, nr 14). Niezwykle ważną rolą pełniła warownia w okresie upadku rządów czeskich w Małopolsce. Sporo informacji na ten temat uzyskujemy z zeznań świadków zawartych w aktach procesowych wytyczonych Janowi Muskacie przez Jakuba Świnkę (MPV III, nr 121). W 1306 roku oddziały z tego zamku napadły i zniszczyły klasztor w Tyńcu oraz dwa tamtejsze kościoły. Zabudowania klasztorne zostały następnie obsadzony załogą zbrojną, podobnie jak sąsiednie grodzisko w Piekarach (P. Kocańda 2018, s. 325; T. Pietras 2001, s. 72). Atak ten pojawia się między innymi w zeznaniach opata Michała, wikariusza katedralnego Klemensa oraz wikariusza Boguchwała oraz Ramberta plebana kościoła św. Stefana w Krakowie. Trzej ostatni dodają, że ludzie biskupa trzymali zamek

Lipowiec i Tyniec (MPV III, nr 121, s. 87-88). Boguchwał, pleban Kościoła Wszystkich Świętych w Krakowie dodał, że Gerlach z zamku Lipowiec pustoszył ziemię krakowską (MPV III, nr 121, s. 89). Pleban będziński Godzwin zeznał, że Sygard i Peszko atakowali z Lipowca, Sławkowa i innych zamków niszcząc Skalbmierz, Miechów i Wieliczkę. Dowódcą załogi zamku Lipowiec był szwagier Muskaty, Gerlach de Culpen (zob. PSB, t. VII, s. 395), najbliższy współpracownik biskupa krakowskiego, który powierzał mu wiele ważnych misji wojskowych i dyplomatycznych (zob. T. Pietras 2001, s. 216-218). Franciszek Sikora sądzi, że Gerlach otrzymał zamek w zarząd w okresie pomiędzy 1305-1306 (SHGKr. cz. III, z. 3, s. 670), podobnie uważa T. Pietras (2001, s. 217). Nie wykluczone, że doszło do tego jednak wcześniej. Zamek w tym czasie był główną bazą wypadową dla wojsk Jana Muskaty pacyfikujących przeciwników władzy czeskiej. Stanowił także punkt oparcia dla władzy biskupa krakowskiego. Na zamku przetrzymywani byli więźniowie, pojmani przez Gerlacha. Dowodzą tego zeznania świadków, dziekana sandomierskiego Herborda, plebana Boguchwała oraz wikariuszy Ciechosława i Pawła (MPV III, nr 121, s. 80, 89, 91). W 1307 roku w lochach przebywał szwagier kanonika Mikołaja, Świętosław Krystynowic (MPV III, nr 131, s. 134). Jan Muskata zamierzał także uczynić z Lipowca jeden z głównych ośrodków swojego władztwa terytorialnego (zob. P. Kocańda 2018, s. 324-330). Zapewne w związku tym biskup odebrał kontrolę nad zamkiem kapitule krakowskiej. O alienacji tej licznie wspominają świadkowie w procesach kanonicznych (MPV III, nr 121, s. 86-87). Operacja ta mogła mieć także związek z przygotowywaną wyprawą Wacława III na Kraków (T. Pietras 2001, s. 78).

Po upadku rządów Wacława II i jego syna, Muskata zmuszony został do opuszczenia Krakowa. Prawdopodobnie przez pewien czas przebywał na zamku w Babicach (E. Długopolski 2009, s. 107-108, 165; T. Pietras 2001, s. 91, 109). Z pewnością mieszkał tam krótko po buncie mieszczan krakowskich w 1312 roku, kiedy to świadkował na dokumencie wydanym przez Gerlacha de Culpen, (ZDMog., nr 47, zob. tło polityczne tego pobytu: T. Pietras 2001, s. 108-109). Nie wiemy czy Muskata kiedykolwiek utracił zamek na rzecz Łokietka. Bardzo możliwe, że wojska księcia kujawskiego oblegały zamek, na co zwrócił uwagę J. Rajman (2014, s. 94)[4]. Po uwięzieniu Muskaty w Krakowie ten zobowiązał się do wydania go Łokietkowi, do czego jednak ostatecznie nie doszło (MPV III, nr 124, s. 98). T. Pietras (2001, s. 90-91) podaje, że Lipowiec pozostawał w rękach biskupa przynajmniej do 1312 roku. Zdaniem autora rozprawy pozostał on w rękach Muskaty aż do jego śmierci w 1320 roku.

10. koniec XIII – pocz. XIX wieku.

11. Bicz-Suknarowska M., *Badania architektoniczne przedbramia, 1973*, Kraków 1973, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie; Frazik J., *Zamek w Lipowcu (analiza spektralna wątków murów zamku górnego)*, Kraków 1959, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie; Kozak J., Ginterowa H., *Przedbramie zamku w Lipowcu. Informacja z badań archeologicznych*, Kraków 1979, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie; *eaedem, Lipowiec – zamek, woj. krakowskie. Zabytki archeologiczne. Dokumentacja konserwatorska wykonana na zlecenie Pracowni Archeologiczno-Konserwatorskiej PKZ o/Kraków*, Kraków 1973, mps. archiwum Muzeum im. Ireny i Mieczysława Mazarakich w Chrzanowie; Luchter L., Krak-

Kruczek M., *Zamek Lipowiec, metalowe zabytki archeologiczne*, Kraków 1973, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie; Małkowska-Holcerowa T., *Sprawozdanie z prac konserwatorskich przy ruinach zamku w Lipowcu*, cz. I-II, Kraków 1961-1964, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie; Swaryczewski A., *Badania architektoniczne przedbramia zamku w Lipowcu*, t. I-IV, Kraków 1967-1970, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Krakowie.

12. *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński, t. II, Warszawa 1995, s. 21-22; Ciura F., *Klucz lipowiecki. Z dziejów klucza lipowieckiego i jego miejscowości*, Kraków 2009; Fidura J., *Zamki i inne warownie wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, br. m. wyd. 1990; Gedl B., *Wyniki wstępnych badań wykopaliskowych na zamku w Lipowcu i na grodziskach w Płazie, pow. Chrzanów*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Archeologiczne", z. 12, 1970, s. 119-124; Ginter H., *Lipowiec – zamek, pow. Chrzanów*, IA, t. 1, 1968, s. 342; Ginter H., Kozak J., *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 2, 1969, s. 350-351; *eadem*, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 3, 1970, s. 370-371; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 182-183; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 78-79; KZS, t. I, z. 4, s. 4-6; Kocańda P., *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 319-336; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwa obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. 3, 1996, s. 135-149; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem*, *Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza, funkcje, konteksty*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; Kozak J., *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 5, 1972, s. 290-291; *idem*, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 6, 1973, s. 256; *idem*, *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 7, 1974, s. 256; *idem*, *Lipowiec, pow. Chrzanów,* IA, t, 8, 1975, s. 240-241; Kwaśniewska E., Kozak J., *Lipowiec, pow. Chrzanów*, IA, t. 4, 1971, s. 237-238; Łepkowski J., *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa*, Warszawa 1863, s. 23-27; Łuszczkiewicz W., *Zamek Lipowiec i jego turma*, „Sprawozdania Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. III, 1884, z. 1, s. 12-24; Małkowska-Holcerowa T., *Ruiny zamku Lipowiec*, Chrzanów 1973; *eadem*, *Lipowiec dawny zamek biskupów krakowskich*, Warszawa 1989; Małocha J., *Technological and iconographic analysis of medieval tiles of the Lipowiec castle*, „Folia Historica Cracoviensia", t. 23, 2017, nr 2, s. 277-317; Rajman J., *Lipowiec. Z dziejów zamku i klucza majątkowego biskupów krakowskich (XIII-XVI w.)*, [w:] *Scientia nihil est quam veritatis imago. Studia ofiarowane Profesorowi Ryszardowi Szczygłowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, red. A. Sochacka, P. Jusiak, Lublin 2014, 89-99; Sikora F., *Lipowiec*, [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 670-675; SGPol., t. V, Warszawa 1884, s. 288-289; Swaryczewski A., *Wyniki badań architektonicznych przedbramia zamku w Lipowcu (pow. Chrzanów)*, Spraw. PAN, t. XIV, 1970 [druk 1971], z. 1, s. 374-376; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928, s. 115-116; *Zabytki sztuki w Polsce. Warszawa*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1529; Zagórowski O., *Lipowiec. Zamek biskupi i dom poprawy dla księży*, NP, t. XII, 1960, s. 173-220.

13. -

[1] Wieś Lipowa, w świetle ustaleń F. Sikory wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1242 roku, następnie w 1243 r. Początkowo stanowiła własność rycerską, następnie benedyktynek staniątkowskich. Przed 1266 rokiem weszła w skład posiadłości biskupów krakowskich. Miejscowość ta zanikła jednak pod koniec XIII wieku, na opustoszałym terenie biskup Jan Muskata wzniósł zamek, natomiast role zajął folwark zamkowy (SHGKr. cz. III, z. 3, s. 668).

[2] W przypadku publikacji Stanisława Kołodziejskiego natrafiamy na pewne rozbieżności w datowaniu pierwszych murowanych elementów. Mianowicie w publikacji *Uwagi o średniowiecznym budownictwa obronnym biskupów krakowskich* (1996, s. 140) stwierdza, że pierwsze kamienne elementy powstały w 2. połowie XIII wieku, być może za czasów Pawła z Przemankowa, Prokopa lub też Jana Muskaty. W kolejnej swojej pracy *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej* (1997, s. 19) przyjmuje zdecydowanie szerszą chronologię mieszczącą się w przedziale od 2. połowy XIII do początku XIV wieku. Analogiczną periodyzację pierwszej fazy przyjął on w haśle *Babice* opublikowanym w *Leksykonie zamków w Polsce* (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 92). W nowszych pracach (2017, s. 60; 2018, s. 100) autor ten wraca do pierwotnej hipotezy, odnoszącej początki murowanego założenia do 2. połowy XIII stulecia.

[3] Koniecznym jest dodać, że mury te często nie były nanoszone na plan zamku. Brak ich na przykład w rzutach opublikowanych przez L. Kajzera, S. Kołodziejskiego, J. Salma (2010, s. 78), A. Gruszeckiego (1986, rys. 1) czy też M. Korneckiego i T. Chrzanowskiego (1982, s. 73).

[4] Być może śladem tych działań są dwa, niewielkie czworoboczne założenia, zlokalizowane na zalesionych wzgórzach po wschodniej stronie zamku i widoczne na mapach skaningu laserowego LiDAR. Obiekty te nie zostały zweryfikowane terenowo, możliwe że są to pozostałości po obozach wojskowych.

Numer katalogu: 2

Zamek w Będzinie

1. Będzin, gm. *loco*, pow. będziński

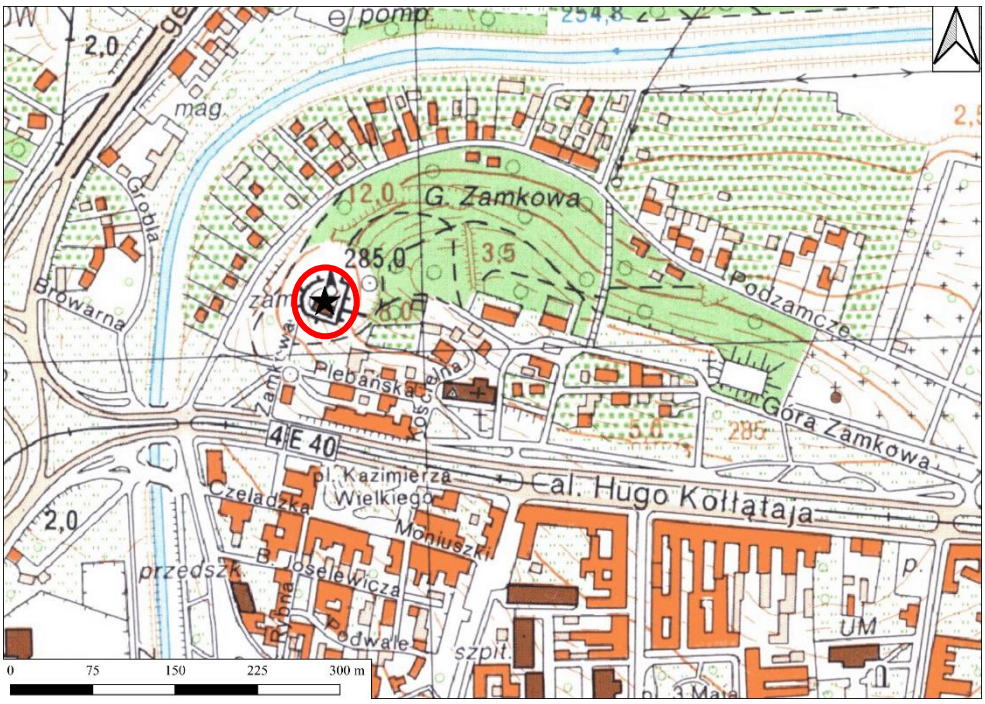
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1301 - *Stanislao sculteto de Banden* (ZDM I, nr 13)

4. 1349 – *Verncone burgrabio de Banden* (KDM III, nr 691)

5. Zrekonstruowane w latach 1952-1956 ruiny zamku położone są na lewym brzegu Przemszy, w północno-zachodniej części miasta.

6. W *Kronice katedralnej krakowskiej*, stanowiącej część *Kroniki* Jana z Czarnkowa, w zestawieniu dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego pojawia się zwrot *castrum* (…) *Bandzen*, który badacze interpretują jako zamek w Będzinie (MPH II, s. 625; *Kronika Jana z Czarnkowa* 2012, s. 16). Również Jan Długosz zaliczył warownię do założeń zbudowanych przez ostatniego z koronowanych Piastów (DHn. ks. 9, s. 442). Sama miejscowość – Będzin – w źródłach pojawia się po raz pierwszy w roku 1301, w dokumencie wydanym przez prepozyta Mikołaja oraz klasztor zwierzyniecki, którzy po odkupieniu od sołtysa Grodźca czterech wolnych łanów, karczmy, połowy młyna, stawu oraz co trzeciego denara sądowego, określają resztę uposażenia pozostałego przy sołectwie. W dokumencie tym świadkuje Stanisław, sołtys z Będzina – *Stanislao sculteto de Banden* (ZDM I, nr 13). Sam zamek wymieniony został po raz pierwszy w 1349 roku, kiedy to w jednym z dokumentów Kazimierza Wielkiego pojawia się burgrabia zamkowy – *Verncone burgrabio de Banden* (KDM I, nr 691).

Pomimo, zdawałoby się, niepodważalnej informacji kronikarzy, że zamek w Będzinie zbudował Kazimierz Wielki, wielu badaczy sugerowało, że warownia pochodzi z wcześniejszego okresu. Autorzy *Słownika geograficzny Królestwa Polskiego* podają, że geneza zamku sięga czasów Bolesława Wstydliwego, zaś Kazimierzowi Wielkiemu przypisywać należy tylko znaczną rozbudowę założenia (SGPol., t. I, 166). Również M. Baliński i T. Lipiński (1885, s. 143) podają, że władca ten przebudował założenie. M. Kantor-Milski (1928, s. 9) twierdził, że zamek wzniósł Henryk Brodaty, równorzędnie z obiektami w Skale i Międzyborzu. Jednak to Kazimierzowi Wielkiemu przypisuje budowę cylindrycznej wieży i murów kamiennych. Z kolei T. Szydłowski (1928, s. 108-109) wieżę datuje na 2. połowę XIII

wieku, natomiast wykształcenie w pełni murowanego zamku wiąże już z Kazimierzem Wielkim. W powojennej literaturze niektórzy badacze zaznaczali, iż Kazimierz rozbudował starsze założenie, którego początki sięgają 2. połowy XIII wieku (zob. W. Błaszczyk 1965, s. 43; L. Kajzer, S. Kołodziejski J. Salm 2010, s. 89-91; P. Zaniewski 2012), inni natomiast zdecydowanie opowiadali się za kazimierzowską fundacją (B. Guerquin 1974, s. 88-90).

Nowych danych odnośnie genezy i przemian warowni mogły zatem dostarczyć tylko badania archeologiczne i architektoniczne. Pierwsze tego typu prace przeprowadzili w latach 1947-1949 B. Guerquin i Z. Stępiński, którzy skupili się na odgruzowaniu części pomieszczeń i wykonaniu kilku niewielkich wykopów, m. in. w piwnicy pod wieżą czworoboczną i częścią mieszkalną, przed wylotem tzw. sieni Lanciego, w narożu pomiędzy wieżą cylindryczną i wschodnim murem obwodowym oraz na wprost furty wejściowej na dziedziniec, zarówno po stronie wschodniej, jak i zachodniej (W. Błaszczyk 1982, s. 64-67, 225). Następnie w okresie pomiędzy 1953 a 1956 prace realizował tam Z. Gawlik, który otworzył kilka kolejnych wykopów, część z nich pokrywała się jednak z starszymi, badanymi przez B. Guerquina (W. Błaszczyk 1982, s. 225). Powyższe ekspedycje badawcze miały związek z pracami zmierzającymi do rekonstrukcji zamku i nie wniosły żadnych danych do jego genezy. Dopiero badania Włodzimierza Błaszczyka prowadzone w latach 1954-1958 umożliwiły odtworzenie pierwotnego układu zamku, a także rozpoznanie stratygrafii wzgórza i zalegających tam pozostałości po historycznym osadnictwie.

Badania wykazały, że początki osadnictwa na Górze Zamkowej w Będzinie sięgają epoki brązu i wiążą się z istniejącą na tym obszarze osadą kultury łużyckiej (W. Błaszczyk 1982, s. 135-138, 226-240, 622-623, ryc. 438). Autor badań nie wykluczał ponadto, że znajdująca się tam osada posiadała jakieś bliżej nieokreślone umocnienia kamienno-ziemne. Następna faza osadnicza łączona była z okresem wczesnośredniowiecznym. Błaszczyk wyróżnił dwie podfazy, pierwsza sięgała czasów IX – X wieku i dotyczyła osady o nierozpoznanym charakterze, druga natomiast miała związek z funkcjonującym w tym miejscu od XI wieku grodem obronnym (W. Błaszczyk 1982, s. 622-623, ryc. 438). Obiekt ten zajmował obszar późniejszego zamku górnego i dolnego, dzieląc się na gród właściwy o powierzchni około 7850 m^2 i podgrodzie o powierzchni 12 000 m^2. Główną linię obronną stanowił natomiast wał kamienno-ziemny z wewnętrznymi konstrukcjami drewnianymi w postaci szkieletowej. Niestety zabudowa wewnętrzna grodu pozostaje nierozpoznana (W. Błaszczyk 1982, s. 394-420, 692). Nowych, cennych danych odnośnie wczesnośredniowiecznego osadnictwa na Górze Zamkowej wniosły wieloletnie badania Aleksandry Rogaczewskiej, prowadzone w latach 1991-2005 głównie na obszarze zamku dolnego. Doprowadziły one do odkrycia cmentarzyska wczesnośredniowiecznego, datowanego na podstawie materiału na okres od 1. połowy XII do połowy XIII wieku (A. Rogaczewska 2006a, s. 142-146; 2006b, s. 166-167; 2011, s. 127). Kres istnienia grodu, jak sądzi W. Błaszczyk (1982, s. 407, 694) przypadł na połowę XIII wieku i związany był z najazdami tatarskimi, w szczególności tym z 1241 roku.

W połowie XIII wieku (najpewniej po 1250 roku), w dobie panowania Bolesława Wstydliwego, jak uważa Błaszczyk (1982, s. 407-410, 622-624, ryc. 438) przystąpiono do odbudowy grodu i jego modernizacji w kierunku zamku murowanego. Zreperowano wał ziemny i wzniesiono cylindryczną wieżę obronną o średnicy 10,70 m, ulokowaną w północno-wschodniej części grodu. Z badań Błaszczyka wynika, że ta posadowiona została na

kamiennym cokole, którego fragmenty odkrył autor badań w latach 50. XX wieku. W kolejnej fazie, datowanej na okres przed 1347 roku, zbudowano drugą wieżę, umieszczoną w południowo-wschodnim narożniku. W późniejszym etapie dobudowano do jej zachodniej ściany czterokondygnacyjny budynek mieszkalny, którego piwnica dostępna była z poziomu dziedzińca. Jednocześnie całość założenia otoczono kamiennym murem obwodowym (W. Błaszczyk 1982, s. 626-633; P. Lasek 2013, s. 91-92). Zupełnie inaczej kwestię początków murowanego zamku widzi Jacek Pierzak (2015, s. 51-93), który na podstawie przeprowadzonych przez siebie w 2015 roku badań stwierdził, że pierwszą kamienną budowlą była kwadratowa wieża mieszkalno-obronna, której relikty wcześniej W. Błaszczyk zinterpretował jako kamienny cokół pod stołp (zob. W. Błaszczyk 1982, s. 245-248, ryc. 188). Badacz ten uznał, że wieża ta powstała w 2. połowie XIII wieku z inicjatywy książąt Leszka Czarnego lub Henryka Probusa. Następnie, już za panowania Wacława II kwadratową wieżę rozebrano, a na jej miejscu postawiono cylindryczny bergfried. Z działalnością czeskiego monarchy Pierzak wiąże również otoczenie zamku murem obwodowym oraz budowę domu mieszkalnego w południowej części założenia (szerzej na ten temat patrz. pkt 9).

Po 1347 roku doszło do kolejnej rozbudowy, kiedy to wzniesiono drugi obwód murów obronnych, przedzielonych suchą fosą (W. Błaszczyk 1982, s. 623, ryc. 438; P. Lasek 2013, s. 91-92). Następnie około 1358 roku doszło do wzniesienia zamku dolnego, wyposażonego w dwie baszty, z których jedna pełniła funkcję bramy. Zapewne wraz ze wznoszeniem murów zamku dolnego, budowano kamienny obwód fortyfikacji miejskich, sprzężonych z warownią i otaczających miasto lokowane w 1358 roku (W. Błaszczyk 1982, s. 677, 703-727; J. Widawski 1973, s. 83-89).

W XV wieku zamek Będzin wraz z należącymi do niego wsiami stał się starostwem niegrodowym, zarządzanym przez kolejnych tenutariuszy. Wymienić wśród nich należy Mikołaja Siestrzeńca Kornicza, władającego zamkiem w latach 1415-1434. W 1463 roku Piotr i Krzysztof synowie zmarłego Piotra Szafrańca z Pieskowej Skały, zastawili zamek wraz z wsiami za 327 florenów Szczepanowi Pogórskiemu z Pogórzyc. Po Pogórskich zamek w 1502 roku przeszedł na własność Stanisława Jarockiego z Jaroszyna (SHGKr. cz. I, z. 1, s. 56-57; W. Błaszczyk 1982, s. 790). W XV stuleciu dochodziło także do licznych ataków i walk pogranicznych, w których miasto i sam zamek mogły ucierpieć (W. Błaszczyk 1982, s. 790). Lustracja z 1564 roku wymienia zamek jako opustoszały (SHGKr. cz. I, z. 1, s. 57; B. Guerquin 1974, s. 90). W kolejnych latach warownią zarządzały rody Myszkowskich i Zborowskich. Szczególnie godni zapamiętania są pierwsi, ponieważ w 1587 roku załoga zamku dowodzona przez Wojciecha Myszkowskiego ostrzelała wojska austriackie arcyksięcia Maksymiliana, zmierzające na Kraków (W. Błaszczyk 1982, s. 794).

W 1616 roku w Będzinie wybuchł straszliwy pożar, który zniszczył miasto i zamek. Do jego odbudowy już kilka lat później przystąpił starosta Andrzej Dębiński. Pomimo tego zarówno miasto, jak i średniowiecza warownia nie wróciły już do dawnej świetności. Po raz kolejny zamek został zrujnowany w okresie potopu szwedzkiego, w latach 1655-1656. Jego wygląd z tego okresu przedstawia lustracja z 1657 roku. W 1683 roku częściowo wyremontowana warownia przyjęła jeszcze Jana III Sobieskiego (W. Błaszczyk 1982, s. 796-797; B. Guerquin 1974, s. 90; M. Nagielski i in. 2015, s. 385-386).

Po roku 1775, po zniesieniu starostw, dobra będzińskie wykupił ostatni starosta będziński Stanisław Mieroszewski, który nie dbał już jednak o zamek, mieszkając w

rozbudowanym pałacu w Gzichowie. Po drugim rozbiorze Będzin znalazł się pod zaborem pruskim, co doprowadziło do ostatecznego obrócenia warowni w ruinę (W. Błaszczyk 1982, s. 797-803). W 1834 roku z inicjatywy Banku Polskiego podjęto decyzję o odbudowie zamku i nadaniu mu formy romantycznej neogotyckiej budowli. Zadania tego podjął się Franciszek M. Lanci, który przeznaczył gmach na szkołę górniczą. Wprowadzono wówczas nowe otwory okienne w obramieniach ceglanych. Od strony południowo-wschodniej zbudowano dwukondygnacyjne arkady ostrołukowe, przerzucone nad fosą. Ponadto obniżono wieżę cylindryczną, założono ślepe machikuły i zmniejszono grubość murów wieży czworobocznej (W. Błaszczyk 1982, s. 805-806; B. Guerquin 1974, s. 90).

6.1. Wacław II (lub któryś z pozostałych książąt krakowskich panujących w II połowie XIII wieku)

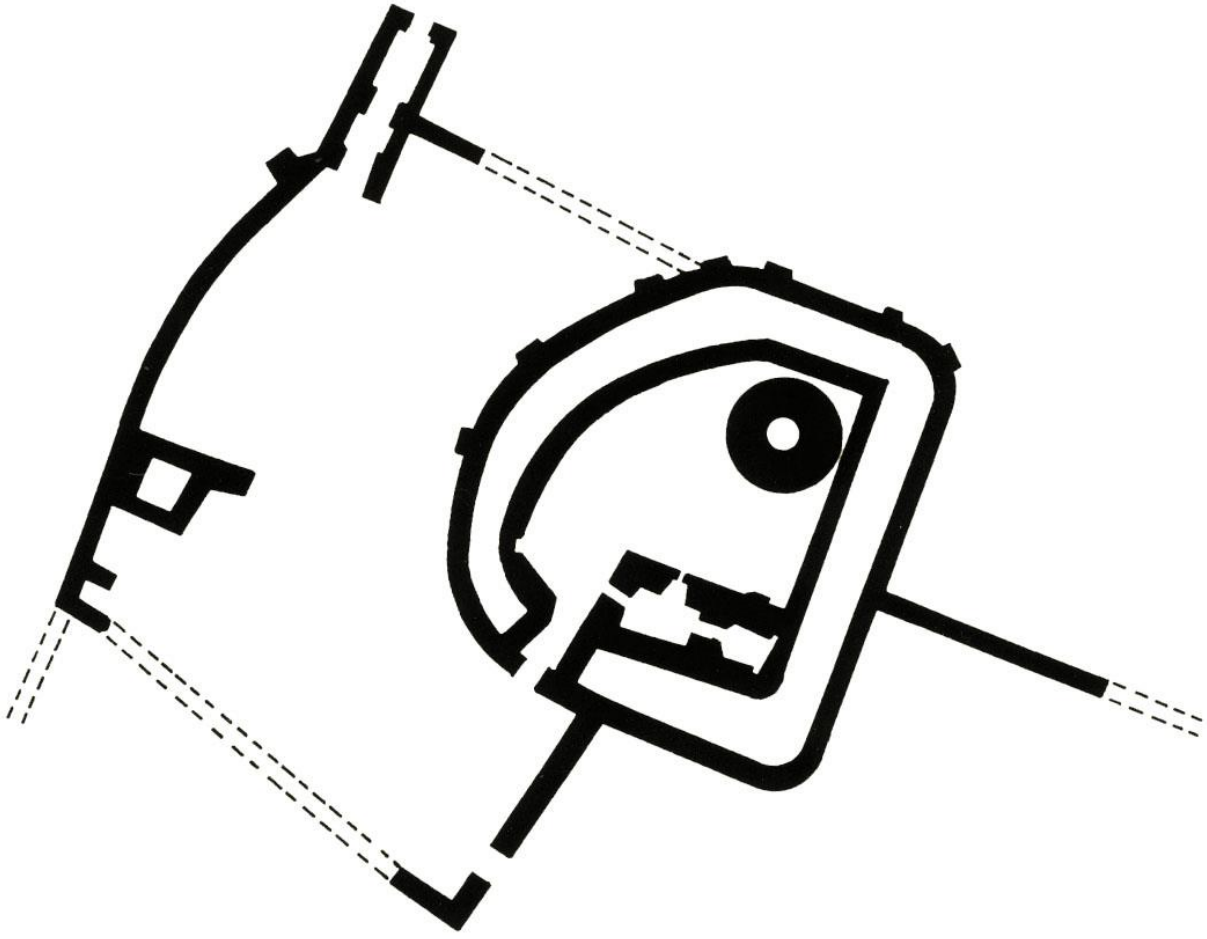
6.2. Monarsza

7. 1947-1949 (inwentaryzacja ruin, archeologiczne, B. Guerquin, Z. Stępiński, T. Rudzki); 1953-1956 (inwentaryzacja ruin, archeologiczne, Z. Gawlik); 1954-1958 (archeologiczne, W. Błaszczyk); 1991-2005 (archeologiczne, A. Rogaczewska)[1]; 2015-2016 (archeologiczno-architektoniczne, J. Pierzak, A. Rogaczewska).

8. Badania W. Błaszczyka wykazały, że zamek powstał w miejscu starszego, wczesnośredniowiecznego grodu, zniszczonego w trakcie najazdu tatarskiego w 1241 roku. W II połowie XIII wieku wały zostały naprawione i nadsypane kolejno warstwą jasnobrunatnej ziemi i drobnymi kamieniami, które przykryto ziemią barwy brunatnej, piaskiem i kamieniami. Umocnienia te w przeciwieństwie do starszych nie posiadały drewnianych konstrukcji (W. Błaszczyk 1982, s. 407-410, 622; zob. także.: A. Rogaczewska 2001, s. 167-169). W obrębie fortyfikacji powstały pierwsze murowane elementy zamku. Według W. Błaszczyka (1982, s. 623-624, ryc. 438) wieża cylindryczna na kamiennym cokole lub, jak uważa J. Pierzak (2019, s. 56, 64), mieszkalno-obronna na rzucie kwadratu o wymiarach 15,50 x 15,50 m. Z ustaleń tego drugiego badacza wynika, że wieżę cylindryczną wzniesiono później, na murach starszej budowli. W tym samym czasie powstał kamienny obwód obronny i dom mieszkalny, położony w linii murów, po południowej stronie (J. Pierzak 2019, s. 64-65). Pomijając kwestie chronologii i rozbieżności w datowaniu obu badaczy stwierdzić należy, że w okresie pomiędzy 2. połową XIII wieku (zapewne bliżej lat 80. tegoż stulecia), a połową XIV wieku doszło do wykształcenia się zamku górnego w Będzinie. Około 1350 roku ta część warowni składała się z następujących elementów: cylindrycznej wieży obronnej, o średnicy 10,70 i murach o grubości do 4 m, położonej w północno-zachodniej części założenia, wzniesionej na starszej konstrukcji kwadratowej w typie wieży mieszkalno-obronnej; drugiej wieży mieszkalno-obronnej, ulokowanej w południowo-zachodnim narożniku zamku, zbudowanej na planie czworoboku o wymiarach 8,5 x 9 m, o pięciu kondygnacjach, początkowo wolnostojącej. Do tejże wieży od strony zachodniej dobudowano następnie aneks mieszkalny, niższy (czterokondygnacyjny) o wymiarach 9,65 x 7 m i nakryty dachem czterospadowym (W. Błaszczyk 1982, s. 624-642, 662-677, ryc. 503; K. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 90-91; por.: P. Lasek 2013, s. 91-92[2]). Całość założenia otoczona była dwoma pierścieniami murów obronnych, które oddzielone były od siebie fosą (W. Błaszczyk 1982, s. 623, ryc. 438,

503). Brama zamku górnego znajdowała się w narożniku południowo-wschodnim i prowadziła przez budynek dostawiony do gmachu mieszkalnego od strony zachodniej (W. Błaszczyk 1982, s. s. 642, 652, 673, ryc. 503). Zamek górny w takim układzie utrzymał się aż do upadku założenia w XVIII wieku.

Drugi człon, zamek dolny, wzniesiono w tym samym czasie co mury miejskie Będzina. Otoczony został kamiennym murem obronnym wyposażonym w dwie baszty. Pierwsza ulokowana została w południowo-zachodniej partii murów. Zbudowana była na rzucie czworobocznym, o wymiarach zewnętrznych 7,70 x 7,40 m, pełniła jednocześnie funkcję studni. Druga znajdowała się w północnej linii obronnej zamku dolnego i pełniła rolę bramy wjazdowej, składającej się z dwóch członów wzniesionych równocześnie – czworobocznej wieży bramnej, z przejazdem w przyziemiu oraz niewielkiego przedbramia. Zabudowa wewnętrza zamku dolnego nie została rozpoznana, najpewniej była w większości drewniana i pełniła funkcje gospodarczo-usługowo-mieszkalne (W. Błaszczyk 1982, s. 677-679; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 91).

Ryc. 2. Zamek w Będzinie - rzut ruin (wg. W. Błaszczyk 1982, s. 678)

9. W starszej literaturze omawiającej zamek w Będzinie nie brano pod uwagę Wacława II, jako możliwego inicjatora budowy lub rozbudowy założenia. Włodzimierz Błaszczyk, datujący powstanie stołpu na 2. połowę XIII stulecia, nie podał jego fundatora. Podobnie postąpiła niemal cała literatura, wiążąc jego znaczną rozbudowę z osobą Kazimierza Wielkiego (W.

Błaszczyk 1965, s. 43; 1982, s. 623 i nast., ryc. 438; zob. M. Antoniewicz 1998, s. 28-29; B. Guerquin 1974, s. 88; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 89-91; P. Lasek 2013, s. 91-92). Próbę zmiany dotychczasowych poglądów podjął Jacek Pierzak (2019, s. 51-65), autor badań wykopaliskowych z 2015 roku. Na podstawie własnych obserwacji wysunął przypuszczenia, że odkrywany przez W. Błaszczyka (zob. 1982, s. 246-248) kamienny cokół, stanowiący podstawę pod wieżę cylindryczną, to w rzeczywistości relikt starszej budowli. W trakcie działań konserwatorskich w 2015 roku rozebrano narożnik północno—wschodni (stanowiący dwa odcinki kurtyn obronnych: północnej i wschodniej), łączący się pod kątem prostym. Rozebranie powyższych murów do partii fundamentowych umożliwiło ogląd zachowanych konstrukcji od niedostępnej dotychczas strony i nieznanej wcześniej Błaszczykowi. Autor badań stwierdził że mury, uznane przez Błaszczyka za pozostałość cokołu, zasadniczo różnią się od murów stołpu. Ten zbudowany był z kamieni wapiennych, łamanych na kształt kostki lub prostokątnych bloków, łączonych zaprawą wapienno-piaskową z licznymi grudkami wapna, gdzie lico ścian wykonano bardzo starannie. Natomiast relikty starszej budowli (cokołu) wzniesiono z kamienia dolomitowego, obrobionego do postaci mniejszych bloków i układanych z zachowaniem wyraźnych warstw wyrównawczych (J. Pierzak 2019, s. 54, 57, 59, ryc. 6). W. Błaszczyk (1982, s. 301) uważał, że tak obrobiony materiał przypomina kostkę późnoromańską.

Opierając się na wnioskach Pierzaka oraz dostępnej dokumentacji fotograficznej i rysunkowej stwierdzić należy, że obie budowle różnią się pod względem techniki i użytego materiału budowlanego. Ponadto przestrzeń pomiędzy wieżą-stołpem, a fundamentami starszej budowli była wypełniona ziemią, aż do obu stóp fundamentowych (zatem nie mamy do czynienia z kamiennym monolitem – cokołem, jak sądził Błaszczyk). Dalej młodszą wieżę cylindryczną „wkuto" w obręb fundamentów starszej budowli, co jest wyraźnie widoczne na dokumentacji fotograficznej przedstawionej przez J. Pierzaka (2019, s. 58-59, ryc. 7). W miejscu styku muru stołpu ze starszą konstrukcją, widoczna jest przerwa, zaś lico wewnętrzne tej drugiej jest skute. W dolnej partii stołp posiada średnicę 10,70 m, analogiczną zresztą do szerokości wnętrza starszej budowli, co dowodzić może, że tę pierwszą wstawiono w obręb drugiej. W najniższych partiach wieża cylindryczna ograniczona jest fundamentami poprzedniej budowli, natomiast w górnych, naziemnych, powyżej odsadzki, mur wieży nachodzi już na starsze konstrukcje (średnica wieży zwiększa się o ok. 60 cm).

J. Pierzak doszedł do wniosku, że cylindryczną wieżę obronną poprzedzała starsza budowla kamienna, w postaci wieży mieszkalno-obronnej, wzniesionej na planie kwadratu o wymiarach całkowitych 15,15 x 15,50 m i wnętrzu 10,70 x 10,70 m w partiach fundamentowych oraz 11,30 x 11,30 m w partiach nadziemnych. Tylko dwa mury – północny i wschodni – zachowały całkowitą szerokość – 2,40 m w partii fundamentowej i 2,10 m w partii nadziemnej. Do chwili obecnej z murów starszej budowli zachowały się tylko fragmenty (w północnym i wschodnim odcinku), ponieważ w większości zostały usunięte w trakcie późniejszych prac, Na wysokości 2,5 m od stopy fundamentowej wieża posiadała odsadzkę o szerokości ok. 30 cm (J. Pierzak 2019, s. 55-56). Pozostałe dwa mury (odkryte w latach 50. XX w. przez W. Błaszczyka) zostały rozebrane do partii fundamentowych, które dzisiaj znajdują się pod ziemią. Czas powstania kwadratowej wieży mieszkalnej J. Pierzak (2019, s. 64) określa dosyć ogólnie na 2. poł. XIII wieku i wiąże z panowaniem w ziemi krakowskiej Leszka Czarnego lub Henryka Probusa. Dolna granica wzniesienia tego obiektu przypada zatem na rok

1279, czyli czas objęcia władzy w Krakowie przez Leszka Czarnego. Analogiami dla pierwszej wieży będzińskiej wg. tegoż badacza są między innymi budowle w Sławkowie, Bytomiu czy Olsztynie (wieża Sołtysia).

Następnie w okresie pomiędzy 1291 a 1305, a wiec już za rządów Wacława II rozebrano starszą wieżę mieszkalno-obronną, a w jej miejscu postawiono cylindryczny stołp o średnicy 10,70 i grubości murów sięgającej 4 m (J. Pierzak 2019, s. 64-65). Wnętrze podzielone było na cztery kondygnacje, których wysokość wyznaczają zachowane do dziś odsadzki, służące do oparcia drewnianych stropów. Wejście znajdowało się na wysokości trzeciej kondygnacji. Zwieńczenie wieży, być może jak chce Błaszczyk, zbudowane było z cegły zendrówki i pochodziło z czasów Kazimierza Wielkiego (W. Błaszczyk 1982, s. 624; P. Lasek 2013, s. 91-92). Starszej budowli wieżowej nie rozebrano jednak całkowicie, pozostawiono ściany północą i wschodnią do wysokości 2,50 m, które posłużyły jako zaczątek kamiennego obwodu murowanego. Dowodem tego, ma być wg. Pierzaka (2019, s. 57) identyczny wątek partii fundamentowej i nadziemnej rozebranego narożnika północno-wschodniego potwierdzający, że mamy do czynienia z jednolitą strukturą, pochodzącą właśnie ze starszej wieży. Na tej podstawie badacz posuwa się znacznie dalej, uważa, że Wacław II ufundował nie tylko stołp, ale także kamienny obwód obronny. W tym celu wykorzystano pozostawione fragmenty ścian wieży mieszkalno-obronnej, które przedłużono w kierunku południowym i zachodnim. Dochodziły one do wybudowanego w tym samym czasie domu mieszkalnego, ulokowanego w południowej części założenia i zamykającego od tej strony obwód obronny. Relikty tego budynku znajdować się mogą pod późniejszą wieżą, istniejącą do dziś na dziedzińcu. Brama tegoż zamku znajdowała się w murze południowym (J. Pierzak 2019, s. 64-65).

Zatem, jak sądzi Jacek Pierzak, Wacław II zbudował cały zamek w typie bergfriedowym, który zmodernizowany został w następnym okresie. Do wzniesienia tego założenia doszło pomiędzy 1291 a 1305, jednakże z uwagi, że Będzin był przygranicznym grodem, budowa musiała postępować szybko i zakończyła się bliżej dolnej granicy przedziału (J. Pierzak 2019, s. 65). Usytuowanie wieży cylindrycznej w znacznym stopniu poprawiało obronność założenia, mogła ona bowiem bronić przejścia przez Czarną Przemszę, nad którą wznosił się zamek. Uformowana w ten sposób warownia zabezpieczała nie tylko zachodnią granicę Małopolski (od strony Śląska), ale również strzegła ważnej drogi, łączącej Kraków ze Śląskiem przez Olkusz i Sławków (B. Wyrozumska 1977, s. 44, 58-64. Zob. także. W. Błaszczyk 1982, s. 727; J. Nowakowa 1951, s. 66). Ponadto w Będzinie istniała komora celna, potwierdzona dopiero w 1425 roku, ale jak uważa B. Wyrozumska (1977, s. 58, por. W. Błaszczyk 1982, s. 702) istniejąca już w XII wieku.

Zaprezentowana przez J. Pierzaka hipoteza odnośnie budowy w pełni murowanego zamku przez Wacława II wydaje się niezwykle interesująca. Czeski monarcha bowiem posiadał wszelkie możliwości, aby taki zamek ufundować. Wymaga ona jednak jeszcze dogłębnych studiów i wykopalisk. Badacz bowiem nie przedstawił żadnych konkretnych dowodów na taką chronologię, np. w postaci układu stratygraficznego oraz zabytków kultury materialnej. Operowanie argumentami w postaci techniki budowy, kontekstu stratygraficznego obu budowli, czy też analogiami to zdecydowanie za mało.

10. II poł. XIII wieku – XVIII wiek (w 1834 roku neogotycka rekonstrukcja wg. projektu M. Lanciego)

11. Ciasnocha T., Małachowicz M., *Sprawozdanie naukowe z badań archeologicznych przeprowadzonych na terenie Zamku Dolnego w Będzinie, woj. Śląskie*, Wrocław 2010, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; Rogaczewska A., *Badania sondażowe na majdanie średniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w obrębie ziemnego wału obronnego*, Będzin 1991, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z wykopalisk na Górze Zamkowej*, Będzin 1992, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 21 czerwca - 15 lipca i 9 - 19 sierpnia 1993*, Będzin 1993, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych przeprowadzonych w dniach 20 czerwca - 15 lipca 1994*, Będzin 1994, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w dniach 19 czerwca - 15 lipca 1995*, Będzin 1995, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w dniach 24 czerwca - 24 lipca 1996*, Będzin 1996, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Dokumentacja z badań archeologicznych stanowisko 2; 23 czerwca - 18 lipca 1997*, t. I-III, Będzin 1997, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Stanowisko 1*, t. 1-3, Będzin 2000, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad pracami ziemnymi przy przebudowie odcinka wodociągu na Górze Zamkowej*, Będzin 2001, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej Stanowisko 1*, Będzin 2003, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Będzinie na Górze Zamkowej, stanowisko 1*, Będzin 2004, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań archeologicznych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie, stanowisko I, rok 2005. Część II*, Będzin 2005, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy odwiertach geologicznych na Górze Zamkowej w Będzinie w 2009*, Będzin 2009, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Wyniki nadzoru archeologicznego nad pracami remontowymi przy północno-wschodnim narożniku wewnętrznego muru obwodowego będzińskiego zamku*, Będzin 2016, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego nad remontem uszkodzonego północno-wschodniego odcinka zewnętrznego muru obwodowego Zamku w Będzinie (etap I)*, Będzin 2017, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *eadem, Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych przy naprawie zewnętrznego muru obwodowego Zamku górnego w Będzinie*, 2017, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

12. *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński, t. II, Warszawa 1995, s. 25; Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty*, Kielce 1998; Błaszczyk W., *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965; *idem, Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od*

średniowiecza od połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu, Poznań 1982; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 88-90; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 89-91; Kantor-Mirski M., *Znasz-li ten kraj?... Ruiny zamku w Będzinie*, „Tęcza" R. II, 1928, z. 46, s. 9-10; Lasek P., *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwa Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013; Pierzak J., *Odkrycie reliktów starszej wieży mieszkalno-obronnej na zamku górnym w Będzinie w 2015*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", nr 21. Archeologia, 2019, s. 51-93; Rogaczewska A., *Wyniki badań sondażowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice 1994, s. 73-77; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie, 1992 roku*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice 1994, s. 253-258; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1993*, red. E. Tomczak, Katowice 1997, s. 86-91; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1994*, red. E. Tomczak, Katowice 1997, s. 132-137; *eadem*, *Będzin, Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97=48/15*, IA, t. 25, 1997, s. 82; *eadem*, *Będzin, st. 2 Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, IA, t. 26, 1997, s. 64-65; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1995*, red. E. Tomczak, Katowice 1998, s. 96-101; *eadem*, *Będzin, st. 2, Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, IA, t. 27, 1998, s. 68; *eadem*, *Będzin, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, IA, t. 27, 1998, s. 67; *eadem*, *Będzin, st. 2 Góra Zamkowa, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, IA, t. 29, 1998, s. 83; *eadem*, *Badania wykopaliskowe na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1996*, red. E. Tomczak, Katowice 2000, s. 113-115; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1997*, red. E. Tomczak, Katowice 2000, s. 141-143; *eadem*, *Badania zewnętrznej linii obronnej wczesnośredniowiecznego grodu na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w roku 1998*, red. E. Tomczak, Katowice 2001, s. 164-169; *eadem*, *Sprawozdanie z badań nad wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie (stanowisko 1), województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2001-2002*, red. E. Tomczak, Katowice 2004, s. 140-145; *eadem*, *Będzin Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48/15*, IA, t. 30, 2005, s. 199; *eadem*, *Wyniki badań wykopaliskowych na wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie, województwo śląskie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2003-2004*, red. E. Tomczak, Katowice 2006, s. 142-146; *eadem*, *Będzin – Góra Zamkowa, st. 2, gm. loco, woj. katowickie, AZP 97-48*, IA, t. 31, 2006, s. 166-167; *eadem*, *Sprawozdanie z badań nad wczesnośredniowiecznym grodzisku na Górze Zamkowej w Będzinie (stanowisko 1),*

województwo śląskie, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 2005-2006*, red. E. Tomczak, Katowice 2007, s. 72-76; *eadem, Będzin Zamkowa Góra, st. 1, gm. loco, woj. śląskie, AZP 97-48/14*, IA, t. 33, 2011, s. 127; Sikora F., *Będzin*, [w:], SHGKr., cz. I, t. 1, s. 55-58; SGPol., t. I, Warszawa 1880, s. 166-167; Zaniewski P., *Zamki Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków 2012.

13. W. Błaszczyk (1982, s. 622) podaje, że w trakcie badań archeologicznych w latach 50. XX wieku, odkryto dwie monety, identyfikowane jako grosze praskie Wacława II. Natrafiono na nie w wykopie XXIa, zlokalizowanym na terenie międzymurza (pomiędzy obwodem I a II murów), po zachodniej stronie, w jego środkowej części. Pierwsza moneta wystąpiła na głębokości 1,30-1,40 m, druga natomiast na 1,30-1,50 m. Oba okazy znajdowały się nad resztkami bruku kamiennego, w warstwie ciemnej próchnicy i częściowo gruzu kamiennego, przesypanego piaszczysto-żółtą ziemią i zaprawą. Warstwa ta datowana jest na podstawie materiału na okres od XI do XIII wieku i na XIV stulecie. Ponowną interpretację monet przedstawił B. Paszkiewicz (2001, s. 33, przypis 38), który stwierdził, że tylko jedną z nich należy zakwalifikować jako grosz praski Wacława II, w dodatku ze śladem przywarcia mniejszej monety. Druga moneta okazała się groszem Jana Luksemburskiego. Zatem zespół ten składał się z trzech monet, groszy praskich Wacława II i Jana Luksemburskiego oraz trzeciej, mniejszej i zagubionej monety. Jako że grosze Wacława jeszcze długo po jego śmierci krążyły w obiegu, a w skarbie znalazła się także moneta późniejsza (Jana I, króla Czech od 1310 do 1346), warstwę tę datować można nawet na 2. połowę XIV wieku.

---

[1] Badania A. Rogaczewskiej obejmowały przede wszystkim teren zamku dolnego i dotyczyły rozpoznania osadnictwa pradziejowego i wczesnośredniowiecznego. Prócz odkrycia reliktów wczesnośredniowiecznego cmentarza datowanego na okres od 1. połowy XII do połowy XIII wieku, natrafiono także na nienaruszone warstwy i materiały łączone z kulturą łużycką z okresu V epoki brązu i Hallstattu C.

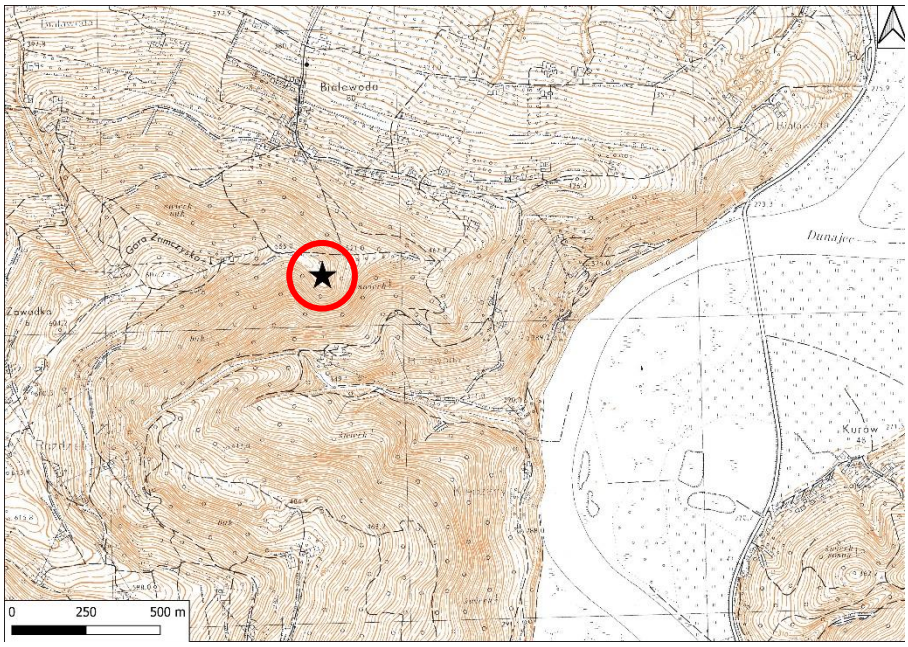
[2] P. Lasek (2013, s. 94-96) uważa, że wieża mieszkalna w Będzinie przywodzi na myśl grupę analogicznych formalnie realizacji z terenów czeskich, których największa popularność przypada na 1. połowę XIV wieku. Są to Kunžvart, Libštejn, Ronov, Košumberk. Budowę aneksu badacz ten datuje na okres po 1358 roku, który jak uważa, wysokością dorównywał koronie murów wieży mieszkalno-obronnej, przez co całość tworzyła jeden wspólny gmach (dom wieżowy) o rzucie wydłużonego czworoboku o długości elewacji dziedzińcowej ok 18 i wysokości 20 m. Budynek ten przykryty był wspólnym dachem.

Numer katalogu: 3

Zamek w Białawodzie (Zamek Lemiesz)

1. Białawoda, gm. Łososina Dolna, pow. nowosądecki

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1408 – *Bala woda* (ZK 5, s. 105; SHGKr., cz. I, z.1, s. 66)

4. około 1288 r – *castrum in Lemes* (MPH IV, s. 717; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 527)

5. Relikty założenia zlokalizowane są na wzgórzu o nazwie Zamczysko (będącego częścią Białowodzkiej Góry, 607 m n.p.m.), położonym na lewym brzegu Dunajca[1].

6. W *Vita et miracula sanctae Kyngae ducissae cracoviensis* (MPH IV, s. 717), dziele opisującym życie i cuda księżnej Kingi, powstałym w pierwszej połowie XIV wieku (zob. J. Dąbrowski 1964, s. 96-97) zapisano, że po śmierci księcia krakowskiego Leszka, na Sądecczyznę wkroczyły wojska złożone z Niemców, natomiast nieznani nam *nobiles* wznieśli zamek Lemiesz, z którego zagrażali klasztorowi klarysek w Starym Sączu. Sytuacja była na tyle poważna, że Kinga osobiście miała udać się do zamku i pertraktować warunki pokoju. Zamek Lemiesz wymienia także Jan Długosz w *Liber beneficiorum* (DLb. III, s. 353-354). Wiadomości kronikarza odnoszą się do 2. połowy XIII wieku. Pisze on, że właścicielem zamku miał być kasztelan sądecki, rycerz Wydżga h. Janina, pan w Łącku oraz na Rytrze i Czorsztynie. Na tych dwóch przekazach źródłowych kończą się informacje o zamku. Istnienie warowni w tym okresie potwierdzają źródła archeologiczne.

Z kontekstu *Żywota św. Kingi* wynika, że zamek zbudowano w okresie walk o tron krakowski po śmierci Leszka Czarnego. Za najbardziej prawdopodobnych kandydatów, z inicjatywy których wzniesiono warownię uznać należy księcia wrocławskiego Henryka IV Probusa, który w 1288 roku opanował Wawel oraz czeskiego monarchę Wacława II. W interesie obu było umocnienie się na pograniczu polsko-węgierskim, ponieważ Węgrzy byli sojusznikami Władysława Łokietka. Poprzez budowę warowni dążyli także do skonsolidowania świeżo opanowanych terytoriów. Wreszcie w wojskach obu służyli Niemcy i Ślązacy.

Lemiesz służył wyłącznie celom militarnym i nie był użytkowany przez długi okres czasu, być może po ugruntowaniu się władzy czeskiej na pograniczu polsko-węgierskim stracił rację bytu. Główną role obronną na Sądecczyźnie przyjęło ufortyfikowane miasto Nowy Sącz,

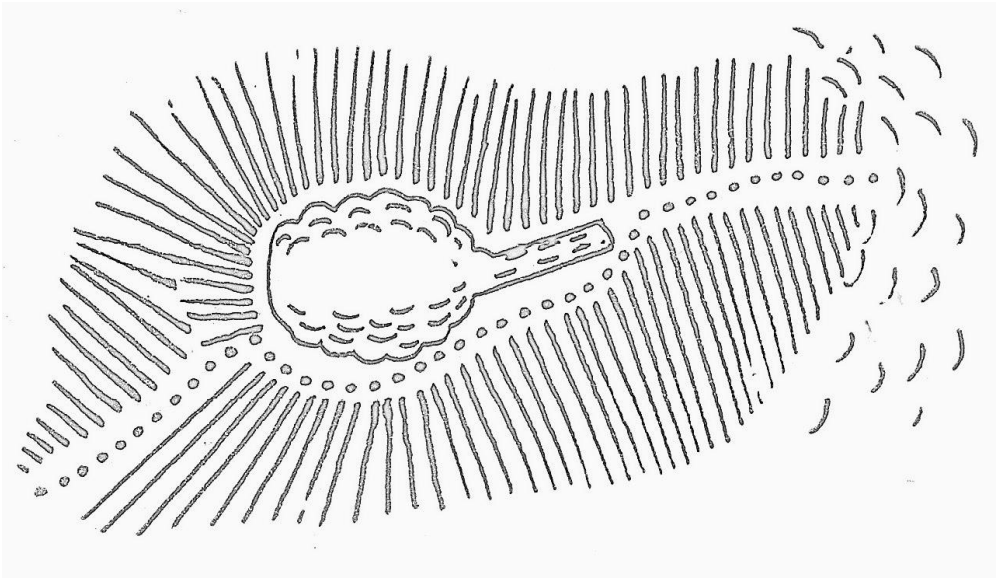
w którym Wacław II zbudował zamek. Warownia w Lemieszu mogła być wykorzystywana jedynie jako placówka militarna. Nie wykluczone jednak, że funkcjonowała ona do upadku Przemyslidów (np. w czasie walk z Janem Muskatą w latach 1304-1306), a następnie została zdobyta i niszczona przez oddziały Łokietka. O nieużytkowaniu zamku w Białowodzie w czasach późniejszych, świadczy zarówno brak przekazów pisanych, jak i materiałów młodszych niż XIV stulecie. W XV wieku wieś należała do Chebdów z Tropsztyna (SHGKr., cz. I, z. s. 66).

6.1. Wacław II (lub być może Henryk Probus)

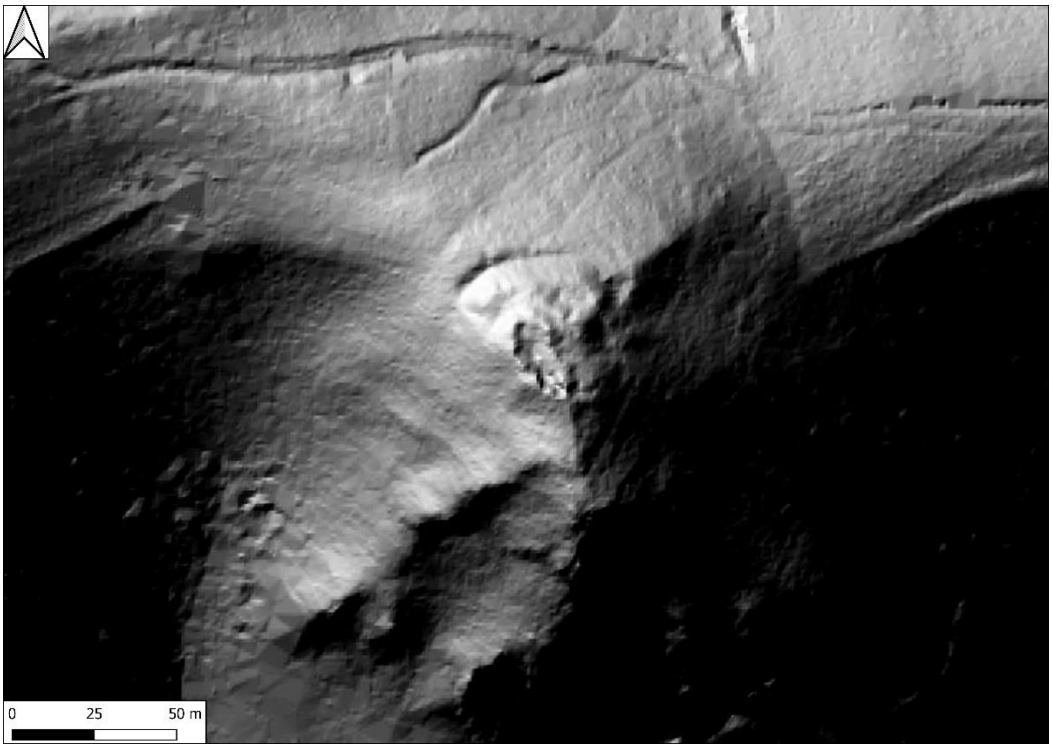
6.2. Monarsza

7. 1933 (archeologiczne, G. Leńczyk); 1961 (archeologiczne, A. Żaki); 1964-1965 (archeologiczne, A. Żaki); 1969 (archeologiczne, A. Żaki); 1979 (archeologiczne, A. Szybowicz).

8. Z uwagi na znikomy stan badań zamczyska w Białawodzie odtworzenie pierwotnego układu warowni jest obecnie niemożliwe. Na podstawie zachowanych reliktów ziemnych przypuszczać można, że warowania zajmowała kulminację wzgórza, które z trzech stron (południowej, wschodniej i zachodniej) ograniczone było stromymi stokami. Jedynie stok północny był silnie wypłaszczony. Zachowane po tej stronie wały ziemne do dzisiaj są widoczne w terenie. Obiekt jest również bardzo dobrze czytelny na mapach ze skaningiem laserowym LiDAR. Była to zapewne niewielka, drewniano-ziemna warownia, umocniona za pomocą wałów (nie można jednak wykluczyć istnienia jakichś murowanych budowli) i posiadająca jakąś budowlę (być może wieżową) na szczycie. Plateau wzgórza o wymiarach 60 x 25 m zostało w znacznej mierze zniszczone przez funkcjonujący tutaj dawniej kamieniołom. W celu poznania układu przestrzennego warowni, a także rozwikłania lokalizacji *castrum Lemes* konieczne jest przeprowadzenie nowej serii badań.

Ryc. 3. Plan zamku według G. Leńczyka (1983, s. 40)

Ryc. 4. Zamek Lemiesz widoczny za pomocą danych LiDAR (oprac. P. Kocańda 2018)

9. Stan rozpoznania zamczyska w Białowodzie uniemożliwia obecnie wskazanie konkretnego fundatora budowli. Obiekt ten uznać zatem należy za domniemaną fundację Wacława II. Czeski monarcha opanował ziemię krakowską w 1291 roku. Nie wiemy jakie stanowisko wobec nowej władzy zajął klasztor klarysek na czele z księżną Kingą. Być może początkowo wsparły obóz wrogi Przemyślidzie. Powodem tego mogły być bliskie kontakty Kingi ze sprzymierzonym z Łokietkiem dworem węgierskim, a także polityka Wacława II. Z opracowań historyków wiemy, że dążył on do rewindykacji dóbr monarszych na Sądecczyźnie, jednocześnie jego polityka podważała dotychczasową pozycję klarysek. Widać to zarówno po lokacji Nowego Sącza, jak i wznoszonych przez niego warowniach (Rytro, Czchów, Czorsztyn). Z drugiej strony Przemyślida po śmierci Kingi w 1292 roku potwierdził sukcesję Gryfiny (swojej ciotki) oraz akty fundacji i przywileje klasztoru (zob. Cz. Deptuła 1992, s. 103-114; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 52 i nast.). Mógł on także na późniejszym etapie swojego panowania (po 1300 r.) zezwalać na prowadzoną przez klaryski akcję kolonizacyjną (Cz. Deptuła 1992, s. 114). W źródłach dotyczących klasztoru brak negatywnej oceny rządów Wacława, co może świadczyć o przychylnym stosunku władcy do tego konwentu. Część badaczy jednak właśnie jemu przypisuje budowę zamku, do realizacji której przystąpiono po 1291 roku (zob. Cz. Deptuła 1992, s. 104; K. Dziwik 1957, s. 333; H. Langerówna 1929, s. 15). W skład wojsk Wacława wchodzili Czesi, Niemcy oraz Ślązacy, wspierali go również miejscowi rycerze (*nobiles, milites*) i mieszczanie (*cives mali*) ze Starego Sącza, którzy sprzeciwiali się dominacji klasztoru starosądeckiego na Sądecczyźnie. Mogli oni na polecenie czeskiego władcy wznieść zamek. Celem tej budowy była przede wszystkim chęć umocnienia władzy Przemyślidów na Sądecczyźnie, a także ochrona pogranicza polsko-węgierskiego i pobliskich traktów handlowo-komunikacyjnych. Niewykluczone, że Wacław II starał się również wymusić na Kindze

sukcesję Gryfiny, a jednym z elementów tej polityki była właśnie budowa zamku, mającego stanowić zagrożenie dla klasztoru.

10. XIII/XIV wiek

11. *Białawoda* – Kartoteka miejscowości, archiwum Muzeum Archeologiczne w Krakowie); Niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka, archiwum Muzeum Archeologiczne w Krakowie); dokumentacja z badań A. Żakiego zaginęła.

12. Cabalska M., *Pradzieje powiatu nowosądeckiego*, RS, t 10, 1969-1970, s. 103-143; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. 20, 1992, s. 9-34; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 154-155; Kurtyka J., *Lemiesz*, [w:] SHGKr., cz. III, z. 3, s. 527-528; Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV wieku*, Kraków 1929; Leńczyk G., *Drugie sprawozdanie z inwentaryzacji i planowania grodzisk w woj. krakowskim w r. 1933*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności", t. 39, s. 28-33; *idem, Katalog grodzisk z zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. Kołodziejski S., Kraków 1983; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Sikora F., *Białawoda*, [w:] SHGKr. cz. I, z. 1, s. 66-67; Zaremba J., *Zamki i grody Sądecczyzny*, „Almanach Sądecki", nr 2(7), 1994, s. 3-19; Żaki A., *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. VI, z. 1-2, 1964, s. 41-46; *idem, Problem starożytnych fortyfikacji w Sądeckiem*, RS, t. 7, 1966b, s. 353-375; *idem, Badania archeologiczne w dorzeczu Dunajca w 1964 roku*, Spraw. Archeo., t. XVIII, 1966c, s. 280-285; *idem, Wędrówki Sącza. O rozwoju sądeckiego ośrodka osadniczego do schyłku XIII stulecia* Kraków 1974.

13. Zamczysko w Białowodzie wzniesione zostało w miejscu wcześniejszej warowni pradziejowej, pochodzącej być może z czasów kultury łużyckiej, świadczą o tym odkryte materiały archeologiczne (A. Żaki 1966b, s. 359).

[1] W przypadku zamku Lemiesz wciąż nierozstrzygniętym problemem pozostaje jego lokalizacja, która budzi wiele kontrowersji, ponieważ na przestrzeni lat obiekt ten lokalizowano w kilku różnych punktach. Większość badaczy identyfikuje *castrum Lemes* z obiektem w Białawodzie (zob. S. Kołodziejski, 1992, s. 22-23; 1994, s. 154-155; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 527-528; A. Żaki 1964, s. 45. Z nowszej literatury: K. Moskal 2004, s. 51; 2011, s. 96-97). Szczęsny Morawski (*Sądecczyzna*, t. II, 1863, s. 82. Zob. także reprint tejże pozycji: Nowy Sącz 2008, s. 87) zamek Lemiesz lokalizował w miejscowości Brzyna koło Łącka. Podobnie obiekt umiejscowiła Helena Langerówna (1929, s. 35-37. Z nowszej literatury zob. Cz. Deptuła 1992, s. 104). Langerówna swoje przypuszczenia uzasadniała faktem, że obiekt ten musiał znajdować się w okolicy Starego Sącza, ponieważ pełnił rolę stróży ochraniającej jedną z dróg biegnących od strony węgierskiej. Jako, że główne trakty nad Dunajcem i Popradem były już zabezpieczone, jedynym niechronionym przejściem była niewielka droga biegnący na Rogacz, Radziejową i Obidżę, którą łatwo można było dostać się na Równinę Jazowską i dalej do Sącza (niewykluczone, że H. Langerówna miała rację, autor rozprawy, w trakcie badań weryfikacyjnych natrafił w miejscowości Brzyna na relikty zagadkowego i nieznanego wcześniej założenia warownego, zob. nr kat. 7). Maria Cabalska (1969-1970, s. 141-142) *castrum Lemes* identyfikowała z badanymi przez siebie pozostałościami obiektu obronnego w Zabrzeży. Badaczka odkryła tam materiał datowany na przełom XIII i XIV wieku. Przyjęła jednocześnie za Janem Długoszem, iż początkowo warownia ta należało do kasztelana sądeckiego Piotra Wydżgi. W ostatnim czasie Jarosław Czaja zaproponował, że zamek Lemiesz położony był we wsi Przyszowa, na górze zwanej Łyżka (zob. J. Czaja 2004-2005, s. 4-11). Hipoteza ta nie została jednak ugruntowana w literaturze przedmiotu.

Numer katalogu: 4

Zamek w Bieczu (Zamek Królowej Jadwigi)

1. Biecz, gm. *loco*, pow. gorlicki

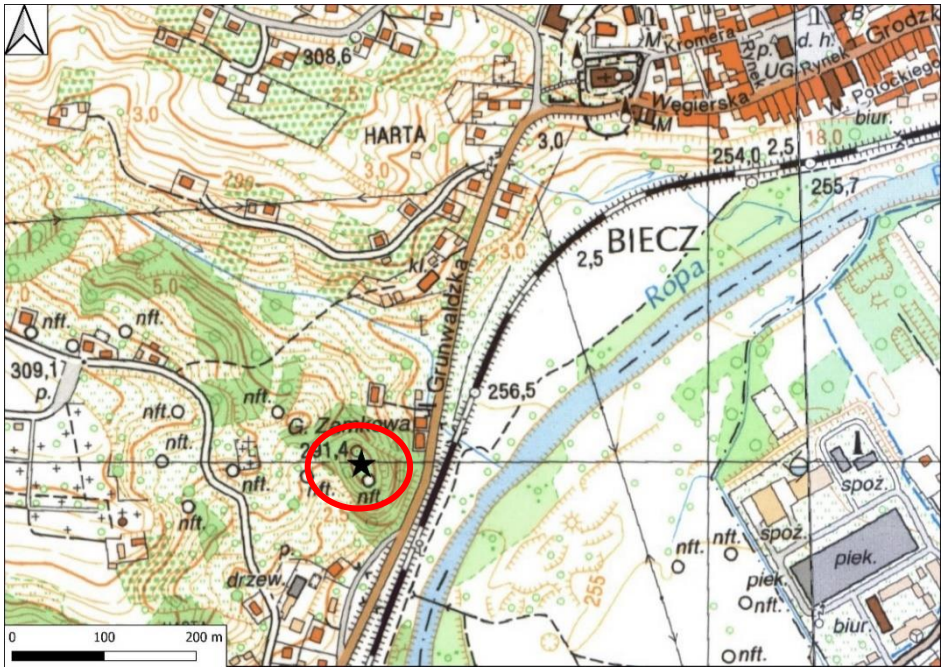
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1184 – *terra sive districtibus Byeczensi* (ZDKK I, nr 3)

4. 1303 – *nostro Castro Beycz* (KKK I, nr 111; DHn. ks. 9, s. 25-26)

5. Pozostałości zamku znajdują się na Zamkowej Górze (334 m n. p. m.) zwanej również Górą św. Jadwigi, położonej na południowy-zachód od miasta, na lewym brzegu Ropy.

6. Pierwsza źródłowo potwierdzona wzmianka o Bieczu pochodzi z roku 1184, kiedy to biskup krakowski Gedko nadaje kolegiacie św. Floriana w Krakowie dziesięcinę z ziemi bieckiej (*terra sive districtibus Byeczensi*; ZDKK I, nr 3). Informacja ta stała się podstawą przypuszczeń, że już w XII wieku istniała jednostka terytorialna, którą określić można jako ziemia lub kasztelania biecka, zarządzana przez urzędnika książęcego - kasztelana. Potwierdzenie tego faktu odnajdujemy jednak dopiero w połowie XIII stulecia, gdy to w 1243 roku wymieniony zostaje pierwszy biecki kasztelan Mikołaj (KDM I, nr 26). Historycy nadal spierają się, czy do utworzenia tej jednostki doszło poprzez wchłonięcie na przełomie XII i XIII wieku terytorium żmigrodzkiego (J. Kurtyka 1996, s. 195-196), czy może wykrojenia jej z sąsiednich kasztelani, wojnickiej i sądeckiej (A. Żaki 1963, s. 57). Większość badaczy przypuszcza, że gród kasztelański w Bieczu istniał na Górze Zamkowej, położonej nad rzeką Ropą, na południowy zachód od miasta. Najpewniej, jak uważają niektórzy (zob. B. Krasnowolski 2004, s. 13; 2017, s. 329; A. Kunysz 1963, s. 79-80; A. Żaki 1963, s. 63), rozwijało się przy nim podgrodzie z osadą rzemieślniczą, targiem i kościołem pw. śś. Piotr i Pawła. Niestety prowadzone w 1961 roku badania archeologiczne nie doprowadziły do odkrycia umocnień drewniano-ziemnych, dostarczyły jednak informacji na temat tutejszego osadnictwa wczesnośredniowiecznego, którego ramy chronologiczne ogólnie określa się na okres od XI do XII/XIII wieku. Najpewniej w drugiej połowie XIII stulecia (lub alternatywnie w końcu tegoż wieku) doszło do translokacji ośrodka bieckiego, który przeniósł się z obszaru podgrodzia (na zachód od grodu), na wzgórze rozłożone na wschodzie (tzw. wyspa miejska), zajęte być może przez niewielkie, otwarte osady; jedna z nich z pewnością funkcjonowała na południowo-wschodnim cyplu, o czym świadczą

wyniki badań archeologicznych (B. Krasnowolski 2017, s. 328-329; A. Kunysz 1963, s. 68-69; 1968, s. 53-59, ryc. 23; A. Żaki 1963, s. 53-63). Powodów translokacji upatrywać należy w dogodniejszym, lepiej położonym dla rozwoju osady miejscu, w dodatku posiadającym naturalne walory obronne. Te drugie zapewniały dolina rzeki Ropy i jej dopływ, niewielki potok Zadziurze. Wpływ na to miała także lokalizacja traktów komunikacyjnych, łączących Biecz z Sączem, Krakowem i biegnących na Ruś i Węgry (zob. B. Wyrozumska 1977, s. 51-57, 68-83, 85-86). Pewną rolę grać mogły także czynniki praktyczne, np. możliwość lepszego rozmierzenia osady lokacyjnej z regularnym układem szachownicowym. Do lokacji Biecza na prawie niemieckim doszło, jak uważa większość badaczy, w czasach panowania Bolesława Wstydliwego, dokument lokacyjny jednak nie zachował się, dlatego też sprawa ta pozostaje w sferze przypuszczeń (F. Kiryk 1968, s. 103-106; 1985, s. 33-35; B. Krasnowolski 2004, s. 13-18; 2017, s. 328-330). Alternatywną możliwością jest nadanie prawa lokacyjnego za czasów Wacława II lub Władysława Łokietka. Obaj władcy doceniali rolę, jaką ośrodek ten pełnił na pograniczu polsko-węgierskim. W dodatku za Przemyślidą przemawia fakt prowadzenia polityki miejskiej w tym regionie, czego wyrazem jest lokacja Nowego Sącza. W 1363 roku Kazimierz III Wielki potwierdził miastu prawo magdeburskie (KDM III, nr 759), niestety w dokumencie tym stwierdzono tylko, że miasto lokował któryś z jego poprzedników. Na przełomie XIII i XIV wieku miasto zostało także ufortyfikowane poprzez budowę murów miejskich, a na wschodnim cyplu wzniesiono dwór królewski (nr kat. 4).

Prace terenowe (zob. A. Kunysz 1961, s. 12-16; archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 119, 120) połączone z analizą materiałów ruchomych, głównie ceramiki (zob. L. Lenarczyk 1984, s. 143-170), a także źródeł pisanych (zob. R. Kaleta 1963, s. 82-115) potwierdzają, iż w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku w miejscu starszego obiektu obronnego wzniesiono kamienny zamek. Pierwsza wzmianka o zamku bieckim pochodzi z roku 1303, kiedy to Wacław II w zamian za grunta wsi Kamienica (na których w 1292 roku lokowany zostaje Nowy Sącz) nadaje Janowi Muskacie zamek biecki wraz z przynależnościami (KKK I, nr 111; zob. także: P. Kocańda 2018, s. 326; T. Pietras 2001, s. 65-66; P. Szczaniecki 1978, s. 49-55). Biskup krakowski wkrótce wydzierżawił zamek benedyktynom tynieckim, którzy utracili go na rzecz sprzymierzonych z Łokietkiem Węgrów lub Bogoriów, ze Żmigrodu. Jeszcze w tym samym roku zostaje jednak odbity przez wojska Wacława II, który nie zwrócił go już biskupowi (DHn. ks. 9, s. 43; P. Szczaniecki 1978, s. 49-55). Całą tę sprawę prócz Jana Długosza, przedstawiają też współczesne Muskacie źródła, mianowicie procesy kanoniczne z 1306 roku (np. zeznania kanoników krakowskich; MPV III, nr 121, s. 82, 87). Po śmierci Wacława II i upadku rządów czeskich zamek wraz z miastem najprawdopodobniej zostały ponownie przejęte przez zwolenników Łokietka. Książę kujawski obiecał zwrócić zamek biskupowi Muskacie, czego ostatecznie nie zrobił (zob. KKK I, nr 114; T. Pietras 2001, 87-90). W kolejnych latach biskupi krakowscy starali się odzyskać utracone za czasów Muskaty mienie. Wyrazem tego jest skarga biskupa Nankera skierowana do papieża Jana XXII przeciwko klasztorowi tynieckiemu (KKK I nr 128; KDTyn. nr 44). W okresie rządów dwóch ostatnich Piastów założenie zostało rozbudowane i zmodernizowane, pełniło także rolę centrum administracyjnego okręgu – dystryktu, zarządzanego przez burgrabiego. Po raz pierwszy urzędnik ten – Mikołaj z Bibic, wymieniony zostaje w roku 1345 (KDPol. III, nr 99; KDM III, nr 686; ZDM 1, nr 53). W latach panowania Jadwigi węgierskiej oraz Władysława Jagiełły zamek prócz pełnienia funkcji administracyjnej,

spełniał także rolę stancji królewskiej, o czym świadczą liczne pobyty pary królewskiej w Bieczu (GItin 2015, s. 126). W 1437 roku warownia wymagała już napraw, skoro mieszkańcy wsi Kryg i Libusza mieli obowiązek pracować przy zwózce drzewa i budulca, koniecznych do reparacji warowni (MBiecza nr 37). W II połowie XV wieku była już jednak opuszczona. Wynika to z dokumentu Kazimierza Jagiellończyka z 1475 roku, w którym nadaje on kościołowi parafialnemu w Bieczu „rolę Skotnia za górą zamku bieckiego się ciągnącą, obecnie z rozkazu królewskiego zniesionego". W tym samym czasie król buduje nowy dwór na odebranych kościołowi parafialnemu działkach i rolach po wschodniej stronie miasta (MBiecza nr 67). Powodem upadku warowni był zapewne rozwój miasta, które przejęło funkcję administracyjną i obronną. Kres istnienia założenia przyniósł rok 1502, kiedy Aleksander Jagiellończyk zezwolił wójtowi bieckiemu Janowi Siekluckiemu i jego żonie Agnieszce na pobieranie kamieni, cegieł i wapna na budowę nowego dworu wójtowskiego (MBiecza nr 102; R. Kaleta 1963, s. 97).

6.1. Wacław II

6.2. Monarsza (w latach 1303-1304 pod zarządem biskupów krakowskich).

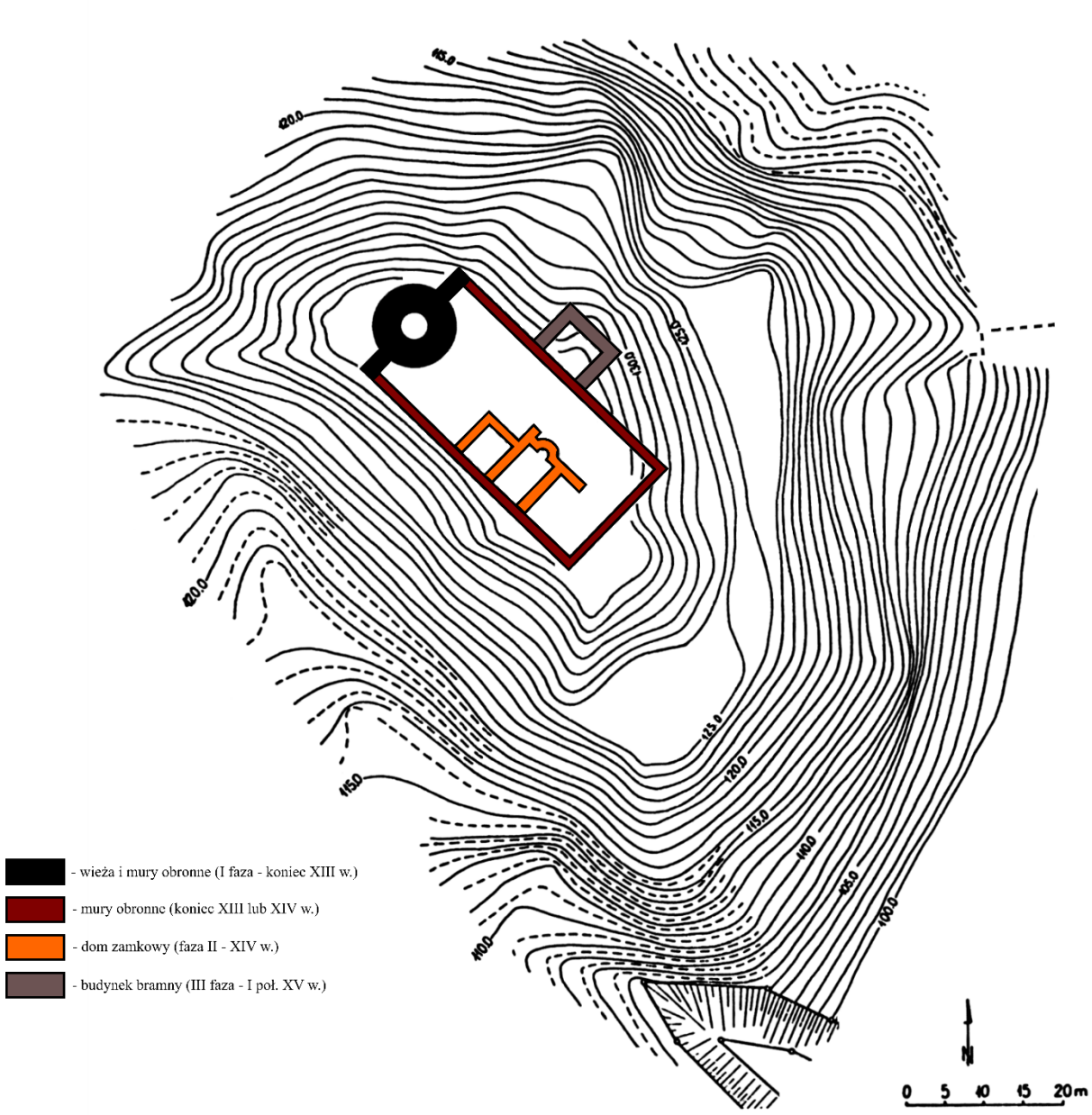
7. 1876-1877 (ks. T. Jaszczor); 1951-1960 (archeologiczne, powierzchniowe, sondażowe, A. Żaki); 1961 (archeologiczne, A. Kunysz); 2019 (archeologiczne, powierzchniowe, nieinwazyjne, P. Kocańda).

8. Z uwagi na niewystarczający stan badań odtworzenie układu przestrzennego zamku jest obecnie bardzo trudne. Podstawowym rzutem założenia wciąż pozostaje rysunek opublikowany w 1900 roku przez S. Tomkowicza (1900, s. 245), oparty na przerysie murów odsłoniętych przez proboszcza bieckiego T. Jaszczora w latach 1876-1877 (ANK, sygn. 29/560/0/1/4, 29/560/2). Układ przestrzenny zamku dostosowany był do topografii wzgórza, odciętego od południa, zachodu i wschodu stromymi stokami. Jedynie od strony północnej możliwy był łatwiejszy podjazd. Wzniesiono go na planie zbliżonym do prostokąta, o wymiarach 42 x 20 m. Najstarszym elementem zamku była cylindryczna, kamienna wieża o średnicy około 10 m, świetle wewnętrznym 3,5 m, zbudowana w północno zachodniej części wzgórza. Jej relikty odkryte zostały po raz pierwszy w trakcie amatorskich badań T. Jaszczora (ANK, sygn. 29/560/2, k. 515-517; S. Tomkowicz 1900, s. 245. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 92), a następnie ponownie odsłonięte przez A. Kunysza w 1961 r. (A. Kunysz 1961, s. 13-14; 1963, s. 73). W 2019 roku autor niniejszej rozprawy przeprowadził na Górze Zamkowej w Bieczu prospekcję powierzchniową, połączoną z badaniami nieinwazyjnymi (metody: georadarowa, elektrooporowa, elektromagnetyczna), które doprowadziły do potwierdzenia lokalizacji wieży oraz jej wymiarów (P. Kocańda 2019, s. 21-22; P. Kocańda *et al*. 2020, s. 139-162). Bardzo możliwe, że wraz z budową wieży rozpoczęto wznoszenie kamiennych murów obronnych. Sugestię taką zgłosił już B. Guerquin (1974, s. 90), który podejrzewał, że zgrubienie murów przy wieży może skłaniać do uznania, że oba elementy budowano jednocześnie. Hipoteza ta wydaje się przekonywująca, o ile uznamy, że rysownik nanoszący mury na plan nie pomylił wymiarów (błędy w pomiarach wytykał już S. Tomkowicz 1900, s. 245). Niestety w trakcie badań Kunysza nie zweryfikowano tych informacji, a rozpoznanie z 2019 roku nie dostarczyło żadnych danych

odnośnie murów kurtynowych. Przyjąć jednak należy, że wraz ze wznoszeniem stołpu, nastąpiła budowa murów obwodowych. Logiczne wydaje się, że ich początek brał się przy wieży obronnej, skąd najłatwiej było zacząć prace. Nie wiemy czy już w pierwszym etapie funkcjonowania zamku zamknięto go obwodem kamiennym. Możliwe, że prace ukończono dopiero w czasach Władysława Łokietka lub nawet Kazimierza Wielkiego. Pierwszą fazę zamku wiązać należy z działalnością Wacława II lub biskupa Muskaty. Chronologię tę poświadczają: układ stratygraficzny oraz pozyskany w czasie badań materiał ruchomy, w szczególności fragmenty naczyń ceramicznym (zob. L. Lenarczyk 1984, s. 148-167). Również źródła pisane zebrane i omówione przez R. Kaletę (1963, s. 82-115) przemawiają za taką genezą warowni. L. Lenarczyk z okresem budowy i użytkowania zamku łączy warstwę III, na którą natrafiono w wykopach zlokalizowanych na arach 2 i 6 oraz w dolnej płaszczyźnie wyniesienia. Wypełnisko warstwy stanowiła ciemno-szara ziemia przemieszczana z węglami drzewnymi, kamieniami i cegłami. Z jednostką tą powiązać należy bruk z otoczaków rzecznych, który, jak dowiodły badania A. Kunysza (1961, s. 14), ściśle przylegał do ściany wieży. Poniżej bruku natrafiono na pozostałości jam ziemnych (półziemianek) i fragmenty ceramiki XI-XII/XIII wieku (A. Kunysz 1961, s. 12-16; 1963, s. 72-73).

W drugiej fazie, przypadającej na XIV wiek zamek, uległ dalszej rozbudowie. Wyżej zasugerowano, że wówczas nastąpiło całkowite domknięcie obwodu obronnego. Badania archeologiczne dowiodły, że dziedziniec wyłożony był kamiennym brukiem (A. Kunysz 1961, s. 12-15; 1963, s. 72-73). Zabudowę wewnętrzną stanowiły co najmniej trzy budynki wewnętrze, których funkcji i rozmiarów obecnie nie jesteśmy w stanie określić. Ich relikty odkryto w trakcie prac T. Jaszczora (ANK, sygn. 29/560/2, k. 170, 515-517, 935, 1059-1061), natomiast ich lokalizację zdają się potwierdzać wyniki badań elektrooporowych, w trakcie których natrafiono na szereg liniowych anomalii w południowej części założenia, interpretowanych jako wspomniane wyżej zabudowania, w rzeczywistości będące najpewniej pozostałościami po budynku mieszkalnym, opartym o południowo-zachodnią kurtynę murów (P. Kocańda 2019, s. 22; P. Kocańda *et al*. 2020, s. 139-162. Por. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 92). W pozostałej części dziedzińca istnieć mogła także drewniana zabudowa gospodarcza. Wnioski takie wysuwać można na podstawie cytowanych już wyników badań nieinwazyjnych, w trakcie których natrafiono na różne anomalie (owalne, liniowe, czworoboczne), które mogą stanowić pozostałości po zabudowie, a które wymagają weryfikacji metodami archeologicznymi.

W trzeciej fazie istnienia zamku, od strony północnej do kurtyny murów dostawiono czworokątny budynek o wymiarach 10 x 11 m., stanowiący prawdopodobnie bramę wjazdową (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 92). Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia na zamkach w Czchowie i Rytrze, gdzie także po zachodniej stronie wzniesiono budynki bramne. W II połowie XV i w XVI wieku zamek uległ już częściowej rozbiórce, o czym świadczą nawarstwienia wypełnione ceglano-kamiennym gruzem. Fakt ten potwierdzają również źródła pisane informujące nas o rozbiórce warowni (zob. MBiecza nr 62, 102).

Ryc. 5. Rozwarstwienie chronologiczne zamku w Bieczu (oprac. P. Kocańda 2020)

9. Analiza danych pozyskanych z badań archeologicznych (zarówno amatorskich z 1876-1877 roku, jak i z lat 1961 i 2019), w szczególności dokumentacji rysunkowej przedstawiającej stratygrafię oraz materiał ceramiczny, umożliwia określenie budowy zamku murowanego na koniec XIII, ewentualnie przełom XIII i XIV wieku. Warstwy związane z budową zamku oraz jego użytkowaniem (pomimo pewnych błędów w prowadzeniu dokumentacji) przykrywały bowiem nawarstwienia wczesnośredniowieczne, w których wystąpiły obiekty jamowe z zabytkami datowanymi na XI-XIII w. Chronologię tą poświadczają również źródła pisane, w szczególności dokument z 1303 roku, wystawiony przez Wacława II dla Jana Muskaty, w którym ten pierwszy nadaje mu zamek biecki z wszystkimi przynależnościami – *cum castro Byecz cum omnibus suis pertinencijs* (KKK I, nr 111). Było to wynagrodzenie w zamian za odstąpienie wsi Kamienica, na której w 1292 roku lokowano Nowy Sącz (KDPol. III, nr 67).

Zamianę tę poświadczają zresztą liczne źródła np. Jan Długosz zarówno w *Rocznikach* jak i w swoich *Katalogach biskupów krakowskich* (DHn. ks. 9, s. 25-26; Cat. Crac. s. 408; MPH s. n., X/2, s. 184) *Cronica 1202-1377* wydana przez W. Kętrzyńskiego (RAU s. II, t. 9, s. 349). Pewnych danych dostarczają również zeznania świadków zawarte w procesach kanonicznych z lat 1306-1308: kanonika krakowskiego i sandomierskiego Świętosława, kanoników krakowskich, kustosza Jarosta, plebana będzińskiego Godzwina i prepozyta zwierzynieckiego Teodoryka (MPV III, nr 121, s. 82, 87, 89, 90). Dziwić może odstęp wynoszący 11 lat pomiędzy lokacją Nowego Sącza, a nadaniem Muskacie Biecza. Ponadto zastanawiające jest to, że Wacław II oddawał biskupowi ważny nadgraniczny zamek wraz ze wszystkimi przyległościami, co zapewne rozumieć należy jako okoliczne wsie. Jan Długosz (DHn, ks. 9, s. 26) dodaje, że Muskata uzyskał także miasto bieckie. Cena ta wydaje się zbyt spora, nawet jeżeli weźmiemy pod uwagę, że wieś Kamienica była duża i bogata. Słusznie sądził J. Wyrozumski (1992, s. 185), że biskup musiał dopłacić to tej transakcji swoimi gruntami na terenie Krakowa, których Wacław potrzebował przy poszerzeniu miasta i budowie fortyfikacji. Muskata nie utrzymał długo Biecza, wkrótce po transakcji wydzierżawił go opatowi tynieckiemu Michałowi (P. Kocańda 2018, s. 326), lub jak sądzi P. Sczaniecki (1978, s. 49-53) jego poprzednikowi, Maciejowi. Benedyktyni także nie dzierżawili zamku zbyt długo, ponieważ jeszcze w 1304 lub na początku 1305 roku został on opanowany przez wojska węgierskie sprzymierzone z Władysławem Łokietkiem (DHn. ks. 9, s. 43). T. Pietras (2001, s. 65) zwraca także uwagę, że mógł on zostać zdobyty przez Bogoriów że Żmigrodu, również należących do stronników księcia kujawskiego. Wkrótce oddziały czeskie odbiły i obsadziły Biecz (zamek i miasto), który nie wrócił już do Jana Muskaty (R. Kaleta 1963, s. 85). Po upadku Przemyślidów, Jan Muskata dążył do odzyskania tego ważnego pogranicznego ośrodka, uzyskując nawet obietnicę jego zwrotu (jako wynagrodzenie za poczynione w jego dobrach straty; KKK I, nr 114). Ostatecznie jednak Łokietek nie wywiązał się z danego słowa, a w dodatku na wiecu w Wiślicy cofnął Muskacie wszystkie przywileje wydane przez króla czeskiego (KKK I, nr 116; zob. T. Pietras 2001, s. 90).

W oparciu o powyższe informacje przyjąć należy, że zamek w Bieczu wzniósł w końcu XIII wieku Wacław II. Dodać jeszcze w tym miejscu można, że obiektu tego brak na listach dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego sporządzonych przez autora *Kroniki katedralnej krakowskiej* i Jana Długosza.

Pierwotny zamek biecki zbudowany został w miejscu starego grodu kasztelańskiego, gdzie wykorzystano istniejące umocnienia drewniano-ziemne. W północno-zachodniej części założenia wzniesiono cylindryczną wieżę obronną o średnicy 10 m, zbudowaną z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Grubość murów wynosiła około 2,5-3 m (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 92; P. Kocańda 2019, s. 21-22; P. Kocańda et al. 2020, s. 139-162; A. Kunysz 1961, s. 13-14; 1963, s. 73; S. Tomkowicz 1900, s. 245). Analogiczne wieże cylindryczne Wacław II zbudował w Czorsztynie (nr kat. 9), Rytrze (nr kat. 39), Czchowie (nr kat. 8) oraz Myślenicach (nr kat. 27, zob.: P. Kocańda 2017, 100; S. Kołodziejski 2011, s. 315-328). Początkowo był to jedyny murowany element założenia, jednakże w krótkim odstępie czasu (lub też już w momencie budowy stołpu) rozpoczęto także wymianę drewniano-ziemnych umocnień na mury kamienne. Budowę obu odcinków (północno-zachodniego i północno-wschodniego) zaczęto od wieży i planowano stopniowo wznosić kolejne fragmenty. Według B. Guerquina (1874, s. 90) zgrubienie murów przy wieży

świadczyć może o jednoczasowości budowy. Wjazd na zamek prowadził zapewne od strony północno-wschodniej, przez bramę umieszczoną w grubości murów. Zabudowę wewnętrzną zamku stanowiły drewniane budynki pełniące zadania gospodarczo-mieszkalne. Dziedziniec został wybrukowany otoczakami pochodzącymi z Ropy. Na jego relikty natrafiono na głębokości 260 cm, przylegał on bezpośrednio do murów wieży. A. Kunysz (1963, s. 73) datuje ten element na XIII, względnie przełom XIII i XIV wieku. Budynki oparte o południową kurtynę murów wzniesiono najpewniej później, w XIV wieku. Tak uformowany zamek został w 1303 roku przekazany Janowi Muskacie.

Warownia pełniła kilka ważnych funkcji. Przede wszystkim stanowiła militarną placówkę chroniącą granice Małopolski od strony Rusi i Węgier, których władcy byli sprzymierzeńcami Łokietka. Ochraniała również biegnące przez Biecz szlaki komunikacyjne z Krakowa na południe i wschód. Ponadto zabezpieczała pobliską komorę celną wzmiankowaną w 1345 roku (KDM I, nr 218), ale funkcjonującą już z pewnością na przełomie XIII i XIV wieku. Wreszcie zamek bronił pobliski ośrodek miejski i stanowił centrum administracyjne okręgu bieckiego. Z uwagi na swoje strategiczne położenie na pograniczu polsko-węgierskim i polsko-ruskim Biecz był niezwykle ważny miastem w polityce małopolskiej Wacława II, podobnie jak lokowany w 1292 roku Nowy Sącz. Nie dziwi zatem fakt, iż król czeski wzniósł tutaj kamienny zamek.

10. koniec XIII w. – II poł. XV wieku (przed 1475 r.)

11. *Akta Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, ANK, oddział III, sygn. 29/560/0/1; *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza*, rys. A. Kunysz, K. Moskwa, H. Martuszewska, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 103, 104; *Dzienniki polowe z badań archeologicznych w Bieczu, stan. 1, 1957-1958, 1961, 1963, 1964*, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 119, 120, 142[1]; Kocańda P., *Sprawozdanie z nieinwazyjnych badań archeologicznych prowadzonych na Górze zamkowej w Bieczu oraz w Kobylance w ostatnim kwartale 2019 roku* (autorzy aneksów: B. Rajchel, aneks 1 – badania georadarowe; M. Pisz, aneks 2 – badania geofizyczne), Rzeszów-Warszawa-Krosno 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

12. Gosztyła M., Proksa M., *Zamki Polski południowo-wschodniej*, Przemyśl 1997; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 90; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 92; Kaleta R., *Zamek w Bieczu*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 82-115; Kocańda P., *Historia i stan badań archeologicznych i archeologiczno-architektonicznych na terenie miasta Biecza*, „Młoda Humanistyka", 2018, nr 1(11), s. 1-22; Kocańda P., Pisz M., Rajchel B., Filipowicz M., *The Castle Hill in Biecz and fortified stronghold in Kobylanka. The results of the interdisciplinary research from the year 2019*, „Analecta Archaeologica Ressoviensia", vol. 15, 2020, s. 139-163; Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII i XIV wieku*, cz. II, Kraków 2004, s. 13-19; *idem*, *Między wschodem a zachodem. Studia nad historią i sztuką pogranicza polsko-łemkowskiego*, Toruń 2010; *idem*, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 16-20; Kunysz A., *Badania*

archeologiczne na terenie Biecza, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1961", 1961, s. 12-16; *idem*, *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza,* [w:] *Biecz. Studia historyczne,* red. R. Kaleta, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963, s. 64-81; *idem, Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 25-87; *idem, Z zagadnień archeologii dorzecza Ropy*, [w:] *Nad rzeką Ropą. Szkice historyczne*, red. Z. Żarnecka, Kraków 1968, s. 39-60; Lenarczyk L., *Materiały archeologiczne z Góry Zamkowej w Bieczu*, MiSROA za lata 1976-1979, 1984, s. 143-170; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 42-43; Sikora F., *Biecz – gród, zamek, starostwo,* [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 82-86; Ślawski T., *Początki Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne I,* red. Ślawski T., Biecz 2002, s. 7-22; Tomkowicz S., *Powiat gorlicki*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. I, Kraków 1900, s. 167-319.

13. -

[1] Nieuporządkowana i rozproszona dokumentacja rysunkowa oraz opisowa z badań Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej w świetle ustaleń J. Kurczaba (2003, s. 96, nr kat. 7) znajduje się w archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu, a także Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie.

Numer katalogu: 5

Dwór królewski oraz mury miejskie w Bieczu

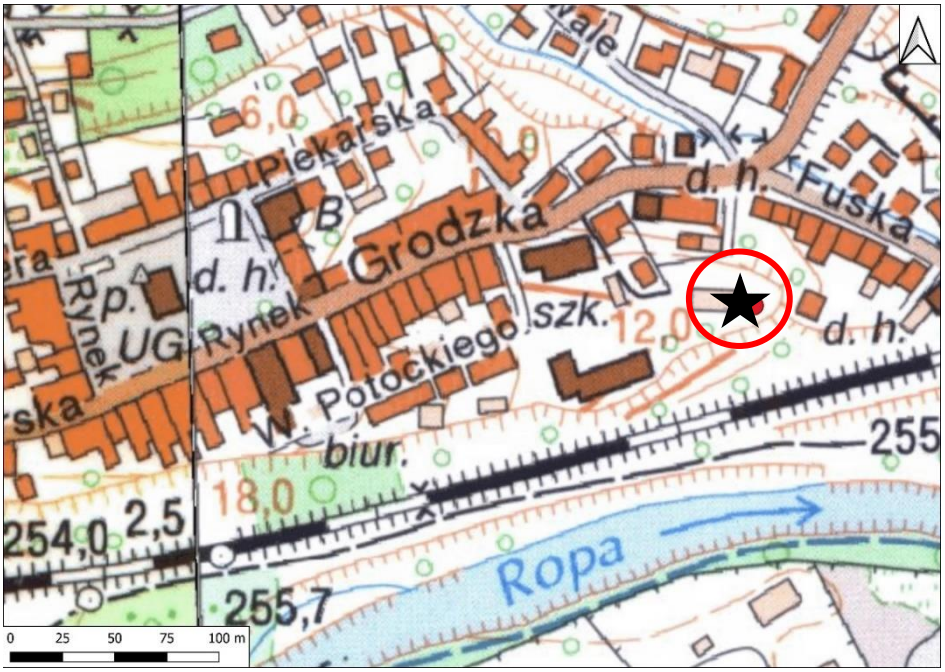
1. Biecz, gm. *loco*, pow. gorlicki

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Dwór obronny/mury miejskie

3. 1184 – *terra sive districtibus Byeczensi* (ZDKK I, nr 3)

4. dwór: 1395 - *aream nostram, in qua alias regalis curia erat valvam inferiorem predoctue civitatis* (MBiecza nr 15); mury miejskie: 1399 – *tutione pro armis et armorum dictae nostrae Civitatis Biecz* (MBiecza nr 19; KDPol. III, nr 184)

5. Dwór królewski zlokalizowany był na cyplu, położonym w południowo-wschodniej części miasta, gdzie później stanął szpital św. Ducha. Mury obronne poprowadzono po krawędzi wyspy miejskiej, do chwili obecnej najlepiej zachował się odcinek kurtyny zachodniej i północno-zachodniej z basztami Radziecką, Rzeźnicką, Plebańską i Kowalską. Pozostałe istnieją w postaci pojedynczych fragmentów lub jako partie ścian piwnic budynków.

6. Biecki dwór królewski - *curia regalis*, wzmiankowany jest po raz pierwszy i jedyny w dokumencie królowej Jadwigi z 1395 roku, w którym zezwala ona na budowę i uposażenie szpitala św. Ducha w Bieczu. Budynek ten, jak życzyła sobie królowa, stanąć miał na placu około dolnej bramy, w miejscu na którym kiedyś stał dwór królewski – *aream nostram, in qua alias regalis curia errat circa valvam inferiorem predictae civitatis* (MBiecza nr 15). W dokumencie tym mamy jasno stwierdzone, że w czasie fundacji dwór już nie istniał, zachował się jednak do chwili obecnej budynek szpitala. Z tego też powodu obszar ten od dawna budził zainteresowanie badaczy, starających się określić czas powstania i fundatora dworu. S. Tomkowicz (1900, s. 171-173) widział w tym miejscu pierwotny gród i zamek biecki, wzniesiony w zamierzchłych czasach przez legendarnego zbója Becza lub przedstawicieli plemienia Biesów. W jego sąsiedztwie miała rozwinąć się osada, a następnie miasto lokacyjne. Zburzony został z powodu niewielkich rozmiarów i blokowania rozwoju ośrodka miejskiego. Dopiero później zbudowano nową warownię na górze, po zachodniej stronie miasta. Zupełnie inaczej sprawę stawiał T. Ślawski (2002, s. 8-20), który za najstarszą warownię uznał Górę

Zamkową, lokalizując tam gród kasztelański, zamieniony w końcu XIII wieku na drewniany zamek. Dwór w obrębie miasta miał powstać jeszcze przed lokacją, być może w początku XIII stulecia, zniesiony natomiast został jeszcze przed budową murów miejskich. W podobnym tonie wypowiadał się J. Barut (1959, s. 66-68), który podobnie jak Ślawski za pierwotny zamek uznaje ten zbudowany na zachód od miasta z tą różnicą, że murowaną warownię wznieść miał już Leszek Czarny po drugim najeździe tatarskim. Władca ten, według Baruta mógł być także fundatorem dworu królewskiego, spełniającego rolę siedziby książęcego urzędnika, trzymającego pieczę nad miastem i jego niemieckim patrycjatem. Kres obiektu nastąpił w okresie walk pomiędzy Władysławem Łokietkiem, a oddziałami Jana Muskaty i Wacława II lub w latach 1320-1370. Problematyką tą zajął się również R. Kaleta (1963, s. 88), który powstrzymał się jednak od określenia chronologii i fundatora założenia. Stwierdził tylko, że w miejscu tym stały jakieś budynki należące do królewskiego dworu, o trudnym jednak do ustalenia charakterze, spełniające być może rolę siedziby urzędnika królewskiego. J. Widawski (1973, s. 92) budowę dworu datuje na pierwszą połowę XIV stulecia, w tym samym czasie co miasto i jego obwarowania. Obiekt ten spełniać miał rolę analogiczną do krakowskiego Gródka. W podobnym tonie wypowiada się B. Krasnowolski (2004, cz. 2, s. 13-19; 2017, s. 330).

Nadanie prawa niemieckiego dla Biecza, jak uważa większość badaczy, miało miejsce w czasach panowania Bolesława Wstydliwego (A. Berdecka 1982, s. 122; F. Kiryk 1968, s. 103-116; 1985, s. 33-35; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 13-19; 2017, s. 328-330), aczkolwiek nie można wykluczyć także późniejszego okresu, związanego np. z rządami Wacława II. Jeżeli dwór powstał po lokacji miasta, a już w 1395 roku nie istniał, zatem za najbardziej prawdopodobnych inicjatorów jego budowy uznać należy Bolesława Wstydliwego, Leszka Czarnego, Wacława II, Władysława Łokietka lub Kazimierza Wielkiego (szerzej sprawę ewentualnego udziału poszczególnych władców omówiono w: P. Kocańda 2020, s. 47-51). Z uwagi na brak źródeł pisanych, kwestię chronologii, a jednocześnie możliwego fundatora mogły wyjaśnić badania archeologiczne. Te przeprowadzono w latach 1957-1958 i 1963, odkryto wówczas relikty kościoła św. Ducha, otaczającego cmentarz i najprawdopodobniej dworu królewskiego (A. Kunysz 1963, s. 68-70; A. Kunysz, A. Kwolek 1963, s. 45-49). Niestety wyniki tych eksploracji nie zostały w pełni opracowane i udostępnione szerszemu gronu zainteresowanych. Pozyskany w czasie prac materiał złożony został w Muzeum Ziemi Bieckiej, zaś skromna dokumentacja opisowa i rysunkowa w Muzeum Okręgowym w Rzeszowie. Prace podsumowano tylko w formie krótkich artykułów sprawozdawczych. Ich lektura pozwala stwierdzić, że w trakcie badań odsłonięto fundamenty budowli kamiennej, z resztkami posadzki ułożonej z cegły palcówki i płytek o wymiarach 25 x 25 cm. W warstwie gruzu natrafiono na monetę Władysława Jagiełły z lat 1386-1434, która stała się podstawą przypuszczeń, iż dwór królewski na przełomie XIV i XV wieku znajdował się w ruinie. A. Kunysz (1963, s. 69) obiekt ten rekonstruował jako budowlę kamienną o solidnych fundamentach, wzniesioną na planie prostokąta z wieżą w części wschodniej. Po stronie północnej, na jej gruzach zbudowano mury obronne. Z analizy dzienników z prac polowych z lat 1957-1958, 1961, 1963, 1964 wynika, że odkryto wówczas szereg innych murów o trudnych do interpretacji funkcji, chronologii i układzie przestrzennym. Niestety dzienniki te pisane były odręcznie, w dodatku przez różnych autorów, przez co dokładna weryfikacja odsłoniętych konstrukcji murowanych sprawia wiele kłopotów. Przeprowadzona kwerenda archiwalna pozwoliła jednak dotrzeć do dwóch planów sytuacyjnych z odkrytymi reliktami murów (MOR

sygn. 103, 104). Na obu planach przedstawiono założenie, ograniczone od zachodu murem z czworoboczną przyporą. Wewnątrz znajdują się pozostałości zbliżonej do prostokąta budowli podzielonej na kilka pomieszczeń, po stronie wschodniej dochodzącej do południowej kurtyny muru obronnego. Dodatkowo w obu przypadkach zaznaczono przerwy w fundamentach oraz wykop, ulokowany w północno-wschodniej części wzgórza, gdzie według zapisków w dziennikach odkryto sklepiony cegłą grobowiec ze szczątkami ludzkimi, który identyfikować należy z funkcjonującym w tym miejscu kościołem św. Ducha (MOR sygn. 142). Plan odkrytych reliktów narysował również J. Barut. Różni się on jednak znacznie od poprzednich, głównie wyglądem budowli, która tutaj posiada formę czworoboku z kwadratową dobudówką po stronie zachodniej i apsydą po wschodniej. Dodatkowo, do ściany północno-zachodniej dostawione jest kolejne niewielkie, podwójne pomieszczenie. Cechą łączącą wszystkie trzy plany jest mur umieszczony po zachodniej stronie cypla, zamykający teren od strony miasta. W chwili obecnej, bazując na zachowanej dokumentacji badawczej, niemożliwe jest dokładne określenie charakteru odkrytych w czasie badań archeologicznych murów. Biorąc jednak pod uwagę pochówki szkieletowe oraz grobowiec ceglany, stwierdzić należy, iż część murów stanowi pozostałości po kościele św. Ducha. Niektóre jednak interpretować można jako ślad po obiekcie obronno-rezydencjonalnym (por. A. Kunysz, A. Kwolek 1963, s. 47-48).

Podsumowując, dwór królewski w Bieczu pozostaje obiektem bardzo słabo poznanym. Podstawowym problemem jest określenie jego chronologii i układu przestrzennego. Z jedynej, odnoszącej się do niego wzmianki pisanej wiemy, że w 1395 roku obiekt już nie funkcjonował. Po pierwsze należałoby zatem rozwiązać kwestię jego chronologii. Ustalenie dolnej granicy jest niezwykle trudne. Analiza sytuacji historycznej i politycznej miasta w połączeniu z wciąż enigmatyczną datą lokacji, umożliwiaja ogólne przyjęcie ram czasowych sięgających od połowy XIII, do połowy XIV wieku. Obiekt ten z pewnością długo nie funkcjonował, być może nawet nie został wzniesiony w całości. Po wykonaniu części prac inwestycja mogła zostać zarzucona, chociażby w związku z rozbudową murowanego zamku po zachodniej części miasta lub wskutek nacisków mieszczan. Obecny stan badań nie pozwala jednak za potwierdzenie powyższych sugestii.

Część badaczy przypuszcza, że pierwsze fortyfikacje miejskie Biecz otrzymał tuż po lokacji w okresie panowania Bolesława Wstydliwego (J. Bogdanowski 1966, s. 603-604; 1967, s. 62-63; B. Krasnowolski 2004, s. 13). Miały one formę drewniano-ziemnych wałów biegnących po krawędzi wyspy miejskiej. Biecz nie został wymieniony wśród miast obwarowanych przez Kazimierza Wielkiego przez autora *Kroniki katedralnej krakowskiej* i Jana Długosza. Na tej podstawie przypuszcza się, że ich budowa wyprzedziła panowanie ostatniego z koronowanych Piastów (J. Widawski 1973, s. 95-96). Pierwsza wzmianka o murach miejskich pochodzi z 1399 roku, z dokumentu Władysława Jagiełły, który zleca mieszkańcom przedmieść bieckich ich naprawę (MBiecza nr 19; KDPol. III, nr 184). Cztery lata wcześniej wymieniona zostaje Brama Niżna, poświadczona w cytowanym wcześniej dokumencie Jadwigi, związanym z fundacją szpitala (MBiecza nr 14). Za wczesną chronologią obwarowań przemawiają także wyniki badań architektonicznych i analiza wątków J. Bogdanowskiego (1964; 1967). W oparciu o powyższe informacje przyjmuje się, że do budowy pierwszych fortyfikacji doszło na przełomie XIII i XIV wieku (zob. J. Barut 1963, s. 144; J. Bogdanowski 1966, s. 603-604; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 18; J. Widawski 1973, s. 95-96). Zostały one najprawdopodobniej rozbudowane za rządów Władysława Łokietka i

Kazimierza Wielkiego. W XIV stuleciu miasto posiadało dwie bramy, Niżną, zwaną Pilźnieńską znajdującą się po wschodniej stronie oraz Górną, ulokowaną po przeciwległej stronie, w kierunku Krakowa i Sącza (J. Widawski 1973, s. 99). W I połowie XV wieku nastąpiła znaczna modernizacja linii obronnej, poprzez wzniesienie południowej kurtyny murów z basztą zwaną Katowską oraz dwóch półcylindrycznych baszt w zachodniej linii fortyfikacji i w środkowej części północnego obwodu. Obie były przystosowane do użycia broni palnej (J. Bogdanowski 1966, s. 604; P. Kocańda 2019, s. 202-204; P. Kocańda, P. Gorazd-Dziuban 2019). W drugiej połowie tegoż stulecia miała miejsce kolejna duża rozbudowa systemu fortyfikacji. W 1461 roku Kazimierz Jagiellończyk nakazuje dokończenie prac naprawczych przy murach miejskich (MBiecza nr 48). Ważne zmiany zaszły także w kontekście dawnej siedziby królewskiej, która już w 2. połowie XV wieku była opuszczona. W tym samym czasie król buduje nowy dwór na odebranych kościołowi parafialnemu działkach po wschodniej stronie miasta, gdzie obecnie znajduje się klasztor oo. Reformatów i kościół św. Anny (MBiecza nr 62; R. Kaleta 1963, s. 96-102). Wiek XVI to czas licznych inwestycji budowlanych, które miały związek z rosnącym zagrożeniem ze strony osmańskich Turków. Ważną inwestycją było wzniesienie przez wójta Jakuba Siekluckiego dworu wójtowskiego, ulokowanego w płd.-wsch. części miasta i ukończonego w 1506 roku. Sieklucki na ten cel otrzymał w 1502 r. od Aleksandra Jagiellończyka zgodę na pobieranie kamieni, cegieł i wapna ze starego zamku (MBiecza nr 102, 114; P. Kocańda 2020, s. 56-57).

W kolejnych latach prace budowlane wokół murów miejskich skupiły się głównie na ich utrzymaniu i reperacji. W 1655 r. miasto w związku z zagrożeniem szwedzkim podjęło się koniecznych napraw. Kolejne miały miejsce w 1657 i 1679 r. (J. Barut 1963, s. 147-150; J. Widawski 1973, s. 96). Jednocześnie jednak rozwój techniki wojennej spowodował, że mury kamienne przestały spełniać swoją pierwotną funkcję. Przyczyniło się to do pierwszych aktów ich rozbiórki z przeznaczeniem na materiał budowlany. Mury dotrwały do XVIII w., kiedy to z nakazu austriackiego rozebrano obie bramy. W 1810 r. były one już w ruinie (J. Widawski 1973, s. 97).

6.1. Któryś z władców małopolskich panujących w okresie od połowy XIII do połowy XIV w., być może Wacław II. Mury miejskie - Wacław II

6.2. Monarsza

7. Dwór królewski: 1951-1960 (archeologiczne, powierzchniowe, sondażowe, A. Żaki); 1957-1958 (archeologiczne, A. Kunysz, K. Moskwa); 1963 (archeologiczne, A. Kunysz): 1983 (archeologiczne, nadzory, M. Proksa, A. Lubelczyk). Mury miejskie: 1964-1966 (archeologiczno-architektoniczne, J. Bogdanowski, A. Kwolek); 1973 (archeologiczno-architektoniczne, A. Hunicz); 1975 (archeologiczno-architektoniczne, K. Szuwarowski); 2018-2019 (archeologiczno-architektoniczne, P. Kocańda).

8. Stan badań archeologicznych nie pozwala na podjęcie próby odtworzenia układu przestrzennego dworu królewskiego, z tego też powodu musimy opierać się na domysłach. Obiekt zajmował południowo-wschodni cypel miasta, zlokalizowany po południowej stronie bramy dolnej. Tadeusz Ślawski (2002, s. 19) twierdził, iż nie wiadomo czy dwór był murowany czy drewniany, z pewnością fundamenty miał kamienne. Próbę rekonstrukcji obiektu podjąć

możemy na podstawie zachowanej dokumentacji rysunkowej A. Kunysza (MOR, sygn. 103, 104, 142) oraz notatek i szkiców J. Baruta (Teki J. Baruta, Muzeum Ziemi Bieckiej). Pierwszy widzi tam założenie, które od zachodu odcięte zostało murem z przyporą. Wewnątrz tej wydzielonej przestrzeni istnieć miała budowla posiadająca rzut czworoboczny, podzielona na kilka pomieszczeń i dostawiona do południowej kurtyny murów. Z kolei J. Barut rysuje obiekt ten jako czworobok z kwadratowym pomieszczeniem po zachodniej stronie i absydą po wschodniej. Do głównego budynku, do jego północno-zachodniej części dostawione jest kolejne, kwadratowe pomieszczenie. Oba rysunki znacząco różnią się od siebie, nie posiadają legendy, stron świata i skali, co znacznie obniża ich wartość merytoryczną. Na podstawie układu przestrzennego przedstawionego na rysunkach sądzić należy, że szkice te przedstawiają nie dwór królewski, a kościół św. Ducha, wzmiankowany po raz pierwszy w 1398 roku (AKP V, poz. 6). Z dworem królewskim należałby łączyć zatem tylko mur kamienny z przyporą, odcinający wschodnią część cypla. Nie wykluczone, że elementem zabudowań monarszych była także czworoboczna budowla, której relikty odkryto przy południowej kurtynie murów, a której chronologię określono na początek XIV wieku (A. Kunysz, A. Kwolek 1963, s. 47-48).

Bardzo możliwe, że pierwotne fortyfikacje miejskie wzniesiono tuż po lokacji miasta, a więc w 2. połowie XIII wieku. Ich pozostałością były relikty wału ziemnego odkrytego w zachodnim odcinku fortyfikacji. Jego wczesną metrykę potwierdza fakt wkopania w niego młodszych murów obronnych. Wał ten wznosił się pierwotnie łukiem od zachodu wzdłuż skraju niewielkiego wypłaszczenia, przy południowej ścianie kościoła parafialnego. Następnie w połowie wysokości świątyni odbijał na południe, biegnąc fałdem terenowym w stronę skarpy południowej, gdzie znajdować się mogła pierwotna brama. Przebieg obwałowań na pozostałej części linii obronnej z powodu braku badań rekonstruować można jedynie hipotetycznie (J. Bogdanowski 1966, s. 603-604; 1967, s. 57-63). Kamienne mury zbudował na przełomie XIII i XIV wieku Wacław II, natomiast ich rozbudowy dokonano w dobie panowania Łokietka i Kazimierza Wielkiego. W swej pierwotnej postaci, wzniesionej z łamanego kamienia piaskowcowego otaczały zachodnią, północną i wschodnią część miasta, być może łącznie z dworem królewskim. Nie kontynuowały się jedynie po południowej stronie, gdzie wciąż istniały starsze umocnienia, co spowodowane było zapewne dobrym, naturalnym zabezpieczeniem tej części miasta, poprzez wysoką skarpę i koryto Ropy. W końcu XIII wieku wzniesiona została czworokątna baszta w północno-wschodnim narożniku miasta, kolejne postawiono w XIV stuleciu. Miasto wówczas posiadało także dwie bramy, Pilźnieńską i Wyżną (J. Bogdanowski 1966, s. 604; 1967, s. 64; J. Widawski 98-99). W 1. połowie XV wieku doszło do znaczącej modernizacji umocnień miejskich Biecza. Wzniesiono kurtynę południową, wyposażoną w kwadratową basztę Katowską, na relikty której natrafiono w 2018 r. (P. Kocańda 2019, s. 195-205; P. Kocańda, P. Gorazd-Dziuban 2019). Głównym budulcem, prócz kamienia była cegła wypalana w miejskich cegielniach. Ważnym elementem modernizacji umocnień było przystosowanie ich do wykorzystania broni palnej. W tym celu zbudowano dwie półcylindryczne baszty, jedną w środkowej części kurtyny północnej i drugą w zachodniej. Relikty tej ostatniej utopione są do dzisiaj w starym budynku plebani (J. Bogdanowski 1966, s. 604). W II połowie XV stulecia nastąpiła dalsza rozbudowa fortyfikacji miejskich. W 1461 r. król Kazimierz Jagiellończyk nakazuje dokończenie prac naprawczych przy murach miejskich (MBiecza nr 48). Zapewne w tym czasie wzniesiono także większość baszt i furt zabezpieczających miasto od strony północnej i południowej. Wymienić wśród nich należy

dzwonnicę (na planie czworoboku) przy kolegiacie Bożego Ciała (B. Krasnowolski 2012, s. 18) oraz umieszczoną w płd.-zach. narożniku miasta basztę Radziecką, wzmiankowaną po raz pierwszy w 1523 r. (MBiecza nr 159). Baszty te posiadały owalny lub czworokątny kształt i były przystosowane do użycia broni palnej (J. Barut 1963, s. 155-162; J. Bogdanowski 1966, s. 604). W XVI wieku znacznej rozbudowie uległa brama Wyżna, którą wyposażono w wysuniętą ku zachodowi podłużną i łukowato wygiętą basteję, interpretowaną przez wielu jako barbakan. Umocniono także wjazd do miasta poprzez wybudowanie po jego zachodniej stronie drugiego muru, biegnącego po linii skarpy i zakończonego być może kolejną, okrągłą basztą. Jednocześnie usypano drugą linię fortyfikacji, składającą się z wałów ziemnych (J. Barut 1963, s. 144-147; J. Bogdanowski 1965, s. 143-147; 1966, s. 604; 1967, s. 64-69). Rozbudowano również wschodnią bramę, do której dostawiono długą szyję bramną zakończoną umocnionym wjazdem (J. Barut 1963, s. 147). W płn.-zach. narożniku wzniesiono wielokondygnacyjną basztę Kowalską, wzorowaną na starszej Radzieckiej (J. Widawski 1973, s. 98). Jednocześnie miasto uzyskało dodatkowe wały ziemne, których relikty widoczne są po zachodniej i północnej stronie miasta do dziś (J. Barut 1963, s. 144-147; J. Widawski 1973, s. 100). Wygląd fortyfikacji z tego okresu obrazuje nam sztych autorstwa G. Brauna i A. Hogenberga z 1617 roku.

9. Wacławowi II prócz budowy murowanego zamku na Górze Królowej Jadwigi, przypisać należy także wzniesienie pierwszych kamiennych fortyfikacji miejskich oraz najpewniej fundację dworu królewskiego, na południowo-wschodnim cyplu. Wpierw omówmy sytuacje tego drugiego. Wyżej wspomniane było, że dwór nie istniał już w 1395 roku, ponieważ królowa Jadwiga zezwoliła na placu tym ufundować szpital św. Ducha. Budynek ten z pewnością nie powstał przed lokacją miasta. Zatem wzniesiono go w okresie pomiędzy połową XIII wieku, a latami 90. XIV stulecia. Za jego budową w czasach Wacława II przemawia kilka faktów. Przede wszystkim chronologia niektórych elementów odkrytych w trakcie badań archeologicznych w latach 60. XX wieku. Chodzi tu o czworoboczną budowlę odkrytą przy murze obronnym. Szerokość odkrytych murów sięgała 1 m, biegły one prostopadle do fortyfikacji miejskich. Wykonano je z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienną. Autorzy badań jej chronologię określili na początek XIV wieku (A. Kunysz, A. Kwolek 1963, s. 47-48). Podstawą takich przypuszczeń były pozyskane w czasie badań materiały ceramiczne oraz stratygrafia względna murów, które znajdowały się poniżej fundamentów fortyfikacji miejskich, datowanych w tym fragmencie na 2. połowę XIV i 1. połowę XV stulecia. Analiza zachowanej dokumentacji rysunkowej z badań A. Kunysza (MOR sygn. 103, 104) pozwala stwierdzić, że technika budowy murów budowli czworobocznej jest zbliżona do wątku nr I wydzielonego przez J. Bogdanowskiego (1964, s. 5-7). Charakteryzował się on występowaniem piaskowca z domieszką okruchów ceglanych, zlokalizowanych na niewielkich odcinkach murów, w najniższych warstwach. Przy budowie murów w tym wątku wykorzystywano grubo obrobione bryły piaskowca, ułożone warstwami, równolegle do lica, ponadto łamane, podłużne płyty różnej wielkości i okruchy kamienne. W murach stosowano poziomy wyrównawcze, występujące co około 80 cm. J. Bogdanowski wyróżnił trzy podtypy tego wątku, które datuje na przełom XIII i XIV i XIV wiek. Zatem inicjatywa fundacyjna Wacława II wydaje się bardzo możliwa. Warto jeszcze zwrócić uwagę na lokalizację dworu, która nasuwa pewne analogie z umiejscowieniem zamku w Nowym Sączu, wzniesionym w północno-zachodnim narożniku

miasta przez czeskiego monarchę tuż po 1292 roku (zob. nr kat. 28. Zwrócił na to też uwagę B. Krasnowolski 2017, s. 330). Pewnych podobieństw upatrywać można także w niektórych zamkach czeskich budowanych łącznie z miastami w 2. połowie XIII wieku przez Przemysła Ottokara II, np. Hradiště/Kotnov lub Písek (zob. T. Durdík 2001, s. 110-111, 217-218; D. Menclová 1972, s. 208-211, 316-318). Otwartym pytaniem pozostaje czy do budowy dworu doszło jeszcze przed przekazaniem zamku Janowi Muskacie w 1303 roku, czy może już po. Bardziej prawdopodobną możliwością wydaje się ta pierwsza. W dokumencie z 1303 roku (KKK I, nr 111) mowa jest o przekazaniu zamku wraz z przynależnościami, natomiast miasto nie zostało tam wyróżnione. Trudno zatem jednoznacznie stwierdzić, czy podpięto je pod bardzo ogólny termin *cum omnibus suis pertinencijs*, czy może Wacław przekazał tylko zamek wraz z przynależnymi mu dochodami. O nadaniu zamku z miastem mówi Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 26), nie wiemy jednak, czy korzystał on z nieznanych nam źródeł, czy może w jego czasach nadal żywa była pamięć o tym wydarzeniu lub też po prostu w dokumencie z 1303 miasto nie zostało wymienione, ale wchodziło w obręb przekazanych dóbr. Hipotetycznie jeżeli założymy, że Muskata nie otrzymał miasta, to można przyjąć, że Wacław II rozpoczął budowę dworu właśnie po 1303 roku. Taki obrót wydarzeń mógłby tłumaczyć także szybkie odbicie zamku z rąk węgierskich, które nie zdołały opanować ufortyfikowanego i obsadzonego czeską załogą miasta.

Omówić należy jeszcze kwestię kamiennych fortyfikacji miejskich, których początek znaczna część badaczy datuje właśnie na okres rządów Wacława II w Małopolsce (J. Barut 1963, s. 144; J. Bogdanowski 1966, s. 603-604; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 18; J. Widawski 1973, s. 95-96). Za taką chronologią przemawiają wyniki badań archeologiczno-architektonicznych, cytowane już wielokrotnie wyżej oraz analiza techniki budowy murów wykonana przez J. Bogdanowskiego. O wczesnej budowie murów świadczy także brak Biecza na liście dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego. Pierwotny mur wzniesiony został z łamanego piaskowca, układanego warstwami poziomymi co 80 cm, ze skośnymi poziomami wyrównawczymi, występującymi co 30-40 cm (J. Bogdanowski 1964, s. 5-7; 1967, s. 63-67). Jego obwód zaczynał się w południowej części ośrodka, naprzeciwko płd.-zach. narożnika kościoła farnego i biegł łukiem w kierunku północnym. Następnie ciągnąc się po krawędzi wzgórza otaczał miasto od strony północnej i wschodniej, być może łącznie z dworem królewskim. Nie kontynuował się jedynie po południowej stronie, gdzie wciąż istniały starsze umocnienia (J. Bogdanowski 1966, s. 604). Stan badań uniemożliwia stwierdzenie czy pierwotny mur wyposażony był w baszty. Na okres ten datuje się powstanie baszty czworokątnej w płn.-wsch. narożniku miasta. Budowa baszty oraz dworu w tej części miasta posiadała strategiczną wymowę, ponieważ oba elementy zabezpieczały Biecz od strony wschodniej, czyli od granicy ruskiej, skąd biegły także szlaki handlowe. Zachodniej części strzegł zamek na Górze Królowej Jadwigi.

10. Dwór królewski: druga połowa lub koniec XIII w. – XIV w. (przed 1395 r.). Mury miejskie: koniec XIII – pocz. XIX w.

11. Barut J., *Biecz. woj. rzeszowski. Studium historyczno-urbanistyczne*, Warszawa 1959, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu; Bogdanowski J., *Mury obronne miasta Biecza, woj. rzeszowskie, pow. gorlicki*, Kraków 1964, mps. Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu*; idem*,

Mury miejskie w Bieczu. Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w latach 1964-1967, Kraków, mps. archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu; *Dokumentacja rysunkowa z badań archeologicznych prowadzonych na terenie Biecza*, rys. A. Kunysz, K. Moskwa, H. Martuszewska, archiwum MOR, sygn. 103, 104; *Dzienniki polowe z badań archeologicznych w Bieczu, stan. 1957-1958, 1963*, archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, sygn. 119, 120, 142: Kocańda P., Gorazd-Dziuban P., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na południowym stoku Grodu Starościńskiego w Bieczu. Baszta Katowska. Sezon 2. Sierpień-wrzesień 2019 r.*, Biecz-Rzeszów 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu; Szuwarowski K., *Biecz, woj. Krosno. Mury Obronne. Wyniki badań archeologicznych, wytyczne konserwatorskie*, Przemyśl 1976, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa oddział w Rzeszowie; Teki Józefa Baruta, archiwum Muzeum Ziemi Bieckiej w Bieczu.

12. Barut J., *Dawna ziemia biecka i jej stolica*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 124-151; Bogdanowski J., *Odkrycie barbakanu w Bieczu*, „Ziemia", R. 19, 1965, s. 143-147; *idem, Obwarowania miasta Biecza*, Spraw. PAN, lipiec-grudzień 1965", 1966, s. 602-606; Frazik J., *Budynek późnogotyckiego szpitala w Bieczu*, TKAiU, t. XXV, 1992, s. 125-132; Kaleta R., *Zamek w Bieczu*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 82-115; Kocańda P., *Baszta Katowska w Bieczu odkryta! Wyniki badań archeologicznych prowadzonych przy Grodzie Starościńskim w Bieczu w latach 2018–2019*, „Płaj", t. 58, 2019, s. 193-205; *idem, Castrum et curia. Problematyka badawcza dworów królewskiego i wójtowskiego w Bieczu*, [w:] *Dwory i życie dworskie w nowożytnej Europie (XVI-XVIII w.)*, red. P. Kuc, Kraków 2020, s. 41-58; Krasnowolski B., *Lokacyjne układy urbanistyczne na obszarze ziemi krakowskiej w XIII-XIV wieku*, cz. 2, Kraków 2004; Kunysz A., *Przyczynki archeologiczne do najdawniejszych dziejów Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne*, red. R. Kaleta, Wrocław 1963, s. 64-81; Kunysz A., Kwolek A., *Badania archeologiczne w roku 1963 na terenie Podgrodzia i miasta lokacyjnego w Bieczu*, „Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za rok 1963", 1963, s. 45-61; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993, s. 44; Sikora F., *Biecz – gród, zamek, starostwo*, [w:] SHGKr., cz. I, z. 1, s. 82-86; SGPol., t. XV, cz. 1, s. 134-135; Szuwarowski K., *Biecz, woj. krośnieńskie. Mury miejskie*, IA, t. 9, s. 235; Ślawski T., *Początki Biecza*, [w:] *Biecz. Studia historyczne I*, red. T. Ślawski, Biecz 2002, s. 7-22: S. Tomkowicz, *Powiat gorlicki*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej*, t. I, Kraków 1900, s. 167-319; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973.

13. -

Numer katalogu: 6

Zamek w Bochni (Zamek Żupny);

1. Bochnia, gm. *loco*, pow. bocheński

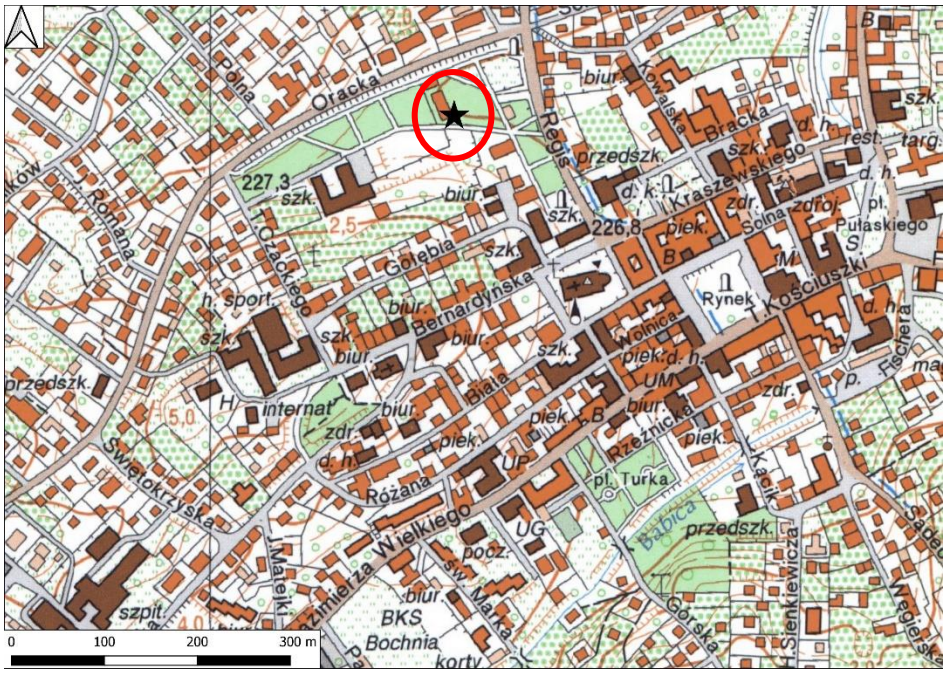
1.1. Małopolska (ziemia krakowska);

2. Zamek kamienny

3. 1189 – *sal de Bochegna* (KDM II, nr 375)

4. 1368 - (Statut Kazimierza 1934, s. 117)

5. Zamek zlokalizowany był na północ od rynku i kościoła św. Mikołaja, na terenie zwanym obecnie Plantami Salinarnymi, przy ulicy Regis.

6. Pierwszą, źródłowo potwierdzoną wzmiankę o Bochni uzyskujemy w 1198 roku, z aktu uposażenia klasztoru Bożogrobców miechowskich w sól bocheńską (KDM II, nr 375). Następnie w 1239 roku Teodor Gryfita nadaje sól klasztorowi cystersów z Jędrzejowa (ZDM IV, nr 873). W 1250 roku Bolesław Wstydliwy i jego matka Grzymisława przekazują biskupowi krakowskiemu Prandocie dziesięcinę z salin książęcych w Bochni (KKK I, nr 31). Właśnie temu księciu ośrodek ten zawdzięcza lokację na prawie niemieckim, która nastąpiła w 1253 roku (KDM II, nr 439; F. Kiryk 1980, s. 78-80; 1985, s. 211-213: B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 27-28). Zamek bocheński nie doczekał się dotychczas żadnego większego opracowania, poza nielicznymi i krótkimi artykułami lub opisami katalogowymi. Największym, nierozwiązanym problemem pozostaje czas powstania i geneza założenia Badacze wiążą budowę zamku z lokacją Bochni przez Bolesława Wstydliwego w 1253 roku. Podstawą takich przypuszczeń jest fakt pojawienia się w dokumencie lokacyjnym żupnika wraz z urzędnikami, podlegającymi bezpośrednio księciu, którzy jak uważa I. Pajdak (1979, s. 159), musieli mieć swoją administracyjną siedzibę. Dodatkowym argumentem mającym potwierdzać tak wczesne datowanie zamku wg. B. Krasnowolskiego (2004, cz. 2, s. 31), jest poświęcenie kaplicy zamkowej św. Stanisławowi biskupowi, kanonizowanemu w 1253 roku. Powyższe argumenty stanowią jednak zbyt słabe podstawy, aby jednoznacznie stwierdzić, że zamek w Bochni powstał w połowie XIII wieku z inicjatywy Bolesława Wstydliwego. Potwierdzenia tej hipotezy próżno szukać w badaniach archeologicznych, które także nie dostarczyły na razie żadnych danych, niezbędnych do wydatowania założenia, mimo że w ich trakcie natrafiono na nawarstwienia datowane na XIII stulecie (zob. E. Dworaczyński 2016). Także brak opracowania działalności fundacyjnej księcia, znanego z prowadzenia intensywnej polityki miejskiej, ale nie z budowy zamków, uniemożliwia dokładne jej zweryfikowanie. Pewnym jest

jednak fakt, iż żupa bocheńska była w polityce Wstydliwego bardzo ważna. Świadczą o tym liczne nadania na rzecz klasztorów (zob. J. Grzesiowski, J. Piotrowicz 1965, s. 105-135), jak i dążenia tego władcy do jej całkowitego włączenia w obręb domeny książęcej. Niewykluczona zatem wydaje się możliwość, iż w celu ochrony najstarszego szybu jakim był *Sutoris*, powstała umocniona siedziba żupnika, chociażby w postaci dworu lub wieży.

Pierwsza pośrednia wzmianka o zamku pochodzi ze *Statutu Kazimierza Wielkiego dla krakowskich żup solnych* z 1368 roku (Statut Kazimierza 1934, s. 117), kiedy to wymieniony został prebendarz żupny Jan. Zapewne ta sama osoba (*dominus Johannes, capellanus capelle suppe Bochnensis*) wymieniona zostaje w 1377 roku przy okazji dokumentu, w którym rajcy bocheńscy stwierdzają, że za czasów Kazimierza Wielkiego klasztor w Lechnicy otrzymywał z żup bocheńskich 12 cetnarów soli rocznie (Spraw. weg. 1919, nr 33). Z osobą ostatniego koronowanego Piasta na tronie Polski, niektórzy badacze wiążą rozbudowę założenia i przekształcenie go w murowaną warownię (zob. I. Pajdak 1979, s. 159-160; S. Fischer 1934, s. 71; 1962, s. 41-42). Obiektu tego próżno jednak szukać w spisach dzieł budowlanych tegoż władcy. Zamek żupny po raz pierwszy bezpośrednio wspominany jest w relacji J. Vadiana z 1518 roku (I. Pajdak 1979, s. 161). W latach 1536 – 1539 gruntowną przebudowę warowni przeprowadził pełniący urząd żupnika Seweryn Boner (M. Kornecki 1980, s. 213; I. Pajdak 1979, s.163). Dokładne opisy założenia pochodzą z lat 1581 i 1592. W XVI wieku zamek był ośrodkiem życia kulturalnego i politycznego. W 1578 roku przez trzy dni gościł w nim król Stefan Batory. Obiekt został mocno zrujnowany w okresie potopu szwedzkiego, aczkolwiek już lustracja z 1620 roku podawała, że znajdował się on w fatalnym stanie. Kolejnych zniszczeń dokonały wojska Karola XII w latach 1702-1709. W latach 80. XVIII stulecia budynki zamkowe zostały przekształcone na mieszkania dla urzędników austriackich. W XIX wieku, po wielu gruntownych przebudowach został przekazany mieszkańcom Bochni, jako budynek mieszkalny (I. Pajdak 1979, s. 161 i nast.).

6.1. Bolesław Wstydliwy lub może Wacław II

6.2. Monarsza

7. 1970 (archeologiczne, E. Folwarczny-Miśko, A. Jodłowski); 1993 (archeologiczne, K. Reguła) 2016 (archeologiczno-architektoniczne, E. Dworaczyński).

8. W chwili obecnej z uwagi na niewystarczający stan badań odtworzenie pierwotnego wyglądu zamku bocheńskiego jest niezwykle trudne. Irena Pajdak przypuszcza, iż warownia ta początkowo była drewniana. Ta sama badaczka wzniesienie murowanego zamku wiąże z Kazimierzem Wielkim (I. Pajdak 1979, s. 159-160).

W trakcie badań archeologicznych prowadzonych w 2016 roku natrafiono na relikty wału ziemnego, którego pierwszą fazę wydatowano na przełom XIII i XIV wieku. Zamek zatem w tym czasie posiadał tego typu umocnienia obronne. W kilku wykopach odsłonięto również mury, które następnie określono jako XIV-wieczne. Fragmentaryczność odkryć nie pozwala jednak na ich jednoznaczną identyfikację. Jedynie w wykopie nr 12/2016, zlokalizowanym po południowej stronie obecnego budynku, odsłonięto narożnik budowli, którą autor badań interpretuje jako wieża, której mur południowy posiadał szerokość 3 m, wschodni natomiast

1,60 m (E. Dworaczyński 2016). Nie można jednak wykluczyć , iż pierwsze murowane obiekty na zamku w Bochni rozpoczęto wznosić już wcześniej, na przełomie XIII i XIV stulecia.

Zdecydowanie więcej jesteśmy w stanie powiedzieć o wyglądzie zamku renesansowego, co do którego posiadamy już źródła pisane. Przedstawiają one wygląd warowni po przebudowie jaką w XVI wieku przeprowadził Seweryn Boner (I. Pajdak 1979, s. 161). Pierwszy opis zamku bocheńskiego pochodzi z 1518 roku. Składał się on wówczas z dwóch części, głównej i tzw. przygródka. Do zamku, posiadającego basztę, prowadziły dwa wejścia od strony miasta. Na dziedzińcu prócz zabudowań gospodarczych (łojownia, magazyny, kuchnia) znajdował się główny gmach mieszkalny. Przygródek oddzielony był od pozostałej części drewnianym parkanem. Znajdowało się tam całe zaplecze gospodarcze, m. in. plac do rozładunku oraz załadunku soli, mieszkania rzemieślników oraz stajnie (I. Pajdak 1979, s. 164-165).

W kolejnych latach zamek przechodził liczne modernizacje i naprawy, jednocześnie jednakże pogarszał się jego stan. O fatalnym wyglądzie warowni informuje nas lustracja z 1620, która notuje również pewne zmiany w zabudowie wewnętrznej. Do kolejnych prac remontowych na zamku dochodziło przez cały wiek XVII i XVIII. Sytuacja uległa zmianie wraz z opanowaniem tej części kraju przez wojska austriackie. Wówczas na terenie zamku przydzielono bezpłatne mieszkania dla urzędników nowej administracji. W tym czasie jednak większość zabudowań zamkowych znajdowała się w bardzo złym stanie. Z tego też powodu podjęto decyzję o gruntownej przebudowy obiektu, do której doszło w 1875 roku (zob. I. Pajdak 1979, s. 165-172).

9. W chwili obecnej brak jakichkolwiek przesłanek, aby powiązać początki zamku bocheńskiego z działalnością fundacyjną Wacława II. Z pewnością wojska czeskie opanowały Bochnię, która stanowiła jedno z najważniejszych miast ziemi krakowskiej, specjalizujące się w dodatku w wydobyciu i handlu solą. Król czeski i jego urzędnicy doskonale zdawali sobie sprawę z wagi posiadania żup bocheńskich, które dostarczały licznych dochodów. Wydaje się zatem bardzo prawdopodobne, iż Wacław umocnił w jakiś sposób zamek, wprowadzając pierwsze murowane elementy. W chwili obecnej, z uwagi na stan rozpoznania obiektu trudno podeprzeć te sugestie odpowiednimi argumentami, aczkolwiek badania prowadzone w 2016 roku przez E. Dworaczyńskiego (2016) doprowadziły do odsłonięcia nawarstwień XIII-wiecznych, a także odkrycia wału ziemnego, którego powstanie badacz datuje na przełom XIII i XIV stulecia, czyli czasy rządów Przemyślidy w Małopolsce. Nie wykluczone zatem, że ówczesny zamek mógł składać się z budowli wieżowej otoczonej umocnieniami drewniano-ziemnymi. Nie można wykluczyć, że czeski monarcha rozpoczął rozbudowę założenia, mógł także zacząć wznosić mury miejskie (zob. pkt 13). W pewnym sensie potwierdzeniem tego może być wzmianka w Roczniku Świętokrzyskim *eodem tempore Bohemii Cracoviam muraverunt et alias municiones in Polonia* (MPH s. n. t. XII, s. 56), która prócz Krakowa, wymienia inne miasta w Polsce, wśród których może być Bochnia. O posiadaniu przez czeskiego monarchę władzy nad miastem i zamkiem świadczą także poczynione przez niego nadania soli na rzecz klasztorów cystersów w Welehradzie na Morawach (KDM II, nr 528) oraz klarysek starosądeckich (KDM II, 536).

10. 2 poł. XIII – XVIII w.

11. *Bochnia. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., Kraków 1983-1984, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; Dworaczyński E., *Bochnia – zamek żupny. Badania archeologiczno-architektoniczne*, Tarnów 2016, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; Reguła K., *Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych w Bochni na stanowisku 3, Zamek – Mury Miejskie*, Bochnia 1993 mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

12. Beiersdorf Z., Flasza J., Krasnowolski B., Materna M., Noga Z., *Bochnia*, „Atlas Historyczny Miast Polskich", red. R. Czaja, t. V Małopolska, red. Z. Noga, Toruń-Kraków 2016; Fischer S., *Kazimierz Wielki i jego stosunek do Bochni i bocheńszczyzny*, Bochnia 1934; *idem, Dzieje bocheńskiej żupy solnej*, Warszawa 1962; Folwarczny-Miśko E., Jodłowski A., *Bochnia. Stanowisko II, III, IV, V*, IA, t. 4, 1971, s. 148-149; Jodłowski A., *Badania archeologiczne w Bochni*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1970*, Wieliczka 1970, s. 34-41; KZS, t. 1, z. 2, s. 2; Kornecki M., *Dzieje sztuki regionu bocheńskiego*, [w:] *Bochnia. Dzieje miasta i regionu*, red. F. Kiryk, Z. Ruta, Kraków 1980, s. 200-228; Leszczyńska-Skrętowa Z. *Bochnia*, [w:] SHGKr. cz. I, z. 1, s. 150-166; Pajdak I., *Zamek żupny w Bochni (zarys dziejów)*, „Studia i Materiały do Dziejów Żup Solnych w Polsce", t. VIII, 1979, s. 137-173; Widawski J. , *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, Warszawa 2016, s. 209-210.

13. Sporym problemem dla badaczy, który nadal nie został rozwiązany jest kwestia fortyfikacji miejskich. Część uważa, że mury zbudował w połowie XIV wieku Kazimierz Wielki (zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1983-1984, s. 148, 160-161; S. Fischer 1934, s. 13; B. Krasnowolski 2004, s. 30), inni uważają, że ich początek sięga czasów przedkazimierzowskich (zob.: A. Berdecka 1982, s. 108 F. Kiryk 1980, s. 79; 1985, s. 213; J. Widawski 1973, s. 103-104). Podstawą wcześniejszej chronologii murów ma być brak Bochni na liście miast ufortyfikowanych przez Kazimierza Wielkiego, które zamieszczono w *Kronice katedralnej krakowskiej* i *Rocznikach* Jana Długosza. Pojawiają się także inne głosy, np. B. Krasnowolski w 2015 roku (2015, s. 239) stwierdził, że mury miejskie, jako, że nie są wymieniane u Jana z Czarnkowa, powstały nie w czasach przedkazimierzowskich, ale po 1370 roku. Ostatnio jednak badacz ten zweryfikował swoje wcześniejsze ustalenia. Stwierdza on że zasięg lokacyjnego układu urbanistycznego odpowiadał przebiegowi muru obronnego. W dotychczasowych badaniach archeologicznych ujawniono tylko jego elementy po południowej i wschodniej stronie miasta. Natomiast brak takich ustaleń po stronie północnej, rekompensuje przebieg skarpy miejskiej. Najtrudniej ustalić jednak linię obronną od zachodu. Rozrysowując przebieg umocnień B. Krasnowolski powołuje się na wyniki badań archeologicznych E. Dworaczyńskiego i M. Materny. Ten pierwszy odkrył w biegu dzisiejszej ulicy Kościuszki, na osi sieni budynku sądu, kamienny mur, posadowiony na wcześniejszym wale, z kolei Materna ujawnił mur kamienno-ceglany ponad korytem Babicy, u wylotu ulicy Sądeckiej. Według Krasnowolskiego brak wzmianek pisanych o fortyfikacjach na listach inwestycji Kazimierza Wielkiego, zdaje się wskazywać na jego wcześniejszą chronologię (Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, Z. Noga 2016, s. 6-7).

Pierwsze wzmianki źródłowe o murach miejskich pochodzą dopiero z XV i XVI wieku (SHGKr. cz. I, z. 1, s. 151; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1983-1984, s. 160; J. Widawski 1973, s. 103). Próby rekonstrukcji układu obronnego podjął się J. Widawski (1973, s. 105. Por. B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 30), który stwierdził, że zakreślał on kształt zbliżony do owalu lub prostokąta z zaokrąglonymi narożami. Długość murów wynosić miała 1200 m. W ich linii umieszczono cztery bramy: Krakowską, Sądecką, Tarnowską i Trudną, nie było natomiast baszt. Dodatkową linią obronną, spełniającą rolę fosy stanowiły potoki Babica i Storynka. Ważnym ustaleniem badaczy było stwierdzenie, że fortyfikacje miejskie otaczały tylko dolne miasto (lokacyjne). Wcześniejsza osada – miasto górne – posiadać mogło jedynie obwarowania drewniano-ziemne, powstałe jeszcze w czasach przedlokacyjnych (F. Kiryk 1980a, s. 83-84; J. Widawski 1973, s. 104). M. Kornecki (1980, s. 205) przypuszczał, że bocheńskie mury miejskie nie otaczały całego miasta i nigdy nie zostały zrealizowane w pełnym obwodzie, który uzupełniony był wałami i częstokołem.

Według autorów *Studium historyczno-urbanistycznego* (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1983-1984, s. 160-161) pierwsze umocnienia drewniano-ziemne powstały już w 1253 roku (właśnie do tych umocnień miały się odnosić niektóre wzmianki z XV i XVI w.). Z przebiegiem wału łączyć należy przypuszczalną krzywiznę ulicy Różanej, jako dawnej ul. Podwalnej. Następnie fortyfikacje te zostały zamienione na kamienne mury do niepełnego obwodu, chroniąc tylko zachodnią część miasta. Najnowsza rekonstrukcja obwodu obronnego przedstawiona została w *Atlasie historycznym miast polskich* (Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, Z. Noga 2016, s. 6-7) obejmującym Bochnię, gdzie wykorzystano nie tylko starsze ustalenia, ale również niepublikowane wcześniej wyniki badań archeologicznych, w czasie których ujawniono relikty fortyfikacji po południowej i wschodniej stronie miasta. Po zewnętrznej stronie muru odkryto także niewielki fragment fosy. Na przecięciu murów z głównymi ulicami tranzytowymi znajdowały się bramy: w kierunku zachodnim brama Krakowska, wschodniej Trudna, na północy Kowalska (Tarnowska), na południe Sądecka.

Na chwile obecną nie można jednoznacznie stwierdzić, kiedy powstały mury obronne Bochni, aczkolwiek zgodzić się chyba wypada z J. Widawskim (1973, s. 103-104), F. Kirykiem (1980, s. 79; 1985, s. 213) oraz autorami *Atlasu historycznego* (Z. Beiersdorf, J. Flasza, B. Krasnowolski, Z. Noga 2016, s. 6-7), że fortyfikacje poprzedziły panowanie Kazimierza Wielkiego. Nie wykluczone, że ich budowę rozpoczęto za Wacława II – o czym świadczyć może wzmianka z *Rocznika Świętokrzyskiego* (MPV s. n. t. XII, s. 56). Obwodu jednak nie ukończono w pełnym zakresie. W kolejnych wiekach miasta nie było stać na ich dokończenie i rozbudowę. Z upływem czasu ich stan zaczął się pogarszać, natomiast w wyniku najazdu szwedzkiego z połowy XVII wieku przestały funkcjonować (J. Widawski 1973, s. 104).

Numer katalogu: 7

Obiekt obronny w Brzynie/Obidży

1. Brzyna/Obidża, gm. Łącko, pow. nowosądecki

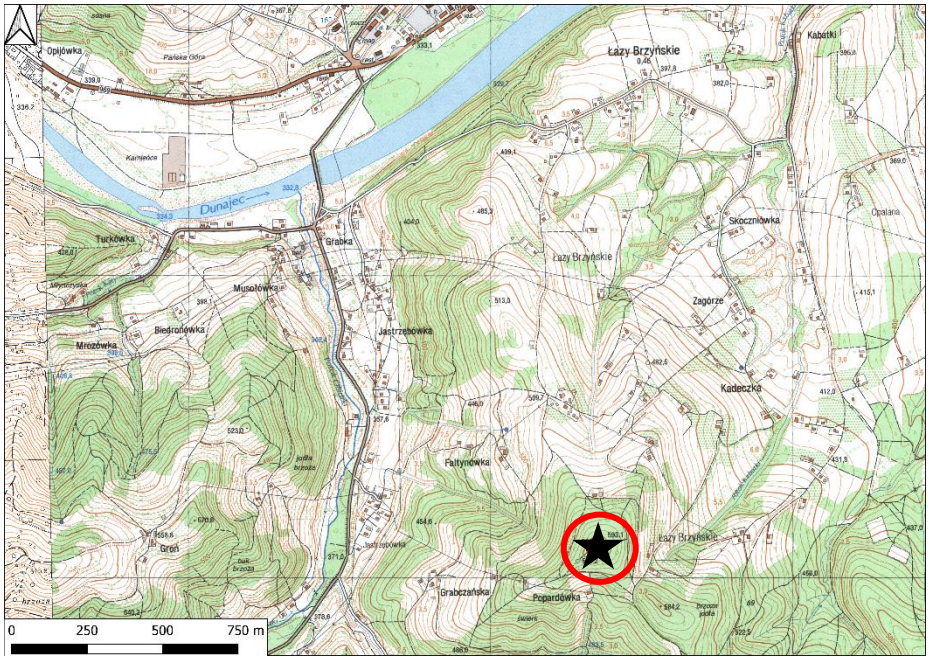
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. -

3. 1468 - Brzyna - *Brzana* (SPPP II, nr 3907; SHGKr. cz. I, z. 2, s. 226)

4. -

5. Obiekt położony jest na prawym brzegu Potoku Obidzkiego, na szczycie wzgórza o wysokości 606, 9 m n.p.m.) w przysiółku Popardówka należącym administracyjnie do Obidży. Zajmuje działki ewidencyjne o numerach 134, 304, 305, 306 i 307.

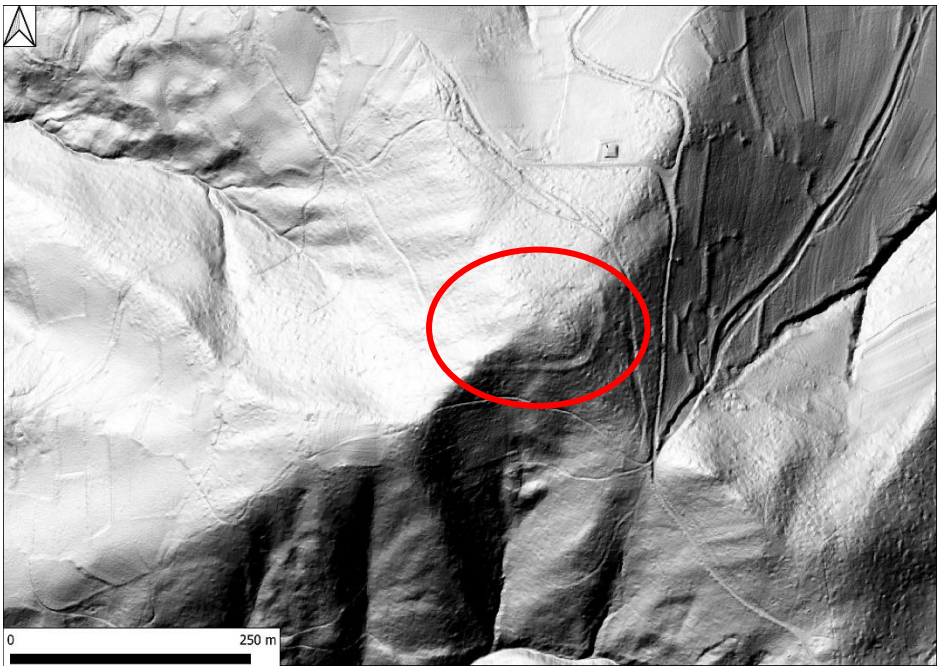
6. Obiekt nie jest znany archeologom i historykom. Miejscowość Brzyna wzmiankowana jest pod rokiem 1468 jako własność rycerska, należąca do Jakuba Gabańskiego (SPPP II, nr 3907; SHGKr., cz. I, z. 2, s. 226).

6.1. Wacław II?

6.2. Monarsza lub rycerska?

7. Badań archeologicznych nie prowadzono (rozpoznanie terenowe przeprowadził w 2019 roku P. Kocańda).

8. Obiekt posiada kształt zbliżony do owalnego lub migdałowatego. Z trzech stron ograniczony jest stromymi stokami (krawędziami), jedyne łatwiejsze dojście możliwe jest z kierunku północno-wschodniego. Widoczne zarysy wału oraz fosy. Majdan

Ryc. 6. Brzyna - widoczne zarysy obiektu obronnego (oprac. P. Kocańda 2019)

o wymiarach około 68 x 68 m. Konieczna weryfikacja archeologiczna, w trakcie prospekcji terenowej nie natrafiono na żadne zabytki ruchome.

9. Brak źródeł pisanych oraz badań archeologicznych uniemożliwia przyporządkowanie tego obiektu obronnego działalności Wacława II lub jego stronników. Jednak, jeżeli przyszłe badania archeologiczne potwierdziłyby obronną funkcję obiektu i określiły czas powstania na przełom XIII i XIV wieku, możliwa byłaby identyfikacja go z zamkiem Lemiesz, który niektórzy badacze lokalizują właśnie w Brzanie.

10. -

11. -

12. Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV wieku*, Kraków 2015; Morawski S., *Sądecczyzna*, t. II, Kraków 1865; Sikora F. *Brzana*, [w:] SHGKr. cz. I, z. 2, s. 226; Zaremba J., *Zamki i grody Sądecczyzny*, „Almanach Sądecki", nr 2(7), 1994, s. 3-19.

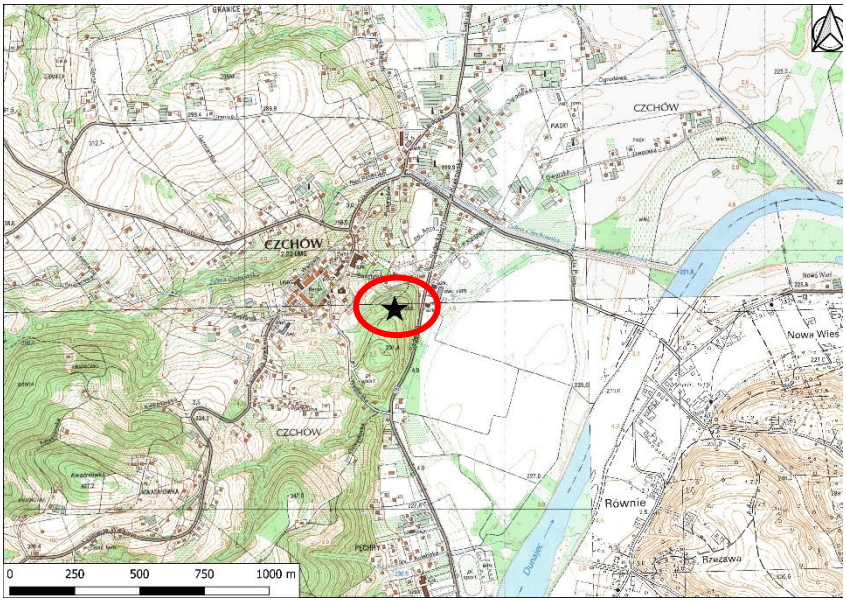
13. Szczęsny Morawski (1865, s. 82) lokalizował w Brzynie zamek Lemiesz. Podobnie sądziła Helena Langerówna (1929, s. 35-37), która twierdziła że, musiał on znajdować się w okolicy Starego Sącza, ponieważ pełnił rolę stróży ochraniającej jedną z dróg, biegnącą od strony węgierskiej. Ponieważ główne trakty nad Dunajcem i Popradem były już zabezpieczone, jedynym niechronionym był górski odcinek na Rogacz, Radziejową i Obidżę, którym łatwo można było wejść na Równinę Jazowską, a stąd do Limanowej i Starego Sącza. W nowszej literaturze zamek Lemiesz w Brzynie/Obidży lokalizują jeszcze tylko Cz. Deptuła (1992, s. 104) oraz S. Grodziski (2015, s. 14). Autor rozprawy przeszukując mapy zawierające skaning laserowy terenów Sądecczyzny, natrafił na ten obiekt w 2018 roku, następnie w końcu 2019 r. podjął się jego weryfikacji. Dowiodła ona, że mamy do czynienia z obiektem antropogenicznym, być może obronnym. Niestety nie natrafiono na żadne zabytki. W przyszłości należy podjąć próbę określenia chronologii i funkcji tego obiektu. Niewykluczone, że hipotezy zgłoszone przez wyżej wymienionych badaczy okażą się słuszne i zamek Lemiesz będzie można umiejscowić właśnie w Brzynie/Obidży.

Numer katalogu: 8

Zamek w Czchowie

1. Czchów, gm. *loco*, pow. brzeski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1208-1218 – *Vincentius episcopus Cracoviensis qui capitulo contulit decimas in Schow obiit* (MPH II, s. 915; MPH s. n. V, s. 130; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 451)

4. 1356 – *Ymramo Zegothe burcrauio de Czchow* (KDPol. I, nr 121)

5. Zrekonstruowane ruiny zamku znajdują się na wzgórzu o nazwie Baszta (297 m n.p.m.), leżącym na południe od miasta, na lewym brzegu Dunajca.

6. Pierwsze wiadomości źródłowe o Czchowie uzyskujemy na początku XIII wieku, dokładnie z lat 1208-1218, kiedy to, jak podaje *Kalendarz kapituły krakowskiej*, biskup Wincenty Kadłubek nadaje tejże kapitule dziesięciny z Czchowa (MPH II, s. 915; MPH s. n. V, s. 130; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 451). Same początki osady sięgają zapewne czasów wcześniejszych, wczesnośredniowiecznych, o czym świadczą wyniki badań powierzchniowych, realizowanych w latach 50. i 60. XX w., (A. Żaki 1974a, s. 108, 520), a także prowadzonych w ramach Archeologicznego Zdjęcia Polski (A. Szpunar 2000; 2003, s. 513). Część badaczy uważa, że mogła ona należeć do benedyktynów tynieckich, którzy podjęli próbę lokacji Czchowa na prawie średzkim. W 2. połowie XIII wieku, zapewne bliżej końcówki tego stulecia lub też na początku XIV wieku (przed 1327 rokiem), stała się własnością monarszą (SHGKr. cz. I, z. 3, s. 450; F. Kiryk 1985, s. 111; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 48-49). Prawo magdeburskie Czchów uzyskał w 1355 roku nadaniem Kazimierza Wielkiego (F. Kiryk 1985, s. 111-112).

Zamek w Czchowie, jak wynika z badań archeologicznych, wzniesiony został staraniem Wacława II na przełomie XIII i XIV wieku. Celem tej inwestycji była przede wszystkim chęć obrony pogranicza polsko-węgierskiego oraz ważnego traktu biegnącego na Kraków (na temat szlaku zob.: B. Wyrozumska 1977, s. 69-70, 80). Ponadto zamek ochraniał wzmiankowaną w 1327 roku komorę celną, która z pewnością funkcjonowała już dużo wcześniej (KDM I, nr 173; B. Wyrozumska 1977, s. 32). W tymże roku Władysław Łokietek zwalania kupców jadących na jarmark do Nowego Sącza z cła w Czchowie (KDM I, nr 173). Pierwotna warowania składała się z cylindrycznej wieży obronnej, otoczonej drewniano-

ziemnymi umocnieniami. Być może niedługo później rozpoczęto budowę kamiennego muru obwodowego. Dzieło zapoczątkowane przez Wacława kontynuowali jego następcy, Władysław Łokietek i Kazimierz Wielki. Ten ostatni zresztą dwukrotnie przebywał w Czchowie – w 1349 i 1356 roku (zob. A. Gąsiorowski 1998, s. 204). Ponadto utworzył tam siedzibę jednego z okręgów administracyjnych - dystryktu, zarządzanego przez urzędnika królewskiego zwanego burgrabią. Pierwszym był Imram, syn Żegoty, który występuje w dokumencie z 1356 roku. Jest to jednocześnie pierwsza wzmianka o zamku czchowskim (KDPol. I, nr 121). W następnych latach, jak wynika z badań archeologiczno-architektonicznych warownia podlegała dalszym rozbudowom (zob.: A. Szpunar 1999, s. 371-382; 2003-3004, s. 5-28; 2007, s. 269-284). W 2. połowie XIV lub w początkach XV wieku zamek podzielił los innych obiektów tego typu (Czorsztyn, Rytro) i stał się starostwem zastawnym, zarządzanym przez tenutariuszy. Pierwszymi tenutariuszami byli Melsztyńscy z Melsztyna. W 1463 roku urząd ten pełnił Jan z Melsztyna. W latach 1510-1521 zamek należał do Anny z Melsztyna, żony Mikołaja z Kamieńca i Adama Radzimińskiego. Następnie w pierwszej połowie XVI w. (około 1527 roku) warownią zarządza Seweryn Boner (SHGKr. cz. I, z. 3, s. 453). Zamek zapewne zaczął popadać w ruinę już za jego rządów, jednak ostatecznego zniszczenia dokonały w latach 1655-1657 wojska szwedzkie (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1979, s. 25). W XVIII wieku z zamku zachowała się tylko wieża, która służyła jako więzienie (SGPol., t. I, 777). W 1767 roku król Stanisław August rozpatrywał możliwość jego odbudowy, jednak komisja rewizyjna stwierdziła, że koszty tego przedsięwzięcia byłby zbyt duże (M. Baliński, T. Lipiński, t. II, s. 206). W 1772 roku w wyniku rozbioru Polski Czchów został wcielony do ziem przynależnych władzy cesarza Austrii. Następnie w 1781 roku tereny te zostały sprzedane dotychczasowej starościnie Zofii z Chrząstowskich Grabowskiej (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1979, s. 27).

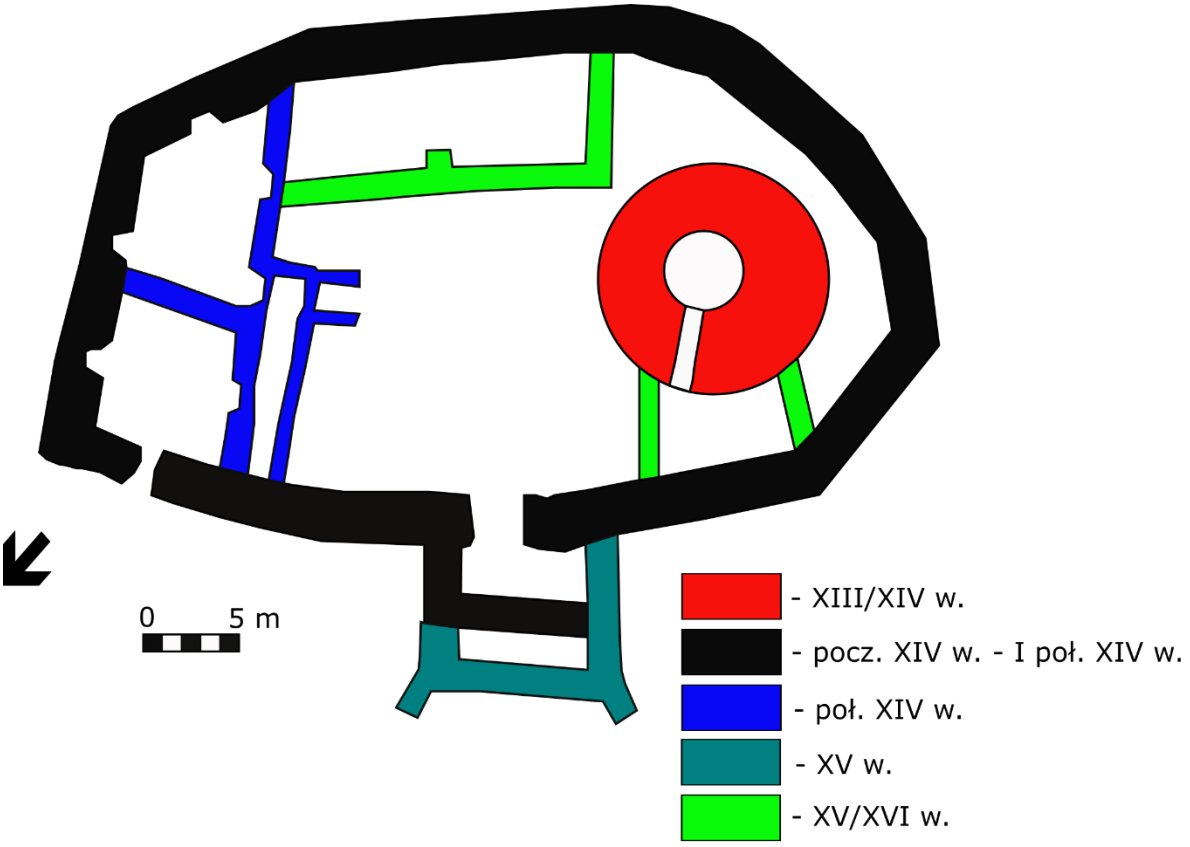
6.1. Wacław II.

6.2. Monarsza

7. 1954-1956, 1961 (archeologiczne A. Żaki); 1966-1967 (archeologiczne, A. Żaki); 1993-2001 (archeologiczno-architektoniczne, A. Szpunar, B. Szpunar, E. Dworaczyński, W. Niewalda, J. Okoński).

8. Zamek wzniesiono jako nieregularne założenie na planie wydłużonego wieloboku. W pierwszej fazie, datowanej na przełom XIII i XIV wieku zbudowano cylindryczną wieżę obronną, która ulokowana została w południowo-zachodniej partii *plateau* cypla. Początkowo stanowiła budowlę wolnostojącą, którą otaczały zapewne drewniano-ziemne wały lub palisada (B. Guerquin 1974, s. 114-115; L. Kajzer, S. Kołodziejski J. Salm 2010, s. 138; A. Szpunar 1999, s. 371-382; 2003, s. 509; 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.1). Badania archeologiczne z lat 60. XX wieku dowiodły, że fundament wieży został osadzony w wyrąbanym zagłębieniu skalnym (A. Żaki 1967, s. 59-67). W drugiej fazie, datowanej na XIV wiek cały zamek otoczono murem obronnym o grubości od 1,2 do 2 m, wykonanym z kamienia łamanego, (piaskowca), układanego w równe warstwy na zaprawie wapiennej (L. Kajzer, S. Kołodziejski J. Salm 2010, s. 138; A. Szpunar 2003, s. 509; 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.2). Andrzej Żaki (1967, s 65) stwierdza, że technika wykonania murów obwodowych jest bardzo bliska murom wieży, co w połączeniu z analizą stratygrafii kulturowej sugerować może iż mury

kurtynowe zamku powstały w tym samym czasie co stołp lub niewiele później. W fazie tej zbudowano także pierwotny budynek bramy. W chwili obecnej trudno jednoznacznie datować obwód obronny. Wydaje się prawdopodobne, że jego budowę rozpoczęto jeszcze za panowania Wacława II, a kontynuowano w późniejszych czasach. W kolejnej fazie w zachodniej części założenia zbudowano murowany dom zamkowy, podpiwniczony, z dwoma pomieszczeniami w przyziemiu. W XV wieku rozbudowano także basztę bramną, znajdującą się po północnej stronie zamku, po zewnętrznej stronie muru kurtynowego (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 138; A. Szpunar 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.3). Faza ostatnia, datowana na przełom XV i XVI wieku to wzniesienie niewielkiego budynku dostawionego do północnej ściany wieży oraz skrzydła południowego, zlokalizowanego po wewnętrznej części kurtyny południowej, pomiędzy wieżą a gmachem wschodnim (A. Szpunar 2003, s. 509; 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.4-5).

Ryc. 7. Rozwarstwienie chronologiczne zamku w Czchowie (wg. A. Szpunar 2007, oprac. komputerowe P. Kocańda)

9. Zamek w Czchowie należy do najlepiej przebadanych obiektów pod kątem realizacji obronnych Wacława II na ziemiach polskich. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych, analiza przekazów pisanych oraz zestawienie analogicznych budowli obronnych, które pozwalają przypuszczać, że zamek wzniósł Przemyślida panujący w Małopolsce od 1291 roku[1]. Do budowy przystąpiono zapewne niedługo po podboju Krakowa. Podstawą takiego datowania są pozyskane w trakcie prac archeologicznych materiały zabytkowe, ceramika naczyniowa łączona z horyzontem przełomu XIII i XIV wieku, a przede wszystkim czeska moneta, bita w latach 1297-1305, odkryta przez Żakiego w wykopie przy fundamentach wieży (A. Żaki 1967,

s. 67)[2]. Wieżę wzniesiono w południowo-zachodniej części wzgórza, z dobrze obrobionego piaskowca, układanego równymi warstwami i łączonego zaprawą wapienną. Jej średnica wynosi 12,5 m, zaś grubość murów pomiędzy 4,4 a 5,6 m. Na poziomie 4 m od powierzchni znajduje się zewnętrzna odsadzka, tj. cofnięcie zewnętrznego lica ściany tak, że powstała wokoło wieży półka o szerokości 30 cm. Wejście znajdowało się 7,6 m ponad powierzchnią dziedzińca (B. Guerquin 1974, s. 114-115; L. Kajzer, S. Kołodziejski J. Salm 2010, s. 138; A. Szpunar 1999, s. 371-382; 2003, s. 509; 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.1, 282-283). Analogiczne założenia powstały w tym samym okresie w Czorsztynie (nr kat. 9), Bieczu (nr kat. 4), Myślenicach (nr kat. 27) i Rytrze (nr kat. 39). Początkowo wieża otoczona była zapewne drewniano-ziemnymi umocnieniami, niewykluczone jednak, że już w okresie panowania Przemyślidy rozpoczęto ich wymianę na mury kamienne (S. Kołodziejski 2011, s. 320; A. Szpunar 2003, s. 509; 2003-2004, s. 8; 2007, s. 278, ryc. 5.1). Podstawę takich przypuszczeń stanowią wyniki rozpoznań terenowych, które dowiodły, że technika wykonania murów obwodowych jest zbliżona do wątku wieży cylindrycznej (A. Żaki 1967, s. 65). Celem budowy zamku w Czchowie była przede wszystkim chęć zabezpieczenia tutejszej komory celnej i płynących z niej dochodów, wzmiankowanej w 1327 roku, a funkcjonującej już w czasach rządów Wacława II (KDM I, nr 173; S. Weymann 1938, s. 129; B. Wyrozumska 1977, s. 32). Ponadto warownia umacniała pogranicze polsko-węgierskie oraz strzegła traktu biegnącego z Sącza przez Czchów, Bochnię na Kraków. Ponadto przez Grybów i Czchów prowadziło połączenie Bardiowa ze stolicą Małopolski (B. Wyrozumska 1977, s. 70, 80). Wacław II doskonale zdawał sobie sprawę, że to właśnie tymi szlakami podążać mogą posiłki wysłane przez Węgrów dla Łokietka, co rzeczywiście w 1304 roku miało miejsce (E. Długopolski 2009, s. 73; B. Włodarski 1931, s. 444-445). Dlatego też zmuszony był ufortyfikować dolinę Dunajca, wznosząc m. in. zamek w Czchowie. Na militarną i strażniczo-celną rolę zamku zwróciła już uwagę H. Langerówna (1929, s. 39-41), która dolne partie wieży datowała na XIII wiek (analogicznie jak T. Szydłowski 1928, s. 113). Hipotezę Langerówny kilkadziesiąt lat później powtórzył S. Kołodziejski (2003, s. 249-250). Nie można także wykluczyć, że warownia spełniała jakieś zadania administracyjne, chociażby w kontekście prowadzonej przez Wacława polityki osadniczej[3]. Po upadku rządów Przemyślidy zamek został opanowany przez Łokietka, który kontynuował jego rozbudowę. Większość obecnej literatury zdecydowanie opowiada się za faktem budowy warowni przez Wacława II (zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 138; P. Kocańda 2017, s. 98; S. Kołodziejski 2011, s. 320-321; 2017, s. 62-63; 2018, s. 103-104; B. Krasnowolski 2013, s. 36; P. Lasek 2013, s. 76; K. Moskal 2011, s. 65-68).

10. XIII/XIV – poł. XVIII w.

11. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Czchów, województwo tarnowskie. Studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1979, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; Klepacki P., *Archeobotaniczna analiza próby średniowiecznego zboża z zamku w Czchowie*, Kraków 2002, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego; Szpunar A., *Czchów zamek. Badania archeologiczne 1994. Dzienniki badań, inwentarze*, Tarnów 1994, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; *idem, Czchów zamek. Dokumentacja fotograficzna badania 1993*, t. I-IV, Tarnów 1994, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie;

idem, Czchów zamek. Dzienniki badań, inwentarze metryczek i rysunków rok 1994, Tarnów 1995, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek. Dokumentacja fotograficzna badania 1994,* t. I-II, Tarnów 1995, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek. Badania archeologiczne. Dziennik badań, inwentarz metryczek i rysunków rok 1995*, Tarnów 1996, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek. Badania archeologiczne. Dokumentacja fotograficzna rok 1995*, Tarnów 1996, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek. Badania archeologiczne 1996 rok*, Tarnów 1996, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych rok 1997,* Tarnów 1998, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok 1999*, Tarnów 2000, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *idem, Czchów zamek, Czchów – grodzisko. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok 2000*, Tarnów 2000, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.; *idem, Czchów zamek, stan. 1. Dokumentacja z badań archeologicznych, rok. 2001. Materiały pomocnicze do prac projektowych przy rekonstrukcji domu zamkowego*, Tarnów 2001, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; Vogt O., *Inwentaryzacja, projekt zagospodarowania i konserwacji baszty i odkrytych reliktów archeologiczno-architektonicznych zamku w Czchowie*, Tarnów 1967, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

12. Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 114-115; *idem, Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 129-131; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 137-138; KZS, t. I, z. 3, s. 4; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. XX, 1992, s. 9-34; *idem, Stan badań reliktów zamków na pograniczu polsko-słowackim*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. Chudzińska B., Muszyna 2010, s. 13-28; *idem, Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 315-328; Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 36; Krupiński A., *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego*, Kraków 1988, s. 27-28; Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929, s. 39-42; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. Kołodziejski S., Kraków 1983, s. 16-17; Leszczyńska-Skrętowa Z., *Czchów-zamek i tenuta,* [w:] SHGKr., cz. I, z. 3, s. 453; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Mirek-Kukułka A., *Przedmioty metalowe z badań zamku w Czchowie w 1993 roku*, MiSROA za rok 1993, 1994, s. 281-293 Morawski Sz., *Sądecczyzna*, Kraków 1863; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; SGPol. t. I, s. 777; Szope M., *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; Szpunar A., *Czchów stan. 1 – Zamek, woj. Tarnów, badania 1993 roku*, MiSROA za rok 1993, 1994, s. 327-337: *idem, Zamek w Czchowie,* MiSROA, t. XX, 1999, s. 371-382; *idem, Zamek w Czchowie, pow. brzeski, woj. małopolskie,* [w:] *Polonia Minor Medii Aevi. Studia ofiarowane Panu Profesorowi Andrzejowi Żakiemu w osiemdziesiątą rocznice urodzin*, red. Z. Woźniak, J. Gancarski, Kraków-Krosno 2003, s. 497-515; *idem, Zamek w Czchowie pow. brzeski, woj. małopolskie*, „Rocznik

Tarnowski", t. 9, 2003-2004, s. 5-28; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 30, 2005, s. 252; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 31, 2006, s. 234; *idem, Zamek w Czchowie, stan badań i źródeł archeologicznych oraz próba odtworzenia wyglądu budowli*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 269-286; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 32, 2009, s. 227; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 33, 2011, s. 169; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 34, 2012, s. 185; *idem, Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/1*, IA, t. 34, 2012, s. 225-226; Szpunar A., Glinianowicz M., *Uzbrojenie późnośredniowieczne z zamku w Czchowie w Małopolsce*, „Acta Militaria Mediaevalia", t. 2, 2008, s. 137-188; Szpunar A., Szpunar B., *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/3*, IA, t. 28, 1998, s. 90; Szpunar A., Szpunar B., Mirek A., *Czchów, st. 1. Zamek, gm. loco, woj. tarnowskie, AZP 107-63/3*, IA, t. 29, 1998, s. 115; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej*, Kraków 1928; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, Warszawa 2016, s. 291; Żaki A., *Archeologia Czchowa nad Dunajcem. Cz. I. Zamczysko Baszta w świetle wstępnych badań*, AAC, t. 9, s. 59-67; Żaki A., Bełtowska E., Urbański S., Cwiok T., *Czchów, pow. Brzesko*, IA, t. I, 1967, s. 317-318.

[1] Czchów, jak i tereny w jego pobliżu do około 1327 roku (a raczej do przełomu XIII i XIV wieku) przynależały, jak uważa część badaczy do benedyktynów tynieckich (zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1979, s. 33-34; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 450; F. Kiryk 1985, s. 111; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 48-49). Analiza dokumentu z 1327 roku, w którym Władysław Łokietek zezwala na organizację jarmarku w Nowym Sączu i zwalnia jadących na niego kupców z cła w Czchowie, pozwala stwierdził, iż już w tym czasie Czchów przynależał do domeny monarszej. Odebranie miejscowości benedyktynom nastąpiło zatem w okresie panowanie Łokietka lub wcześniejszym. Biorąc pod uwagę fakt budowy zamku na przełomie XIII i XIV wieku przez Wacława II wydaje się bardzo prawdopodobne, iż to właśnie on, wykorzystując swoje królewskie prerogatywy odebrał klasztorowi te ziemie i włączył je w obręb władztwa monarszego. Do analogicznej sytuacji doszło w przypadku Rytra oraz Czorsztyna (zob. Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34). J. Kurtyka (2001, s. 143-144) dowodzi, iż to właśnie w dobie Wacława II doszło do rewindykacji dóbr prywatnych, nabytych poprzez nadania książęce. Dzieło czeskiego monarchy kontynuowali, już z dużo większym rozmachem ostatni dwaj koronowani Piastowie (zob. także: S. Gawlas 1996, s. 92; T. Jurek 2006, s. 215-216).

[2] Niestety sama moneta zaginęła (zob. A. Szpunar 2007, s. 275). Zabytek ten notuje jednak B. Paszkiewicz (2001, s. 33).

[3] W tym kontekście jeszcze raz należałoby poruszyć sprawę lokacji Czchowa na prawie niemieckim. Dokument lokacyjny miasta spłonął w czasie pożaru w 1569 roku (F. Kiryk 1985, s. 111). Wiemy, że osada istniała już we wczesnym średniowieczu, świadczą o tym wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie tzw. Grodziska (A. Szpunar 2003, s. 513), a także wzmianka z 1486 roku o grodzisku istniejącym przy mieście (F. Kiryk 1985 s. 111). F. Kiryk (1985, s. 111) ustalił, iż jeszcze w 1288 roku obszar ten należał benedyktynów tynieckich, którzy otrzymali od księcia Leszka Czarnego prawo do lokacji 30 wsi (zob. także KTyn. nr 36). Cytowany dokument oraz akt z 1333 roku dały temuż badaczowi podstawy do wysunięcia przypuszczenia, że pierwotna lokacja Czchowa nastąpiła w okresie pomiędzy 1288 a 1333 rokiem (podobnie sprawę stawia B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 48-49). Dokument ten uchodzi jednak za falsyfikat i nie może być wiązany z Czchowem (SHGKr., cz. I, z. 3, s. 450; Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1979 s. 15). W 1333 roku po raz pierwszy wzmiankowany jest wójt czchowski Wojsław, który zezwala Mikołajowi na zbudowanie młyna o dwóch kołach na terenie wójtostwa czchowskiego (ZDM I, nr 31). Dokument ten świadczy, iż do lokacji miasta na prawie niemieckim doszło przed 1333 rokiem. Niestety bardzo trudne jest ustalenie dolnej granicy chronologicznej, przypuszczać jednak można, że do nadania prawa miejskiego doszło nie wcześniej, niż przed połową XIII wieku (panowanie Bolesława Wstydliwego), zatem wśród potencjalnych kandydatów wymienić należy panujących w Krakowie: Bolesława Wstydliwego, Leszka Czarnego, Wacława II lub Władysława Łokietka.

Numer katalogu: 9

Zamek w Czorsztynie (zamek Wronin)

1. Czorsztyn, gm. *loco*, pow. nowotarski

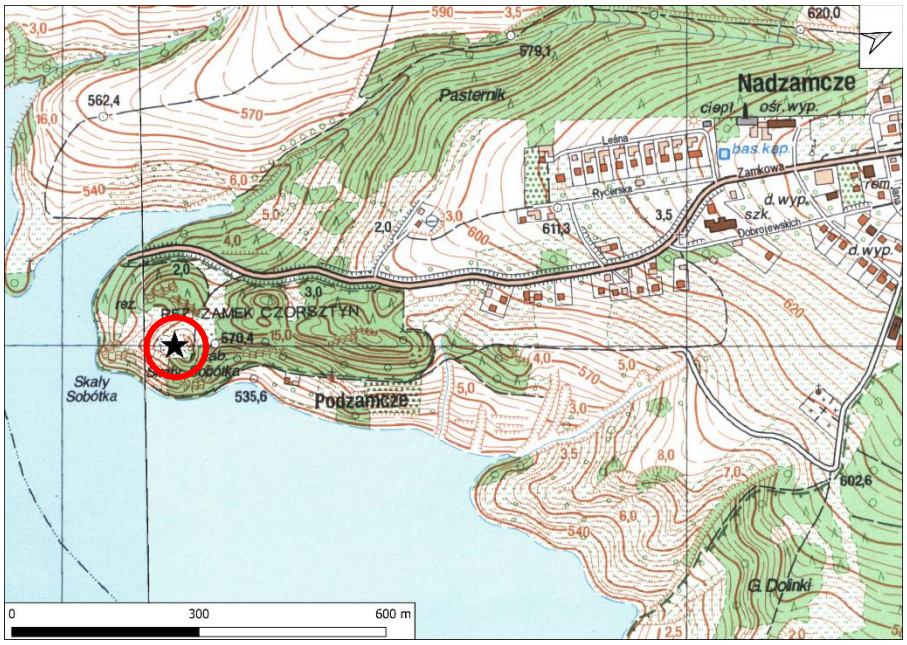
1.1. Małopolska (ziemia krakowska).

2. Zamek kamienny.

3. 1348 - *omnibus theloneis in Czornsteyn* (Prochaska, Materiały nr 12)

4. 1320 - *castrum nostrum Wronyn* (KDM I, nr 579)[1]

5. Ruiny położone są na wyniosłym wzgórzu (588 m n.p.m.), zlokalizowanym na lewym brzegu Dunajca, na południe od centrum Czorsztyna.

6. W świetle aktualnych badań archeologicznych i architektonicznych (zob. C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 193-209; S. Kołodziejski 2003a, s. 490-491; 2014, s. 155-161; 2017, s. 54-56) początki zamku sięgają 2. połowy XIII wieku (lat 80. tegoż stulecia). Powstał wówczas z inicjatywy klarysek starosądeckich i księżnej krakowskiej Kingi drewniano-ziemny gródek, którego pozostałości w postaci reliktów wału odkryto w trakcie prac archeologicznych w latach 60. XX wieku oraz w 2014 roku (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 205-206; J. S. Dobrzański 1969, s. 32; J. S. Dobrzański, A. Grygorowicz, A. Żaki 1967, s. 632. Zob. także: P. Kocańda 2014, s. 35)[2]. Łączyć go należy ze wzmiankowanym pod rokiem 1320 *castrum Wronyn* (KDM I, nr 579), który następnie przemianowany został na zamek Czorsztyn (o najstarszych dziejach zamku i regionu pienińskiego zob.: Cz. Deptuła 1992, s. 7 i nast.; 1995, s. 4-14; 1997, s. 21-35; W. Niewalda, H. Rojkowska 1996, s. 6 i nast.)[3]. Warowania czorsztyńska spełniała kilka ważnych funkcji. Po pierwsze ochraniała pogranicze polsko-węgierskie oraz pobliską komorę celną, wymienioną w źródle z 1348 roku, a funkcjonującą już z pewnością w końcu XIII wieku (Prochaska Materiały, nr 12; Cz. Deptuła 1992, s. 45-54; S. Kołodziejski 2003, s. 249-250; H. Langerówna 1929, s. 30-31; S. Weymann 1938, s. 129; B. Wyrozumska 1977, s. 71). Po drugie stanowiła główny ośrodek administracyjny dla prowadzonej przez klaryski akcji lokacyjnej, przez co łączyć ją można z tak zwanymi „zamkami kolonizacyjnymi" (zob. P. Kocańda 2017a, s. 17-21). Jednocześnie hamowała postępy osadnictwa węgierskiego od strony Spiszu (Cz. Deptuła 1992, s. 75-102; 1997, s. 21-35; 2000, s. 82; S. Kołodziejski 2017, s. 55-56). Do ważnych zmian doszło na przełomie XIII i XIV wieku, kiedy to w dziejach zamku czorsztyńskiego nastał nowy okres historyczny. W 1291 roku Wacław II opanowuje Małopolskę, w tym także tereny Sądecczyzny i Pienin, co w zasadniczy sposób rzutuje również na sytuację klasztoru klarysek. W 1292 roku umiera Kinga, zaś jej następczynią zostaje Gryfina, spokrewniona z Wacławem, wdowa po Leszku Czarnym,

która, jak dowiodły badania Cz. Deptuły (1993, s. 106) zgodnie współdziałała z czeskim monarchą. Zapewne w związku z prowadzoną akcją rewindykacyjną Przemyślida przejął zamek Wronin wraz z pobliską komorą celną i obsadził swoją załogą zbrojną (Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34; S. Gawlas 1996, s. 92) Warowania ta miała dla Wacława kluczowe znaczenie, bowiem położona była na przecięciu ważnych szlaków handlowych i komunikacyjnych (łączyły one miasta węgierskie na Spiszu i Orawie z Sączem i Krakowem, zob. B. Wyrozumska 1977, s. 71, 74), stanowiła jednocześnie zaporę dla ewentualnego najazdu węgierskiego, który mógł nadejść z pomocą Władysławowi Łokietkowi. Wreszcie dochody płynące z ceł pobieranych w komorze celnej trafiały bezpośrednio do skarbca monarszego. Po przejęciu zamku przyszły król rozpoczął jego modernizacje, wprowadzając pierwsze murowane elementy (patrz pkt. 9). Znaczenie Czorsztyna wyraźnie zmalało w 1301 roku, kiedy to dynastia Przemyślidów opanowała także tron węgierski. Sytuacja ta sprawiła, że Wacław przestał obawiać się najazdu z tej strony, natomiast rola zamku została ograniczona do administracyjnej i celnej. Po 1301 roku ponownie wzrosła także pozycja klasztoru klarysek, wykorzystywanego w polityce Wacława II, który nadał im zapewne przywileje i zwolnienia immunitetowe. Poświadczeniem może być lokacja wsi, której kontynuacją będę późniejsze Kluszkowce i która miała miejsce, jak uważa Cz. Deptuła (1992, s. 12-19, 112-114; 1997, s. 33; 2000, s. 82) około 1306 lub 1307 roku. Rola zamku pewnością uległa zmianie w 1304 roku, w związku z najazdem Łokietka, który dolinami Popradu i Dunajca ruszył w kierunku ziemi sandomierskiej (E. Długopolski 2009, s. 73; B. Włodarski 1931, s. 444-445). Warownia musiała wówczas być obsadzona silną załogą. Po upadku rządów czeskich w Małopolsce Władysław Łokietek zdobył i zapewne zwrócił zamek wraz z pobliskimi terenami klaryskom, które kontynuowały akcję kolonizacyjną (Cz. Deptuła 1992, s. 116-119; 2000, s. 81-90)[4]. W czasie panowania Kazimierza Wielkiego, w ramach prowadzonej przez króla akcji rewindykacyjnej przygranicznych ziem, zamek ponownie wszedł w obręb domeny monarszej i stał się centrum administracyjnym pobliskiego klucza (*districtus*, zob.: Cz. Deptuła 1992, s. 120-123; 2000, s. 89-91; J. Laberschek 2004, s. 59-60; 2008, s. 460-463). Przystąpiono wówczas do modernizacji zabudowy wewnętrznej, wznosząc na zamku górnym murowany, dwutraktowy dom mieszkalny, a także rozbudowano i podwyższono mury obwodowe. Kazimierz Wielki w 1348 roku lokował także Krościenko nad Dunajcem, pełniące rolę głównego ośrodka miejskiego w Pieninach. W dokumencie lokacyjnym po raz pierwszy wymieniony zostaje także zamek pod nową nazwą Czorsztyn[5] (Prochaska Materiały, nr 12; F. Kiryk 1985, s. 123; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 473-474; cz. III, z. 1, 152-154). W następnych wiekach zamek stopniowo modernizowano i powiększano, dodając kolejne elementy (fazy rozbudowy zamku przedstawiają W. Niewalda, H. Rojkowska 1996, s. 21-27; 2003, s. 107-109). W XV stuleciu teren klucza czorsztyńskiego wraz z warownią stały się starostwem zastawnym, zarządzanym przez starostów-tenutariuszy (J. Laberschek 2004, s. 63 i nast.). Pierwszym z nich był Abraham Czarny z Goszczyc, który za 700 florenów otrzymał w 1413 roku zamek wraz posiadłościami (ZDM VI, nr 1776; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 473). W 1440 roku w Czorsztynie przebywał król Władysław III (zw. Warneńczykiem), zmierzający na koronację do Budy. W tym miejscu żegnają go jego matka królowa Zofia i brat Kazimierz Jagiellończyk (B. Gustawicz 1881, s. 98). W kolejnych latach urząd starostów tenutariuszy pełniło wielu różnych rycerzy, wśród których wymienić należy Mikołaja ze Skawiny, Prokopa z Krużlowej, przedstawicieli rodziny Paniewskich oraz Piotra Kmitę (SHGKr. cz. I, z. 3, s. 474). Do ważnych wydarzeń w Czorsztynie doszło w końcu XVI

wieku oraz w następnym stuleciu. Najpierw w 1598 roku zamek został zdobyty przez Olbrachta Łaskiego, zaś w latach 1616-1643 wskutek ostrej polityki pańszczyźnianej starosty Jana Baranowskiego, dochodziło do częstych konfliktów z miejscowymi sołtysami i chłopami (S. Michalczuk 2003, s. 68; J. Rafacz 1913, s. 2-3; 1914, s. 79-94; 1918, s. 289-308). Staroście temu zawdzięczamy jednak rozbudowę i modernizacje zamku (LK 1616-1617, AGAD, dz. XVIII, sygn. 20, k. 129-132; LK 1629, AGAD, dz. XVIII, sygn. 22, k. 254, 287-290; W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 109). Kolejne wstrząsy związane z rozruchami chłopskimi miały miejsce w 1651 roku, kiedy warowania została zdobyta przez oddziały Aleksandra Kostki Napierskiego, związanego z kozakami Bohdana Chmielnickiego, wojskami szwedzkimi lub siedmiogrodzkimi. Konieczna wówczas była interwencja wojsk królewskich, które po kilkudniowym oblężeniu zdobyły zamek, a przywódców powstania pojmano (S. Michalczuk 2003, s. 99; A. Przyboś 1951, s. LXI-LXXII). Początek upadku warowni zaczął się w XVIII wieku od pobytu w nim oddziałów Kozaków i Kałmuków, związanych z Augustem III, którzy bezlitośnie łupili pobliskie miejscowości. Ostatni raz zamek spełniał funkcje militarne w roku 1769, gdy schronili się w nim konfederaci barscy uciekający przed wojskiem rosyjskim. W 1790 roku zamek spłonął w pożarze, a ostatnia starościna czorsztyńska, wdowa po Józefie Potockim zamieszkała w pobliskim dworze. W 1812 roku rząd austriacki przejął starostwo czorsztyńskie, którego część wraz z zamkiem w 1862 roku zakupiła rodzina Drohojowskich (S. Michalczuk 2003, s. 72-74).

6. 1. Księżna Kinga i klaryski sądeckie.

6. 2. W pierwszej fazie zamek uznać można za możnowładczy, następnie od 1292 roku monarszy (z krótką przerwą w czasach panowania Władysława Łokietka).

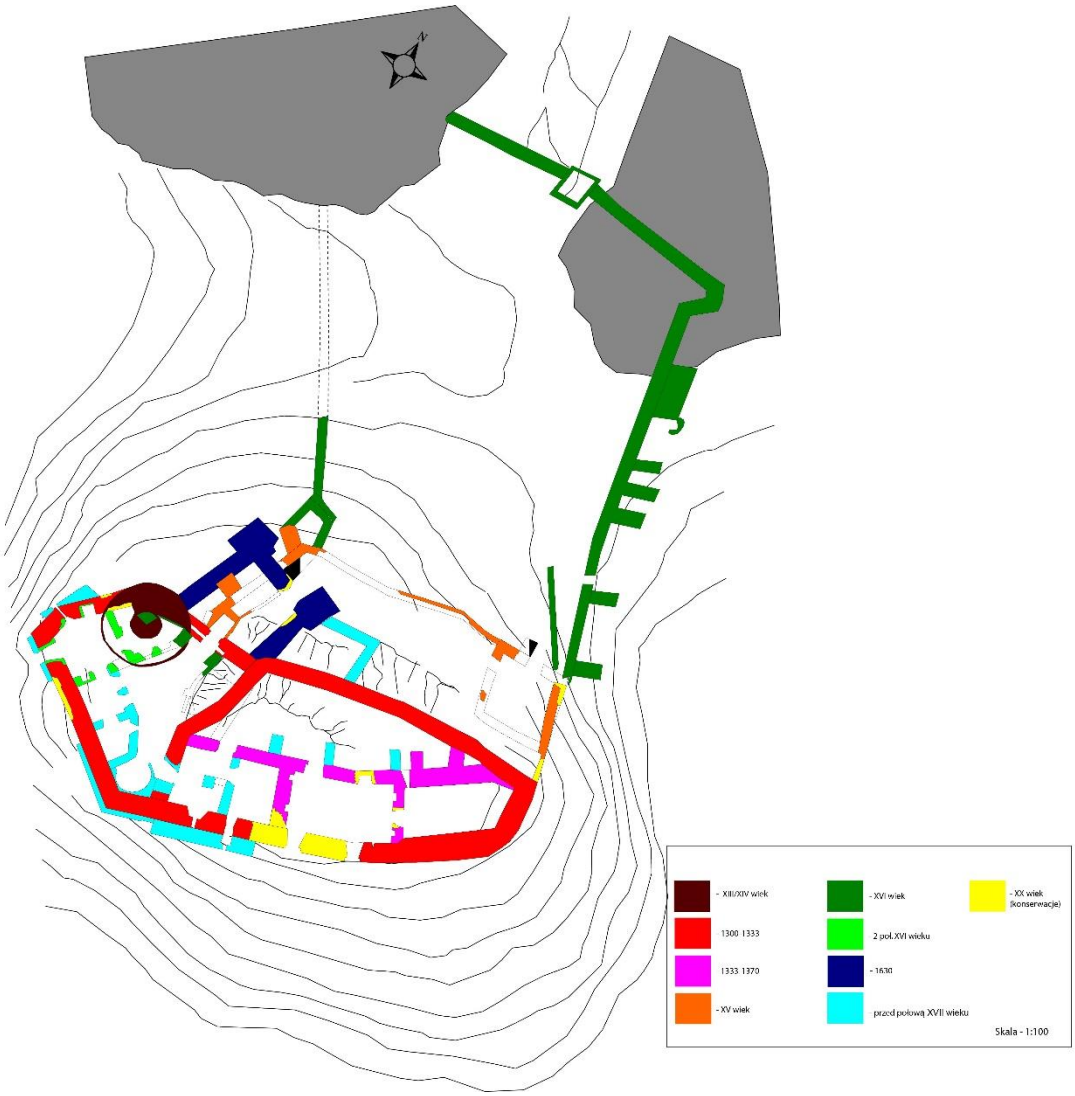
7. 1951-1954 (archeologiczne, powierzchniowe, A. Żaki); 1965-1967 (archeologiczno-architektoniczne, A. Żaki, S. J. Dobrzański); 1973-1977 (archeologiczne, S. Koziej, L. Lakwaj); 1981 (architektoniczne, P. Stępień); 1996-1997 (archeologiczno-architektoniczne, W. Niewalda, A. Szybowicz); 2014 (archeologiczne, C. Buśko, W. Głowa, G. Lukač, S. Kołodziejski); 2018-2020 (archeologiczne, D. Gazda, P. Kocańda).

8. Zamek w Czorsztynie należy do warowni typu górskiego, której układ został ściśle dopasowany do topografii wzgórza. Podzielony jest na trzy podstawowe części: zamek górny, znajdującego się na kulminacji wzgórza, średni i podzamcze (zamek dolny). Zamek górny stanowiący najstarszą część założenia składał się w pierwszej fazie z drewniano-ziemnego obwodu obronnego, który biegł po krawędzi stoku i linii skał oraz budynków mieszkalnych. W następnym etapie przystąpiono do wymiany drewnianych umocnień na kamienne mury obronne, zaś w połowie XIV wieku zbudowano dom mieszkalny. Był to jednotraktowy, trójdzielny i piętrowy budynek, dostawiony do ściany południowej muru tarczowego, który z konieczności podwyższono. Po północnej stronie budynku mieszkalnego wytworzył się wówczas wąski dziedziniec. Wygląd wewnętrzny i rozkład poszczególnych pomieszczeń domu zamkowego poznajemy dzięki lustracji z 1616 roku. Za czasów Jana Baranowskiego (1616-1643) zamek górny został podwyższony o trzecią kondygnacje, dachy natomiast zwieńczono

attyką (Architektura gotycka…, t. II, s. 53; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 146-147; W. Niewalda, H. Rojkowska 1996, s. 16-27; 2003, s. 107-110; P. Stępień 2005, s. 7-8).

Zamek średni wzniesiony został zapewne w tym samym czasie co górna część założenia. W pierwszej fazie otoczony był drewniano-ziemnymi umocnieniami, na których ślady natrafiono w 1997 roku (P. Stępień 2005, s. 6). Następnie na przełomie XIII i XIV wieku zbudowano cylindryczną wieżę obronną o średnicy 10 m u podstawy i grubości murów 3,5 m, która dopasowana została do przebiegu umocnień drewniano-ziemnych. Kolejnym etapem było wznoszenie kamiennych murów obwodowych (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 200; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 146; W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 107-110; P. Stępień 2005, s. 6). Do kolejnych przemian tej części zamku doszło w XVI i XVII wieku, gdy to zburzono przestarzałą, jak na te czasy owalną wieżę, zastępując ją pięcioboczną basztą wysuniętą przed bramę, przy narożniku północno-zachodnim muru zewnętrznego (W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 108-109; P. Stępień 1995, s. 8-9). Stopniowo wznoszono również zabudowę gospodarczą (kuchnia, piekarnia), którą dokładnie poznajemy dzięki lustracji z 1616-1617 (LK 1616-1617, AGAD, dz. XVIII, sygn. 20, k. 129-132). W okresie rządów starosty Jana Baranowskiego, w miejscu średniowiecznej bramy zamku średniego postawiono przystosowaną do użycia broni palnej, okazałą czterokondygnacyjną basztę na planie czworoboku. Także wówczas do jej wschodniego boku dobudowano kolejną, mniejszą o takiej samej liczbie kondygnacji, znaną jako Aneks lub Zieleniec. Jan Baranowski prowadził także prace w obrębie zabudowy gospodarczej zamku średniego, gdzie w dwóch etapach zbudowano piętrowe skrzydło zachodnie, połączone z piekarnią (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 147; W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 109; P. Stępień 2005, s. 10).

Zamek dolny, a więc podzamcze (przygródek), spełniający zadania gospodarczo-usługowe, powstał zapewne w początkowej fazie istnienia *castrum* Wronin, czego dowodzą poczynione odkrycia archeologiczne, w czasie których natrafiono na jego obszarze na relikty drewniano-ziemnego wału (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 205-206). Dopiero w XVI wieku został on otoczony kamiennym murem obronnym i znajdującą się w części północnej bramą. Wewnątrz obwodu obronnego znajdowała się zabudowa gospodarcza (dwie stajnie, wozownia, spichlerz), którą poznajmy dzięki królewskim lustracjom z lat 1616-1617 i 1629 oraz badaniom archeologicznym (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 201-207; D. Gazda 2018, s. 226-241; W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 109; P. Stępień 2005, s. 9).

Ryc. 8. Rozwarstwienie chronologiczne murów zamku w Czorsztynie (wg. W. Niewalda, H. Rojkowska 1996, z uzupeł. P. Kocańda, oprac. komputerowe P. Kocańda 2019)

9. Zamek w Czorsztynie, podobnie, jak poprzedni w Czchowie, należy do lepiej rozpoznanych średniowiecznych warowni pod kątem inwestycji obronnych Wacława II. Z okresem czeskim (1292-1305/6) badacze wiążą odkryte na zamku średnim w 1997 roku[6] fundamenty cylindrycznej wieży, zachowanej w większości obwodu do około 1 m (P. Stępień 2005, s. 6; W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 109). Jedynie od strony zewnętrznej istnieje większy fragment lica o wysokości 4-5 m (zachowany do dzisiaj i utopiony w murach zewnętrznych zamku średniego). Wieża wzniesiona została poniżej kulminacji wzgórza, w obrębie drewniano-ziemnych umocnień zamku średniego, dzięki czemu zapewniała lepszą ochronę bramy wjazdowej. Średnica budowli wynosiła 10 m, natomiast grubość murów sięgała 3,5 m. We wnętrzu znajdowało się pomieszczenie o średnicy około 3 m. Zbudowana została z miejscowego, nieobrobionego wapienia krynoidowego, posiadającego charakterystyczne czerwonawe zabarwienie, łączonego zaprawą wapienno-piaskową[7]. Kamień ułożony został w wątku warstwowym, na płasko, z warstwami wyrównawczymi (co 80 cm), wykonanymi z drobniejszych kamieni. Mury zbudowane są bardzo starannie (zob. W. Niewalda, H.

Rojkowska 1996, s. 16-17). Za fundatora kamiennej wieży uznać należy Wacława II, który na początku lat 90. XIII w. przejął od klarysek zamek i obsadził go załogą zbrojną (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 200; P. Kocańda 2017, s. 98; S. Kołodziejski 2011, s. 317-318; 2017, 62-63; 2018, s. 103. Zob. także: P. Lasek 2013, s. 76; T. Olszacki 2011, s. 287-288; P. Stępień 2005, s. 6-7). Pomimo braku dokumentacji z badań w 1997 roku, chronologię wieży jesteśmy w stanie dosyć dokładnie określić na koniec XIII lub przełom XIII i XIV wieku. Powodem tego są wyniki kolejnych eksploracji badawczych, prowadzonych w ostatnich latach celem weryfikacji ustaleń. W 2016 roku przy północnej ścianie wieży, niewielki wykop założył C. Buśko z zespołem. Eksplorację prowadzono do głębokości 110 cm, nie odsłonięto jednak stopy fundamentu wieży, nie docierając również do calca. Natrafiono jednak na warstwę z początku XIV wieku (C. Buśko, W. Głowa, S. Kołodziejski 2016, s. 206). W maju 2020 roku wykop ten został ponownie wyeksplorowany i znacznie poszerzony w trakcie prac kierowanych przez P. Kocańdę i D. Gazdę. Stwierdzono, że w partii tej fundament wieży osadzony został pomiędzy dwoma występami skalnymi, które podobnie, jak skała na której posadowiono stołp uprzednio skuto i przygotowano. Pomiędzy stopą fundamentową, a skałą macierzystą zanotowano niewielką warstwę gliny barwy brązowej, wymieszanej z grudkami zaprawy i węgielkami, która służyła zapewne, jako wyrównanie zagłębień skały. Podobną rolę mogły pełnić, odkryte pod fundamentami kamienie otoczakowe (tzw. dunajcówki), które wystąpiły tylko we wschodniej partii wykopu (w zachodniej wyeksplorowane zostały w 2016 roku). Badania prowadzono do głębokości 2,10 m. Wysokość dolnej partii fundamentu wynosiła 76 cm, natomiast całość, licząc od widocznej do dziś odsadzki 1,6 m. Odkryte dolne partie fundamentu zbudowane były z łamanego kamienia – wapienia krynoidowego barwy czerwonawej i wapienia białego – o różnych wielkościach (dominowały podłużne, czworoboczne), łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Można przypuszczać, że surowiec pozyskiwano z najbliższego otoczenia zamku. Materiał ceramiczny wydobyty w dolnych warstwach, w tym z tych pod wieżą, datować należy na koniec XIII wieku. Badania archeologiczne z 2020 roku potwierdzają zatem przypuszczenia wcześniejszych badaczy, przede wszystkim S. Kołodziejskiego (2011, s. 317-318), że wieżę zbudowano w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku. Niestety w trakcie badań nie natrafiono na żadne inne, towarzyszące murowanej budowli umocnienia, np. drewniano-ziemne[8].

Celem budowy wieży była chęć modernizacji warowni, która zabezpieczała dolinę Dunajca przed niebezpieczeństwem węgierskim i ewentualną pomocą dla Władysława Łokietka, zagrażającemu władzy czeskiej. Wacław II zdawał sobie doskonale sprawę z roli i wagi jaką pełnił szlak dunajecki, który właśnie w rejonie Czorsztyna przekraczał granicę węgierską i wkraczał na ziemie przynależne władcom polskim. Z tego też powodu konieczna była budowa nowoczesnej warowni przygranicznej, która zabezpieczała ten rejon przed ewentualnym atakiem. Wacław II wykorzystując swoje uprawnienia monarsze oraz prowadząc politykę rewindykacji ziem na Sądecczyźnie (Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34; S. Gawlas 1996, s. 92), przejął zamek z rąk klarysek i wzmocnił go budując pierwsze murowane elementy obronne. Było to o tyle łatwiejsze, że po śmierci Kingi w 1292 roku rolę „Pani Sądeckiej" przejęła Gryfina, ciotka Wacława. Książna bardzo mocno współpracowała z nowym władcą i z pewnością ułatwiła mu przejęcie zamku (zob. Cz. Deptuła 1992, s. 103-109; 1997, s. 33). Pierwszą i najważniejszą rolą warowni była zatem ochrona pogranicza polsko-węgierskiego, która nabrała szczególnego znaczenia w latach 1291-1301. Dopiero po

opanowaniu Węgier przez Wacława II i osadzeniu tam jego syna, militarna funkcja zamku mogła ulec osłabieniu, ponieważ tamtejsza granica była już bezpieczniejsza (przynajmniej teoretycznie, aczkolwiek niektórzy magnaci górnowęgierscy, np. Amadej Aba przez cały ten okres wspierał Łokietka). Znaczenie militarne zamku wzrosło znowu w 1304 roku, kiedy to z uwagi na kryzys monarchii Przemyślidów, Łokietek przy wsparciu Węgrów podjął próbę odbicia ziemi sandomierskiej. Według źródeł ruszył on dolinami Popradu i Dunajca (MPH II, s. 853, 879; MPH III, s. 188, 189; J. Dąbrowski 1916, s. 300-311; E. Długopolski 2009, s. 73) mógł zatem ominąć Czorsztyn, udając się przez Rytro, aczkolwiek nie można zdecydowanie odrzucić możliwego ataku dywersyjnego na pienińską warownię.

Warto jeszcze podkreślić inne zadania, jakie pełnił zamek w Czorsztynie w dobie panowania Przemyślidów. W jego pobliżu znajdowała się komora celna, wzmiankowana po raz pierwszy w 1348 roku (Prochaska Materiały, nr 12), funkcjonująca jednak już w końcu XIII wieku i przynosząca znaczne dochody. Do około 1291 roku była w posiadaniu klarysek starosądeckich, jednak po objęciu tronu przez Wacława została przejęta przez nowego władcę. Zamek zatem ochraniał również komorę celną, jak i krzyżujące się pod Czorsztynem trakty komunikacyjne biegnące z Podhala i Węgier w stronę Sącza i Krakowa (B. Wyrozumska 1977, s. 71, 74). Zdaniem autora rozprawy (zob. P. Kocańda 2017a, s. 11-26) zamek pełnił także rolę centrum administracyjnego dla regionu pienińskiego i mógł stanowić czynnik aktywizujący kolonizację. Przy takim układzie rzeczy pełniłby rolę analogiczną jak tzw. „zamki kolonizacyjne" (na ten temat zob.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 33-34; P. Kouřil, D. Prix, M. Wihoda 2000, s. 577-578; V. Wolf 1988, s. 107-116). Funkcja ta byłaby szczególnie ważna po okrzepnięciu panowania czeskiego na ziemiach polskich, a także po uspokojeniu się sytuacji na pograniczu w wyniku opanowania Węgier przez Wacława w 1301 roku. Po tym drugim wydarzeniu Przemyślida zapewne zwrócił część wcześniejszych uprawnień klasztorowi klarysek i zezwolił na kolonizację, właśnie w oparciu o zamek. Zachowanym po tych zabiegach śladem jest lokacja Kluszkowiec w początku XIV wieku (KDM I, nr 579; zob. Cz. Deptuła 1992, s. 112-114). Analogiczne zadania pełnił położony na Podhalu zamek Szaflary (zob. nr kat. 48).

Z dużą dozą prawdopodobieństwa z inicjatywą Wacława wiązać należy także prace polegające na wymianie drewniano-ziemnych umocnień na kamienne mury. O etapowości we wznoszeniu wieży cylindrycznej i murów, świadczą styki obu elementów, czytelne w części północnej i północno-zachodniej, gdzie obwód obronny ściśle przylegaja do lica wieży (W. Niewalda, H. Rojkowska 1996, s. 16-17). Przypuszczać należy, iż budowę murów kamiennych rozpoczęto od zamku średniego, wyciągając je od wieży w kierunku wschodnim i południowo-zachodnim, umacniając wpierw przejazd bramy i zamek średni. Dopiero w następnej kolejności objęto nimi zamek górny, wcześniej otoczony drewniano-ziemnym wałem, znajdujący się na kulminacji wzgórza. Funkcję gospodarczo-usługowe spełniało chronione wałem podgrodzie, obejmujące późniejszy zamek dolny. Fazę tę datować należy na okres pomiędzy 1300 a 1333 z uwagą, że mury „wacławowskie" wznoszono w latach 1300-1305/6. Takie datowanie przyjmują zarówno historycy architektury (zob. W. Niewalda, H. Rojkowska 2003, s. 107-108), jak i archeolodzy (L. Lakwaj 1975, s. 18). Prace rozpoczęte przez Wacława kontynuowali następnie Władysław Łokietek oraz Kazimierz Wielki. Analogiami dla zamku czorsztyńskiego w tej fazie byłyby między innymi założenia w Czchowie (nr kat. 8) i Rytrze (nr kat. 39), Myślenicach (nr kat. 27), Bieczu (nr kat 4) oraz w Dobczycach (nr kat. 12).

10. II połowa XIII wieku (lata 80. tegoż stulecia) – XVIII wiek.

11. Buśko C., Głowa W., Kołodziejski S., *Sprawozdanie z archeologiczno-architektonicznych badań sondażowych przeprowadzonych na zamku dolny (Przygródku) w Czorsztynie*, Wrocław-Kraków-Krościenko 2014, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego; Gazda D., *Sprawozdanie z badań archeologicznych zamku dolnego w Czorsztynie*, cz. 1-2, Warszawa 2018, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego; Kocańda P., *Badania archeologiczno-architektoniczne zamków Czorsztyn, Dunajec i zamku Pieniny*, Rzeszów 2012, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego; *idem*, *Materiał zabytkowy i stratygrafia z zamku górnego i średniego w Czorsztynie z lat 1965-1997*, Rzeszów 2014, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego; Lakwaj L., *Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzących na zamku w Czorsztynie, w okresie od 28. V do 29. X.. 1973 r.,* Kraków 1974, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy; *idem, Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 2. V. do 31. X. 1974 r.*, Kraków 1975, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy; *idem, Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 2. VI do 11. X.. 1975 r.*, Kraków 1976, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy; *idem, Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 5. V do 29. X. 1976 r.*, Kraków 1977, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy; *idem, Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich, prowadzonych na zamku w Czorsztynie, w okresie od 20. V do 29. X. 1977 r.*, Kraków 1978, mps. archiwum Zamku Dunajec w Niedzicy; Niewalda W., Rojkowska H., *Zamek w Czorsztynie. Badania historyczno-architektoniczne*, Kraków 1996, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego; Stępień P., Wawrzkiewicz M., *Sprawozdania z prac konserwatorskich w Czorsztynie. Zamek Średni – Baszta Baranowskiego*, Kraków 2000, mps. archiwum Pienińskiego Parku Narodowego.

12. *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, red. Mroczko T., Arszyński M., Warszawa 1995, s. 53; Buśko C., Głowa W., Kołodziejski S., *Zamek Czorsztyn w świetle najnowszych badań,* „Pieniny-Przyroda i Człowiek" t. 14, 2016, s. 193-209; Deptuła C., *Czorsztyn czyli Wronin. Studium z najstarszych dziejów osadnictwa na pograniczu polsko-węgierskim w rejonie Pienin*, Lublin 1992; *idem, Geneza zamku czorsztyńskiego i jego roli w regionie Pienin – legendy, domysły, fakty*, „Prace Pienińskie", t. 7, 1995, s. 4-14; *idem, Nad rekonstrukcją dziejów regionu czorsztyńskiego w XIII i XIV wieku*, „Pieniny – Przyroda i Człowiek", t. 5, s. 21-35; Dobrzański S. J., *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szaflary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej),* AAC, t. XI, 1969, z. 1, s. 17-35; Dobrzański S. J., Grygorowicz A., Żaki A., *Zamczysko w Czorsztynie w świetle badań archeologiczno-architektonicznych w latach 1965-1967*, „Spraw. PAN, t. XI, 1967, z. 2, s. 629-632; Gazda D., *Pienińska Misja Archeologiczna. Sprawozdanie z badań zamku Dolnego w Czorsztynie, lato 2018 r.*, „Pieniny-Przyroda i Człowiek", t. 15, 2018, s. 225-241; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 120-121; Gustawicz B., *Wycieczka w Czorsztyńskie,* Warszawa 1881; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 146-148; KZS, t. I, z. 11, s. 3-4; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. 20, 1992, s. 9-34; *idem, Czorsztyn czyli Wronin*, TK, t. II, 1995, s. 178-180; *idem, Zamek Wronin*

odnaleziony, „Prace Pienińskie", t. 24, 2014, s. 155-162; *idem, Stan badań reliktów zamków na pograniczu polsko-słowackim*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. Chudzińska B., Muszyna 2010, s. 13-28; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej* [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; Kozieł S., Lakwaj L., *Czorsztyn, pow. Nowy Targ*, IA, t. 7, 1974, s. 241-242; *eidem, Czorsztyn, pow. Nowy Targ*, IA, t. 8, 1975, s. 223; *eidem, Czorsztyn, pow. nowosądecki*, IA, t. 9, 1976, s. 236-237; *eidem, Czorsztyn, pow. nowosądecki*, IA, t. 10, 1977, s. 261-262; *eidem, Czorsztyn, pow. nowosądecki*, IA, t. 11, 1978, s. 219-220; Laberschek L., *Zamek Czorsztyn i jego królewscy zarządcy w czasach jagiellońskich*, „Annales Academiae Pedagogicae Cracoviensis", f. 21, Studia Historica III, 2004, s. 59-68; Leszczyńska-Skrętowa Z., *Czorsztyn*, [w:] SHGKr. cz. I, z. 3, s. 473-474; Majewski A., *Czorsztyn-Niedzica. Dwa zamki pienińskie*, Warszawa 1964; Michalczuk S., *Czorsztyn był i jest*, Niedzica 2003; *ibidem, Zamek Czorsztyn – pomnik historii Polski*, „Pieniny. Przyroda i Człowiek", t. 8, 2003, s. 89-105; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Niewalda W., Rojkowska H., *Historia i stan dzisiejszy zamku w Czorsztynie*, „Pieniny. Przyroda i Człowiek", t. 8, 2003, s. 107-110; SGPol., t. I, s. 869-875; Skorupa A., *Zamki i kasztele na polskim Podtatrzu*, Kraków 1998; Stępień P., *Zamek w Czorsztynie*, „Renowacje", 1999, nr 4, s. 26-32; *idem, Zamek Czorsztyn. Zabytkowa ruina w parku narodowym*, „Ochrona Zabytków", z. 1, 2005, s. 5-28; *Zabytki sztuki w Polsce*, cz. III, t. I, z. 1, oprac. T. Szydłowski, Warszawa 1938, s. 34-38; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 316; Zaniewski P. *Zamki Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków 2012; Żaki A., *Czorsztyn i Niedzica – dwa średniowieczne zamki graniczne w świetle wstępnych badań archeologicznych*, AAC, t. VIII, 1966, z. 1-2, s. 245-255; *idem, Czorsztyn, pow. Nowy Targ. Badania z 1967 roku*, IA, t. 1, 1968, s. 319-320.

[1] Akt ten odnosi się do stanu z lat 1306/1307, bowiem w dokumencie z 1320 roku mowa jest o upływie 13 lat (z 16) wolnizny. Problem ten wyjaśniony został przez Czesława Deptułę (1992, s. 12-19).

[2] A. Żaki i jego zespół natrafili na pozostałości wałów w szurfach geologicznych zlokalizowanych na południowo-zachodniej krawędzi zamku dolnego. Badacz nie był jednak w stanie jasno określić chronologii tych konstrukcji, aczkolwiek skłonny był je wiązać z warownią poprzedzającą zamek murowany. Podobnie sądził J. S. Dobrzański, który jednak ostatecznie zinterpretował je jako XVII-wieczną fazą założenia. Najprawdopodobniej na ślady konstrukcji ziemno-drewnianych natrafiono również w 2018 roku. Tak bowiem interpretować można niektóre z warstw spalenizny odkryte przy murze północnym zamku dolnego (zob. D. Gazda, 2018, s. 225-241).

[3] Kwestia identyfikacji *castrum* Wronin z późniejszym zamkiem Czorsztyn od wielu lat zajmowała uwagę badaczy regionu pienińskiego, którzy nie byli zgodni co do lokalizacji warowni (zob. S. Kołodziejski 1990, s. 258-260). Pierwszym, który zwrócił uwagę, że zamek Wronin to wcześniejsza nazwa Czorsztyna był Kazimierz Dobrowolski (1939, s. 12-13, przypis 39). Kwestią tą zajęli się następnie Stanisław Kołodziejski (1990, s. 258-260; 1995, s. 178-180; 2014, s. 155-161) oraz Czesław Deptuła (1992, s. 20-33), których badania potwierdziły słuszność założenia, że zamek w Czorsztynie to wcześniejszy Wronin.

[4] Przyczyną zwrotu była zapewne chęć rekompensaty, jaką Łokietek chciał uczynić klaryskom starosądeckim, które przez cały okres jego walk z Janem Muskatą (w latach 1304-1306) stały po jego stronie. Analogiczną sytuację mamy w Rytrze, gdzie w dokumencie z 1312 roku książę przywraca im prawo do poboru cła (KDM II, nr 557).

[5] Ciekawą kwestią jest sprawa zmiany nazwy z Wronina na Czorsztyn. Sprawę te bardzo przekonująca omówił Cz. Deptuła (1992, s. 26-27, 108), który wysunął przypuszczenia, że do zmiany doszło już za czasów Wacława II, który rozbudował zamek i obsadził go swoją załogą. Nazwa Wronin była wówczas trudna do wymówienia dla jego wojsk składających się głównie z Niemców i Czechów, dlatego też zniemczono nazwę na *Czornsteyen – Schorstein* – co można tłumaczyć jako ostra, stercząca, wystająca skała.

[6] Niestety dokumentacja oraz materiały zabytkowe z badań A. Szybowicza (prowadzącego badania w latach 1996-1997) są obecnie niedostępne (część zapewne już zaginęła, niektóre odkrywane są zupełnie przypadkowo, jak np. kości ludzkie pochodzące z cmentarzyska w Starych Maniowach, odkryte w kwietniu 2019 roku w jednej z szop w Czorsztynie. Na temat tego znaleziska obszerny artykuł opublikowano w Dzienniku Polskim z dnia 04.04.2019 roku). Z prac tych nie ukazała się także żadna publikacja i komunikat, nie zostało złożone także sprawozdanie z badań. Z tego powodu posługiwać się możemy jedynie informacjami udostępnionymi nam przez architektów i historyków sztuki (np. P. Stępień, W. Niewalda).

[7] Liczne wychodnie tego wapienia występują na powierzchni w utworach dewonu i dolnego karbonu oraz triasu, a na Podhalu w środkowej jurze Tatr i Pienińskiego Pasa Skałkowego, m. in. w rejonie Frydmana, Falsztyna i Niedzicy (na ten temat zob.: K. Birkenmajer, 2006, s. 9-22).

[8] Badania wciąż trwają w innych rejonach zamku (głównie na podzamczu), sprawozdanie w toku przygotowania. Złożone zostanie w Małopolskim Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Targu.

Numer katalogu: 10

Zamek w Chęcinach

1. Chęciny, gm. *loco*, pow. kielecki

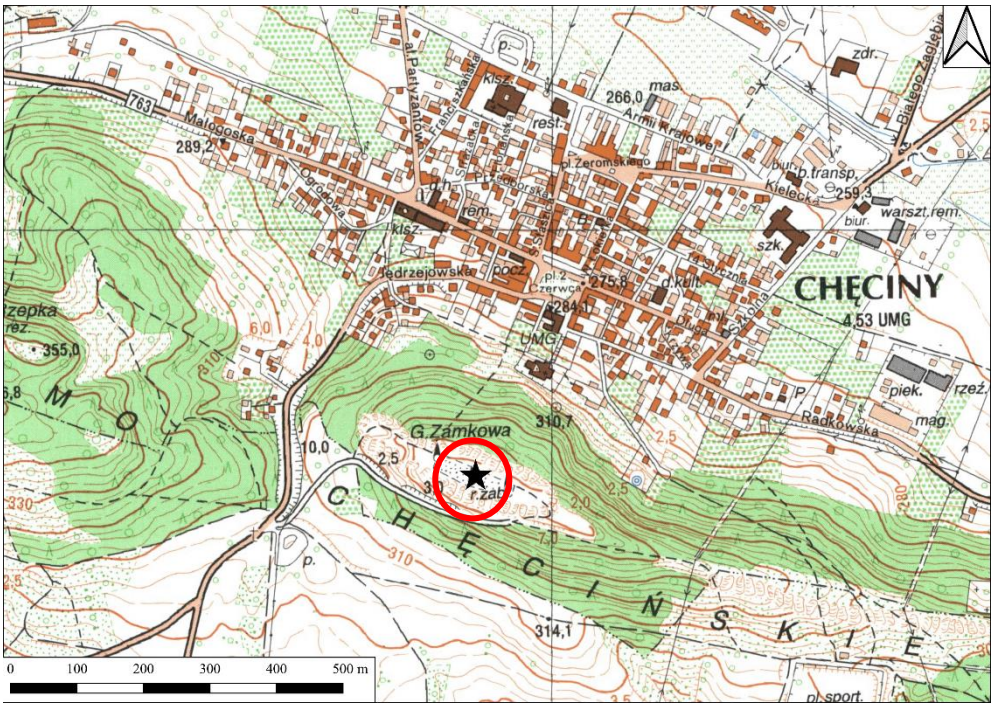
1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Zamek kamienny

3. 1275 – *et habet Hancin hereditas* (KDM I, nr 88)

4. 1306 – *castrum vero Chęciny* (KKK I, nr 114)

5. Odrestaurowane ruiny zamku położone są na kulminacji wyniosłego, skalistego wzgórza (355 m n.p.m.), leżącego w południowej części Chęcin.

6. Podstawowe dane źródłowe na temat Chęcin zebrali i omówili F. Kiryk (1976, s. 25-44; 1994, s. 31-33) oraz M. Grzeliński (1908). Miejscowość ta pojawia się po raz pierwszy w dokumencie Bolesława Wstydliwego, wystawionym na prośbę komesa Mikuły (Mikołaja), w którym książę nadaje przywileje zniszczonej i wyludnionej wsi Łagiewniki, położonej na obszarze kasztelani małogoskiej w pobliżu Chęcin (KDM I, nr 88), również należącej do komesa. F. Kiryk (1976, s. 26-27) ustalił, że Chęciny podobnie jak Łagiewniki należały początkowo do osad książęcych, które następnie przekazane zostały rycerstwu. Powyższa wzmianka nie dotyczy jednak miasta Chęcin, ale starszej osady – Starochęcin, wzmiankowanych po raz pierwszy w dokumencie Władysława Jagiełły, który w 1421 roku dokonał zapisu 100 grzywien na zamku chęcińskim i należących do niego 9 wsiach na rzecz Piotra Szafrańca (Prochaska, Materiały, nr 42). Wieś ta wymieniana jest także przez Jana Długosza jako parafialna, w dodatku jako niezależna od parafii w Chęcinach Nowych (DLb. I, s. 466). Niestety nie wiemy kiedy doszło do lokacji Chęcin na prawie niemieckim. F. Kiryk (1976, s. 29; 1994, s. 31) analizując przekazy pisane sądzi, że w dokumencie Władysława Łokietka z 1306 roku nadal chodzi o Starochęciny. Mało prawdopodobne jest także dokonanie lokacji za czasów Kazimierza Wielkiego, ponieważ nie wspominają o tym wydarzeniu żadne źródła z tego okresu. Według badacza nadanie prawa niemieckiego dla Chęcin miało miejsce pomiędzy 1306, a 1325 rokiem. Świadczyć o tym może przywilej Łokietka z 1325 roku, w którym nadano prawo magdeburskie wsi Rygoszyn, położonej *in districtu civitatis nostre Chancin* (KKK I, nr 140).

Większość badaczy podkreśla, że czynnikiem miastotwórczym w przypadku Chęcin było odkrycie kruszców ołowiu, srebra i miedzi, na jakie natrafiono w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku (zob. Cz. Hadamik 2005, s. 154-158; 2008, s. 72-74; F. Kiryk 1976, s. 29; M. Paulewicz 1992, s. 27-29, w pozycjach tych starsza literatura). Niewykluczone, że do rozpoczęcia eksploatacji złóż doszło z inicjatywy Wacława II lub Jana Muskaty. Ten drugi, jak uważa Cz. Hadamik (2011a, s. 42-43, przypis 46), mógł otrzymać w 1295 roku przywilej umożliwiający prowadzenie prac górniczych. Z wydobyciem kruszców powiązać należy także budowę zamku, który jednocześnie był centrum administracji książęcej, a w XIV wieku stał się siedzibą powiatu sądowego (Cz. Hadamik 2005, s. 150-151; F. Kiryk 1976, s. 27). O takiej chronologii rozpoczęcia eksploatacji złóż ołowiu w Chęcinach świadczą odkrycia poczynione w trakcie nadzorów pod kościołem św. Bartłomieja, gdzie odsłonięto relikty sztolni górniczych datowanych na przełom XIII/XIV lub początek XIV stulecia (Cz. Hadamik 2008, s. 72-73). Wpływ na rozwój ośrodka miały również przebiegające tamtędy szlaki handlowe i komunikacyjne. Przede wszystkim przecinały się tutaj trakt z Krakowa do Torunia, z gościńcem z Wiślicy. Wymieniony został on w lustracji z 1564 roku gdzie zapisano, że przebiega on pod Chęcinami, przez most na rzece Nidzie i krzyżuje się w mieście z traktem wiślickim na Bochnię (F. Kiryk 1976, s. 28). Źródła XVI-wieczne podają nam również informacje o drogach lokalnych. Wiemy, że Chęciny połączone były z Miedzianką, św. Krzyżem oraz Piekoszowem (F. Kiryk 1976, s. 28-29). W 1357 roku wzmiankowaną mamy także komorę celną w Chęcinach, której początki sięgać mogą końca XIII wieku (KDW III, nr 1354).

W świetle wyników wieloletnich badań archeologicznych oraz na podstawie analizy przekazów pisanych, zamek w Chęcinach zbudowany został w końcu XIII wieku. Warownia ta budziła zainteresowanie wielu krajoznawców, podróżników, artystów i inwentaryzatorów już w XVIII i XIX wieku (przegląd źródeł z tego okresu podają: W. Gliński 2018, s. 11-42; W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 374-376; Cz. Hadamik 2005, s. 145-146). Najstarsza znana nam wzmianka o zamku chęcińskim pochodzi z cytowanego już wyżej dokumentu Władysława Łokietka. Jest to wielki przywilej wydany w dniu św. Idziego (2 września 1306 roku) w Krakowie, w którym Jan Muskata w zamian za otwarcie bram Krakowa i uznanie Łokietka za księcia, miał mieć zwrócone Biecz i Pełczyska. Ponadto za poczynione straty miał otrzymać zamek Chęciny – *castrum Chancin* wraz z przynależnymi wsiami (KKK I, nr 114. Zob. także: E. Długopolski 2009, s. 99; T. Pietras 2001, s. 84-88). Ostatecznie do wykonania przywileju nie doszło, bowiem już rok później konflikt pomiędzy biskupem a Łokietkiem odżył na nowo. Na wiecu w Wiślicy 7 lipca 1307 roku książę cofnął wielki przywilej krakowski, czego celem było osłabienie pozycji potężnego biskupa (KKK I, nr 116. Zob. także: E. Długopolski 2009, s. 107; T. Pietras 2001, s. 90). Kwestie genezy i początkowych dziejów warowni omówione zostaną w punkcie 9.

Cz. Hadamik (2005, s. 159), a za nim L. Kajzer (2010, s. 297) uważali, że Łokietek początkowo nie zdawał sobie sprawy z wagi posiadania Chęcin, lecz swoje stanowisko szybko zrewidował. W 1307 roku w obozie pod Chęcinami – *in castris ante castrum Chanczin*, Władysław Łokietek nadał Gniewomirowi Zbrosławicowi z Tropia wieś Dzierzaniny (ZDM I, nr 18). Rok później, być może przebywając na zamku, wydał dokument potwierdzający nadania prawa niemieckiego dla klasztoru w Sulejowie. W akcie tym jednym ze świadków był Wrocław, kasztelan zamku w Chęcinach – *Wrozslaus castellanus de Chancin* (Urzędnicy Małopolscy…, t. IV, z. 1, s. 282, nr 1255; S. Kołodziejski 2016, s. 823). Można zatem

przypuszczać, że książę krakowski po przejęciu warowni nie tylko dokończył jej budowę, ale również zorganizował tam ośrodek administracji państwowej. W 1318 roku arcybiskup Janisław w obawie przed najazdem Krzyżaków, ukrył tutaj skarb katedry gnieźnieńskiej. Sam Władysław Łokietek przebywał na zamku kilkakrotnie, organizując wiece rycerstwa. Za czasów Kazimierza Wielkiego zamek rozbudowano, powiększając przestrzeń mieszkalno-rezydencjonalną. Jednocześnie zatracił on swą pierwotną funkcję i znaczenie polityczne. W 1358 roku Kazimierz osadził w nim swoją drugą żonę, Adelajdę Heską i uposażył ją dochodami ze starostwa chęcińskiego (Cz. Hadamik 2005, s. 147; 2008, s. 76).

Do kolejnej rozbudowy warowni doszło w czasach panowania pierwszych Jagiellonów. Władysław Jagiełło przekształcił zamek w areszt dla ważniejszych więźniów, wśród których wymienić należy przyrodniego brata królewskiego Andrzeja Olgierdowica, księcia połockiego i pskowskiego. W 1411 roku na zamku trzymani byli także Krzyżacy (W. Grzeliński 1908, s. 15; Cz. Hadamik 2005, s. 147). W 1476 roku warownia została uszkodzona przez ogień, a do podobnej sytuacji mogło dość w trakcie pożaru miasta w 1507 roku. Jak uważa Cz. Hadamik świadczy o tym seria inwentarzy starostwa chęcińskiego z lat 1508-1509, zawierających informacje o licznych pracach na zamku. Z lat 1542-1543 posiadamy informacje o kopaniu na zamku studni, które kontynuowano jeszcze w latach 60. XVI stulecia. Pomimo prowadzonych przez ówczesnego starostę Stanisława Dębińskiego prac, stan zamku znacznie się pogarszał. W 1588 mieszczanie chęcińscy uzyskali u króla zgodę na przeniesienie ksiąg grodzkich do fary (W. Grzeliński 1908, s. 16; Cz. Hadamik 2005, s. 147).

W 1607 roku zamek został zniszczony w czasie rokoszu Mikołaja Zebrzydowskiego. Z opisu lustracyjnego z 1613 roku wiemy, że ucierpiały wówczas most oraz zabudowania zamku górnego, a na terenie przygródka wskutek pożaru spłonęła zabudowa drewniana. Próbę odbudowy założenia podjął ówczesny starosta Stanisław Branicki z Ruszczy, którego zamierzeniem była przebudowa zamku na magnacką rezydencję w stylu późnorenesansowym, z elementami manieryzmu (Cz. Hadamik 2005, s. 148; Cz. Hadamik, K. Hadamik 2013, s. 81; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 126-128). Warownia znacznie ucierpiała w czasie potopu szwedzkiego (N. Nagielski *et al*. 2015, s. 425). Stan zamku był na tyle zły, że starosta Jan Klemens (od 1649 do 1663) postanowił nie odbudowywać zamku, natomiast na swoją rezydencję obrał pałac w Podzamczu Chęcińskim (Cz. Hadamik, K. Hadamik 2013, s. 83). Zamek funkcjonował jeszcze w 1707 roku, kiedy to ponownie został zniszczony przez wojska szwedzkie w trakcie wojny północnej. Po tych wydarzeniach nie był już zamieszkiwany, tylko niektóre pomieszczenia wykorzystywano jeszcze na sąd i kancelarię grodzką. Ostatecznie upadł za rządów austriackich (SGKPol., t. I, s. 577).

6.1. Wacław II

6.2. Monarsza

7. 1959-1961 (archeologiczno-architektoniczne, B. Guerquin, J. Rozpędowski, J. Kaźmierczak); 1968 (archeologiczne, M. Rogińska); 1974 (archeologiczne, prowadzący/ca badań nieznany/a); 1996-1999 (archeologiczno-architektoniczne, W. Gliński, Cz. Hadamik); 2007 (archeologiczno-architektoniczne, Cz. Hadamik); 2013-2014 (archeologiczno-architektoniczne, W. Gliński).

8. W rozplanowaniu zamku wyraźnie czytelny jest podział na dwie części, wschodnią, czyli zamek górny oraz zachodnią, obejmującą zamek dolny (zwany także przygródkiem). Obie części mają kształt wydłużonych wieloboków, których obwód obronny dostosowany został do wąskiego grzbietu wzniesienia. Zamek górny składa się w chwili obecnej z dwóch cylindrycznych wież obronnych, pozostałości domu mieszkalnego dobudowanego do północnej kurtyny murów, masywu bramnego po wschodniej stronie, tzw. skarbczyka oraz reliktów budynku kuchni przy zachodnim bergfriedzie. Otoczony murem kamiennym zamek dolny mniej więcej w centralnej części posiada wykutą w skale studnię, w północno-zachodnim narożniku istnieje dobrze zachowana wieża czworokątna oraz niewielka furta w murze zachodnim. Majestatyczne ruiny od dawna budziły zainteresowanie zarówno podróżników, artystów, malarzy, jak i pierwszych badaczy architektury. Jedną z pierwszych, profesjonalnych rekonstrukcji sporządził Adolf Szyszko-Bohusz w 1912 roku. Opisał on zachowane ruiny, z pierwotną warownią, łącząc dwie cylindryczne wieże, mury obwodowe oraz budynek mieszkalny. Z czasami kazimierzowskimi wiązać się miała ceglana nadbudowa wież, natomiast z XVII wiekiem upiększenie zamku poprzez dodanie arkad, przebudowa przejazdu bramnego oraz zastąpienie starego, drewnianego mostu, kamiennym na filarach (A. Szyszko-Bohusz 1912, s. 247-257).

Kolejną periodyzację przekształceń przestrzennych zamku górnego przedstawił B. Guerquin (1963, s. 71-73; 1974, s. 106-108. Zob. także: Cz. Hadamik 2008, s. 58-59), który opracował ją po badaniach archeologicznych w latach 1959-1961. Poszczególne fazy przedstawiały się następująco:

- faza I – budowa pierwotnej warowni w końcu XIII wieku, składającej się z obwodu obronnego, dostosowanego do krawędzi wzgórza oraz dwóch wież cylindrycznych. Po zewnętrznej stronie muru obwodowego, od strony południowo-wschodniej istniał ryzalitowo wysunięty budynek (zwany skarbczykiem), natomiast przy północnej kurtynie funkcjonował trójizbowy dom wielki. Na początku XIV wieku na dziedzińcu przy murze południowym, stać miał drewniany budynek. Wjazd do warowni prowadził od strony północno-wschodniej.
- faza II – w pierwszej połowie XV wieku przed bramą zamku górnego wzniesiono zespół zabudowań przedbramia, z kaplicą na piętrze. W tym okresie założony został zamek dolny, którego mury obronne wzmocniono narożną, czworoboczną wieżą. Również wówczas nadbudowano wieże cylindryczne cegłą.
- faza III – w drugiej połowie XVI wieku przebudowano budynek mieszkalny, wzniesiono przy wieży zachodniej kuchnię oraz wprowadzono na dziedziniec arkadowania.
- faza IV – po 1622 roku od wschodu dostawiono późnorenesansową kurtynę bramną.

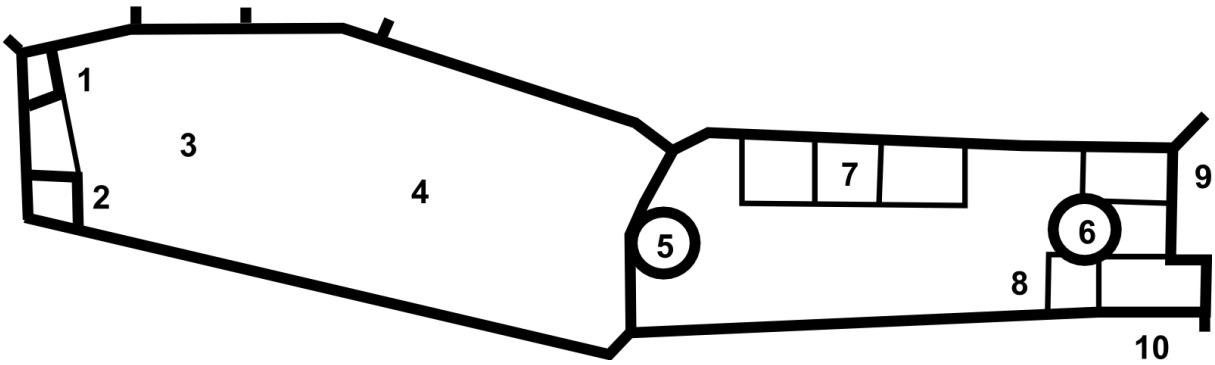
Wizję rekonstrukcji gotyckiego zamku przedstawili także D. Czapczyńska i J. Janczykowski (1985, s. 211-230). Do pierwotnej fazy zakwalifikowali oni dwie cylindryczne wieże, mury obronne oraz jednopiętrowy budynek, wysunięty przed wieżę wschodnią. Na początku XIV wieku przy północnym murze miano zbudować prostokątny budynek mieszkalny. W tym wieku wzmocniono również wjazd, poprzez budowę przedbramia, nad którym nie później niż na przełomie XIV i XV wieku nadbudowano kaplicę. Najpoważniejsze zmiany, które ostatecznie zadecydowały o wyglądzie średniowiecznego zamku, miały miejsce w XV stuleciu. Wówczas to od zachodu dobudowano zamek dolny. Do zamku górnego dostać

się można było przez drewniany most, postawiony na kamiennych filarach, pięcioprzęsłowy, zadaszony i zakończony mostem zwodzonym.

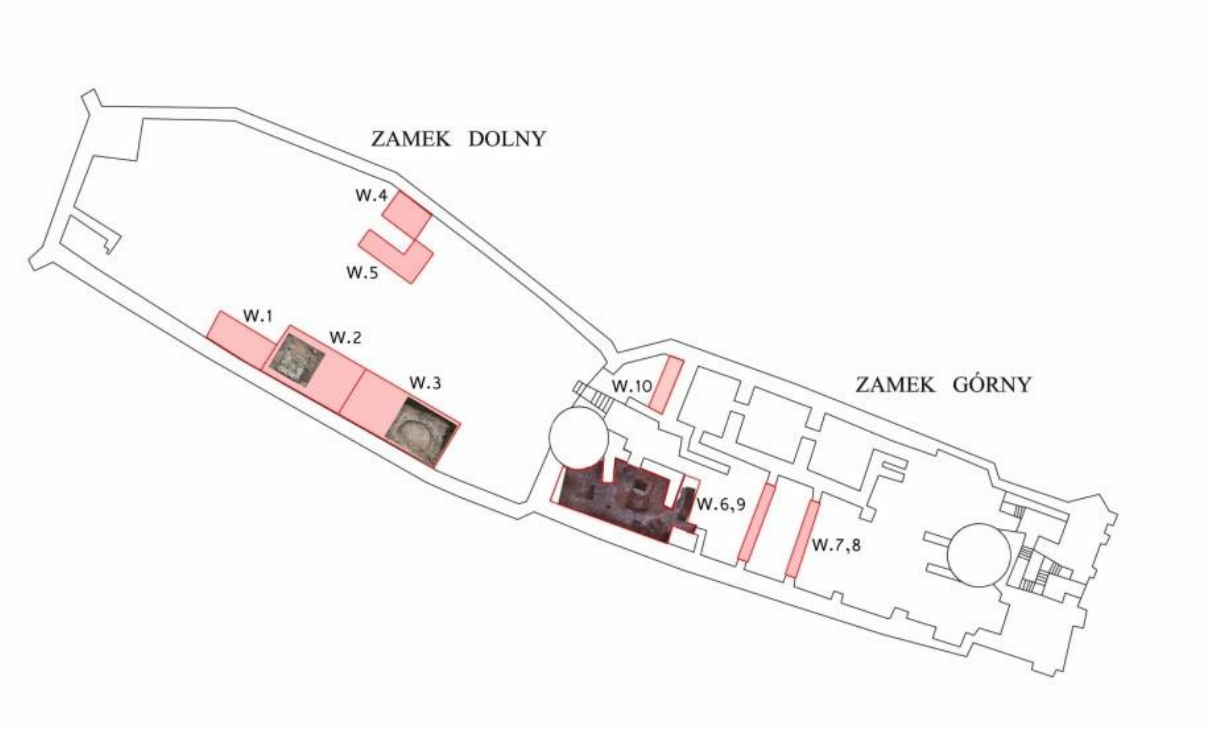
Po kilkudziesięciu latach, w wyniku prac weryfikacyjnych prowadzonych od 1996 do 1999 i w 2007 roku, Cz. Hadamik zaproponował nowy podział przekształceń zamku chęcińskiego, mieszczący się w pięciu etapach (zob. W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 385-388; Cz. Hadamik 2005, s. 148-149; 2008, s. 74-77; 2011, s. 299-314; Cz. Hadamik, K. Hadamik 2013, s. 75-83; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 123-128):

- etap I – datowanie: od ostatniej dekady XIII w. do 1306 r. Miała wówczas miejsce budowa warowni militarnej o charakterze strażnicy i symbolu władzy monarszej nad nowym ośrodkiem górniczym. Wzniesiono wówczas dwie cylindryczne wieże, połączone murem obwodowym, o zarysie wydłużonego wieloboku. Być może już wówczas funkcjonował także budynek mieszkalny przy murze północnym. Wjazd do zamku prowadził od strony wschodniej i miał formę utwardzonego podjazdu.
- etap II – datowanie: od 1306 do 1358 roku. Przeprowadzono wówczas gruntowną przebudowę części wschodniej zamku górnego, gdzie wzniesiono ryzalitowo wysunięte po obu stronach wieży budynki (skarbczyk i przedbramie z przejazdem bramnym oraz budynek wciśnięty pomiędzy wyżej wymienione, a wschodnią ścianę kurtynową). Być może wzniesiono także most doprowadzający do zamku.
- etap III – datowanie: od ok. 1358 do 1554 roku. Etap ten wiąże się ze znaczną przebudową warowni, która zmieniała wówczas swoje funkcje, głównie rezydencjonalno-mieszkalne i gospodarcze. Do domu tzw. wielkiego dobudowano nową kuchnię, pomiędzy skarbiec i przedbramie z kaplicą na piętrze wstawiono budynek, który ostatecznie ukształtował elewację wschodnią. Również w tym samym czasie wzniesiono mury zamku dolnego z czworoboczną wieżą umieszczoną w jego północno-zachodnim narożniku. Wejście na teren dziedzińca dolnego prowadziło przez wykuty w murze zachodnim otwór, zapewne po pochyłej kładce (różnica poziomów). Także w tym okresie podwyższono oba bergfriedy, nadbudowując je cegłą. W połowie XVI wieku rozpoczęto także prace związane z wykuwaniem studni na dziedzińcu zamku dolnego.
- etap IV – datowanie: od 1554 do 1607 roku. Z tego okresu pochodzą pierwsze opisy zamku, m. in. inwentarz z 1602 roku, przedstawiający wygląd zamku gotyckiego. Prawdopodobnie około połowy XVI wieku wzniesiono budynek w narożu SW zamku dolnego i nadal kontynuowano prace przy kuciu studni (tak wynika z opisów z 1569 i 1576 roku), przy której powstała kuźnia.
- etap V – datowanie: od 1607 do upadku zamku w XVIII wieku. Nastąpiła wówczas próba przekształcenia zamku w rezydencję możnowładczą, przy utrzymaniu funkcji siedziby starościńskiej, związana z zatrzymaniem przez Branickich urzędu starosty. Prace rozpoczęto w niedługim czasie po spaleniu zamku w 1607 roku. Z opisów lustracyjnych wynika, że zamek górny został wówczas upiększony, poprawiono most, do przedbramia dobudowano od strony wschodniej nową kurtynę czołową, dziedziniec otoczono kamiennymi arkadowymi gankami. Ponadto wzniesiono w narożniku południowo-zachodnim nową kuchnię. Zamek dolny pozostawał w tym czasie zaniedbany. Zamek górny uzyskał kształt okazałej rezydencji w stylu późnorenesansowym z elementami manieryzmu.

Znaczące zmiany w dotychczasowych poglądach na temat przemian przestrzennych zamku chęcińskiego wniosły badania prowadzone przez W. Glińskiego w latach 2013-2014. Dotyczyły one przede wszystkim pierwotnej warowni, datowanej na koniec XIII wieku. Zagadnienie to omówione jednak będzie w punkcie 9 niniejszego katalogu. Innym ważnym odkryciem W. Glińskiego było natrafienie na relikty pieca *hypocaustum*, umieszczonego wewnątrz wieży, przy murze działowym budynku interpretowanego jako renesansowa kuchnia. Piec ten składał się z izby przypiecowej, paleniska i przewodu kominowego. Obiekt ten Gliński zaliczył do drugiej fazy rozbudowy zamku, który wówczas rysował się jako wydłużony, przebiegający na osi wschód-zachód prostokąt, z lekko zaokrąglonymi bokami, zajmującego najwyższą część wzgórza. Mury obronne, flankowane były dwiema wieżami obronnymi – stołpami, wzniesionymi także w tej fazie. Z wieżą wschodnią, broniącą wjazdu do zamku po stronie północno-wschodniej, związany był budynek zbudowany na planie prostokąta i wysunięty ryzalitowo przed lico muru. W tym ostatnim mogła funkcjonować kaplica. Do zachodniej wieży dobudowany był piętrowy budynek mieszkalny, zajmujący narożnik południowo-zachodni. Fazę tę łączyć należy według autora odkryć z Kazimierzem Wielkim (W. Gliński 2018, s. 50-51, 71, il. 20; 2019, s. 32-33). Kolejnym ciekawym odkryciem, datowanym na XIV wiek był obiekt z zewnątrz posiadający kształt kwadratu, a wewnątrz koła, odsłonięty na zamku dolnym. W dotychczasowej literaturze budynek ten określano jako XVII-wieczną piekarnię (Cz. Hadamik 2008, s. 65-66). W. Gliński (2018, s. 51-52; 2019, s. 33-34) interpretuje założenie to jako kuchnię średniowieczną (powołując się na analogie śląskie i datowanie ceramiki). Jednocześnie w związku z tym uważa, że całe założenie zamku dolnego mogło powstać już w XIV wieku, jako zaplecze gospodarcze zamku górnego. Autor najnowszych badań zweryfikował także ustalenia na temat prac prowadzonych przez Jagiellonów. Wykopaliska wykazały, że fundament zachodni domu wielkiego wkopany jest w wcześniejszą niwelację z poprzedniej fazy rozwojowej. Zatem budowla ta okazuje się młodsza niż sądzono. Budowę jednotraktowego, prostokątnego budynku mieszkalnego, opartego o północną kurtynę murów odnosić należy do XV-wiecznej fazy rozwojowej zamku, wiązanej z pierwszymi Jagiellonami (W. Gliński 2018, s. 53). Badania archeologiczne z 2013 i 2014 roku nie wniosły żadnych nowych informacji odnośnie nowożytnych faz założenia, które W. Gliński (2018, s. 53-54) datuje na drugą połowę XVI i pierwszą połowę XVII wieku. W tej drugiej zbudowana miała być kolejna wieża, nad bramą, łączącą zamek górny z dolnym w narożniku północno-zachodnim. Inwestycji tej jednak nie ukończono.

Ryc. 9. Rzut zamku w Chęcinach (wg. Architektura gotycka 1995)

Ryc. 10. Plan zamku z naniesieniem wykopów oraz odsłoniętych reliktów architektonicznych z lat 2013-2014 (oprac. W. Gliński 2014)

9. Zamek w Chęcinach, jest jednym z niewielu obiektów, których geneza związana z Przemyślidami nie podlega większej dyskusji. W starszej literaturze co prawda wiązano budowę zamku z którymś z władców piastowskich (zob. W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 375), jednak hipotezy te niepodparte były badaniami archeologicznymi. Już A. Szyszko-Bohusz (1912, s. 251) datował zamek na przełom XIII i XIV wieku, wiążąc jego budowę z Łokietkiem lub Wacławem II. Podobną chronologię założenia przyjął również T. Szydłowski (1928, s. 109-110). Obecnie niemal cała dostępna literatura przedmiotu odnosi początki tego założenia na czasy panowania Przemyślidów w Polsce (zob.: Architektura gotycka 1995, s. 45; S. Gawlas 1996, s. 92; W. Gliński 2018, s. 48-50; W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 378-379; Cz. Hadamik 2005, s. 158; 2008, s. 53-80; 2011, s. 299-314; Cz. Hadamik, K. Hadamik 2013, s. 75-77; L. Kajzer 2002, s. 294; 2010, s. 296-297; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s.

123-128; S. Kołodziejski 1996, s. 144; 2016, s. 822-823; J. Kuczyński 1969, s. 8; P. Lasek 2013, s. 72; J. Łoziński 1985, s. 258; A. Miłobędzki 1968, s. 58-59; T. Olszacki 2011, s. 288; T. Ratajczak 2014, s. 167-168; S. Wróblewski 2006, s. 49; Zabytki sztuki w Polsce 2016, s. 258). Jedynie M. Paulewicz (1992, s. 27-28) sugerował, że zamek mógł zbudować komes Mikołaj, właściciel Chęcin, który wzorował się na wznoszonych przez Jana Muskatę fortyfikacjach w Kielcach. Dyskusji zdaje się nie podlegać również chronologia budowy zamku chęcińskiego, która miała miejsce w końcu XIII wieku. Świadczą o tym wyniki badań wykopaliskowych z lat 1959-1961, 1996-1999, 2007 i 2013-2014, przede wszystkim analizy stratygrafii, techniki budowy oraz pozyskany materiał ceramiczny (zob. W. Gliński 2018, s. 47-56; 2019, s. 31-32; W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 377-388; Cz. Hadamik 2008, s. 55-74. Zob. także: B. Guerquin 1974, s. 106-108; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 123-128). Chronologię tę potwierdzają również źródła pisane. Zamek wymieniony zostaje po raz pierwszy w dokumencie Władysława Łokietka wydanym dla kościoła krakowskiego i Jana Muskaty, w którym książę zobowiązuje się zwrócić mu Biecz, Pełczyska oraz nadać w zamian za poniesione w czasie wojny straty zamek Chęciny - *damus Chancin castrum* (KKK I, nr 114).

Dyskusyjną kwestią była jednak osoba fundatora zamku. Pomijając nieudokumentowaną i mało prawdopodobną inicjatywę Władysława Łokietka, czy jeszcze mniej możliwą fundację komesa Mikołaja. W gronie potencjalnych kandydatów odpowiadających za wzniesienie zamku wymieniano Wacława II i Jana Muskatę. Zdaniem autora rozprawy, rozgraniczanie działalności tych dwóch, niezwykle powiązanych ze sobą postaci jest bezcelowe. Nawet jeżeli zamek wzniósł biskup krakowski, to i tak działał pod wyraźnym przyzwoleniem czeskiego monarchy, od którego zresztą był mocno uzależniony (zob.: S. Gawlas 1997, s. 398; W. Gliński 2018, s. 48-49). Na podstawie analizy pewnych przekazów pisanych oraz kontekstu sytuacji polityczno-gospodarczej można jednak spróbować powiązać zamek z bezpośrednią działalnością Wacława II. Budowę zamku rozpoczęto najpewniej wkrótce po 1292 roku, a wiec po opanowaniu ziemi sandomierskiej przez wojska czeskie i ukorzeniu się Łokietka w Sieradzu. Chęciny i pobliskie tereny, jak wynika z dokumentu Bolesława Wstydliwego z 1275 roku, należały do komesa Mikołaja, przedstawiciela rodu Odrowążów (KDM I nr 88). Ród ten utrzymał Chęciny do przełomu XIII i XIV wieku, kiedy to drogą zamiany z władcą otrzymał książęcy Chmielnik, skupiając w swoich rękach duży kompleks dóbr (E. Dąbrowska 1965, s. 88; K. Górski 1928, s. 31). Transakcja ta jest bardzo słabo udokumentowana, jednakże można spróbować wysunąć przypuszczenia, że inicjatorem tej transakcji była nowa administracja Wacława II (który mógł wymusić oddanie przez Odrowążów Chęcin). Przyczyną zamiany mogło być odkrycie złóż surowców (ołowiu, cyny). Po wejściu w posiadanie tych terenów Wacław II zlecił budowę zamku kamiennego ochraniającego pobliskie sztolnie i szyby. Za czeskim monarchą przemawiają również inne inwestycje obronne, zlokalizowane w kompleksach górniczych. Z terenu ziem polskich wymienić można prawdopodobne Rabsztyn (nr kat. 37), ochraniający kopalnie w okolicach Olkusza i zamki salinarne w Wieliczce (nr kat. 53) oraz Bochni (nr kat. 6). Na terenie Czech jest to przede wszystkim Vlašský dvůr w Kutnej Horze (zob.: T. Durdík 2001, s. 314-315; F. Záruba 2008, s. 233-286). Pewną wskazówką odnośnie konkretnego fundatora może być dokument Łokietka z 1306 roku i jego treść. Po pierwsze zapisano tam, że książę zwraca biskupowi zajęte w czasie wojny domowej zamki w Pełczyskach i Bieczu, a jako wynagrodzenie za straty poczynione w jego dobrach przekazuje mu zamek w Chęcinach (KKK

I, nr 114). Być może zwrot ten rozumieć należy w następujący sposób. Zamki w Bieczu i w Pełczyskach były w posiadaniu biskupa, natomiast Chęciny znajdowały się w domenie panującego. Władysław Łokietek początkowo nie zdawał sobie sprawy z wagi posiadania tej warowni (por. Cz. Hadamik 2005, s. 159; L. Kajzer 2010, s. 297). Zupełnie inny wgląd w sytuację mógł mieć Jan Muskata, który doskonale znał wartość tego zamku oraz istniejących tam kruszców. Mógł zatem wymusić na Łokietku, w zamian za uznanie go władcą Krakowa, nadanie mu Chęcin, które następnie zostałyby włączone w obręb położonych w sąsiedztwie dóbr biskupich w Kielcach. O przynależności zamku do domeny książęcej świadczy również sam zapis odnoszący się bezpośrednio do Chęcin - *damus Chancin castrum nostrum ducale*, gdzie ostatnie słowo można rozumieć jako należący do księcia (por. J. Sondel 2003). Reasumując, zamek w Chęcinach wzniósł po 1292 roku Wacław II. Rola Jana Muskaty, biskupa krakowskiego od 1294 roku była początkowo zapewne niewielka, skupiała się wówczas głównie na dobrach biskupich, wzrosła dopiero w okresie pełnienia urzędu starosty, a wiec od 1304 do 1306 roku, kiedy dowodził obroną Małopolski przed oddziałami Łokietka, sprawując piecze także nad zamkami. Po śmierci Wacława III mógł starać się wymusić na Łokietku nadanie mu tego zamku, który zostałby następnie włączony w obręb kieleckiej posiadłości biskupiej.

Parę słów poświęcić należy również genezie i funkcji zamku, które budziły spore kontrowersje. W zdecydowanej większości badacze przyjmują, że głównym celem budowy zamku była chęć stworzenia centrum administracyjnego dla rodzącego się tutaj ośrodka górniczego. Tak uformowana warownia, prócz zadań administracyjnych, spełniała także rolę militarną, chroniąc pobliskie sztolnie i szyby, co uzasadnili już Cz. Hadamik i W. Gliński (W. Gliński 2018, s. 48-50; W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 329-380; Cz. Hadamik 2008, s. 54-55, 72-74; Cz. Hadamik, K. Hadamik 2011, s. 48-50. Zob. także: M. Paulewicz 1992, s. 27-31; S. Wróblewski 2006, s. 49). L. Kajzer (2010, s. 296-297), zgadzając się z „górniczą" i „czeską" genezą zamku, warto także spojrzeć na nią w szerszym kontekście. Jeżeli zwrócimy uwagę na położenie zamku oraz samych Chęcin to zauważymy, że znajdują są one na ważnych szlakach komunikacyjnych i handlowych. Krzyżowały się tutaj trakt łączący Kraków z Toruniem oraz Wiślicę ze Śląskiem. W lustracji z 1564 roku zapisano, że gościniec krakowski przebiega pod Chęcinami, przez most na Nidzie i krzyżuje się w mieście z traktem wiślickim na Bochnię (F. Kiryk 1976, s. 28). Późniejsze źródła informują nas także o mniejszych, lokalnych traktach i drogach (F. Kiryk 1976, s. 28-29). Ponadto w 1357 roku wzmiankowana jest w Chęcinach komora celna, której początki cofnąć można na koniec XIII wieku (KDW III, nr 1354. Zob.: F. Kiryk 1976, s. 28; S. Weymann 1938, s. 129). Zamek stanowił zatem także punkt chroniący komorę celną i pobliskie drogi komunikacyjne. Ponadto położony był na pograniczu ziemi sandomierskiej i krakowskiej, w odległości około 30 km od Pińczowa, na co zwrócili uwagę Cz. Hadamik, W. Gliński i L. Kajzer (W. Gliński, Cz. Hadamik 2002, s. 379; L. Kajzer 2010, s. 303). Odkrycie złóż kopalnych, a co za tym idzie budowa zamku sprzyjała także wzrostowi osadnictwa na tych obszarach, którego sieć, jak dowodzi Cz. Hadamik (2005, s. 131) wówczas się zagęściła. Tak ulokowana warownia spełniała bardzo ważną role w Małopolsce, opanowanej przez Przemyślidów. Wchodziła w skład nowego systemu tworzonego przez Wacława II, mającego za zadanie usprawnić administrację państwową oraz umocnić panowanie czeskiej dynastii na nowo podbitych terenach. Rola zamku była podkreślana przez badaczy architektury i historyków. A. Miłobędzki (1968, s. 58-59) zapisał, że zamek w Chęcinach był

czołową królewską budowlą wzniesioną na przełomie XIII i XIV wieku. Z kolei S. Gawlas (1996, s. 92) tak podsumował lokalizację warowni: „...bardzo jednoznaczne znaczenie ma też budowa zamku w Chęcinach – klasycznego, wysokiego zamku o symbolicznej również wymowie, uważanego później za bardzo obronny. Pod jego osłoną rozwinął się zespół dóbr królewskich i górnictwo kruszcowe".

Najwięcej rozbieżności w ostatnich czasach wzbudziła forma przestrzenna zamku. Adolf Szyszko-Bohusz (1912, s. 251-257), jako pierwotne elementy warowni uznał dwie cylindryczne wieże oraz obwód obronny. B. Guerquin (1963, s. 71-72; 1974, s. 106-108), po badaniach wykopaliskowych z lat 1959-1961 stwierdził, że pierwotna warownia zbudowana została na wysokiej skale, opadającej stromo w kierunku północnym i południowym. Obwód obronny posiadał kształt wydłużony, zbliżony do prostokąta, który flankowały dwie cylindryczne wieże, jedna po zachodniej, druga po wschodniej stronie. Do północnej kurtyny murów dostawiony był trójizbowy budynek mieszkalny. Do zamku wjeżdżało się od północno-wschodniej strony, przy wieży wschodniej. Nową wizję rekonstrukcji zamku z czasów Wacława II przedstawili D. Czapczyńska i J. Janczykowski (1985, s. 223-224). Składała się ona z murów obwodowych, flankowanych dwoma cylindrycznymi wieżami, a także jednopiętrowego budynku mieszkalnego, wysuniętego przed obwód obronny i wieżę wschodnią. Brama umieszczona była we wschodnim murze obwodowym.

Nowe poglądy na układ przestrzenny zamku wysunął Cz. Hadamik, prowadzący badania obiektu w latach 1996-1999 i 2007. Według niego w końcu XIII wieku nastąpiła budowa militarnej warowni o charakterze strażnicy przygranicznej, sprawującej nadzór nad nowym ośrodkiem górniczym. Zamek ten składał się z dwóch wież cylindrycznych połączonych murem obronny o zarysie wydłużonego wieloboku. W przeciwieństwie do B. Guerquina, Cz. Hadamik (2011, s. 307) uznał, ze przy pracach dążono do uzyskania (ale tego nie zrealizowano) regularnego układu przestrzennego. Ponadto linię wzgórza dostosowano do przebiegu murów, a pozyskany w ten sposób materiał kamienny wykorzystano do wznoszenia murów. W pierwszej fazie istnieć mógł również budynek mieszkalny, ulokowany przy północnym murze. Brama znajdowała się w murze wschodnim, dojazd do niej miał formę utwardzonego podjazdu (Cz. Hadamik 2008, s. 76). Kilka słów poświęcić należy dwóm wieżom cylindrycznym. Obie zbudowane zostały z szarego, łamanego wapienia, pochodzenia miejscowego i łączonego zaprawą wapienną. Pierwszą, posiadającą kształt cylindryczny, postawiono w najwyższym punkcie wzgórza. Strzępia nieistniejącego odcinka najstarszego, północno-wschodniego odcinka murów, widoczne są jeszcze w północnym licu wieży i świadczą, że oba elementy wznoszono równocześnie (Cz. Hadamik 2011, s. 306). Warto zaznaczyć, że wieża ta wysunięta była delikatnie przed lico murów obwodowych, dzięki czemu mogła flankować przejazd bramny. Posiadała dwie kondygnacje ganków, poziom pierwszej wyznacza zachowana do dziś odsadzka na wysokości 4,60 m, poziom drugiej, obecnie nieczytelny, do czasu prac konserwatorskich znajdował się na wysokości 9,40 m. Wejście do niej znajdowało się najpewniej na poziomie drugiego ganku (obecnie wykute w przyziemiu pochodzi z późniejszych czasów; D. Czapczyńska, J. Janczykowski 1985, s. 225-226). Wieża zachodnia również integralnie powiązana była z obwodem obronnym. W literaturze często uważa się ją za cylindryczną, jednakże w swojej dolnej części, do odsadzki wyznaczającej poziom ganku, ma kształt czworokąta z silnie zaokrąglonymi narożnikami. Dopiero wyżej nabiera kształtu cylindrycznego (Cz. Hadamik 2011, s. 306-307). Wejście do wieży,

analogicznie, jak we wschodniej, również mogło znajdować się na poziomie odsadzki, umieszczonej na wysokości 9,40 m.

Cz. Hadamik (2011, s. 311-313) jako analogie dla dwuwieżowego zamku chęcińskiego przywołuje zamki typu bergfriedowego znane z terenu Czech i Śląska, które na terenie Królestwa Czech pojawiają się już w I połowie XIII wieku, jednak ich największy rozwój przypada na jego drugą połowę (T. Durdík 2001, s. 18-19, 57-58), natomiast na terenie Śląska pierwsze budowane są około lat 70. i 80. XIII stulecia (A. Boguszewicz 1998, s. 106-109). Na obszarze Małopolski warownie z wieżą ostatecznej obrony wiązać należy z działalnością Wacława II i jego stronników. Zatem według Hadamika analogiami dla zamku chęcińskiego będą wzniesione przez Przemyślidę Biecz, Czorsztyn, czy zbudowana przez Jana Muskatę Iłża. Wzorem natomiast mogły być zamki śląskie, np. realizacje Bolka I świdnickiego (Cz. Hadamik 2011, s. 311-313) oraz czeskie; tutaj warto wymienić zbudowany około 1276 roku przez Przemysła II Ottokara zamek Vitějovice, z dwiema wieżami obronnymi w części wschodniej i zachodniej (T. Durdík 2000, s. 597; 2001, 310-311). Warto jeszcze nadmienić, że zamki z dwoma stołpami znane są z terenu Rzeszy niemieckiej, np. Bodenlauben, Kohren-Salis (w tym ostatnim wieże wzniesiono około 1290 roku) lub Saaleck położony w Saksonii-Anhalt (F. W. Krahe 2000, s. 112, 335, 524).

Zupełnie nowe dane na temat wyglądu zamku chęcińskiego w pierwszej fazie przyniosły prace z 2013 i 2014 roku. Odkryto wówczas nową (trzecią) wieżę cylindryczną, ulokowaną w południowo-zachodniej części wzgórza zamkowego, tuż obok zachodniego stołpu. Odsłonięto ją w poziomie przyziemia dziedzińca, zachowane były zatem tylko jej fundamenty. Szerokość muru wynosiła 1,40 m, natomiast średnica sięgała 9 m. Wnętrze wieży zasypywane było warstwowo, zapewne w celach jej stabilizacji. Odkrywca W. Gliński rekonstruuje ją jako pojedynczą, wolnostojącą, przysadzistą i niewysoką konstrukcję. Pozyskany z jej wnętrza materiał ceramiczny datowany jest na przełom XIII i XIV wieku. Analiza próbek zapraw pobranych z lica fundamentu wykazała, że posiadają one taki sam skład, jak analogiczne próbki pobrane z najniższych warstw murów obronnych w południowej części zamku. Świadczy to, że oba elementy wzniesiono w tym samym czasie (W. Gliński 2018, s. 48, 70, il. 19; 2019, s. 31-32). Autor badań rekonstruuje pierwotne założenie, jako zamek z wieżą cylindryczną – bergfriedem, otoczonym murem kamiennym o narysie zbliżonym do wydłużonego owalu. Wjazd prowadził od strony wschodniej, być może poprzez otwór bramny w murze. Zabudowa wewnętrzna pozostaje nieznana, aczkolwiek nie można wykluczyć funkcjonowania drewnianych budynków. Wieżę tę rozebrano w XIV wieku (w czasach Kazimierza Wielkiego) i wstawiono w jej wnętrzu piec *hypocaustum*. Rolę punktu ostatecznej obrony przejął postawiony obok, zachowany do dzisiaj, stołp (W. Gliński 2018, s. 48, 70, il. 19). Przedstawiona przez W. Glińskiego rekonstrukcja zamku stanowi przykład typowego zamku bergfriedowego, rozpowszechnionego w 2. połowie XIII i na początku XIV wieku w Czechach i w Małopolsce. Taka forma warowni jest bliższa obiektom wznoszonym przez Wacława II w Małopolsce, niż propozycja Cz. Hadamika. Nie znamy bowiem przykładu warowni z dwoma wieżami ostatecznej obrony, którą można powiązać z działalnością Przemyślidy. Klasycznymi przykładami zamków, które stanowią analogię dla zamku chęcińskiego w wizji Glińskiego, są Biecz (nr kat. 4), Rytro (nr kat. 39), Czchów (nr kat. 8) i Czorsztyn (nr kat. 9). Warto zasugerować jeszcze, że podobna sytuacja z wieżami, gdzie jedną rozebrano, a drugą postawiono w bliskiej odległości obok, wystąpiła na zamku w Szydłowie

(zob.: A. Andrzejewski, L. Kajzer 2002, s. 391-409; L. Kajzer 2005, s. 41-42). Sprawie tej należały się jednak bliżej przyjrzeć. Miejmy nadzieję, że w przypadku Szydłowa publikacji doczekają się najnowsze badania prowadzone przez Tomasza Olszackiego.

Zamek w Chęcinach wymaga jeszcze wielu lat badań i analiz. W chwili obecnej za bardziej prawdopodobną uznać należy rekonstrukcję zaproponowaną przez W. Glińskiego, aczkolwiek może ona budzić pewne wątpliwości (np. niewielka grubość murów nowo odkrytej wieży). Warto także zwrócić uwagę na brak miejsca poboru wody na zamku górnym. Warownia tej rangi powinna posiadać studnię lub cysternę gromadzącą wodę, niezbędną do codziennego funkcjonowania zamku. Ze źródeł XVI-wiecznych wiemy, że zamek borykał się z tym problemem. Wreszcie, nie można całkowicie odrzucić rekonstrukcji zamku z końca XIII wieku, zaproponowanej przez Cz. Hadamika.

10. koniec XIII – XVIII w.

11. Archiwum Katedry Historii Architektury, Sztuki i Techniki Politechniki Wrocławskiej (dokumentacja rysunkowa i opisowa B. Guerquina i J. Rozpędowskiego); W. Gliński, *Sprawozdania z badań archeologicznych zamku chęcińskiego w ramach realizacji zadania „Zamek Królewski w Chęcinach historycznym miejscem mocy Ziemi Świętokrzyskiej kompleksowe zagospodarowanie Wzgórza Zamkowego i organizacja ponadregionalnego wydarzenia Oblężenie Chęcińskiej Warowni*, Kielce 2015, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach. Gliński W., Hadamik Cz., *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek, przeprowadzonych w m-cach październiku i listopadzie 1997 oraz kwietniu i maju 1998*, Kielce 1998, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; *eidem, Dokumentacja badań ratowniczych na zamku w Chęcinach w l. 1996-1999*, Kielce 1999, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Guerquin B. *Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1961 roku na zamku w Chęcinach*, Wrocław 1961, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Hadamik Cz., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek dolny w czerwcu 1996 r. – wykop 1/96*, Kielce 1996, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; *idem, Sprawozdanie z badań wykopaliskowych Chęcinach, stan. dolny zamek – wykop 4/99 (tzw. studnia) oraz 5/99 (budynek w narożu SW), przeprowadzonych w sierpniu i we wrześniu 1999 roku*, Kielce 1999, mps. w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; *idem, Przekształcenia przestrzenne dolnego zamku w Chęcinach w świetle źródeł pisanych i wyników dotychczasowych badań archeologicznych*, Kielce 1999-2000, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; *idem, Sprawozdanie z interwencyjnych ratowniczych badań wykopaliskowych w Chęcinach, stan. zamek dolny, przeprowadzonych w październiku i listopadzie 2007 r.*, Kielce 2007, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Rogińska M., *Sprawozdanie z badań archeologicznych prowadzonych na terenie zamku w Chęcinach w lipcu 1968 r.*, Kielce 1968, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. Adamczyk A., Zub. J., *Chęciny. Zamek*, Tarnobrzeg 1999; *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 45; Czapczyńska D., Janczykowski J., *Gotycki zamek w Chęcinach – próba rekonstrukcji*, TKUiA, t. XIX, 1985, s. 221-230; Gliński

W., *Królewski zamek w Chęcinach w relacjach dziejopisów, krajoznawców, artystów oraz w świetle badań architektów i archeologów*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-funkcje-znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 11-73; *idem, Badania archeologiczne na terenie miasta i zamku w Chęcinach w kontekście studiów historycznych. Problematyka i stan badań*, [w:] *Chęciny przez stulecia*, red. L. Michalska-Bracha, J. Szczepański, Chęciny-Warszawa 2019, s. 13-36.; Gliński W., Hadamik Cz. *Zamek królewski w Chęcinach – zarys problematyki badawczej i konserwatorskiej. Próba periodyzacji funkcjonalno-przestrzennej obiektu*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczna w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 374-390; Guerquin B., *Fazy rozwoju zamku w Chęcinach*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański Warszawa 1963, s. 71-73; *idem, Zamek w Chęcinach*, [w:] *III Konferencja naukowa w Warszawie 13 i 14 kwietnia 1962*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1964, s. 122-123; *idem, Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 106-108; Hadamik Cz., *Zamek królewski w Chęcinach: archeologiczne przesłanki do kwestii jego genezy i pierwotnej funkcji*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 145-170; *idem, Archeologia o zamku w Chęcinach*, [w:] *Chęciny na starej fotografii. Szkice z dziejów miasta*, red. D. Kalina, Kielce 2008, s. 53-80; *idem, Zbiór fragmentów kafli średniowiecznych i nowożytnych z badań zamku w Chęcinach, woj. świętokrzyskie*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Archaeologica", t. 27, 2010, s. 11-31; *idem, Najstarszy zamek w Chęcinach*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 299-314; Hadamik Cz., Hadamik K., *Fazy rozwoju przestrzennego zamku królewskiego w Chęcinach (od końca XIII do połowy XVII wieku)*, [w:] *III Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2013, s. 75-83; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 123-128; Kiryk F., *Chęciny w epoce piastowskiej i jagiellońskiej*, [w:] *VII wieków Chęcin. Materiały sesji naukowej 24 V 1975 r.*, red. Z. Guldon, Kielce 1976, s. 25-44; *idem, Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 31-33; Kuczyński J., *Zamki województwa kieleckiego*, Kielce 1969; Lasek P., *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieżę mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa 1985, s. 359; Pankowski B., *Stan badan archeologicznych nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, MiSROA, t. XXX, 2009, s. 63-142; SGPol. t. I, s. 575-579; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928; Szyszko-Bohusz A., *Trzy nasze zamki. Czersk, Chęciny, Ogrodzieniec*, „Sprawozdania do Komisyi do badania historyi sztuki w Polsce", t. VIII, z. III i IV, 1912, s. 230-270; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus. D. Popp, Warszawa 2016, s. 258.

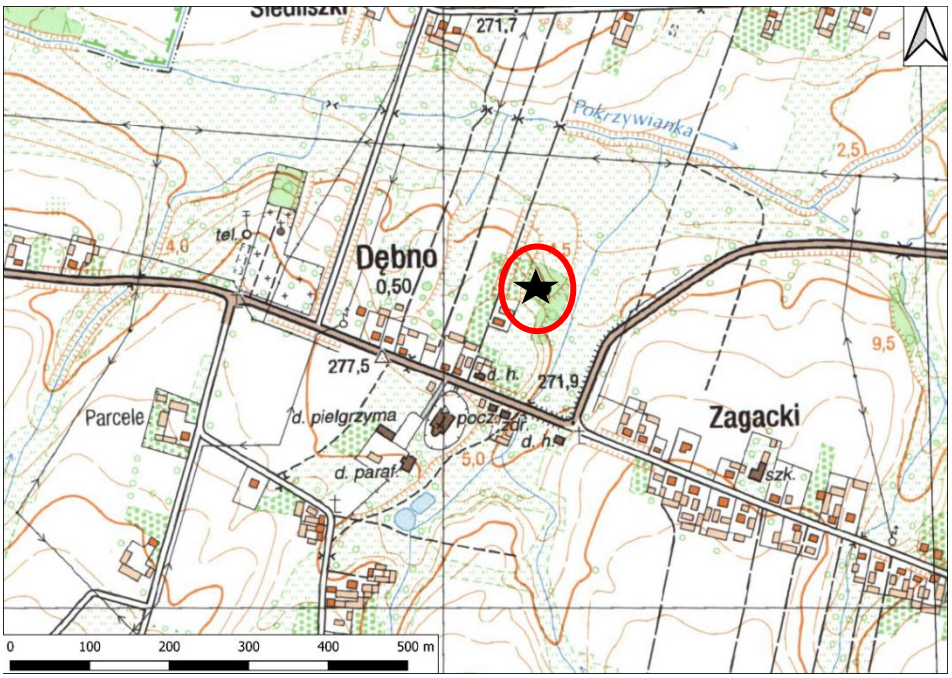
13. -

Numer katalogu: 11

Dwór biskupów krakowskich w Dębnie

1. Dębno, gm. Nowa Słupia, pow. kielecki

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Dwór obronny (gródek stożkowaty)

3. 1322 – *Actum et datum in dambno* (KKK I, nr 124)

4. -

5. Gródek wzniesiony został u podnóża Łysogór, na krańcu lessowego cypla (zwanego Górą św. Cecylii), na prawym brzegu rzeki Pokrzywianki, około 20 m na północny wschód od kościoła.

6. Dębno (gm. Nowa Słupia) zostało wymienione po raz pierwszy w dokumencie biskupa Nankera z 1322 roku, wystawionym *in Dambno*. Już wówczas była to wieś należąca do ordynariuszy diecezji krakowskiej. Cztery lata później, w 1326 roku wzmiankowaną mamy również parafię w Dębnie i tamtejszego plebana Jana, który pojawia się w wykazach dziesięciny papieskiej (MPV I, nr 139, s. 168, zob. B. Rzewuska-Kurzeja 1983, s. 90). Historycy sądzą jednak, że sama miejscowość posiada o wiele starsze korzenie, być może XIII-wieczne i związana jest z przedstawicielami rycerskiego rodu Dębno, który mógł mieć tutaj swoją siedzibę (M. Derwich 1992, s. 313-314, zob. Cz. Hadamik 2011a, s. 188; W. Gliński 1997, s. 111). Możliwe, że dopiero na przełomie XIII i XIV wieku wieś weszła w skład dóbr stołowych biskupów krakowskich (zob. M. Derwich 1992, s. 313-314). Nie wykluczone, że do przejęcia doszło z inicjatywy Jana Muskaty, aczkolwiek brak ku temu wzmianek źródłowych. W połowie XIV wieku biskupi krakowscy podjęli próbę lokacji Dębna na prawie niemieckim, o czym świadczy dokument Jana Grota z 1343 roku (KKK II, nr 14) wystawiony *in Dębno oppido nostro*. Akcja ta zakończyła się chyba niepowodzeniem, skoro Jan Długosz w *Liber beneficiorum* nie nazywa Dębna miastem, a jedynie siedzibą parafii z kościołem św. Mikołaja (DLb. II, s. 464). Sprawa lokacji już od dłuższego czasu interesuje historyków urbanistyki (zob. F. Kiryk 1991, s. 56; 1994, s. 41).

Budowli obronnej w Dębnie nie wzmiankują żadne źródła pisane, znana była ona już jednak w XIX wieku. Informację o grodzisku podał w 1881 M. Wawrzeniecki (1910, s. 72). Pierwsze powierzchniowe badania przeprowadził w latach 1966 i 1971 J. Kuczyński, który

następnie w 1972 i 1978 przebadał stanowisko metodą wykopaliskową (J. Kuczyński 1982, s. 211-233). Rozpoznał on stratygrafię stanowiska, na terenie którego odkrył ślady kamienno-ziemnych umocnień oraz zabudowy mieszkalnej w postaci budynku wzniesionego w technice szkieletowo-ramowej. Określił także ramy chronologiczne i funkcję założenia. Obiekt zbudować mieli biskupi krakowscy u schyłku 1. lub na początku 2. ćwierci XIV wieku, jego upadek nastąpił natomiast w 1370 roku wskutek najazdu Litwinów. Według autora badań obiekt miał spełniać zadania pomocnicze w stosunku do głównej siedziby w Tarczku, a następnie w Bodzentynie, jako punkt administracji dóbr i magazyn żywności. Wydaje się jednak prawdopodobne, że gródek funkcjonował także jako tymczasowa rezydencja biskupa (J. Kuczyński 1982, s. 215-232, zob. także: W. Gliński 1997, s. 111; S. Kołodziejski 1996, s. 146-147; 2016; s. 818).

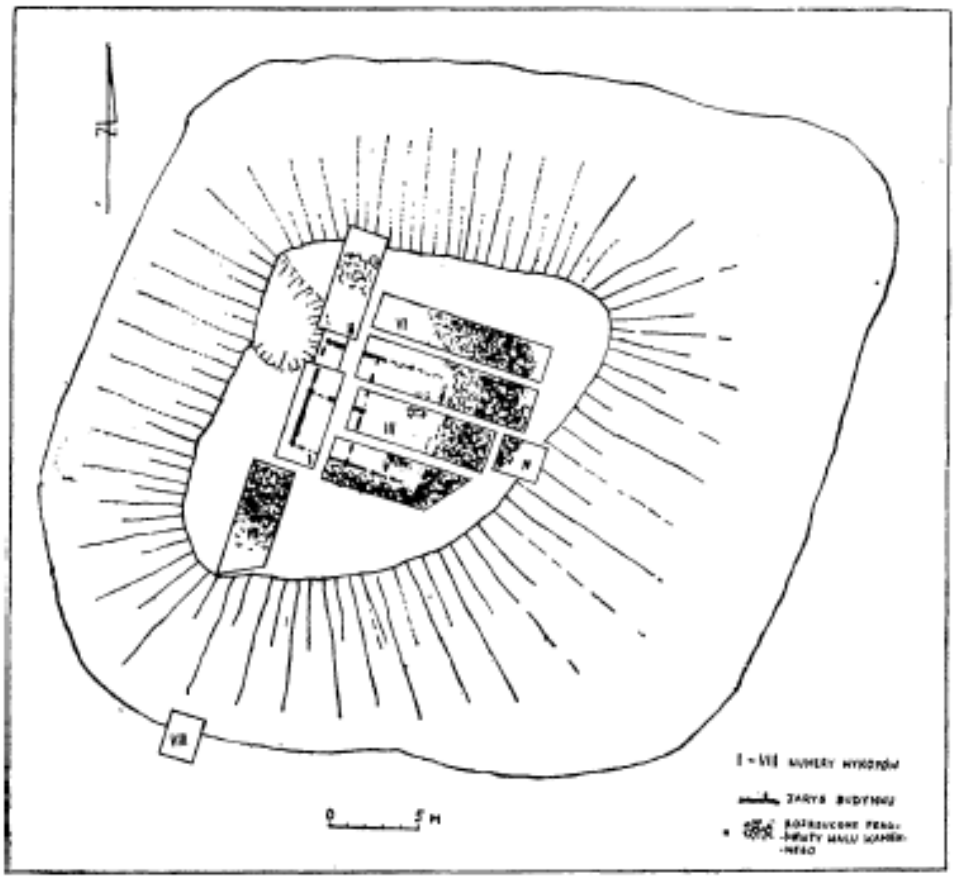
Cz. Hadamik (2011, s. 193-194) w opracowaniu monograficznym kasztelani tarskiej sądzi, że zbudowany przez biskupów krakowskich, może Jana Grota, dwór, powstał w miejscu starszego, XIII-wiecznego gródka rycerskiego Dębnów.

6.1. Biskupi krakowscy (Jan Muskata, Nanker lub Jan Grot może w miejscu starszego grodu przedstawicieli Dębnów)

6.2. Biskupi krakowscy (wcześniej może rycerze – przedstawiciele Dębnów)

7. 1967 (powierzchniowe, J. Kuczyński); 1971 (powierzchniowe, J. Kuczyński); 1972 (archeologiczne, J. Kuczyński); 1978 (archeologiczne, J. Kuczyński)

8. Warownię wzniesiono na łagodnym cyplu terasy lessowej, na prawym brzegu rzeki Pokrzywianki. Morfologicznie warownia przypomina gródek w typie stożkowatym. Cypel został odcięty od południa i zachodu głębokimi na 6-7 m i szerokimi na 5,6 i 7,8 m fosami. Sam majdan posiada kształt zbliżony do owalu o powierzchni pomiędzy 250 a 300 m^2, z lekkim nachyleniem w stronę wschodnią. Zabudowę wewnętrzną tworzył drewniany budynek wzniesiony w technice szkieletowo-ramowej, na rzucie prostokąta o wymiarach 6,5 x 7,5 m. Wnętrze budynku podzielone było na trzy pomieszczenia. Część wschodnią wypełniała izba większa o powierzchni 21 m^2, natomiast zachodnia składała się z dwóch mniejszych pomieszczeń, o powierzchni około 7 m^2. J. Kuczyński nie był w stanie określić wysokości budynku, stwierdził natomiast, że dach pokryty mógł być gontem lub łatami. Budowlę główną otaczał wał kamienno-ziemny przylegający do niej od strony wschodniej. Po stronie południowej wytworzył się natomiast mały dziedzińczyk (J. Kuczyński 1982, s. 228-230).

Ryc. 11. Rzut stanowiska wraz z rozmieszczeniem wykopów archeologicznych (wg. J. Kuczyński 1982)

9. J. Kuczyński (1982, s. 216-229) czas powstania założenia określił dosyć ogólnie na schyłek pierwszej lub początek drugiej ćwierci XIV wieku. Podstawą takich przypuszczeń był, pozyskany materiał, w większości ceramiczny i wybrane zabytki metalowe. Z tych ostatnich należy zwrócić uwagą na kilka, przede wszystkim ostrogi, reprezentujące np. okazy z gwiaździstym bodźcem, który w oparciu o typologię Z. Hilczerówny (1956, s. 62-69) zaklasyfikowano jako typ II, odmiana I, datowana na I połowę XIV w. Nowsze studia S. Kołodziejskiego (1985, s. 161-179) pozwoliły jednak przesunąć chronologię tychże zabytków nawet na połowę XIII stulecia. Na okres przełomu XIII i XIV wieku J. Kuczyński datował dwa fragmenty topora (J. Kuczyński 1982, s. 224). Jednakże chyba najprecyzyjniejszym datownikiem była moneta Wacława II – srebrny grosz praski, bity w latach 1300-1305. Niestety kontekst znaleziska pozostaje nieokreślony (J. Kuczyński 1982, s. 227; zob. także: B. Paszkiewicz 2001, s. 33).

Analiza pozyskanego w trakcie badań materiału umożliwia pewną korektę chronologii założenia, którego początek może sięgać przełomu XIII i XIV wieku lub nawet jak chce Cz. Hadamik (2011, s. 193-194) wcześniejszego okresu. Jeżeli uznamy hipotezę M. Derwicha (1992, s. 313-314), że wieś Dębno na przełomie XIII i XIV wieku została przejęta przez biskupów krakowskich uznać należy, że doszło do tego za czasów Pawła z Przemankowa, Prokopa lub Jana Muskaty. Autor rozprawy sądzi, że najbardziej prawdopodobnym będzie

trzeci z biskupów, który wykorzystując swoje wpływy oraz pozycję w Małopolsce rządzonej przez Wacława II, podjął próbę powiększenia włości biskupiej na tym terenie, właśnie kosztem miejscowego rycerstwa. To ostatnie mogło zresztą popierać jeszcze Władysława Łokietka, przez co Muskata realizując swoje własne interesy, usuwał jednocześnie przeciwników politycznych Przemyślidy. Stan badań nie pozwala jednak na stwierdzenie, czy biskup wszedł w posiadania jakiegoś starszego założenia, czy wybudował warownię od podstaw. Kwestię tę wyjaśnić powinny przyszłe badania. Na fazowość obiektu zwrócił uwagę Cz. Hadamik (2011, s. 193-194), natomiast o wykorzystaniu obiektu w czasach Przemyślidów może świadczyć odkrycie grosza Wacława II z 1300-1305 roku. Należy jednak podkreślić, że monety te były w obiegu jeszcze długo po śmierci monarchy. Po upadku rządów czeskich kolejni biskupi poczynili starania o potwierdzenie prawnego posiadania majątku w Dębnie, czego dowodem mogą być próby lokacji miasta.

10. koniec XIII lub pocz. XIV w. (I ćwierć XIV?) – II poł. XIV w. (ok. 1370).

11. -

12. Gliński W., *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 107-116; *idem*, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, s. 31-77; Hadamik Cz., *Kasztelania tarska*, Warszawa 2011; Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994; *idem*, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 47-63; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem*, Kołodziejski S. *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; Kuczyński J., *Dębno, pow. Kielce,* IA, t. 6, 1973, s. 244; *idem*, *Dębno, gm. Nowa Słupia, woj. kieleckie*, IA, t. 12, 1979, s. 223; *idem*, *XIV-wieczny gródek w Dębnie, woj. kieleckie, gmina Nowa Słupia*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 12, 1982, s. 211-233; SGPol. t. II, s. 21; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.

13. -

Numer katalogu: 12

Zamek w Dobczycach

1. Dobczyce, gm. *loco*, pow. myślenicki

1.1. Małopolska (ziemia krakowska

2. Zamek kamienny;

3. 1266 – *videlicet et Dobisiche* (ZDMog., nr 28)

4. 1362 – *in villa Colo in Dobszycz* (MS II, nr 180)

5. Zrekonstruowane ruiny położone są na skraju wzgórza zlokalizowanego ponad doliną Raby, na zachód od miasta, obecnie na południe od zamku rozpościera się sztuczne Jezioro Dobczyckie.

6. Początki zamku w Dobczycach nie zostały jeszcze należycie wyjaśnione. W większości literatury przyjmuje się, że zamek wraz z murami obronnymi miasta wzniósł w 1. połowie XIV wieku Kazimierz Wielki (zob. B. Guerquin 1974, s. 127; A. Jodłowski 1978, s. 37; M. Kornecki 1961, s. 9; 1966, s. 51; KZS, t. I, z. 9, s. 3; G. Leńczyk 1965, s. 134; 1970, s. 17; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 564; L. Zarewicz 1878). Obiekt ten nie został jednak umieszczony na listach budowli fundowanych przez tego władcę, stąd zgłaszane są postulaty, że zbudowano go znacznie wcześniej. Niektórzy badacze przesuwają początki założenia do przełomu XIII i XIV wieku lub nawet końca XIII stulecia i wiążą je z działalnością Wacława II (zob. B. Krasnowolski 2013, s. 43-44; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 156-157; S. Kołodziejski 2011, s. 323)[1]. Pierwotna warownia zajmowała najpewniej najwyższą partię wzgórza i składała się z cylindrycznej wieży o średnicy około 9 m, otoczonej drewniano-ziemnymi umocnieniami. Zamek stanowił militarną ochronę komory celnej, która istniała tu prawdopodobnie już w XIII stuleciu, a jej funkcjonowanie potwierdza dokument z 1359 roku (KDM III, nr 734; S. Weymann 1938, s. 130). Za panowania kolejnych władców zamek uległ znacznej rozbudowie, stał się także siedzibą starostwa. Pierwsza wzmianka o warowni pochodzi z 1362 roku (MS II, nr 180). W 1359 roku dobra dobczyckie wraz z zamkiem znalazły się w zarządzie Mikołaja Wierzynka, który utrzymywał je, jak wynika z dokumentu królowej Elżbiety, do roku 1379 roku kiedy to powróciły do rąk królewskich (KDM III, nr 912). W 1387 roku król Władysław Jagiełło zapisał marszałkowi królewskiemu Przedborowi z Brzezia 300 grzywien na zamku i mieście Dobczycach, które stanowić miały rekompensatę za poniesione koszty związane z naprawą Ogrodzieńca (ZDM IV, nr 1531). Trzy lata później władca ten nadaje Klemensowi z Moskorzowa, w zamian za zasługi poczynione na Litwie, zamek i miasto wraz z przynależnościami (wsie: Winiary, Rudnik, Kamyk, Brzączowice, Skrzynka, Brzozowa,

Burletka, Kurnatka [dziś Kornatka], Poznachowice Górne, Wiśniowa, Kobielnik i Jerzmanowa [dziś Wierzbanowa]). Dobra te przekazane zostały dożywotnio i dziedzicznie, z tym wyjątkiem, że gdyby któryś z potomków Klemensa umarł bezpotomnie, wówczas po jego śmierci król wykupi te dobra za 500 grzywien. Jednocześnie przeznacza wieczyście na konserwację zamku 200 grzywien i 2 ćwierci soli miałkiej kwartalnie z żupy wielickiej (KDM IV, nr 1008). Pierwszy burgrabia zamkowy wymieniony został w 1403 r. (J. Laberschek, *Burgrabiowie*…, kartoteka SHGKr.; SHGKr. cz. I, z. 3, s. 565). W następnych latach zamkiem zarządzali potomkowie Klemensa – Kamienieccy i Lanckorońscy. Po nich tenutę dobczycką dzierżył w latach 1519-1549 Stanisław Czarny z Witowic, który w 1527 roku otrzymał zamek w dożywotnie posiadanie (P. Figlewicz 2015, s. 12-14; SHGKr., cz. I, z. 3, s. 566-568). Następnie warownia przeszła na własność Burzeńskich h. Poraj i Bonerów, którzy w 1585 roku wyzbyli się jej na rzecz Lubomirskich (P. Figlewicz 2015, s. 14; F. Kiryk 1970, s. 71). Za ich rządów, a w szczególności Sebastiana Lubomirskiego, pełniącego urząd starosty w latach 1585-1613, zamek dobczycki przezywał swój rozkwit. W tym czasie warownię rozbudowano w stylu renesansowym, dzięki czemu stała się znaczną rezydencją magnacką (P. Figlewicz 2015, s. 14). Ówczesny wygląd założenia przedstawia opis zawarty w lustracji z 1620 roku (*Metryka Koronna. Lustracje, dz. XVIII,* AGAD, sygn. 21, k. 107-110). W latach 1649 – 1664 zamek należał do Michała Jordana (P. Figlewicz 2015, s. 15). Upadek rezydencji spowodowany był najpewniej najazd wojsk szwedzkich Karola XII w 1702 roku, w czasie którego doszczętnie zdewastowano miasto. Dzieła zniszczenia dopełnił pożar z 1735 roku (F. Kiryk 1970, s. 82). W pierwszej połowie XIX wieku zaczęto rabunkowo demolować ruiny, które stały się źródłem taniego materiału budowlanego. Kres tym działaniom położyła interwencja Grona Konserwatorów Galicji Zachodniej, wiążąca się z pierwszymi próbami ratowania pozostałości zamku w latach 1901 i 1902 (S. Tomkowicz 1900, s. 465; 1906, s. 369, 371, 373-374, 377, 399).

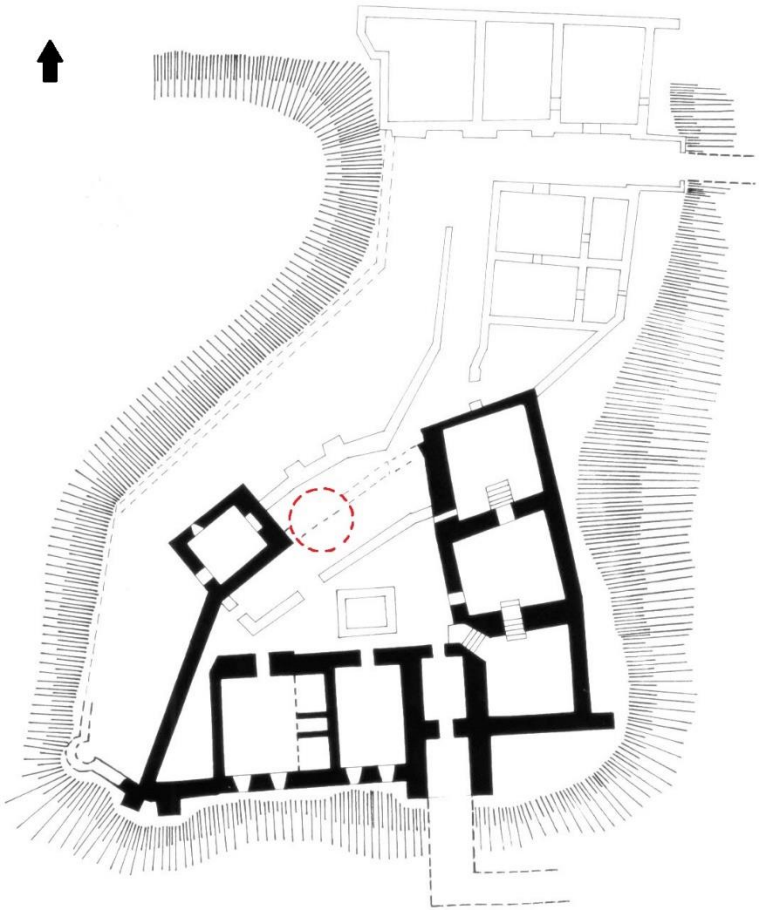
6.1. Wacław II

6.2. Monarsza

7. 1958 (archeologiczne, powierzchniowe, A. Żaki); 1960-1963 (archeologiczne G. Leńczyk); 1967-1968 (archeologiczne, C. Ślusarczyk); 1974-1976 (archeologiczne, S. Buratyński, R. Zając); 1977-1978 (archeologiczne, A. Jodłowski); 1996-1997 (archeologiczno-architektoniczne, E. Kwaśniewska, M. Bicz-Suknarowska); 2007 (archeologiczno-architektoniczne, E. Kwaśniewska, M. Bicz- Suknarowska).

8. Wzgórze na którym zbudowano zamek z trzech stron posiada strome urwiska, jedyny łatwy dostęp prowadził od wschodu, przez płytki wąwóz. Najwyższa partia wyniesienia posiada kształt nieregularnego czworoboku o wymiarach 52 x 48 x 55 x 26 m (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 158). Niestety stan badań uniemożliwia dokładną rekonstrukcję pierwotnego założenia. Składało się ono z cylindrycznej wieży o średnicy 9 m, której relikty zachowane są w środkowej partii zamku górnego. Zapewne wiązać ją należy z inicjatywą budowlaną Wacława II. Wieża ta otoczona była początkowo umocnieniami drewniano-ziemnymi (J. i J. Gadomscy, 1964, s. 3-4; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 158: P. Kocańda 2017, s. 98; S. Kołodziejski 2011, s. 323; M. Kornecki 1970, s. 289; T. Ratajczak 2014, s. 167-168)[2]. Biorąc pod uwagę układ topograficzny wzgórza oraz lokalizację wieży,

stwierdzić trzeba, iż ochraniała ona wjazd na szczyt wzgórza od strony wschodniej. Następnie zamek otoczony został kamiennym murem obronnym. Nie wiemy jednak, kiedy dokładnie rozpoczęto budowę tego elementu, ponieważ mogło to nastąpić równocześnie z wznoszeniem wieży, jak i później. W kolejnej fazie zbudowano murowaną zabudowę zamku górnego, składającą się z dwóch jednotraktowych budynków mieszkalnych, przylegających do muru obwodowego oraz wieży, wzniesionej na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 5,2 x 5,3 m, ulokowanej w narożniku południowym (T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 72; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 158; M. Kornecki 1970, s. 289). Oba skrzydła mieszkalne ujmowały trójkątny dziedziniec zamknięty od północnej strony murem. Zejście na zamek dolny prowadziło przez schody, znajdujące się obok wieży cylindrycznej w północnej części zamku górnego. Układ przestrzenny zamku dolnego nie został w pełni rozpoznany. Wjazd prowadził przez wzmiankowany w lustracji z 1620 roku most na słupach dębowych i ulokowany był w północnej części dziedzińca. Badania archeologiczne doprowadziły do odkrycia reliktów bramy ze śladami na kratę, a także elementów kamiennego korytarza o szerokości 3,55 m i długości 10 m, prowadzącego od wjazdu do dziedzińca (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 158). Wygląd zamku z początku XVII wieku przedstawia opis zawarty w lustracji z 1620 roku (*Metryka Koronna. Lustracje, dz. XVIII,* AGAD, sygn.21, k. 107-110).

Ryc. 12. Rzut murów zamku wraz z naniesioną wieżą cylindryczną (na czerwono, przerywaną linią, wg. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010)

9. Zamek w Dobczycach, uznając hipotezę o istnieniu w jego obrębie wieży cylindrycznej, zakwalifikować należy do grupy obiektów posiadających ten element obronny, których budowę przypisuje się Wacławowi II w celu ochrony komór celnych i traktów na Kraków (P. Kocańda 2017, s. 98; S. Kołodziejski 2011, s. 323; T. Ratajczak 2014, s. 167-168). Komora celna w Dobczycach wzmiankowana jest w 1359 roku, istniała jednak z pewnością już wcześniej, w końcu XIII stulecia (KDM III, nr 734; S. Weymann 1938, s. 130). Ponadto Dobczyce znajdowały się na trasie ważnych szlaków małopolskich, łączących Nowy Sącz z Wieliczką i Kraków z Węgrami (zob. B. Wyrozumska 1977, s. 75-76, 86). Analogiami dla zamku dobczyckiego będą: Czorsztyn (nr kat. 9), Czchów (nr kat. 8), Rytro (nr kat. 39) i pobliskie Myślenice (nr kat. 27). Stan badań utrudnia w chwili obecnej rekonstrukcję pierwotnego założenia. Składało się ono z cylindrycznej wieży obronnej o średnicy 9 m, umieszczonej w środkowej partii zamku górnego. Początkowo otaczały ją drewniano-ziemne umocnienia, nie wykluczone jednak, że już w okresie panowania czeskiego rozpoczęto ich wymianę na kamienne mury obronne (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 158; S. Kołodziejski 2011, s. 323; M. Kornecki 1970, s. 289; B. Krasnowolski 2013, s. 44). Niestety w interesującym nas przypadku mało pomocne okazują się wyniki badań archeologicznych. Stwierdzono w nich, że najstarsze elementy murowane na zamku pochodzą dopiero z 1. poł. XIV wieku (zob. E. Kwaśniewska 2001, s. 108; C. Ślusarczyk 1969, s. 335), jednocześnie jednak wskazują, iż na przełomie XIII i XIV wieku doszło do szybkiego rozwoju osady dobczyckiej (zob. A. Jodłowski 1979, s. 224; 1980, s. 115-119). Kwestię ustalenia początkowej chronologii i fundatora zamku w Dobczycach powinny wyjaśnić kolejne, systematycznie przeprowadzone badania archeologiczne, których wyniki muszą zostać w pełni opracowane i opublikowane.

Jeżeli uznamy, iż pierwotną warownię zbudował w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku (w okresie pomiędzy 1291 a 1305 rokiem) Wacław II (takie założenie przyjmuje obecnie znaczna część badaczy, zob.: P. Kocańda 2017, s. 98; S. Kołodziejski 2011, s. 323; 2017, s. 62-63; T. Olszacki 2011, s. 288; T. Ratajczak 2014, s. 167-168. Por. także: F. Kiryk 1970, s. 64; 1985, s. 227) wówczas uznać ją należy za strażnicę, która spełniała podobne funkcje jak liczne zamki rozłożone nad Dunajcem i Popradem. Przede wszystkim pełniła ona zadania strażnicze, na co zwrócił już uwagę M. Kornecki (1970, s. 289), J. i J. Gadomscy (1964, s. 3-4) oraz S. Kołodziejski (2003, s. 249-250). Ochraniała pobliską komorę celną, a także strzegła szlaków komunikacyjnych, łączących Węgry z Krakowem. Zabezpieczała jednocześnie stolicę Małopolski przed najazdem z południa. Ta ostatnia rola była szczególnie ważna, ponieważ był to ostatni zamek strzegący stolicy księstwa (idąc od południa). W przypadku jego zdobycia wrogowie Przemyślidy uzyskiwali otwarte dojście do bogatych miast salinarnych – Wieliczki i Bochni, a przede wszystkim Krakowa.

10. XIII/XIV – pocz. XVIII w.

11. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (Teczki miejscowości oraz niepublikowane materiały G. Leńczyka); Beiersdorf Z., *Dobczyce, studium historyczno-urbanistyczne*, Kraków 1965, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; Gadomska J., Gadomski J., *Zamek w Dobczycach. Dokumentacja historyczno-architektoniczna*, Kraków 1964, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie**;** Gadomski J., *Zamek w Dobczycach 2. Uzupełnienie dokumentacji historyczno-*

architektonicznej z roku 1964, Kraków 1970, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; Kwaśniewska E., *Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w 1996 roku*, Kraków 1996, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *eadem, Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w 1997 roku*, Kraków 1997, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *eadem, Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych na zamku w Dobczycach w okresie od 21 sierpnia do 10 października 2007 roku*, Kraków 2007, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

12. Figlewicz P., *Królewskie miasto Dobczyce. Od czasów najdawniejszych do* współczesności, Kraków-Dobczyce 2015; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 127; *idem, Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 143; Jodłowski A., *Badania archeologiczne w Dobczycach na zamku średniowiecznym*, „Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich Wieliczka w roku 1977", 1978, s. 37-49; *idem, Dobczyce, woj. krakowskie. Zamek*, IA, t. 11, 1978a, s. 221; *idem, Dobczyce w świetle wstępnych badań archeologicznych*, AAC, t. XX, z. 1-2, 1980, s. 93-120; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm L., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 156-158; KZS, t. I, z. 9, s. 3; Kołodziejski S., *Król Wacław II – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim*, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków 2011, s. 315-328; Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; *idem, Zabytki sztuki*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. I, red. R. Reinfuss, Kraków 1970, s. 285-356; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 43-44; Kwaśniewska E., *Ogrzewanie hypokaustyczne na zamku w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. XXXII, 2001, s. 103-126; *eadem, Dobczyce zamek, st. 7, gm. loco, woj. krakowskie, AZP 106-58/36*, IA, t. 30, 2005, s. 252-253; *eadem, Dobczyce zamek, st. 7, gm. loco, woj. krakowskie, AZP 106-58/36*, IA, t. 31, 2006, s. 285-286; Leńczyk G., *Prace odkrywcze w Dobczycach*, „Materiały Archeologiczne", t. VII, 1965, s. 133-144; *idem, Badania archeologiczne w Dobczycach nad Rabą*, AAC, t. VIII, 1966, z. 1-2, s. 235-237; *idem, Zabytki archeologiczne*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego*, t. I, red. R. Reinfuss, Kraków 1970, s. 9-25; *idem, Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983, s. 18; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; SHGKr, cz. I, z. 3, s. 564-568; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej w województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928; Ślusarczyk C., *Dobczyce, pow. Myślenice*, IA, t. 1, 1968, s. 323-324; *idem, Dobczyce, pow. Myślenice*, IA, t. 2, 1969, s. 335-336; Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 347; Zarewicz L., *Dobczyce, monografia historyczna*, Kraków 1878.

13. Interesującą kwestią jest również problematyka murów miejskich Dobczyc, które w literaturze, podobnie jak zamek łączone były z Kazimierzem Wielkim (zob. A. Jodłowski 1980, s. 117; M. Kornecki 1970, s. 289; G. Leńczyk 1965, s. 134; 1966, s. 235-237; 1970, s. 17; L. Zarewicz 1878). Niekiedy datę budowy określano ogólnie na I poł. XIV wieku (zob. KZS, t. I, z. 9, s. 3; Zabytki sztuki w Polsce…, s. 347). Inwestycji tej brak jednak, podobnie jak zamku, w spisach dokonań budowlanych Kazimierza Wielkiego. Z tego też powodu można

przypuszczać, że wzniesiono je wcześniej, co sugerują zresztą niektórzy badacze (zob. Z. Kaczmarczyk 1938, s. 326-329; B. Krasnowolski 2004, s. 62; F. Kiryk 1970, s. 66; J. Widawski 1973, s. 123). Ich budowę rozpocząć mogli zatem Wacław II lub Władysław Łokietek. Za najstarszy odcinek umocnień uchodzi partia zachodnia, wzniesiona z kamienia łamanego, z wykorzystaniem drobniejszych elementów, obok większych bloków. Kamienie układane były warstwowo z poziomami wyrównawczymi co około 1 m. (J. Widawski 1973, s. 123). Mury powstały, jak wykazały badania archeologiczne, w miejscu starszych umocnień ziemnych w formie wału (G. Leńczyk 1965, s. 133-140; 1966, s. 235-237), pochodzącego być może z pierwszej fazy istnienia miasta (por. B. Krasnowolski 2004, s. 62; J. Widawski 1973, s. 123). Pierwsza wzmianka potwierdzająca istnienie kamiennych murów pochodzi z roku 1362 Wówczas to Kazimierz Wielki przebywający w tym czasie w Dobczycach przeniósł miasto na prawo magdeburskie oraz potwierdził przywileje wszystkim mieszkańcom w obrębie murów i po za nimi – *intra et extra muros* (AGZ III, nr 2). Na tej podstawie przypuszczać można, że obwód obronny ukończony był wówczas w całości.

J. Widawski (1973, s. 123) sądził, że mury zbudowano za panowania Władysława Łokietka, natomiast Z. Beiersdorf (1965, s. 9) że powstały one na przełomie XIII i XIV wieku. Nie można wykluczyć, że ich budowę rozpoczęto już w okresie panowania Wacława II. Świadczyć o tym może fakt umacniania niektórych miast małopolskich, czego przykładem są Biecz, Nowy Sącz, a przede wszystkim Kraków. Dobczyce mogły być ujęte przez autora wzmianki zawartej w *Roczniku Świętokrzyskim– Bohemi Cracoviam muraverunt et alias municiones in Polonia* (MHP s. n., XII, s. 56). Kwestię chronologii powinny wyjaśnić badania archeologiczno-architektoniczne.

[1] W 1311 roku Władysław Łokietek wystawił dokument w którym odbiera on dobra buntownikom i zwraca je klasztorowi tynieckiemu (KDTyn. nr 41). Miejscem wystawienia dokumentu były Dobczyce, a konkretnie obóz pod tym miastem - *actum apud Dobsicz in castris*. Wzmianka ta została przez niektórych badaczy źle zinterpretowana i uznana za pierwszą informację o zamku (zob. F. Kiryk, 1970, s. 65; 1985, s. 227). Krakowski historyk sądził, że zamek zbudowano już w XIII wieku, w burzliwym okresie rozbicia dzielnicowego, co również może sugerować, iż to Wacław II był fundatorem. Podobnie wzmiankę z 1311 roku interpretuje J. Widawski (1973, s. 119). Jednakże F. Sikora (SHGKr. cz. I, z. 3, s. 563-564, przypis 4) wyjaśnił iż w akcie tym nie ma mowy o zamku, zaś Łokietek wystawiał dokument w obozie, co oczywiście nie przeczy istnieniu w Dobczycach warowni, która być może była wówczas zbyt mała, aby pomieścić cały książęcy dwór wraz z kancelarią.

[2] Niestety problematyka początków zamku w Dobczycach jest o wiele bardziej złożona. W punkcie 6, opisującym historię założenia przedstawiono dwie koncepcje jego początków. Pierwsza wiąże się z Kazimierzem Wielkim, druga proponuje przesunięcie granicy chronologicznej na czas rządów Wacława II w Małopolsce. W przypadku tej drugiej koncepcji, za najstarszy element założenia uchodzi wieża cylindryczna. Pierwszymi, którzy wysunęli przypuszczenia, że zamek dobczycki posiadał wieżę-stołp byli J. i J. Gadomscy (1964, s. 4). Następnie hipotezę tę przyjęli niektórzy późniejsi badacze S. Kołodziejski (2011, s. 323), autorzy *Leksykonu zamków w Polsce* (2010, s. 156-158), jak i również katalogu *Zabytków sztuki w Polsce* (2016, s. 347) oraz B. Krasnowolski (2013, s. 43-44) i M. Kornecki (1970, s. 289). O obiekcie tym nie wspominają jednak archeolodzy (zob. A. Jodłowski 1978, s. 37-49; 1980, s. 93-120; E. Kwaśniewska 2001, s. 103-126; G. Leńczyk 1965, s. 133-144; 1970, 17-20), za wyjątkiem Czesławy Ślusarczyk (1967, s. 323-324), która pisze: *w obrębie średniego zamku przeprowadzono dwa wykopy sondażowe w celu potwierdzenia hipotezy J. J. Gadomskich o istnieniu stołpu*. Niestety autorka badań z lat 1967-1968 nie rozwija dalej swojej myśli. Także w pozostałych jej komunikatach dotyczących prac w obrębie zamku brak wzmianek o odkryciu wieży (zob.: C. Ślusarczyk 1968, s. 335-336; 1970, s. 183-184). Cylindryczny stołp nie pojawia się także na wszystkich planach. Pierwszym który naniósł go na rzut zamku był M. Kornecki (1966, s. 52), następnie opublikowano go *Leksykonie zamków Polskich* (2010, s. 157), pracy B. Krasnowolskiego (2013, s. 43), a także w licznych publikacjach popularnonaukowych i przewodnikach. Plan w tej formie dostępny jest również w Internecie. Co ciekawe w dokumentacji rysunkowej autorstwa G. Leńczyka, udostępnionej w formie plansz na zamku, znajduje się rysunek górnej części warowni, gdzie stołp został nieniesiony, z analogiczną

sytuacją mamy do czynienie na planie przechowywanym w Muzeum Archeologicznym w Krakowie (Archiwum MAK). Wynika z tego, że G. Leńczyk odkrył fragment lica zewnętrznego wieży, jednakże z nieznanych nam powodów nie opisał tego znaleziska, brak bowiem o nim wzmianki zarówno w dostępnych publikacjach, jak i dokumentacji przechowywanej w Krakowie (Archiwum MAK). Także spora część autorów, w tym archeolodzy badający zamek nie umieszczali wieży na planie. Podobnie wieloletni kustosz Muzeum Regionalnego PTTK w Dobczycach – Władysław Kowalski (1969; 1989) pominął ten element na rzutach warowni. Kwestia ta zatem wydaje się w chwili obecnej trudna do zinterpretowania, zaś jedyną możliwością jej weryfikacji są ponowne badania archeologiczne, których celem będzie odsłonięcie reliktów wieży.

Numer katalogu: 13

Zamek w Iłży

1. Iłża, gm. *loco*, pow. radomski

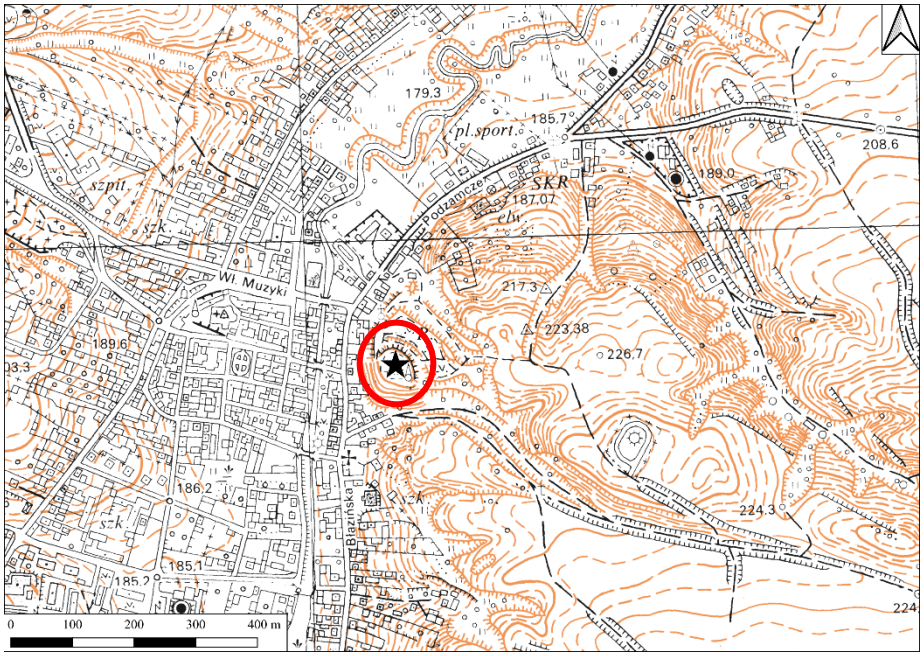
1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Zamek kamienny

3. 1260 - *Item villa Erze* (KKK I, nr 61)

4. 1334 - *Islza Castro nostro* (KKK II, nr 249)

5. Ruiny położone są na wzgórzu nad doliną Iłżanki, wznoszącym się ponad 42 m nad poziom rzeki, na wschód od starego miasta.

6. Prowadzone w latach 60. i 70. XX wieku powierzchniowe badania archeologiczne dowodzą, że najstarszego osadnictwa, związanego z Iłżą, poszukiwać należy w rejonie tzw. Starego Miasta (ulicy Staromiejskiej i drogi do Chwałowic). Do dziś istnieje tam (w rejonie kościółka Matki Boskiej Śnieżnej) kopiec ziemny będący pozostałością po grodzisku. Otrzymane wyniki pozwalają na wysunięcie wniosków, że wokół grodu istniała niegdyś znaczna koncentracja osadnictwa, pochodzącego ze schyłku wczesnego średniowiecza i początku późnego okresu tej epoki dziejów. Zadaniem O. Lipińskiej (1974, s. 177-178; 1975, s. 164-168; 1976, s. 178-179; 1979, s. 16-20; 1980, s. 26-35) właśnie tutaj należy lokalizować pierwotną Iłżę, będącą osadą o charakterze rzemieślniczo-targowym, która rozwinęła się obok dogodnej przeprawy przez rzekę i w miejscu krzyżowania się ważnych dróg handlowych.

Ustalenia archeologów są zgodne z hipotezami wysuwanymi przez historyków i urbanistów, którzy także uważają, że początki osady związane są z grodziskiem na Starym Mieście. Miała ona spełniać funkcje targowe i rzemieślnicze. Centrum osady stanowiły gródek oraz pierwszy kościół parafialny pod wezwaniem Wniebowzięcia NMP (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 20-21; F. Kiryk 1985a, s. 13-14; 1991, s. 50; 1994, s. 47). Sama Iłża pojawia się jednak w źródłach stosunkowo późno. Po raz pierwszy wymieniona zostaje w dokumencie Bolesława Wstydliwego z maja 1260 roku, wydanym dla cystersów z Wąchocka, gdzie pojawia się zwrot *item villa Erze* (KKK I, nr 61). Z jego treści wynika, że cystersi otrzymali w 1. ćwierci XIII wieku nadania immunitetowe od Leszka Białego, wśród których występuje informacja, że Wierzbnica posiadać będzie uprawnienia targowe, tożsame z lokowanymi wówczas Tarczkiem i Iłżą, należącymi do biskupów krakowskich. Po raz kolejny Iłża pojawia się w dokumencie Bolesława Wstydliwego spisanym w dniu 11 czerwca 1275 roku w Stobnicy który również dotyczył potwierdzenia nadań immunitetowych dla cystersów z Wąchocka (KDM IV, nr 481). W dokumencie tym zapisano - *qualem dominus episcopus Cracouiensis in Tharsk et in Hyslza iure Theutonicorum possidet*. Informuje nas on o dwóch

ważnych faktach. Po pierwsze wiemy, że w czasach Bolesława Wstydliwego Iłża należała do biskupów krakowskich. Część badaczy przypuszcza, że do samego nadania doszło w czasach Leszka Białego (F. Kiryk 1985a, s. 13; 1991, s. 54; 1994, s. 47; O. Lipińska 1979, s. 18), niektórzy jednak przesuwają dolną granice nadania nawet na wiek XI (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 20; J. Widawski 1973, s. 133; T. Lalik 1958, s. 8-12). Drugą cenną wiadomością wynikającą z analizy treści aktów z 1260 i 1275 roku jest fakt, że Iłża już wówczas posiadała prawo niemieckie. Dokładnej daty nadania praw miejskich niestety nie znamy. Z pewnością jednak prawa te uzyskało zarówno Stare jak i Nowe Miasto. W przypadku tego pierwszego mogło mieć miejsce przed 1260 rokiem, być może w czasach Leszka Białego, a więc już w I połowie XIII stulecia, lub też nieco później, w dobie panowania Bolesława Wstydliwego (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 21; F. Kiryk 1985a, s. 13-14; 1994, s. 48). Proces ten należy łączyć z działalnością biskupów krakowskich, którzy wystarali się o zgodę na osadzenie Starej Iłży na prawie niemieckim, co sprzyjało jednocześnie rozwojowi gospodarczemu. Z pewnością rozrastający się ośrodek był niszczony w trakcie najazdów tatarskich w latach 1241 i 1260 (F. Kiryk 1994, s. 47; S. Krakowski 1973, s. 183-208). Historycy zgodnie przyjmują, że do translokacji Iłży doszło na przełomie XIII i XIV wieku. Akcja ta spowodowana była jakąś katastrofą lub zmianą sieci drożnej i przeprawy przez Iłżę (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 21; F. Kiryk 1985a, s. 13). Na ten okres datuje się także powstanie iłżeckiej kasztelani majątkowej (K. Modzelewski 1980, s. 472). Potwierdzenie funkcjonowania miasta w Iłży uzyskujemy w 1310 roku, kiedy to Władysław Łokietek, nadając katedrze krakowskiej wieś Piotrawin, stwierdził, że jej mieszkańcy mają się cieszyć swobodami takimi samymi jak mieszczanie Iłży – *qua gaudent et habent Islza civitas et incolae ipsius* (F. Kiryk 1994, s. 48). W 1333 roku władca ten wydał dokument *in oppido Islza*, który dotyczył nadania kowalom Paczołdowi i jego synowi Mikołajowi, położonej *in antiqua civitate Islza* sadzawki rybnej i kuźnicy (KKK I, nr 153). Przytoczony powyżej dokument potwierdza funkcjonowanie nowego miasta, obok którego istniał wcześniejszy ośrodek o tej samej nazwie. W 1413 roku Władysław Jagiełło afirmował miastu przywilej prawa magdeburskiego, ponieważ poprzedni spłonął w pożarze (ZDM VI, nr 1774).

Parę słów poświęcić należy wspominanemu już wyżej gródkowi obronnemu, usytuowanemu w części miasta zwanej Starym Miastem, przy ul. Staromiejskiej. Jest to kopiec o owalnym kształcie i wymiarach 44 x 39 m. Otaczają go wały o wysokości ok 3,60 m. W starej literaturze wiązano go albo z wielką mogiłą, w której spocząć mieli ludzie zabici przez Tatarów, albo wczesnośredniowiecznym grodziskiem (SGPol., t. III, s. 272). Pierwsze badania na stanowisku przeprowadzili w latach 60. i początku 70. XX wieku badacze z ośrodka wrocławskiego (Katedry Historii Architektury Polskiej Politechniki Wrocławskiej), pod kierunkiem J. Rozpędowskiego, a następnie M. Niemczykowej (O. Lipińska 1980, s. 27). Następnie w latach 1973-1975 prace archeologiczne prowadziła tam O. Lipińska z Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie. Wyniki badań pozwoliły ustalić, że pod powierzchnią ziemi zachowały się do wysokości 1 m relikty drewnianego budynku o wymiarach 9 x 9 m, wzniesionego z bali łączonych gwoździmi. Była to najpewniej wieża mieszkalno-obronna. U podnóża kopca odkryto także pozostałości drugiej budowli drewnianej, o nieokreślonym układzie przestrzennym i funkcji. Sporym problemem założenia jest ustalenie jego dokładnych ram chronologicznych. O. Lipińska (1974, s. 177-178; 1975, s. 164-165; 1976,

s. 178-179; 1980, s. 28-34. Zob. także: S. Kołodziejski 1996, s. 137-138; 2016, s. 809-810; Z. Lechowicz 2011, s. 36; J. Lewicki 1997, s. 58; S. Wróblewski 2006, s. 62) wydzielała dwie fazy jego użytkowania, w pierwszej funkcjonowała osada, a następnie gródek obronny. Obie fazy nie dzieliła jednak zbyt duża różnica czasowa. Pierwsza została zniszczona w XIII wieku, zapewne w trakcie najazdu tatarskiego. W krótkim czasie od upadku osady kopiec został nadsypany, a wały podwyższone, natomiast na majdanie zbudowano drewnianą wieżę mieszkalno-obronną. Inicjatorem budowy tego założenia był któryś z XIII-wiecznych biskupów krakowskich. Gródek miał spełniać funkcje administracyjne i rezydencjonalno-obronne. Niedoprecyzowany pozostaje kres funkcjonowania warowni. Nie wiemy, czy została ona zniszczona jeszcze w XIII stuleciu, czy może, jak sugeruje O. Lipińska, istniała jeszcze w I połowie XIV wieku (tutaj w grę wchodzą walki Łokietka z Muskatą, najazdy Litwinów). Sprawa ta wymaga dalszych badań. Najpewniej po upadku tego założenia przeniesiono osadę w nowe miejsce i rozpoczęto budowę murowanego zamku.

Jan Długosz w swoich *Katalogach biskupów krakowskich* podał, że murowany zamek w Iłży zbudował biskup Jan Grot – *Hic castrum ecclesiae Islza, quod tunc ligneum habebatur, in murum erexit* (*Cat. Crac.*, s. 411; MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 191). Budowa założenia mogła mieć zatem miejsce w okresie pomiędzy 1326 a 1347 rokiem. Sam zamek wzmiankowany jest po raz pierwszy w roku 1334, bowiem wówczas biskup wystawił tam dokument – *Actum et datum in Islza Castro nostro* (KKK II, nr 249). Taką też chronologię przyjmuje znaczna część badaczy (SGPol., t. III, s. 273; B. Guerquin 1974, s. 146-147; F. Kiryk 1985a, s. 13-14; Z. Lechowicz 2011, s. 36; J. Lewicki 1997, s. 58; J. Wiśniewski 1911, s. 55; S. Wróblewski 2006, s. 64; Zabytki sztuki w Polsce…, s. 442-443), istnieje jednak pewna grupa uczonych, która przesuwa początki założenia na przełom XIII i XIV wieku (szerzej na ten temat patrz pkt. 9). Prowadzone od wielu lat badania archeologicznie nie wyjaśniły należycie kwestii genezy zamku. Najstarsze mury posadowione są bezpośrednio na skale. Nie można jednak całkowicie wykluczyć, że ich budowa zniszczyła starsze, drewniano-ziemne struktury, które są obecnie nieuchwytne metodami archeologicznymi. Za najstarsze elementy warowni uważa się wieżę cylindryczną oraz fragmenty murów kurtynowych i bramę zamku górnego (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 203; Z. Lechowicz 2011, s. 37; J. Lewicki 1997, s. 58-59; S. Medeksza 1991, s. 33-38). Tak uformowane założenie spełniało kilka ważnych funkcji. Przede wszystkim było centrum administracyjnym klucza majątkowego, który w XV stuleciu składał się z jednego miasta i czternastu wsi (S. Inglot 1925, s. 50). Ponadto spełniało zadania rezydencjonalne i obronne, zabezpieczając miasto i pobliskie szlaki komunikacyjne. Militarna rola zamku została wystawiona na próbę już w czasach Jana Grota, który chroniąc się tam przed Kazimierzem Wielkim, zdołał odeprzeć atak jego wojsk (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 25). Do pierwszej dużej rozbudowy warowni doszło w czasach Floriana z Mokrska (1367-1380), który otoczył również Iłżę fortyfikacjami murowanymi (J. Lewicki 1997, s. 58; KZS, t. III, z. 2, s. 8). Na przełomie XIV i XV wieku rozbudowano bramę, przy której powstała wieża wjazdowa, wychodząca poza obwód murów obronnych. Zamek w XV wieku odgrywał także ważną rolę polityczną, kilkakrotnie gościł w nim król Władysław Jagiełło (1386, 1410, 1432, 1424, 1420). Ponadto w 1420 roku przebywało tam poselstwo cesarskie, negocjujące warunku pokoju pomiędzy Królestwem Polskim a Zakonem Krzyżackim (J. Lewicki 1997, s. 60; SGPol. t. III, s. 273). Prace modernizacyjna na zamku prowadził także Zbigniew Oleśnicki, który w 1442 roku wydzierżawił warownię wraz z

miastem swojemu bratu Janowi Głowaczowi (KDM IV, nr 1425; J. Lewicki 1997, s. 59-60; A. Marciniak-Kajzer 1996, s. 100). W początkach XVI wieku zamek po pożarze został odnowiony przez biskupa Jana Konarskiego (1503-1524), natomiast na renesansową okazałą rezydencję przebudował go około 1560 roku Filip Padniewski. W 1511 roku gościł tam Zygmunt I, a w 1588 roku został zniszczony przez pożar (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 25; B. Guerquin 1974, s. 147; L. Kajzer, S. Kołodziejski 2010, s. 203-204; S. Medeksza 1991, s. 37-39).

Odbudowy zniszczonego założenia podjął się około 1618 roku biskup Marcin Szyszkowski (1616-1630), za czasów którego przebudowano umocnienia podzamcza i wzniesiono bramę wschodnią w formie beluardy. Być może jakieś prace remontowe na zamku prowadzono jeszcze w 1624 roku. Kilkanaście lat wcześniej przebywał tam Zygmunt III Waza. natomiast w 1637 roku warownia była domem Cecylii Renaty, córki księcia Ferdynanda, przyszłej żony Władysława IV Wazy. Wygląd zamku z tego okresu przedstawia rycina na sztychu Dahlberga (KZS, t. III, z. 2, s. 8; SGPol., t. III, s. 273; A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 26; J. Lewicki 1997, s. 60; S. Medeksza 1991, s. 37-39).

Zbudowana wielkim wysiłkiem, wspaniała rezydencja biskupów krakowskich została zdobyta i zniszczona w trakcie potopu szwedzkiego w 1655 roku. Dokładny opis wydarzeń z tego okresu dają M. Nagielski, K. Kosarzeczki, Ł. Przybyłek, A. Haratym (2015, s. 428-429. Zob. także: A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 27). Zamek został zdobyty po półdniowym oblężeniu, 17 września 1655 roku, gościł na nim również król Karol X Gustaw. Spaleniu uległ z pewnością zamek dolny wraz z całą zabudową, zniszczenia uniknęła natomiast część górna (zamek górny) założenia. Już rok później przystąpiono do odbudowy zniszczeń, jednak najazd wojsk Jerzego Rakoczego w 1657 roku zaprzepaścił rozpoczęte prace. Wkrótce znowu rozpoczęto roboty naprawcze, o czym informuje nas lustracja z 1668 roku, przeciągały się one jednak co najmniej do 1670 roku. Świadczy o tym napis umieszczony nad bramą (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 27; J. Lewicki 1997, s. 60; M. Nagielski *et all* 2015, s. 429; J. Wiśniewski 1911, s. 55). Pomimo prowadzonych prac rezydencja nie odzyskała już dawnego blasku. Z zabudowań podzamcza odbudowano jedynie dom starostów, sam zamek dolny pełnił od tej pory już tylko rolę gospodarczą.

Do znaczącej restauracji zamku przystąpiono z inicjatywy biskupa Jana Lipskiego (1732-1746) w połowie XVIII wieku, kontynuowano je następnie za czasów Andrzeja Załuskiego. Niewielkie prace konserwatorskie prowadzono również w 1760 i 1782 roku z nakazu biskupa Kajetana Sołtyka (A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 27; J. Lewicki 1997, s. 60). Jednak już osiem lat później warownia była w ruinie. W 1791 roku brama wschodnia z budynkiem starościńskim zostały zniszczone przez pożar. Zamek został poważnie uszkodzony w trakcie walk wojsk rosyjskich z konfederatami barskimi (J. Wiśniewski 1911, s. 58; SGPol., t. III, s. 273). Zachowany inwentarz z 1789 roku opisuje już bardzo zniszczoną warownię, bez okien, szyb, ze zgniłymi podłogami, zepsutymi zamkami i porozwalanymi piecami kaflowymi. Nie posiadała ona już wówczas żadnych realnych możliwości obronnych. 22 lipca 1789 roku decyzją Sejmu Wielkiego zajęto dobra biskupstwa krakowskiego, w tym zamek w Iłży, który przeszedł na własność Skarbu Państwa. W tym czasie użytkowano już tylko jego niewielką część. Reszta opuszczonych pomieszczeń i budowli popadała w ruinę. Po upadku Państwa Polskiego ruiny stały się własnością zaboru austriackiego. Zachowane budynki przeznaczono na cele wojskowe i szpitalne. Następnie, po opuszczeniu zamku przez wojska

austriackie, niektóre pomieszczenia miejscowi wykorzystywali jako miejsca zabaw i schadzek. Rozpoczęto także rozbieranie murów w celu pozyskania materiału budowlanego (SGPol., t. III, s. 273; A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 64; J. Lewicki 1997, s. 63-64; J. Wiśniewski 1911, s. 58).

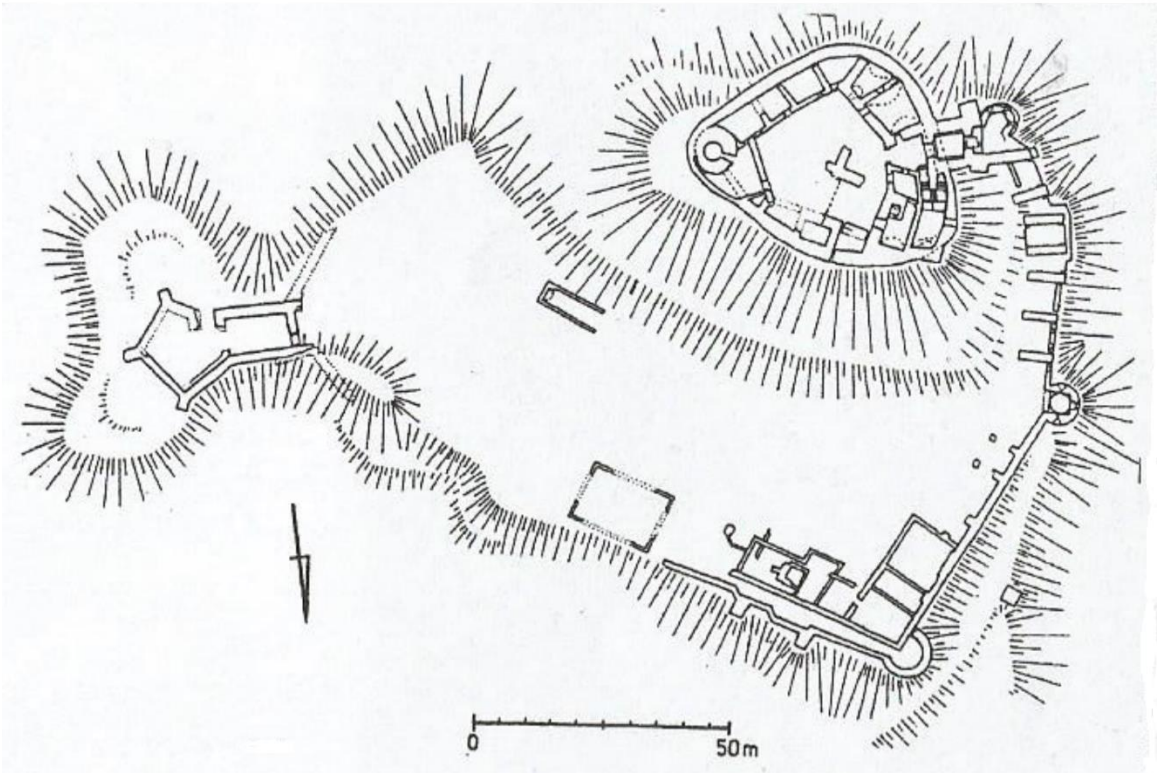
6.1. Jan Muskata lub Jan Grot

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1962 (archeologiczno-architektoniczne, J. Rozpędowski, J. Kaźmierczyk, E. Różycka, J. Paprocki); 1971-1978 (archeologiczno-architektoniczne, S. Medeksza, A. Kudła); 2009 (archeologiczno-architektoniczne, Z. Lechowicz); 2011-2012 (archeologiczne, nieinwazyjne, R. Zapłata); 2017- do chwili obecnej (archeologiczno-architektoniczne).

8. Zamek zbudowany został na wysokim wzgórzu, wznoszącym się około 42 m nad poziomem rzeki Iłżanki. Rozległa warownia składa się z dwóch części, zamku górnego i zamku dolnego (podzamcza). Prowadzone od wielu lat badania archeologiczne umożliwiły w miarę dokładne rozpoznanie faz rozbudowy tegoż ważnego zamku biskupów krakowskich. Na ich podstawie wyróżnić można cztery główne fazy rozbudowy obiektu. Faza I nie posiada ścisłego datowania, jak już wyżej wspomniano część badaczy uważa, że początki zamku sięgają przełomu XIII i XIV wieku, druga grupa z kolei sądzi, ze wzniesiono go w I połowie XIV wieku z inicjatywy Jana Grota. Badania archeologiczne nie doprowadziły jednak do odkrycia materiałów ruchomych ani elementów architektonicznych, które można by datować na koniec XIII stulecia. Budowę zamku rozpoczęto zapewne od postawienia wieży cylindrycznej, ulokowanej w południowo-wschodniej części wzgórza, wzniesionej z łamanego kamienia wapiennego układanego warstwowo i łączonego zaprawą wapienną. Wejście do budowli obramowane zostało ostrołukowym portalem i znajdowało się powyżej odsadzki, natomiast w grubości muru istniały schody. W tej samej fazie wzniesiono kamienny mur obronny (być może budowany odcinkowo, zaczynając od strony wschodniej), bramę wjazdową znajdującą się w kurtynie zachodniej oraz znany tylko z zarysu budynek mieszkalny. Uformowane w ten sposób założenie – zamek górny – zajmował obszar o powierzchni bliski 1500 m^2 i posiadał rzut zbliżony do trójkąta (B. Guerquin 1974, s. 147;L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 203; Z. Lechowicz 2011, s. 37; J. Lewicki 1997, s. 59; S. Medeksza 1991, s. 33-36). Faza II datowana jest na przełom XIV i XV wieku (B. Guerquin 1974, s. 147) lub XV stulecie (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 203; J. Lewicki 1997, s. 59). Przystąpiono wówczas do rozbudowy systemu bramnego. Bramę poprzedzono przedbramiem w formie wieży, wystającej przed lico murów, wzmocnionej masywnymi skarpami. Przejazd wiódł na osi wzniesionego dzieła obronnego. Równocześnie wzdłuż zachodniego muru kurtynowego zbudowano szereg kamiennych filarów, na których posadowiono drewniany most o szerokości 7 m i stanowiący jedyny dojazd do zamku. Ostatnie przęsło posiadało formę zwodzonego mostu. Charakterystycznym elementem wjazdu było załamanie drogi wjazdowej, która tuż przed bramą ostro skręcała, prostopadle do zamku. Analogiczne rozwiązanie znajdowało się na zamku w Pińczowie. W fazie tej, zapewne z inicjatywy Zbigniewa Oleśnickiego wzniesiono także kaplice zamkową (B. Guerquin 1974, s. 147; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 203; J. Lewicki 1997, s. 59; S. Medeksza 1991, s. 36-37). W fazie III przypadającej na 1. połowę

XVI wieku nastąpiło przekształcenie średniowiecznej warowni w renesansową rezydencję. Rozebrano starsze gotyckie zabudowania, a w ich miejsce postawiono regularną zabudowę, opartą o wewnętrze lico murów obronnych i okalającą dziedziniec. Teren podzamcza otoczono nowym murem kamiennym. Wzdłuż zewnętrznego lica XV-wiecznych filarów mostowych wzniesiono nowy mur kurtynowy, wzmocniony trzema bastejami, z których jedną ulokowano u stóp bramy wyjazdowej, drugą w centrum, a trzecią w narożniku płn.-zach. Dwie z nich posiadały strzelnice kluczowe. Równocześnie od strony północnej wzniesiono nieznane i niezidentyfikowane dzieło obronne w formie grubego, oszkarpowanego muru, który oblicowano cegłą. Prowadzono także prace wewnątrz budynków, celem polepszenia warunków mieszkaniowych i reprezentacyjnych (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 203-24; J. Lewicki 1997, s. 61; S. Medeksza 1991, s. 37-39). W czwartej fazie, datowanej na 1. połowę XVII, skupiono się głównie na podzamczu, gdzie realizowano różne prace fortyfikacyjne oraz rozbudowywano zabudowę gospodarczą. Najważniejszym wówczas przedsięwzięciem była budowa beluardu broniącego bramy wschodniej zamku, którego narożniki wzmocniono skarpami. Jednocześnie wzniesiono kurtynę północną i basteję północno-zachodnią (J. Lewicki 1997, s. 61; S. Medeksza 1991, s. 39-42). Wygląd zamku z tego okresu przedstawiają nam źródła pisane w postaci lustracji i inwentarzy z XVI i XVII wieku publikowanych i omawianych przez J. Lewickiego (1997, s. 62-63), J. Wiśniewskiego (1911, s. 57-59), Z. Lechowicza (2011, s. 58-61) oraz P. Nowakowskiego (2011, s. 91-124), a także ikonograficzne, przede wszystkim rycina Eryka Dahlberga (zob. P. Nowakowski 2011, s. 77-91).

Ryc. 13. Rzut ruin zamku górnego i dolnego (wg. J. Lewicki 1997)

9. Powiązania Iłży z działalnością Wacława II i jego stronników, przede wszystkim Jana Muskaty rozpatrywać należy na kilku płaszczyznach. Już w 1294 roku czeski monarcha wydał dokument, w którym zwolnił biskupa krakowskiego od płacenia corocznej daniny w wysokości 20 grzywien srebra z Iłży i Tarczka (KKK I, nr 98)[1]. Większe znaczenie posiadał kolejny dokument, wydany przez Wacława II w dniu 20 czerwca 1295 roku na ręce Jana Muskaty, w którym biskup uzyskał zezwolenie na ufortyfikowanie *blancis et fossato munire* miast biskupich *ei per infrascripta loca forensia Episcopatus sui, videlicet Slawcow, Iszla, Tharczek et Kelcia* (KKK I, nr 101. Zob. także: P. Kocańda 2018, s. 321; T. Pietras 2001, s. 62). Zanim omówimy konsekwencje tego aktu, warto zastanowić się jeszcze nad kwestią translokacji Iłży. Zdaniem F. Kiryka (1985a, s. 13-14; 1994, s. 48) nie można dokładnie stwierdzić do którego miasta – starego czy nowego, odnoszą się oba wyżej cytowane dokumenty, *zwłaszcza, że zniszczenia starego miasta – jeżeli istotnie o jego przeniesieniu na inne miejsce miał decydować jakiś kataklizm – mogło nastąpić też w 1307 roku w okresie walk Łokietka z biskupem Muskatą* (F. Kiryk 1994, s. 48). Z kolei A. Bednarczyk, B. Stanisławek oraz J. Szymański (1979, s. 21), J. Widawski (1973, s. 135-136) oraz S. Kołodziejski (1996, s. 145) uważają, że Muskata otoczył umocnieniami już nowolokowane miasto. Można wysunąć przypuszczenia, które nie może być na razie podparte dowodami historycznymi i archeologicznymi, iż to Jan Muskata rozpoczął zabiegi mające na celu lokację miasta na nowym miejscu. Spowodowane było to przede wszystkim chęcią rozwoju gospodarczego Iłży. Z tego też względu wybrano dogodniejsze oraz obronne miejsce, na którym po 1294 roku doszło do lokacji nowego miasta. W związku z podjętą akcją wystarał się on u Przemyślidy o zgodę na zbudowanie fortyfikacji wokół nowopowstałej osady. Być może temuż biskupowi przypisać należy także organizację iłżeckiego klucza majątkowego, który jak uważa K. Modzelewski (1980, s. 472. Zob. także S. Kołodziejski 2016, s. 809), powstał na przełomie XIII i XIV wieku.

Jak wyżej było wspomniane, w 1295 roku Jan Muskata uzyskał przywilej, na mocy którego mógł ufortyfikować miasta biskupie, m. in. Iłżę. Otoczył on wówczas nową Iłżę umocnieniami drewniano-ziemnymi w postaci fos i wałów, ich relikty nie zachowały się jednak do czasów obecnych oraz nie natrafiono na nie w trakcie nadzorów archeologicznych. Podstawowe informacje na temat średniowiecznych obwarowań Iłży zebrali autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (t. III, s. 272-273), *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* (t. III, z. 2, s. 4-5), T. Szydłowski (1928, s. 136) i P. Morawski (1960, s. 50), najlepiej zrobił to jednak J. Widawski (1973, s. 133-138). Cała literatura zgodnie przyjmuje, że kamienne mury Iłży wzniósł w drugiej połowie XIV wieku biskup krakowski Florian z Mokrska (zob. SGPol., t. III, s. 272; A. Bednarczyk, B. Stanisławek, J. Szymański 1979, s. 24; S. Kołodziejski 1996, s. 145; J. Widawski 1973, s. 135-136; J. Wiśniewski 1911, s. 55). Podstawą takich wniosków jest zapis Jana Długosza, który budowę fortyfikacji Bodzentyna i Iłży przypisał temu infułatowi – *et tam Bodzanczin, quam Islza oppida muro et turribus cinxit* (*Cat. Crac.*, s. 416; MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 200). Kamienne mury obronne biegły zapewne po linii starszych, drewniano-ziemnych umocnień, wzniesionych przez Jana Muskatę. Kwestię umocnień miejskich Iłży, zarówno tych pierwotnych, jak i późniejszych, z 2. połowy XIV wieku muszą wyjaśnić badania archeologiczne prowadzone na terenie miasta.

W punkcie 6 wspominano, że część badaczy wiąże początki kamiennego zamku z końcem XIII wieku. Za taką chronologią optują: J. Widawski (1973, s. 133, przypis 3), autorzy *Katalogu zabytków sztuki* (t. III, z. 2, s. 8) oraz A. Bednarczyk, B. Stanisławek i J. Szymański

(1979, s. 24-25). Sugestie co do wcześniejszego powstania zamku wysuwali także A. Włodarek i A. Siemaszko (*Architektura Gotycka*…, t. II, s. 95), S. Kołodziejski (1996, s. 144-145; 2016, s. 810) oraz S. Medeksza (1991, s. 29-47). Warto tutaj zacytować A. Bendarczyka, B. Stanisławka oraz J. Szymańskiego (1979, s. 25), którzy pisali: *Inicjatywę wzniesienia zamku murowanego przypisać można Janowi Muskacie, stronnikowi króla Wacława II, zaś z rządami czeskimi w Małopolsce związać można próby nowego systemu fortyfikacyjnego*[2]. W podobnym tonie wypowiadał się P. Nowakowski (2011, s. 79): *Analiza źródeł pisanych i opracowań historycznych skłania do upatrywania początków iłżeckiego zamku kamiennego w okresie pontyfikatu biskupa krakowskiego Jana Muskaty.* […]. *W dniu 20 VI 1295 roku w Pradze biskup Jan otrzymał przywilej od króla Wacława II na obwarowanie swoich czterech loca forensia: Sławkowa, Kielc, Iłży i Tarczku. Tego rodzaju zabezpieczenia wznoszono przy osadach mających ważne znaczenie gospodarcze i strategiczne. W przypadku Iłży trudno przyjąć, aby rządca miasta umacniał je, nie wykorzystując w pierwszej kolejności doskonałych warunków obronnych dominującego nad nim wzgórza.* […]. *Mając na uwadze zaangażowanie Muskaty w fortyfikowanie swoich dóbr oraz doskonałość miejsca, można sądzić, że to on rozpoczął wznoszenie kamiennego zamku Iłża. Prace musiały być przerwane podczas jego wygnania na Śląsku (1307-1317). Po powrocie z banicji, Muskata podporządkował się Łokietkowi oraz kapitule porzucając swoje aspiracje możnowładcze i intensywną walkę polityczną. Prawdopodobnie prace na zamku kontynuował biskup Jan Grot*. Za wcześniejszą chronologią założenia opowiadał się również J. Rozpędowski, sugerując że zamek mógł istnieć w XIII wieku, jednak jego pierwsze murowane elementy (wieża, mury obwodowe) wzniesiono dopiero w kolejnym stuleciu (zob. J. Widawski 1973, s. 133, przypis 3). Być może zatem początki zamku w Iłży należałoby wiązać z Janem Muskatą, który był najpewniej również inicjatorem translokacji ośrodka miejskiego, umocnionego następnie, po 1295 roku, wałami drewniano-ziemnymi. Jeżeli okazałoby się to prawdą, z działalnością tegoż biskupa należałoby łączyć przede wszystkim budowę cylindrycznej wieży obronnej, posiadającej liczne analogie na terenie Małopolski, datowane na przełom XIII i XIV wieku, wśród których wymienić trzeba przede wszystkim Lipowiec (nr kat. 1). Nie wykluczone, że Muskata rozpoczął budowę kamiennego obwodu obronnego. Świadczy o tym etapowe wznoszenie tego elementu fortyfikacji, gdzie najpierw powstał odcinek wschodni, a dopiero, być może już za czasów Jana Grota pozostałe fragmenty. Ze źródeł datowanych na XIII i XIV wiek wiemy, że na zamku rezydowali *familiares* biskupów, a więc Jan Muskata mógł tam utrzymywać załogę zbrojną (zob. M. Friedberg 1938, s. 165-215). Kwestie chronologii zamku i ewentualnych powiązań jego początków z Janem Muskatą powinny wyjaśnić dalsze skrupulatne badania archeologiczne.

10. koniec XIII?/I poł. XIV w. – pocz. XIX w.

11. Galicka I., Nawoik K., *Iłża. Baszta zamkowa*, Warszawa 1956, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu; Kononowicz W., *Sprawozdanie z badań urbanistycznych w Iłży*, Wrocław 1972, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu; Kudła A., *Sprawozdanie z badań architektoniczno-archeologicznych prowadzonych na terenie zamku w Iłży w 1971-1972*, Wrocław 1978, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura

w Radomiu; Lalik T., Kalinowski W., Szymanowski W., *Iłża. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1958, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu; Rozpędowski J., Kaźmierczyk J., Różycka E., Paprocki J., *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w roku 1962 przez Katedrę Historii Architektury Polskiej Politechniki Wrocławskiej*, Wrocław 1962, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu; Zapłata R., *Sprawozdanie "Badania nieinwazyjne z zastosowaniem metod fotogrametrycznych i teledetekcyjnych – zamek w Iłży"*, Iłża-Warszawa 2012, mps. archiwum Mazowieckiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Radomiu.

12. *Architektura Gotycka w Polsce*, t. 2, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 95-96; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 146-148; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 202-204; *Katalog zabytków sztuki w Polsce*, t. III, z. 2, oprac. J. Łoziński, B. Wolff, Warszawa 1957, s. 8-9; Kędzierski M., Zapłata R., Fryśkowska A., Wilińska M., Deliś P., *Dokumentacja i modelowanie 3D ruin w Iłży*, [w:] *Zamki w ruinie – zasady postępowania konserwatorskiego*, red. B. Szmygin, P. Molski, Warszawa-Lublin 2012, s. 147-158; Kiryk F., *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą do końca XIV stulecia*, „Studia Kieleckie", t. 1, 1985, z. 45, s. 9-44; *idem*, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 47-63; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-147; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; Kudła A., Medeksza S., *Iłża, woj. radomskie*, IA, t. 11, 1978, s. 167-168; Lechowicz Z., *Zamek górny w Iłży w świetle konserwatorskich badań architektoniczno-archeologicznych wykonanych w 2009 roku*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubickiego, Kielce-Iłża 2011, s. 35-76; Lewicki J., *Dzieje i architektura zamku w Iłży. Problematyka badawcza i konserwatorska*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 57-83; *idem*, *Ochrona i konserwacja ruiny – przemiany metod na przykładzie Mazowsza*, [w:] *Historyczne ruiny – ochrona, użytkowanie, zarządzanie*, red. B. Szmygin, Warszawa 2018, s. 117-134; Marciniak-Kajzer A., *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, 1996, s. 97-110; Medeksza S., *Le Château des eveques de Cracovie a Iłża. Remarques sur le développement spatial*, "Acta Universitatis Lodziensis". Folia Archaeologica, t. 14, 1991, s. 29-47; Medeksza S., Kudła A., Rozpędowski J., *Iłża woj. radomskiego*, IA, t. 10, 1977, s. 194-195; Nierychlewska A., *Budownictwo obronne powiatu radomskiego w okresie od XIII do XVIII w.*, Radom 2002; Nowakowski P., *Architektura zamku Iłża według ryciny Eryka Dahlbergha i spisów inwentarzowych z lat 1630-1789*, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubickiego, Kielce-Iłża 2011, s. 77-126; Przeniosło J., Jagodziński A., Herbich T., Misiewicz K., *Iłża, woj. radomskie. Bad. geofizyczne*, IA, t. 11, s. 1978, s. 168-169; Salm J., *Problematyka*

konserwatorska dawnego zamku biskupów krakowskich w Iłży, [w:] *Z dziejów budownictwa rezydencjonalno-obronnego na ziemi iłżeckiej*, red. D. Kalina, R. Kubicki, Kielce-Iłża 2011, s. 127-140; SGPol., t. III, s. 271-275; Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; Wiśniewski J., *Monografia dekanatu Iłżeckiego*, Radom 1911; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 442-443; Zapłata R., *Nieinwazyjne metody w badaniu i dokumentacji dziedzictwa kulturowego – aspekty skanowania laserowego w badaniach archeologicznych i architektonicznych*, Warszawa 2013, s. 111-185.

13. -

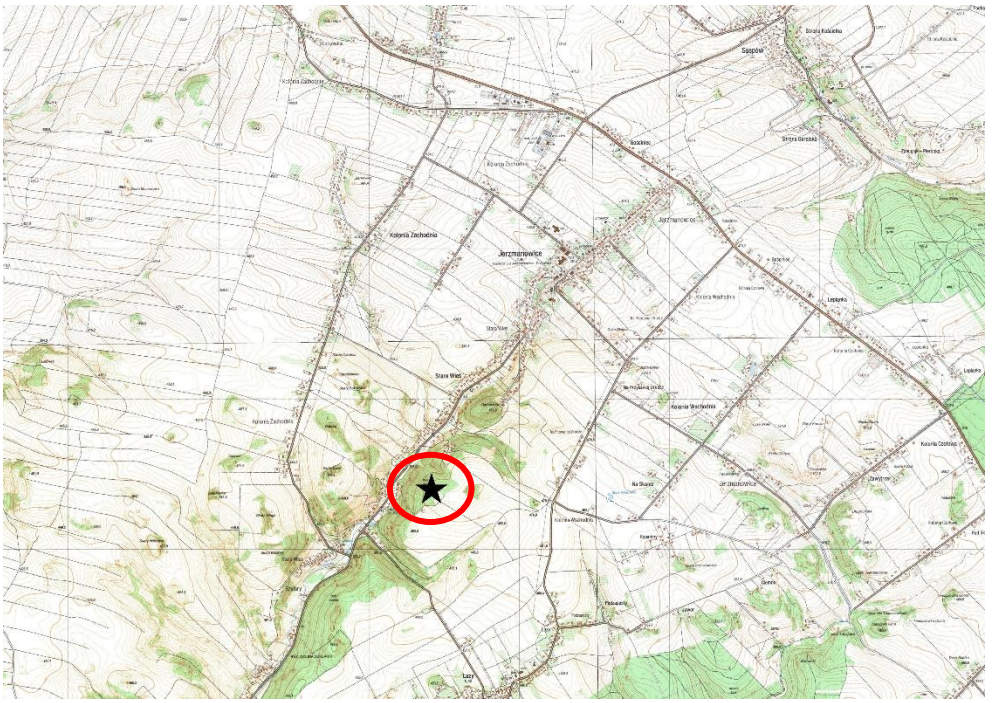
[1] A. Bendarczyk, B. Stanisławek oraz J. Szymański (1979, s. 21) uważają, że Iłża, jako miasto, wymieniona została po raz pierwszy właśnie w dokumencie Wacława II z 1294 roku.
[2] Aczkolwiek autorzy ci samą wieżę cylindryczną datowali na 1340 roku.

Numer katalogu: 14

Gród w Jerzmanowicach

1. Jerzmanowice, gm. Jerzmanowice-Przeginia, pow. krakowski

1.1. Małopolska
(ziemia krakowska)

2. Gród/ drewniano-ziemne
castrum/fortalicium

3. 1335 – *item de Hermanni villa* (MPV I, nr 203, s. 372)

4. -

5. Relikty warowni położone są na terenie Jerzmanowic, w części zwanej Starą Wsią, w odległości około 20 km na północy-zachód od Krakowa, tuż przy krawędzi lewego brzegu rzeki Szklarki.

6. Grodzisko odkryte zostało w 2014 roku przez Michała Wojenkę z Uniwersytetu Jagiellońskiego, nie jest zatem notowane w literaturze przedmiotu. O warowni nie wspominają także źródła pisane. Sama wieś po raz pierwszy wzmiankowana jest przy okazji rejestrów świętopietrza w 1335 roku, gdzie określona jest mianem *Hermanni villa* (MPV I, nr 203, s. 372). Jest to nazwa patronimiczna, która wzięła się od imienia zasadźcy miejscowości, bliżej nieznanego nam Hermana. W 1356 roku po raz pierwszy wzmiankowany jest sołtys, zasiadający w tym czasie w sądzie najwyższym prawa magdeburskiego na zamku krakowskim (ZDM VIII, nr 2531; SHGKr. II, z. 2, s. 301). W 1388 roku urząd sołtysa dzierży Grzegorz, natomiast w okresie od 1388 do 1393 Herman herbu Turzyna (SHGKr. II, z. 2, s. 301). W późniejszym czasie osada przynależała do starostwa ojcowskiego, o czym świadczy dokument Władysława Jagiełły, w którym ten zastawia Janowi Mężykowi zamek Ojców wraz z przynależnościami, do których zaliczają się Jerzmanowice (SHGKr. II, z. 2, s. 301). W świetle niewielkich badań, przeprowadzonych w 2015 roku przez M. Wojenkę (2016, s. 663-673; 2018, s. 349-353), czas funkcjonowania warowni określić należy na okres od 2. połowy XIII do początku lub też 1. połowy XIV wieku. Niestety stan rozpoznania warowni nie pozwala na określenie fundatora założenia. Należy jedynie domniemywać, iż wzniesiono ją z polecenia któregoś z książąt walczących o tron krakowski (np. Henryk Probus, Władysław Łokietek czy Wacław II) lub też któregoś z ich urzędników. Nie można także wykluczyć hipotezy, że inicjatorem budowy był przedstawiciel miejscowej elity politycznej. Spore problemy sprawia także określenie kresu użytkowania grodu. Z pewnością nastąpił on gwałtownie, wskutek ataku i pożaru, czego dowodzą ślady spalenizny

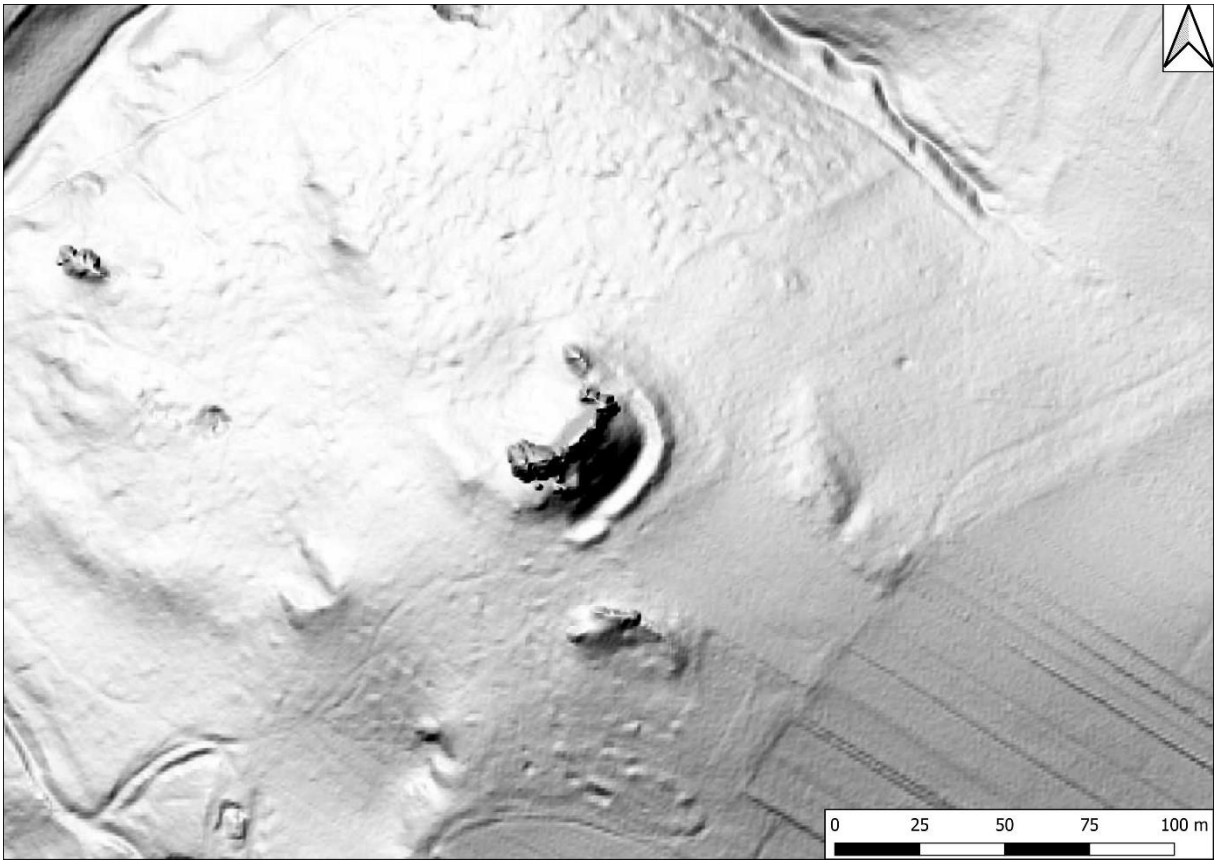
odkryte w czasie badań. Michał Wojenka (2016, s. 670) wskazuje trzy możliwości. Pierwsza związana jest z trzecim najazdem tatarskim na Małopolskę, który mógł sięgnąć obszaru Jury Krakowsko-Częstochowskiej. Taki obród zdarzeń sugerować mogą dwa groty strzał o wschodniej proweniencji, odkryte w warstwie związanej z destrukcją obiektu. Pierwszy odznacza się łukowatym, względnie deltoidalnym ostrzem liścia, drugi natomiast reprezentuje tym igłowaty, charakteryzujący się silnie wydłużonym liściem o graniastym przekroju. Zabytki te wiązane są także z drugą możliwością, iż obiekt został zniszczony w czasie walk pomiędzy Władysławem Łokietkiem, a Henrykiem Probusem. Groty zaś byłyby śladem pomocy udzielonej księciu kujawskiemu przez Lwa Halickiego w 1289 roku. Trzecia alternatywa mówi, że do upadku warowni doszło w trakcie walk o panowanie nad Krakowem na przełomie XIII i XIV wieku, których areną była także Wyżyna Krakowsko-Częstochowska. Tutaj należy wskazać przede wszystkim na wojny pomiędzy Wacławem II i jego stronnikami, w szczególności Janem Muskatą a Władysławem Łokietkiem. Być może warownię zniszczono w końcowym etapie rządów czeskich, w więc w okresie 1304-1306.

6.1. W chwili obecnej niemożliwy do ustalenia, być może któryś z książąt krakowskich panujący w okresie od połowy XIII do początku XIV wieku lub też przedstawiciel miejscowej elity.

6.2. Z uwagi na stan badań trudny do jednoznacznego określenia, być może książęcy/monarszy lub też prywatny.

7. 2015 (archeologiczne, M. Wojenka).

8. Głównym elementem warowni jest okazały ostaniec zbudowany z skały wapiennej, którego rozmiary u podstawy sięgają 30 x 12 x 20 m, natomiast wysokość waha się od 10 do 15 m. Po północno-zachodniej stronie przybiera on postać skalnej ściany o pionowym przebiegu. Od strony południowo-wschodniej skała jest wyraźnie rozczłonkowana, tworząc swego rodzaju niewielkie wypłaszczenie o rozmiarach 3-4 x 6 m. Z jednej strony jest ono ograniczone przez pnącą się w górę ścianę, z drugiej zaś zakończone jest stokiem. Na zewnątrz, po stronie wschodniej, północno-wschodniej i południowo-wschodniej zachowały się pozostałości wału obronnego, który przybiera postać podkowiastą, jednak analiza terenu wskazuje, że kontynuował się on także po zachodniej stronie, biegnąc po stromym stoku. Szerokość u podstawy, w najszerszym punkcie wynosi 6-7 m. Brak widocznych śladów fosy po zewnętrznej stronie wału (z uwagi jednak, że teren ten był użytkowany rolniczo, mogła ona zostać zniszczona, o ile w ogóle istniała). Całość założenia mieści się na powierzchni 15 arów, należy jednak zaznaczyć, iż z uwagi na charakter ostańca i jego strome stoki wewnętrza przestrzeń użytkowa warowni była bardzo niewielka, przez co nie mogła pomieścić dużej zabudowy. Ta ostatnia nie została dobrze rozpoznana. M. Wojenka (2016, s. 666), przypuszcza, że na szczycie istniała budowla drewniana o plecionkowych ścianach, pokrytych warstwą gliny. Wykluczyć należy istnienie wieży. Brak przekopów przez wał uniemożliwia opisanie jego konstrukcji.

Ryc. 14. Grodzisko w Jerzmanowicach w obrazie lotniczego skaningu laserowego (LiDAR, oprac. P. Kocańda 2019)

9. Stan badań obiektu uniemożliwia nam jednoznaczne powiązanie grodziska z inicjatywą budowlaną Wacława II i jego stronników. Możemy jedynie domniemywać, że czeski monarcha lub któryś z jego starostów wznieśli warownię, której celem było umocnienie panowania nad nowo podbitymi ziemiami oraz zabezpieczenie Krakowa przed ewentualnym atakiem z północy. Z uwagi jednak na charakter odkrytych zabytków ruchomych, niewielką powierzchnię stanowiska oraz rodzaj obiektu zaliczyć go trzeba do założeń pełniących zadania czysto militarne. Mogła zatem to być placówka lub obóz wojskowy. W początku wieku XIV, w czasie upadku władzy czeskiej na ziemiach polskich (1304-1306) mogła być obsadzona przez odziały najemników Jana Muskaty, których zadaniem było łupienie pobliskich miejscowości, utrzymanie władzy Przemyślidów i walka z siłami Łokietka. Bardzo możliwe, że wówczas doszło do jej ostatecznego upadku.

10. II poł. XIII – I poł. XIV w

11. Archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.

12. Leszczyńska-Skrętowa Z., *Jerzmanowice,* [w:] SHGKr., cz. II, z. 2, s. 301-302; Wojenka M., *Jerzmanowice-Stara Wieś. Nowo odkryta warownia średniowieczna na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej,* [w:] *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się*

słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego, red. B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn, Kraków-Rzeszów 2016, s. 663-673; *idem, Najnowsze badania archeologiczne budownictwa obronnego na Jurze Ojcowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 337-371.

13. Funkcjonowanie grodu średniowiecznego poprzedzała starsza faza, wiązana przez autora badań z kulturą łużycką, reprezentowaną przez fragmenty naczyń glinianych, odkryte w stropie warstwy 3, zalegającej bezpośrednio na skale calcowej. Nie było to raczej stałe i osiadłe osadnictwo, a krótkotrwała obecność przedstawicieli tej grupy kulturowej na tym stanowisku.

Numer katalogu: 15

Wieża „Baszta” w Kazimierzu Dolnym

1. Kazimierz Dolny, gm. *loco*, pow. puławski

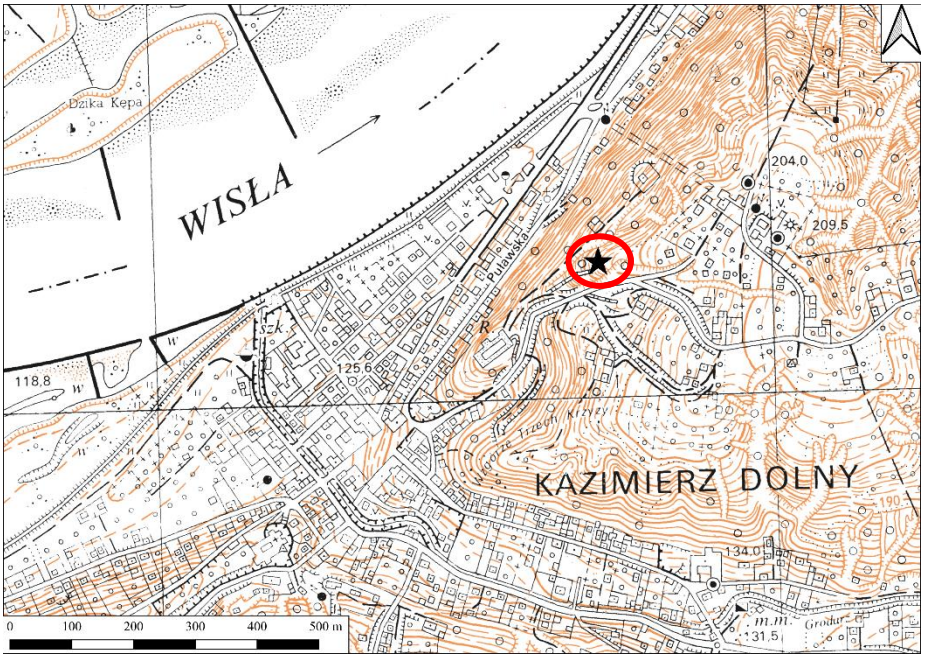
1.1. Małopolska (ziemia lubelska)

2. Wieża cylindryczna

3. 1249 – *et prepositus dominarum de Kazimirz* (MPH s. n. VI, s. 27)

4. -[1]

5. Ruiny zamku w Kazimierzu Dolnym położone są w północno-wschodniej części miasta, w odległości około 150 m od rynku, na wzgórzu, wyodrębnionym z nadwiślańskiej skarpy, 180 m dalej, na wschód od zamku znajduje się wieża cylindryczna, zbudowana na wyraźnie odciętej i o około 20 m wyższej partii wzgórza.

6. Początki Kazimierz Dolnego, pomimo obfitej literatury na jego temat, nie zostały jeszcze wyjaśnione. W sprawie genezy tego ośrodka wypowiadali się zarówno archeolodzy (zob. A. Rozwałka, R. Niedźwiadek 2004, s. 61-67; M. Supryn 2000, s. 69-92), historycy (zob. W. Husarski 1953; K. Pisarek-Małyszek 2009; J. Rajman 1990, s. 25-33; H. Rutkowski 1965) oraz historycy architektury (zob.: J. Teodorowicz-Czerepińska 1981, s. 13-27). Z pewnością osada ta swymi korzeniami sięga głęboko w XIII, a może nawet XII wiek i należy do najstarszych w tej części ziemi lubelskiej. A. Rozwałka i R. Niedźwiadek (2004, s. 61-63) sugerują, że w XII wieku doszło do translokacji ośrodka osadniczego skupionego wokół grodziska w Podgórzu na obszary wokół późniejszego Kazimierza Dolnego, gdzie od tego stulecia notowane jest intensywne osadnictwo. Ich zdaniem przesuniecie to miało związek ze zmianami koryta Wisły i wytworzeniem się dogodnej przeprawy w Wojszynie. Podobną sugestię zgłosiła J. Teodorowicz-Czerepińska (1981, s. 18-19), która stwierdziła, że po upadku starej przeprawy w Sieciechowie, większego znaczenia nabrał szlak na Kazimierz i tamtejszy bród. Wcześniej, hipotezę tę zgłosiła T. Dunin-Wąsowicz (1957, s. 453), z tą różnicą, że do upadku przeprawy w Sieciechowie dojść miało w początku XIV wieku.

Z całą pewnością przeprawa przez Wisłę w Kazimierzu Dolnym-Wojszynie była czynnikiem sprzyjającym rozwojowi osady, co podkreślali już różni badacze (K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 64-65; R. Szczygieł 1990, s. 37). Wpływ na to miały także biegnące tędy

szlaki handlowe łączące Ruś i Małopolskę z Pomorzem i Wielkopolską (zob.: K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 64-67; J. Teodorowicz-Czerepińska 1981, s. 24). Wreszcie funkcjonowała tutaj komora celna, wzmiankowana w 1350 roku, jednakże początkami sięgająca odległych czasów, skoro w dokumencie określono ją jako *thelonea antiqua* (K. Maleczyński 1926, s. 14).

Omawiając początki Kazimierza Dolnego nie sposób pomiąć wzmianki zawartej w *Księdze Uposażeń* Jana Długosza. Zapisał on, że Kazimierz (Sprawiedliwy) podarował norbertankom z klasztoru na krakowskim Zwierzyńcu swoje wsie w pobliżu Wisły, na ziemi lubelskiej, Skowieszyn, Wietrzną Górę, Krampę, Wojszyn, Rzeczycę, Jaworzec. Dalej kronikarz pisze, że *w miejscu które Wietrzną Górą niegdyś było nazwane* […] *miasto królewskie i zamek przez króla Kazimierza II pobudowane* (DLb. III, s 59). Jak ustalił J. Rajman (1990, s. 25) do nadania tego doszło pomiędzy 1173 a 1177 rokiem i miało ono związek z buntem możnych przeciwko Bolesławowi Kędzierzawemu, zatem była to forma rekompensaty i rewanżu dla klasztoru. Nie czuję się kompetentny, aby analizować ten przekaz, zresztą nie taki jest cel tego opracowania, odsyłam zatem do obszernej na ten temat literatury (zob.: K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 15 i nast.; J. Rajman 1990, s. 23-33; H. Rutkowski 1965, s. 7-12; J. Teodorowicz-Czerepińska 1981, s. 14-18). Wieś Wietrzna Góra, jak uważa część badaczy, została zastąpiona w połowie XIII wieku Kazimierzem Dolnym (S. Kuraś 1983, s. 258). Pierwsza wzmianka o interesującej nas osadzie pochodzi z 1249 roku i została zapisana w *Roczniku kapituły poznańskiej*. Czytamy tam, że podczas rozgraniczenia dwóch wsi położonych nad Pilicą oraz Wisłą w ziemi czerskiej – dokładnie wsi Radzicowo należącej do biskupa poznańskiego oraz wsi Rozniszew (wówczas Ornesowo) obecny był *prepositus dominarum de Kazimirz* (MPH s. n. VI, s. 27). Według Długosza, wskutek najazdów Tatarów, Rusinów i Litwinów norbertanki musiały opuścić klucz skowieszyński, który następnie przeszedł w ręce królewskie (DLb. III, s. 59). Kwestia kiedy dokładnie i w jakich okoliczność doszło do odebrania zakonowi tych terenów budzi liczne kontrowersje. Przyjmuje się, że mogło te mieć miejsce w końcu XIII lub w XIV wieku z inicjatywy Władysława Łokietka (K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 49; H. Rutkowski 1965, s. 12; J. Teodorowicz-Czerepińska 1981, s. 16).

Parafia w Kazimierzu Dolnym wymieniona została po raz pierwszy w 1325 roku w spisach Świętopietrza (MPV I, s. 171). Na podstawie cytowanego wyżej przekazu Jana Długosza, badacze przypuszczają, że do lokacji Kazimierza Dolnego doszło w czasach panowania Kazimierza Wielkiego, aczkolwiek nie można wykluczyć, że miało to miejsce za rządów jego ojca (A. Berdecka 1982, s. 23; 1983, s. 335-336; W. Husarski 1953, s. 12-16; K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 68-73; R. Szczygieł 1990, s. 35-43; H. Rutkowski 1965, s. 13-16; J. Teodorowicz-Czerepińska 1981, s. 21-27). Tak przyjęte założenie umacniają wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie miasta (I. Kutyłowska 1987, s. 275-280; K. Pisarek-Małyszek 2009, s. 88-102; M. Supryn 2000, s. 77-86)

Sprawy genezy, chronologii i fundatora wieży omówione zostaną w punkcie 9, tutaj zasygnalizuję tylko, że wzniesiono ją najprawdopodobniej w końcu XIII wieku i pełniła zadania ochrony pobliskiej przeprawy z komorą celną, a także biegnących tędy szlaków komunikacyjnych. Zabezpieczała jednocześnie pogranicze przez najazdami od strony Rusi i Litwy.

W połowie XIV wieku zbudowano w Kazimierzu Dolnym, z inicjatywy ostatniego z koronowanych Piastów, zamek, który przejął część zadań starszej wieży, a jednocześnie przygotowany został do pełnienia nowych, przede wszystkim administracyjnych, jako siedziba

jednego urzędnika królewskiego. Ponadto zamek służył jako rezydencja monarsza i wreszcie, z uwagi na bliższe w stosunku do miasta położenie, zabezpieczał je przed atakiem. Wymieniony zostaje on po raz pierwszy w 1359 roku, w dokumencie Kazimierza Wielkiego, z którego wiemy, że zarządzał nim nieznany z imienia burgrabia, któremu poddane było okoliczne rycerstwo, np. ze wzmiankowanej wsi Sadurki (ZDM IV, nr 1009). Następnie pojawia się ponownie w roku 1379, kiedy dowiadujemy się, że Kazimierz Wielki nadał niegdyś kasztelanowi Wilczkowi zamek w Kazimierzu (AS II, nr 51). Jan Długosz budowę zamku wiązał z synem Władysława Łokietka - *miasto królewskie i zamek przez króla Kazimierza II są wybudowane* (DLb III, s. 59). Przekazy pisane zostały potwierdzone badaniami archeologicznymi, prowadzonymi w latach 70. XX wieku i od 2010 do 2014 roku, które dowiodły, że zamek wzniesiony został około połowy XIV w (zob.: M. Brykowska, W. Wółkowski 2018, s. 7-15; E. Mitrus 2015, s. 84-89; M. Supryn 2000, s. 73-77; J. Teodorowcz-Czerepińska 1987, s. 12-16). W kolejnych latach stał się siedzibą starostwa niegrodowego, dzierżawionego przez tenutariuszy. W XV wieku starostwem zarządzali przedstawiciele rodu z Ostrowa, Krystyn, Jan i Mikołaj. W 1509 roku przeszedł na własność Firlejów, którzy starostwo to utrzymali aż do 1644 roku. W 1655 roku wojska szwedzkie zajmują Kazimierz i tamtejszy zamek, w którym przez pewien czas przebywa Karol Gustaw. W kolejnych latach zostaje on jednak spalony i zniszczony. Wydarzenia te przyczyniły się do powolnego upadku warowni (M. Brykowska, M. Wółkowski 2018, s. 15-37; B. Guerquin 1974, s. 151-154; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 220-223; J. Teodorowicz-Czerepińska 1987, s. 16-30). Wieża cylindryczna nadal oczywiście funkcjonowała, stanowiąc odrębny, niezależny punkt obronny, strzegący zapewne przeprawy i zabezpieczający zamek od strony północnej. Niestety nie posiadamy żadnych źródeł pisanych na jej temat. Wiemy tylko, że w 1831 roku w *starej wieżycy zamkowej* schronili się członkowie powstania listopadowego, którzy stawili tutaj opór wojskom rosyjskim (E. Mitrus 2015, s. 73).

6.1. Wacław II

6.2. Monarsza

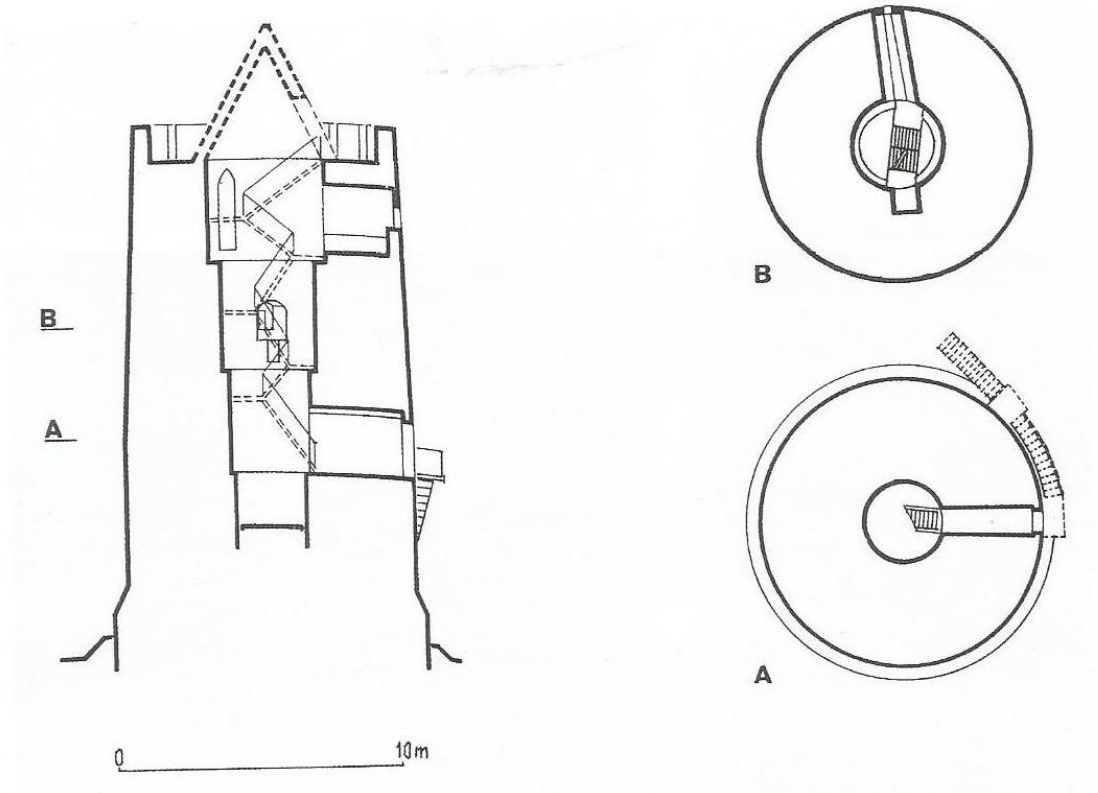
7. 2010-2013 (archeologiczno-architektoniczne, M. Brykowska, E. Mitrus, W. Wółkowski, R. Kunkel)[2].

8. Wieżę cylindryczną wybudowano w odległości około 180 m na wschód od zamku. Wznosi się ona ponad otaczający płaskowyż lessowy, panując nad całą doliną Wisły. Średnica obiektu wynosi 10 m, natomiast wysokość sięga 20 m. Grubość murów u podstawy ma 4,2 m i wraz z wysokością zmniejsza się do 3 m na samej górze. Wieżę wzniesiono z miejscowego, łamanego wapienia, w nieregularnym wątku z zachowaniem warstw wyrównawczych, łączonego zaprawą wapienną. Na końcu mur został zatarty w całości zaprawą celem uzyskania gładkiej powierzchni. Posadowiona została bezpośrednio na skale. Zwarzywszy na zmniejszającą się wraz z wysokością grubość murów, wieża nie ma pełnego cylindrycznego kształtu. J. Teodorowicz-Czerepińska (1987, s. 6) uważała, że posiada ona lekko beczkowaty kształt wieży. Genezy tego typu budowli, zresztą rzadko w Polsce występujących, jak zaznaczyła autorka, dopatrywała się w kręgu sasko-turyńskim. Warto jednak zaznaczyć, że również inne,

analogiczne dla Kazimierza Dolnego wieże posiadają różną grubość muru, większą w dolnych partiach, a mniejszą w górnych, przykładem może być np. Czchów lub Rytro.

Wewnątrz zachowały się ślady po czterech kondygnacjach, które podzielone były stropami. Najniższa o charakterze lochu o głębokości 6,7 m, druga, wejściowa posiada wysokość 4 m, następna 3,9, a najwyższa 3,3 m. Doświetlone były one niewielkimi, pojedynczymi oknami, osadzonymi w głębokich wnękach w grubości murów. Po obu stronach tych wnęk znajdują się wąskie sedilia. W najwyższej kondygnacji zachowały się relikty butlowego kominka. Wieża zwieńczona była krenelażem z blankami. Dodatkowo mogły istnieć tam drewniane hurdycje. Przykrywał ją stożkowaty hełm, oparty na wewnętrznym obwodzie ściany o średnicy pozostawiającej miejsce na chodnik dla obrońców. W trakcie badań architektonicznych stwierdzono występowanie otworów po maculcach (R. Kunkel 2017, s. 196-197).

Wejście do wieży znajduje się 6 m nad ziemią i prowadzi przez wąski otwór, przykryty trójkątnym sklepieniem z klinujących się bloków kamiennych. Do wieży najpewniej wchodziło się po drabinie. Pierwotnie w miejscu obecnych schodów i podestu, wspartych na stalowych prętach, istniał ganek podtrzymywany przez drewniane belki umieszczone w czterech otworach (zob. R. Kunkel 2017, s. 195). W starszej literaturze przypuszczano, że do budowli dostać się można było po drewnianej rampie, opartej na otaczających ją umocnieniach drewniano-ziemnych (H. Rutkowski 1965, s. 13-14; J. Teodorowicz-Czerepińska 1987, s. 5). W. Husarski (1953, s. 46-47) sądził ponadto że wejście połączone było z rampą za pomocą zwodzonego mostu, który w razie ataku można było podnieść. Aktualne wyniki badań archeologicznych wykluczają możliwość istnienia drewnianej tej ostatniej.

Ryc. 15. Plan i przekrój wieży cylindrycznej (wg. R. Kunkel 2017)

Omawiając sprawę wejścia, od razu należy poruszyć, wspomnianą już wyżej kwestię dodatkowych obwarowań, które miały otaczać budowlę. Ich istnienia dopatrywali się niegdyś badacze (zob.: B. Guerquin 1974, s. 154; W. Husarski 46-47; H. Rutkowski 1965, s. 13-14; J. Teodorowicz-Czerepińska 1975, s. 63; 1987, s. 5-8). Przeczą temu jednak aktualne badania wykopaliskowe. E. Mitrus prowadzący wokół budowli prace archeologiczne nie natrafił na żadne pozostałości umocnień. Jego zdaniem, nawet jeżeli istniały tam jakieś dodatkowe fortyfikacje to miały one formę wału drewniano-ziemnego. Jeżeli z wału tego przerzucona była do wejścia rampa, to musiałby sięgać wysokością do 6 m, a jego podstawa wynosiłaby kilka metrów szerokości. Stworzenie tak obszernej fortyfikacji wymagałoby pozyskania znacznej ilości ziemi, co równoznaczne jest z wykopaniem fosy, a po takiej nie ma śladów. Zdaniem autora wykopalisk wieża była samotną budowlą, nie otoczoną żadnymi dodatkowymi umocnieniami. Dopuszczać można istnienie jakieś drewnianej zabudowy przy wieży, ale po niej także nie pozostały żadne uchwytne w badaniach relikty (E. Mitrus 2015, s. 78-80).

Fakt występowania sediliów oraz reliktu kominka świadczą o możliwości zamieszkiwania wieży przez załogą zbrojną, przynajmniej krótkotrwałego. Niewykluczone, że drewniana zabudowa mieszkalna znajdowała się poniżej wieży, np. na terenie później zajętym przez zamek, aczkolwiek w trakcie badań tego obszaru, nie natrafiono na materiały starsze niż połowa XIV wieku (M. Supryn 2000, s. 74). Wieża zbudowana została na skraju wysokiej skarpy, z trzech stron ograniczonej stromymi krawędziami. Zatem była to zapewne budowla samotna, wolnostojąca, do której dostać się można było wąwozem, znajdującym się obecnie pomiędzy ulicą Zamkową a garbem terenowym, biegnącym w stronę budowli. Wystarczało zatem odciąć tę część od wzgórza za pomocą wału i fosy.

Początkowo przypuszczano, że wieża została w pewnym momencie nadbudowana o dodatkową kondygnację. Według J. Teodorowicz-Czerepińskiej świadczyć o tym miała zmiana wątku w górnych partiach, zanikająca odsadzka oraz inny rodzaj przesklepienia otworów. Modernizację tę wiązano z czasami Kazimierza Wielkiego (W. Husarski 1953, s. 46; H. Rutkowski 1965, s. 14; J. Teodorowicz-Czerepińska 1975, s. 63; 1987, s. 8-10). Badania architektoniczne wykazały jednak, że powstała ona w trakcie jednej fazy (R. Kunkel 2017, s. 198).

9. W starszej literaturze wieżę łączono z osobą Kazimierza Wielkiego. Uważali tak autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (t. III, s. 925-926), J. Czekierski (1913, s. 10-11), sądzący, że pełniła ona rolę latarni dla statków pływających po Wiśle. Z. Kaczmarczyk (1948, s. 281) łącząc budowę warowni z Kazimierzem Wielkim, stwierdził, że była to budowla z dwoma donżonami. Funkcję wieży, jako latarni odrzucił W. Husarski (1953, s. 10-12), który podkreślił znaczenie biegnących tędy szlaków handlowych. Według niego miał ją zbudować Kazimierz Wielki, jeszcze jako młody książę, w czasach panowania swego ojca. Uważał, że po ślubie Kazimierza z Aldoną Giedyminówną najazdy litewskie na ziemie polskie osłabły na tyle, że nie była konieczna budowa silnego zamku, broniącego przeprawy, dlatego też przyszły król ograniczył się do wzniesienia cylindrycznej wieży, otoczonej umocnieniami drewnianymi. Dopiero po 1340 roku, kiedy walki z Litwą rozgorzały na nowo, konieczna okazała się budowa silnego, w pełni murowanego zamku. H. Rutkowski (1965, s. 13-14) zakwalifikował wieżę do typowych, XIII-wiecznych budowli, powstających często w obrębie grodów drewniano-

ziemnych przekształcających się stopniowo w zamki murowane. Do budowy warowni miało dojść po przejściu Kazimierza Dolnego na własność monarchy. Zdaniem Rutkowskiego wieżę mógł wznieść Konrad mazowiecki, który w latach 40. XIII wieku zajął Małopolskę, badacz nie odrzucał jednak fundacji przez książąt ruskich. Ostatecznie stwierdził jednak, że jeżeli opis Długosza jest prawdziwy do obiekt ten zbudował Kazimierz Wielki, natomiast zamek właściwy, powstałby dopiero na przełomie XV i XVI w. B. Guerquin (1974, s. 151-154), opierając się na przekazie Długosza zaznaczał, że zamek składający się z dwóch elementów (wieży i zamku właściwego) zbudował Kazimierz Wielki, aczkolwiek niewykluczone, że stołp może pochodzić z czasów przedkazimierzowskich. Jako pierwszy zwrócił także uwagę na funkcję wieży, która miała ochraniać komorę celną i szlak handlowy.

Najwięcej uwagi wieży cylindrycznej poświęciła J. Teodorowicz-Czerepińska, której ustalenia, w głównej mierze aktualne są do dzisiaj. Powiązała ona budowę z funkcjonującą tutaj komorą celną, którą miała ochraniać. Jako najbliższe analogie dla tej budowli wskazała zamki w Rytrze i Czchowie, zaznaczając jednocześnie, że jest to najdalej na wschód wysunięty tego typu obiekt. Odnośnie chronologii, J. Czerepińska-Teodorowicz (1975, s. 63; 1981, s. 19; 1987, s. 5), uważała, że wieża nie była fundacją norbertanek tylko książęcą. Inicjatorem budowy mógł być Władysław Łokietek, który przejął w początku XIV wieku włości od norbertanek, chcąc je umocnić politycznie i gospodarczo. Ustalenia zgłoszone przez Teodorowicz-Czerepińską zostały następnie zaakceptowane w literaturze. Autorzy dzieła *Architektura gotycka w Polsce* (t. II, s. 105), napisali, że zamek został zbudowany przed 1370 rokiem z inicjatywy Kazimierza Wielkiego, wieża cylindryczna jest natomiast wcześniejsza. Podobne stwierdził S. Kołodziejski w *Leksykonie zamków w Polsce*, z tą różnicą, że za możliwego fundatora uznał Władysława Łokietka lub któregoś z wcześniejszych władców (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 220). Również autorzy najnowszych badań architektonicznych na zamku przyjęli, że zbudowano ją dla kontroli pobliskiego cła i traktu oraz, że fundatorem był Władysław Łokietek (M. Brykowska, D. Wółkowski 2018, s. 10). Podobnie postąpiła autorka monografii Kazimierza Dolnego w średniowieczu, K. Pisarek-Małyszek (2009, s. 75-79; 2009a, s. 431-432), która datuje tę budowlę na okres od połowy XIII do początku XIV wieku i wiąże ją z inicjatywą monarszą, która miała za zadanie stworzenie punktu ochrony pobliskiej przeprawy i komory celnej.

Zdawać by się mogło, że kwestię chronologii i fundatora budowli, z powodu braku źródeł pisanych (wieża nie jest wzmiankowana w przekazach pisanych), wyjaśnić mogą tylko badania archeologiczne i architektoniczne. W 2008 roku pracownicy Zakładu Spektrometrii Mas Instytutu Fizyki UMCS Stanisław Hałas i Łukasz Góraj pobrali próbki z dębowej belki wmurowanej w ościeże wejścia i wykonali jej badania C14. Na podstawie pozyskanych wyników stwierdzili, że belka powstała mniej więcej w 1250 roku (+/- 50 lat). Przy 70% przedziale prawdopodobieństwa wieże wybudowano w okresie po 1170 a przed 1280 rokiem, natomiast przy 90% pomiędzy 1040 a 1310 (K. Zając 2008, s. 41). Zatem badania te nie przyniosły żadnych konkretnych danych, poza ogólnikowym stwierdzeniem, że budowla mogła powstać w XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku. W latach 2010-2013 przy okazji badań archeologiczno-architektonicznych zamku kazimierzowskiego, postanowiono po raz pierwszy rozpoznać także wieżę cylindryczną. Łącznie otworzono na terenie przy niej pięć wykopów. Niestety również prace archeologiczne nie dostarczyły żadnych danych, nie pozyskano bowiem materiałów ruchomych pochodzących z czasu jej budowy czy też użytkowania. Nie odsłonięto

także żadnych reliktów umocnień i zabudowy towarzyszącej. Wiele nadzieje pokładano w wykopie umieszczonym wewnątrz wieży, jednakże po zdjęciu drewnianego podestu znajdującego się na poziomie wejścia okazało się, ze znajduje się tam pusta przestrzeń. Tylko w najniższej partii zalegała warstwa śmieci o miąższości do 1 m. Zawierała ona szklane i plastikowe butelki, puszki po napojach, hełm rosyjski z II wojny światowej oraz monety powojenne. Te ostatnie pozwalają przypuszczać, że loch oczyszczony został w latach 1946-1958 przez K. Sicińskiego i od tego czasu wypełniał się śmieciami (E. Mitrus 2015, s. 78-81). Autorzy badań archeologicznych i architektonicznych z uwagi na brak konkretnych datowników przyjęli następującą chronologię. E. Mitrus (2015, s. 81) zaproponował przedział czasowy – koniec XIII w. – rządy Łokietka, natomiast R. Kunkel (2017, s. 201) od schyłku XIII do końca XIV stulecia.

Zdaniem autora rozprawy wieżę w Kazimierzu Dolnym wybudował Wacław II czeski w końcu XIII wieku (po 1292 roku). Za tak postawioną hipotezą przemawia kilka faktów. Po pierwsze datowanie budowli właśnie na ten przedział czasu. Twórczyni tego datowania, J. Teodorowicz-Czerepińska, opierała się przede wszystkim na technice i wątku wykonania wieży, typie budowli, charakterystycznym dla XIII-wiecznych kreacji obronnych, a przede wszystkim analogiach, w postaci Rytra i Czchowa, datowanych na przełom XIII i XIV wieku. Za czeskim monarchą przemawiają właśnie wspomniane analogie. Zarówno Czchów, jak i Rytro, a także inne tego typu wieże np. w Czorsztynie, Myślenicach, Chęcinach, Olsztynie k. Częstochowy oraz Bieczu łączone są z Przemyślidą. Podobnie jak w przypadku Kazimierza Dolnego, wyżej wymienione zamki strzegły ważnych komór celnych i traktów. Wacław II dysponował większymi możliwościami fundacyjnymi od Władysława Łokietka, który zresztą od 1292 roku nie panował już nad tymi terenami, zdołał je przejąć dopiero po 1305 lub 1306 roku. Przyjąć zatem należy, że król czeski po 1292 roku wzniósł w Kazimierzu Dolnym cylindryczną wieżę obronną, odciętą od północnej strony wałem lub inną fortyfikacją, obecnie nieuchwytną. Zabudowa mieszalna dla załogi mogła znajdować się na płaskowyżu zajętym później przez zamek kazimierzowski. W kontekście naszych rozważań niezwykle ciekawie wygląda hipoteza zaproponowana przez J. Rajmana (1990, s. 32-33). Uważa on, że opisywane u Jana Długosza zniszczenie dóbr skowiszyńskich przez Tatarów, Rusinów i Litwinów nie było działaniem przypadkowym, ale celowym, zorganizowanym przez Władysława Łokietka. W 1300 roku, za namową księcia kujawskiego, oddziały Tatarów i Rusinów najechały na Nowy Korczyn i Miechów. Rajman przytacza zapiskę kommemoracyjną o Wacławie II zawartą w rękopiśmiennym nekrologu klasztoru na Zwierzyńcu, co może wskazywać, że konwent ten darzył sympatią władce czeskiego (w XII/XIII wieku zakon ten został zasilony grupą sióstr pochodzącą z Doksan w Czechach). Krakowski historyk przypuszcza zatem, że norbertanki ze Zwierzyńca były zwolenniczkami Wacława. Sprzymierzeniec Przemyślidy usadowiony blisko ruskiej granicy był dla Łokietka wyjątkowo niewygodny. Z tego też powodu padły one ofiarą najazdu z 1300 roku. Po upadku rządów czeskich i opanowaniu tych terenów przez Władysława Łokietka, wieża została obsadzona wierną mu załogą zbrojną, nadal pełniąc wcześniejsze zadania.

10. koniec XIII – 2. poł. XVIII w.

11. Augustynek T., *Baszta obronna, Kazimierz Dolny, inwentaryzacja konserwatorska*, Lublin 1973, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Brykowska M., Wółkowski W., *Zamek/ruina w Kazimierzu Dolnym, analiza architektoniczno-historyczna na podstawie materiałów zebranych podczas nadzorów nad pracami badawczo-konserwatorskimi w latach 2010-2012,* t. I-III, Warszawa 2012, mps. archiwum Urzędu Miasta w Kazimierzu Dolnym; *eaedem, Zamek w Kazimierzu Dolnym Wyniki badań historyczno-architektonicznych z lat 2010-2013,* Kazimierz Dolny 2014, mps. archiwum Pracowni Rewaloryzacji Architektury „Nowy Zamek"; Grabowski K., *Raport konserwatorski z przebiegu prac badawczych, archeologicznych, architektonicznych i prac konserwatorskich*, Lublin 2010, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Grubiak A., *Inwentaryzacja kamiennych detali architektonicznych odkrytych w wykopach archeologicznych*, Warszawa 2010, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Kutyłowski A., *Kazimierz Dolny, gm. loco, zamek. Sprawozdanie z badań wykopaliskowych i dokumentacja rysunkowa*, Lublin 1975, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Mazur S., *Ekspertyza stanu technicznego wieży zamkowej w Kazimierzu Dolnym wpisanej do rejestru zabytków pod nr A/213*, Lublin 2008, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Mitrus E., *Sprawozdanie z dotychczasowych badań archeologicznych w zespole zamkowym*, Lublin 2010, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; *idem, Dokumentacja z badań archeologicznych wykonanych w zespole zamkowym w Kazimierzu Dolnym w latach 2010-2013, stanowisko archeologiczne w miejscowości nr 14, na obszarze AZP 75-76, nr 14*, Lublin 2013, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Supryn M., *Kazimierz Dolny n/Wisłą. Dokumentacja z badań archeologicznych przeprowadzonych na zamku*, t. I-IV, Lublin 1976, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków; Teodorowicz-Czerepińska J., *Zamek w Kazimierzu Dolnym nad Wisłą, dokumentacja naukowo-historyczna*, Lublin 1971, mps. archiwum Lubelskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków.

12. *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 105; Brykowska M., Wółkowski W., *Zamek w Kazimierzu Dolnym w świetle badań architektonicznych*, „Ochrona Zabytków", nr 1, 2018, s. 7-47; Czekierski J., *Kazimierz Dolny*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, 1913, z. 4, s. 1-44; *Dzieje Lubelszczyzny*, t. III. *Słownik historyczno-geograficzny województwa lubelskiego w średniowieczu*, oprac. S. Kuraś, Warszawa 1983, s. 96-97; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 151-154; Husarski W., *Kazimierz Dolny*, Warszawa 1953; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 220-223; Kunkel R., *Wieża strażnicza w Kazimierzu Dolnym – ustalenia związane z badaniami prowadzonymi przy okazji prac restauracyjnych zamku w 2010 roku*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 195-205; Mitrus E., *Zespół zamkowy w Kazimierzu Dolnym, badania archeologiczne w latach 2010-2013*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 71-98; Pisarek-Małyszek K., *Z dziejów Kazimierza Dolnego w średniowieczu*, Lublin 2009; *eadem, Średniowieczne zamki nad Bystrą i Grodarzem*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historica dedicata Joanni Gurbo Octagesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras,

A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 429-438; Rutkowski H., *Kazimierz Dolny. Krajobraz i architektura*, Warszawa 1965; SGPol., t. III, s. 924-928; Supryn M. *Wyniki badań archeologicznych zamku w Kazimierzu Dolnym*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 31, 1975, s. 69-77; *eadem, Miasta i zamki – Kazimierz Dolny, Janowice,* [w:] *Archeologiczne odkrycia na obszarze Kazimierskiego Parku Krajobrazowego*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2000, 69-92; Teodorowicz-Czerepińska J., *Etapy rozwojowe zamku w Kazimierzu*, „Biuletyn Informacyjny PKZ", nr 31, 1975, s. 63-67; *eadem, Kazimierz Dolny. Monografia historyczno-urbanistyczna,* Kazimierz 1981; *eadem, Zamek w Kazimierzu Dolnym*, Lublina 1987; Zając K., *„Baszta Ostatniej Obrony" – zastosowanie techniki badania radiowęglowego*, „Wiadomości Uniwersyteckie", R. 18, 2008, nr 6(147), s. 41.

13. -

[1] Wieża nie jest w wzmiankowana w źródłach. Autor natomiast pomija w swoich rozważaniach późniejszy, wzniesiony w połowie XIV wieku przez Kazimierza Wielkiego zamek, położony około 180 m na zachód. Ten ostatni w źródłach pojawia się po raz pierwszy w 1359 roku, w dokumencie Kazimierza Wielkiego, w którym czytamy, że król nadaje bliżej nie określonym rycerzom wieś Sadurki w zamian za obowiązek służby wojskowej. Rycerze ci poddani zostają władzy burgrabiego *in castro Kazimiriensi* (ZDM IV, nr 1009).

[2] W wykazie pominięto prace archeologiczne i architektoniczne prowadzone na zamku, który badany był w latach 1958-1960 przez K. Sicińskiego (badania architektoniczne), w 1971 przez A. Kutyłowskiego (wykopaliska archeologiczne), od 1973 do 1974 przez M. Supryn i M. Sydoruk (wykopaliska archeologiczno-architektoniczne), w 1981 (A. Hunicz, M. Matyaszewski, prace archeologiczne) oraz od 2010 do 2014 roku przez zespół kierowany przez M. Brykowską, R. Kunka i E. Mitrusa. M. Supryn w swoich pierwszych publikacjach dotyczących zamku w Kazimierzu (zob. 1975, s. 71) wspomina, że pracami zamierzono objąć także wieżę, jej wnętrze i najbliższe otoczenie. Jednak ostatecznie zamierzenia tego nie zrealizowano (zob. M. Supryn 2000, s. 71-74).

Numer katalogu: 16

Dwór biskupów krakowskich w Kielcach

1. Kielce, gm. *loco*, pow. Kielce-miasto

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Dwór obronny

3. 1227 - *territorijs Kilciensi* (KKK I, nr 17)

4. 1379 - *Curie nostre Kyelczyensi* (KKK II nr 307)

5. Położenie pierwotnego, średniowiecznego dworu nie jest znane. Wczesnobarokowy pałac wraz z kompleksem zabudowań znajduje się w odległości około 400 m na południe od rynku. Obszar pałacu ograniczają ulice Zamkowa, Stanisława Staszica, Kapitulna i Jana Pawła II.

6. W dotychczasowych badaniach nad architekturą biskupów krakowskich w Kielcach główna uwaga badaczy skupiła się na wczesnobarokowym pałacu, wzniesionym przez Jakuba Zadzika w latach 1637-1641. Z uwagi na tematykę pracy i jej ramy chronologiczne założenie to zostanie pominięte, autor odsyła jednak w przypisie do wybranej i bogatej literatury przedmiotu[1]. Rozważania skupią się tylko na dworze obronnym z czasów średniowiecza.

Kielce zaliczane są do najstarszych osad w regionie świętokrzyskim, której chronologia z pewnością sięga początków Państwa Polskiego, a być może nawet przedpaństwowych. Prowadzone od wielu lat badania archeologiczne dowiodły, że osada przedlokacyjna zajmowała obszar wydłużonego cypla, otoczonego bagnami i ciekami wodnymi, po których obecnie biegnie ulica IX Wieków Kielc. Obejmowała ona teren o powierzchni około 2 ha, natomiast dostać się do niej można było tylko od strony wschodniej, gdzie funkcjonowała droga łącząca się z głównymi traktami komunikacyjnymi. Badający to stanowisko J. Kuczyński (1963, s. 61-63; 1982a, s. 26 i nast.) określił jego chronologię na okres od X(?) XI do XIII w. Spełniać miała funkcje targowiska. W latach 2006 i 2007 W. Gliński i N. Ziębińska (obecnie Glińska) przystąpili do ponownych badań terenu zajętego przez osadę przedlokacyjną. W ich trakcie natrafiono na pozostałości obiektu zinterpretowanego, jako chata w typie półziemianki o zrębowej konstrukcji ścian i piecem kamiennym, umieszczonym w południowo-wschodnim narożniku. Na podstawie pozyskanego materiału chatę datuje się na drugą połowę XI – XII w. (W. Gliński, N. Glińska 2009, s.133-171; 2009-2010, s. 137-141; 2012, s. 24-25). Wyniki badań archeologicznych znajdują potwierdzenie w ustaleniach historyków, którzy za najstarszy punkt przedlokacyjnych Kielc upatrywali kościół św. Wojciecha, o którym wspomina Jan Długosz, że stał poza murami miasta. Czas jego powstania sięgać może końca XI lub początku XII wieku, natomiast za jego fundatora uważa się Władysława Hermana lub Bolesława Krzywoustego (F. Kiryk 1991, s. 48-49; 1994, s. 54; B. Rzewuska-Kurzeja 1983, s. 77-79; K. Tymieniecki 1931, s. 70-72).

Zapewne w drugiej połowie XI lub na przełomie XI i XII wieku Kielce wraz z okręgiem przekazane zostały biskupstwu krakowskiemu (F. Kiryk 1994, s. 54; M. Sobala 2010, s. 29; 2016, s. 830; K. Tymienicki 1931, s. 70). Okręg ten szybko uzyskał status kasztelanii

majątkowej, o czym świadczy dokument Leszka Białego z 1227 roku zezwalający biskupom na lokację miast w okręgu kieleckim i tarczkowskim - *territorijs Kilciensi et Tarsensi* (KKK I, nr 17). Już wcześniej bo w 1171 roku, jak podaje Jan Długosz, biskup Gedko fundował w Kielcach kolegiatę pw. Wniebowzięcia Najświętszej Marii Panny (*Cat. Crac*., s. 394; MPH III, s. 131). Wzniesienie kolegiaty oraz całego zespołu budynków jej towarzyszących (dwór biskupi, domy dla prałatów, kanoników, wikariuszy) doprowadziło do wykształcenia się w Kielcach ważnego ośrodka kościelnego, dając jednocześnie początek osadzie targowej i wczesnomiejskiej (F. Kiryk 1991, s. 48-49; 1994, s. 54; W. Gliński, N. Glińska 2012, s. 25-26). Sprawą osady targowej, stanowiącej zalążek późniejszego miasta, zajęli się archeolodzy Waldemar i Nina Glińscy (2009-2010, s. 137-138, 142-143; 2012, s 27-29), którzy zanegowali koncepcję J. Kuczyńskiego o targowym charakterze osady przy kościele św. Wojciecha, jednocześnie zaproponowali jej nową lokalizację w okolicach Rynku oraz ul. Orlej. Przesłanką ku temiu miał być dokument Wacława II z 1295 roku, w którym zezwolił on ufortyfikować ośrodki biskupie w Kielcach, Sławkowie, Iłży i Tarczku. Pojawia się tam zwrot *loca forensia*, który można interpretować jako miejsce targowe (KKK I, nr 101). Decydujących dowodów dostarczyły jednak badania archeologiczne z 2010 r., w czasie których odkryto pozostałości budynku wzniesionego w konstrukcji zrębowej, w obrębie którego natrafiono na 150 l spalonego ziarna. Obiekt ten według odkrywców miał pełnić role magazynu lub spichlerza, co dowodzić ma funkcjonowania targu w obrębie osady, datowanej na XIII i XIV w.

Spory problem badaczom sprawia kwestia lokacji Kielc na prawie niemieckim. Z pewnością był to proces skomplikowany i złożony z kilku etapów. Pierwsze zabiegi zmierzające do osadzenia Kielc na prawie niemieckim podjęto już w I połowie XIII wieku, opierając się na wydanym w 1227 roku dokumencie Leszka Białego. Rozpoczęty wówczas rozwój został nagle przerwany przez atak Konrada mazowieckiego w 1244 roku, o czym informuje nas Jan Długosz (DH III, s. 286-287), wpływ na to miały także najazdy tatarskie (S. Krakowski 1956, s. 187, 190, 194, 197-198, 221, 227). Do lokacji doszło jednak z pewnością w XIII wieku, o czym świadczą późniejsze przekazy źródłowe (F. Kiryk 1991, s. 48-49, 52-53; 1994, s. 54).

Problem genezy dworu biskupiego w Kielcach nie został jeszcze należycie rozpoznany. Pierwszych informacji o nim dostarcza nam Jan Długosz, który w *Katalogu biskupów krakowskich* podaje, że w obiekcie tym w 1142 roku zmarł biskup Radost – *tandem in curia sua episcopali Kielcensi* (*Cat. Crac.*, s. 391-392; MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 153. Zob. także J. L. Adamczyk 1991, s. 21). Następnie kronikarz pod rokiem 1244 podał, że Kielce wraz z dworem biskupim zostały zniszczone w trakcie najazdu Konrada Mazowieckiego w 1244 – *Conradus Masoviae Dux, qui Cruciferos in Chelmensi terra primus fundavit, diocesim Cracoviensem intrans, villas ecclesiae spoliat et curias episcopales, et signanter Kyelczensem exussit* (*Cat. Crac.*, s. 401; MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 172). Informację o najeździe księcia mazowieckiego przekazują także starsze od dzieła Długosza, *Rocznik Kapituły Krakowskiej*, gdzie mowa jest o zniszczeniu Kielc – *Kylcia per milites ducis Cunradi devastatur* (MPH s. n. t. V, s. 80), *Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej* – spalenie bliżej nieokreślonego dworu biskupiego – […] *dux Conradus dioecesiem Cracouiensem intrans ecclesie villias spoliavit et curiam episcopi combussit* (MPH s. n., t. VI, s. 6), a także *Kronika Wielkopolska – curia episcopi* (MPH s. n. t. VIII, s. 83, 89). Powyższe przekazy pisane dla wielu badaczy stały się podstawą do przyjęcia, że dwór biskupów funkcjonował już w XII wieku, np. Cz. Hadamik (2007, s. 51-52) uważał,

że tak duże nagromadzenie informacji dotyczących jednego wydarzenia, może nasuwać wniosek o istnieniu dworu. Badacz ten za pierwszą wzmiankę o nim uznaje tę zawartą w *Roczniku Kapituły Gnieźnieńskiej*. Z kolei J. Szymański (1973, s. 52, 54) stwierdza, że o ile fakt zniszczenia Kielc przez Konrada Mazowieckiego nie podlega wątpliwością, to jednak brakuje należytych dowodów aby jednoznacznie potwierdzić funkcjonowanie dworu już w tych czasach.

Rola dworu biskupiego wzrosła zapewne na przełomie XIII i XIV wieku, za czasów pontyfikatu Jana Muskaty, który ufortyfikował rezydencję, ponadto uzyskał w 1295 roku zgodę na wzniesienie umocnień miejskich (zob. punkt 9). Następna wiadomość o interesującym nas obiekcie pochodzi z katalogu biskupów krakowskich redakcji V Dominikańskiej gdzie podano, że biskup Bodzanta w 1366 roku zmarł w swoim dworze w Kielcach – *mortus est in curia sua oppidi Kelcensis* (MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 103. Wiadomość tę powtarza następnie Jan Długosz, MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 195-196). Nadmienić należy, że wszystkie wyżej wymienione informacje mające poświadczać funkcjonowanie dworu biskupiego są tylko dowodem pośrednim, bowiem już nawet dla Jana Długosza były wiadomościami historycznymi. Pierwszą wzmianką bezpośrednio potwierdzająca istnienie siedziby rezydencjonalnej biskupów w Kielcach, jest dokument wystawiony przez Floriana z Mokrska z dnia 5 października 1379, zawierający zapis *Curie nostre Kyelczyensi* (KKK II, nr 307).

S. Inglot (1925, s. 44, przypis 1) pisał, że ponieważ ośrodek ten stanowił główną w siedzibę zarządu rozległego klucza, to z pewnością musiał istnieć dwór. Przytacza on dokument z 1495 roku, wydany przez kardynała Fryderyka *in Kyelcze curia nostra episcopalis*. Co ciekawe sam Jan Długosz w *Liber beneficiorum* nie wymienia rezydencji, wspomina za to o stawie biskupim (DLb. I, s. 447-477). Z tego powodu pojawiły się głosy podważające możliwość funkcjonowania takiego obiektu w Kielcach. Wyraził je przede wszystkim J. L. Adamczyk (1991, s. 21; 1997, s. 87), który negując wcześniejsze wiadomości o dworze obronnym, za pierwszy wiarygodny przekaz uznał dokument z 1509 roku, w którym mowa jest o uposażeniu *dzwonnika lub zakrystianina kieleckiego, który miał pole jako łąkę poza dworem biskupim i młynem miejskim*. Funkcjonowanie dworu potwierdzają kolejne dokumenty: w 1573 roku biskup Franciszek Krasiński podpisuje dokument *we dworze kieleckim,* w 1612 roku Piotr Tylicki wystawia akt spisany i datowany *w Kielcach we dworze biskupim* (J. L. Adamczyk 1991, s. 21; 1997, s. 87).

Kwestie pierwotnej siedziby biskupiej poruszył także J. Kuńczyński (1989, s. 18-19), który twierdził, że wzmianka o zniszczeniu dworu przez Konrada Mazowieckiego w 1244 roku nie jest należycie udokumentowana. Jednakże jakaś siedziba rezydencjonalna według tego badacza musiała istnieć, skoro ordynariusze diecezji tak często w Kielcach gościli. Nowy dwór, miał około 1530 roku wystawić biskup Piotr Tomicki.

Dotychczasową wiedzę na temat tego obiektu, w jego średniowiecznej fazie podsumował M. Sobala (2010, s. 29-37), który z pierwszym okresem rządów biskupich w Kielcach wiąże powstanie odrębnego zespołu osadniczego, mającego pełnić funkcje sakralne oraz świeckie. Przychyla się on jednocześnie do powstania budowli już w średniowieczu. Argumentem za tym przemawiającym ma być fakt, że w pierwszych dziesięcioleciach po przejęciu przez biskupów krakowskich kompleksu dóbr łysogórskich Kielce pozostawały głównym, a może i początkowo jedynym okręgiem administracyjnym, stąd istnienie tutaj dworu jest wielce prawdopodobne. W dodatku wraz z wzniesieniem kolegiaty zbudowano

zespół budowli jej towarzyszących, wśród których musiał być także kompleks zabudowań mieszkalno-gospodarczych. Stary średniowieczny dwór został zdaniem Sobali zastąpiony w XV wieku nowym, wzniesionym przez Zbigniewa Oleśnickiego (M. Sobala 2010, s. 36). Przemiany rezydencji w okresie 1504-1634 zostały szczegółowo omówione przez wyżej cytowanego badacza. Gruntowną przebudowę warowni mógł rozpocząć już Jan Konarski (1503-1524) w 1. ćw. XVI stulecia, który często w Kielcach przebywał. Nowy biskupi dom pański wzniósł następnie biskup Piotr Tomicki (M. Sobala 2010, s. 38-41). Informuje nas o tym wzmianka z jego biogramu autorstwa Stanisława Hozjusza. W części poświęconej inicjatywom architektonicznych hierarchy znalazł się zapis: *In Luborzicza, Bolechowice, Siedlcze, Dobrowoda, Cunow, Kielce magnificas et sumptuosas aedes ligneas licet aedificauit* (MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 269). W stanie tym zespół rezydencji dotrwał do przełomu XVI i XVII wieku, kiedy to zmodernizowany został sumptem Jerzego Radziwiłła, który zbudował jednocześnie nowy dwukondygnacyjny budynek mieszkalny (M. Sobala 2010, s. 44-46). Ówczesny wygląd obiektu przedstawia inwentarz z 1635 roku. W 2. połowie lat 20. XVII wieku z inicjatywy biskupa Marcina Szyszkowskiego podjęto kolejną akcję zmierzającą do rozbudowy siedziby. W latach 1635-1641 biskup Jakub Zadzik zbudował nową, wczesnobarokową rezydencję, która z wieloma modernizacjami dotrwała do dziś.

Do omówienia pozostaje nam jeszcze kwestia lokalizacji pierwotnego dworu biskupiego, która nie została dotychczas należycie rozpoznana. J. Kuczyński (1989, s. 18-19) średniowieczny dwór widział na wysuniętym ku zachodowi i częściowo skalistym cyplu, oddalonym o około 500 m w kierunku płd.-zach., od osady przedlokacyjnej. U schyłku wczesnego średniowiecza na obszarze rozciągającym się na południowy zachód od kolegiaty, już poza obrębem działek kanonii, utworzono folwark biskupi. Zdaniem badacza XVI-wieczny dwór Piotra Tomickiego nie mógł znajdować się w miejscu późniejszego pałacu, bowiem wyklucza to zasięg działek kanonii. Dwór ten położony był na południowo-zachodnim cyplu, na terenie gdzie znajdują się budynki powięzienne oraz tzw. pałacyk Zielińskiego. Podobną lokalizację przyjął J. L. Adamczyk (1991, s. 21; 1997, s. 87. Zob. także A. Marciniak Kajzer 1996, s. 101), bazujący na dokumencie z 1509 roku i skromnym opisie Jana Długosza z *Liber beneficiorum*. Kwestię położenia dworu omówił również M. Sobala (2010, s. 33), który średniowieczną rezydencję Jana Muskaty lokalizował w pobliżu szczytu wzgórza, w miejscu w którym łagodnie nachylone ku zachodowi zbocze tworzyło rodzaj obszernego *plateau,* odciętego z trzech stron stromo opadającymi stokami. Badacz ten zajął się także omówieniem lokalizacji późnośredniowiecznej rezydencji biskupiej, zbudowanej przez Piotra Tomickiego. W oparciu o źródła dokumentacyjne, a także informacje zawarte w *Liber beneficiorum oraz Liber retaxationum* stwierdził, że większość obszaru wokół kolegiaty (jego część północna, wschodnia i południowo-wschodnia) obejmowały działki poszczególnych kanonii i grunt szpitalny. Do biskupa należał natomiast pozostały teren (od południowo-zachodniej strony). Zabudowa gospodarcza (folwark, młyn) musiała w XV-XVI wieku znajdować się w zachodniej części wzgórza zamkowego, położonej nad rzeką i stawem, najbardziej oddalonej od szczytu. Zabudowania dworskie usytuowane były natomiast osobno, na terenie pozostałej należącej do biskupa części wzgórza, pomiędzy folwarkiem a kościołem. Obszar ten obejmował zachodnie i południowo-zachodnie zbocze, o dużym nachyleniu. Jedyne, stosunkowo płaskie, a zarazem obszerne miejsce znajdowało się w najwyżej położonej, przykolegiackiej części. Był to teren

najbardziej dogodny pod wieloma względami do umieszczenia siedziby, w okresie średniowiecza, jak i w czasach nowożytnych (M. Sobala 2010, s. 39-41).

Z uwagi na brak odpowiednich przekazów pisanych oraz innych źródeł historycznych umożliwiających nam określenie lokalizacji dworu, zdanym w tej kwestii trzeba być na wyniki badań archeologicznych. Waldemar Gliński i Nina Glińska przypuszczają, że położenie pierwotnego dworu ograniczało się do zachodniej części Wzgórza Zamkowego. W latach 2010-2011 przeprowadzono badania wykopaliskowe na placu Najświętszej Marii Panny, stanowiącego część Wzgórza Zamkowego. W ich trakcie odkryto jamę zasobową, wykutą w skale i służącą jako piwniczka. Był to jedyny ślad zabudowy, której chronologię określono na XII-XIV w. Odkrycie tego obiektu według badaczy pośrednio potwierdza lokalizację dworu w zachodniej części wzgórza (W. Gliński, N. Glińska 2012, s. 26-27). W 2014 roku W. Gliński odkrył w pobliżu północnego skrzydła obecnego pałacu, narożnik budowli, który skłonny jest identyfikować z szesnastowiecznym dworem biskupa Piotra Tomickiego (zob. S. Kołodziejski 2016, s. 809, przypis 7).

6.1. Któryś z biskupów krakowskich z XII lub 1. poł. XIII w.

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1967-1973 (archeologiczno-architektoniczne, K. Buszydlik, T. Dębowski, R. Myszka, A. B. Krupiński, Z. Lentowicz, A. Szwaryczewski); 1984-1986 (archeologiczno-architektoniczne, W. Gliński); 1998 (archeologiczne, Cz. Hadamik); 2007 (archeologiczne, W. Gliński, N. Ziębińska vel. Glińska); 2014 (archeologiczne, W. Gliński)[2].

8. Wygląd pierwotnego dworu pozostaje nieznany. Dwór wniesiony przez biskupa Piotra Tomickiego rekonstruować możemy na podstawie inwentarza z 1635 roku, opublikowanego i szczegółowo omówionego przez M. Sobalę (2010, s. 38-68). Natomiast wczesnobarokowy pałac Jakuba Zadzika posiada szeroką literaturę (której wybrane pozycje przytoczone zostały przypisie nr 1) przedstawiającą jego układ przestrzenny, zmiany architektoniczne oraz wygląd zewnętrzny i wewnętrzny.

9. Zakres prac budowlanych, przypadający na czasy rządów Przemyślidów w Polsce i wiązany z osobą biskupa krakowskiego Jana Muskaty, w przypadku Kielc nie został dotychczas należycie omówiony. Powodem takiego stanu rzeczy jest niewielka ilość przekazów pisanych, a także niewystarczający stan badań archeologicznych. Koniecznie nadmienić jednak trzeba, że archeolodzy mają bardzo utrudnione zadanie, bowiem zgromadzone w ziemi relikty archeologiczne uległy znacznemu zniszczeniu wskutek rozwoju Kielc i związanych z tym licznych inwestycji budowlanych. Również najbardziej nas interesujące Wzgórze Zamkowe zostało częściowo zniwelowane w 2. połowie XVII wieku, w trakcie budowy pałacu biskupa Zadzika. Pomimo tego, opierając się na skąpych źródłach pisanych można podjąć próbę przedstawienia dokonań Jana Muskaty w Kielcach. Obejmując w 1294 roku władzę nad diecezją krakowską, Muskata stawał się jednocześnie zarządcą klucza kieleckiego, należącego od przełomu XI/XII wieku do biskupów krakowskich. Odziedziczył on także rezydencjonalno-obronną siedzibę, stanowiącą centrum administracyjne dóbr ziemskich. Już w rok po objęciu sakry biskupiej uzyskał w Pradze zezwolenie od Wacława II na ufortyfikowanie miejsc targowych (*loca forensia*) w Sławkowie, Iłży, Tarczku i w Kielcach (KKK I, nr 101; zob. także

P. Kocańda 2018, s. 321; T. Pietras 2001, s. 62). Czeski monarcha pozwolił mu otoczyć powyższe ośrodki umocnieniami drewniano-ziemnymi (*blancis et fossato munire)*. Niestety w przypadku Kielc nie dysponujemy żadnym argumentami potwierdzającymi fakt istnienia tych fortyfikacji. Nie zostały odkryte ich relikty archeologiczne, ponadto nie posiadają źródłowego potwierdzenia. Nie wiemy czy Muskata w przypadku Kielc (oraz Tarczka) zrealizował powyższe zezwolenie. Sądy takie wysuwają niektórzy badacze np. M. Sobala (2010, s. 33) oraz J. Pazdur (1967, s. 51-52), który stwierdza, że osada kielecka uzyskała wówczas umocnienia w postaci wału, palisady i fosy. Miasto to nie znalazło jednak ujęcia w katalogu J. Widawskiego (1973). Na rozwiązanie tej zagadki przyjdzie jeszcze poczekać, ponieważ rozwikłać ją mogą tylko prace archeologiczne. Najpewniej Jan Muskata wzniósł dodatkowe umocnienia wokół samego dworu, który wraz z kościołem tworzył zwarty zespół obronny (zob. także M. Sobala 2010, s. 33). Niestety, brak pewnej lokalizacji pierwotnej rezydencji uniemożliwia dokładne określenie układu przestrzennego i formy tych umocnień. Można jedynie przypuszczać, że do prac przystąpiono po 1295 roku. Zapewne dużo późniejszą inwestycją, związaną z walkami pomiędzy Muskatą a Łokietkiem (1304-1306) jest inkastelacja kolegiaty pw. Wniebowzięcia NMP (zob. J. Kuczyński 1989, s. 17-18; M. Sobala 2010, s. 33). O takim obrocie wydarzeń świadczą akta procesowe tegoż biskupa z lat 1306-1308, a mianowicie zeznania prepozyta sandomierskiego Zdzisława, który mówił że […] *quod tres ecclesias incastellaverat, scilicet in Kelcia*… (MPV III, nr 121, s. 84, zob. także T. Pietras 2001, s. 64). Podobnie jednak, jak w powyższych przykładach, problem fortyfikacji świątyni nie został rozwiązany.

10. XII (?) – XV (w I. poł. XVI wieku budowa dworu biskupa Piotra Tomickiego, w latach 1637-1641 budowa wczesnobarokowego pałacu Jakuba Zadzika).

11. Buszydlik K., Guzik K., *Kielce – pałac. Wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1972-1973*, Kraków 1974, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach; Dębowski T., *Kielce – pałac. Ogólne wyniki badań archeologicznych prowadzonych w latach 1967-1972*, Kraków 1974, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach; Gliński W., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych prowadzonych na stanowisku: Kielce-pałac-północne skrzydło,* Kielce 1984, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; *idem, Kielce. Ogród pałacowy-oranżeria. Badania archeologiczne w latach 1985-1988,* Kielce 1989, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Kleszczyńska B., *Kielce – dawny pałac biskupów krakowskich – dokumentacja historyczna*, Kraków 1975, mps. archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Kielcach; Myszka M., Dębowski T., *Kielce – ogród pałacowy. Sprawozdanie z badań archeologicznych w 1968 r.,* Kraków 1968, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. Adamczyk J. L., *Wzgórze zamkowe w Kielcach,* Kielce 1991; *idem, Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 87-90; Gliński W., Glińska N., *Średniowieczne Kielce w świetle ostatnich badań archeologicznych (Pl. 54-64)*, „Światowid", t. VIII(XLIX)/B, 2009-2010, s. 133-147; *eaedem, Archeologia Kielc*, „Renowacje i Zabytki", nr II, 2011, s. 92-106; *eaedem, Początki Kielc w świetle archeologii*, „Renowacje i Zabytki", nr IV, 2012, s. 24-31; Hadamik Cz., *Pierwsze wieki Kielc. Kasztelania kielecka od przełomu XI i XII do połowy*

XIV stulecia, Kielce 2007; Kiryk F., *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 47-63; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994; Kuczyński J., *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 15, 1986/1987, s. 15-56; Marciniak-Kajzer A., *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis", Folia Archaeologica, t. 20, 1996, s. 97-110; Pazdur J., *Dzieje Kielc do 1863 roku*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1967; Sobala M., *Dwór Klecki. Rezydencja biskupów krakowskich w Kielcach w świetle nieznanego inwentarza z 1635 roku*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 25, 2010, s. 27-70; Szymański J., *O źródłach pisanych do dziejów Kielc w średniowieczu*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 8, 1973, 41–63; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.

13. -

[1] Literatura omawiająca wczesnobarokowy pałac biskupów krakowskich w Kielcach jest bardzo rozległa, przytoczę zatem tylko wybrane, ważniejsze przykłady. J. L. Adamczyk *Wzgórze zamkowe w Kielcach*, Kielce 1991, s. 24 i nast.; *idem*, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 87-90; J. Kuczyński, *XVIII-wieczne skrzydła pałacu kieleckiego*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 14, 1985, s. 79-100; *idem*; *Architektura, funkcja i przeobrażenia wnętrz przyziemia pałacu w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 16, 1988, s. 75-114; *idem*, *Kielecka rezydencja biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 15, 1989, s. 15-56; *idem*, *Uwagi na marginesie artykułu Jakuba Lewickiego „Najnowsze odkrycia związane z kielecką siedzibą biskupów krakowskich*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach" t. 20, 2000, s. 197-212; J. Lewicki, *Najnowsze odkrycia związane z kielecką siedzibą biskupów krakowskich*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 147-163; *idem*, *O potrzebie dalszych badań nad pałacem biskupów krakowskich w Kielcach*, „Między Wisłą a Pilicą", t. 3, 2002, s. 283-324; J. Łoziński, *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa 1985, s. 378; N. Miks, *Architektura pałacu biskupiego w Kielcach*, BHS, R. XIV, 1952, nr 4, s. 152-174; A. Miłobędzki, *Zarys dziejów architektury w Polsce*, Warszawa 1968, s. 184-187; A. Stankiewicz, *Architektura pałacu biskupów krakowskich w Kielcach w wieku XVII*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach", t. 31, 2016, s. 65-98; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 528-530.

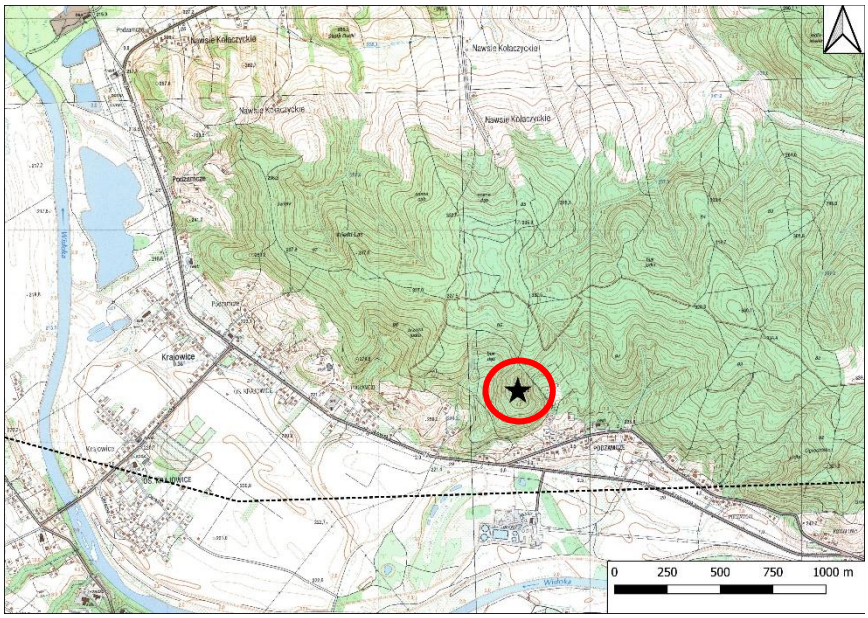
[2] Zestawienie to obejmuje akcje badacze dotyczące całego Wzgórza Zamkowego.

Numer katalogu: 17

Zamek w Krajowicach (zamek Golesz)

1. Krajowice, gm. Kołaczyce, pow. jasielski

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Zamek kamienny

3. – **4.** 1319 – *super castro Golos* (…) *videlicet Crayouici* (KDTyn., nr 42)

5. Nikłe pozostałości średniowiecznego zamku zajmują szczyt wzgórza (należącego do Pogórza Strzyżowskiego) o wysokości 325 m n.p.m., położonego na północ od wsi Krajowice, na prawym brzegu doliny Wisłoki.

6. Początki zamku zwanego Golesz i znajdującego się w Krajowicach nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione, jednak w świetle źródeł pisanych oraz wyników badań archeologicznych szukać ich należy w końcu XIII lub początku XIV wieku. Pierwsza źródłowa wzmianka o Goleszu pochodzi z roku 1319. Pojawia się on w dokumencie wydanym w związku ze sporem pomiędzy Bogoriami a benedyktynami tynieckimi. Z treści aktu wynika, że przed 1319 rokiem Golesz wraz miejscowościami Krajowice, Ujazd, Łęgosz, Warzyce, Cieklin, Siepietnica, Zagórzany i Stróże należał do benedyktynów (KDTyn., nr 42). Z pretensjami do tych ziem wystąpił jednak podkomorzy sandomierski Jakub Bogoria, co poświadcza, że ziemie te niegdyś przynależały do tego rodu. Rok później spór ten rozsądził Władysław Łokietek, który klasztorowi przyznał wszystkie wymienione miejscowości, za wyjątkiem Golesza, Warzyc i Krajowic. Te ostanie miały pozostać na trzy lata jako zabezpieczenie w rękach Bogorii, z tym, że ten zmuszony został zmeliorować Warzyce i „wybudować" Golesz. (KDTyn., nr 43). Badacze jednak dosyć różnie interpretowali powyższe zapisy. W. Węgrzyński (1904) opisujący zamek w początku XIX wieku, nie był w stanie stwierdzić kiedy powstał. Jego budowę regionalista ten wiązał z chęcią zabezpieczenia zwężającej się w tym miejscu doliny rzecznej, warownia miała zatem pełnić role grodu stróży, ochraniającego biegnący tędy szlak komunikacyjny. Z tego powodu, jak uważał Węgrzyński zamek wzniesiono w tym samym okresie co analogiczne obiekty w Czorsztynie i Melsztynie. Podobnie sądził ksiądz W. Sarna (1906, s. 570), uważający, że pierwsza wzmianka o zamku pochodzi właśnie z 1319 roku. Inaczej początek warowni rozpatrywał B. Guerquin (1974, s. 138), który twierdził, że pierwotnie drewniano-ziemny gród należał do Bogoriów, natomiast w 2. połowie XIII wieku przeszedł na własność benedyktynów tynieckich, którzy po 1320 roku zbudowali zamek murowany. S. Wróblewski (2006, s. 59-60)

pisał, że przed 1319 rokiem istniał w tym miejscu drewniano-ziemny obiekt, który w nieznanym bliżej czasie przekazany został Bogoriom, którzy utrzymali go do połowy XIII wieku, kiedy to przeszedł na własność benedyktynów. Według Wróblewskiego (2006, s. 59) dokument z 1319 roku dotyczy jeszcze drewniano-ziemnej warowni, natomiast murowane założenie powstało dopiero po 1320 roku. Ostrożnie do kwestii chronologii i fundatora podszedł S. Kołodziejski (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237), skłaniający się jednak ku Bogoriom. A. Kunysz (1968, s. 54-55), według którego miało tutaj znajdować się grodzisko wczesnośredniowieczne (badacz nie podał argumentów za tym przemawiających), twierdził, że kamienny zamek powstał w XIV wieku. Z kolei J. Marszałek (1993, s. 112) oraz L. Kajzer (2002, s. 295) wyrazili opinię, że do budowy założenia doszło na przełomie XIII i XIV wieku. Sporo uwagi warowni poświęcił J. Wyrozumski (1964, s. 79-80), który analizując dokument z 1319 roku podkreślił, że wcześniej były to tereny rodowe Bogoriów, ponieważ z pretensjami do nich wystąpił Jakub Bogoria, który następnie dokonał wywiązania prawem retraktu. Zamek mieli zatem wybudować Bogoriowie jeszcze przed przekazaniem tych ziem benedyktynom. Nadanie to, jak uważa J. Wyrozumski (1964, s. 80) miało miejsce co najmniej w ostatniej ćwierci XIII wieku. Podstawą takich przypuszczeń jest fakt, iż w 1288 roku książę Leszek Czarny zezwolił klasztorowi na osadzenie tutaj 30 wsi na prawie niemieckim, uwalniając jednocześnie je od jurysdykcji urzędników świeckich (KDTyn. nr 21).

Na podstawie powyższych danych przyjąć należy, że zamek funkcjonował już w pierwszym dwudziestoleciu XIV wieku. Część badaczy uważa jednak, że przed 1319 rokiem posiadał formę drewniano-ziemnego gródka, natomiast murowane założenie powstało dopiero po 1320 roku (zob. B. Guerquin 1974, s. 138; A. Kunysz 1968, s. 54-55; A. Lubelczyk 2014, s. 213; S. Wróblewski 2006, s. 59-60). Swoje przypuszczenie opierają oni na terminie *construere* użytym w dokumencie z 1320 roku, który tłumaczyć można jako „konstruować", „budować", „wznosić" (J. Sondel 2013). Nie chodzi tutaj jednak o budowę zamku, ale raczej jego naprawę, odbudowę (por.: M. Parczewski 2009, s. 108-109; J. Wyrozumski 1964, s. 79).

Kwestię budowy oraz ewentualnego fundatora wyjaśniają badania archeologiczne. Wstępne prace badawcze prowadzili na zamku już w latach 30. i 50. XX wieku G. Leńczyk i A. Żaki (Archiwum MAK; G. Leńczyk 1938, s. 22; A. Lubelczyk 2014, s. 215). Jednakże pierwsze, w pełni profesjonalne i szerokopłaszczyznowe badania rozpoczęto dopiero w 2010 roku. Trwały one 9 lat (do 2019) i doprowadziły do niemal pełnego rozpoznania chronologii, układu przestrzennego i dziejów zamku[1]. A. Lubelczyk (2014, s. 213-293) uważa, że pierwotna warownia powstała na przełomie XIII i XIV wieku. Na taką chronologię wskazują przede wszystkim fragmenty naczyń ceramicznych odkrytych w najniżej zalegających warstwach stratygraficznych. Posiadała jednak formę drewniano-ziemną, natomiast zachowane i odkryte fragmenty murów pochodzić miały dopiero z XV i XVI wieku. Obraz ten zmieniły jednak najnowsze, jeszcze niepublikowane wyniki badań, przeprowadzonych w 2018 i 2019 roku. Doprowadziły one do odkrycia reliktów cylindrycznej wieży (stołpu), ulokowanej w północnej części założenia, na wyraźnie odciętym pagórku. W trakcie jej eksploracji natrafiono na kilka fragmentów ceramiki, charakterystycznej dla okresu od 2. połowy XIII do 1. połowy XIV wieku. Zabytki te wystąpiły w warstwie ziemi bezpośrednio przylegającej do fundamentów. A. Lubelczyk (2018; 2019) uważa wieżę tę za najstarszy murowany element zamku, który łączyć należy z wzmiankami z lat 1319-1320.

O dalszych losach zamku nie posiadamy już wielu informacji. Władysław Sarna (1906, s. 570) podaje, że za rządów opata Jakuba w 1338 roku Iwan z Rusi, brat Dymitra z Goraja zajął zbrojnie zamek Golesz i przyłączył go do swoich posiadłości. Po pewnym czasie klasztor benedyktyński odzyskał utracone włości. W 1407 roku po raz pierwszy wymieniony zostaje starosta zamku – Chebda i burgrabia – Mikołaj ze Sławęcina (W. Sarna 1906, s. 571). Zamek w późnym średniowieczu pełnić miał rolę centrum administracyjnego pobliskiego klucza majątkowego należącego do benedyktynów tynieckich. Funkcjonowanie obronnej rezydencji z pewnością wpływało pozytywnie na rozwój tutejszego osadnictwa (zob. J. Wyrozumski 1964, s. 80). Ponadto mieściła się tutaj siedziba najwyższego sądu prawa niemieckiego, zwanego sądem leńskim (S. Wróblewski 2006, s. 60).

W 1474 roku na ziemie południowej Polski najechali Węgrzy Macieja Korwina. Według relacji Jana Długosza wojska węgierskie zdobyły i zniszczyły Jasło, Brzostek, Kołaczyce, Frysztak, Duklę, Żmigród oraz Dębowiec i Pilzno. Jedynie Krosno i Golesz miały wówczas odeprzeć atak (DHn., ks. 12, s. 338-339). W tym czasie nadal na zamku funkcjonował późnośredniowieczny stołp. Zdaniem A. Lubelczyka (2018, s. 2) to właśnie jego obecność sprawiła, że załoga stawiła skuteczny opór wojskom węgierskim. Niestety wskutek zniszczeń oraz osuwania się terenu wieża uległa zniszczeniu, przez co nie została włączona w obręb późniejszego zamku. Z pewnością warownia ucierpiała dosyć znacznie w 1474 roku. Świadczą o tym wyniki badań wykopaliskowych oraz źródła pisane. Jan Długosz w *Liber beneficiorum* podaje, że zamek został odbudowany przez opata Andrzeja Ożgę, sprawującego urząd w latach 1477-1487 (DLb. II, s. 279; III, s. 207). Również historycy przypuszczają, że zamek mógł ulec wówczas częściowemu zniszczeniu (zob. B. Guerquin 1974, s. 138; M. Parczewski 2009, s. 109; W. Sarna 1906, s. 571; S. Wróblewski 2006, s. 59). O poważnym uszkodzeniu zamku w 1474 roku świadczą także duże warstwy spalenizny odkryte w czasie prac archeologicznych (A. Lubelczyk 2014, s. 214). Odbudowa zamku rozpoczęta w latach 1477-1487 przez opata Ożgę, trwała aż do połowy XVI wieku (zob. A. Lubelczyk 2014, s. 262, 287). Kres warowni nastąpił w połowie XVII wieku, najpewniej wskutek najazdu wojsk Rakoczego w 1657 r. Datę tę uznaje się zatem za kres istnienia warowni, aczkolwiek nie ma ku temu przekonywujących dowodów (B. Guerquin 1974, s. 138; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237; A. Lubelczyk 2014, s. 214; M. Parczewski 2009, s. 109). W inwentarzu z 1689 roku określono zamek jako „spustoszały od dawnego czasu" (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237).

6.1. Wacław II, Bogoriowie lub benedyktyni tynieccy

6.2. zamek monarszy?, następnie prywatny (klasztorny/możnowładczy)

7. 30. XX w. (inwentaryzacyjne, G. Leńczyk); 1957 (archeologiczne, A. Żaki); 2010-2019 (archeologiczne, A. Lubelczyk).

8. Warownię wzniesiono na wyrównanym wierzchołku wyniosłej góry. W literaturze przedmiotu jako element zamku wymieniano wał ziemny, zachowany miejscami do wysokości około 3 m i poprzedzony głęboką fosą, która otacza owalną powierzchnię majdanu o wymiarach 30 x 47 m (zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237; G. Leńczyk 1983, s. 22; J. Marszałek 1993, s. 111; S. Wróblewski 2006, s. 59). Na podstawie wyników badań A. Lubelczyk (2018, 2019) uważa, że forma terenowa obiegająca zamek od strony zachodniej nie może być interpretowana jako wał, tylko jako przeciwstok. Prace archeologiczne potwierdziły natomiast

istnienie fosy, częściowo wykutej w skale (A. Lubelczyk 2018). Obecna droga na zamek prowadzi od strony południowo-wschodniej, następnie biegnie wzdłuż fosy po zachodniej stronie i kieruje się na bramę umieszczoną w południowym froncie zamku.

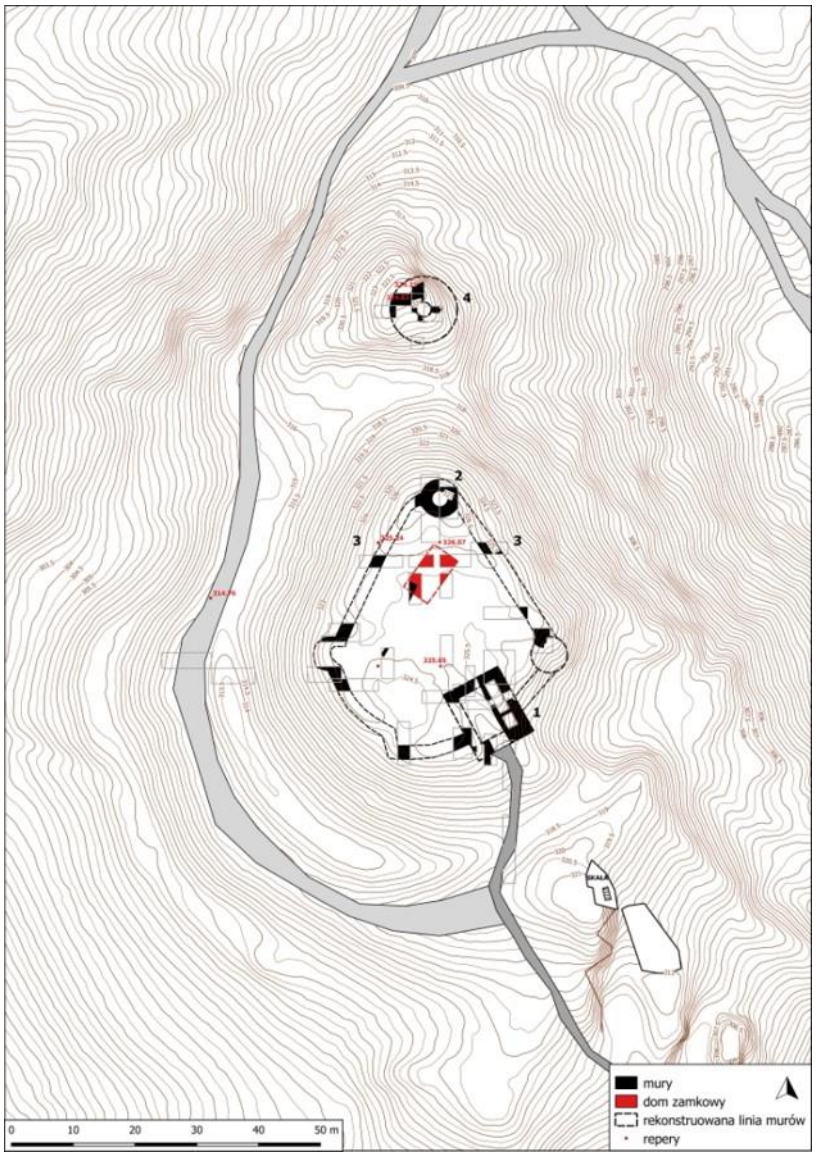
Niestety na obecnym etapie opracowania wyników nie możemy jeszcze w pełni rekonstruować zamku. Zajął on najwyższą płaszczyznę wzgórza. Jego najstarszym elementem była cylindryczna kamienna wieża w typie stołpu ulokowana w północnej części założenia, na wyraźnie odciętym od reszty wzgórza pagórku. Wzniesiono ją z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Lica zewnętrzne i wewnętrze wykonane były starannie, wnętrze składało się natomiast z luźniejszego, gorszej jakości materiału. Posadowiona była częściowo na skale macierzystej lub na grysie skalnym albo strukturze łupkowatej. Posiadała średnicę około 9 m, wewnątrz istniało pomieszczenie o średnicy 2,4 m, natomiast grubość murów sięgała nawet 4 m. Zachowała się tylko jej partia fundamentowa odkryta w trakcie badań (A. Lubelczyk 2018, s. 1). W chwili obecnej niejasno rysuje się kwestia rowu pomiędzy pagórkiem z wieżą, a pozostałą częścią *plateau*. Wcześniej A. Lubelczyk przypuszczał, że dół ten został wykopany w trakcie budowy założenia, obecnie skłonny jest jednak identyfikować go z działalnością natury[2].

Budynek bramny ulokowany był po południowej stronie założenia. Posiadał kształt prostokąta o wymiarach 12 x 10 m, delikatnie wysuniętego przed lico murów. W jego wschodniej części istniały dwa niewielkie, podpiwniczone pomieszczenia o wymiarach 5 x 1,80 m i 2 x 1,80 m. Przejazd o szerokości 2,80 m i 4 m długości znajdował po lewej stronie. Budynek bramny posiadał zapewne formę wieży z górną kondygnacją. Grubość murów bramy mieści się w przedziale 1,80 – 2,00 m. Czas budowy jej nie został ostatecznie rozwiązany, A. Lubelczyk sądzi, że mogła powstać po odbudowie zamku w XV stuleciu. Nie można jednak wykluczyć, jej wcześniejszej, nawet XIV-wiecznej chronologii (A. Lubelczyk 2014, s. 260-266; 2018).

Po przeciwległej stronie bramy istniała niewielka okrągła wieża o grubości murów sięgającej 2 m. Był to najlepiej zachowany element zamku. Właśnie tę budowlę przedstawił Z. B. Stęczyński na rysunku z 1847 roku. Posadowiono ją bezpośrednio na skale macierzystej. Zbudowana została z dużych i starannie obrobionych bloków kamiennych, łączonych zaprawą wapienno-piaskową. W fundamencie występowały także łamane piaskowce. Wejście do niej, o szerokości 1,40 znajdowało się na poziomie dziedzińca (A. Lubelczyk 2014, s. 231-241).

Oba wyżej opisane elementy łączyły mury kurtynowe, poprowadzone po krawędzi wzniesienia, wyposażone w dwie niewielkie basteje w południowej części kurtyny zachodniej i wschodniej. Mury obronne zbudowano z łamanego piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Niestety ich stan zachowania nie jest najlepszy i odkryte zostały jedynie fragmentarycznie w kilkunastu wykopach. A. Lubelczyk (2014, s. 241-260) ich budowę wiąże z XV lub nawet XVI wiekiem, nie wykluczone jednak, że pewne odcinki mogą pochodzić jeszcze z przed najazdu w 1474 roku.

Zabudowa wewnętrzna jest najgorzej rozpoznanym elementem warowni. Na całej powierzchni dziedzińca zanotowano w trakcie badań archeologicznych głębokie poziomy niwelacji, sięgające nieraz do skały macierzystej. W północnej części odkryto czworokątny obiekt o wymiarach 8,5 x 4,5 m. Manifestuje się on wypalonymi na ceglasto ścianami i dnem, co spowodowane było działalnością ognia. W jego wnętrzu odkryto spore ilości kafli i innych zabytków. A. Lubelczyk (2018) identyfikuje obiekt ten jako pomieszczenie mieszkalne wchodzące w skład domu zamkowego.

Ryc. 16. Zamek Golesz w Krajowicach - rzut założenia z naniesionymi reliktami murów (wg. A. Lubelczyk 2019)

9. W przypadku zamku Golesz nie posiadamy bezpośrednich dowodów na działalność Wacława II i jego stronników. Warto jednak zaznaczyć, że niektórzy badacze czas budowy zamku określali na przełom XIII i XIV wieku. Sugestie takie zgłaszali A. Żaki (M. Parczewski 2009, s. 112) oraz L. Kajzer (2002, s. 295). Ten ostatni sugerował jednak, że fundatorem założenia byli Bogoriowie lub benedyktyni. Odkrycie w 2018 roku cylindrycznej wieży obronnej pozwala nam na zaklasyfikowanie pierwotnego zamku Golesz do grupy warowni posiadających ten element obronny (Czorsztyn, nr kat. 9; Czchów, nr kat. 8; Myślenice, nr kat. 27; Rytro, nr kat. 39) i wiązanych z osobą czeskiego monarchy. Sugestywna jest także chronologia stołpu, sięgająca przełomu XIII i XIV wieku, potwierdzona przez odkrycie kilku fragmentów ceramiki datowanej właśnie na ten okres. Na podstawie powyższych przesłanek można wysunąć hipotezę, że fundatorem warowni był Wacław II, który wykorzystując swoje uprawnienia monarsze

nakazał jej zbudowanie na terytorium należącym do benedyktynów. W ten sposób mielibyśmy do czynienia z podobną sytuacją jaka nastąpiła w Szaflarach (nr kat. 48), Czorsztynie (nr kat. 8) czy też Rytrze (nr kat. 39) gdzie również mocą swojego „urzędu" czeski monarcha wzniósł lub rozbudował starsze założenia (zob.: Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34; S. Gawlas 1996, s. 92). Celem budowy była chęć zabezpieczenia wschodnich rubieży Małopolski od strony Węgier oraz Rusi. Warto nadmienić, iż przez Kołaczyce, a wiec i w okolicy Golesza biegła droga łącząca Węgry z Sandomierzem (B. Wyrozumska 1977, s. 79-80). Funkcjonowały zapewne także inne mniejsze szlaki komunikacyjne, kierujące się chociażby w stronę Biecza. Pod zamkiem istniał także bród prowadzący na drugi brzeg Wisłoki, wzmiankowany w roku 1334 (KDM I, nr 197). Budowę zamku powiązać można także z reformami administracyjnymi wprowadzanymi na ziemiach polskich przez Przemyślidę.

W historii założenia zapisał się także Jan Muskata, pełniący w początkach XIV wieku urząd starosty małopolskiego. Przypuszczam, iż to właśnie w tym okresie zamek w zamian za pewne sumy pieniężne został przekazany w zarząd benedyktynom tynieckim, a dokładnie opatowi Michałowi. Nie byłby to jedyny obiekt wówczas mu przekazany, bowiem w 1304 roku biskup krakowski w podobny sposób postąpił z Bieczem (nr kat. 4; zob. także T. Pietras 2001, s. 65). Zatem z pewnością oba zamki zostały nadane w tym samym czasie, na co zwrócił już swego czasu uwagę Z. Wdowiszewski (1930, s. 26, przypis 4). Natomiast ich nabywcą był opat Michał, stronnik Jana Muskaty (T. Nowakowski 1993, s. 88-89; P. Szczaniecki 1978, s. 52). W 1304 roku stronnicy Łokietka opanowali zbrojnie Biecz, być może podobnie było z Goleszem, zaś udział w jego zdobyciu mogli mieć Bogoriowie, ważni sojusznicy księcia kujawskiego (S. Gawęda 1966, s. 32-35). O zbrojnym zajęciu zamku świadczyć może dokument z 1320 roku, w którym mowa jest, że Jakub Bogoria zajął te dobra bezprawnie (KDTyn., nr 43). Utrata Biecza i Golesza stała się zarzewiem konfliktu pomiędzy opatem a Muskatą i była jedną z przyczyn zdobycia klasztoru przez wojska Gerlacha de Culpen. Zamek Golesz został obsadzony przez Bogoriów, posiadających znaczne włości w okolicach Żmigrodu, położonego w odległości około 28 km od Krajowic. Po obaleniu Przemyślidów sytuacja ta była przyczyną konfliktu pomiędzy Bogoriami a benedyktynami, domagającymi się zwrotu zagrabionych dóbr. Spór ten w 1319 roku rozsądza Władysław Łokietek, chcący być może wynagrodzić mnichom tynieckim krzywdy oraz nagrodzić ich za opowiedzenie się po jego stronie (KDTyn., nr 42).

Pierwotna warownia, z którą łączymy nasze rozważania składała się z cylindrycznej wieży obronnej, ulokowanej w północnej części założenia, na pagórku, oddzielonym od pozostałej części zamku sztucznym przekopem, nad którym przerzucony był most. Na obszarze późniejszego zamku murowanego rozłożyło się podzamcze spełniające funkcje mieszkalno-gospodarcze i składające się z drewnianej zabudowy. Funkcje obronne spełniała także fosa i znajdujący się poza nią przeciwstok, po którym prowadziła droga do zamku.

10. XIII/XIV w. – II poł. XVII w.

11. *Niepublikowane materiały G. Leńczyka, Kartoteka miejscowości*, mps., archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *Dokumentacja opisowa z badań A. Żakiego*, mps., archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie; Lubelczyk A., *Sprawozdanie wstępne z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2018 roku*, Rzeszów 2018, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie; *idem, Sprawozdanie wstępne*

z badań archeologicznych przeprowadzonych na stanowisku 1 w Krajowicach w 2019 roku, Rzeszów 2019, mps. archiwum Muzeum Okręgowego w Rzeszowie.

12. Frazik J., *Zamki i budownictwo obronne ziemi rzeszowskiej*, Kraków 1972; Gosztyła M., Proksa M., *Zamki Polski południowo-wschodniej*, Przemyśl 1997; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa, s. 138; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 237; Kocańda P., *Badania nad pierwszymi murowanymi zamkami na obszarze obecnego województwa podkarpackiego*, „Archeologie západních Čech", t. 11, 2016, s. 66-82; Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MiSROA za rok 1966, 1968, s. 54-55; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. Kołodziejski S., Kraków 1983; Lubelczyk A., *Zamek „Golesz" w dawnej Ziemi Sandomierskiej w świetle wstępnych wyników badań archeologicznych*, [w:] *Zamki w Karpatach*, red. Gancarski J., Krosno 2014, s. 213-293; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Parczewski M., *Uwagi o reliktach średniowiecznego zamku Golesz*, [w:] *Fortecja. Zbirnyk zapovidnyka „Tustan" na poshanu Myhajła Rozhka*, red. Û. Lukoms'kij, Kijów 2009, s. 108-113; Sarna W., *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1906, s. 567-570; Tomkowicz S., *Inwentarz zabytków powiatu jasielskiego*, wyd. Łopatkiewicz P., Łopatkiewicz T., Kraków 2001, s. 45-47; Węgrzyński W., *Golesz czyli Podzamcze i Jasło. Szkic monograficzny*, Jasło 1904; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006; Wyrozumski J., *Początki miast w regionie jasielskim*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 69-89; Żebrawski T., *Góra i zamek Golesz*, „Nasze Zabytki", nr 1, 1871, s. 33-34.

13. -

[1] W chwili obecnej trwa opracowanie tych wieloletnich prac wykopaliskowych. Autor rozprawy pragnie serdecznie podziękować kierownikowi badań Antoniemu Lubelczykowi z Muzeum Okręgowego w Rzeszowie za udostępnienie wyników badań, dokumentacji rysunkowej oraz opisowej, a także za udzielone konsultacje.
[2] Informacja ustna A. Lubelczyka.

Numer katalogu: 18

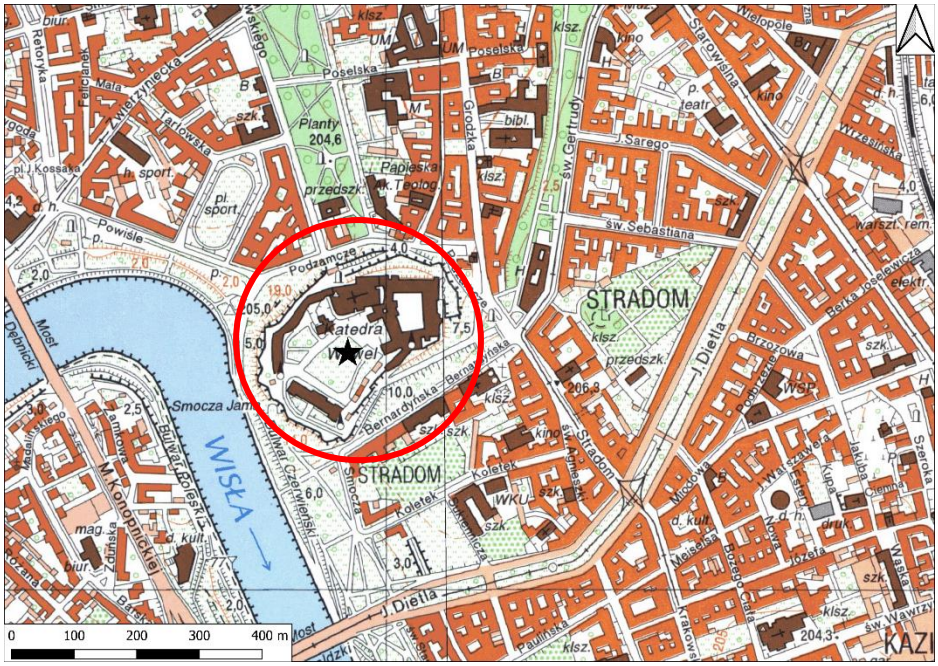
Zamek królewski na Wawelu

1. Kraków, gm. *loco*, pow. Kraków-miasto

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3 - 4. 956-966 - *Bōj*[e]*slāw król F*[a]*rāga, Bōj*[e]*ma i K*[a]*r*[a]*kō* (MPH s. n. I, s. 48)[1]

5. Gród, a następnie zamek wzniesiono na wapiennej, jurajskiej skale zwanej Wawelem (ok. 228 m n.p.m.), dominującej nad Krakowem i położonej na lewym brzegu Wisły, na południe od średniowiecznego ośrodka urbanistycznego.

6. Zbigniew Pianowski (1991, s. 26-33), na podstawie przeprowadzonej przez siebie analizy stwierdził, że pierwsze obwałowania Wawelu wzniesione zostały w początkach X wieku, zapewne z inicjatywy czeskiej. Nie wykluczył jednak hipotetycznej możliwości, że mogły one powstać wcześniej, jeszcze w dobie plemiennego związku Państwa Wiślan. Chronologia ta była do niedawna przyjmowana w literaturze bez większych zastrzeżeń, zarówno przez badaczy „wawelskich" (zob. J. Firlet, Z. Pianowski 2006, s. 45; 2007a, 51-52; A. Kukliński 1995, s. 237-254; Z. Pianowski 1994, s. 10-11), jak i szersze grono zainteresowanych (zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237-246; H. Łukasik 2015, s. 17-18), ostatnimi jednak laty narosło wiele nowych wątpliwości związanych z datowaniem wału. Przyczyniły się do tego badania dendrochronologiczne, przesuwające czas powstania wału „wiślańskiego" czy też „czeskiego" na lata po 1016 roku (zob. J. Firlet, Z. Pianowski 2013, s. 43; A. Kukliński 2003, s. 33-80; 2003a, s. 419-444; J. Poleski 2013, Katalog, s. 33-44; J. Rajman 2004, s. 28). Analiza przekazów pisanych pozwala przyjąć iż przynajmniej od lat 40. X wieku Małopolska wraz z Wawelem wchodziła w skład państwa czeskiego, sam gród natomiast stanowił ważny ośrodek administracyjny, osadniczy oraz handlowy (Z. Pianowski 1991, s. 31; J. Wyrozumski 1992, s. 74-76). Z okresem tym powiązać należy również początki architektury sakralnej na wzgórzu wawelskim (M. Bober 2008, s. 27-30; J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 227-228; 2007a, s. 52-53). W latach 90. X wieku Kraków wraz z grodem zostają włączone do państwa pierwszych Piastów (J. Wyrozumski 1992, s. 76-79), o czym pisze Kosmas: *polski książę Mieszko, nad którego nie było podstępniejszego człowieka, wnet zabrał podstępem miasto Kraków, zabiwszy mieczem wszystkich Czechów, których tam znalazł* (Kosmas, s. 94). Zdobycie Krakowa wraz z

grodem wawelskim przez gnieźnieńskich Piastów stanowi nowy etap w jego dziejach, dla którego istnieje o wiele więcej informacji, nie ograniczających się tylko do źródeł archeologicznych, ale obejmujących również przekazy pisane i relikty budowli kamiennych. Nastąpił w tym czasie znaczny rozwój grodu i osady, które nie zostały zdeklasowane do roli podrzędnego ośrodka zależnego od centrów w Wielkopolsce, a wręcz przeciwnie zdobyły dominującą rangę w państwie. Od 1000 roku Wawel stał się siedzibą biskupstwa, natomiast od około 1018 jedną z głównym siedzib dworu książęcego (Z. Pianowski 1984, s. 31-42). Tą drugą, jak podają *Kronika Polska* Mistrza Wincentego i *Kronika Książąt Polskich* uczyniony został przez Bolesława Chrobrego (MPH II s. 444). Z okresem tym powiązać należy powstanie świeckich i kościelnych budowli przedromańskich mieszczących się na grodzie krakowskim (katedry, rotundy przy bastionie Władysława IV, kaplicy krzyżowej, budowli czworokątnej, rotundy czteroabsydowej, kościoła tzw. B). Zapewne w oparciu o Kraków Kazimierz Odnowiciel rozpoczął odbudowę organizacji państwa piastowskiego po najeździe czeskim w 1038 roku. Od tego momentu Kraków uczyniony został stolicą królestwa. Ówczesne umocnienia składały się z wałów drewniano-ziemnych, wzniesionych w konstrukcji skrzyniowej, wyposażonych w dodatkowe elementy obronne w postaci konstrukcji drewnianych, poprowadzonych po krawędzi wzgórza (Z. Pianowski 1991, s. 26-57). W XII wieku pojawiły się już na terenie grodu pierwsze murowane budowle obronne, a wiec wolnostojący, romański stołp na planie kwadratu o boku 8 m, zbudowany w północno-wschodniej krawędzi wzgórza, w rejonie późniejszej Kurzej Stopy oraz system bramy, składający się z okrągłej wieży (wzniesionej na prostokątnym fundamencie) oraz szyi bramnej (J. Firlet, Z. Pianowski 2018, s. 273-274; A. Kukliński 2016, s. 35-66; Z. Pianowski 1991, s. 40-41). Wewnętrzną przestrzeń grodu wypełniały stare i nowo wzniesione (romańskie) zabudowania świeckie i sakralne. Badacze na ten okres datują katedrę romańską pw. św. Wacława, kościół jednonawowy przy bastionie Władysława IV, bazylikę św. Gereona, palatium tzw. salę o 24 słupach (M. Bober 2008, s. 46-77, tam dalsza literatura). Warto w tym miejscu wspomnieć o koncepcji tzw. zamku romańskiego, wysuniętej przez A. Szyszko-Bohusza (1932, s. 20-24), który istnieć miał w północno-wschodnim narożniku wzgórza, stanowiąc rezydencję władcy i najbardziej obronny element całego założenia grodowego. Szyszko-Bohusz rekonstruował go jako obiekt wzniesiony na planie nieregularnego trapezu z małą, prostokątną wieżą, flankującą mury zewnętrze, znajdującą się w narożniku północno-zachodnim oraz drugą, większą (stołp) przy południowo-wschodnim obwodzie. Zabudowę wewnętrzną uzupełniał pałac, stanowiący jednocześnie zachodnią kurtynę murów. W południowo-zachodnim narożniku, na linii pałacu istnieć miała brama wjazdowa. W toku kolejnych badań hipoteza ta nie zdołała się jednak utrzymać. W epoce rozbicia dzielnicowego (po 1138 roku) Kraków wraz z Wawelem stanowiły siedzibę prowincji senioralnej i jednocześnie stolicę całego Państwa, w której zasiadał książę senior, mający władzę zwierzchnią nad pozostałymi. W ten sposób na tronie krakowskim zasiadali kolejno: Władysław II Wygnaniec, Bolesław IV Kędzierzawy oraz Mieszko III Stary. W 1177 roku doszło jednak do buntu możnych, którzy na miejsce Mieszka powołali księcia sandomierskiego Kazimierza. Współczesny tym wydarzeniom Wincenty Kadłubek na kartach swojej kroniki napisał, że załoga księcia wielkopolskiego, obsadzająca miasto i zamek poddała się Kazimierzowi bez walki (MPH II, s. 394-395). Podobnej relacji dostarcza nam Jan Długosz, który pisze że *urzędnicy Mieczysława przekazali Kazimierzowi zamek i miasto Kraków bez*

żadnych trudności i oporu (DHn. ks. 6, s. 143). Zbigniew Pianowski (1991, s. 44-45) zwrócił uwagę, iż zapiska Kadłubka jest ważna także z innego powodu. Wymienia bowiem dwuczłonowy zespół obronny składający się z obwarowanego grodu oraz ufortyfikowanej osady. Walki rozpoczęte przez Kazimierza sandomierskiego i Mieszka Starego stały się początkiem długoletnich zmagań o tron krakowski pomiędzy poszczególnymi Piastami. Szczególne ich nasilenie przypadło na I połowę XIII wieku, kiedy to po zamordowaniu Leszka Białego w 1227 roku w Gąsawie o panowanie nad Krakowem rozpoczęli rywalizacje Henryk Brodaty, Konrad Mazowiecki oraz Władysław Laskonogi. Ostatecznie zwycięsko z tej rywalizacji wyszedł książę wrocławski, który utrzymał się na Wawelu do swojej śmierci w 1238 roku. W 1241 roku na Małopolskę po raz pierwszy najechali Tatarzy, którzy zniszczyli osadę przedlokacyjną na Okole, nie zdołali jednak opanować Wawelu oraz kościoła św. Andrzeja. Książe Bolesław Wstydliwy wraz z matką Grzymisławą przed napadem opuścili Kraków chroniąc się na Węgrzech oraz w Pieninach (DHn., ks. 7, s. 9-17). Ówczesny wawelski gród nie poniósł wielkich szkód, ponieważ, jak sądzi Z. Pianowski (1991, s. 51-52) kontynuowano w tym czasie prace związane z wymianą dachu katedry. Z pewnością zniszczeniu uległy pierwotne obwarowania miejskie. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych, mówiące o pożarze z połowy XIII wieku (K. Radwański 1975, s. 125-127). Zamęt spowodowany najazdem tatarskim wykorzystał w 1241 roku Kondrad mazowiecki, który ponownie opanował miasto i Wawel. Z księciem tym powiązać należy kolejną akcję fortyfikacyjną grodu, polegającą na wzniesieniu nowych umocnień obronnych, które jak pisze Długosz miały zaczynać się od katedry św. Wacława do kościoła św. Gereona i od niego aż do rotundy NMP (DHn. ks. 7, s. 37). A. Szyszko-Bohusz (1919, s. 56-57) początkowo sądził że Konrad wzniósł kamienny mur, którego fragmenty odkryto w I poł. XX wieku pomiędzy bazyliką św. Gereona a rotundą NP. Marii. W swojej późniejszej publikacji wycofał się jednak z tego poglądu, rekonstruując umocnienia jako wał i towarzyszącą mu fosę (A. Szyszko-Bohusz 1932, s. 26). Obecnie uważa się, że Konrad obwarował samą kurię książęcą wałem ziemnym, wkrótce jednak rozebranym (w 1242 lub 1243?, zob. Z. Pianowski 1991, s. 48-49). Na przełomie 1259 i 1260 roku do Krakowa dotarł drugi najazd tatarski. Gród podobnie jak w 1241 roku pozostał niezdobyty. W drugiej połowie XIII wieku przystąpiono do modernizacji obwarowań Wawelu. Prace przeprowadzono w 1255 oraz w 1265 roku, w źródłach pisanych oraz badaniach archeologicznych szczególne piętno odcisnęła ta druga akcja. *Rocznik Kapitulny Krakowski* podaje że *Castrum edificatur in Cracovia super totum montem cum lignis* (MPH II, s. 808). Podobną informację zapisali autorzy *Katalogu biskupów krakowskich;* MPH III, s. 363), *Rocznika świętokrzyskiego* (MPH III, s. 75) oraz stosunkowo późnych *Zdarzeń godnych pamięci* (MPH III, s. 308, w tym ostatnim przypadku wydarzenie to ma miejsce w 1262 r.). Na relikty drewniano-ziemnego wału, wzniesionego przez Bolesława Wstydliwego natrafili archeolodzy prowadzący badania na wzgórzu wawelskim. Wzniesiono go w konstrukcji skrzyniowej, gdzie wypełnisko skrzyń stanowiła glina wymieszana z humusem i kamieniami. Wał poprowadzono po krawędzi wzgórza, był on jednak cofnięty o kilka metrów do wnętrza w stosunku do wcześniejszych umocnień. W linii fortyfikacji znajdował się także XII-wieczny romański stołp (Z. Pianowski 1991, s. 54-56, por. D. Niemiec 2017, s. 93-95). W końcu XIII wieku doszło do kolejnych ważnych wydarzeń w dziejach Wawelu, który ponownie stał się elementem walki pomiędzy poszczególnymi władcami. Po śmierci Leszka Czarnego w 1288 roku, który nie pozostawił po sobie następcy, pretensje do wawelskiego tronu wysunęli

Henryk Probus, Bolesław mazowiecki, Władysław Łokietek, Konrad czerski. Z walk tych zwycięsko wyszedł książę wrocławski, który na krótko przed swoją śmiercią przekazał władzę nad Małopolską Przemysłowi II. Ten natomiast nie mając zbyt dużego poparcia możnych uległ naporowi Wacława II, który w 1291 roku opanował Kraków i Wawel (J. Bieniak, 1972, s.223-233; E. Długopolski 2009, s. 20-27; T. Jurek 2006, s. 190-192). Z piętnastoletnim panowaniem czeskim w Krakowie wiąże się powstanie murowanych fortyfikacji miasta i zamku (zob. pkt. 9). Ten ostatni spełniał w tym czasie rolę siedziby księcia, a od 1300 roku króla oraz jego starostów, zarządzających pod nieobecność Wacława całą Małopolską. W 1305 lub w 1306 roku Kraków nawiedza pożar, który wybuchł, jak przekazuje Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 50-51), *Najdawniejsze roczniki krakowskie i kalendarz* (MPH s. n. V, s. 145) oraz *Roczniku Małopolski* (MPH III, s. 188-189), *Traski* (MPH II, s. 853) oraz *Sędziwoja* (MPH II, s. 879), w pobliżu kościoła Wszystkich Świętych i przeniósł się na Wawel uszkadzając zabudowania zamkowe oraz katedrę. W 1306 roku, po zabójstwie Wacława III w Ołomuńcu, Władysław Łokietek opanował Kraków i przystąpił do obudowy zamku oraz katedry, w której w 1320 roku się koronował. W 1333 roku umiera Łokietek umiera, natomiast władzę po nim obejmuje jego syn Kazimierz, który przystępuje do gruntownej i wielkiej przebudowy zamku królewskiego. *Naprzód ozdobił zamek krakowski podziwu godnymi domami, wieżami, rzeźbą, malowidłami, dachami wielkiej piękności*, tak prace na Wawelu przedstawił autor *Kroniki katedralnej krakowskiej* (Jan z Czarnkowa, s. 15; por. DHn. ks. 9, s. 441). Największą inwestycją tych czasów była budowa reprezentacyjnego skrzydła w południowo-wschodniej części założenia, mieszczącego m. in. sypialnie królewskie. Ponadto odnowiono kaplice śś. Feliksa i Adaukta oraz św. Marii Egipcjanki, skrzydło zachodnie otrzymało nowe reprezentacyjne piętro, natomiast północne przedłużono w kierunku zachodnim. W starym, wczesnogotyckim pałacu wymieniono wyposażenia architektoniczne, a XII-wieczny stołp rozebrano, zastępując go nową wieżę mieszkalno-obronną. W 1346 roku konsekrowano chór, natomiast w 1364 roku całą katedrę śś. Wacława i Stanisława (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 217-237). W XIV wieku zamek wawelski został także wyposażony w nowe baszty i wieże, np. Złodziejską (Z. Pianowski 1991, s. 79-81). Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 roku oraz panowaniu dynastii Andegawenów, w 1386 roku władzę objął mąż Jadwigi Władysław Jagiełło. Przeprowadził on kolejną dużą przebudowę zamku, polegającą na wzmocnieniu fortyfikacji. Jak dowiodły badania Z. Pianowskiego (1991, s. 72-78) podwyższono w tym okresie mury zamku niższego, cały Wawel obwiedziono natomiast dodatkową linią umocnień, przez co pomiędzy oboma kurtynami wytworzyło się międzymurze. Jagiełło zmodernizował także bramę dolną oraz przebudował wieżę mieszkalno-obronną w północno-wschodnim narożniku zamku górnego. Za panowania Kazimierza Jagiellończyka zbudowano z kolei dwie największe baszty. Pierwsza, wielokondygnacyjna, zwana Lubranką (obecnie Senatorska) stanęła w południowo-wschodnim narożniku, druga natomiast – Sandomierska, w południowo-zachodnim narożniku zamku niższego (Z. Pianowski 1991, s. 83-86).

Do poważnych przekształceń zamku królewskiego doszło w XVI wieku, w szczególności za rządów Zygmunta I. Ówczesne prace polegały przede wszystkim na modernizacji i rozbudowie kompleksu mieszkalnego i rezydencjonalnego. Wznoszenie rezydencji renesansowej przypadło na lata 1504-1548, realizowali ją natomiast wybitni ówcześni muratorzy i architekci (Franciszek z Florencji, mistrz Benedykt czy Bartłomiej Berrecci). Rozbudowano wówczas zabudowania mieszkalne, które wytworzyły trzy skrzydła

pałacowe, skupione wokół pięciokątnego dziedzińca, zamkniętego od południa murem. Cały dziedziniec otoczono bogato zdobionymi, trzykondygnacyjnymi krużgankami. Wybitnym dziełem tegoż okresu była wzniesiona w latach 1517-1533 Kaplica Zygmuntowska, uznawana za najznakomitsze dzieło renesansowe w Polsce (A. Fischinger, M. Fabiański 2009, 17 i nast.). Tak ukształtowany pałac królewski niemal całkowicie utracił charakter obronny. Jedynymi poważniejszymi inwestycjami zmierzającymi do polepszenia i unowocześnienia fortyfikacji była budowa muru obronnego biegnącego u podstawy wzgórza na odcinku od bramy dolnej aż do muru miejskiego przy Jordance (Z. Pianowski 1991, s. 91-98). W początkach XVII wieku wawelskie fortyfikacje wymagały gruntownego remontu, nie spełniały już bowiem wymogów nowoczesnych wymogów, opierających się na systemie bastionowym. Na stan królewskiej rezydencji wypływ miały nie tylko finanse oraz sytuacja polityczna państwa, ale także przeniesienie stolicy z Krakowa do Warszawy na przełomie XVI i XVII w. przez Zygmunta III Wazę. Wzniesieniem nowym obwarowań Wawelu zajął się dopiero w połowie XVII wieku Władysław IV, który jak dowiodły badania Z. Pianowskiego (1991, s. 102-103) usypał po stronie południowej obmurowany wał ziemny, biegnący od rejonu baszty Sandomierskiej aż do muru łączącego Jordankę z bramą Grodzką. Wał ten składał się z dwóch półbastionów oraz narożnika otaczającego południową część pałacu. Rozebrano również część starego, gotyckiego przedmurza, które zastąpione zostało wałem ziemnym. Być może w czasach Władysława IV zbudowano także rozległy szaniec u podstawy wzgórza. Tak ufortyfikowany zamek został w 1655 roku otoczony przez wojska szwedzkie, które po krótkim oblężeniu zdobyły Wawel i stacjonowali na nim dwa lata. W tym czasie doszło pożaru który zniszczył wieże zamkowe i dachy. Wojska szwedzkie złupiły zamek królewski, m. in. Skarbiec Koronny, archiwum sądowe ksiąg grodzkich, dotkliwych strat doznała także katedra (zob. M. Nagielski *et all*. 2015, s. 340-344). W XVII wieku podejmowano liczne próby renowacji podupadających fortyfikacji Wawelu. Tragiczny w skutkach był pobyt wojsk szwedzkich w czasie wojny północnej, które zamieniły zamek na szpital wojskowy. Żołnierze wywołali wówczas pożar, w trakcie którego spaliła się większa część pałacu królewskiego, za wyjątkiem południowo-wschodniej. Do kolejnych nieszczęść doszło w połowie XVIII wieku w trakcie walk pomiędzy konfederatami barskimi a wojskami moskiewskimi. W 1772 roku wojska austriackie doszły do prawego brzegu Wisły, natomiast traktat pomiędzy Rosją, Prusami i Austrią doprowadził do I rozbioru Polski. Kraków z Wawelem stał się wówczas nadgraniczną twierdzą. W 1790 roku przystąpiono do budowy nowych umocnień w typie fortyfikacji kleszczowych, mających związek z planowaną wojną pomiędzy Prusami i Polską a Austrią. Niestety drugi rozbiór przeszkodził w dokończeniu tej szeroko zakrojonej inwestycji. W 1794 roku Kraków został objęty powstaniem kościuszkowskim, którego członkowie obsadzili Wawel, jednak po krótkim oblężeniu ulegli wojskom pruskim. Te ostatnie w 1796 roku zgodnie z ustaleniami traktatu rozbiorowego przekazały miasto z upadłym zamkiem Austriakom. W połowie XIX stulecia wojska austriackiego wzniosły nowy obwód murów kamienno-ceglanych, umocnionych dwoma kaponierami. Niestety prace te doprowadziły do zniszczenia wielu starszych umocnień. Zamek górny przeznaczony został na koszary, natomiast dolny na szpital i plac musztry. Austriacy opuścili Wawel dopiero w latach 1905-1911, dzięki czemu możliwe było podjęcie prac konserwatorskich (Z. Pianowski 1991, s. 108 i nast.).

6.1. Gród: władcy plemienni (Wiślanie) lub namiestnicy czescy z X w.; zamek kamienny: Wacław II czeski.

6.2. Monarsza.

7. 1880-1882 (architektoniczne, T. Pryliński); 1905-1938 (architektoniczne, archeologiczne, Z. Hendel, K. Skawiński, I. Sowiński, A. Szyszko-Bohusz); 1948 do chwili obecnej (archeologiczno-architektoniczne, G. Leńczyk, A. Żaki, R. Jamka, S. Kozieł, Z. Pianowski, J. Firlet, J. Niżnik, A. Kukliński, P. Kajfasz, P. Stępień)[2].

8. Dzieje architektoniczne grodu, a następnie zamku wawelskiego podzielić można na kilka faz. Pierwszą stanowić będzie hipotetyczny gród plemienny wchodzący w skład struktury plemiennej związku Wiślan. Składał się on z drewniano-ziemnych umocnień, w typie wałów (o nieznanej nam jednak konstrukcji) biegnących zapewne po linii krawędzi wzgórza, a także drewnianej zabudowy wewnętrznej (Z. Pianowski 1984, s. 30-31; 1991, s. 32). Fazę drugą należały powiązać z panowaniem czeskim w X wieku. W starszej literaturze przypuszczano, że z okresem tym wiązać należy powstanie potężnych skrzyniowych wałów drewniano-ziemnych, otaczających całe wyniesienie (Z. Pianowski 1991, s. 26-33; A. Kukliński 1995, s. 237-254). Nowsze badania dendrochronologiczne wykazały jednak, że wał ten należy datować na czasy późniejsze, nawet po 1016 roku (M. Krąpiec 1998, s. 203-297; J. Poleski 2013, Katalog, s. 33-44). Kwestia chronologii wału wymaga zatem dalszych pogłębionych studiów. Zabudowania wewnątrz składały się z drewnianych domostw służących celom mieszkalnym i gospodarczym. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych w czasie których natrafiono na pozostałości chat, palenisk oraz bruków (R. Jamka 1963, s. 86-164). Z okresem tym wiąże się także powstanie pierwszych budowli sakralnych. Chodzi mianowicie o odkrytą przez badaczy wawelskich tzw. budowlę A, interpretowaną jako ślady po najstarszej świątyni – drewnianym kościółku, wzniesionym z inicjatywy czeskiej (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 227-228. Por. M. Bober 2008, s. 27-28). Trzecią fazę, której rozpoczęcie odnoszone jest do zdobycia w latach 90. X wieku Wawelu przez gnieźnieńskich Piastów, charakteryzują pierwsze monumentalne budowle kamienne. Najważniejszą z nich była niewątpliwie katedra w formie bazyliki z transeptem, zakończona od wschodu trzema absydami, zbudowana w związku z erygowaniem biskupstwa krakowskiego w roku 1000. Wśród pozostałych kościołów wymienić należy rotundę (być może pełniącą rolę baptysterium) przy bastionie Władysława IV, rotundę czteroabsydową pod wezwaniem NP Marii oraz tzw. kościół B (rotunda dwuabsydowa), zlokalizowany pod południowym ryzalitem dawnych kuchni królewskich. Budownictwo świeckie reprezentowane jest przez budowlę czworokątną, co do której funkcji trwały zażarte dyskusje, towarzyszącą najpewniej wciąż nieodkrytemu palatium przedromańskiemu. Trudne do interpretacji pozostają relikty murów odkryte pod bazyliką św. Gereona. Obecnie uważa się, że istniał tam połączony zespół kaplicy krzyżowej oraz budynku mieszkalnego, stanowiący siedzibę biskupa. Ponadto w środkowej części grodu istnieć mogły kościoły św. Michała i św. Jerzego. Na ślady budynków przedromańskich natrafiono także pod obecną Wikarówką, w rejonie na północ od Smoczej Jamy, a także w piwnicy koło Kurzej Stopy. Pozostałą część założenia wypełniały zabudowania drewniane, całość natomiast otoczona byłą drewniano-ziemnym wałem, który biegł po zewnętrznej linii starszych umocnień (M. Bober 2008, s. 27-46; J. Firlet, Z. Pianowski 2007, s. 55-57). Do niedawna przypuszczano, że gród krakowski nie

posiadał w okresie przedromańskim umocnień kamiennych. Jednak ostatnie badania dowiodły, że ówczesna brama posiadała formę kamiennej, prostokątnej baszty z szyją bramną (J. Firlet, Z. Pianowski 2018, s, 274). Kolejną, czwartą fazę wyznacza kryzy monarchii piastowskiej, jaki nastąpił po najeździe czeskim w 1039 roku. Z uwagi iż ówczesny Kraków nie poniósł znacznych szkód książę Kazimierz Odnowiciel właśnie o niego oparł odbudowę państwa. Zabudowa grodu przeszła w tym okresie znaczące zmiany, polegające na wymianie starszych budynków przedromańskich na romańskie. Główną siedzibę władcy tworzyło ulokowane w najwyższym punkcie wzgórza, palatium, złożone z dwóch kondygnacji, z których dolna (tzw. sala o 24 słupach) pełniła funkcje magazynowe, górna natomiast reprezentacyjne. Budynkowi temu towarzyszyła jeszcze przedromańska budowla czworokątna z korytarzykiem. Zmianom uległa także katedra św. Wacława, która uzyskała formę dwuchórowej, beztranseptowej bazyliki, wyposażonej dodatkowo w empory nad nawami bocznymi, trzema kryptami, a także wzniesione po zachodniej stronie atrium. Tej monumentalnej świątyni, konsekrowanej w 1142 roku, towarzyszyła zapewne rezydencja biskupa oraz inne domy duchownych (np. kanoników). W miejscu kaplicy krzyżowej wzniesiono kościół bazylikowy pw. św. Gereona o rozbudowanym programie przestrzennym. W XII wieku, na miejscu rotundy przy bastionie Władysława IV powstał kościół zamknięty prostokątnym prezbiterium. W centrum grodu istniały w tym okresie kościoły św. Michała oraz św. Jerzego, należący do benedyktynów tynieckich. Przeniesienie stolicy książęcej do Krakowa spowodowało, że na terenie grodu zaczęły powstawać siedziby urzędników dworskich. Z jedną z takich rezydencji badacze łączą rotundę w rejonie baszty Sandomierskiej. Główny element fortyfikacji w tym czasie nadal stanowił drewniano-ziemny wał w konstrukcji skrzyniowej. Nowością była budowa dwóch wież obronnych. Pierwsza o rzucie kwadratowym i zwana w literaturze stołpem stanęła w północno-wschodnim narożniku zamku. Druga, okrągła znajdowała się w rejonie na północ od Smoczej Jamy (M. Bober 2008, s. 46-77; J. Firlet, Z. Pianowski 2007a, s. 57-69; 2018, s. 270-274). Faza piąta przypadła na czasy wczesnogotyckie od około połowy XIII wieku do połowy XIV stulecia. Najistotniejszą zmianą tego okresu było przekształcenie starego grodu piastowskiego w nowoczesny zamek. Proces ten, jak słusznie zauważyli Z. Pianowski i J. Firlet (2000, s. 215; 2007a, s. 63) przebiegał w kilku etapach. W pierwszej połowie XIII w. linię umocnień wciąż tworzyły wały, które okazały się wystarczające w trakcie najazdów tatarskich z lat 1241 i 1259/1260, ponieważ gród pozostał niezdobyty. Jednak to właśnie zagrożenie tatarskie spowodowało, że Bolesław Wstydliwy w 1265 roku przystąpił do wielkiej przebudowy umocnień grodowych. W miejscu starszych wałów zbudowano nowe o szerokości sięgającej niemal 18 m. Linia ich przebiegu została jednak cofnięta do wewnątrz w stosunku do poprzednich fortyfikacji. Z tego też powodu zlikwidowano starsze budowle znajdujące się w pasie wałów – a więc przy późniejszych basztach Sandomierskiej i Złodziejskiej (jeszcze przed budową nowych umocnień katastrofie budowlanej uległa XII-wieczna wieża okrągła nad Smoczą Jamą). Jak uważa Z. Pianowski w tym czasie rozebrano także kościół z prostokątnym prezbiterium ulokowany po północnej stronie katedry. Przebudowę wałów odnotowały źródła pisane m. in. *Rocznik kapitulny krakowski* czy *Rocznik świętokrzyski* (D. Niemiec 2017, s. 89-95; Z. Pianowski 1989-1990, s. 58-60; 1991, s. 51-57). W następnej kolejności doszło do głębokiej przebudowy rezydencji książęcej, stanowiącej trzon całego założenia. W miejscu romańskiego palatium – sali o 24 słupach rozpoczęto budowę nowego kamiennego gmachu pałacowego o wymiarach 28 x 13,5 m, wysuniętego dalej na wschód, w kierunku XII-

wiecznego stołpu. Jego mury wykonano z łamanego wapienia, w dużych ilościach wykorzystano również starsze ciosy romańskie, pochodzące z rozbiórki dawnych budowli. W ich konstrukcji widoczne są charakterystyczne warstwy wyrównawcze występujące co około 70 cm. Wczesnogotycki pałac posiadał rzut prostokąta i wyposażony był najpewniej w trzy kondygnacje, z czego najniższa zagłębiona była w ziemię i doświetlona niewielkimi szczelinowymi oknami, podobnymi do strzelnic. Do drugiej kondygnacji wchodziło się po schodach, umieszczonych na dziedzińcu. Ostatnie piętro spełniało funkcję reprezentacyjnej sali, zaopatrzonej w wąskie okna (ślady dwu otworów odkryto w ścianie wschodniej i południowej tzw. Alchemii). (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 215-216). Niestety próba bliższego określenia czasu budowy pałacu jest w chwili obecnej trudna do ustalenia i oparta być musi na analizie techniki budowy oraz chronologii względnej architektury tej części Wawelu. Zbigniew Pianowski (2001, s. 83) datuje okres wzniesienia pałacu na przedział czasowy pomiędzy rokiem 1265-1290, wiążąc go z Bolesławem Wstydliwym lub Leszkiem Czarnym. W innych publikacjach wraz z Januszem Firletem stwierdzają, że budynek rezydencji wczesnogotyckiej powstał z pewnością przed 1300 lub 1290 rokiem (zob. J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 216; 2007a, s. 63). Analiza zachowanych fragmentów murów pałacu przeprowadzona przez autora wykazała, że są one bardzo zbliżona do murów obronnych zamku górnego oraz fortyfikacji miejskich datowanych na około 1300 rok. Tak przyjęte założenie pozwoliłoby połączyć budowę rezydencji książęcej z działalnością Wacława II, natrafiamy jednak na poważny problem, otóż mury wznoszone z łamanego kamienia, poziomowanego co pewien czas warstwami wyrównawczymi, pojawia się w Krakowie po lokacji w 1257 roku. Ponadto technikę tę stosowano aż do połowy kolejnego stulecia, o czym świadczą mury obronne Kazimierza zbudowane około 1340 roku (J. Widawski 1973, s. 173-174). Taki obrót spraw uniemożliwia nam połączenie budowy pałacu wczesnogotyckiego z czeskim monarchą. Zatem zgodzić się należy z badaczami wawelskimi odnośnie czasu powstania obiektu, jednocześnie jednak nie można wykluczyć iż w okresie panowania czeskiego prowadzono nieznane nam bliżej prace w obrębie rezydencji pałacowej.

W nieco późniejszym momencie pojawił się zamysł połączenia pałacu z romańskim stołpem za pomocą tzw. aneksu, określanego w literaturze wieżą Łokietkową. Była to budowla wzniesiona na planie kwadratu o rozmiarach 12,5 x 13 m i grubości murów sięgających 2 m. Zbudowano ją podobnie jak pałac z łamanego kamienia, wtórnie użytych ciosów romańskich oraz niewielkiej ilości cegły. Początkowo badacze przypuszczali, że posiadała ona formę wieży, dobudowanej przez Wacława II do północnego narożnika stołpu (zob. L. Kajzer 2002, s. 292; Z. Pianowski 1984, s. 127-129; 1991, s. 60-61[3]; A. Szyszko-Bohusz 1932, s. 26-28), jednak w toku późniejszych obserwacji wycofano się z tego założenia. Nową jej rekonstrukcją był trzykondygnacyjny aneks z pierwotnym wejściem usytuowanym na poziomie ówczesnego dziedzińca i dużymi prostokątnymi oknami umieszczonymi na wysokości drugiej kondygnacji (zob. J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 215-216; 2005, s. 141). Z pomieszczenia na drugim piętrze można było się dostać do stołpu, a narożnik północno-wschodni umocniony był przyporą (J. Firlet, Z. Pianowski 2005, s. 141; Z. Pianowski 2001, zob. również P. Lasek 2013, s. 73-76). Kwestia rekonstrukcji budowli nadal budzi pewne wątpliwości. P. Lasek (2013, s. 74-76), powołując się na analogie czeskie, między innymi zamków wznoszonych w czasach Wacława II (Rosenberk, Hasištejn, Vimperk) uznaje „aneksowy" wygląd „wieży Łokietkowej". Z kolei poznański historyk sztuki T. Ratajczak (2014a, s. 177-190; 2017, s. 129-140) analizując detal

architektoniczny, w szczególności kamieniarkę okienną stara się przesunąć jej powstanie najwcześniej na 2. połowę XIV wieku. Tak uformowany kompleks składający się z pałacu połączonego za pomocą aneksu (wieży Łokietkowej) z romańskim stołpem posiadałby około 40 m. długości. Badacze wawelscy, Z. Pianowski i J. Firlet budowę pałacu datują na okres pomiędzy 1265 a 1290, łącząc tę inwestycję z książętami dzielnicowymi Bolesławem Wstydliwym lub Leszkiem Czarnym (J. Firlet, Z. Pianowski 2007, s. 62-63: Z. Pianowski 2001, s. 82-83). W kolejnym etapie zamek górny i dolny otoczony kamiennym murem obronnym. Przystąpiono także do przebudowy katedry śś. Stanisława i Wacława. Inwestycje te wiązać należy z panowaniem czeskim – zostaną one szczegółowo opisane w punkcie 9. Za panowania Władysława Łokietka, po pożarze w 1305 lub 1306 roku oraz opanowaniu Krakowa i Wawelu, nastąpiła odbudowa zniszczonych murów, pałacu królewskiego oraz innych zabudowań zamkowych. Rozpoczęto także wielką przebudowę katedry gotyckiej, której chór ukończono już w 1320 rok, ponieważ Władysław Łokietek koronował się w niej na króla. O zaawansowaniu prac przy budowie katedry świadczy także fakt, że w 1333 roku pod północą arkadą wschodniego przęsła prezbiterium pochowano Łokietka (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 232-235; Z. Pianowski 1991, s. 59-68: T. Węcławowicz 2005, s. 65-98). Jak przypuszczają J. Firlet i Z. Pianowski (2000, s. 216-217) w okresie tym nastąpiła także redukcja kościoła pałacowego św. Marii Egipcjanki. Fazę piątą, wiązać należy z osobą Kazimierza Wielkiego i jego wielką przebudową zamku wawelskiego. Najważniejszą inwestycją było wzniesienie w południowo-wschodniej części dziedzińca, skrzydła mieszkalnego, posiadającego funkcję reprezentacyjno-mieszkalne (wchłonęło ono starsze zabudowania m. in. kuchnię). Odnowiono starą rotundę czteroabsydową, która otrzymała nowe wezwanie śś. Feliksa i Adaukta, następnie przebudowano skrzydło zachodnie, wyposażone wówczas w reprezentacyjne piętro i połączone z gruntownie także zmodernizowaną kaplicą św. Marii Egipcjanki (być może posiadającej formę dwukondygnacyjną). Skrzydło północne zostało wydłużone w kierunku zachodnim. Zmianom podlegały także systemy obronne – zburzono stary romański stołp, a w jego miejscu postawiono nową wieżę mieszkalno-obronną, w tym czasie powstały także niektóre baszty, np. Złodziejska. Dużą modernizację przeszły także mury obronne. Na czasy panowania Kazimierza Wielkiego datować należy również ukończenie budowy katedry gotyckiej, której chór konsekrowano w 1346 roku, natomiast cały kościół poświęcono w 1364 roku. Zapewne w tym stuleciu powstały także niektóre boczne kaplice (św. Wniebowzięcia NP Marii, Jana Ewangelisty czy Jana Chrzciciela) oraz mur cmentarny otaczający kościół od południa i zachodu (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 217-218, 234-235). W chwili śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 roku Wawel stanowił już okazały gotycki zamek. Część górna, spełniająca rolę siedziby króla składała się trzech mieszkalno-rezydencjalnych skrzydeł. W skrzydle zachodnim istniały kaplice śś. Feliksa i Adaukta oraz św. Marii Egipcjanki, a także brama wjazdowa. W części północno-wschodniej zlokalizowane były gotycka wieża mieszkalno-obronna postawiona w miejscu „wieży" Łokietkowej oraz wysunięty, cienki mur, schodzący po stoku wzgórza i wyposażony w wykusz spełniający rolę mieszkalną lub sakralną (kaplica?). Całość zabudowań zamkowych otaczała zbliżony do pięcioboku dziedziniec pokryty cieglanym rumoszem. Wszystko wieńczył potężny mur obronny, łączący się z fortyfikacjami miejskimi. Zamek niższy prócz części zajętej przez katedrę i zabudowania przeznaczone dla duchownych (kapituły, wikariuszy) posiadał na swoim terenie kościoły św. Michała i Jerzego, a także wzniesione przy murach rezydencje urzędników królewskich. Ponadto wnętrze wypełniała

drewniana zabudowa gospodarcza i usługowa. Podobnie jak zamek górny, całość otaczał kamienny mur obronny. Ważnych przemian na zamku krakowskich dokonano w okresie panowania Władysława Jagiełły, który przez Z. Pianowskiego nazwany został *fortyfikatorem* Wawelu. Okres ten można zatem nazwać fazą szóstą, przypadającą na koniec wieku XIV i pierwszą połowę kolejnego stulecia. Źródła pisane przekazują nam, że władca ten podwyższył mury zamkowe (nadbudowując je cegłą) oraz rozkazał otoczyć nowymi umocnieniami cały zamek. Wzmianki źródłowe zostały potwierdzone badaniami archeologiczno-architektonicznymi, które doprowadziły do odkrycia dodatkowej, zewnętrznej linii obronnej. Założycielowi dynastii Jagiellonów przypisać zatem należy modernizację fortyfikacji wawelskich poprzez podniesienie pierwotnych murów obronnych oraz budowę drugiej linii, przez co pomiędzy oboma wytworzyło się międzymurze. Wzmocniono także przejazd bramny, gdzie postawiono trzy okrągłe baszty oraz nową bramę zewnętrzną, przegradzającą drogę do miasta. Król ten prowadził także prace na zamku górnym, gdzie przebudowano wieżę mieszkalno-obronną umieszczoną w północno-wschodniej części założenia (wieża Duńska) oraz charakterystyczny wykusz zwany Kurzą Nogą (A. Franaszek 1989, s. 34-38; Z. Pianowski 1991, s. 72-78).

Wiek XVI dla wyglądu zamku krakowskiego miał podobne znaczenie, jak wielka przebudowa z czasów Kazimierza Wielkiego. Na okres panowania Aleksandra I oraz Zygmunta Starego datować należy renesansową modernizację zamku. Zmierzała ona do zwiększenia walorów rezydencjonalnych i mieszkalnych, kosztem utraty części funkcji obronnych. Przyczyną podjęcia prac były zapewne zły stan rezydencji monarszej oraz zniszczenia spowodowane pożarem, który wybuchł około roku 1500 w północno-wschodniej części zamku. Informacji o zakresie i przebiegu prowadzonych w tym czasie robót przekazują nam rachunki dworu królewskiego. W pierwszym etapie, przypadającym na okres 1504-1511, wykonano prace adaptujące skrzydło zachodnie oraz przebudowę skrzydła północnego, gdzie wzniesiono najokazalszą salę reprezentacyjną, zajmującą całą przestrzeń drugiego piętra. W kolejnych latach kontynuowano przebudowę Kurzej Nogi. Prowadzonymi pracami kierował architekt i rzeźbiarz Franciszek Florentczyk, natomiast po jego śmierci około 1516 roku Benedykt zwany Sandomierzaninem. Temu ostatniemu należy przypisać wzniesienie kuchni królewskich w południowo-zachodniej części zamku górnego. W okresie pomiędzy 1519 – 1529 powstało nowe skrzydło, przedłużone w kierunku południowym poza basztę Jordankę. Około 1530 roku nastąpiła ostateczna likwidacja pozostałości gotyckiego skrzydła południowego, w miejscu którego powstał mur zamykający dziedziniec zamku górnego od południa. Część dawnych gotyckich piwnic zasklepiono i przykryto nowym poziomem dziedzińca, który otoczono bogato zdobionymi, trzykondygnacyjnymi krużgankami. Wszystkie budynki otrzymały nowy renesansowy detal architektoniczny. Ostatecznie zlikwidowano również dawne kaplice pałacowe św. Marii Egipcjanki oraz śś. Feliksa i Adaukta, których uposażenie przeniesiono do nowej kaplicy – Zygmuntowskiej. Ta ostatnia zbudowana w latach 1519-1533 uchodzi za najwspanialsze dzieło renesansowe w Polsce. W XVI wieku przebudowano również dwie inne kaplice: Matki Boskiej Śnieżnej oraz św. Tomasza Kantuaryjskiego. Z uwagi że przebudowa zamku górnego doprowadziła do zatracenia przez niego funkcji obronnych, konieczne było wykonanie prac wzmacniających rezydencję, polegających na otoczeniu podstawy wzgórza ceglanym murem, ciągnącym się od bramy dolnej aż do fortyfikacji miejskich przy Jordance. Ponadto prowadzono szereg prac zmierzających do renowacji starych gotyckich murów

obronnych np. podwyższenia i nakrycia ich dachówką, pokrycia tynkiem (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 221-224, 236; Z. Pianowski 1991, s. 89-98. Szeroko na temat tej fazy zob.: A. Fischinger, M. Fabiański 2009; S. Mossakowski 2015; T. Ratajczak 2011). Kolejną fazę architektonicznych przemian zamku krakowskiego powiązać można z panowaniem Wazów, a więc od 1587 do 1668 roku. Zygmunt III po pożarze północno-wschodniej części zamku podjął się odbudowy skrzydła północnego. W partii zachodniej urządzono reprezentacyjną, tunelową klatkę Schodów Senatorskich, prowadzących do auli na drugim piętrze. Również w tym czasie, do północno-wschodniego narożnika pałacu dobudowano kilkukondygnacyjną wieżę mieszkalną, między którą a Kurzą Stopą powstała na poziomie drugiego piętra nowa kaplica królewska. W 1620 roku w północno-zachodnim narożu pałacu postawiono analogiczną wieżę, nadającą rezydencji symetryczny charakter (KZS t. IV, cz. 1, s. 7-55). W czasie panowania Władysława IV zamek wawelski umocniono nowoczesnymi fortyfikacjami bastionowymi. Okazały się one jednak niewystarczające, bowiem w 1655 roku zamek został zdobyty przez wojska szwedzkie, których okupacja mocno zniszczyła zabudowania zamkowe i katedralne (Z. Pianowski 1991, s. 99-106). Fazę ósmą datować można na okres późnej nowożytności i wiązać z przemianami, jakie zaszły na zamku wawelskim w okresie od połowy XVII do początku XX wieku. W 1702 pałac uległ zniszczeniu wskutek pożaru wywołanego przez wojska szwedzkie. Niemal natychmiast przystąpiono do prac konserwatorskich zmierzających do wzmocnienia konstrukcji dawnej siedziby monarszej, oblicowania murów i odrestaurowania najważniejszych pomieszczeń. W kolejnych latach przebudowano fasadę zachodnią budynku bramnego, ganki wejściowe do skrzydła wschodniego i północnego. W sąsiedztwie kuchni w 1729 roku wzniesiono budynki przeznaczone na wozownię i stajnię. Jednocześnie przystąpiono do rozbudowy fortyfikacji kleszczowych, które zastąpić miały dawne umocnienia średniowieczne, renesansowe i barokowe. Po drugim rozbiorze Kraków wraz z Wawelem stały się częścią zaboru austriackiego, którego władze przystąpiły do wprowadzenia własnej administracji. Dawny zamek królewski zaadaptowano do celów wojskowych. Prace prowadzone przez Austriaków doprowadziły do zniszczenia wielu starszych budowli, na miejscu których powstawały nowe przeznaczone między innymi na koszary oraz szpital. Cały zamek otoczono także nowymi fortyfikacjami, przystosowanymi do nowoczesnych metod wojennych (KZS t. IV, cz. 1, s. 7-11; Z. Pianowski 1991, s. 106 i nast.). Ostatni okres związany jest z procesem odbudowy Wawelu rozpoczętym w 1905 roku oraz opuszczeniem Wawelu przez wojska austriackie w 1911 roku. Uznać można że trwa on do czasów współczesnych.

Zamek królewski na Wawelu - plan analityczno-rekonstrukcyjny (wg. J. Firlet, Z. Pianowski)

1 - okres przedromański (1000-1039)

2 - okres romański (faza Ia, ok. poł. XI w.)

3 - okres romański (faza Ib, ok. poł. XI w.)

4 - okres romański (faza II, XI/XII - poł. XII w.)

5 - okres romański (faza III, XII - pocz. XIII w.)

6 - okres gotycki (faza I, 2. poł. XIII w.)

7 - okres gotycki (faza II - ok. 1300)

8 - okres gotycki (faza III, ok. 1300-1340)

9 - okres gotycki (faza IV, ok. 1340-1370)

10 - okres gotycki (faza V, 3. tercja XIV - poł. XV w.)

11 - okres gotycki (faza VI, poł. XV w.)

12 - okres gotycki (faza VII, XV/XVI w.)

13 - okres renesansu (faza I, 1506-1510/1511)

14 - okres renesansu (faza II, 1512-1517)

15 - okres renesansu (faza III, 1519/1520-1529)

16 - okres renesansu (faza IV, 1530-1536)

17 - okres baroku (faza I, 1595-1603)

18 - okres baroku (faza II, 1620)

19 - okres baroku (faza III, 1690-1729)

20 - okres austriacki (1769-1809)

Uwaga: kolor intensywny oznacza zachowane części murów, jasny - partie rekonstruowane

Ryc. 17. Kraków – Wawel – rozwarstwienie chronologiczne murów zamku królewskiego (J. Firlet, Z. Pianowski 2018)

9. Działalność Wacława II na zamku krakowskim zdaje się być odzwierciedleniem jego inwestycji na pozostałych obszarach Małopolski. Rozbudowa Wawelu przez króla czeskiego nie podlega obecnie dyskusji i od dawna przyjmowana jest w literaturze. Pogląd taki wyrażali już Józef Mączyński (1845, cz. III, s. 3), Władysław Łuszczkiewicz (1881, s. 26-27), Klemens

Bąkowski (1911, s. 368; 1921, s. 69), a także autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (1883, t. IV, s. 593). Wszyscy opierali się na wzmiankach w źródłach pisanych, mianowicie, zapisce z *Rocznika świętokrzyskiego – eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt* (MPH III, s. 77; MPH s. n. XII, s. 56), *Rocznika Kujawskiego – rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit* (MPH III, s. 208) oraz późniejszych przekazów zawartych w *Zdarzeniach godnych pamięci – castrum Cracoviense ex fundo muro erexit* (MPH II, s. 308), a także Kronice Macieja Miechowity, który zapisał, że król Wacław murami i wieżami zamek krakowski umocnił (Maciej Miechowita 1519, s. 193-194). Podobne wnioski wyciągnął Stanisław Tomkowicz, twierdzące, że „wprawdzie w historycznych świadectwach z tych czasów niema mowy o Wawelu, ale jeżeli Czesi obwarowywali Kraków i inne twierdze, nie będzie zbyt śmiałem przypuszczać, że musieli także pomyśleć o trwałem umocnieniu zamku, który stanowił najważniejszy punkt obronny Krakowa". Omawiając jednak ich wygląd, przypuszcza, że przynajmniej w większej części musiały być drewniane, ponieważ pożar z 1305 lub 1306 roku miał strawić cały zamek. Z tego też powodu początki murowanych fortyfikacji wiązał z epoką ostatnich Piastów (S. Tomkowicz 1907, s. 131-132). Adolf Szyszko-Bohusz w 1932 roku wysunął hipotezę o istnieniu na Wawelu tzw. zamku romańskiego, pomimo tego powiązał z Wacławem II budowę muru tzw. konradowskiego oraz wieżę Łokietkową (1932, s. 25-29). Również w nowszej literaturze pogląd o wzniesieniu murów obronnych przez Wacława przyjmowany jest w literaturze za pewnik (zob.: J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 215-217; A. Grzybkowski 2015, s. 76-77; B. Guerquin 1974, s. 163; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 237-246; KZS. t. IV, cz. 1, s. 34; P. Kocańda 2017, s. 96-97; S. Kołodziejski 2017, s. 63-64; W. Krassowski 1990, s. 281; P. Lasek 2013, s. 73; A. Majewski 1993, s. 15; Z. Pianowski 1984, s. 119; 1989/1990, s. 60-61; 1991, s. 58-71; M. Proksa, M. Zub 2014, t. I, s. 177; T. Ratajczak 2017, s. 128-140; M. Walczak 2016, s. 270; T. Węcławowicz 1998, s. 410-419; J. Widawski 1973, s. 192). Rzeczywistość jednak nie jest aż tak prosta, ponieważ określenie przebiegu i zakresu czeskiej przebudowy Wawelu, datowanej na przełom XIII i XIV wieku, przy obecnym stanie wiedzy jest niezwykle trudna. Zwrócił zresztą na to uwagę znawca problematyki wawelskiej, Zbigniew Pianowski (1989/1990, s. 57), twierdząc, że „w dziejach Wawelu wiek XIII oraz początek XIV stulecia stanowią okres najmniej podatny do naukowej rekonstrukcji". Niestety oprócz ogólnikowo brzmiących przekazów pisanych, nie posiadamy pewnych datowników w postaci chociażby monet czy bezpośrednich źródeł historycznych umożliwiających nam dokładne datowanie elementów wzniesionych z inicjatywy Przemyślidów. Z tego też powodu opierać się musimy na pozyskanych w czasie badań materiałach ceramicznych, szeroko jednak datowanych w przedziale od 2 połowy XIII do 2 połowy XIV wieku, stratygrafii nawarstwień oraz analizie zachowanej substancji architektonicznej. Hipoteza Szyszko-Bohusza o istnieniu w obrębie Wawelu tzw. zamku romańskiego, zajmującego najwyższą kulminację wyniesienia, była nie do utrzymania w toku późniejszych badań. Jedynymi obronnymi murowanymi obiektami funkcjonującymi w 1291 roku był XII-wieczny romański stołp ulokowany w płn.-wsch. części założenia, już wcześniej (zapewne w trakcie budowy umocnień ziemnych przez Bolesława Wstydliwego) rozebrano okrągłą wieżę nad Smoczą Jamą. Ponadto kamienne umocnienia mogły posiadać bramy wjazdowe (J. Firlet, Z. Pianowski 2018, s. 273-274).

Gdy w 1291 roku wojska Wacława II zajęły Kraków, zastały już zamek krakowski w mocnej przebudowie. Na wewnętrzną zabudowę składały się kościoły, przede wszystkim

katedra śś. Wacława i Stanisława, nieużytkowana rotunda śś. NP Marii oraz kościoły św. Jerzego i św. Michała na zamku niższym, budowle rezydencjonalne, czyli pałac wczesnogotycki z aneksem, kwatera biskupa, domy urzędników świeckich i duchownych oraz inne budynki spełniające funkcje gospodarcze, usługowe, a także magazynowe. Całość wzgórza ufortyfikowana była umocnieniami drewniano-ziemnymi, wzmocnionymi stołpem, ulokowanym w północno-wschodniej części wzgórza i połączonym z pałacem. Ostatnia wzmianka o wałach wawelskich pochodzi z roku 1289, z *Rocznika Kujawskiego,* gdzie opisano zajęcie Krakowa przez odziały Henryka Probusa. Pojawia się tam notka, że *castrum Cracovie, quod ahuc structuris ligneis erat firmatum* dzierżył Sułko z Niedźwiedza z nadania Bolesława mazowieckiego (MPH III, s. 207). Na samym początku punktu 9 podano, że niemal wszyscy badacze zgodnie wiążą powstanie kamiennych murów Wawelu z działalnością Wacława II. Zakłada się także, że zdobywca Krakowa, przystępując do umocnienia miasta, nie zaniedbałby jednocześnie modernizacji swojej nowej siedziby, z której planował uczynić jedną z głównych rezydencji czesko-polskiego królestwa (być może w dłuższej perspektywie Kraków zająłby drugie miejsce po Pradze). Pewnego zamieszania wprowadziła tutaj zapiska z *Kroniki halicko-wołyńskiej*, przetłumaczonej i wydanej w 2017 roku przez D. Dąbrowskiego i A. Jusupovića, w której w kontekście wydarzeń z roku 1289 pojawia się taki oto opis wydarzeń: *Tego zaś lata książę Lew, brat Mścisława, syn króla, wnuk Romana, sam poszedł na pomoc Bolesławowi. Gdy przyszedł do Krakowa, rad był jemu Bolesław i Konrad i Łokietek, niczym ojcu swojemu, ponieważ był Lew księciem mądrym i chrobrym i twardym w boju, niemało bowiem pokazał męstwa swego w wielu bitwach. I zaczął Lew jeździć wokół grodu, aby [ustalić] którędy można wziąć go, w grodzianach grozę wywołując. I nie było można nigdzie, cały bowiem zbudowany był z kamienia. I wsparciem jego niemałym machiny obronne i kusze wałowe wielkie i małe. Potem zaś jechał do obozowisk swoich* (Kronika halicko-wołyńska, s. 263). Według autorów krytycznego wydania tego dzieła wzmianka ta ma być dowodem na wcześniejszą chronologię murów kamiennych Wawelu (Kronika halicko-wołyńska, s. 81, 263, przypis 1834). Powyższa informacja stała się podstawą dla przesunięcia daty powstania fortyfikacji murowanych zamku krakowskiego również dla Dariusza Niemca (2017, s. 96-97), który uważa ją za bardziej wiarygodną i prawdopodobną, niż tę zapisaną w *Roczniku kujawskim*, powstałym w drugiej połowie XIV wieku[4]. Krakowski archeolog w kontekście nowego datowania fortyfikacji zwraca uwagę, że mury wzniesione w wątku składającego się z „dziko" łamanego wapienia pojawiają się nie tylko w najstarszych strukturach pałacu gotyckiego, ale również innych budowlach krakowskich z doby panowania Bolesława Wstydliwego. Są to między innymi wyższe partie murów późnoromańskiego refektarza w klasztorze Dominikanów w Krakowie, pochodzące z lat 40. XIII wieku (J. Jamroz 1970, s. 5-28). W technice tej wzniesiono także fundamenty kościoła cysterskiego w Mogile konsekrowanego w 1266 roku oraz tamtejszego *cellarium* istniejącego pod zachodnim skrzydłem klasztoru (A. Bojęś-Białasik, D. Niemiec 2016, s. 479; T. Węcławowicz 2013, s. 27-28). Tego typu konstrukcje użytkowane były również w późniejszym okresie, na przełomie XIII i XIV wieku, o czym świadczy wykorzystanie ich przy budowie wieży na grodzie w Piekarach (nr kat. 34; G. Leńczyk 1939, s. 67-68), muru obronne Skałki (nr kat. 21; A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 36-42) czy też najstarszych kamienic krakowskich (W. Komorowski 1997, s. 107-119). Kontynuując ten wątek wymienić należałoby także mury obronne Krakowa dowodnie wzniesione przez Wacława II, także zbudowane z dzikiego i łamanego wapienia układanego z zastosowaniem warstw

wyrównawczych (J. Widawski 1973, s. 204) oraz o wiele późniejsze fortyfikacje Kazimierza datowane na połowę XIV wieku (J. Widawski 1973, s. 174), co dowodzi, że technikę tę stosowano bardzo długo.

Dariusz Niemiec w oparciu wzmiankę z *Kroniki halicko-wołyńskiej* oraz analizę architektury przedstawił swoją wizję Wawelu z II połowy XIII wieku. W latach 70. XIII wieku wzniesiono pałac wczesnogotycki, do którego następnie dostawiono młodszy mur kurtynowy, natomiast wzdłuż linii zmodernizowanych w 1265 roku wałów postawiono wieże, do których zalicza budowlę poprzedzającą Jordankę (istniał jeszcze XII-wieczny stołp). W okresie panowania Leszka Czarnego wieżę tę połączono murem z romańskim stołpem. Na tym etapie wzniesiono także pozostałe kurtyny murów (D. Niemiec 2017, s. 97). Badacz ten zupełnie pomija w swoich rozważaniach epizod czeski.

W mniemaniu autora rozprawy więcej przesłanek skłania do przyjęcia hipotezy, że to właśnie w okresie panowania czeskiego powstał murowany obwód obronny Wawelu. Ruski kronikarz mógł mieć na myśli zwartą zabudowę wzgórza, w której dominowały monumentalne budowle kościelne, a wiec katedra i jej wieże, romański stołp, wysoki na trzy kondygnacje pałac. Sam obwód obronny niekoniecznie musiał być murowany. Datowanie kamiennych fortyfikacji na okres panowania Leszka Czarnego również zdaje się być niezbyt trafny. Książe ten bowiem, obejmując tron w 1279 roku od samego początku zmagał się z wieloma problemami. W kilka miesięcy po wyborze na ziemię sandomierską i krakowską uderzył Lew halicki, w następstwie tego Leszek zbrojnie wyprawił się na Ruś. Dalsze lata rządów to liczne wojny z książętami Rusi i Śląska. Niezwykle groźne dla księcia były także konflikty wewnętrze (np. z księżną wdową Kingą czy biskupem Pawłem z Przemankowa) oraz bunty możnych (z których ten z 1285 roku omal nie pozbawił go tronu). Z tego też powodu Leszek Czarny mógł nie mieć sposobności ani możliwości finansowych do podjęcia tak znacznej inwestycji, jak obwarowanie Wawelu murami kamiennymi (na temat panowania Leszka zob. P. Żmudzki 2000). Warto tutaj zwrócić uwagę, iż wydawane w tym czasie przez Leszka zezwolenia na budowę fortyfikacji dla Krakowa i Sandomierza dotyczyły umocnień drewniano-ziemnych (zob. J. Widawski 1973, s. 409), tak bowiem rozumieć należy wzmiankę z *Rocznika Traski* (MPH II, s. 851) *Pro qua fidelitate dux Lestco predictis civibus civitatem Cracoviensem fortissimis plancis et fossatis, renitentibus militibus, eodem anno munvit et magnas contulit libertates*. Również w stolicy swojej ojcowizny – Sieradzu – Leszek ograniczył się do budowy wałów drewniano-ziemnych, a jedynymi murowanymi elementami były domniemane, ceglano-drewniane palatium księcia oraz ceglana rotunda, pełniąca funkcję *capella privata* (zob. T. Olszacki 2013, s. 9,93-96). Książę ten skupił się w głównej mierze na swoich silnych związkach z klasztorem dominikanów, któremu ufundował nowe założenia w Opatowcu oraz Sandomierzu (P. Żmudzki 2000, s. 275-280). Wydaje się zatem, że bardziej prawdopodobna jest późniejsza chronologia murów obronnych Wawelu, których powstanie, zgodnie z ustaleniami większości badaczy odnosić należy do czasów panowania czeskiego.

Prowadzone od wielu lat badania archeologiczne pozwalają w miarę dokładnie zrekonstruować przebieg murowanych umocnień wzniesionych przez Wacława II na Wawelu po 1291 roku. Opis inwestycji czeskich rozpocząć jednak należy od omówienia wieży Jordanki i baszt Panieńskiej i Tęczyńskiej. Tę pierwszą wzniesiono w południowo-wschodnim narożu pałacu królewskiego. Była to budowla na planie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 9,5 x 8,3 m, zbudowana z łamanego wapienia jurajskiego, z zastosowaniem warstw wyrównawczych

(analogiczny wątek występuje w murze obronnym). Tylko jej narożniki oblicowano większymi i regularnymi blokami. W swej pierwotnej fazie posiadała zapewne wąskie strzelnice, zlikwidowane w trakcie renesansowej przebudowy zamku. Niestety nie potrafimy określić pierwotnej liczby kondygnacji[5], zwieńczenia dachu czy samej wysokości wieży. W XVI wieku została ona nadbudowana w cegle i włączona w skrzydło wschodnie pałacu (Z. Pianowski 1991, s. 80; P. Stępień 2000/2001, s. 165-166). Nazwa Jordanka, według A. Franaszka (1989, s. 53-60) pojawia się w źródłach po raz pierwszy w 1529 i wywodzi się od wielkorządców krakowskich Jana i Mikołaja Jordana. W starszej literaturze jej budowę wiązano z połową XIV wieku i działalnością Kazimierza Wielkiego (A. Szyszko-Bohusz 1932, s. 35; Z. Pianowski 1991, s. 80). Świadczył o tym brak przewiązania murów Jordanki z przylegającym do jej zachodniego narożnika, zachowanym w partii fundamentowej odcinkiem ściany działowej zabudowań datowanych na czasy kazimierzowskie. Źródłem tych ustaleń była fotografia opublikowana przez A. Szyszko-Bohusza (1932, s. 35, fig. 16). Nowsze studia badaczy wawelskich przyniosły jednak nową chronologię Jordanki, którą przesunięto na przełom XIII i XIV wieku. Wzniesiono ją w podobnym czasie co mury, najpewniej jeszcze w linii drewniano-ziemnych umocnień. Przejęła ona zapewne role romańskiego stołpu (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 216; 2005, s. 143-144; 2007a, s. 63. Por. S. Kołodziejski 2017, s. 63; T. Ratajczak 2017, s. 133-134).

Najnowsze ustalenia badaczy pozwalają przypuszczać, że w tym samym czasie co Jordanka, z inicjatywy czeskiego monarchy powstały także baszty Tęczyńska i Panieńska[6]. Obie zlokalizowane były przy południowym odcinku obwarowań drewniano-ziemnych. Posiadały podkowiasty kształt, tylna ściana baszty Tęczyńskiej wynosiła 8 m, natomiast Panieńska była o 1 m krótsza. Wzniesiono je z łamanego kamienia wapiennego z zastosowaniem warstw wyrównawczych. Przyziemie było najpewniej dostępne z poziomu dziedzińca, natomiast wyższe kondygnacje z ganku straży na murach[7]. Z. Pianowski (1991, s. 81) uważa, że w przypadku baszty Panieńskiej użytkowana była także piwnica. Ma o tym świadczyć odkryta w trakcie wykopalisk, na głębokości około 2,2 m (poniżej stropu XIII-wiecznego wału) warstwa zaprawy, identyfikowana z poziomem użytkowym. W późniejszym okresie do baszty Tęczyńskiej można było dostać się z dworu Tęczyńskich (tzw. Rabsztyna), powstałego w końcu XIV lub w I połowie następnego stulecia. Obie budowle wzmiankowane były stosunkowo późno w źródłach, Panieńska w 1570 roku, a Tęczyńska w 1564 (A. Chmiel 1913, s. 503, 525). Zdaniem autora rozprawy w czasie panowania Wacława wzniesiono także dolne partie baszt Sandomierskiej i Złodziejskiej. Posiadały one rzut na planie czworoboku, zapewne otwarty do wnętrza zamku. Świadczyć o tym może analogiczna technika wykonania kurtyn obwodowych i najniższych kondygnacji tych budowli. Ich wysokość dorównywać mogła murom obronnym (analogicznie jak baszty w murach miejskich Krakowa). Równocześnie z budową wspomnianych wieży i baszt przystąpiono do wznoszenia kamiennych murów obronnych, które odcinkowo połączyły starsze elementy zamku królewskiego. Według Z. Pianowskiego (1991, s. 62) otaczanie wzgórza wawelskiego murowanymi fortyfikacjami rozpoczęto od części wschodniej, gdzie znajdowała się główna rezydencja wraz z aneksem (tzw. wieżą Łokietkową). Kurtynę wschodnią stanowił mur biegnący od romańskiego stołpu do Jordanki, południową od wspomnianej wieży do narożnika południowo-zachodniego zamku, gdzie skręcał pod kątem prostym i przechodził w kurtynę

zachodnią, w linii której znalazła się rotunda czteroabsydowa oraz kościół św. Gereona. Kurtynę północną tworzył mur, dochodzący do zewnętrznej ściany wczesnogotyckiego pałacu.

Relikty kurtyny wschodniej zarejestrowano w czasie badań archeologiczno-architektonicznej tamtejszego skrzydła nowożytnej rezydencji królewskiej. Odkryto tam znacznej grubości mur, sięgający niemal 3,50 m (lub 3,30 m), który delikatnie załamywał się łukiem do wnętrza dziedzińca (J. Firlet, Z. Pianowski 2005, s. 142; Z. Pianowski 1991, s. 63). Odcinek ten łączył południowo-zachodni narożnik XII-wiecznego stołpu z północnym narożnikiem wieży Jordanki. Taki zabieg spowodował, że obie wieże obrócone były w kierunku wschodnim, w dodatku wystawały poza obręb murów, zwiększając jednocześnie walory obronne. Analiza planu pozwala w takim układzie murów i wież dostrzec wyraźną chęć wprowadzenia systemu zatokowego, wzmocnionego wieżami (system wieżowy), umożliwiającymi prowadzenie ognia flankowego. Trudno jednoznacznie stwierdzić, czy był to zabieg świadomy czy też wymuszony np. warunkami terenowymi czy też przebiegiem starszych umocnień drewniano-ziemnych. Znaczna grubość murów sugerować może, że świadomie dążono do lepszego ufortyfikowania tego odcinka. Mogło to być związane, jak sugerują J. Firlet i Z. Pianowski (2005, s. 142-144; 2007a, s. 63) z istniejącą w tym murze bramą i drogą łączącą podgrodzie oraz miasto lokacyjne z zamkiem.

Kurtynę południową tworzył mur rozpoczynający się przy północno-zachodnim narożniku Jordanki i biegł w kierunku zachodnim, następnie w pobliżu miejsca, gdzie dzisiaj znajduje się wieża Lubranka łączył się pod kątem prostym z kurtyną zachodnią. Do chwili obecnej z kurtyny tej zachowały się tylko niewielkie fragmenty oryginalnych gotyckich murów (Z. Pianowski 1991, s. 63-64). Nie wykluczone, że dolne partie wieży Lubranki również należałoby wiązać z działalnością Wacława II. Budowlę tę datuje się na połowę XV wieku, wiążąc z panowaniem Kazimierza Jagiellończyka, pojawiały się jednak głosy sugerujące, że dolne jej partie pochodzą z XIV wieku (np. J. Bogdanowski, A. Franaszek, zob.: Franaszek 1989, s. 61-78; Z. Pianowski 1991; P. Stępień 2007, s. 13-14). P. Stępień uważał, że dolna część baszty, do poziomu odsadzki nad V piętrem stanowią jednorodną struk-turę. Najniższą partię, zbudowaną z łamanego, jurajskiego wapienia, łączonego zaprawą wapienno-piaskową datował na XV wiek (P. Stępień 2007, s. 14). Kwestia ta budzi jednak pewne wątpliwości autora dysertacji. . Z pewnością w jej przypadku mamy do czynienia z dwiema strukturami, najniższą kamienną i wyższą ceglaną w wątku polskim. Samo przejście wątku z kamiennego w ceglany ma charakter nieregularny. Nie można zatem zdecydowanie odrzucać hipotezy o wcześniejszej genezie wieży Lubranki, która w XV wie-ku mogła zostać znacznie zmodernizowana i uzyskała znaną nam formę. hipotetycznie można przyjąć, że dolne partie baszty Lubranki pochodzą z przełomu XIII/XIV lub z XIV wieku. Pierwotnie budowla ta, posiadająca formę czworoboczną, analogiczną jak sąsiednia Jordanka, spełniała rolę flankującą południową kurtynę murów obronnych.

Zachodni mur obronny, błędnie w literaturze zwany Konradowskim, rozpoczynał się na styku z kurtyną południową i biegł w kierunku północnym, gdzie dochodził do rotundy NP Marii, która wówczas nie pełniła już żadnych funkcji sakralnych. Jak uważają badacze (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 216; Z. Pianowski 1991, s. 63; T. Ratajczak 2017, s. 129) mogła ona być wykorzystywana jako baszta obronna, jednak ze względu na cienkie mury, nie przedstawiała dużej wartości obronnej. Następnie kurtyna kontynuowała bieg w kierunku zachodnim, biegnąc przy kościele św. Gereona (wówczas już ograniczonego do fragmentu nawy, prezbiterium i

absydy), stanowiąc jego ścianę zachodnią, za którą łączył się pod kątem prostym z odcinkiem północnym. W kurtynie tej, w miejscu obecnej bramy na dziedziniec arkadowy, znajdował się wjazd do zamku, wzmocniony masywnym występem muru (może basztą), zlokalizowanym po południowej stronie (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 216-217; Z. Pianowski 1991, s. 63). Na pozostałości tego muru natrafiano już w trakcie pierwszych prac archeologicznych (np. podczas zbijania tynków w skrzydle zachodnim w 1906 roku oraz w czasie wykopalisk na terenie wojskowego lazaretu w 1911 r.). Sporo kolejnych partii odsłonięto w czasie badan prowadzonych w latach 60. XX wieku. Do chwili obecnej na odcinku od bramy do rotundy czteroabsydowej zachował się jedynie w partiach fundamentowych. O wiele lepszy stan zachowania prezentuje część muru biegnąca od bramy do kościoła św. Gereona, gdzie zachowała się niemal do pełnej wysokości, ok. 8 i jest dostępna dla obserwacji (dziedziniec Batorego). Kurtyna zachodnia, oddzielająca teren zamku górnego od dolnego posiadała grubość około 2,4 m. Mur wzniesiono z łamanego kamienia wapiennego, z zachowaniem warstwy wyrównawczych występujących do 60-70 cm. Posadowiono go głęboko, bezpośrednio na skale. W rejonie rotundy NP Marii, do której mur został dobudowany, istniał wyraźny uskok, wymuszony chęcią wysunięcia jednej z absyd na zewnątrz linii obronnej.

Kurtyna północna rozpoczynała się przy kościele św. Gereona i biegła w kierunku wschodnim, dochodząc do pałacu wczesnogotyckiego, którego ściana północna również pełniła rolę muru obronnego. W dawnej literaturze przedmiotu przypuszczano, że za rządów Wacława wzniesiono krótki odcinek grubego muru obronnego (2-3 m) zaczynający się przy kościele św. Gereona i biegnący w stronę pałacu. Relikty tego muru odkrył A. Szyszko-Bohusz w trakcie odkuwania tynków północnej elewacji pałacu, ponadto w 1921 roku odsłonił także jego partie fundamentowe (Z. Pianowski 1991, s. 62). Nowsze ustalenia badaczy zupełnie zmieniają obraz północnej kurtyny murów obronnych w czasach Wacława II, ponieważ okazuje się, że był to najsłabiej umocniony odcinek. Opisywany gruby murów badacze wawelscy obecnie wiążą z czasami przebudowy renesansowej, natomiast z okresem wczesnogotyckim wiążą o wiele cieńszy relikt, o dosyć lichej konstrukcji, wzniesiony z kamienia i cegieł, zachowany na niewielkim odcinku pomiędzy kościołem św. Gereona a pałacem.

Podsumowując wiadomości o murze obronnym zamku górnego stwierdzić należy, że wzniesiono go z inicjatywy Wacława II. Wykonany był z łamanego wapienia w technice nawiązującej do *opus emplectum*, z zachowaniem wyraźnych warstw wyrównawczych (co 60-70 cm) (P. Stępień 2000/2001, s. 131). Posadowiony został bezpośrednio na skale macierzystej. W przypadku natrafienia na starsze konstrukcje murowane były one włączane do fundamentów. Grubość muru wahała się w granicach od 2,2 do 3,50 m. Niestety nie znamy dokładnej wysokości pierwotnego muru obronnego, ale na podstawie zachowanego fragmentu na dziedzińcu Batorego sięgała około 8 m. Mury obronne zaopatrzone były zapewne w ganek dla straży (mógł być kamienny lub też drewniany), z którego prowadziło wejście na wieże, ponadto zwieńczony był krenelażem. Tak uformowany obwód obronny tworzył kształt zbliżony do czworoboku, w który włączone były wcześniejsze budowle: wczesnogotycki pałac z wieżą (aneksem) Łokietkową, kościołem św. Gereona, rotundą NP Marii oraz romańskim stołpem. Funkcję tego ostatniego przejęła wieża Jordanka, zlokalizowana w płd.-wsch. narożniku. W tym samym czasie rozpoczęto wznoszenie wewnętrznej zabudowy, przebudowanej do murów obronnych. Przy kurtynie wschodniej znajdował się jeden budynek, podzielony na dwa pomieszczenia, być może służący celom mieszkalnym. Na południe od niego wykuto w skale

głęboką studnię, sięgającą poniżej lustra wody w Wiśle. Przy kurtynie południowej istniał kolejny budynek, który intepretowany jest jako kuchnia zamkowa. Wreszcie na północ od bramy istniał kolejny, także podzielony na dwa pomieszczenia (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 216; Z. Pianowski 1991, s. 64-65). Niestety nie wiemy jak dokładnie wyglądała owa zabudowa, z pewnością nie przewyższała murów obronnych. Główna brama wjazdowa znajdowała się w kurtynie zachodniej i łączyła zamek górny z dolnym. Nie można wykluczyć funkcjonowania drugiej bramy, którą J. Firlet i Z. Pianowski (2005, s. 142-144; 2007a, s. 63) lokalizują we wschodnim odcinku muru.

Mury zamku dolnego zostały wzniesione równocześnie z zamkiem górnym lub też w następnej kolejności. Najnowsze ustalenia badaczy wawelskich, wbrew opiniom wyrażanym w dawnej literaturze, że początkowo w linii murów nie zbudowano ani jednej baszty (zob. Z. Pianowski 1991, s. 67), pozwalają stwierdzić odwrotną sytuację. Po 1291 roku w południowym odcinku drewniano-ziemnych wałów powstały dwie, półcylindryczne baszty – Panieńska i Tęczyńska oraz dwie czworoboczne (dolne partie Złodziejskiej i Sandomierskiej) które połączone zostały kurtynowym murem obronnym. Do chwili obecnej oryginalny mur obronny zachowany jest tylko w kilku fragmentach: ścianie północnej Seminarium, kilkumetrowym odcinku przy baszcie Złodziejskiej, po obu stronach baszty Tęczyńskiej oraz w pobliżu baszty Senatorskiej. Na podstawie badań archeologicznych oraz obserwacji architektonicznych wiemy, że występuje on w charakterze fundamentu na całej długości obwodu. Jego pozostałości zachowały się pod poziomem użytkowym skarbca[8], dalszy jego ciąg został wykorzystany jako podwalina pod południową ścianę dzwonnicy Zygmuntowskiej. Kontynuował się w kierunku bramy dolnej, gdzie zachował się wraz z ceglaną, późniejszą nadbudową niemal do pełnej wysokości. Jego lica jednak obudowano z obu stron ceglanym płaszczem. Pierwotna brama na zamek dolny znajdowała się w tym samym miejscu gdzie obecnie, z tym, że jej ściana północna pochodzi z czasów nowożytnych. Za bramą mur zamku dolnego stanowił tylną ścianę domu Rorantystów i kamienicy sepnej (obecnie dom Mansjonarzy) oraz budynku Seminarium (połączone dwory Hińczy z Rogowa i Oleśnickich). W tym ostatnim przypadku mur został w późniejszym okresie wzmocniony okładziną wykonaną ze staranie dobranych bloków kamienia. W dobrym stanie zachował się w zachodniej części budynku Seminarium, gdzie sięga do wysokości jednego piętra (około 9 m). Następnie fortyfikacje biegły w kierunku baszt Złodziejskiej i dalej po linii starszych umocnień do Sandomierskiej. W czasach austriackich odcinki te zostały rozebrane do fundamentów, pozostawiono jedynie 4-metrowy kawałek przy baszcie Złodziejskiej. Rozbiórce uległa także kurtyna południowa, łącząca XV-wieczną basztę Sandomierską z Senatorską, zachowały się jedynie partie fundamentowe i niewielki fragment przy baszcie Tęczyńskiej (Z. Pianowski 1991, s. 65-67).

Reasumując, mur zamku dolnego wykonany był, podobnie jak górnego, z łamanego wapienia w technice *opus emplectum*, gdzie lica były wykonane z kamieni o średnich rozmiarach, wnętrze natomiast z drobnego gruzu, obficie zalanego zaprawą wapienno-piaskową. W przeciwieństwie do fortyfikacji zamku górnego, mur na zamku niższym nie posadowiono na skale, ale wkopano w wewnętrzną partię XIII-wiecznego wału obronnego, w wąskoprzestrzennym wkopie o głębokości około 3 m. W przypadku natrafienia na starsze mury, wykorzystywano je jako fundamenty. Grubość fortyfikacji mieściła się w przedziale od 2,2 m do 3 m. Pierwotna wysokość murów wynosiła około 8 m w północnej krawędzi wzgórza i 12 m po stronie południowej. Mur tworzył wyraźne załamania, proste odcinki oraz łagodne łuki,

cała długość linii obronnej na zamku dolnym wynosiła 560 m. Zgodzić się zatem należy ze słowami L. Kajzera (2002, s. 292) że „Obecność prawdziwego zamku późnośredniowiecznego (murowanego) w przypadku Wawelu łączyć można dopiero z epizodem czeskim"

Uformowana na przełomie XIII i XIV wieku krakowska rezydencja królów polskich spełniała przede wszystkim zadania obronne i rezydencjonalne, jako główna siedziba Wacława II na ziemiach polskich. Skala i rozmach prac pozwala stwierdzić, że czeski monarcha planował uczynić z tego zamku swoją główną i najważniejszą rezydencję w Polsce. Na co dzień, pod nieobecność Przemyślidy rezydowali tutaj jego główni urzędnicy, przede wszystkim starostowie małopolscy.

10. X – 2. poł. XIII w. (gród), 2. poł. XIII – XVIII w (zamek)

11. Archiwum Naukowe Zamku Królewskiego na Wawelu: dział I – Archiwum Kierownictwa Odnowienia Wawelu; dział II – Działalność Muzeum; dział VI – Archeologia; Dział VII – Rysunki architektoniczne i projekty[9].

12[10]. *Architektura gotycka w Polsce*, t. 2, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 117-118; Firlet J., Pianowski Z., *Badania weryfikacyjne przed północną elewacją pałacu królewskiego na Wawelu w 1985 r. Problem wczesnośredniowiecznej rezydencji książęcej*, Spraw. Archeo, t. 19, 1987, s. 251-259; *eidem, Przemiany architektury rezydencji monarszej oraz katedry na Wawelu w świetle nowych badań*, KAiU, t. 44, 2000, z. 4, s. 207-237; *eidem, Kraków-Wawel. Badania archeologiczno-architektoniczne pałacu królewskiego i katedry w latach 1995-1998*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie zjazdu gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 275-283; *eidem, Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007a, s. 45-66; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów 2018, s. 269-294; Guerguin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 161-167; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 237-246; KZS, t. IV, cz. 1, s. 2-202; B. Krasnowolski, *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, 80-93; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I, Warszawa 1985, s. 381-391; Majewski A., *Wawel – dzieje i konserwacja*, Warszawa 1993; Niemiec D., *Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa* „Studia nad dawną Polską" t. 5, 2017, s. 87-124; Pianowski Z., *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984; *idem, Wawel od Konrada Mazowieckiego do Kazimierza Wielkiego*, „Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi", Seria Archeologiczna, nr 36, 1989-1990, s. 57-65; *idem, Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX-XIX*, Kraków 1991; *idem, „Palatium album". Wczesnogotycka rezydencja książęca na Wawelu*, [w:] *Monumenta conservanda sunt. Księga ofiarowana Profesorowi Edmundowi Małachowiczowi w siedemdziesiątą piątą rocznicę urodzin*, red. J. Jasieńsko, Wrocław 2001, s. 80-85; *idem, Pałac gotycki na Wawelu – rezydencja odrodzonego królestwa*, [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich*, red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 383-394; Ratajczak T., *Piastowie czy Przemyślidzi? Początki murowanych zamków królewskich w Krakowie i Poznaniu*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 127-145; *idem, Wieże mieszkalne na zamku wawelskim – badania nad*

chronologią gotyckiej architektury rezydencji królewskiej, „Rocznik Historii Sztuki", t. XXXIX, 2014, s. 177-190; *idem, Uwagi na temat chronologii i formy kaplicy zamkowej św. Marii Egipcjanki na Wawelu*, [w:] *Claritas et consonantia. Funkcje, formy i znaczenia w sztuce średniowiecza. Księga poświęcona pamięci Kingi Szczepkowskiej-Naliwajek w dziesiątą rocznicę śmierci,* Toruń – Warszawa 2017, s. 65-80; P. Stępień, *Badania architektoniczne elewacji zamku na Wawelu*, „Studia Waweliana", t. IX/X, 2000/2001, s. 129-191; A. Szyszko-Bohusz, *Z historii romańskiego Wawelu*, „Rocznik Krakowski", t. XIX, 1923, s. 1-29; *idem, Wawel średniowieczny*, „Rocznik Krakowski", t. XXIII, 1932, s. 17-46; S. Tomkowicz, *Wawel. T. 1. Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. IV, Kraków 1907; T. Węcławowicz, *Bohemi Cracoviam Muraverunt*, „Umění", t. XLVI, 1998, s. 410-419; *idem, Fazy budowy prezbiterium katedry na Wawelu na przełomie wieków XIII i XIV. Kościoły biskupów Muskaty, Nankera i Grota*, „Studia Waweliana", t. VIII, 1999, s. 5-19; *idem, Krakowski kościół katedralny w wiekach średnich. Funkcje i możliwości interpretacji*, Kraków 2005; *idem, Królewski kościół katedralny na Wawelu. W rocznice konsekracji 1364-2014*, Kraków 2014; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, oprac. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 589-607.

13. -

---

[1] Najstarsze wzmianki o Krakowie zebrali i omówili między innymi: J. Mitkowski (1968, s. 7-23); J. Rajman (2004, s. 22-48); J. Wyrozumski (1992, s. 62-146). Powyżsi badacze stwierdzają, że pierwsze opisy Krakowa dotyczą zarówno grodu, jak i ośrodka przedlokacyjnego. Opierając się na ich ustaleniach przyjąć zatem należy, że relacja Ibrahima ibn-Jakuba z lat 965-966 potwierdza również istnienie grodu wawelskiego. Świadczą także o tym wyniki badań archeologicznych, które dowiodły, że najstarsze umocnienia krakowskiego grodu stołecznego pochodzą z czasów panowania czeskiego w X w. (zob. Z. Pianowski 1991, s. 26-33).

[2] Szczegółowy opis prac archeologicznych na zamku krakowskim w latach 1948-1983 opracowany został przez S. Kozieła (2006, s. 5-41), natomiast okres do 2005 roku przedstawiła M. Bober (2008, s. 16-18). Wyniki badan architektonicznych elewacji zamku przedstawił szczegółowo P. Stępień (2001/2002, s. 129-191).

[3] W starszej literaturze wieża zwana Łokietkową uznawana była za najstarszą budowlę gotycką na Wawelu (zob. L. Kajzer 2002, s. 292; Z. Pianowski 1984, s. 127-129; 1991, s. 60-61; A. Szyszko-Bohusz 1932, s. 26-28). Odkryta została po raz pierwszy w 1916 roku podczas eksploracji architektonicznych pałacu przez Z. Hendla i L. Szucha. W chwili obecnej niektóre jej partie zachowały się do wysokości 19 m.

[4] Z taką chronologią nie zgadza się Zbigniew Pianowski, podnoszący jednak wartość wzmianki z *Rocznika kujawskiego* oraz powołujący się na *Rocznik świętokrzyski* – słynne *Bohemi Cracoviam muraverunt*… - konsultacja przeprowadzona 23 grudnia 2017 roku.

[5] Zbigniew Pianowski przypuszcza, że posiadała cztery lub pięć kondygnacji (Z. Pianowski 1991, s. 80).

[6] Informacja ustna prof. Zbigniewa Pianowskiego (uzyskana w dniu 24.01.2020), za którą serdecznie dziękuję. Podziękowania składam także Panu Andrzejowi Kuklińskiemu za oprowadzenie po wawelskich, gotyckich elementach, udostępnienie dokumentacji fotograficznej oraz konsultacje.

[7] Jego istnienie potwierdzają badania architektoniczne prowadzone przez P. Stępnia na elewacji Wieży Sobieskiego (zob. P. Stępień 2000/20001, s. 148).

[8] Podczas budowy skarbca w XIV wieku mur obronny został wyburzony.

[9] Z uwagi na obszerność i znaczną ilość dokumentacji niepublikowanych dotyczących badań archeologicznych i architektonicznych Zamku Królewskiego na Wawelu, obejmujących okres od 1880 do 1938 oraz od 1948 do 2019 autor pracy postanowił pominąć ich szczegółowe wymienienie.

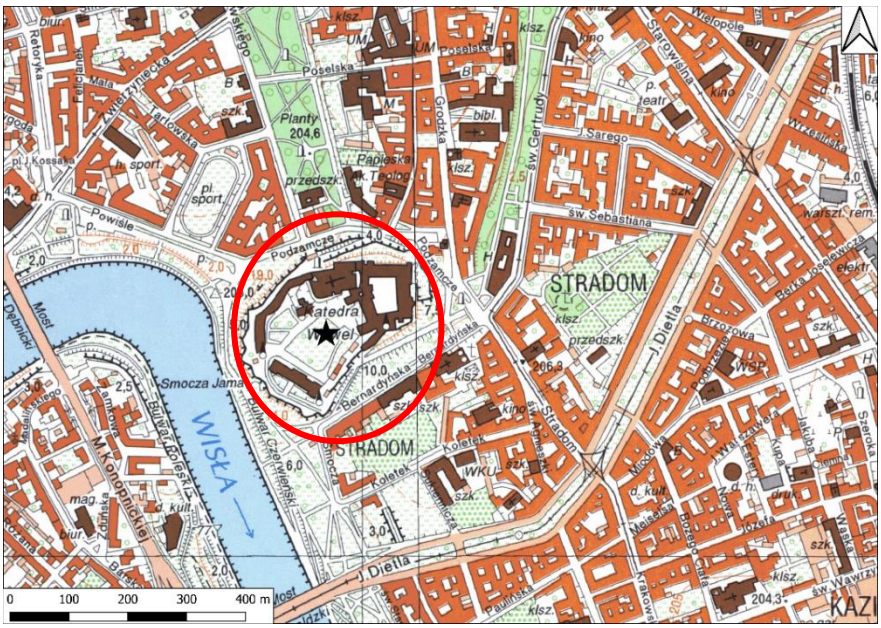
[10] Z uwagi na charakter pracy, ograniczającej się do okresu średniowiecznego w punkcie 12 pominięto literaturę pozostałą, skupiającą się na okresach wcześniejszych (budownictwo przedromańskie i romańskie) oraz nowożytnych. Warto jednak wymienić kilka wartościowych pozycji: M. Bober 2008; J. Bromowicz, J. Magiera 2009, s. 5-52; J. Firlet, Z. Pianowski 1998, s. 105-118; 2003, s. 467-475; 2006, s. 43-58; 2013, s. 29-69; A. Fischinger, M. Fabiański 2009; A. Franaszek 1989; S. Kozieł, M. Fraś 1979; A. Kukliński 2003, s. 33-80; 2003a, s. 419-444; 2006, s. 59-83; M. Krąpiec 1998, s. 293-296; S. Mossakowski 2015; Z. Pianowski, 1994; T. Ratajczak 2011; T. Torbus 2014; A. Szyszko-Bohusz 1919, s. 53-80; K. Żurowska, 1968, s. 1-121.

Numer katalogu: 19

Dwór biskupów krakowskich

1. Kraków, gm. *loco*, pow. Kraków-miasto

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. -

3. 956-966 - *Bōj*[e] *slāw król F*[a] *rāga, Bōj*[e] *ma i K*[a] *r*[a] *kō* (MPH s. n., I, s. 48)

4. 1222 – *in curia sua episcopali in monte* (MPH III, s. 132)

5. Przedromański i romański dwór zlokalizowany był po południowo-zachodniej stronie katedry śś. Stanisława i Wacława. W połowie XIV wieku przeniesiony został z Wawelu na teren miasta lokacyjnego (przy obecnej ul. Franciszkańskiej 3).

6. Początki siedziby biskupów krakowskich sięgają czasów utworzenia biskupstwa krakowskiego, a wiec około roku 1000 (J. Firlet, Z. Pianowski 2007, s. 33-34; 2010, s. 132; S. Tomkowicz 1907, s. 89; na temat początków biskupstwa zob. K. Buczek 1938, s. 169-209; J. Wyrozumski 1992, s. 71-81). Niestety badaczom nie udało się jeszcze zlokalizować pierwotnej, przedromańskiej rezydencji biskupiej. Obiekt taki z pewnością musiał istnieć, ponieważ stanowił jeden z kluczowych elementów zespołu katedralnego, na co zwrócił już uwagę kilkanaście lat temu L. Kalinowski (1991, s. 133-135, zob. także J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 282-283; J. Rajman 2004, s. 50). Ostatnimi czasy jednak J. Firlet i Z. Pianowski, na podstawie odkrytych przez nich reliktów podjęli próbę lokalizacji przedromańskiej siedziby biskupiej. Rolę tę mógł pełnić zespół architektury przedromańskiej, składający się z kaplicy krzyżowej oraz budynku mieszkalnego, odkryty pod bazyliką św. Gereona (J. Firlet, Z. Pianowski 2007, s. 43; 2010, s. 132-133). W innych pracach badacze sugerują, że obiekt taki mógł się znajdować po południowo-zachodniej stronie katedry (J. Firlet, Z. Pianowski 2006, s. 52). Z lokalizacją tą powiązać należy odkrycie murów przedromańskich przed wejściem do tzw. Wikarówki z 2006 roku. W wykopach zarejestrowano poziom zaprawy wapiennej z okrzeskami kamieni płytowych, stanowiących relikt posadzki, a także warstwę destrukcyjną muru z większych kamieni płytowych, oblepionych zaprawą gipsową. W dalszej kolejności odkryto fundamenty muru, tworzące zarys przypory z prostą krawędzią wschodnią i półkolistym rozwinięciu w stronę zachodnią. W niedalekiej odległości odkryto następne fundamenty interpretowane jako pozostałości ścian budowli, ograniczających od zachodu i południa relikty posadzki wapiennej (J. Firlet, Z. Pianowski 2007, s. 43; 2018, s. 273). Równie problematyczna jest lokalizacja

romańskiego domu biskupiego, znanego już jednak ze źródeł pisanych. W 1222 roku biskup Iwo Odrowąż w domu biskupim na wzgórzu wawelskim (*in curia sua episcopali in monte*) gościł przybyłych wówczas do Krakowa dominikanów (MPH III, s. 132). *Rocznik wielkopolski* podaje, że w 1243 roku Konrad mazowiecki w trakcie ataku na Małopolskę, spalił dobra biskupa krakowskiego (*dux Conradus dioecesem Cracoviensem intrans, ecclesie villas spoliavit et curiam episcopi combussit*, MPH III, s. 10). Opis tego wydarzenia powtórzono także w *Roczniku Kapituły Krakowskiej*, (pod rokiem 1244, MPH II, s. 804) oraz w *Roczniku kapituły gnieźnieńskiej* (tutaj pod 1243, MPH s. n. IV, s. 6) Stanisław Tomkowicz (1907, s. 89-90) uważał, że wzmianka ta odnosi się do wawelskiej siedziby biskupiej, jednak przeczyć się temu zdają inne źródła pisane. Jan Długosz *Rocznikach*, zapisał, że Konrad ograbił i spalił dwory biskupie w Kielcach, Tarczku i Kunowie położone w ziemi sandomierskiej, za co biskup Prandota obłożył go klątwą. XV-wieczny kronikarz wydarzenia te umieścił jednak pod rokiem 1244 (DHn. ks. 7, s. 55-56). Próbę lokalizacji romańskiego dworu biskupiego podjęli badacze wawelscy, J. Firlet i Z. Pianowski. Według nich powinien on znajdować się pomiędzy katedrą Hermanowską, a kościołem św. Michała lub też w pobliżu dolnej bramy. W tym drugim miejscu w trakcie prac odkryto pozostałości fundamentów oraz negatywy po murach wczesnośredniowiecznej budowli na planie dwuskrzydłym z prostokątnym pomieszczeniem pośrodku (J. Firlet, Z. Pianowski 2007a, s. 52-54; 2018, s. 273). Pewnych informacji odnośnie lokalizacji dworu biskupów krakowskich z końca XIII wieku dostarcza dokument Jana Muskaty z 1296 roku wystawiony *in Castro Cracoviensi in domo circa ecclesiam sancti Michaelis* (KDM I, nr 126). Na tej podstawie można przypuszczać, że obiekt taki znajdował się pomiędzy kościołem św. Michała a katedrą (por. J. Firlet, Z. Pianowski 2006, s. 52-53; T. Węcławowicz 2005, s. 70-71). Z drugiej strony dom ten wcale nie musiał należeć do stołu biskupiego, a do kogoś innego, na co zwrócił uwagę już S. Tomkowicz (1907, s. 102). W 1305 lub w 1306 roku zabudowania zamkowe i katedralne zostają zniszczone przez pożar (MPH II, s. 853; MPH III, s. 188-189; MPH s. n. V, s. 145; DHn. ks. 9, s. 50-51). Można przypuszczać, że uszkodzeniu uległ wówczas także pałac biskupi. Wkrótce Kraków wraz z zamkiem opanowany został przez Władysława Łokietka, a urzędujący tam Muskata musiał opuścił Wawel, przenosząc się być może na teren miasta lokacyjnego (tamtejszy wójt wraz mieszczanami należeli do zwolenników czeskich) lub co bardziej prawdopodobne, od razu po wiecu wiślickim w 1307 roku wyjechał na Śląsk (T. Pietras 2001, s. 90-91. Zob. także M. Maciejowski 2007, s. 257-295). Zarząd nad diecezją objęli w tym czasie wyznaczeni przez metropolitę gnieźnieńskiego administratorzy z ramienia kapituły krakowskiej.

Być może w miejscu placu biskupiego (*in area episcopali*) przy północnym murze obronnym i bramie wjazdowej Kazimierz Wielki wniósł murowany dom (kamienica „sepna), wzmiankowany w 1381 roku. Kamienica ta odnowiona została przez Ludwika Węgierskiego i następnie, pomiędzy 1370 a 1380 rokiem przekazana biskupowi Florianowi z Mokrska. W 1381 roku po śmierci biskupa obiekt ten ponownie wrócił do rąk królewskich i został przeznaczony na skład żywności (KKK II, nr 37, S. Tomkowicz 1907, s. 89-90; KZS, t. IV, cz. 1, s. 141. Por. także S. Skowron 2007, s. 70).

Powracając do kwestii opuszczenia Wawelu przez biskupów krakowskich. Według M. Sobali (2016, s. 843) Jan Muskata po opuszczeniu zamku w początku XIV wieku miał przystąpić do budowy nowego obiektu na terenie miasta lokacyjnego. J. Pietrusiński (1975, s. 268), a za nim Z. Pianowski (1984, s. 92) budowę nowej siedziby biskupiej zlokalizowanej

naprzeciw klasztoru franciszkanów, przy bramie Wiślnej, datowali na połowię XIV wieku, na czasy Bodzanty. Szerzej sprawa ta zostanie omówiona w punkcie 9. Pierwsza wzmianka o nowej siedzibie biskupów krakowskich pochodzi z 1331 roku (S. Zachorowski 1906, s, 116). Obiekt ten w kolejnych latach podlegał wielu licznym modernizacjom i w mocno zmienionej formie przetrwał do czasów obecnych, nadal pełniąc funkcję siedziby ordynariuszy diecezji (na temat pałacu zob.: M. Rożek 1974, s. 19-42; M. Sobala 2014, s. 57-78).

6.1. Biskupi krakowscy

6.2. Biskupi krakowscy

7. Badań archeologicznych i architektonicznych nie prowadzono[1].

8. Stan badań i brak pewnej lokalizacji uniemożliwiają odtworzenie układu przestrzennego siedziby biskupów krakowskich z okresów przedromańskiego i romańskiego. Również rekonstrukcja gotyckiej fazy pałacu przy ulicy Franciszkańskiej napotyka na spore trudności. Za najstarszy człon budynku uchodzą głębokie piwnice znajdujące się pod południowo-wschodnią i wschodnią partią budynku. Mury wzniesiono z dzikiego kamienia, natomiast w przejściach umieszczono dwa lekko sfazowane portale. Brak badań architektonicznych i archeologicznych wewnątrz obiektu utrudnia ich datowanie, jednak najpewniej odnosić je należy do XIV wieku (M. Rożek 1974, s. 19-20; M. Sobala 2014, s. 60, przypis 13). Wygląd i przekształcenia obiektu w późniejszych fazach wyczerpująco przedstawili M. Rożek (1974, s. 19-42) oraz M. Sobala (2014, s. 57-69).

9. W dniu 11 lipca 1294 roku dokonano elekcji Jana Muskaty na biskupa krakowskiego (A. Rodziewicz 1995, s. 133-136). Stał się on wówczas głównym administratorem zespołu budowli katedralnych na Wawelu, w skład którego wchodziła rezydencja biskupa. Już wyżej przedstawione zostało, że pałac biskupi na Wawelu pozostaje niezlokalizowany. Zatem nie możemy stwierdzić, czy rzeczywiście infułat z niego korzystał. Dokument z 4 maja 1296 roku wystawiony mógł być zarówno w rezydencji biskupiej, jak i równie dobrze w innym obiekcie znajdującym w tym rejonie Wawelu (w okolicy kościoła św. Michała). Zdaniem autora rozprawy bardzo prawdopodobne jest, że Muskata, posiadając tak rozległy zakres władzy mógł mieszkać w pałacu książęcym, który dzielił zapewne z starostą małopolskim. Z drugiej strony, że źródeł wiemy, że infułat zaniedbywał powinności biskupie[2], szczególnie obowiązek rezydencji, czyli stałego przebywania na obszarze diecezji (T. Pietras 2001, s. 142). Wypełniając polecenia Wacława II wielokrotnie podróżował do Czech, na Węgry czy też w różne regiony ziem polskich. Podczas licznych podróży korzystał z rozbudowanej sieci rezydencji biskupich, rozlokowanych na obszarze diecezji. Zaniedbywanie obowiązku rezydencji było później, w czasie procesów kanonicznych, jednym z głównych zarzutów, np. zeznania dziekana sandomierskiego Herborda (MPV III, nr 121, s. 81).

W 1305 w Pradze zmarł Wacław II, natomiast rok później w Ołomuńcu zamordowany został jego syn Wacław III. W dodatku w 1305 lub 1306 roku zamek krakowski strawił pożar. Konsekwencją tych wydarzeń było opanowanie Krakowa i Wawelu przez Władysława Łokietka oraz utrata pozycji przez Jana Muskaty. Niestety nie wiemy, czy bezpośrednio po opanowaniu zamku przez wojska Łokietka, Muskata nie czując się tam bezpieczniej, przeprowadził się na teren miasta (w którym wciąż żyło wielu zwolenników rządów czeskich).

T. Pietras (2001, s. 90-91) uważa, że tuż po wiecu w Wiślicy w 1307 roku biskup opuścił Kraków i przebywał głównie na Śląsku oraz w zachodnich krańcach swojej diecezji, np. w zamku Lipowiec. Biskup do Krakowa powrócił w końcu 1308 lub na początku następnego roku, celem uzgodnienia porozumienia z Łokietkiem. W podróży towarzyszyli mu biskup wrocławski Henryk z Wierzbna i kilku kanoników. Zatrzymali się oni jednak nie na Wawelu lecz w krakowskim klasztorze dominikanów, gdzie zresztą Muskata mieszkał już wcześniej. Do pogodzenia się jednak nie doszło, bowiem w trakcie posiłku klasztor napadnięty został przez nasłanych przez księcia Węgrów, który uprowadzili biskupa krakowskiego (T. Pietras 2001, s. 96). Po tych wydarzeniach infułat ponownie opuścił stolicę Małopolski i udał się na Śląsk. Do Krakowa powrócił dopiero w 1317 lub wiosną 1318 roku, kiedy to przynajmniej formalnie pogodził się z Władysławem Łokietkiem i uznał jego władzę (schyłek życia biskupa opisują: M. Maciejewski 2003, s. 93-111; T. Pietras 2001, s. 104-118). Ostatnie lata życia nie spędził jednak na Wawelu (w tamtejszej biskupiej rezydencji, o ile takowa jeszcze istniała) ale u krakowskich dominikanów oraz cystersów w podkrakowskiej Mogile. Jego ostatnią wolą było aby pochować go właśnie w cysterskim klasztorze (T. Pietras 2001, s. 114-115).

W punkcie 6 poruszono sprawę przeniesienia rezydencji biskupiej z Wawelu na teren miasta lokacyjnego. M. Sobala (2016, s. 843, przypis 60) uważa, że doszło do tego za czasów Jana Muskaty, nie precyzuje jednak czasu, w jakim miało do tego dojść. Autor artykułu pisze ponadto, że „istnieje szereg popartych innymi źródłami przesłanek, by to z jego [przyp. Jana Muskaty] pontyfikatem wiązać przeniesienie rezydencji ze wzgórza wawelskiego" (M. Sobala 2016, s. 843, przypis 60). Autor rozprawy zgadza się, że do opuszczenia rezydencji biskupiej na Wawelu doszło za czasów pontyfikatu Jana Muskaty, wkrótce po opanowaniu miasta i zamku przez księcia kujawskiego. Powody wydają się oczywiste, Wawel nie był wówczas bezpieczny dla biskupa, obawiającego się o swoje życie. Przeniósł się on zapewne na teren miasta, być może do któregoś z klasztorów (dominikanie?) lub też wójta Alberta. Wkrótce jednak, w 1307 roku wyjechał na Śląsk. W okresie swojego pobytu poza Małopolską (1307-1317/1318) nie miał on jednak możliwości budowy nowej biskupiej rezydencji. Przeczą temu również ustalenia T. Pietrasa, według którego biskup ostatnie 3 lata życia spędził u dominikanów oraz cystersów. Ponadto wydaje się mało prawdopodobne, aby biskup wzniósł swoją nową siedzibę naprzeciwko wrogo do niego nastawionego klasztoru franciszkanów przy Bramie Wiślnej (zob. T. Pietras 2001, s. 149). Wydaje się zatem, że więcej dowodów przemawia za późniejszą chronologią dworu przy ulicy Franciszkańskiej, wzmiankowanego po raz pierwszy w 1331 roku. Wznieść go mogli zatem następcy Muskaty – Nanker lub Jan Grot, którzy również słynęli z opozycji do Władysława Łokietka czy Kazimierza Wielkiego. Przyjąć należy za J. Pietrusińskim (1975, s. 268) oraz Z. Pianowskim (1984, s. 92), że do budowy dworu przystąpiono w połowie XIV wieku. Obiekt ten zatem należy wykluczyć z kręgu realizacji związanych z Janem Muskatą.

10. XI – poł. XIV w. (na terenie miasta lokacyjnego od poł. XIV do czasów obecnych)

11. -

12. Firlet J., Pianowski Z., *Wawel do roku 1300*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 47-66; *eidem, Z najnowszych badań zespołu katedralnego w Krakowie*, [w:] *I Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. K. Stala,

Kraków 2007, s. 33-45; *eidem, Zespół architektoniczny katedry krakowskiej od 1000 do 1300* [w:] *Arcidiecézní Muzeum na Olomouckém Hradě. Příspěvky z meziárodní konference,* red. O. Jakubec, Olomouc 2010, s. 131-142; *eidem, Wawel średniowieczny w świetle badań archeologicznych ostatnich 40 lat*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich,* t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów, s. 269-294; Pianowski Z., *Z dziejów średniowiecznego Wawelu*, Kraków 1984; Rożek M., *Architektura i urządzenie wnętrz pałacu biskupiego w Krakowie (XIV – XIX w.)*, „Rocznik Krakowski", t. XLV, 1974, s. 19-42; Skowron R. *Przemiany w zabudowie miasteczka wawelskiego w okresie od XIV do XX wieku,* [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. J. Wyrozumski, Kraków 2007, s. 69-88; Sobala M., *Krakowskie rezydencje biskupie w świetle nieznanych źródeł opisowych z XVII i XVIII wieku*, „Rocznik Krakowski", t. LXXX, 2014, s. 57-78; Tomkowicz S., *Wawel. T. 1. Zabudowania Wawelu i ich dzieje*, [w:] *Teka Grona Konserwatorów Galicyi Zachodniej*, t. IV, Kraków 1907; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, opr. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 639.

13. M. Sobala (2016, s. 843) w swoim artykule zwrócił uwagę na inną możliwą inwestycję obronną Jana Muskaty na terenie Krakowa. Biskup miał być inicjatorem rozbudowy posiadłości zwanej „Białą Wieżą" (*Balaweza*) zlokalizowanej na północnych przedmieściach Krakowa, w obrębie późniejszego Kleparza. Nazwa ta pojawia się po raz pierwszy w 1325 roku, kiedy to biskup Nanker poświadcza, że kanonik krakowski Krystyn nadał ołtarzowi św. Katarzyny przy kościele katedralnym dwa ogrody. Jeden z tych ogrodów położony był blisko bramy Sławkowskiej, idąc na prawo z miasta, naprzeciw miejsca, które dawnej nazywało się Biskupie (KKK II, nr 138; SHGKr. cz. 1, z. 1, s. 66; S. Tomkowicz 1926, s. 178). Była to niewielka własność biskupstwa krakowskiego, pozostała po starszym kompleksie ziemskim rozciągającego się wzdłuż trakt śląskiego, wybiegającego z bramy Sławkowskiej w kierunku Krowodrzy. Z. Beiersdorf (2007, s. 443) uważa, że pierwotnie sięgała ona dalej na południe, zmniejszono ją jednak w związku z rozbudową średniowiecznych fortyfikacji i dominikańskiej młynówki. W początku XIV wieku Jan Muskata dokupił do tej posiadłości kolejne 30 morgów, zwanych Nowe Biskupie, które objęło obszar sięgający dalej na północ w kierunku Krowodrzy (SHGKr. cz. 1, z. 1, s. 125). W miejscu tym biskup zbudować miał warownię usytuowaną pod murami Krakowa, ale stanowiącą odrębny, niezależny punkt obronny, który jak chce M. Sobala (2016, s. 844, przypis 61) manifestował niezależną od miasta pozycję hierarchy. Na przełom XIII i XIV wieku obronną rezydencję datuje również J. Laberschek (2007, s. 310). Być może to właśnie od niej wzięła się nazwa *Balaweza* – Biała Wieża, pojawiająca się w XIV-wiecznych źródłach. W jakimś stopniu z obiekt ten powiązać trzeba ze starym dworem biskupim (*curia antiqua episcopali*) z 1540 roku (S. Tomkowicz 1926, s. 179), który poprzedzał młodszą rezydencję znaną ze XVII-wiecznych źródeł ikonograficznych (dzieł G. Brauna i F. Hogenberga oraz M. Meriana). Z. Beiersdorf (2007, s. 443) lokalizuje go w okolicach dzisiejszej ulicy Basztowej.

Omawiając działalność Jana Muskaty na terenie Krakowa nie sposób pominąć sprawy rozpoczęcia przez niego przebudowy katedry wawelskiej. Według dawniejszych ustaleń, romańska katedra Hermanowska miała funkcjonować nieprzerwanie od XII do 1320 roku, kiedy to z inicjatywy Władysława Łokietka i biskupa Nankera rozpoczęto budowę nowej, gotyckiej świątyni (zob.: KZS t. IV, cz. 1, s. 62; P. Crossley 1985, s. 27-39; Z. Pianowski 1984,

s. 91; J. Pietrusiński 1975, s. 249-268; S. Skibiński 1996, s. 53-74). Z Janem Muskatą wiązano natomiast akcję burzenia i rozbiórki murów oraz przekopywania grobów (MPV III, nr 121. Por. Z. Pianowski 1984, s. 91; J. Pietrusiński 1975, s. 251). Sprawa skomplikowała się jednak gdy badacze wawelscy w północno-wschodniej części prezbiterium natrafili na pozostałości gotyckich murów fundamentowych, wyraźnie nie pasujących do przebiegu wzniesionej później katedry gotyckiej. Ponadto datowanie względne odkrytych reliktów wskazywało, że są one młodsze od XII-wiecznej katedry, a starsze od kościoła nankerowskiego (J. Firlet, Z. Pianowski 1998, s. 107-108; Z. Pianowski 1989/1990, s. 61). Tworzyły one zarys prezbiterium o trójbocznym zamknięciu od wschodu i wąskim obejściem od wewnątrz, a także rozbudowanym systemie kaplic otaczających chór (J. Firlet, Z. Pianowski 2000, s. 232; T. Węcławowicz 2005, s. 49-50). Z. Pianowski w jednym ze swoich artykułów zadał pytanie „Czyżbyśmy mieli tu do czynienia z inicjatywą budowlaną biskupa Muskaty, który – jak wiadomo z zeznań członków kapituły (…) zburzył kościół katedralny…”? (Z. Pianowski 1989/1990, s. 61). Próby odpowiedzi na to pytanie podjął się T. Węcławowicz, który stwierdził, że fundament chóru z wielobocznym stanowił realizację tegoż biskupa. Miał on, w pierwszych latach swojego pontyfikatu, za przyzwoleniem Wacława II, rozpocząć wielką przebudowę katedry wawelskiej, która oddawała majestat nowego władcy. Oczywiście, aby rozpocząć wznoszenie nowej, konieczne było częściowe zburzenie starej XII-wiecznej świątyni. Pozostać miały jedynie wieże oraz krypta św. Leonarda. Prace te później zostały wykorzystane jako polityczny pretekst do oskarżenia biskupa o zniszczenie katedry bez wiedzy kapituły. Niestety tę zakrojoną na wielką skalę inwestycję nagle przerwano, czego powodów doszukiwać się można w pożarze z 1305 lub 1306 roku czy też śmierci Wacława II i zdobycia Krakowa przez Łokietka. Według Węcławowicza świątynia Muskaty miała być wzorowana na cysterskim kościele w Sedlcu koło Kutnej Hory i byłaby pierwszą tego typu inwestycją na ziemiach polskich (T. Węcławowicz 1998, s. 410-419; 1999, s. 10-16; 2005, s. 47-63; por. M. Walczak 2016, s. 271-272). Zupełnie inaczej sprawę potraktowali J. Firlet i Z. Pianowski (2000, s. 232-234), którzy uznali, że owszem do akcji budowlanych doszło w trakcie pontyfikatu Muskaty, jednak inicjatorem nie miał być biskup krakowski, przebywający na wygnaniu, ale arcybiskup Jakub Świnka i kapituła krakowska. Wzorem natomiast miał być wieloboczny chór katedry poznańskiej, zrealizowany w latach 1243-1266. W nowszych publikacjach ciż sami badacze zdają się wskazywać Muskatę jako potencjalnego fundatora nowej katedry (J. Firlet, Z. Pianowski 2007a, s. 63-64; 2010, s. 135-136; 2018, s. 272). Z interpretacją zaproponowaną przez Węcławowicza dyskutuje P. Pajor (2015, s. 202-212, por. także uwagi Jakuba Adamskiego 2013, s. 233-237), który podał w wątpliwość możliwe wyburzenie całej katedry przez Muskatę, skoro do budowy chóru wystarczyło rozebrać tylko wschodni chór oraz co najwyżej dwa przęsła korpusu nawowego. Ponadto zastrzeżenia autora budzi także analogia kościoła w Sedlcu, ponieważ obie te budowle łączy jedynie ogólnie podobieństwo typologiczne. Czeska świątynia posiada trójboczną absydę otoczoną siedmiobocznym obejściem z tyleż samą ilością kaplic oraz transept, natomiast w Krakowie podjęto próbę wzniesienia prezbiterium o trójbocznym zamknięciu, jednak otaczające je obejście miało posiadać tyleż samo boków. W toku swoim rozważań Pajor uznał, że Muskata po pożarze w 1305/1306 roku przystąpił do jakichś prac remontowych, planując następnie szerszą przebudowę. Niestety zdążył jedynie rozebrać część wypalonego kościoła, co potem zostało wykorzystane w procesach, jako oskarżenie o niszczenie świątyni. Do odbudowy

katedry dojść miało dopiero z inicjatywy Łokietka po zdławieniu przez niego buntów wójta Alberta, a wiec po 1312 roku.

Reasumując, w mniemaniu autora Jan Muskata mógł, korzystając z pozwolenia Wacława II, przystąpić do przebudowy katedry. Świadczyć o tym może duży „boom budowlany", jaki miał miejsce w Krakowie w okresie pomiędzy 1291 a 1305 roku. Biskup mógł korzystać z usług pracujących wówczas na terenie miasta i wznoszących różne kościoły czy też mury miejskie, warsztatów (możliwe, że nawet sprowadzonych z Czech). Częste wyjazdy i zbytnie zaangażowanie się w politykę króla czeskiego z pewnością nie pozwalało skupić się Muskacie na nadzorowaniu prac nad katedrą, co znacznie przeciągało inwestycję. Pożar z 1305/1306 roku zniszczył poczynione wówczas roboty, natomiast Władysław Łokietek i Jakub Świnka wykorzystali ten fakt do celów politycznych, obracając go przeciw Janowi Muskacie. Kwestia ta wymaga jednak dalszych pogłębionych studiów, które nie mogą chyba być prowadzone bez odkrycia kolejnych reliktów budowli interpretowanej przez T. Węcławowicza, jako katedra Jana Muskaty, ponieważ dopiero one pozwolą nam poznać układ przestrzenny, zakres ówczesnych robót i chronologię.

[1] Z uwagi iż przedromańska i romańska siedziba biskupów krakowskich nie jest zlokalizowana, autor rozprawy nie chciał ponownie przytaczać pełnej historii badań Wawelu, przedstawionej w karcie katalogowej zamku królewskiego (nr kat. 18). Wspomnieć można jedynie, że badania reliktów interpretowanych jako pozostałości siedziby biskupiej realizowano w latach 2005-2006 pod kierownictwem J. Firleta i Z. Pianowskiego (2007, s. 43-44; 2010, s. 132-133). W obrębie pałacu biskupów krakowskich przy ulicy Franciszkańskiej 3 badań architektonicznych i archeologicznych nie prowadzono. W 1964 roku drobne rozpoznania przeprowadził K. Radwański (K. Radwański 1966, s. 275).

[2] W obowiązkach liturgicznych wyręczał go franciszkanin Marcin, tytularny biskup Albi i pierwszy znany biskup pomocniczy diecezji krakowskiej, który najpewniej zawarł pisemną umowę z Janem Muskatą. Ten drugi w zamian za pomoc odstąpił Marcinowi część swoich dochodów stołowych (T. Pietras 2001, s. 140).

Numer katalogu: 20

Fortyfikacje miejskie Krakowa

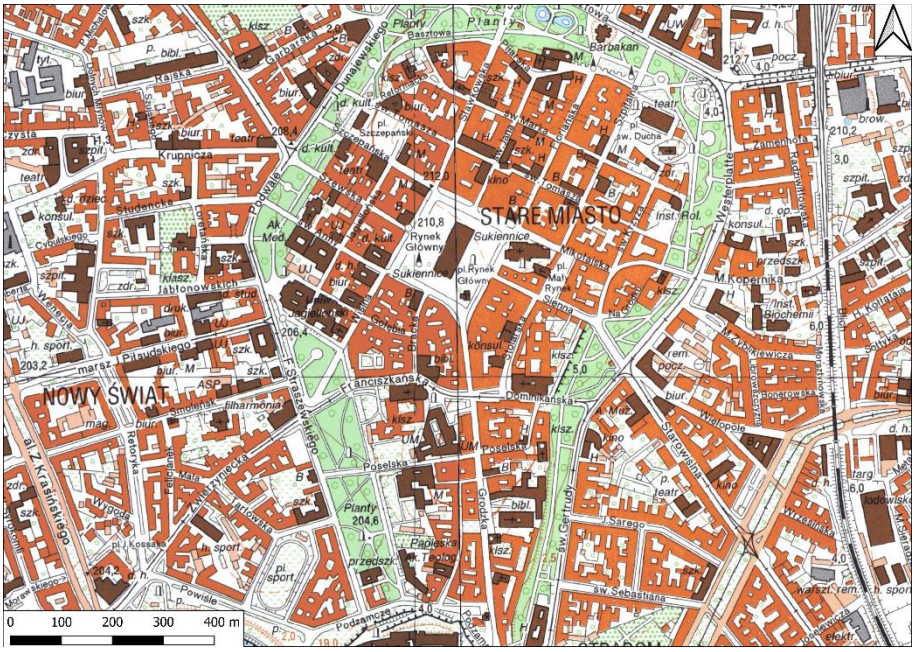
1. Kraków, gm. *loco*, pow. Kraków-miasto

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Kamienne mury miejskie

3. 956-966 - *Bōj^{e} slāw król F^{a} rāga, Bōj^{e}ma i K^{a}r^{a}kō* (MPH s. n. I, s. 48)

4. 1300-1301 – *szpitale bi der mure* (KRK, s. 4, poz. 6)

5. Średniowieczne mury miejskie otaczały miasto lokacyjne w okresie od końca XIII do pocz. XIX wieku. Do czasów obecnych dotrwały tylko w kilku punktach Starego Miasta. Najlepiej zachowany fragment istnieje po północnej stronie miasta lokacyjnego, wzdłuż ulicy Pijarskiej. Jest to zespół bramy Floriańskiej, baszty Pasamoników, Stolarska i Ciesielska oraz łączące te trzy elementy mury kurtynowe. Ponadto niewielkie fragmenty zachowały się w murach klasztoru ss. Dominikanek, kościoła św. Józefa i klasztoru Bernardynek, kościoła św. Andrzeja i klasztoru Klarysek oraz przy Muzeum Archeologicznym po zachodniej stronie przy ul. Kanoniczej. W dosyć dużym uproszczeniu można stwierdzić, że ich przebieg odzwierciedlają dzisiejsze Planty.

6. Aglomeracja przedlokacyjnego Krakowa, prócz Wawelu składała się z kilku skupisk osadniczych, z których do połowy XIII wieku najważniejszym był tzw. Okół, położony bezpośrednio po północnej stronie Wawelu. W dalszej odległości istniały, wytworzone w X wieku osady którym centra wyznaczają późniejsze kościoły św. Wojciecha, Trójcy Świętej oraz św. Franciszka i rejon tzw. Gródka (zob.: K. Radwański 1975, s. 57 i nast.; J. Rajman 2004, s. 22-48; J. Wyrozumski 1992, s. 62-146). Zalążkiem ośrodka lokacyjnego stałą się osada targowa z placem centralnym koło kościoła św. Trójcy, przekształcona w 1257 roku przez Bolesława Wstydliwego w miasto na prawie niemieckim (J. Wyrozumski 1992, s. 160-175; 2007, s. 138-150). Pierwotny lokacyjny Kraków, w przeciwieństwie do leżącego na południu Okołu, nie posiadał żadnych umocnień (zob. D. Niemiec 2017, s. 97-107; K. Radwański 1986; J Widawski 1973, s. 209). W 1259 roku uległo ono zniszczeniu wskutek najazdu tatarskiego, co poskutkowało decyzją o budowie prowizorycznych umocnień wokół miasta. Analiza źródeł pisanych sugeruje jednak, że pierwsza duża akcja fortyfikacyjna Krakowa miała miejsce dopiero w przedziale lat 1285-1287, za panowania Leszka Czarnego (Z. Beiersdorf, B.

Krasnowolski 1989, s. 28, 55-56; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 5; Z. Pianowski 1991, s. 56-57; J. Wyrozumski 1992, s. 183-184). Prace te rozpoczęto od włączenia do nowego układu obronnego końcowych odcinków wcześniejszej młynówki dominikańskiej, zwanej także królewską (J. Laberschek 2016, s. 108-109). Przypuszczenia takie wysuwać można na podstawie wzmianki z dokumentu Leszka Czarnego wystawionego w 1284 roku dla cystersów z Wąchocka, w którym wymieniona zostaje karczma położona przy fosie na ulicy idącej ku kościele św. Floriana (*taberna in Cracouia circa fossatum in platea, que ducit ad ecclesiam sancti Floriani*, KDM II, nr 498). Chodzi zapewne o fosę miejską, wzniesioną w celach obronnych. W następnej kolejności zbudowano wały i palisady, czego potwierdzeniem są zapiski w *Roczniku franciszkańskim krakowskim* (*civitatem Cracoviensem munire*, MPH III, s. 51), *Roczniku Małopolskim* (*dux Lestko civitatem Cracoviensem fortissimis blancis et fossatis*, MPH III, s. 183-185) oraz *Rocznik Traski* (*dux Lestco predictis civibus civitatem Cracoviensem fortissimis plancis et fossatis*, MPH II, s. 851). Jednocześnie miasto otrzymało również rozległe przywileje (*magnas libertates*, MPH II, s. 851; MPH III, s. 183-185), wśród których było zwolnienie z ceł na obszarze całego królestwa (KMK nr II). Jednym z czynników, które spowodowały tak wielką akcję fortyfikacyjną była chęć zabezpieczenia miasta przed kolejnymi najazdami mongolskimi. Drugim, niewątpliwie bardzo ważnym, był aspiracje mieszczan krakowskich, którzy domagali się wynagrodzenia za poparcie, jakie udzielili Leszkowi Czarnemu w jego walkach z możnymi w 1285 r. (J. Wyrozumski 1992, s. 183-184; P. Żmudzki 2000, s. 420-427). Budowa umocnień musiała być zakończona już w 1287 roku, skoro tak obwarowane miasto odparło trzeci najazd tatarski na Małopolskę zimą tego roku, o czym informują nas *Kronika halicko-wołyńska* (Kronika halicko-wołyńska, s. 240-241) oraz Jan Długosz (DHn. ks. 7, s. 314). Relikty fortyfikacji ziemnych wzniesionych w latach 80. XIII stulecia zostały odkryte przez archeologów w kilku punktach miasta. W latach 1994-1995 pozostałości fosy odsłonił Teofil Dębowski (1996, s. 199-205) na ulicy Sławkowskiej, natomiast w okresie od 1997 do 2001 w frontowych partiach i piwnicach Collegium Nowodworskiego. W 2007 roku ekipa archeologów z UJ na fragment zachodniego odcinka fosy natrafiła w zachodniej części Ogrodu Profesorskiego (D. Niemiec 2017, s. 109-116). Po śmierci Leszka Czarnego w 1288 roku do walki o opustoszały tron stanęli Henryk IV Probus, Przemysł II, Władysław Łokietek, Bolesław mazowiecki i Konrad czerski. Wysoka pozycja polityczna mieszczan krakowskich, jaką uzyskali za Leszka Czarnego, w znacznej mierze decydowała kto panował nad Małopolską. Ostateczne w 1291 roku Kraków opanowały odziały Wacława II, natomiast mieszczanie zaliczali się do jego największych stronników. W tym okresie miasto oraz gród wawelski otoczono kamiennym murem, co potwierdzają źródła pisane oraz badania wykopaliskowe (szerzej na ten temat patrz pkt. 9). W 1306 roku po wymarciu dynastii Przemyślidów stolicę Małopolski opanował Władysław Łokietek, który w tym samym roku przyrzekł, że nie połączy miasta z zamkiem murami (*Sed semper Castrum per se et Ciuitatem per se diuisim volumus remanere*, KMK nr IV). Był to zapewne jeden z warunków jakie postawili mieszczanie księciu kujawskiemu podczas otwarcia mu bram. Za panowania ostatnich dwóch Piastów nastąpiła rozbudowa fortyfikacji. Z tego okresu posiadamy wiele wzmianek poświadczających istnieje murów i bram miejskich, np. w samym 1310 roku kamienne mury wymieniane są kilkakrotnie (KRK, s. 15, poz. 98; s. 17, poz. 124; s. 18, poz. 141; s. 18, poz. 145). Pierwsza brama – Floriańska wzmiankowana jest pod rokiem 1307, w 1310 wymienioną mamy Wiślną, w 1311 r. Sławkowską, a w 1313 Szewską (KRK, s. 10; poz.

47; s. 17, poz. 124; s. 34, poz. 313; s. 24, poz. 218; s. 31, poz. 282). W 1311 roku wybuchł w Krakowie bunt mieszczan, którym kierował wójt Albert, chcących powołać na tron króla Czech Jana Luksemburskiego, a następnie Bolesława opolskiego. Wydarzenia te omal nie doprowadziły do obalenia Władysława Łokietka (E. Długopolski 2009, s. 159-186; J. Wyrozumski 1992, s. 199-211). Wiosną w 1312 roku z powodu niemożności przybycia Jana Luksemburskiego do Krakowa, jego miejsce zajął książę Opola Bolesław, który jednak nie był wstanie utrzymać swojej władzy. Przewaga Łokietka, wspartego posiłkami węgierskimi była na tyle znacząca, że jak dowiódł E. Długopolski (2009, s. 172-179) w połowie 1312 roku zajął on Kraków i pociągnął przywódców buntu do odpowiedzialności. Jednym z skutków zwycięstwa nad buntownikami było zerwanie przez Łokietka układu z 1306 roku i połączenie murami miasta z zamkiem, przez co to pierwsze utraciło swoją niezależność (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 59; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 5-6; Z. Pianowski 1991, s. 68-69). Władca przejął również należący do wójta Alberta dom wójtowski, być może prowizorycznie obwarowany. W jego miejscu, w 1312 roku wzniesiono niewielki, włączony w fortyfikacje miejskie zamek, zajmujący powierzchnię zbliżoną do owalu o powierzchni około 120 x 70 m. Jego wschodnią granice wyznaczał mur miejski z dwoma basztami oraz bramą Rzeźniczą, którą, jak uważają badacze wówczas zamurowano, podwyższono o dwie kondygnacje i przekształcono na wieże mieszkalną, do której od północy przylegał budynek o wymiarach 25 x 15 m. Od strony miasta Gródek nie posiadał stałych umocnień, a jedynie wał i fosę, której przebieg wyznaczają krzywizny dzisiejszych ulic Św. Krzyża i Mikołajska (D. Niemiec 2017, s. 118; S. Świszczowski 1977, s. 57-70; J. Widawski 1973, s. 222). Poza obrębem Gródka w zastępstwie bramy Rzeźniczej wzniesiono bramę Mikołajską, która służyła mieszczanom opuszczającym miasto (S. Świszczowski 1977, s. 66-67). Zameczek na Gródku zniesiony zresztą został w niedługim czasie. W 1340 roku określony został jako *atiquum castrum*, gdzie zajęty przez niego teren zasypano i przeznaczono pod parcelację działek dla mieszczan (S. Świszczowski 1977, s. 67). Niektórzy badacze przypuszczają, że warownia ta mogła funkcjonować nieco dłużej, o czym świadczyć miała wzmianka o załodze stacjonującej na Gródku i dowodzonej przez bliżej nieznanego *Czadir magister turris* (C. Buśko *et al*., 2006, s. 45; D. Niemiec 2017, s. 119). Za Kazimierza Wielkiego obwód obronny Krakowa został ostatecznie ukończony, przy zamku wzniesiono kolejną bramę – Grodzką, natomiast w odległości około 170 m na południe od Mikołajskiej zbudowano następną, nazwana Nową (J. Widawski 1973, s. 220). Niezwykle ważnym, w kontekście obronności Krakowa, był fakt lokacji miasta Kazimierza i otoczenia go kamiennym obwodem obronnym po 1335 roku, dzięki czemu stolica Królestwa została zabezpieczona od strony południowej (S. Świszczowski 1981, s. 71-75; J. Widawski 1973, s. 175). O sile ówczesnych fortyfikacji krakowskich świadczy fakt, że odparły one oblężenie wojsk czeskich w 1345 roku. W drugiej połowie XIV wieku podejmowano, jak dowiódł J. Widawski (1973, s. 210), pierwsze prace restauracyjne i modernizacyjne murów, które kontynuowano w następnych latach. Szczególnego rozmachu nabrały one w okresie rządów Władysława Jagiełły. Władca ten z powodu zagrożenia ze strony Krzyżaków oraz króla czeskiego Zygmunta Luksemburskiego, zmuszony został do rozbudowy fortyfikacji Krakowa, polegającej na wzniesieniu drugiej, zewnętrznej linii murów oraz wykopaniu nowych fos. Tak duża akcja modernizacyjna umocnień znalazła zresztą odzwierciedlenie w rachunkach miejskich, np. w 1401 i 1402 roku odnotowano wydatki na budowę nowej fosy oraz wałuów ciągnących się od bramy Mikołajskiej do bramy Grodzkiej,

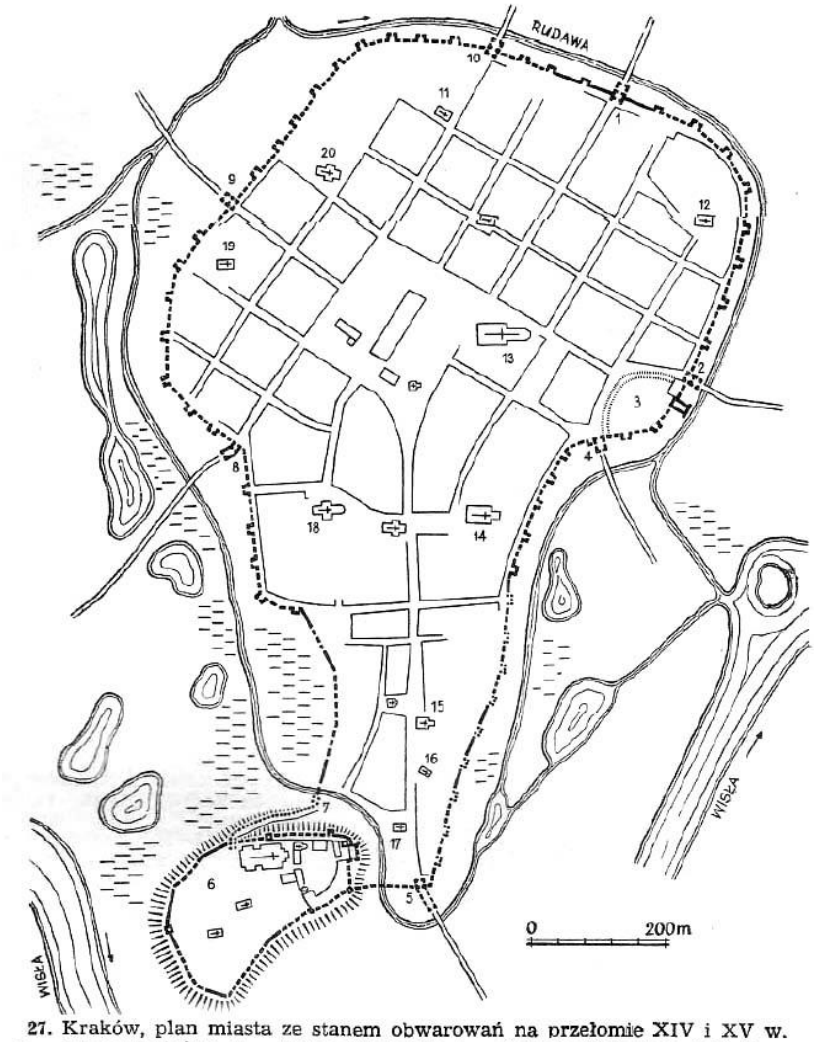
natomiast w 1404 środki pieniężne przeznaczono na budowę baszt i wykuszy. Intensywne prace budowlane prowadzono jeszcze w późniejszych latach (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 61; J. Muczkowski 1911, s. 32-33; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 12-15; J. Widawski 1973, s. 198). Zwieńczeniem realizowanych w XV wieku prac była budowa barbakanu przed bramą Floriańską (*Propugnaculum novum alias baszta in valva s. Floriani,* J. Bogdanowski 1975, s. 11-13; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 16-20). W tym samym czasie przeprowadzono modernizację wielu baszt, których liczba sięgała około 50 w murze wewnętrznym (J. Muczkowski 1911, s. 22; J. Widawski 1973, s. 215-216). W kolejnych latach główny wysiłek skupił się na naprawie i stopniowej modernizacji średniowiecznych fortyfikacji, polegającej na przystosowaniu ich do zmieniających się technik oblężniczych (J. Muczkowski 1911, s. 34-37; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 16). Jedną z ważniejszych inwestycji obronnych w XVI wieku była budowa arsenału miejskiego zlokalizowanego pomiędzy bramami Floriańską i Sławkowską oraz basztami Stolarską i Ciesielską. J. Muczkowski (1911, s. 37. Zob. także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 64) przypuszcza, że wcześniej, w tym miejscu mogła istnieć odlewnia dział miejskich. Drugi arsenał istniał przy bramie Grodzkiej. Jego budowę rozpoczął jeszcze Zygmunt Stary, jednak trwała ona aż do połowy XVII wieku (J. Widawski 1973, s. 211). W XVII stuleciu prace przy murach skupiły się na reparacji starszych odcinków murów, rozbudowie baszt i usypaniu nowych fos i wałów, odsuwających linie obronne od samego miasta (J. Muczkowski 1911, s. 38-41). W 1655 roku z uwagi na zbliżające się wojska szwedzkie rozpoczęto duża akcję wzmacniającą fortyfikacje, usypano m. in. szańce od bram Mikołajskiej do Floriańskiej. 25 września tegoż roku Szwedzi rozpoczęli oblężenie miasta, które jednak w kilkanaście dni później (17 października) skapitulowało. Okupacja szwedzka w okresie od 19 października 1655 do 25 sierpnia 1657 roku była dla miasta katastrofalna. Pobierano wówczas liczne kontrybucje i niszczono budowle miejskie, w tym także fortyfikacje (J. Muczkowski 1911, s. 42-43; M. Nagielski *et al*. 2015, s. 325-340). Stan umocnień była na tyle zły, że na sejmach w latach 1658 i 1659, zlecano ich naprawę. Popularnym wówczas procederem było wybijanie w murach licznych furtek i dostawianie do nich różnych budowli. Na cele mieszkalne przeznaczano także baszty, co przyczyniało się do ich zaniedbania. Pomimo tego starano się naprawiać mury, nie zawsze akcje te były jednak skuteczne. W końcu XVII wieku u wylotu bramy Sławkowskiej król Jan Sobieski wzniósł rondel (nieukończony), służący obronie Kleparza i Garbarów (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 65-66; M. Muczkowski 1911, s. 43-44; J. Widawski 1973, s. 211-212). W początku XVIII stulecia miasto ucierpiało wskutek najazdu szwedzkiego, a następnie saskiego i rosyjskiego, co znacznie osłabiło i tak zniszczone fortyfikacje. Ostatnią próbę ratowania murów podjęto w 1771 roku (J. Muczkowski 1911, s. 44-45; J. Widawski 1973, s. 212). W 1804 roku cesarz Franciszek Józef wydał dekret nakazujący rozbiórkę murów krakowskich, którą w kolejnych latach kontynuowano (J. Widawski 1973, s. 212).

6.1. Wacław II czeski

6.2. Monarsza

7. Pierwsze prace konserwatorskie i restauracyjne miały miejsce już w 1840 roku (J. Widawski 1973, s. 212-213, przypis 127), 1937 (archeologiczne, S. Świszczowski); od 1946 roku do czasów współczesnych (S. Świszczowski, K. Radwański, A. Wałowy, E. Zaitz, W. Niewalda)[1].

8. Mury miejskie otaczały całe miasto lokacyjne, w kolejnych latach były stopniowo modernizowane i rozbudowywane. W połowie XIV wieku nastąpiło połączenie miasta z zamkiem królewskim na Wawelu. Pierwotnie obwód zakreślał kształt nieregularnego czworoboku o delikatnie zaokrąglonych narożnikach. Po włączeniu w obręb fortyfikacji Okołu, ich linia została rozciągnięta w kierunku południowym, nabierając kształtu zbliżonego do gruszkowatego, opierając się o Wawel. Długość obwodu obronnego wynosiła 2700 m, a po poszerzeniu 3400 m. W pierwotnej fazie mur zbudowany był z łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną, układanego warstwowo, z wyrównaniem co 60-70 cm. Grubość muru sięgała od 2,2 m do 2,7 m. Jego wysokość przed nadbudową dochodziła do 9,5 m. Wyposażony był w ganek straży, ze schodami zlokalizowanymi w pobliżu bram, o czym świadczą odkrycia przy bramie Floriańskiej oraz krenelaż o wysokości około 2 m (H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 504-506; J. Widawski 1973, s. 213). W kolejnej fazie mur podwyższono dodając ceglaną nadbudowę. Od samego początku swojego funkcjonowania murowane fortyfikacje Krakowa dodatkowo umocnione były basztami. Pierwotnie reprezentowały one typ wykuszowy, otwarty do wnętrza miasta, w kolejnych fazach zostały rozbudowane i podwyższone. Przystosowano je także do wykorzystania broni palnej. Po pierwszej fazie istnienia fortyfikacji było ich zapewne 42, natomiast w końcu XIV stulecia liczba ta sięgała około 50 (H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 509-511; M. Tobiasz 1973, s. 113-184; J. Widawski 1973, s. 215-217). Mury posiadały także od 7 do 9 bram (w zależności od sposobu liczenia), siedem podstawowych czynnych, przy czym jedna z nich przestała pełnić swoją funkcję i z czasem została zamurowana (zastąpiła ją brama ósma), natomiast ostatnia – dziewiąta pełniła jedynie

27. Kraków, plan miasta ze stanem obwarowań na przełomie XIV i XV w. *1* — brama Floriańska, *2* — brama Mikołajska, *3* — Gródek Władysława Łokietka, *4* — brama Nowa, *5* — brama Grodzka, *6* — Wawel, *7* — brama Poboczna, *8* — brama Wiślna, *9* — brama Szewska, *10* — brama Sławkowska, *11* — kościół św. Marka, *12* — kościół przyszpitalny św. Krzyża, *13* — kościół parafialny NMP (Mariacki), *14* — kościół św. Trójcy dominikanów, *15* — kościół św. Andrzeja klarysek, *16* — kościół św. Marcina, *17* — kościół kolegiacki św. Idziego, *18* — kościół franciszkanów, *19* — kościół św. Anny, *20* — kościół parafialny św. Szczepana. Wykaz baszt w aneksie

Ryc. 18. Kraków - plan miasta ze stanem fortyfikacji miejskich na przełomie XIV i XV w. (wg. J. Widawski 1973)

funkcję furty, głównie dla ruchu pieszego. Były to: Floriańska, Grodzka, która zastąpiła w 1312 roku Mikołajską, Rzeźnicka, Wiślna, Sławkowska, Szewska, Nowa, Poboczna, ponadto w murach istniały także liczne mniejsze furty (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 56-60; M. Tobiasz 1973, s. 69-112; J. Widawski 1973, s. 218-219). Około roku 1422, jak uważa J. Bogdanowski (1975, s. 10-12, por. także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 61; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 511) wzniesiono nową wieżę, zlokalizowaną na długiej szyi bramnej prowadzącej z bramy Floriańskiej, następnie w końcu XV wieku w jej miejscu zbudowano barbakan, stanowiący odpowiedź na postępujące wówczas zmiany w sztuce wojennej. W XVI wieku rozpoczęto budowę arsenałów miejskiego i królewskiego, stanowiących istotną modernizację (J. Muczkowski 1911, s. 37; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 510-511; J. Widawski 1973, s. 211). Dodatkowymi elementami umocnień miejskich Krakowa był system wałów oraz fos, istniejących już od przełomu XIII i XIV wieku (H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 511-512; J. Widawski 1973, s. 224).

9. Źródła pisane potwierdzają, że krakowskie fortyfikacje miejskie wzniesiono na przełomie XIII i XIV wieku z inicjatywy Wacława II czeskiego. *Rocznik świętokrzyski* podaje pod rokiem 1298 *eodem tempore Bohemi Cracoviam muraverunt* (MPH s. n. XII, s. 56). Podobną informację przekazuje *Rocznik kujawski*: *rex Wenczeslaus civitatem Cracoviensem ex integro muravit* (MPH III, s. 208), a także późniejsze, XV-wieczne *Zdarzenia godne pamięci – castrum Cracoviense ex fundo muro erexit* (MPH III, s. 308). Na tej podstawie już w starszej literaturze akceptowany był pogląd o takiej chronologii murów (zob. A. Grabowski 1822, s. 12-13; J. Mączyński 1845, cz. III, s. 3; W. E. Radzikowski 1902, s. 11; S. Tomkowicz 1907, s. 131). Fakt budowy fortyfikacji miejskich w Krakowie przez Wacława II przyjmowany jest także współcześnie (zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 56; J. Bogdanowski 1975, s. 9; K. Dobrowolski 1978, s. 114-115; A. Grzybkowski 2003, s. 188; 2015, s. 76-77; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 38; P. Kocańda 2017, s. 97; B. Krasnowolski 2004, cz. I, s. 102-108; J. Łoziński 1985, s. 407; A. Miłobędzki 1968, s. 56; J. Muczkowski 1911, s. 31-32; D. Niemiec 2017, s. 117-119; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 5; Z. Pianowski 1984, s. 117; 1991, s. 68-69; J. Rajman 2004, s. 206; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 518; T. Szydłowski 1928, s. 128; M. Tobiasz 1973, s. 60-68; M. Walczak 2016, s. 269-272; T. Węcławowicz 1998, s. 410; J. Widawski 1973, s. 209; J. Wyrozumski 1992, s. 184-185; Zabytki sztuki w Polsce…, s. 640-641). Tylko niewielka część autorów uważa, że mury kamienne wzniesiono wcześniej, w okresie panowania Leszka Czarnego, wiążąc je z inwestycją przeprowadzoną w 1285 roku (zob. J. Pachoński 1956; K. Pieradzka 1968, s. 33; SGPol., t. IV, s. 592; S. Świszczowski 1950, s. 16-17; 1955, s. 161-177; 1977, s. 46-50). Po opanowaniu Krakowa w 1291 roku Wacław II zastał miasto otoczone fortyfikacjami drewniano-ziemnymi wzniesionymi za czasów swego poprzednika Leszka. Zapewne wkrótce, z uwagi na zagrożenie ze strony Władysława Łokietka oraz kierowany chęcią wzmocnienia swojej władzy, a także sprzyjającego mu mieszczaństwa, rozpoczął budowę kamiennych murów obronnych. W tym celu, jak dowiódł J. Wyrozumski (1992, s. 185-186), dokonał zamiany z biskupem krakowskim Janem Muskatą. Król czeski uzyskał wówczas tereny rozciągające się pomiędzy kościołem oo. Dominikanów a św. Krzyża. W zamian Muskata otrzymał zamek biecki wraz z przynależnościami. Byłą to transakcja wiązana, bowiem Przemyślida oddając warownię w Bieczu wywiązywał się także z umowy pomiędzy nim, a Pawłem z Przemankowa, dotyczącej

wsi Kamienicy, na której w 1292 roku lokowano Nowy Sącz (KKK 1, nr 111). Do podobnych wniosków co Wyrozumski doszedł B. Krasnowolski (2004, cz. I, s. 104-108; 2007, s. 377-378), który analizując przemiany układu urbanistycznego miasta lokacyjnego stwierdził, że poszerzenie to objęło tereny pomiędzy linią obronną z 1285 roku, a czeskimi murami, co wiązało się z przedłużeniem miasta w stronę północną (bloki przy ulicach Sławkowskiej, Św. Jana, Floriańskiej i Szpitalnej) i wschodnią.

Chronologię wznoszenia murów obronnych potwierdzają także badania archeologiczno-architektoniczne. Prace budowlane rozpoczęto od strony największego potencjalnego zagrożenia – północnej, gdzie w pierwszej kolejności wykopano główną fosę miejską o szerokości dochodzącej do 20 – 24 m i głębokości 4-5 m, następnie wzniesiono bramę zwaną Floriańską, do której dostawiono odcinkowe mury kurtynowe, posadowione w trzonie wcześniejszego wału ziemnego (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 57; K. Radwański 1986, s. 48-52). W dalszej kolejności wznoszono pozostałe kurtyny. Badania archeologiczne wykazały, że w zachodniej części miasta mur zbudowano w odległości około 33 m na zewnątrz od fosy z czasów Leszka Czarnego. W ten sposób wytworzył się dodatkowy teren, który zagospodarowany został przez zabudowę miasta lokacyjnego (D. Niemiec 2017, s. 117). Mur wschodni, powstały na poszerzonym w wyniku transakcji z Janem Muskatą terenie, łączyć należy z budową bramy miejskiej zwanej Rzeźniczą, zachowanej w wschodniej ścianie klasztoru Dominikanek. S. Świszczowski (1950, s. 16-17; 1977, s. 49), zajmujący się problematyką Gródka w oparciu o lokalizację bramy odtworzył pierwotny wygląd ulicy Mikołajskiej (początkowo Rzeźniczej). Biegła ona prosto od rynku w kierunku bramy, zaś droga z niej wychodząca prowadziła do Mogiły.

Funkcję tzw. Gródka poznajemy dopiero w odniesieniu do XIV-wiecznego Krakowa, jego chronologia jest niewątpliwie starsza, ponieważ spowodował on deformację regularnego planu miasta już w czasie lokacji z 1257 roku. Wydarzenia z lat 1311-1312 potwierdzają, że w miejscu zamku Władysława Łokietka wcześniej funkcjonał murowany dom wójta Alberta (E. Długopolski 2009, s. 180-181; S. Świszczowski 1977, s. 57-67). Przypuszczać należy, że już wówczas obiekt ten został włączony w obręb miejskich fortyfikacji, brak jednak jednoznacznych dowodów, aby posiadał odrębne umocnienia w typie fos i wałów. Ich powstanie wiązać należy dopiero z akcją budowlaną Władysława Łokietka w 1312 roku (por. B. Krasnowolski 2007, s. 378; D. Niemiec 2017, s. 118; S. Świszczowski 1977, s. 66-67).

Problematyczna jest kwestia południowej kurtyny fortyfikacji, ponieważ w literaturze panuje spora rozbieżność co do jej chronologii. Część badaczy przypuszcza, że początkowo mury otaczały miasto tylko od północy, wschodu i zachodu, natomiast od strony południowej fortyfikacji murowanych nie było (J. Widawski 1973, s. 209). Miasto zamykał od tej strony wąwóz, w którym płynęła jedna z odnóg Wisły, następnie zamieniona na fosę w czasie umacniania Okołu. Z kolei Z. Pianowski (1984, s. 174; 1991, s. 68-69) uważa, że już w czasach Wacława II całe miasto otaczał mur obronny, a południowa kurtyna pokrywała się z przebiegiem ul. Poselskiej. Wyniki badań archeologicznych zdają się przemawiać za tą drugą możliwością. W trakcie badań prowadzonych przez E. Zaitza w obrębie północnej pierzei ul. Poselskiej, przy zachodnim odcinku południowej elewacji budynku „Estreicherówki" natrafiono na fragment grubego (ponad 2,2 m) muru obronnego, datowanego na pierwszą ćwierć XIV wieku (E. Zaitz, M. Zaitz 2007, s. 302-303). Na relikty murów, które można wiązać z południową kurtyną fortyfikacji Krakowa, natrafiono także w północnej ścianie kościoła św.

Józefa, w linii północnej pierzei ul. Poselskiej. Odkrywcy tegoż muru przypisują mu metrykę wczesnogotycką (W. Niewalda, B. Krasnowolski 1981, s. 83). D. Niemiec (2017, s. 121, por. także rozważania J. Rajmana 2004, s. 207-208) omawiający XIII-wieczne mury krakowskie opierając się na powyższych odkryciach uważa, że południowa linia obronna funkcjonowała już w pierwszej ćwierci XIV wieku, ewentualnie nieco później, w pierwszej połowie tegoż stulecia. Do jej rozbiórki doszło najpewniej po włączeniu obszaru Okołu do miasta lokacyjnego. Z południową części miasta lokacyjnego oraz Okołem powiązać należy także problematykę złączenia murów miejskich oraz zamku królewskiego. W tym kontekście w literaturze przedmiotu panuje zgodność, że do inwestycji tej doszło dopiero w wyniku buntu wójta Alberta w 1311 roku (zob.: B. Krasnowolski 2004, cz. I, s. 111-115; 2007, s. 378-379; Z. Pianowski 1991, s. 69; J. Rajman 2004, s. 208; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 520; J. Wyrozumski 1992, s. 215). W 1306 roku Władysław Łokietek wydał przywilej, w którym zobowiązał się nie łączyć murami miasta z Wawelem (KMK nr 4), jednak bunt mieszczan w latach 1311-1312 roku zmusił go do zmiany zobowiązań. Po stłumieniu powstania, w latach 1312-1313 książę doprowadził do rozszerzenia obszaru jurysdykcji Krakowa na teren Okołu i przebudował tutejsze fortyfikacje łącząc miasto z zamkiem. Zdaniem Z. Pianowskiego (1978, s. 18-19; 1992, s. 43-44) prace rozpoczęte po 1312 roku przez Łokietka, nie zostały ukończone za jego życia, ponieważ realizowano j jeszcze w połowie XIV wieku. Jedynie Sławomir Gawlas (1994, s. 101-110) uznał, że obszar Okołu włączono do Krakowa już w czasach czeskich, również wówczas rozpoczęto realizację połączenia zamku z miastem.

Kolejną interesującą kwestią są murowane fortyfikacje Okołu. W dotychczasowej literaturze inwestycję tę wiązano z czasami późniejszymi niż panowanie Wacława II (Z. Pianowski 1984, s. 174-175; 1991, s. 68-69; J. Rajman 2004, s. 208; J. Widawski 1973, s. 209), aczkolwiek niektórzy badacze wskazywali, że charakter kamiennych murów Okołu nie pozwala na precyzyjne datowanie, gdyż odpowiada on zarówno czasom Przemyślidów, jak i ostatnich Piastów (B. Krasnowolski 2004, cz. I, s. 111-115; 2007, s. 419). Ostatnio jednak D. Niemiec (2017, s. 105-106) wysunął przypuszczenia, że po 1298 roku z inicjatywy Wacława II wzniesiono odrębne fortyfikacje wokół Okołu. Dowodem tego mają być pozostałości wczesnogotyckiej bramy flankowanej przez dwie wieże, powiązanej z zachowanymi odcinkami murów kurtynowych odkrytych w piwnicach przy ulicy Senackiej 3 przez M. Borowiejską-Birkenmajerową (1971, s. 369; 1972, s. 183, 185), a także relikty baszty zachowane w obrębie komory piwniczej przy ul. Kanonicznej 1. Ponadto śladem wewnętrznej ulicy przymurnej związanej z fortyfikacjami Okołu, zbieżnej z południową pierzeją ulicy Senackiej jest kamienny bruk odkryty na głębokości 4,4 m przy wschodnim wylocie ul. Senackiej (K. Radwański 1961, s. 226-238). Bruk ten na podstawie pozyskanych w 1960 roku zabytków, przede wszystkim monety – grosza praskiego Wacława II, a także ostróg z gwiaździstym bodźcem, grotów strzał, podków i fragmentów zbroi, datować należy na przełom XIII i XIV wieku (K. Radwański 1961, s. 236). Maria Borowiejska-Birkenmajerowa (1972, s. 191) przypuszczała, że naprzeciwko bramy Okołu odkrytej przy ulicy Senackiej, znajdowała się jej odpowiedniczka w postaci południowej bramy krakowskiego miasta lokacyjnego, utożsamiana przez badaczkę z Bramą Wodną.

Kilka słów poświęcić należy poszczególnym elementom fortyfikacji krakowskich. W pierwszej kolejności, jak wykazano wyżej, wzniesiono bramy. W czasach panowania Wacława istniało od czterech do sześciu bram (Floriańska, Sławkowska, Szewska, Wiślna, Rzeźnicza i

może Grodzka; zob. H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 519; J. Widawski 1973, s. 218). Stanowiły one najwyższy element umieszczony w ciągu murów, zapewniając obserwację dalekiego przedpola. Ich rekonstrukcję oprzeć należy na zachowanej bramie Floriańskiej, która zbudowana została na planie prostokąta o wymiarach 8,5 x 9,2 m. Posiadały formę wieży o wysokości dochodzącej do 18,5 m, wysuniętej przed lica murów. Były zapewne kilkukondygnacyjne (brama Floriańska posiadała trzy kondygnacje) i zwieńczone krenelażem (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 6-9; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 504-505; J. Widawski 1973, s. 218-219).

Pierwotne mury obronne posiadały znaczne rozmiary, ich grubość mieściła się w przedziale od 2,2 do 2,7 m, natomiast wysokość sięgała 9,5 m. Wzniesiono je z dzikiego, łamanego kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną, układanego z zachowaniem warstw wyrównawczych występujących co 60-70 cm. Zbudowano je w technice *opus emplectum*, częściowo umieszczając w starszym wale drewniano-ziemnym lub też w nowo wykopanych wkopach (w rejonach poszerzenia miasta, po stronie zachodniej i wschodniej). Wyposażone były w ganek straży, osadzony na kamiennej odsadzce na wysokości 7,5 m, do którego prowadziły schody usytuowane blisko bram. Na mury dostać się można było także przez górne kondygnacje bram i baszt. Fortyfikacje zwieńczone były krenelażem o zębach sięgających 2 m wysokości i grubości 1 m (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 5-6; W. Niewalda, K. Radwański, E. Zaitz 1999, s. 8; J. Widawski 1973, s. 214). W okresie czeskim linii murów zbudowano także pierwsze baszty w formie wysuniętych przed lico murów wykuszy, otwartych do wnętrza miasta. Były jednak od nich wyższe i także wyposażone w krenelaż (J. Widawski 1973, s. 214-217. Zob. także: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 9-13). H. Rojkowska i W. Niewalda (2007, s. 519) uważają, że początkowo były one nieliczne, a ich liczba, nie licząc baszt bramnych, sięgała 3. Rozmieszczone zostały pośrodku odcinków murów obronnych. Do dzisiaj pierwotne formy zachowały się w dolnych partiach baszt Ciesielskiej, Śledziowników, Łaziebników, Pasamoników, Stolarzy i Powroźników.

10. koniec XIII – pocz. XIX w.

11. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Północny odcinek fortyfikacji miejskich Krakowa. Dokumentacja historyczno-konserwatorska*, Kraków 1989, mps., egzemplarz udostępniony przez prof. Z. Krasnowolskiego; Demel J., *Dokumentacja historyczna północnego odcinka dawnych obwarowań miejskich Krakowa przy Bramie Floriańskiej*, Kraków 1956, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; Korczyńska A., Barańska E., *Mur obronny (blok 40), dokumentacja z badań architektonicznych*, Kraków 1990, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; Niewalda W., Rojkowska H., *Północny odcinek fortyfikacji Krakowa, badania architektoniczne*, Kraków 1991, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie; *eidem, Brama floriańska, uzupełniające badania architektoniczne,* Kraków 1992, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

12. Bogdanowski J., *Barbakan Krakowski jako „dzieło kluczowe" miasta*, TKUiA, t. IX, 1975, s. 5-24; Buśko C., Niegoda J., Szmoniewski B., *Changes in the development of Krakows's „Gródek" in the light of excavations at 7 Świętego Krzyża*, Spraw. Archeo., t. LVII, 2005, s. 585-595; Buśko C., Kalicki T., Niegoda J., Szmoniewski B., *Zmiany w zagospodarowaniu*

przestrzeni krakowskiego Gródka w świetle badań przeprowadzonych na parceli przy ul. Św. Krzyża 7 w 2004, „Materiały Archeologiczne", t. 36, 2006, s. 45-78; Dębowski T., *Archeologiczny ślad najstarszych umocnień Krakowa lokacyjnego*, Spraw. Archeo., t. XLVIII, 1996, s. 199-207; Dobrzycki J., *Dawne warownie Krakowa*, Kraków 1952; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I, Warszawa 1985, s. 407; Muczkowski J., *Dawne warownie krakowskie*, „Rocznik Krakowski", t. XIII, 1911, s. 1-45; Niemiec D., *Die archäologischen Sondagen von 2003 im Krakauer „Gródek"-Bereich in der Mikołajska-Strasse 13*, „Recherches Archeologiques de 1999-2003", 2006, s. 287-292; *idem, Trzynastowieczne fortyfikacje Krakowa*, „Studia nad dawną Polską", t. 5, 2017, s. 87-124; Niewalda W., Radwański K., Zaitz E., *Mury floriańskie i Barbakan*, Kraków 1999; Niewalda W., Rojkowska H., Zaitz E., *Średniowieczne fortyfikacje Krakowa, odcinek północny w świetle ostatnich badań*, „Krakowska Teka Konserwatorska", t. II, 2001; Pachoński J., *Dawne muru Floriańskie*, Kraków 1956; Pianowski Z., *Zagadnienie powiązań systemów obronnych Wawelu i miasta Krakowa w XIII-XV wieku*, Spraw PAN, t. XXII, 1978, cz. 1, s. 18-19; *idem, Wawel obronny. Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w. IX-XIX*, Kraków 1991; *idem, O bramie Pobocznej w fortyfikacjach Krakowa*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 19, 1992, s. 41-46; Radwański K., *Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne", t. XXIII, 1986, s. 5-92; Rojkowska H., Niewalda W., *Mury obronne Krakowa do czasu ich wyburzenia*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Wyrozumski J., Kraków 2007, s. 493-527; SGPol., t. IV, s. 587-604; Swaryczewski A., *Południowo-zachodni odcinek murów obronnych Krakowa*, TKUiA, t. IX, 1975, s. 25-41; Świszczowski S., *Gródek i mury miejskie między Gródkiem a Wawelem*, „Rocznik Krakowski", t. XXXII, 1950, s. 5-41; *idem, Mury miejskie w Krakowa*, „Ochrona Zabytków", R. 8, 1955, z. 3, s. 161-177; *idem, Problem murów miejskich w otoczeniu Bramy Floriańskiej w Krakowie*, BHS, R. XXIV, 1962, z. 3/4, s. 431-432; *idem, Krakowski Gródek*, Kraków 1977; Tobiasz M., *Fortyfikacje Krakowa*, Kraków 1973; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973, s. 192-226; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, oprac. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 640-641.

13. -

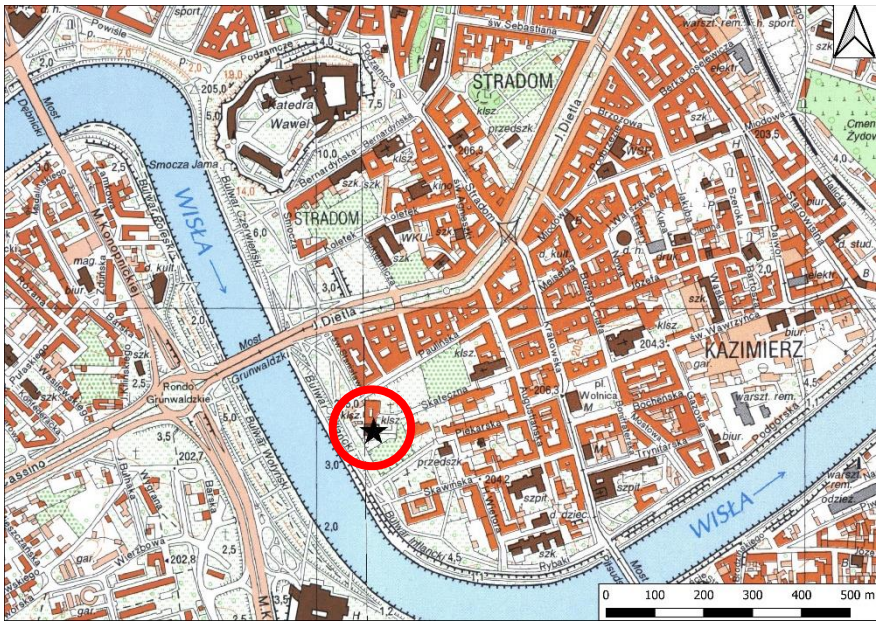
[1] Historię badań archeologicznych i architektonicznych nad fortyfikacjami Krakowa przedstawiają: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1989, s. 1-4; D. Niemiec 2017, s. 87-124; K. Radwański 1986, s. 5-92; H. Rojkowska, W. Niewalda 2007, s. 493-527; E. Zaitz 2001, s. 91-99.

Numer katalogu: 21

Kościół św. Michała Archanioła i św. Stanisława Biskupa oraz klasztor oo. Paulinów na Skałce w Krakowie (Zamek na „Skałce")

1. Kraków-Kazimierz, ul. Skałeczna 15, gm. *loco*, pow. Kraków-miasto.

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

STRADOM
STRADOM
KAZIMIERZ
WISŁA
WISŁA
Most Grunwaldzki
Dietla
Katedra Wawel
Smocza Jama
Rondo Grunwaldzkie
Skałeczna
Skałeczna
Bulwar Kurlandzki
Bulwar Wiślany
Bulwar Kazimierski
Bulwar Kalwaryjski
Bulwar Wodny
Bulwar Wiślany
Bernardyńska
Powiśle
Podzamcze
Most
Most
Sw. Sebastiana
Pijarska
Krakowska
Krakowska
Miodowa
Miodowa
Wiślna
Wiślna
Wiślna

przyziemie wykorzystywane było jako kaplica obejmująca pierwotny grób św. Stanisława (A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 35-36). Drugą możliwością jest funkcja mieszkalno-obronna, którą powiązać należałoby z tzw. zamkiem na Skałce (o którym niżej). Do omówienia pozostaje jeszcze kwestia fundatora budowli wieżowej. W literaturze przedmiotu pojawiały się podejrzenia, że Skałka w średniowieczu należała do biskupów krakowskich (zob. R. Jamka 1963, s. 235; B. Krasnowolski 2007, s. 385), co jednak wydaje się mało prawdopodobne. Zdaniem J. Rajmana (2004, s. 119) obszar ten stanowił własność monarszą, czego dowodem ma być akt fundacji kolegiaty św. Floriana na Kleparzu, w którym czytamy, że książę Kazimierz Sprawiedliwy ustanowił w kościele św. Floriana prepozyturę pochodzącą ze świątyni na Skałce. Wskazuje to na dysponowanie przez władcę kościołem św. Michała. Jeżeli uznamy przyjętą chronologię, mieszczącą się w ramach 2. poł. XIII i początku XIV wieku, za słuszną oraz fakt, iż omawiany obszar należał do księcia, to grono potencjalnych fundatorów ograniczy się do kilku kandydatów. Pierwszym, bardzo prawdopodobnym jest Bolesław Wstydliwy, który mógł zlecić budowę obiektu w związku z kanonizacją biskupa Stanisława w 1253 roku. W ten sposób książę pragnął uczcić prawdopodobne miejsce zamordowania duchownego oraz stworzyć ramy architektoniczne dla jego kultu (oraz pierwotnego grobu, opróżnionego w 1088 roku). Niestety brak opracowanej działalności fundacyjnej tego księcia utrudnia lepsze udokumentowanie postawionej hipotezy. Wśród kolejnych potencjalnych inwestorów wymienić należałoby Leszka Czarnego i Wacława II. W obu jednak przypadkach wzniesienie wieży powodowane było raczej chęcią wzmocnienia przedpola Krakowa od strony południowej. Na przełomie XIII i XIV wieku Skałkę otoczono murem obronnym, co wiązać należy z wyżej poruszonym zagadnieniem ufortyfikowania Krakowa (zob. A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 36-42; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 233-236)[3]. Do znaczących zmian w dziejach krakowskiej Skałki doszło w okresie panowania Kazimierza Wielkiego. W 1335 roku wydał on akt lokacji miasta na prawie magdeburskim, które otrzymało jego imię – Kazimierz. W skład nowo utworzonego ośrodka weszła Skałka wraz z kościołem i pobliską osadą, której początki w świetle materiałów archeologicznych odnosić należy nawet do XI wieku (B. Krasnowolski 2007, s. 388; J. Poleski 2018, s. 17-18). W kolejnych etapach rozwoju miasta włączono do niego wieś Bawół, wzniesiono gotyckie kościoły Bożego Ciała i śś. Katarzyny i Małgorzaty (B. Krasnowolski 2007, s. 388; T. Węcławowicz 2013, s. 133, 165 i nast.) oraz otoczono murami miejskimi (J. Widawski 1973, s. 179). Do zespołu umocnień włączono także Skałkę. Stanowiła ona jednak odrębne dzieło obronne, wzmacniające północno-zachodni kraniec miasta (był to swego rodzaju zamek sprzężony z ośrodkiem miejskim). Istotne zmiany zaszły także w obrębie samej Skałki, gdzie zbudowano gotycki kościół, do którego włączono starszą rotundę (A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 42-50; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 239-241; T. Węcławowicz 2013, s. 133, 165 i nast.). W XV wieku kościół był jednak już mocno zniszczony, na co zwrócił uwagę Jan Długosz w *Liber beneficiorum* (DLb. III, s. 114). W związku z tym kronikarz rozpoczął starania, aby przekazać Skałkę oo. Paulinom, sprowadzonym z Węgier. W 1472 roku biskup krakowski Jan Rzeszowski wydał zgodę, aby objęli oni w posiadanie kościół i wznieśli tam swój klasztor (B. Krasnowolski 2007, s. 402-403; K. Ożóg 2000, s. 230). Pierwotny budynek klasztorny, jak wynika z ikonografii, posiadał formę wieży i wzniesiony był w całości z drewna lub w technice szachulcowej. Pierwsze murowane zabudowania wzniesiono dopiero w XVI wieku (A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 50-52; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-

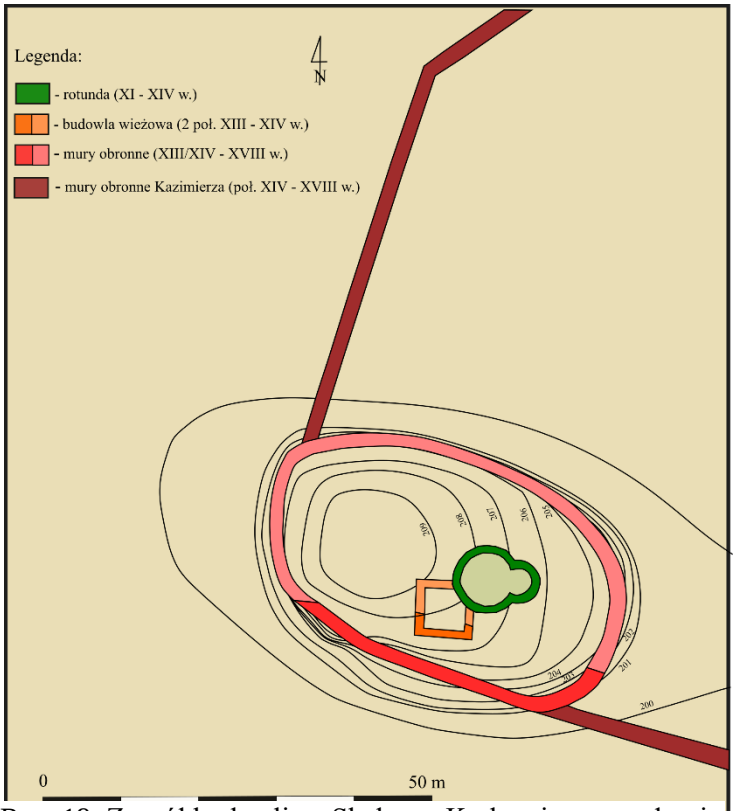
Drathowa 1997, s. 245-246). Klasztor Paulinów, jak i cały Kazimierz zostały bardzo mocno zniszczone w trakcie potopu szwedzkiego (B. Krasnowolski 2007, s. 409-411. Por. także: M. Nagielski *et al*. 2015, s. 361-366). Gotycką zabudowę rozebrano niemal doszczętnie w XVII wieku, kiedy to doszło do gruntownej przebudowy całego zespołu. Około roku 1734 rozpoczęto budowę nowego barokowego kościoła, w związku z czym zburzono mury obronne otaczające wzgórze (nowe wzniesiono dopiero w początku XX stulecia), prace budowlane prowadzono również w obrębie klasztoru (M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 261-263; Ś. Lenartowicz 2003, s. 143-158).

6.1. Budynek wieżowy – Bolesław Wstydliwy?, mury obronne – Wacław II?

6.2. Monarsza

7. 1946 (archeologiczno-architektoniczne, G. Leńczyk, A. Szyszko-Bohusz); 1956-1957 (archeologiczne, K. Radwański); 1963 (architektoniczne, W. Grabski, W. Zin); 2000 (archeologiczne, E. Zaitz); 2007-2008 (archeologiczno-architektoniczne, A. Bojęś-Białasik, D. Niemiec, J. Poleski, M. Szyma); 2017 (archeologiczne, A. Bojęś-Białasik, A. Kucia, J. Nawrot).

8. Jarosław Widawski (1973, s. 179), w doskonałym studium omawiającym mury miejskie w Państwie Polskim stwierdził, że Skałka, która przylegała od północnego-zachodu do miasta Kazimierz, posiadała charakter zamku związanego z miastem. Niestety wygląd tego zespołu obronnego z czasów średniowiecza rekonstruować możemy jedynie hipotetycznie, ponieważ większość jego reliktów została zniszczona w trakcie późniejszych przebudów. Posiadamy na szczęści liczna źródła ikonograficzne, które okazują się niezwykle pomocne w rekonstrukcji układu przestrzennego. Pierwszym i niewątpliwie najstarszym obiektem była rotunda jednoapsydowa o wymiarach w rzucie poziomym 8,30 m i 6,20 m (A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 29; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 217). W XIV wieku została ona częściowo rozebrana, natomiast apsydę włączono w obręb nowej gotyckiej świątyni. Drugim, młodszym elementem, była tak zwana budowla prostokątna, wzniesiona w 2. połowie XIII wieku lub na początku XIV stulecia. Chronologia ta oparta jest przede wszystkim na analizach fizykochemicznych zapraw, które wykazały, że zakwalifikować je należy do grup zapraw późnoromańskich lub wczesnogotyckich. Tak przyjęte datowanie wynika również z sytuacji stratygraficznej

Ryc. 19. Zespół budowli na Skałce w Krakowie na przełomie XIII/XIV w. i w I poł. XIV w. (wg. M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997; J. Poleski 2018, oprac. komputerowe P. Kocańda 2019)

odkrytych reliktów budowli, które znajdowały się poniżej fundamentów gotyckiego kościoła[4]. W trakcie badań archeologicznych w latach 1956-1957 pod murem wieży odkryto fragment naczynia późnośredniowiecznego, datowanego analogicznie jak budowlę. Funkcja wieży nie jest do końca rozpoznana, być może pełniła ona zadania mieszkalno-obronne, lub jak chcą A. Bojęś-Białasik i M. Szyma (2018, s. 35-36), służyła jako dzwonnica i kaplica dla pierwotnego grobu św. Stanisława. Zresztą role pełnione w drugim przypadku nie wykluczają funkcji militarnej. Wieża rozebrana została w trakcie budowy nowego gotyckiego kościoła. Na przełomie XIII i XIV wieku wzgórze otoczono także kamiennymi murami obronnymi, wyposażonymi w krenelaż, których grubość mieściła się w przedziale pomiędzy 2,6 m – 3,10 m. Pierwotny przebieg umocnień rekonstruować można na podstawie badań archeologicznych i źródeł ikonograficznych. Te ostatnie są szczególnie ciekawe, bowiem na większości z nich Skałka otoczona jest wysokimi murami. Ich układ dopasowany było do wyglądu wzgórza, zatem biec musiały u podnóża skały, przez co nabierały nieregularnego, zbliżonego do owalu kształtu (A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 36-42; M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 233-236). W XIV wieku dostawiono do nich mury obronne miasta Kazimierza (zob.: J. Widawski 1973, s. 175; K. Radwański 1986, s. 77). W kolejnych wiekach były modernizowane i rozbudowywane. Przystosowywano je także do panujących wymogów sztuki wojennej. Rozebrano je w związku z budową barokowego kościoła, który zastąpił także zniesioną w XVIII wieku gotycką świątynię. Wzniesiony po 1734 roku zespół klasztorny z późniejszymi zmianami zachowany jest do dziś.

9. W starszej literaturze przypuszczano, że na terenie Skałki istniał wczesnośredniowieczny gródek, nie ma jednak żadnych podstaw aby potwierdzić te przypuszczenia (zob. R. Jamka 1963, s. 235). Powstanie tzw. zamku na Skale w Krakowie wiązać należy z okresem średniowiecza, mianowicie z przełomem XIII i XIV wieku oraz otoczeniem w tym czasie wzgórza murem obronnym, posadowionym bezpośrednio na skale i grubości sięgającej od 260 cm w części wschodniej do 310 cm w części zachodniej, który układem dopasowany był do topografii wzgórza (zob. M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 233-236; K. Radwański 1986, s. 77). Niestety jak dotąd nie udało się natrafić na relikty pierwotnych partii murów, są one jednak widoczne na licznych źródłach ikonograficznych, m. in. *Rozsiekaniu zwłok św. Stanisława* – kwaterze ołtarza na Skałce, powstałego około 1505 roku, obrazie T. Nowakowicza, *Wskrzeszenie Piotrowina i rozsiekanie zwłok św. Stanisława* z 1622 lub 1627 roku czy na kwaterze tryptyku z Pławna z lat 20. XVI stulecia. Datowanie muru na przełom XIII i XIV wieku przyjmują M. Krasnowolska, I, Kmietowicz-Drathowa (1997, s. 234-235), B. Krasnowolski (2007, s. 385) i A. Bojęś-Białasik oraz M. Szyma (2018, s. 39-41). Tak przyjęta chronologia w połączeniu z hipotezą, że Skałka przynależała do domeny monarszej, umożliwia włączenie murów obronnych w obręb domniemanych realizacji budowlanych Wacława II. W tym samym czasie wznoszone były mury obronne Krakowa, postępowała także rozbudowa zamku królewskiego na Wawelu. Inicjatywy te potwierdzone są zarówno w źródłach pisanych, chociażby w *Roczniku świętokrzyskim* czy *Najstarszych księgach i rachunkach miasta Krakowa*, jak i poprzez badania archeologiczne. Z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć należy iż to właśnie Wacław II umocnił ten punkt murami kamiennymi. Celem tego była zapewne chęć ufortyfikowania południowego przedpola Wawelu i Krakowa. Dodatkowym elementem obronnym mogła być murowana wieża, być może pełniąca rolę dzwonnicy i

kaplicy, wzniesiona w tym samym okresie lub wcześniej (w dobie Bolesława Wstydliwego?). Tak ukształtowany zespół obronny wszedł w 1335 roku w obręb nowolokowanego Kazimierza, stanowiąc zamek sprzężony z ośrodkiem miejskim (J. Widawski 1973, s. 179). Pewnych analogi dla Krakowa i Skałki w czasie panowania czeskiego, dopatrywać się można w zespole średniowiecznej Pragi, gdzie Stare Miasto (Staré Město), ufortyfikowane w 1. połowie XIII wieku, dodatkowo w 2. połowie tegoż stulecia zostało zabezpieczone przez Nowe Miasto (Malá Strana), także umocnione murami, ulokowane na lewym brzegu Wełtawy, tuż pod zamkiem praskim. Warto dodać, że umocnienia Nowego Miasta łączyły się z również umocnionymi komandorią joannitów oraz dworem biskupów praskich (na ten temat zob.: M. Goliński 2018, s. 137-139; J. Royt 2019, s. 33-37; M. Słoń 2010, 229-232).

10. XIII/XIV w – XV w.

11. Leńczyk G., *Badania na Skałce w Krakowie*, Kraków 1946, mps., archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; Zaitz E., *Badania archeologiczne przy pracach przedprojektowych po południowej stronie kościoła i klasztoru OO. Paulinów na Skałce,* Kraków 2000, mps., archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

12. Bojęś-Białasik A., Szyma M., *Architektura kościoła i klasztoru Na Skałce do początku XVI wieku,* [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych,* red. J. Poleski, Kraków 2018, s. 25-53; Bojęś-Białasik A., Kucia A., Nawrot J., *Wstępne wyniki archeologiczno-architektonicznych badań reliktów zabudowy na Skałce przeprowadzonych w roku 2017*, [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków 2018, s. 115-116; Jamka R., *Kraków w pradziejach*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1963; Krasnowolski B., *Lokacje i rozwój Krakowa, Kazimierza i Okołu. Problematyka rozwiązań urbanistycznych*, [w:] *Kraków. Nowe studia nad rozwojem miasta*, red. Wyrozumski J., Kraków 2007, s. 357-426; *idem, Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 133-134; Krasnowolska M., Kmietowicz-Drathowa I., *Krakowska Skałka: topografia i zabudowa*, „Studia Claromontana", t. 17, 1997, s. 201-274; Lenkiewicz T., Radwański K., *Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na Skałce w Krakowie w latach 1956/1957*, „Biuletyn Krakowski", t. I, 1959, s. 99-133; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I, Warszawa 1985, s. 411-412 Poleski J., *Średniowieczny kościół św. Michała Archanioła i św. Stanisława i klasztor OO. Paulinów na Skałce w Krakowie w świetle badań archeologicznych z lat 2007-2008,* [w:] *Średniowieczny kościół Na Skałce w Krakowie w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. J. Poleski, Kraków 2018, s. 9-23; Poleski J., Niemiec D., Woźniak M., *Badania archeologiczne na terenie klasztoru OO. Paulinów na Skałce*, „Alma Mater", t. 109, 2008, s. 104-110; *eidem, Medeival church and monastery of the Pauline Fathers „Na Skałce" in Kraków-Kazimierz in the light of archaeological investigations in 2007-2008*, „Recherches Archéologiques Nouvelle serie", t. 2, 2010, s. 291-318; Radwański K., *Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny*, Kraków 1975; *idem, Mury obronne Krakowa i Kazimierza w badaniach archeologicznych*, „Materiały Archeologiczne", t. XXIII, 1986, s. 5-92; Szyszko-Bohusz A., *Najstarsze mury Skałki w Krakowie*, „Dziennik Polski", nr 260 z dn. 22.09.1946, dodatek „Od A do Z", nr 8, s. 3; Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. Bałus W., Popp D., Warszawa 2016, s. 651-

652; Zaitz E., Zaitz M., *Krakowki Kazimierz w badaniach archeologicznych*, „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa", t. 35, 2017, s. 155-189; Zin W., Grabski W., *Skałka w świetle ostatnich badań architektonicznych,* Spraw. PAN, t. 11, 1967, s. 846-848.

13. -

[1] W istnienie na Skałce kościoła przedromańskiego powątpiewa Tomasz Węcławowicz (zob.: 2005, s. 163-179).
[2] Budowla ta sprawiła wiele problemów badaczom. Jej odkrywcami w 1946 roku zostali Gabriel Leńczyk i Adolf Szyszko-Bohusz, którzy interpretowali ją jako kwadratową podstawę rotundy św. Mikołaja, datowanej na X lub XI wiek, która następnie przechodziła w okrągły bęben. Analogią dla kościoła miał być wawelski tetrakonchos. (A. Szyszko-Bohusz 1946, s. 3). Hipoteza ta okazała się jednak błędna. Relikty budowli ponownie odsłonięte zostały w trakcie badań prowadzonych przez Teresę Lenkiewicz i Kazimierza Radwańskiego w 1956-1957 roku. Uznali oni, że wzniesiono ją później niż kościół gotycki. W dodatku w trakcie budowy konieczne było rozebranie część murów kościoła, datowanego na XIV stulecie. Ponadto pobrano próbki zapraw do analiz fizykochemicznych, które wykluczyły pochodzenie zaprawy z X lub XI wieku, wskazały natomiast, że łączyć je należy z czasami późnoromańskimi lub wczesnogotyckimi (T. Lenkiewicz, K. Radwański 1959, s. 99-133). Podobne zdanie wyrazili Wiktor Zin i Władysław Grabski (1967, s. 846–848). W kolejnych latach próbę ponownej interpretacji budowli prostokątnej podjęły Maria Krasnowolska i Irena Kmietowicz-Drahtową. Niestety nie zdążyły one opublikować swojego dzieła, które ukazało się drukiem dopiero w 1997 roku staraniem syna Marii Krasnowolskiej, Bogusława. Na podstawie własnych obserwacji oraz wynikach badań dawnych ekip, zwróciły uwagę na zapis Jana Długosza o wznoszeniu w 1441 roku fundamentów pod nową kaplicę, która znajdować się miała po prawej stronie kościoła. Badaczki powiązały relikty budowli z zapiską Długosza, interpretując budowlę jako znaną z późniejszych źródeł kaplicę św. Stanisława (M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 241-243).
[3] O istnieniu na Skałce umocnionego punktu obronnego świadczy bogata ikonografia, przedstawiająca wzgórze opasane murami obronnymi. Źródła te zebrane i erudycyjnie omówione zostały przez autorów najnowszej monografii kościoła na Skałce (zob. A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 25-53, ryc. II.2 – II.35; J. Poleski 2018, s. 17-23). Mury obronne odkryte zostały po raz pierwszy w 1946 roku przez Szyszko-Bohusza i Leńczyka, którzy datowali je na czasy nowożytne (A. Szyszko-Bohusz 1946, s. 3). Kolejne fragmenty odkrywano w trakcie następnych prac badawczych w latach 1956-1957 i 2000. Pierwsze syntetyczne opracowanie murów Skałki przedstawione zostało przez M. Krasnowolską i I. Kmietowicz-Drahtową, które podjęły się próby rekonstrukcji przebiegu umocnień, natomiast analiza pozyskanych zapraw umożliwiły podanie wstępnego datowania muru na przełom XIII i XIV stulecia (M. Krasnowolska, I. Kmietowicz-Drathowa 1997, s. 233-235, por. A. Bojęś-Białasik, M. Szyma 2018, s. 36-42). Do czasów nam współczesnych niestety nie zachował się żaden fragment, który można wiązać z pierwotnymi umocnieniami. Ostatnie badania archeologiczne z lat 2007-2008 i 2017 umożliwiają datowanie najstarszych fragmentów na wiek XVII, młodszych natomiast na XVIII stulecie, kiedy to podjęto pewne prace naprawcze i modernizacyjne, związane z wznoszeniem barokowej świątyni (A. Bojęś-Białasik, A. Kucia, J. Nawrot 2018, s. 115-106; J. Poleski 2018, s. 17-23; J. Poleski, D. Niemiec, M. Woźniak 2010, s. 291-318).
[4] Dokładnie rzecz ujmując fundamenty kościoła gotyckiego były posadowione głębiej, jednak „okraczały" one relikty budowli wieżowej. Tłumaczyć to należy wykorzystaniem starszych konstrukcji do wzmocnienia stabilności nowobudowanej świątyni pw. śś. Michała Archanioła i Stanisława biskupa.

Numer katalogu: 22

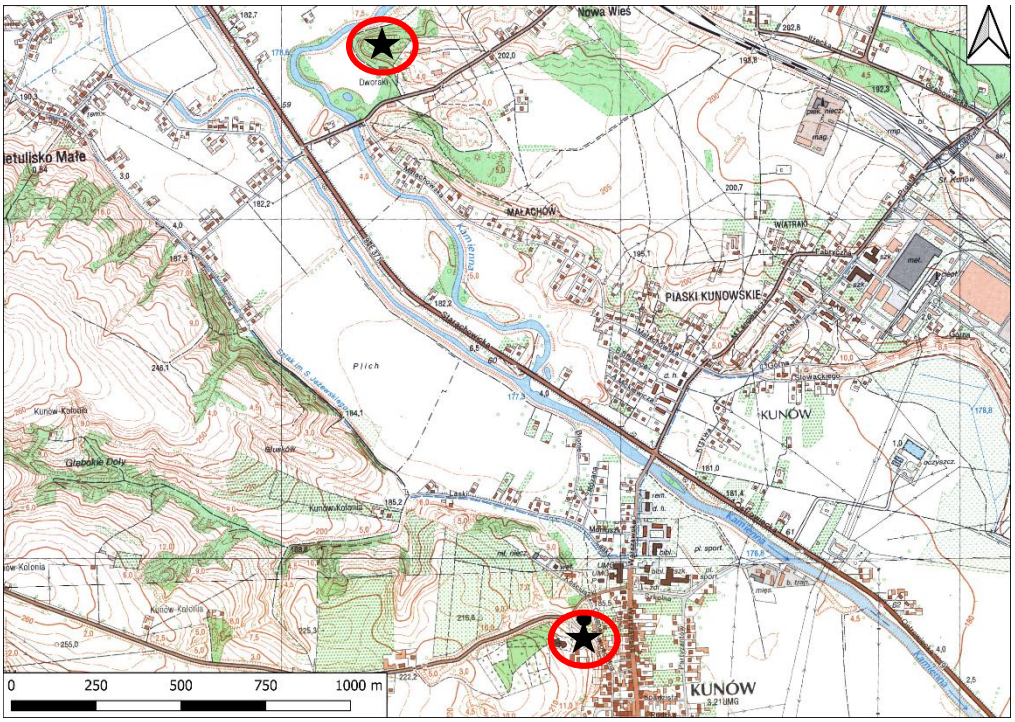
Dwór biskupów krakowskich w Kunowie

1. Kunów, gm. *loco*, pow. ostrowiecki

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Dwór obronny (gródek stożkowaty?)

3 - 4. 1244 – *curias episcopales in terra Sandomiriensi consistentes videlicet* […] *et Kunowiensem* […] *et villas* […] *et omnem praedam ex curiis* (DH, t. 1, s. 298)

5. Dwór biskupów nie został jak dotąd zlokalizowany. Proponuje się dwa możliwe warianty. Według pierwszej dwór znajdował się tam, gdzie był dom rosyjskiego generała Władysława Szwarca, w sąsiedztwie kościoła parafialnego. Według drugiej koncepcji dwór biskupów znajdował się na kopcu, zlokalizowanym w północnej części miasta, tuż nad brzegiem rzeki Kamiennej[1].

6. Kunów należy do najstarszych osad biskupów krakowskich nad Kamienną, pełniąc jednocześnie centrum zarządu dużego klucza majątkowego. Należał do nich już w XIII wieku, o czym świadczą przekazane nam przez Jana Długosza informacje o zniszczeniu wsi i dworów biskupich w 1244 roku przez Konrada mazowieckiego – […] *curias episcopales in terra Sandomiriensi consistantes, videlicet Tharszensem, que nunc Bodzanczinensis appellatur, Kelciensem et Kunowiensem primum spoliatas incendit, et villas praefatorum trium districtuum multiplici spolio afflixit, et omnem praedam ex curiis et villis episcopalibus congestam in Masoviam abegit* (DH, t. 1, s. 298). L. Łętowski, autor *Katalogu biskupów, prałatów i kanoników krakowskich* (1852, t. 1, s. 137) z najstarszymi dziejami Kunowa wiąże żywot biskupa Wisława z Kościelca, który wszedł w konflikt z miejscowymi rycerstwem właśnie o tę wieś. Ten pierwszy starając się załagodzić zatargi wykupił od możnych wieś Bukowno za sześćdziesiąt grzywien, sześć wołów i konia. Za Łętowskim wiadomość tę przyjmuje W. Fudalewski (1900, s. 22) oraz W. Gliński (1997, s. 109). W nowej edycji *Katalogów biskupów*, J. Szymański wiąże tę wiadomość ze wsiami Kunową i Bukową koło Jasła (MPV s. n. X, cz. 2, s. 170). Po zniszczeniach miejscowość oraz dwór szybko odbudowano. Polityczna i

gospodarcza rola Kunowa zaczęła także wzrastać. W 1271 roku przebywającego w Kunowie biskupa Pawła z Przemankowa pojmali na rozkaz księcia Bolesława Wstydliwego, Otton i Żegota Toporczycy (W. Fudalewski 1900, s. 23; A. Rybarski 1912, s. 1-12). W 1306 roku w Kunowie przebywał biskup Jan Muskata, który również pojmany został tam przez przedstawicieli tego rodu, działających na zlecenie Władysława Łokietka (W. Fudalewski 1900, s. 24; T. Pietras 2001, s. 79-80). Przyjąć należy, że znajdujący wówczas w tej miejscowości biskupi z pewnością gościli w swojej obronnej rezydencji. W 1334 roku w dworze tym mieszkał Jan Grot z całą kancelarią (KKK II, nr 248).

W XIV, XV i XVI stuleciu biskupi krakowscy wielokrotnie podejmowali próby lokacji miasta Kunowa, co skrupulatnie przedstawił w swoich opracowaniach F. Kiryk (1985a, s. 22-25; 1991, s. 50-51, 55-56; 1994, s. 62-64, zob. także W. Fudalewski 1900, s. 24-26).

Nowy dwór zbudować miał, jak podaje Jan Długosz, Zbigniew Oleśnicki – *curia episcopalis optima* – prócz rezydencji w mieście tym istniał także folwark (DLb. II, s. 476, zob. także: W. Gliński 1997, s. 110; 2005, s. 49-50; S. Inglot 1925, s. 48; A. Marciniak-Kajzer 1996, s. 101-102). W 1502 roku dwór biskupi podobnie, jak całe miasto zostały zniszczone przez Tatarów. Nowy, murowany obiekt wzniesiono w połowie XVI wieku (ok. 1535 roku) staraniem biskupa Piotra Tomickiego (SGPol., t. IV, s. 881; W. Fudalski 1900, s. 25; W. Gliński 2005, s. 50; A. Marciniak-Kajzer 1996, s. 102). O jego dalszych losach nie posiadamy żadnych informacji. Zapewne funkcjonował on do najazdu szwedzkiego, kiedy to został ostatecznie zniszczony (M. Nagielski *et all.* 2015, s. 433-434).

6.1. XIII-XIV w. – fundator nieznany, XV w. – Zbigniew Oleśniki, XVI w.- Piotr Tomicki

6.2. Biskupi krakowscy

7. Badań archeologicznych nie prowadzono.

8. O wyglądzie obiektu nie jesteśmy w stanie nic powiedzieć. Być może miał on formę morfologiczną zbliżoną do gródków stożkowatych.

9. Brak pewnych danych. Z dużą dozą prawdopodobieństwa przyjąć należy, że dwór biskupów w Kunowie funkcjonował w czasie zarządzania diecezją przez Jana Muskatę, który być może kilkukrotnie tam przebywał. Źródłowo można powiązać jednak tylko jeden taki pobyt, z 1306 roku. Wspominają o tym *Rocznik małopolski* (MPH III, s. 188-189) oraz *Katalogi biskupów krakowskich* (MPH s. n., t. X, cz. 2 s. 185, zob. T. Pietras 2001, s. 79-80). Wówczas to biskup został pojmany z rozkazu księcia Władysława Łokietka przez przedstawicieli Toporczyków. Niestety na temat działalności budowlanej Jana Muskaty w Kunowie nie jesteśmy w stanie nic powiedzieć.

10. XIII – XVII w.

11. Kubiak J., *Kunów, woj. kieleckie, pow. Opatów. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego*, Warszawa 1964, mps. w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. Gliński W., *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:]

Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 107-116; *idem*, *Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, 31-77; Kiryk F., *Urbanizacja rejonu między Iłżanką, Kamienną i Wisłą do końca XIV stulecia*, „Studia Kieleckie", t. 1, 1985, z. 45, s. 9-44; *idem*, *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 47-63; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994; Fudalewski W. *Kunów nad Kamienną w Powiecie Opatowskim Gubernii Radomskiej*, Warszawa 1900; Marciniak-Kajzer A., *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, 1996, s. 97-110; SGPol., t. IV, s. 880-881; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.

13. -

[1] W lustracji z 1668 roku podano, że *Dwór w Kunowie. Ten na pagórku bywał nad miastem przed kościołem, nieprzyjaciel koronny przez ogień zniósł, plac tylko goły, a fundament murowany zostaje i sklep ziemny murowany, a nim chałupka z kamienia, co sobie krawiec ulepił, słomą pokryta, piwniczka z osobna mała na chowanie kapusty*" (cyt. za. M. Nagielski *et all.* 2015, s. 434). Z opisu wynika, że dwór znajdował się na kopcu przed kościołem, a więc na cyplu w południowo-zachodniej części miasta, ograniczonym ulicami Kościelną i Ciasną. Być może obszar ten kryje pozostałości po XVI-wiecznej rezydencji, przy której w XVII wieku wzniesiono kościół parafialny św. Władysława (zob. W. Fudalewski 1900, s. 34-35. Na temat kościoła św. Władysława zob.: KZS, t. III, z. 7, s. 27-29). Być może reliktem tegoż dworu są odkryte pozostałości sklepień po murowanych piwnicach, o czym informują nas J. Kubiak, autor *Studium historyczno-urbanistycznym* Kunowa (1964, s. 7). Niewykluczone zatem, że kopiec, uznawany przez J. Gąsowskiego (1969, s. 303) za grodzisko wczesnośredniowieczne i położony w północnej części miasta, tuż nad brzegiem rzeki Kamiennej, kryje relikty wcześniejszego obiektu, być może późnośredniowiecznego. Kwestia ta wymaga dalszych badań, szczególnie poprzez podjęcie wykopalisk archeologicznych.

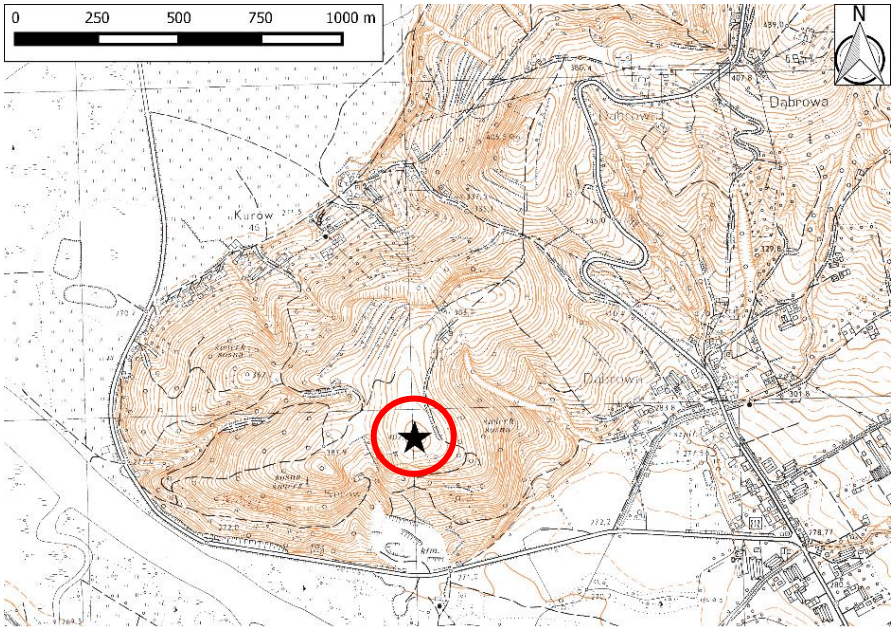
Numer katalogu: 23

Zamek w Kurowie

1. Kurów, gm. Chełmiec, pow. nowosądecki

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1308 – *Petro de Kurowa* (KDM I, nr 276).

4. 1308 - *et quod castrum Curow* (MPV III, nr 121, s. 88, 90-92).

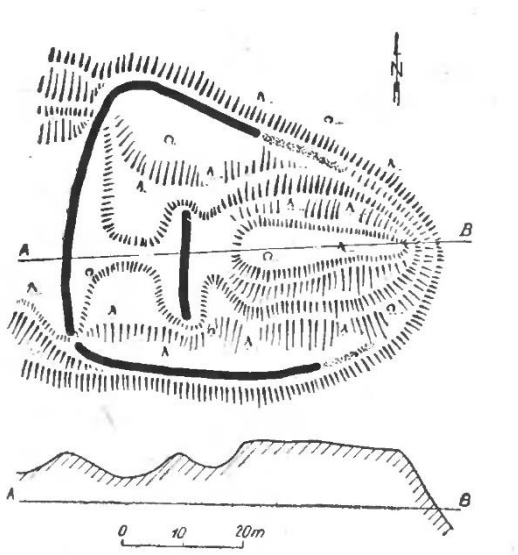
5. Relikty warowni usytuowane są na zachodnim cyplu Kurowskiej Góry (405 m n.p.m.), zwanej również Zamkową lub Grodziskiem, w paśmie Pogórza Rożnowskiego. Górę rozcinają drogi: krajowa nr 75 i wojewódzka nr 975. Na południowych zboczach wzniesienia znajduje się czynny kamieniołom.

6. Zamek w Kurowie po raz pierwszy wzmiankowany jest w źródłach pisanych pod rokiem 1308, w aktach procesu biskupa krakowskiego Jana Muskaty, wytoczonego mu przez metropolitę gnieźnieńskiego Jakuba Świnkę. Według zeznań świadków warownię wznieść mieli ludzie biskupa, którzy następnie łupili całą Sądecczyznę i torturowali przeciwników władzy czeskiej w Małopolsce, wśród których nie jeden zmarł w więzieniu (*et quod castrum Curow per suos homines fuit erectum, qui multa mala facerunt in terra Sandomiriensi* [powinno być *Sandecensi*, podkreślenie P.K.] *homines captivando marti[ri]zando ita, quod nonnulli mortui sunt in captivitate…*, MPV III, nr 121, s. 90). Historycy przypuszczają (zob. K. Dziwik 1971, s. 86-89; P. Kocańda 2018, s. 326; S. Kołodziejski 1996, s. 142-143; 2016, s. 820-821; 2017, s. 61; SHGKr. cz. III, z. 2, s. 371) że do wzniesienia założenia doszło w latach 1303-1304, w czasie gdy biskup sprawował urząd starosty małopolskiego i zmuszony był do obrony południowej części ziemi krakowskiej przed atakami ze strony sprzymierzonych z Łokietkiem Węgrów. Celem zapewnienia spokoju i bezpieczeństwa na szlakach komunikacyjnych, a także pacyfikowania buntujących się mieszczan sądeckich nakazał wznieść *fortalicjum* w Kurowie, będące obiektem typowo militarnym. Po załamaniu się władzy czeskiej oraz zwycięstwie Łokietka w 1306 roku zamek zapewne zatracił swoją funkcje i przestał być użytkowany, choć można także przypuszczać, iż już wcześniej został zdobyty i zniszczony. Sama miejscowość wymieniona zostaje po raz pierwszy w 1357 roku. Pochodził z niej Piotr (*Petro de Kurowa*) zasadźca wsi Paszyn koło Nowego Sącza (KDM I, nr 276). W kolejnych latach, po upadku warowni, Kurów nadal należał do biskupów krakowskich (SHGKr. cz. III, z. 2, s. 371).

6. 1. Jan Muskata.

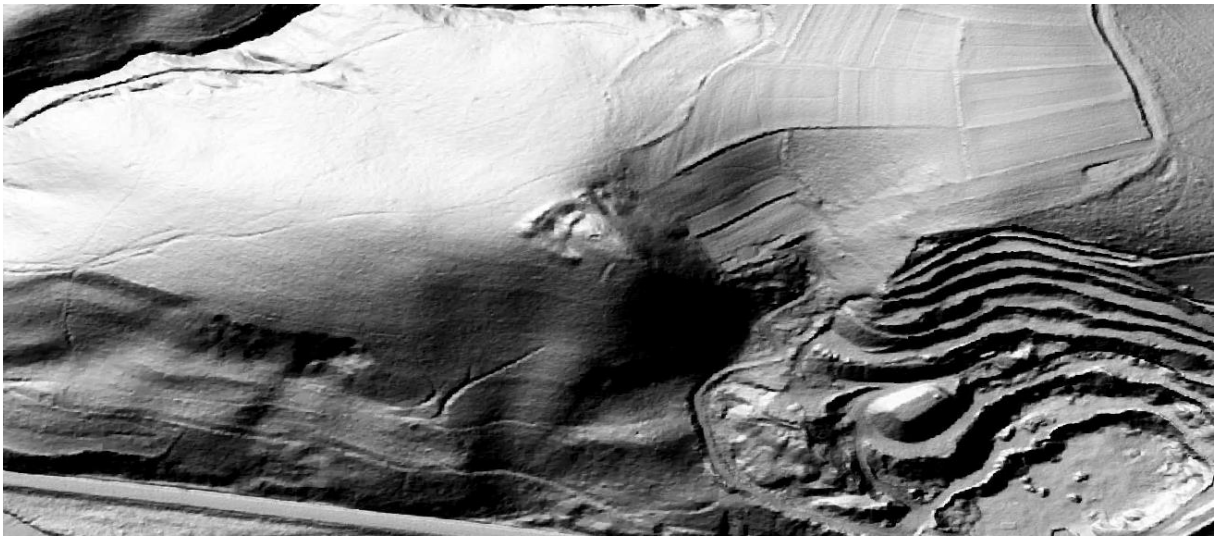
6. 2. Biskupi krakowscy

7. 1959, 1963-1965, 1967 (archeologiczne, powierzchniowe, sondażowe, A. Żaki).

Ryc. 20. Kurów - odręczny plan A. Żakiego z 1966 r. (A. Żaki 1966b)

8. Do czasów obecnych dotrwały tylko formy terenowe, w postaci śladów dwóch wałów pierścieniowatych (wys. ok. 2,30 – 2,50 m), a także przyległych do nich fos. Broniły one dostępu do najwyższej partii wzgórza od strony zachodniej. Od strony północnej i południowej widoczne są szczątkowe pozostałości ziemnych garbów, które interpretować należy jako relikty obwarowań. *Plateau* wzgórza ma kształt nieregularnego trójkąta o podstawie długości 30 m i bokach około 56 m. Andrzej Żaki (1964, s. 41-46) badający ten obiekt nie odkrył żadnych konstrukcji murowanych (na szczycie notowano tylko fragmenty bruku z otoczaków oraz dołki posłupowe), co skłania do przypuszczeń, że zabudowę stanowiły budynki o charakterze nietrwałym[1].

Ryc. 21. Założenie widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego (LiDAR, oprac. P. Kocańda 2019)

9. W świetle zebranych danych historycznych i archeologicznych przyjąć należy, że zamek w Kurowie wzniesiony został z inicjatywy Jana Muskaty w latach 1303-1304, w okresie pełnienia przez niego funkcji starosty małopolskiego (K. Dziwik 1971, s. 79-89; P. Kocańda 2018, s. 326; S. Kołodziejski 1996, s. 142-143; 2016, s. 820-821; 2017, s. 61). Podstawą takich przypuszczeń są zeznania świadków w procesie z 1308 roku, którzy twierdzili, iż ludzie biskupa zbudowali w Kurowie zamek, z którego organizowali napady na ziemię sądecką (MPV III, nr 121, s. 88, 90-92). Obszerne zeznanie w tej sprawie złożył np. wikariusz krakowski Klemens, który mówił, *że et quod castrum Curow erectum est per suos homines, quibus eciam dicitur dedisse licenciam*

comedendi in quadragesima carnes (…, MPV III, nr 121, s. 88). Jeszcze więcej szczegółów przekazał nam Włościbor kanonik kolegiaty św. Floriana w Krakowie (…) *et quod castrum Curow per suos homines fuit erectum, qui multa mala facerunt in terra Sandomiriensi* [powinno być *Sandecensi*] *homines captivando marti[ri]zando ita, quod nonnulli mortui sunt in captivitate* (…, MPV III, nr 121, s. 90). Budowę zamku Muskacie przypisali także kanonicy, Ciechosław – (…) *et quod castrum Curow per suos homines erectum fuit* (…), oraz Paweł (…) *et castrum Curow creatum fuit per homines suos* (MPV III, nr 121, s. 91-92). Chronologię założenia potwierdzają także zebrane w czasie badań materiały ruchome, głównie ceramika naczyniowa przynależna do horyzontu datowanego na przełom XIII i XIV wieku (A. Żaki 1964, s. 41-46; A. Żaki, Z. Taborowski, E. Beltowska 1967, s. 339-340).

W oparciu o powyższe dane stwierdzić należy, że zamek zbudowali ludzie Jana Muskaty, najpewniej jego najemnicy w latach 1303-1304. Celem tej inwestycji była przede wszystkim chęć stworzenia militarnej placówki, stanowiącą bazę wypadową wojsk czeskich, walczących o utrzymanie panowania Wacława II w Małopolsce. W 1304 roku z związku z kryzysem w monarchii Przemyślidów Władysław Łokietek przekroczył granicę węgierską i dolinami Popradu i Dunajca ruszył z wojskiem w stronę ziemi sandomierskiej (J. Dąbrowski 1916, s. 300-311; E. Długopolski 2009, s. 73). Zapewne wówczas musiało dojść do walk z oddziałami Jana Muskaty stacjonującymi w Kurowie. Być może warownia została wówczas zniszczona lub też funkcjonowała nadal, ponieważ książę kujawski zdobył Kraków i całą Małopolskę dopiero w 1306 roku. Prawdopodobnie wkrótce po ostatecznym pokonaniu i wygnaniu Jana Muskaty z Małopolski zamek został ostatecznie opuszczony i zniszczony.

Zamek w Kurowie pełnił także inne role. Zabezpieczał tamtejsze szlaki handlowe i komunikacyjne, biegnące z Podhala i Węgier przez Nowy Sącz, dalej właśnie pod Kurowem, na Czchów i Kraków (zob. B. Wyrozumska 1977, s 74). Warto zwrócić uwagą na lokalizację zamku, który położony jest niemal idealnie na przewężeniu doliny Dunajca, przed samym Nowym Sączem. Po drugiej stronie, na lewym brzegu znajdował się zamek Lemiesz w Białawodzie (nr kat. 3), również wiązany z panowaniem czeskim. Wybudowanie obu warowni w tym miejscu pozwalało idealnie zabezpieczyć drogę na Kraków, przed ewentualnym najazdem. Zamek stanowił jeden z licznych przykładów w Małopolsce i na Sandomierszczyźnie drewniano-ziemnych fortalicji, pełniących role placówek militarnych (np. wspominany już Lemiesz, czy też np. Pełczyska, nr kat. 33, Ostrężnik, nr kat. 32). Zaklasyfikować należy go do tak zwanych zamków rozbójniczych (zob. P. Kocańda 2018, s. 325-326).

Ponadto Muskata mógł wykorzystywać zamek do swoich prywatnych celów, na przykład w walce z klaryskami starosądeckimi. Na wrogie stosunki biskupa i sióstr zakonnych i wzajemną ich rywalizację zwrócił uwagę Cz. Deptuła (1992, s. 116-117). Z przekazów pisanych wiemy, że Jan Muskata podważał własność konwentu klarysek na Sądecczyźnie oraz przypisywał sobie prawo do ściągania dziesięcin z cła starosądeckiego (KDM I, nr 549, 550). Ponadto odebrał im prawo patronatu nad kościołem w Łącku (KDM I, nr 551). W obronie klasztoru stawali arcybiskup Jakub Świnka i legat papieski Gentilis. Dokumenty te co prawda pochodzą z lat 1309-1310, ale wydaje się dosyć prawdopodobne, że same wydarzenia mogły mieć miejsce wcześniej, w okresie sprawowania urzędu starosty przez Muskatę, który miał wówczas na tyle znaczącą pozycję, aby postawić się silnemu klasztorowi. Warto zaznaczyć, iż już w 1306 lub w 1307 roku biskup opuścił diecezję i udał się na Śląsk do Wrocławia (zob. T.

Pietras 2001, s. 91-93). Utracił tym samym „moc sprawczą" i nie mógł dokonać zaborów na klaryskach.

Przyjąć zatem należy, że oddziały biskupa stacjonujące w Kurowie dopuszczały się nadużyć wobec poddanych klasztoru oraz buntujących się mieszczan sądeckich. Trudno powiedzieć skąd pochodziła niechęć Muskaty do klarysek. Przyjąć należy, że w końcu panowania czeskiego stanęły one po stronie Łokietka, udzielając mu pomocy w trakcie przekroczenia przez jego oddziały granicy węgierskiej (por. Cz. Deptuła 1992, s. 117).

10. I poł. XIV wieku (od 1303-1304 do 1306 r.).

11. Szczątkowa dokumentacja (rysunkowa i opisowa) z badań Andrzeja Żakiego znajduje się obecnie w archiwach Zamku Królewskiego na Wawelu (Państwowe Zbiory Sztuki) oraz IAiE PAN w Krakowie (zob. A. Kurczab 2003, s. 192, poz. kat. 92).

12. Dziwik K., *Gródek biskupa Jana Muskaty w Kurowie nad Dunajcem*, RS, t. XII, 1971, s. 79-89; Fraś M., *Nowo odkryte grodzisko kultury łużyckiej nad Dunajcem*, „Wierchy", r. 34, 1965, s. 223; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem, Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kraków 1997, s. 17-22; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich* [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej* [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w*., red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018 s. 89-105; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Sikora F., *Kurów*, [w:] SHGKr., cz. III, z. 2, s. 371; Zaręba J., *Zamki i grody Sądecczyzny*, „Almanach Sądecki", 1994, nr 2(7), s. 3-19; Żaki A., *Nowo odkryte grodzisko w Kurowie, pow. Nowy Sącz*, AAC, t. VI, 1964, s. 41-46; *idem, Problem starożytnych fortyfikacji w Sądeckiem,* RS, t. VII, 1966b, s. 353-375; Żaki A., Taborowski Z., Beltowska E. *Kurów, pow. Nowy Sącz*, IA, t. 1, 1968, s. 339-340.

13. Zamczysko w Kurowie wzniesione zostało w miejscu wcześniejszej warowni pradziejowej, pochodzącej być może z okresu kultury łużyckiej, świadczą o tym odkryte materiały archeologiczne (M. Fraś 1965, s. 223; A. Żaki 1964, s. 41-46;1966b, s. 362-375).

[1] Mimo iż dotychczasowe badania archeologiczne nie ujawniły pozostałości kamiennych budowli, nie można jednak wykluczyć, że takowych nie było. Musimy bowiem wziąć pod uwagę fakt, iż prace archeologiczne ograniczyły się tylko do wykopów sondażowych, obejmujących niewielką przestrzeń założenia (ok. 50 m², czyli 1/10 powierzchni). W trakcie prospekcji terenowej przeprowadzonej przez autora rozprawy w listopadzie 2019 roku natrafiono na spore skupiska kamieni, częściowo obrobionych, łupanych, które wystąpiły w okolicach wałów i na obszarze majdanu. Oczywiście mogą one mieć genezę naturalną, nieantropogeniczną, mogą także pochodzić z naturalnych wychodni, eksplorowanych przez miejscową ludność (w pobliżu jest czynny kamieniołom).

Numer katalogu: 24

Zamek w Lelowie

1. Lelów, gm. *loco*, pow. częstochowski

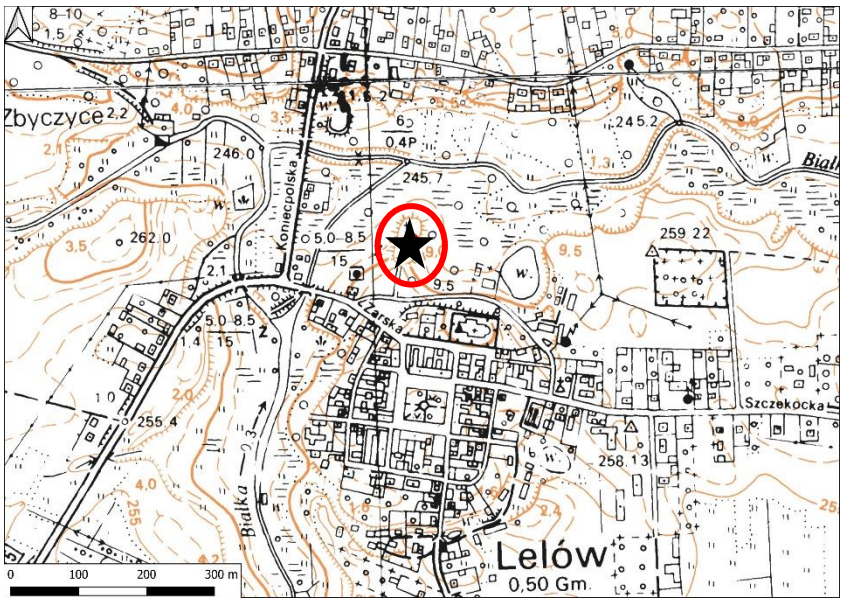
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1193 – *Lelou* (KDM I, nr 48; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 523, 524)

4. 1245 – *castrum in Lelow* (MPH II, s. 804)

5. Zamek zlokalizowany był w północnej części miejscowości, na wzgórzu położonym na prawym brzegu rzeki Białki, gdzie obecnie znajduje się cmentarz.

6. Pierwsza wzmianka o osadzie lelowskiej pochodzi z bulli protekcyjnej papieża Celestyna III wystawionej w 1193 roku dla kanoników regularnych na Piasku we Wrocławiu (KDM I, nr 48; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 523, 524). Od samego początku osada ta stanowiła bardzo ważny punkt na ziemi krakowskiej, szczególnie w okresie rozbicia dzielnicowego. Przyczyną tego była jej lokalizacja na głównym trakcie do Wielkopolski i Śląska oraz na Sandomierszczyznę (B. Wyrozumska 1977, s. 26, 53-54, 57, 62-63, 65), w miejscu posiadającym naturalne walory obronne (w rozlewiskach rzeki Białki i jej dopływów: Wąwoźnej, Czyżówki i Rzepina). Położenie Lelowa sprawiło, że w okresie walk o tron krakowski, w połowie XIII wieku, stanowił jeden z kluczy do opanowania Wawelu. Właśnie lokalizacja osady spowodowała, że w 1246 roku książę mazowiecki Konrad wzniósł w jej okolicy gród, który wkrótce zniszczony został przez Bolesława Wstydliwego, o czym informuje nas *Rocznik Kapitulny krakowski*, (MPH II, s. 804, zob. J. Laberschek 1994, s. 52, 2018, s. 32, 189). Sytuacja ta miała powtórzyć się w 1260 roku, kiedy syn Konrada, Kazimierz podjął nieudaną próbę odbudowy warowni (MPH II, s. 807, zob. J. Laberschek 2018, s. 32, 198). Trudno jednoznacznie stwierdzić czy obiekt zniszczony został całkowicie, czy może służył kolejnym władcom krakowskim. W starszej literaturze przypuszczano, że w 1275 roku posłużył Bolesławowi Wstydliwemu za rezydencję (zob. M. Antoniewicz 1998, s. 33; J. Laberschek 1994, s. 52-53), obecnie jednak uważa się, że pobyt ten mógł wiązać się z staraniami o lokację miasta na terenie Starego Lelowa (J. Laberschek 2018, s. 34-35, 190). Bardziej prawdopodobne wydaje się, że warownie odbudował w końcu XIII wieku Władysław Łokietek (por. S. Kołodziejski 1993, s. 148; J. Laberschek 2018, s. 190). Pośrednio świadczyć o tym może wzmianka w dokumencie z 1291 roku o jego pobycie w Lelowie (KDPol. I, nr 78). W 1291 lub w 1292 roku Lelów opanowały wojska czeskie, które przegnane zostały przez Władysława Łokietka dopiero w 1304 roku

(DHn. ks. 9, s. 32; J. Laberschek 1994, s. 53[1]). Książę krakowski doceniając znaczenie zamku lelowskiego, ustanowił tutaj swojego kasztelana, posiadającego uprawnienia wojskowe, równe ówczesnym burgrabiom, wprowadzonym przez Wacława II (J. Laberschek 1994, s. 53). Pierwszego, znanego z imienia burgrabiego, znamy jednak dopiero z 1392 roku. Był nim niejaki Pakosz (Burgrabiowie; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 513). Nowy etap w historii lelowskiego zamku wiąże się z rządami Kazimierza Wielkiego, który w miejscu starszej warowni wzniósł nową murowaną (MPH II, s. 625; Jan z Czarnkowa, s. 16. Zob. także: W. Antoniewicz 1998, s. 33-34; B. Guerquin 1974, s. 178; S. Kołodziejski 1993, s. 148; J. Laberschek 1994, s. 54; 1997, s. 112; 2018, s. 191-192. Por. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 266). W tym samym czasie miasto otoczono murami obronnymi (J. Widawski 1973, s. 240). Kolejne prace na zamku prowadzone były w czasie wielkiej wojny z Zakonem Krzyżackim. W 1410 roku Władysław Jagiełło nakazał klasztorowi jędrzejowskiemu wysłanie swoich poddanych celem naprawy zamku i fosy oraz reparacji murów miejskich. Od obowiązku tego klasztorowi udało się wówczas wykupić (J. Laberschek 1997, s. 61-62; 2018, s. 191). Od początku XV stulecia zamek stał się siedzibą starostwa niegrodowego, dzierżawionego przez starostów-tenutariuszy. Pierwszym tenutariuszem był Zbigniew z Brzezia, marszałek koronny, sprawujący urząd ten w latach 1407-1425. Następnie dobrami zarządzali Koniecpolscy, Koziegłowscy, Tęczyńscy oraz Szafrańscy (SHGKr., cz. III, z. 3, s. 515-516; J. Laberschek 2018, s. 192-198). Pierwsze opisy zamku pochodzą dopiero z XVII wieku (1629, 1642, zob. J. Laberschek 1997, s. 111-116). W okresie najazdu szwedzkiego w latach 1655-1660 zamek i miasto zostały mocno zniszczone. Z tego względu w 1662 roku sejm nakazał ówczesnemu staroście Krzysztofowi Rupniowskiemu restaurację warowni (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 266; M Nagielski *et all*. 2015, s. 396-397). W 1789 roku zamek wciąż pozostawał zamieszkały, o czym świadczą zapisy w ówczesnej lustracji królewszczyzn, w której czytamy, że mieściła się tam kancelaria starościńska. Ostateczny upadek warowni nastąpił w początku XIX wieku, kiedy to władze pruskie wydały decyzję o rozbiórce, którą przeprowadzono w latach 1804-1805 (B. Guerquin 1974, s. 178; J. Laberschek 1997, s. 114; J. Wiśniewski 1932, s. 148).

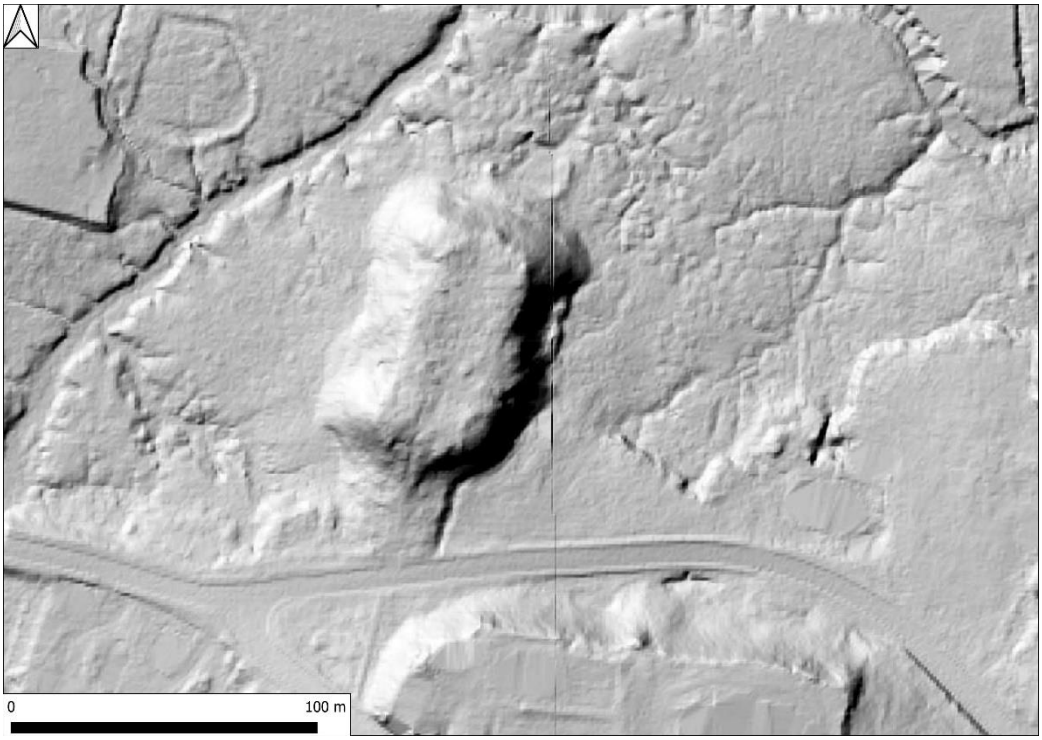
6.1. Konrad Mazowiecki (gród drewniano-ziemny); Kazimierz III Wielki (zamek kamienny).

6.2. Monarsza

7. Badań archeologicznych nie prowadzono.

8. Z powodu braku badań archeologicznych niemożliwe jest odtworzenie wyglądu zamku lelowskiego w jego początkowych fazach. Jacek Laberschek przypuszcza że warowania ta mogła przypominać mazowieckie gródki stożkowate (J. Laberschek 2018, s. 32). Stan badań nie pozwala jednak na potwierdzenie stwierdzenia krakowskiego badacza. Równie trudne jest zrekonstruowanie zamku kazimierzowskiego. Z pewnością jednak obejmował on całą powierzchnię wyniesienia i otoczony był kamiennym murem obronnym. B. Guerquin (1974, s. 178) przypuszcza, że posiadał plan regularny i wyposażony był w wieżę. Być może z czasów kazimierzowskich pochodził znany z późniejszych źródeł wielki murowany budynek (zob. J. Laberschek 1997, s. 112) Pierwsze opisy warowni lelowskiej pochodzą dopiero z czasów nowożytnych (XVII w.). Dzięki kwerendzie Jacka Laberscheka (1997, s. 115-116), który dotarł do nieznanego wcześniej opisu z 1629 roku jesteśmy w stanie dosyć dokładnie otworzyć

wygląd warowni z 1. połowy XVII stulecia. Do zamku wchodziło się przez dębowy, szeroki most z poręczami, następnie znajdowała się murowana brama z drewnianymi wrotami. Dziedziniec zajęty był przez liczne budynki, m. in. kuchnię, dom wielki, stajnie, zachodni budynek, całość otoczona była murem obronnym. W opisie z 1642 roku wymieniono murowaną bramę, duży dziedziniec, dom mieszkalny oraz drugi budynek po zachodniej stronie (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 266).

Ryc. 22. Wzgórze zamkowe widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego (LiDAR, oprac. P. Kocańda 2019)

9. W 1291 roku wojska Wacława II opanowały ziemię krakowską, rok później zdobyto także ziemię sandomierską, a w Sieradzu zmuszono Władysława Łokietka do poddania się. Lelów i tamtejsza warownia musiałby być opanowane już w pierwszym etapie. Król czeski zdawał sobie sprawę ze strategicznego położenia Lelowa i tamtejszego zamku który zabezpieczał drogi biegnące z Krakowa do Wielkopolski, rządzonej przez Przemysła II. Były to nie tylko szlaki komunikacyjne, ale również ważne trakty handlowe (zob. B. Wyrozumska 1977, s. 65-68). Tuż pod Lelowem istniała także komora celna, w której pobierano opłaty celne od kupców przejeżdżających przez miasto. Wzmiankowana jest ona dopiero w źródłach nowożytnych, jednakże funkcjonowała z pewnością już w średniowieczu (zob. J. Laberschek 2018, s. 146-147, przypis 903). Wszystkie te czynniki spowodowały, że Wacław II obsadził zamek silną załogą zbrojną, podlegającą burgrabiemu i krakowskiemu staroście. Być może z inicjatywy Przemyślidy przystąpiono do rozbudowy i modernizacji zamku. Niestety z uwagi na brak badań archeologicznych, tezy tej nie można obecnie potwierdzić. W 1304 roku, po opanowaniu Wiślicy, Władysław Łokietek zdobywa i wypędza czeską załogę z zamku i miasta Lelowa, a cały okręg zmusza do uległości i płacenia trybutu (DHn. ks. 9, s. 32; J. Laberschek 1994, s. 53). Zamek lelelowski mógł odegrać ważną rolę w walkach Łokietka z Janem Muskatą w latach 1304-1306, który trzymał swoje oddziały zbrojne w Lipowcu, Sławkowie i innych zamkach

ziemi krakowskiej. Lelów mógł być dla księcia kujawskiego doskonałą bazą wypadową do ataków na posiadłości biskupa oraz sam Kraków, opanowany przez oddziały czeskie do 1306 roku.

10. poł. XIII w. – pocz. XIX w.

11. -

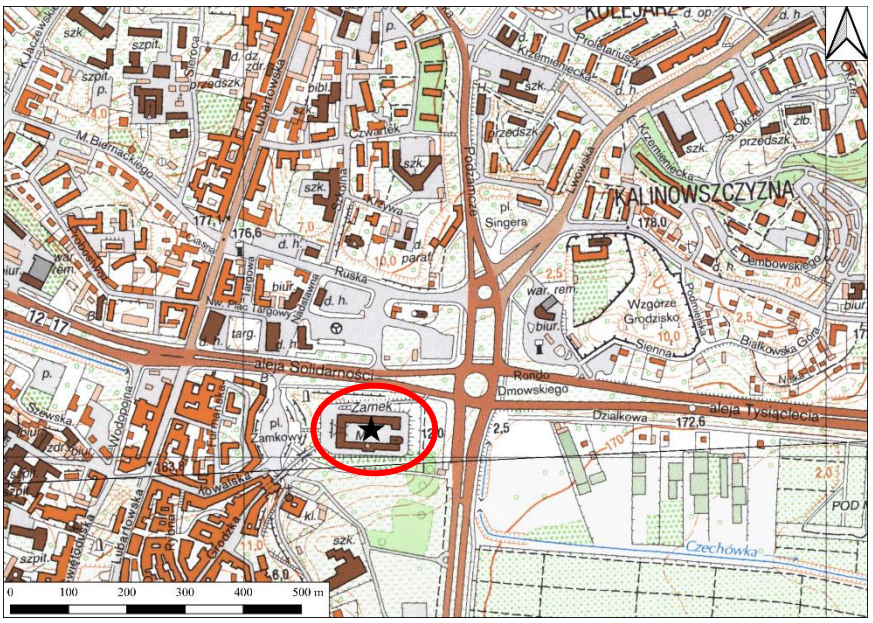
12. Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza – funkcje – konteksty*, Kielce 1998; Fidura J., *Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, br. m. wyd. 1990; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 266; Kołodziejski S., *Średniowieczne budownictwo obronne na pograniczu Małopolski z województwem sieradzkim i ziemią wieluńską*, [w:] *Między północą a południem. Sieradzkie i wieluńskie w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, red. J. Horbacz, L. Kajzer, Sieradz 1993, s. 145-158; *idem, Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, TK, t. VII, 1998, s. 13-23; *idem, Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, AHP, t. 5, 1997, s. 23-36; Laberschek J., *Rola średniowiecznego Lelowa jako rezydencji panującego, ośrodka dóbr monarszych i powiatu sądowego*, TK, t. I, 1994, s. 49-62; *idem Nieznany opis zamku w Lelowie w roku 1629*, TK, t. IV, 1997, s. 111-116; *idem, Czy istniał w średniowieczu system obronny na Jurze*, TK, t. XII, 2000, s. 167-179; *idem*, Lelów, [w:] SHGKr, cz. III, z. 3, s. 481-526; *idem, Dzieje średniowiecznego Lelowa*, Lelów 2018; SGPol., t. V, s. 133-135; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w powiecie włoszczowskim*, Marjówka Opoczyńska 1932, s. 138-165.

13. -

[1] Stanisław Kołodziejski (1993, s. 148) uważał, że Lelów opanowany został przez wojska czeskie w 1300 roku. Jest to nieprawda, ponieważ cała ziemia krakowska, a wiec także i Lelów (na temat jego przynależności terytorialnej zob.: J. Laberschek 2018, s. 17-28), dostały się w ręce czeskie już w 1291 roku, natomiast rok później, w Sieradzu Władysław Łokietek zrzekł się pretensji do Małopolski i złożył Wacławowi hołd.

Numer katalogu: 25

Zamek w Lublinie

1. Lublin, gm. *loco*, pow. Lublin-miasto

1.1. Małopolska (ziemia lubelska)

2. Zamek kamienny

3. 1198 – *Iohannes archidiaconus de Lubelnia* (KDM II, nr 376)

4. 1341 – *castrum Lublin* (MPH II, s. 622).

5. Zamek położony jest na lessowym wzgórzu, zwanym Wzgórzem Zamkowym, zlokalizowanym pomiędzy dolinami Bystrzycy i Czechówki, na północny-wschód od miasta lokacyjnego.

6. Zagadnieniem początków osadnictwa na terenie Lublina zajmowało się już wielu badaczy, posiada ono także sporą literaturę przedmiotu (zob.: M. Chachaj 2014; M. Florek 2017, s. 13-42; R. Rozwałka 1997; 1999; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, w pozycjach tych starsza, obszerna literatura). W okresie plemiennym obszary te stanowiły konglomerat niewielkich osad, skupiających się na wzgórzach Czwartek, Kirkut (Grodzisko), Zamkowym i Staromiejskim. Do powolnej intensyfikacji osadnictwa doszło dopiero pomiędzy VIII a X wiekiem (M. Florek 2017, s. 15-19; A. Gardawski 1965, s. 26-28; A. Rozwałka 1997, s. 40-44; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 69-78). Część badaczy dopuszczała możliwość funkcjonowania w tym czasie na terenie Lublina grodu plemiennego (zob. A. Gardawski 1965, s. 29; R. Rozwałka 1997, s. 54-60; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 69-75; Z. Sułowski 1965, s. 32-33), co spotkało się z krytyką niektórych (M. Florek 2017, s. 19-22. Por. także K. Myśliński 1966, s. 145-188). A. Rozwałka wysunął hipotezę, że po zniszczeniu centrum plemiennego na Wzgórzu Staromiejskim nastąpiła translokacją ośrodka na Wzgórze Grodzisko (Kirkut), gdzie powstał kolejny gród, określony jako państwowy, będący w rzeczywistości ośrodkiem władzy książęcej (A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 82-84. Zob. także J. Chachaj 2014, s. 19-20, 128-148). Zaproponowana rekonstrukcja spotkała się ostatnio ze zdecydowanym sprzeciwem M. Florka (2017, s. 24-25), wskazującym, że jeżeli takowy funkcjonował to raczej na Wzgórzu Zamkowym. Rzeczywisty wzrost znaczenia ośrodka lubelskiego nastąpił jednak dopiero w drugiej połowie XII wieku. Miało to związek z utworzeniem na tym terenie kasztelanii oraz archidiakonatu. Potwierdzeniem funkcjonowania archidiakona jest dokument z 1198 roku, wystawiony dla bożogrobców miechowskich, gdzie wśród dobroczyńców klasztoru wymieniono *Iohannem archidiaconum de Lubelnia* (KDM II, nr 376. Zob. R. Rozwałka 1999, s. 21-28 Z. Sułowski

1965, s. 35). Z kolei kasztelan pojawia się dopiero w roku 1224, aczkolwiek z pewnością funkcjonował już znacznie wcześniej (KDM I, nr 10. Zob. K. Myśliński 1966, s. 163). Organizację nowej władzy państwowej oraz kościelnej wiązać należy z reorganizacją dzielnicy sandomierskiej przez Henryka Sandomierskiego bądź Kazimierza Sprawiedliwego (K. Myśliński 1966, s. 161-171). Im też należy przypisać inicjatywę budowy grodu kasztelańskiego na Wzgórzu Zamkowym.

Założenie obronne powstało w miejscu wcześniejszej, otwartej osady wczesnośredniowiecznej. Składało się z drewniano-ziemnych umocnień, otaczających zabudowę drewnianą. Dyskusyjną kwestią pozostaje zasięg fortyfikacji i układ przestrzenny grodu. A. Rozwałka, R. Niedźwiadek oraz M. Stasiak (2006, s. 98, , il. 28) rekonstruują pierwotny ośrodek kasztelański jako obiekt dwuczłonowy, składający się z głównego grodu, ulokowanego w we wschodniej części wzgórza, otoczonego wałem drewniano-ziemnym i otwartego podgrodzia po zachodniej stronie[1]. Taka rekonstrukcja założenia została skrytykowana przez M. Florka (2019, s. 264), który wyraża przypuszczanie, że pierwszy obwód obronny otaczał całe Wzgórze Zamkowe.

Budowa zwartego systemu państwowego na wschodnich rubieżach Państwa Polskiego spowodowana była zaangażowaniem się władców piastowskich w politykę wschodnią, widoczną szczególnie w czasach Leszka Białego, w I połowie XIII stulecia. Równolegle rozpoczęły się niszczące najazdy Litwinów, Jadźwingów, Rusinów i Tatarów. Gród lubelski stanowił zatem pierwszy i jeden z najważniejszych punktów oporu, broniących kraj przed wdarciem się najeźdźców. W latach 1243-1244, jak przekazały nam roczniki Lublin przejściowo miał znaleźć się w rękach Daniela halickiego (K. Myśliński 1966, s. 172-176; Z. Sułowski 1965, s. 37-38). W II połowie XIII wieku dochodziło do kolejnych najazdów; w 1255 roku Litwini spalili Lublin, cztery lata później tereny te najechali Tatarzy, natomiast w 1266 roku miała miejsce wyprawa rusko-litewska. Do kolejnych walk dochodziło w latach 70. i 80. XIII wieku (Z. Sułowski 1965, s. 39). Wspomnieć wypada także o próbach zdobycia Lublina w 1288 roku przez Konrada czerskiego i Jerzego Lwowicza, związanych z walkami o tron krakowski po śmierci Leszka Czarnego. Z przekazów pisanych wiemy, że Konrad ze swoimi ludźmi pociągnął pod Lublin, gdzie załoga grodu odmówiła poddania się, twierdząc, że dopóki nie opanuje Krakowa nie będzie rządził Lublinem. Na wieść o nadciągających oddziałach skrył się w wieży u Dominikanów (na temat tej budowli zob.: A. Rozwałka 2018, s. 217-220), gdzie doszły go wieści, że oddziały te należą do księcia ruskiego Jerzego, który także nosił się z zamiarem zdobycia ziemi lubelskiej (J. Chachaj 2014, s. 187; K. Myśliński 1966, s. 182; Z. Sułowski 1965, s. 39; A. Teterycz-Puzio 2015, s. 66-68). Efektem działań ruskich było opanowanie Lublina, być może, jak chcą niektórzy badacze, za cichym przyzwoleniem Łokietka, który odbity został dopiero w 1302 roku przez rycerstwo krakowsko-sandomierskie i wszedł w skład odbudowanego przez Wacława II Królestwa Polskiego (MPH II, s. 853; E. Długopolski 2009, s. 64; T. Jurek 2006, s. 194; K. Myśliński 1966, s. 182-183).

W okresie pomiędzy latami 80. XIII wieku, a połową XIV stulecia doszło do budowy na grodzie kasztelańskim wieży cylindrycznej (kwestia ta szerzej omówiona zostanie w dalszej części tekstu), co zapoczątkowało stopniowe przekształcanie się starej warowni w średniowieczny, murowany zamek. Jego budowę zacząć mógł już Władysław Łokietek, który w 1317 roku nadał Lublinowi prawo magdeburskie, kończąc rozpoczęty jeszcze w II połowie XIII wieku proces lokacji miasta (J. Chachaj 2014, s. 161-174; K. Myśliński 1966, s. 185; R.

Szczygieł 2009, s. 501-508). Budowę gotyckiego zamku, zgodnie ze źródłami pisanymi i wynikami badań wykopaliskowych powiązać należy z inicjatywą Kazimierza Wielkiego (MPH II, s. 625; DHn. ks. 9, s. 441; M. Florek 2015, s. 18; B. Guerquin 1974, s. 185-187; G. Jakimińska, J. Koziarska-Kowalik, Z. Nasalski 2008, s. 11-12; Kajzer, S. Kołodziejski J. Salm 2010, s. 278-279; J. Teodorowicz-Czerepińska 1995, s. 19). W okresie panowania ostatniego z Piastów wzniesione zostały również mury obronne miasta (MPH II, s. 625; J. Widawski 1973, s. 247-264). W 1341 roku Lublin został zaatakowany przez wojska tatarskie, które dzięki dzielnej postawie obrońców nie zdołały opanować zamku, mimo iż ten, jak podaje źródło, zbudowany był tylko z drewna (MPH II, s. 622). Informacja ta poświadcza nam, że zamek lubelski w latach 40. XIV wieku nie posiadał jeszcze umocnień kamiennych. Skutkiem tego najazdu była decyzja Kazimierza Wielkiego o budowie kamiennych murów. Niewykluczone, że również wówczas powstała kaplica św. Trójcy, aczkolwiek według Jana Długosza jej fundatorem był Władysław Jagiełło. Z pewnością władca ten rozbudował świątynię i przyozdobił ją bogatą rusko-bizantyjską polichromią (zob.: Architektura gotycka 1995, s. 143; M. Brykowska 1999, s. 25-50; M. Florek 2015, s. 32-33; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 279; J. Teodorowicz-Czerepińska 1995, s. 16-20). W czasach ostatnich Piastów, Andegawenów oraz pierwszych Jagiellonów zamek stał się siedzibą starostów lubelskich oraz ważną rezydencją królewską.

Do znacznej rozbudowy zamku doszło w pierwszej połowie XVI wieku (od około 1520 roku) z inicjatywy Zygmunta Starego, prace jednak przeciągały się do drugiej połowy tegoż stulecia. Nad prowadzonymi robotami czuwali Bartłomiej Berrecci oraz Benedykt z Sandomierza. Zamek uzyskał wówczas wygląd renesansowej rezydencji. Najważniejszym wydarzeniem tego okresu, jakie miało miejsce na zamku, było podpisanie w 1569 roku Unii Lubelskiej. W 1564 roku, po śmierci starosty Jana Baptysty Tęczyńskiego (sprawował urząd od 1560 do 1563), spisano inwentarz zamku, na podstawie którego możemy odtwarzać jego wygląd z czasów przebudowy renesansowej (G. Jakimińska, J. Koziarska-Kowalik, Z. Nasalski 2008, s. 13-14; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 279). W 1602 roku sporządzono z nakazu Jana Firleja z Dąbrowicy lustrację zabudowań zamkowych. Kolejna miała miejsce w 1616 roku. W początku XVII wieku królewska rezydencja popadała jednak w coraz większą ruinę. W 1631 roku Władysław IV Waza nakazał sporządzić raport na temat jego stanu i przeprowadzić konieczne prace remontowe. Robotami kierował cechmistrz murarzy lubelskich Jan Cangerle (M. Florek 2015, s. 35; G. Jakimińska, J. Koziarska-Kowalik, Z. Nasalski 2008, s. 17-19). Prócz inwentarzy i lustracji cennym źródłem przedstawiającym zamek jest sztych G. Brauna i A. Hogenberga opublikowany w Kolonii w 1617 roku.

Zamek uległ zniszczeniu w trakcie potopu szwedzkiego. Krótko przebywał w nim Karol Gustaw, następnie zamek zrujnowały i spaliły oddziały okupacyjne (M. Nagielski *et all*. 2015, s. 447-449). Ówczesny stan zniszczeń obrazuje nam lustracja z 1660 roku. W XVIII wieku starostowie lubelscy podejmowali pewne próby ratowania założenia, realizując drobne remonty i inwestycje, mające głównie na celu zapewnienie sprawnego funkcjonowania archiwum i sądu grodzkiego. W początku XIX wieku zamek popadł w zupełną ruinę. W 1819 roku władze w Warszawie podjęły decyzję o całkowitej rozbiórce murów. W 1823-1824 w miejscu średniowiecznych zabudowań wybudowano nowe gmachy, które przeznaczono na więzienie (M. Florek 2015, s. 37; G. Jakimińska, J. Koziarska-Kowalik, Z. Nasalski 2008, s. 20-21; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 281).

6.1. Donżon (Leszek Czarny lub Wacław II), zamek gotycki (Kazimierz Wielki)

6.2. Monarsza

7. 1952 (archeologiczne, powierzchniowe, J. Gurba); 1954 (archeologiczne, J. Gurba); 1967-1971 (archeologiczno-architektoniczne, Z. Ślusarczyk, S. Hoczyk, A. Hunicz); 1973-1975 (archeologiczne, A. Hunicz); 1999-2000 (archeologiczno-architektoniczne, A. Hunicz); 2003-2004 (archeologiczno-architektoniczne, A. Hunicz); 2006-2008 (archeologiczno-architektoniczne, A. Hunicz, E. Mitrus, M. Matyaszewski); 2019 (archeologiczno-architektoniczne, J. Tkaczyk, R. Niedźwiadek).

8. A. Rozwałka (1999, s. 117-125) opracował pięć etapów rozwoju przestrzennego Wzgórza Zamkowego, zamykając je w przedziale od 2 połowy XII do XV wieku. Z kolei nowożytne przekształcenia zespołu zamkowego omówiła J. Teodorowicz-Czerepińska (1995), a wcześniej B. Guerquin (1974, s. 185-187). Wzniesiony w 2 połowie XII wieku gród, składał się z drewniano-ziemnych umocnień, otaczających albo całe wzgórze zamkowe jak chce M. Florek (2019, s. 264) lub też było to założenie dwuczłonowe (zob. A. Rozwałka 1999, s. 117-118, ryc. 45; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 98, il. 28). Zabudowę wewnętrzną grodu stanowiły naziemne budynki drewniane, spełniające zadania gospodarcze i mieszkalne. Ponadto funkcjonowały tam różnego rodzaju piwniczki (w postaci jam) oraz piece-paleniska, których pozostałości odkryto w trakcie badań archeologicznych (M. Florek 2019, s. 266; A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 96-97). Niewykluczone, że w tym okresie na terenie grodu funkcjonował także cmentarz związany z nieznanym kościołem lubelskim (może pierwotną kaplicą św. Trójcy), jednakże kontekst i chronologia pochówków oraz znalezisk grobowych nie są jasne (M. Florek 2017, s. 28-29; 2019, s. 266-268).

W końcu XIII lub na początku XIV wieku po południowej stronie grodu, w jego środkowej części wzniesiono cylindryczną wieżę obronną, będącą tam pierwszą murowaną budowlą. Jej wzniesienie zapoczątkowało długotrwały proces przemiany wczesnośredniowiecznej warowni w kamienny zamek. Kwestię budowy wieży omówimy poniżej, w punkcie 9. Teraz omówić należy trzecią fazę związaną z działalnością ostatnich, koronowanych Piastów. Budowę murowanego zamku, w świetle informacji autora *Kroniki katedralnej krakowskiej* (MPH II, s. 625) oraz Jana Długosza (DHn, ks. 9, s. 441) przypisać należy Kazimierzowi Wielkiemu, aczkolwiek nie wykluczone, że jakieś prace mógł podjąć także Władysław Łokietek (zob. M. Florek 2015, s. 34; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 278; A. Rozwałka 1999, s. 119). Pełny, murowany obwód zamek uzyskał jednak dopiero po 1341 roku, o czym świadczy zapiska z *Kroniki katedralnej krakowskiej*, że ówczesny zamek był jeszcze drewniany (MPH II, s. 622). Dosyć problematyczną kwestią jest datowanie kaplicy św. Trójcy. Wielu badaczy (nawet do tej pory) skłonna jest wiązać jej powstanie z rozbudową wcześniejszej wieży czworobocznej, ze sklepieniem na jednym filarze, która powstać miała na przełomie XIII i XIV wieku (zob. B. Guerquin 1974, s. 187; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 278; I. Kutyłowska 1990, s. 84; 2005, s. 157; A. Rozwałka 1999, s. 121). J. Teodorowicz-Czerepińska (1995, 16-20), nie zgadzając się z hipotezą o wieży czworobocznej, stwierdziła, że budowę kaplicy rozpoczął Władysław Łokietek, ukończył natomiast (nadbudowując drugą kondygnację) jego syn. Z kolei w świetle przekazu Jana

Długosza kaplicę tę wznieść miał w 1395 roku Władysław Jagiełło (Architektura gotycka 1995, s. 143; J. Chachaj 2011, s. 60-61; J. Łoziński 1985, s. 423). Kwestię tę rozwiały badania M. Brykowskiej (1999, s. 25-50, która dowiodła, że zarówno korpus, jak i prezbiterium zbudowano z inicjatywy Kazimierza Wielkiego. Zatem zamek w okresie od 1333 do 1370 roku składał się z murów obwodowych, poprowadzonych po krawędzi wzgórza i bramy wjazdowej od strony zachodniej (zamek posiadał rzut zbliżony do czworoboku)[2]. Zabudowę wewnętrzną stanowiły wieża cylindryczna i kaplica św. Trójcy. Poza tym na dziedzińcu istniały także zabudowania drewniane.

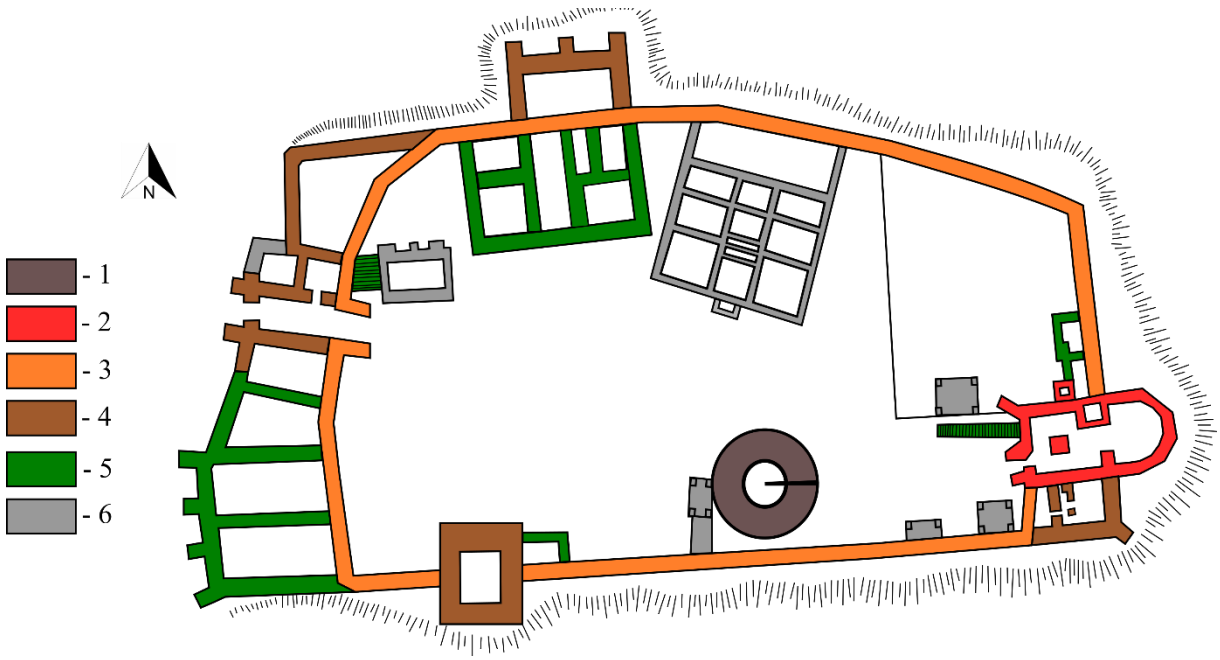
W trzeciej fazie, którą dosyć ogólnie datuje się na XV stulecie, rozbudowano przede wszystkim system obronny zamku, wznosząc budynek bramny z przedbramiem, dwie baszty; „Żydowską" od północy i kwadratową od południa. Przebudowie uległa także kaplica św. Trójcy, która uzyskała wyjątkowo piękną polichromię w stylu rusko-bizantyjskim (w 1418 roku), natomiast do jej południowej części dobudowano budynek mansjonarii (M. Florek 2015, s. 34-35; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 278-279; J. Teodorowicz-Czerepińska 1995, s. 21-31, tabl. I).

Kolejna faza, piąta przypada na XVI wiek i wiąże się z renesansową rozbudową zamku, którą kierowali architekt królewski Bartłomiej Berrecci, Benedykt z Sandomierza oraz malarz Błażej (odpowiadający na dekorację wnętrz). Przede wszystkim wzniesiono w tym czasie trzykondygnacyjny pałac, dostawiony do południowej ściany budynku bramnego i zewnętrznej kurtyny zachodniej, pełniący funkcje rezydencjonalno-mieszkalne. Na parterze znajdowała się wielka sala ze sklepieniem wspartym na kolumnie, obok niej istniała sień i dwa mniejsze pomieszczenia. Układ piętra, gdzie znajdowały się apartamenty królewskie, był zapewne podobny. Od strony dziedzińca znajdowały się krużganki oraz reprezentacyjna klatka schodowa z loggią. Drugim zbudowanym wówczas budynkiem była tzw. Kamienica Grodzka, postawiona obok baszty „Żydowskiej". Z budowli tej można było dostać się na mury obronne. Pełniła ona rolę siedziby urzędu sądu grodzkiego i mieszkania starosty. Renesansowa modernizacja zamku objęła także starsze budynki. Kaplica uzyskała reprezentacyjny portal umieszczony na piętrze elewacji zachodniej, natomiast wieżę cylindryczną, podobnie jak inne dachy, zwieńczono ozdobnymi attykami. Zabudowę uzupełniały liczne drewniane budynki gospodarcze (M. Florek 2015, s. 35; B. Guerquin 1974, s. 187; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 279-280; J. Teodorowicz-Czerepińska 1995, s. 31-40). Ówczesny wygląd zamku odtwarzać możemy na podstawie zachowanych źródeł pisanych w postaci inwentarzy z 1564, 1614 oraz ikonograficznych, głównie sztychu Brauna i Hogenberga (źródła te omawiają: G. Jakimińska, J. Koziarska-Kowalik, Z. Nasalski 2008, s. 13-19).

Fazę szóstą wiązać można z pracami remontowymi i rozbudowami zamku po najeździe szwedzkim w 1655-1660 roku, przypadającymi głównie na XVIII stulecie. Starosta Jakub Zamoyski w północno-zachodniej części wzgórza wzniósł niewielki budynek przeznaczony na kancelarię i archiwum. Ponadto w północnej części zamku powstał duży drewniany dom, istniejący jeszcze w XIX wieku. Stan zamku jednakże w tym czasie był zły i większość budynków znajdowało się w stanie postępującej ruiny (M. Florek 2015, s. 37; B. Guerguin 1974, s. 187).

Ostatnią fazę zamku wiązać należy z rozbiórką średniowiecznych i nowożytnych zabudowań w XIX wieku i budową na ich miejscu w latach 1823-1824 nowego, neogotyckiego

gmachu (M. Florek 2015, s. 37; B. Guerquin 1974, s. 187; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 281).

Ryc. 23. Rozwarstwienie chronologiczne zamku w Lublinie (wg. J. Teodorowicz-Czerepińskiej 1995 i M. Florka 2015, oprac. komputerowe P. Kocańda 2020): 1 – XIII/XIV w.; 2 – I poł. XIV w.; 3 – XIV w.; 4 – XV w.; 5 – XVI w.; 6 – XVIII w.

9. Lubelska wieża zamkowa posiada średnicę 15 m i grubość murów sięgającą 3,5 m. Do czasów nam współczesnych dotrwały cztery sklepione kondygnacje, połączone spiralną, obudowaną cegłą klatką schodową, umieszczoną w grubości murów. W kondygnacji najwyższej zachowało się okno – bifiorium – które, jak chcą badacze, świadczy o mieszkalno-reprezentacyjnym charakterze. Ponadto W. Koziejowski wykazał istnienie jeszcze dwóch takich okien w tej kondygnacji. Dodać należy, że w tych dwóch pozostałych zachowały się fragmenty maswerków o gotyckiej proweniencji. Wieża posiada ponadto dwa inne typy otworów okiennych, wąskie prostokątne, z glifem otwierającym się do wewnątrz oraz prostokątne, półcyrklowe z przewężeniem w grubości murów. Dolna część wieży zbudowana jest z kamienia wapiennego, górna natomiast z cegły w układzie wendyjskim. Pierwotne wejście znajdowało się na wysokości ponad 7 m od poziomu dzisiejszego dziedzińca. Obecny otwór wejściowy wykonany został później (W. Koziejowski 1982, s. 57-60).

Problem fundatora i chronologii tzw. donżonu w Lublinie śmiało można zaliczyć do wiodących obecnie zagadnień polskiej kastellologi. Niewątpliwie odpowiedź kto i kiedy ją wzniósł będzie niosła za sobą znaczne konsekwencje w kwestii początków zamków na Lubelszczyźnie, a i może w całej historycznej Małopolsce. Badacz, który odpowie na to pytanie z pewnością zapisze się także w annałach historii. Dotychczasowe ustalenia nie pozwalają na jednoznaczną konkluzję. W zależności od przyjętych założeń, poszczególni autorzy fundatorów budowy wieży doszukują się w niemal całym poczcie królów i książąt polskich oraz ruskich, zaś czas jej powstania odnoszą do okresu od I połowy wieku XIII do połowy XV stulecia.. Zanim omówię udział Wacława II w budowie wieży na zamku w Lublinie, warto pokrótce przedstawić dotychczasowe poglądy na temat jej powstania. Obiekt ten już od bardzo dawna

budził zainteresowanie badaczy, archeologów, historyków, historyków sztuki oraz architektury. Autorzy *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* (t. V, s. 426) budowę wieży przypisali Bolesławowi Krzywoustemu. K. Myśliński (1966, s. 183) osoby fundatora dopatrywał się w osobie Władysława Łokietka. Z kolei B. Guerquin (1974, s. 185) wskazał, że badacze wiążą powstanie budowli z Danielem halickim, sam jednak powstrzymał się od podania konkretnego fundatora i chronologii pisząc, że *na podstawie dotychczasowych badań nie można w sposób jednoznaczny datować nawet dolnych kamiennych murów tej wieży*. W kolejnych latach sprawie tej poświęcił sporo uwagi W. Koziejowski, który przeprowadził wnikliwe obserwacje zewnętrznych partii budowli i jej detalu architektonicznego. Uznał on wieżę lubelską za przykład architektury romańskiej związanej z Europą Zachodnią. Pierwszorzędnymi cechami, które rzutować miały na określenie chronologii były: wątek ceglany, spiralna klatka schodowa oraz biforyjny otwór okienny na trzeciej kondygnacji. Według niego wieża powstała w jednej fazie budowlanej, z wykorzystaniem cegły i kamienia. Zbudowana miała być około połowy XIII wieku, a jej fundatorem mógł być Bolesław Wstydliwy. Koziejowski zwrócił także uwagę, że analogiami dla donżonu lubelskiego mogą być wieże ze środkowych Niemiec, np. Halle, Magdeburga czy Neuenbergu (W. Koziejowski 1975, s. 103-112; 1982, s. 51-103). W ślady Koziejowskiego poszła I. Kutyłowska, która za fundatora donżonu uznała Bolesława Wstydliwego, a samo jego wzniesienie miało być odpowiedzią na zagrożenie ze strony Tatarów i Rusinów (1987, s. 153-162; 2005, s. 155. Zob. także L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 278). Początkowo również A. Rozwałka (1994, s. 11-12; 1997, s. 67) sądził, że inicjatorem budowy wieży był Bolesław Wstydliwy, jednakże w późniejszych publikacjach zmienił swoje poglądy i uznał, że obiekt ten zbudował panujący od 1231 do 1238 w Małopolsce Henryk Brodaty. Rozwałka w taki sposób argumentował swój wybór: *Trudno przypuszczać, aby małoletni Bolesław był fundatorem wieży lubelskiej, stało się to zapewne z inicjatywy jego opiekuna Brodatego, który doskonale wybrał miejsce obronnego przyczółka Małopolski nie tylko przeciw Mazowszu, ale i sprzymierzonej z nim Rusi Halicko-Włodzimierskiej*. Henryk budując wieżę w Lublinie wzorować się miał na swoim głównym zamku w Legnicy (A. Rozwałka 1997, s. 106-117). Argumentacja przedstawiona przez lubelskiego archeologa spotkała się jednak z krytyką ze strony L. Kajzera (2002, s. 296). Ostatnimi laty A. Rozwałka, opierając się na wynikach badań archeologicznych z lat 2006-2008, przedstawił nową hipotezę odnośnie chronologii i fundatora budowli. Z jego analizy wynika, że fundamenty wieży przecięły wczesnośredniowieczne poziomy, datowane na okres po 1231, a także na 2. połowę XIII wieku. Za pierwotny poziom użytkowy badacz ten uznał warstwy występujące na wysokości stropu najniższej odsadzki. Nad pierwszym poziomem użytkowania ujawniła się ponadto warstwa budowlana utworzona przez miał ceglany. W innym wykopie (nr 1) na tym samym poziomie wystąpiła warstwa zaprawy wapienno-piaskowej, wśród której odkryto fragmenty naczyń późnośredniowiecznych. Analizując układy stratygraficzne A. Rozwałka (2013, s. 217-230; 2018, s. 226-233) uznał, że wieża powstała w początku XIV wieku z inicjatywy Wacława II czeskiego[3]. Natomiast w połowie XIV wieku została nadbudowana cegłą przez Kazimierza Wielkiego. Do podobnych wniosków doszedł także M. Florek (2015, s. 26-30; 2017, s. 29-31), który także jest skłonny widzieć fundatora obiektu w Przemyślidzie. Na koniec XIII wieku budowlę tę datuje także J. Łoziński (1985, s. 423).

Zupełnie inną drogą poszła autorka studium historyczno-architektonicznego zamku lubelskiego J. Teodorowicz-Czerepińska, która przyjęła bez zastrzeżeń zapis Jana Długosza. Krakowski kanonik w swoich *Rocznikach* zapisał, że w 1244 roku książę ruski Daniel najechał i zdobył Lublin i całą ziemie lubelską, *ażeby jej zagarnięcie uczynić trwalszym dla siebie i swych potomków, buduje z podziwu godną szybkością w środku zamku okrągłą wieżę z wypalanych cegieł, z obejściem i blankami na szczycie* (DHn. ks. 7, s. 67). Badaczka, uznała, że materiał do budowy wieży pochodził z okolic Rejowca w pobliżu Chełma, głównej stolicy księstwa Daniela. Dowodzić to miało ruskiej proweniencji donżonu. Ponadto powołała się na ustalenia badaczy radzieckich, który kwalifikowali lubelską wieżę do obiektów zachodniowołyńskich, stawiając ją w jednym rzędzie np. z Kamieńcem Litewskim (J. Teodorowicz-Czerepińska 1995, s. 9-15). Zapiska J. Długosza wzbudziła już wiele kontrowersji w literaturze, historycy podkreślają jednak, że nie można jej wiązać z Lublinem, bowiem żadne ruskie źródło nie potwierdza takich informacji. Także polskie roczniki nie podają takiej informacji. Historycy na podstawie analizy źródeł oraz kontekstu historycznego uznali, że Daniel nie mógł zbudować wieży, bowiem panował nad Lublinem bardzo krótko (I. Kutyłowska 1987, s. 153-162; K. Myśliński 1966, s. 172-175; Z. Sułowski 1965, s. 37-38. Sprawę tę ostatnio ponownie omówił J. Chachaj, zob. 2019, s. 307-309; 2020, s. 21-36). Z Danielem halickim wieżę starała się połączyć także M. Brykowska (1999, s. 30), jednakże nie wykluczyła, że do jej budowy doszło na przełomie XIII i XIV stulecia, a jako analogie wymieniła Lipowiec i Rytro. J. Rozpędowski omawiając kwestie początków zamków w Polsce, bardzo dokładnie podał czas budowy donżonu lubelskiego, określając go na rok 1287 (J. Rozpędowski 1965, s. 160). Wynika z tego, że wieżę wzniesiono za czasów Leszka Czarnego. Warto zaznaczyć, że jest to pojedyncza opinia, a książę ten nie był brany ani wcześniej ani później pod uwagę, zdaniem autora rozprawy zresztą bardzo niesłusznie. Wiemy, że władca ten prowadził bardzo intensywną politykę wschodnią. Niemalże dwa miesiące od wstąpienia na tron krakowski, książę halicki Lew uderzył na ziemię krakowską i sandomierską i zażądał wydania mu niektórych grodów, w tym Lublina. Negatywna odpowiedź Leszka spowodowała, że na Małopolskę najechały wojska rusko-tatarsko-litewskie. Nowy książę krakowski zdołał odeprzeć najazd i zorganizował wyprawę odwetową, w trakcie której zdobyto i spalono Przeworsk gromadząc znaczne łupy. Był to oczywiście początek polityki ruskiej księcia, który w kolejnych latach bardzo aktywnie uczestniczył w działaniach na wschodzie (P. Żmudzki 2000, s. 285-309). Bazą wypadową i głównym punktem oparcia w polityce ruskiej był zapewne Lublin, największy ośrodek w regionie, stolica kasztelani i archidiakonatu. Możliwe zatem, że Leszek, znany skądinąd z licznych inwestycji fortyfikacyjnych (budowa umocnień wokół Krakowa, Sandomierza) wzniósł wieżę w Lublinie. P. Żmudzki uważa, że po odparciu najazdu litewsko-jaćwieskiego Leszek ufundował tam kościół parafialny, a niewykluczone, że także z inicjatywy tego władcy powstał lubelski klasztor dominikanów (P. Żmudzki 2000, s. 279, 300-301. Przyjmuje się, jednak że początki dominikanów w Lublinie są wcześniejsze niż czasy Leszka Czarnego). Na koniec należy jeszcze przywołać pojedynczą hipotezę S. Kurasia, który na podstawie wzmianki z 1436 roku stwierdził, że donżon zbudował Władysław Jagiełło (S. Kuraś 1986, s. 13-14). Podsumowaniem dotychczasowych ustaleń są dwie prace J. Chachaja (2019, s. 307-322; 2020) oraz popularnonaukowa synteza G. Jakimińskiej (2012).

Z powyższego zestawienia wynika, że źródła pisane nie dają nam jednoznacznej odpowiedzi, kto wzniósł wieżę zamkową w Lublinie. Znacznie więcej informacji dostarczyć

miały inne badania. Wywody W. Koziejowskiego i jego analiza architektoniczna została już przywołana wyżej. Pozostaje nam zatem omówić pozostałe próby wyjaśnienia chronologii tego założenia. Zacząć należy od przeprowadzonych w 1966 roku badań fundamentów, kiedy to stwierdzono, że nie stanowią one jednorodnego tworu. Warstwa dolna wzniesiona została z łamanego, miejscowego dzikiego kamienia (margle, zwane też gezami), układanego na sucho, przy użyciu zaprawy glinianej. Określona została przez badaczy jako „dziki mur", stanowiący konstrukcję wzmacniającą podłoże i stabilizującą właściwy fundament. Ten zbudowany był z łamanego, starannie obrobionego oraz układanego w poprzek piaskowca, łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Według autorów ekspertyzy użyty do budowy kamień pochodził z kamieniołomów z okolic Rejowca (R. Gwóźdź, S. Przesmycki 1966). Wyniki przeprowadzonych badań były podstawą dla J. Teodorowicz-Czerepińskiej, która uważała, że wieżę zbudował Daniel halicki. Nowych danych odnośnie chronologii wieży dostarczyły badania archeologiczne przeprowadzone w latach 2006-2008, kiedy to wykopach w sąsiedztwie budowli odkryto pozostałości zabudowań pochodzących z XI-XIII wieku oraz nawierzchnię drogi. W 2008 roku otworzono, po raz pierwszy, kilka wykopów przylegających bezpośrednio do ścian donżonu. Z przeprowadzonych badań wynika, że wieża posadowiona została w warstwie macierzystego lessu (wcześniej sądzono że wkopana była w warstwę nasypową), na nierównym terenie, który nie został wyrównany za pomocą zniwelowania i skucia skały. Wyróżniono ponadto trzy warstwy fundamentu, najniższą stanowiła partia kamienna opisana jako „dziki mur" w 1966 roku. Badacze uznali ten element za zasadniczy fundament, zbudowany z nieregularnie ciosanego wapienia o różnych rozmiarach i formie. Jedyną różnicą było stwierdzenie wystąpienia obok zaprawy glinianej, wapienno-piaskowej. Dopatrzono się, że część ta w wielu miejscach jest uszkodzona i kilkakrotnie była naprawiana. Kolejna partia (określona jako mur 1b) uznana została za górną część fundamentu, która wykonana została o wiele bardziej starannie niż poprzednia. Trzecią, ostatnią partią był mur z wapienia, dobrze obrobionego i dopasowanego do lica, łączony zaprawą wapienno-piaskową. E. Mitrus i M. Matyaszewski (2008, s. 93-94) uznali ten element za pierwotne przyziemie wieży.

Badacze uznali, że donżon wzniesiony został w trakcie jednej akcji budowlanej, ale w dwóch różniących się od siebie wkopach fundamentowych (najniższa została wkopana w dół wąskoprzestrzenny, natomiast górna, oparta już o dolną część muru, we szerokoprzestrzennym). Niestety przeprowadzone badania nie dostarczyły żadnych datujących materiałów, same nawarstwienia były natomiast mocno zniszczone i przemieszane. Tylko w jednym z wykopów udało się odsłonić czytelny układ stratygraficzny, z którego wynika, że fundamenty donżonu przecięły warstwy datowane materiałem na XI-XIII wiek. Na tej podstawie autorzy wykopalisk uznali, że wieżę zbudowano w końcu XIII lub na początku XIV stulecia. Jako potwierdzenie swoich ustaleń zaprezentowali wyniki badań dendrochronologicznych, uzyskując daty mieszące się w przedziale lat 1200 – 1228. Przedstawili oni następujący zatem ciąg wydarzeń, najpierw w miejscu tym funkcjonowała droga biegnąca wzdłuż linii wałów, ułożona najwcześniej w 1228 roku, następnie na jej miejscu postawiono drewniane domostwa, a dopiero na nich wieżę cylindryczną. Badacze powstrzymali się od podania konkretnego fundatora donżonu, aczkolwiek zdecydowali się skreślić z listy potencjalnych kandydatów Bolesława Wstydliwego, a dodać Władysława Łokietka. Jako analogię dla Lublina podali wieżę w Kazimierzu Dolnym (E. Mitrus, M. Matyaszewski 2008, s. 80-100, 157-159). Ta ostatnia hipoteza wymaga szerszego komentarza, bowiem badacze

uznali, że również tamtą wieżę zbudował Władysław Łokietek. Wbrew sugestiom badaczy budowli tych nie można wiązać ze sobą. Jedyne podobieństwo sprowadza się do tego że są murowane i cylindryczne, różnią się natomiast techniką budowy, szczegółami wewnętrznymi oraz funkcją. Wieża w Kazimierzu Dolnym (nr kat. 15) zbudowana została w całości z kamienia wapiennego i posiada mniejszą średnicę (10 m). Odmienna jest także grubość murów, która w wieży z Kazimierza Dolnego zmniejsza się wraz z wysokością. Różne są także szczegóły wewnętrzne, z których najważniejszym jest brak w przypadku Kazimierza klatki schodowej w grubości murów.

Interpretację wyników badań wykopaliskowych prowadzonych przez E. Mitrusa i M. Matyaszewskiego, a także wnioski M. Florka i A. Rozwałki odnośnie wzniesienia wieży przez Wacława II skrytykował ostatnio J. Chachaj, który uznał, że nie mogą być one brane jako pewnik, ponieważ posiadają sporo luk i nieścisłości. Historyk znaczył, że wieża została zbudowana zapewne około II połowy XIII wieku, nie podał jednak konkretnego fundatora (J. Chachaj 2019, s. 307-322; 2020).

W 2019 roku przeprowadzono kolejne badania zamku lubelskiego mające związek z trwającymi tam remontami. Pracami objęto również, niebadaną wcześniej część terenu, przylegającą bezpośrednio do południowego lica donżonu, znajdującą się w pomieszczeniu nr 16. Stwierdzono, że warstwy datowane ceramiką na XI-XIII wiek tworzyły pierwotnie nasyp kopca, na którym zbudowano donżon, czym potwierdzono wcześniejsze przypuszczenia A. Rozwałki (2013, s. 226, ryc. 13). W ramach badań wykonano pięć odkrywek, których profile biegły prostopadle do ścian wieży, co umożliwiło zadokumentowanie relacji stratygraficznych. Z wstępnej dokumentacji wynika, że warstwy nasypowe przykrywały odsadzkę fundamentową wieży, przypuszczać zatem należy, że są od niej relatywnie młodsze (J. Tkaczyk 2019, s. 6-10). Na podstawie podanych informacji stwierdzić można, że mur zinterpretowany przez E. Mitrusa i M. Matyaszewskiego jako przyziemie wieży (1a), a nie wykluczone, że i mur zakwalifikowany jako górna część fundamentu (1b) stanowiły pierwotnie partię nadziemną, która w następnej kolejności – być może związanej z rozbudową lub nadbudową wieży – została nadsypana. Sugestie te zgłosił także J. Chachaj (2020, s. 97-111). Potwierdza to zresztą dokumentacja rysunkowa, gdzie wyraźnie widać podział muru na trzy części – zachowały się dwie odsadzki – których najniższa stanowi fundament, a dwie wyższe partie nadziemne. Partię fundamentową od partii nadziemnej oddziela odsadzka o szerokości 40 cm[4]. Lico muru w jego najniższej partii, jak wynika z dokumentacji fotograficznej, jest bardzo niestarannie wykonana. Odmienne wygląda sytuacja w części górnej, gdzie mamy do czynienia z warstwowo i systematycznie układanymi kamieniami. Warto nadmienić, iż w nawarstwieniach tych odkryto grot strzały, kabłączek skroniowy oraz fragment ostrogi z bodźcem kolcowym (J. Tkaczyk 2019, s. 9). Na pełne wyniki badań przyjdzie jeszcze poczekać, ale już teraz można stwierdzić, że mogą one być decydujące w kwestii ustalenia chronologii donżonu.

Równocześnie z pracami archeologicznym odkryte relikty murów oglądał historyk architektury. W opinii stwierdzono, że mur wieży poniżej odsadzki wykonany jest z kamienia wapiennego w kilku różnych technologiach, które oddzielają dwie odsadzki. Najniższa część, mieszcząca się pomiędzy stopą muru a odsadzką nr 1 zrobiona jest z kamienia wapiennego o różnej wielkości, pochodzącego ze złóż lokalnych, łączonego zaprawą ziemną (glinianą). Stwierdzono, że kamienie były układne lub wrzucane bezpośrednio do nieregularnego wkopu fundamentowego i następnie przekładane warstwą zaprawy glinianej, którą ubijano. Kolejna

partia, od odsadzki nr 1 do 2 posiada już starannie opracowane lico i wykonana jest z miejscowych kamieni wapiennych, łączonych zaprawą wapienną. Partia trzecia, powyżej odsadzki nr 2 również jest starannie układana i łączona zaprawą wapienną, jednakże użyte kamienie są większe i posiadają inny układ. W opinii podano, że jest to bliżej nieokreślony poziom użytkowy z okresu budowy wieży lub partii ściany (K. Janus 2019, s. 5-6 oraz załączone w dokumentacji materiały fotograficzne).

Kwestia powiązania wieży lubelskiej z Wacławem II jest niezwykle trudna, jednak z pewnością należy go brać pod uwagę, jako jednego z kandydatów, który mógł zbudować lub rozbudować tę budowlę. Więcej czynników zdaje się przemawiać za tą drugą opcją. Po pierwsze, jak wiemy ze źródeł Wacław II panował w Lublinie bardzo krótko, miasto to zostało zdobyte dopiero w 1302 roku przez oddziały krakowsko-sandomierskie (MPH II, s. 853), aczkolwiek zwrócić należy uwagę, że data ta bywa podważana przez historyków (J. Chachaj 2020, s. 80, przypis 2; K. Myśliński 1966, s. 182-183) którzy za bardziej autentyczny czas zdobycia miasta przyjmują rok 1306 (MPH s. n. t. XII, s. 59). Jeżeli przyjmie się tę drugą datę, wówczas czeskiego monarchę należałoby całkowicie wykluczyć. Z kolei w przypadku roku 1302 pod uwagę wziąć trzeba sytuację polityczną Przemyślidy, która z pewnością nie sprzyjała budowie wieży w Lublinie. Czeski król miał wówczas na głowie inne, ważniejsze sprawy na Węgrzech i w Czechach, zatem za rozbudowę wieży odpowiadaliby jego starostowie. Kolejnym argumentem przemawiającym za tym, iż to nie król czeski zbudował lubelski donżon, jest jego forma, nie posiadająca analogii na ziemiach polskich. Wieże przypisywane Przemyślidzie (np. Biecz, Rytro, Czchów, Kazimierz Dolny) są całkiem inne pod względem średnicy (ok. 10 m, największa w Czchowie ma 12,5 m), techniki wznoszenia (w całości kamienne) oraz nie posiadają detalu architektonicznego takiego jak lubelski donżon. Są to typowe stołpy, przystosowane do zadań obronnych i posiadające niewielkie możliwości mieszkalne. Najbliższymi analogiami dla donżonu lubelskiego będą przywoływane już przez Koziejowskiego (1982, s. 66) obiekty w Halle, Magdeburgu czy Neuenburgu, a także Altenburg (Hesja), Mildenstein w Leisnig, Wipprechtsburg w Groitsch i Stolpe a/d Oder (F. W. Krahe 2000, s. 64, 403, 589, 647). Ponadto wymienić można jeszcze analogie węgierskie w postaci arpadzkich zamków, z których dobrym przykładem będzie Spišski Hrad ze swoją wieżą cylindryczną (V. Olejník, M. Janovskà, M. Stejskal 2015, s. 55-67; M. Slivka 2002, s. 19) oraz morawskie, na przykład Břeclav (M. Plaček 2007, s. 132-133). Wszystkie wymienione zamki uzyskały cylindryczną wieżę w przedziale od 4 ćwierci XII do połowy XIII wieku. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że wieża lubelska oddziaływać mogła na niektóre zachodniowołyńskie obiekty, np. Kamieniec Litewski, Czartoryjsk (zob. I. Kutyłowska 1987, s. 157-162), sprawa ta wymaga jednak dalszych badań.

Zatem na chwilę obecną wydaje się, że Wacław II raczej nie mógł zbudować tej wieży, nie można jednakże wykluczyć, iż po 1302 roku kontynuowano wcześniej rozpoczęte prace.

10. ostatnia ćwierć XIII w. lub początek XIV w. – poł. XVII w.

11. Hunicz A., *Lublin-Zamek. Dokumentacja z badań archeologicznych przy północnej ścianie kaplicy zamkowej w miejscu projektowanego tarasu widokowego*, Lublin 1975, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; *idem, Lublin-Zamek. Nadzory archeologiczne nad wykopami związanymi z zabezpieczeniem fundamentów w części północnej*

zachodniego skrzydła (etap IIB), Lublin 2008, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Hunicz A., Augustynek T., *Lublin – zamek. Dokumentacja z badań archeologiczno-architektonicznych południowo-wschodniego skrzydła zamku*, Lublin 1971, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Janus K. *Opinia architektoniczna na temat murów odsłoniętych w trakcie prac remontowych i archeologicznych w skrzydle południowym budynku Muzeum Lubelskiego w Lublinie*, Lublin 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Majewski K., *Lublin. Donżon. Elaborat sprawozdawczy z prac budowlano-konserwatorskich za okres 1954-1968*, Lublin 1970, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Mitrus E., *Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na dziedzińcu zamku w Lublinie*, Lublin 2007, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Mitrus E., Matyaszewski M., *Dokumentacja z nadzoru archeologicznego i ratowniczych badań wykopaliskowych wykonywanych w związku z remontem zamku lubelskiego w latach 2006-2008*, Lublin 2008, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; *Orzeczenie geotechniczne dla fundamentów donżonu na zamku w Lublinie*, oprac. R. Gwóźdź, S. Przesmycki, Lublin 1966, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie; Teodorowicz-Czerepińska J., *Zamek Lubelski*, Lublin 1995, mps. archiwum Muzeum Narodowego w Lublinie; Tkaczyk J., *Wstępne sprawozdanie z pierwszego etapu badań archeologicznych w zakresie nadzorowanego remontu Zamku Lubelskiego, ul. Zamkowa 9 w Lublinie*, Lublin 2019, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Lublinie.

12. Buczkowa I., *Zamek w Lublinie*, Lublin 1983; Buczkowa I., Gąszczyk M., *Wieża zamkowa w Lublinie*, Lublin 1982; Chachaj J., *Lublin-miasto Rychezy. Lubelskie szkice historyczne XI-XIV wieku*, Lublin 2014; *idem*, *Czas podjęcia budowy wieży zamkowej w Lublinie w świetle najnowszych badań archeologicznych*, KHKM, R. 67, 2019, nr 3, s. 307-322; *idem*, *O początkach lubelskiej wieży zamkowej*, Lublin 2020; Dąbrowski M. J., Hunicz A., Kardasz M., *Badania archeologiczne i dendrochronologiczne prowadzone na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1973 r*, WA, t. 40, 1974, s. 27-36; Florek M., *Lublin między VIII a XIII wiekiem w świetle badań archeologicznych*, „Rocznik Lubelski", t. XLIII, 2017, s. 13-42; *idem*, *Zamek w Lublinie*, [w:] *Zamki Lubelszczyzny w źródłach archeologicznych*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2015, s. 17-38; *idem*, *Lublin – Wzgórze Zamkowe. Gród kasztelański*, [w:] *Grody Lubelszczyzny od XI do XIV wieku*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2019, s. 258-269; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 185-187; Hoczyk S., Ślusarski Z., *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie*, „Studia i Materiały Lubelskie", t. 5, 1971, s. 53-66; Hunicz A., *Wyniki badań na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w 1971 r.*, WA, t. 38, 1973, z. 3-4, s. 443-460; *idem*, *Lublin. Wzgórze zamkowe*, IA, t. 9, 1976, s. 290-291; Jakimińska G., *Donżon na zamku lubelskim*, Lublin 2012; Jakimińska G., Koziarska-Kowalik J., Nasalski Z., *Zamek Lubelski. Kaplica Trójcy Świętej*, Lublin 2008; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 278-281; Koziejowski W., *Romański charakter architektury wieży na zamku w Lublinie*, „Roczniki Humanistyczne", t. XXIII, 1975, z. 5, s. 103-112; *idem*, *Późnoromańskie formy stylowe w architekturze na Zamku Lubelskim*, „Studia i Materiały Lubelskie", R. 9, 1982, s. 51-103; Kuraś S., *Kiedy zbudowano okrągłą wieżę zamku lubelskiego*, [w:] *Problemy historii i archiwistyki*, red. T. Mencel, Lublin 1986, s. 13-14; Kutyłowska I., *Rozwój Lublina w VI-XIV wieku na tle*

urbanizacji międzyrzecza środkowej Wisły i Bugu, Lublin 1990; *eadem, Nowe spojrzenie na dzieje Zamku Lubelskiego w średniowieczu*, „Region Lubelski", t. 2, 1987, z. 4, s. 153-162; *eadem, Średniowieczne, wolno stojące murowane wieże na Lubelszczyźnie*, AHP, t. 15, 2005, z. 1, s. 149-160; Lasek P., *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa 1985, s .423; Myśliński K., *Najstarszy Lublin – proces tworzenia się średniowiecznego miasta*, „Rocznik Lubelski", t. IX, 1966, s. 145-188; Niedźwiadek R., *Lublin i inne grody z czasów plemiennych przy północnej krawędzi Wyżyny Lubelskiej*, [w:] *Grody z okresu plemiennego na Lubelszczyźnie*, red. E. Banasiewicz-Szykuła, Lublin 2018, s. 125-173; Rappoport P. A. *Vojennoje zodĕctwo zapadno-ruskich zemel X-XIV vv*., „*Materialy i Issledovanija po archeologii SSSR*, nr 140, 1967; Rozwałka A., *Rola Wzgórza Staromiejskiego w formowaniu się lubelskiego ośrodka miejskiego w średniowieczu*, „Archeologiczne Listy", nr 4(45), 1994, s. 1-12; *idem, Sieć osadnicza w archidiakonacie lubelskim w średniowieczu. Studium archeologiczno-historyczne*, Lublin 1999; *idem, Cylindryczna wieża na Wzgórzu Zamkowym w Lublinie w świetle źródeł archeologicznych i architektonicznych*, MiSROA, t. XXXVI, 2015, s. 217-230; *idem, Najstarsza architektura murowana w Lublinie. Wiele hipotez i długa droga do odkrycia prawdy*, [w:] *Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich*, t. IV, red. A. Buko, K. Kollinger, S. Jędrzejewska, Rzeszów 2018, s. 209-246; Rozwałka A., R. Niedźwiadek, M. Stasiak, *Lublin wczesnośredniowieczny*, Warszawa 2006; Stasiak-Cyran M., *Średniowieczne i nowożytne dzieje wzgórza zamkowego w Lublinie w świetle źródeł archeologicznych*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne, t. II, 2004, s. 281-292; Sułowski Z., *Przedlokacyjny Lublin w świetle źródeł pisanych*, [w:] *Dzieje Lublina. Próba syntezy*, t. I, red. J. Dobrzański, J. Kłoczowski, J. Mazurkiewicz, Lublin 1965, 30-42; Szczygieł R., *Wokół lokacji Lublina na prawie niemieckim*, [w:] *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologica et historia dedicata Joanni Gurba Octogesimo Anno Nascendi*, red. H. Taras, A. Zakościelna, Lublin 2009, s. 501-508; Zaniewski P., *Zamki Kazimierza Wielkiego*, Szczecin-Kraków 2012; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2017, s. 816-817.

13. W ostatnim czasie M. Florek (2015, s. 31-34; 2017, s. 31-33) wysunął przypuszczenie, że kaplicę św. Trójcy mógł zbudować Wacław II na przełomie XIII i XIV wieku. Wskazywać na to mają przede wszystkim archaiczność niektórych rozwiązań jej architektury, nie przystających do drugiej połowy XIV wieku oraz wyraźne analogie czeskie, zwłaszcza jeżeli idzie o formę sklepienia, niestety autor nie podaje żadnych konkretnych przykładów. Według Florka kaplicę zbudowano jeszcze w obrębie obwarowań drewniano-ziemnych, przy czym wieloboczne prezbiterium wysunięte było przed ich lico. Mury kamienne, wzniesione przez Kazimierza Wielkiego są obiektem młodszym, ponieważ w trakcie badań w latach 2006-2008 okazało się, że zostały one dostawione do świątyni (E. Mitrus, M. Matyaszewski 2008, s. 102-104). Tak przyjęta chronologia, wg. Florka wyjaśniałaby także kwestię świątyni zamkowej, której prebendarz wymieniony został w 1326 roku (MPV I, s. 171).

Niestety argumenty przyjęte przez M. Florka są zbyt słabe, aby uznać je za przekonywujące i połączyć budowę kaplicy z Wacławem II. Byłby to jedyny przykład takiej inwestycji wzniesionej przez Wacława na ziemiach polskich, w dodatku dziwne wydaję się, aby władca ten budował dwukondygnacyjną kaplicę akurat w odległym Lublinie, na rubieżach

swojego Królestwa, zamiast na przykład w Krakowie czy Poznaniu. W dodatku miasto to włączone zostało do państwa Wacława dopiero w 1302 roku, a więc czasu na budowę tak skomplikowanego obiektu było niewiele. Dodatkowo należy pamiętać, że czeski monarcha w Małopolsce wznosił głownie obiekty militarne.

Nie można również mówić o „archaiczności" architektury kaplicy w połowie i 2 połowie XIV wieku oraz jej nieprzystawaniu do tego czasu. Okres ten to czas najliczniejszego występowania tego typu budowli na obszarze Małopolski, Śląska i Czech. W połowie XIV wieku oraz w czasach późniejszych układ przestrzenny jaki reprezentuje kaplica lubelska, przeżywa największe natężenie występowania. Wśród kaplic zamkowych w Czechach najstarsza analogia pochodzi dopiero z pocz. XIV w. (Lipnice nad Sàzavou), następna, powstała około 1360 roku to Lomnice nad Lužnicí (na ten temat zob.: E. Małachowicz 1973; F. Zàruba 2014; 2015). Zdaniem autora rozprawy hipotezę tę należy zdecydowanie odrzucić i uznać za słuszne ustalenia M. Brykowskiej (1999, s. 25-50), która łączy budowę kaplicy z osobą Kazimierza Wielkiego.

[1] W tym miejscu koniecznie jednak nadmienić należy, iż A. Rozwałka w publikacji z 1999 roku, rekontrując dwu członowy gród, część właściwą umieszcza w partii wschodniej, a podgrodzie w zachodniej (R. Rozwałka 1999, s. 118, ryc. 45), natomiast w opublikowanej kilka lat później wespół z R. Niedźwiadkiem i M. Stasiakiem (2006, il. 28; zob. także A. Rozwałka 2018, s. 227, ryc. 11) monografii wczesnośredniowiecznego Lublina zamienia oba człony, tak, że gród właściwy znajduje się w części zachodniej, a przedbramie grodu we wschodniej. Uprzedzając fakty odnieść się w tym miejscu wypada do lokowania donżonu w tej drugiej rekonstrukcji z 2006 roku. Otóż pierwsza, murowana budowla na grodzie kasztelańskim przez wyżej wymienionych trzech badaczy ulokowana została poza głównym obwodem obronnym, tuż przy wjeździe do grodu właściwego. Badacze Ci piszą, że nie była związana z wałami wyznaczającymi obwód grodziska, dostępna była z nich za pomocą ruchomego, drewnianego pomostu (A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 170). Lokalizacja ta wydaje się mało prawdopodobna, biorąc pod uwagę zasady sztuki wojennej w średniowieczu, wieża wzniesiona powinna być w linii wałów lub bezpośrednio poza nimi. Analogi doszukiwać się można w licznych tego typu obiektach, gdzie w starszy obwód obronny wbudowywano nowoczesną kamienną wieżę. Zgodzić się natomiast wypada, że znajdowała się blisko bramy wjazdowej, jako najbardziej newralgicznego elementu założenia.

[2] A. Rozwałka (1999, s. 118-122, rys. 45-49) rekonstruuje wjazd do zamku w tym czasie od strony południowej, jednakże nie zostało to potwierdzone badaniami archeologicznymi. W nowszej publikacji badacz ten uważa, że pierwotnie brama znajdowała się po północnej stronie gdzie istniał niewielki wąwóz (A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 98, il. 28).

[3] Już w monografii wczesnośredniowiecznego Lublina A. Rozwałka zasugerował, że wieża lubelska mogła powstać na początku XIV wieku oraz że budowla ta nie jest jednorodna, a wzniesiona została w dwóch etapach (A. Rozwałka, R. Niedźwiadek, M. Stasiak 2006, s. 171).

[4] Autor rozprawy składa serdeczne podziękowania Panom R. Niedźwiadkowi oraz J. Tkaczykowi za możliwość zapoznania się z wynikami badań oraz dokumentacji z przeprowadzonych w 2019 roku badań.

Numer katalogu: 26

Gródek biskupów krakowskich w Muszynie

1. Muszyna, gm. *loco*, pow. nowosądecki

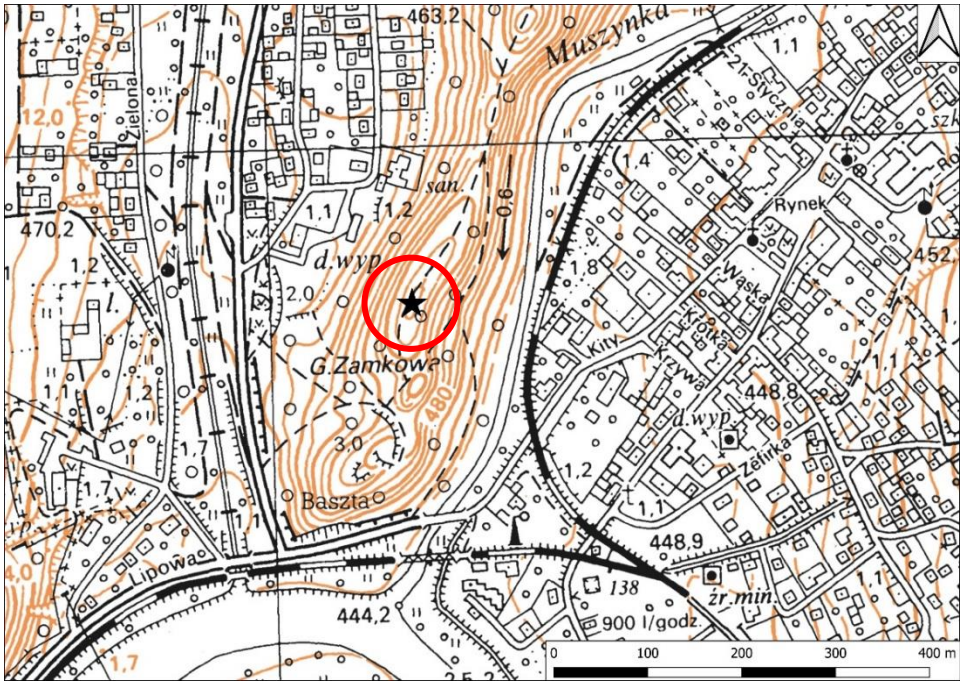
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gródek stożkowaty

3. 1288 – *Mussina* (KKK I, nr 89-90)

5. 1377 – *castrum nostrum regium, Mysina* (CDH IX, vol. 5, nr 97)[1]

5. Pozostałości terenowe gródka znajdują się na zachód od miasta, na wzgórzu zwanym Baszta lub Zamczysko, położonym w widłach Szczawnika i Muszynki. W głębi cypla na którym stoją ruiny zamku, wznosi się stożkowate wypiętrzenie o wymiarach 15 x 11 m.

6. Początki Muszyny nie zostały dotychczas wyjaśnione, mimo iż wielu badaczy próbowało zająć się tą problematyką. Sytuacja ta wynika zarówno z niedostatku źródeł pisanych lub też ich błędnej interpretacji oraz niewystarczającego stanu rozpoznania archeologicznego (osadnictwo na większą skalę pojawia się dopiero na przełomie XIII i XIV wieku). Pierwsza źródłowo potwierdzono wzmianka o Muszynie pochodzi z roku 1288[2]. Wówczas to doszło do ugody pomiędzy biskupem Pawłem z Przemankowa a komesem Mironiegiem i jego żoną Bogusławą, bratanicą scholastyka krakowskiego Wysza, który przed śmiercią przekazał biskupstwu krakowskiemu wsie Muszynę i Świniarsko[3]. W akcie tym potomkowie Wysza uznali to nadanie za prawomocne (KKK I, nr 89). Od tego momentu Muszyna weszła w skład dóbr biskupstwa krakowskiego. Niestety nie wiemy czy już wówczas istniał drewniano-ziemny gródek, aczkolwiek większość badaczy skłania się ku hipotezie, że jego fundatorem mógł być Wysz lub któryś z jego współrodowców (zob.: B. Guerquin 1974, s. 201; P. Kocańda 2018, s. 323; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314; S. Kołodziejski 1992, s. 13-14; 1996, s. 141-142; 2016, s. 813-814; K. Moskal 2011, 175-176; K. Przyboś 1996, s. 13. Zob. także: K. Fokt 2011, s. 6-8; S. Kołodziejski 1994, s. 165-166). Sugestie te częściowo potwierdzają wyniki badań archeologicznych, wskazujące, że do budowy założenia doszło w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku (M. Cabalska 1982, s. 279-289; M. Fraś 1966, s 449-454). O kolejnych dziejach Muszyny i gródka biskupiego wiemy niewiele. Ten drugi stanowił centrum

administracyjne klucza majątkowego, jednocześnie spełniał funkcje militarne zabezpieczając pogranicze polsko-węgierskie i pobliskie przełęcze Tylicką i Beskid (o czym niżej, patrz. punkt 9). W okresie rządów Jana Muskaty obiekt został rozbudowany i zmodernizowany. Niektórzy historycy przypuszczają również, że biskup, korzystając ze swoich uprawnień starościńskich, włączył do dóbr muszyńskich tereny dorzecza rzeki Białej, pomiędzy górą Chełm koło Grybowa a górą Lackową koło Przełęczy Beskid. Mógł także lokować Miastko nad Muszynką, które miało spełniać rolę miejscowości strażniczej nieopodal Przełęczy Tylickiej (zob. S. Miczulski 1995, s. 25-26; K. Przyboś 2008, s. 206; 2010, s. 69[4]). Po upadku Przemyślidów, być może już w 1304 lub w 1305 roku, albo lub też dopiero po buncie wójta Alberta w 1312 roku Władysław Łokietek odebrał Muskacie, Muszynę oraz tamtejszą warownię i włączył je w obręb domeny monarszej (zob.: S. Kołodziejski 1996, s. 141-142; K. Przyboś 1996, s. 13; 2010, s. 72; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 77). Niestety nie wiemy jakie były dalsze losy gródka, zapewne nadal stanowił centrum administracyjne pobliskich dóbr i zabezpieczał granicę węgierską. Z uwagi na niewystarczający stan badań niemożliwe jest stwierdzenie czy w jego obrębie prowadzono jakieś prace. W dokumencie lokacyjnym wsi Andrzejówka z 1352 roku wzmiankowany jest zamek bez nazwy (*ad castrum*), do którego sołtysi Maciej i Michał mają oddawać 2/3 kar sądowych (ZDM I, nr 67)[5]. W przeważającej części literatury wzmianka ta uchodzi za pierwszą informacje o muszyńskiej warowni, jednak z uwagi iż w akcie nie podano nazwy zamku, trudno ją zatem uznać za najstarszą potwierdzoną wiadomość o tym założeniu (por. SHGKr., cz. V, z. 1, s. 114-115). W tym miejscu warto zaznaczyć, iż na czasy Kazimierza Wielkiego przyjmuje się powstanie murowanego zamku w Muszynie (patrz punkt nr 13). W dniu 13 stycznia 1378 roku kapituła spiska przytoczyła dokument Ludwika, króla Węgier i Polski, z datą 11 czerwca 1377, w którym monarcha podaje do wiadomości, że nadał w wieczyste posiadanie Jakubowi ze Spisza, sędziemu królewskiemu zamek Muszyna przy granicy Polski z Węgrami, nad rzeką Poprad z murami i budynkami tego zamku oraz przynależnymi miejscami po wsiach (*castrum nostrum regium, Mysina vocatum, in confinibus regnorum nostrorum Hungariae et Polonie constitutum, penes fluuium Poprad habitum, cum totali municione et aedificiis ipsius castri*…, CDH IX, vol. 5, nr 97, 116). Wzmiankę odnoszącą się do 1377 roku uznać należy zatem za pierwszą źródłową informację o zamku muszyńskim, niestety trudno jednoznacznie stwierdzić czy chodzi o starszy drewniano-ziemny gródek, czy też o położony dalej na południe murowany zamek. Zwrot *municione* sugerować może na istnienie murowanego obwodu obronnego, co chyba pozwala się opowiedzieć za tą drugą możliwością. W 1391 roku Władysław Jagiełło i jego żona Jadwiga nadają biskupowi krakowskiemu Janowi Radlicy zamek muszyński wraz z leżącą obok niego miejscowością Powroźnik oraz przynależącymi wsiami (Miastko, Kąclowa, Staszkowa Wola [dziś Dubne], Krasną Jedl, Mikową [zanikła w XVI w., wchłonięta przez Muszynę], Długi Łęg, Andrzejówkę, Szczawnik, Łomnicę, Poruj i Florynkę), ponadto potwierdzają wszystkie prawa i przywileje wydane dla tychże dóbr przez poprzednich władców (KKK II, nr 379; SHGKr., cz. V, z. 1, s. 111.). Od tego momentu klucz muszyński na nowo trafił w ręce biskupów krakowskich. Jan Długosz podaje, że w 1410 roku pod Muszyną przemaszerowały dowodzone przez Ścibora ze Ściborzyc wojska węgierskie, które wcześniej złupiły Nowy i Stary Sącz (DHn., ks. 11, s. 193-194). Niestety nie wiemy czy warowania wówczas ucierpiała, niektórzy badacze jednak sądzą, że do tego doszło (zob. B. Chudzińska 2012, s. 18; K. Fokt 2011, s. 9; A. Ginter 2014, s. 8). Gródek drewniano-ziemny z pewnością wykorzystywany i zamieszkany był w XV wieku,

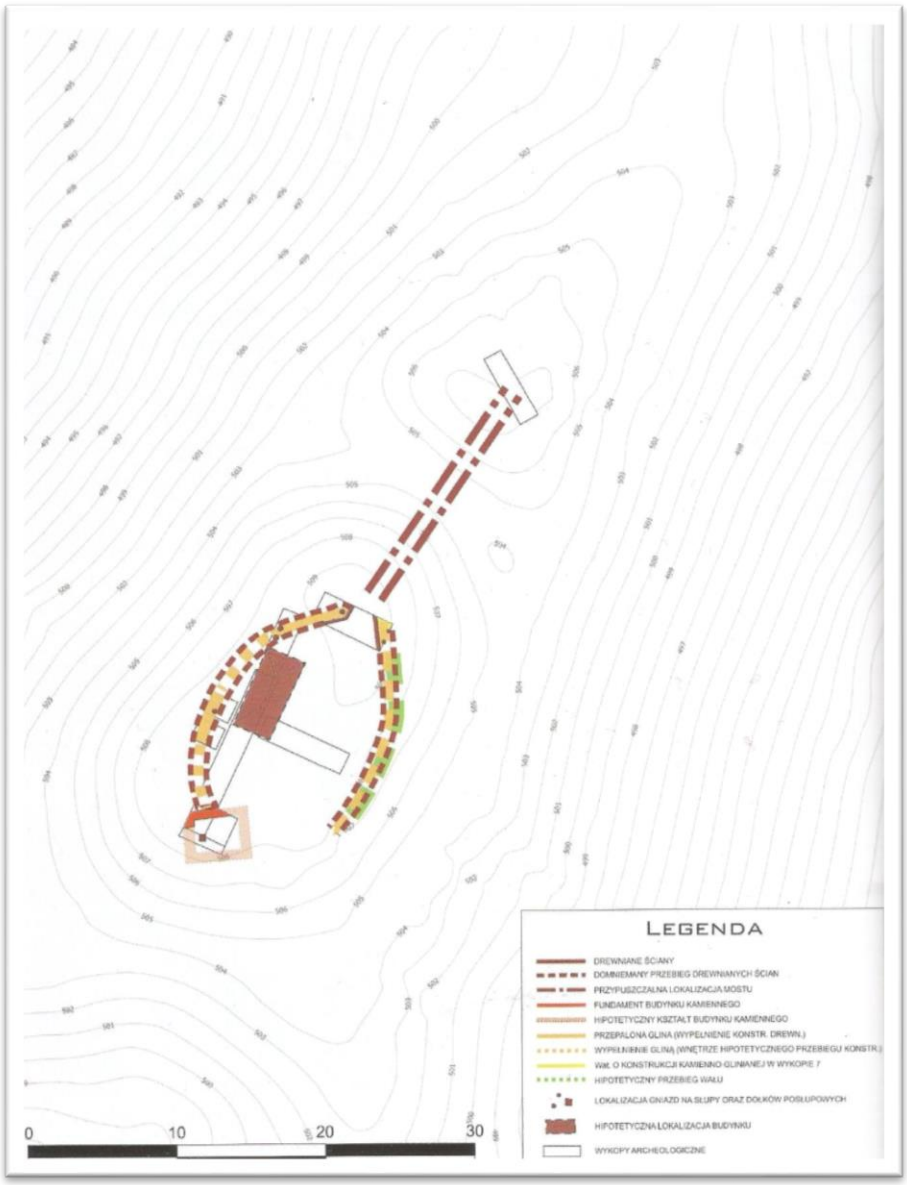
świadczą o tym odkryte w czasie badań archeologicznych monety, m. in. półgrosz Władysława Jagiełły bity w latach 1416-1422 i denary Władysława Pogrobowca, z czasów kiedy ten był pretendentem do tronu węgierskiego (ok. 1440-1446). Kres użytkowania gródka przyniósł najpewniej najazd węgierski z 1474 roku, w czasie którego warownia została zniszczona (K. Fokt 2011, s. 10; A. Ginter, M. Majorek 2019a, s. 109; S. Kołodziejski 1996, s. 141-142; 2016, s. 813-814; K. Przyboś 1996, s. 13; 2010, s. 72).

6.1. Scholastyk krakowski Wysz, któryś z jego współrodowców lub też biskupi krakowscy z końca XIII stulecia (Paweł z Przemankowa, Jan Muskata)

6.2. Prywatny (możnowładczy, do około 1288, następnie biskupi krakowscy, do około 1304-1305), monarszy (do 1391, potem znów biskupi krakowscy).

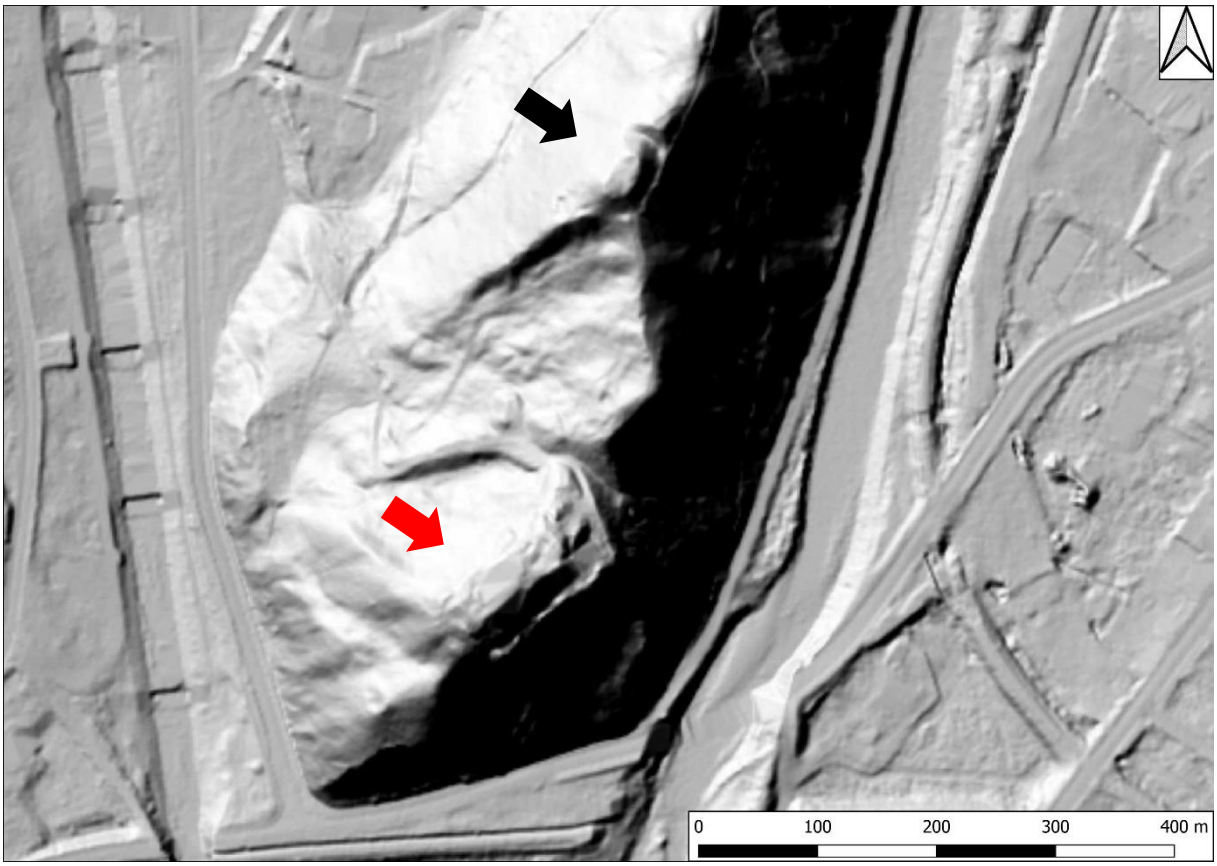
7. 1963 (archeologiczne, M. Fraś, A. Żaki); 1973-1974 (archeologiczne, M. Cabalska); 2018 (archeologiczne, A. Ginter)[6].

8. Drewniano-ziemny gródek (czarna strzałka, zob. ryc. 24) wzniesiono na wypiętrzeniu pasma górskiego, na szycie (636 m n.p.m.) zlokalizowanego między dopływami Popradu – Muszynką i Szczawnikiem, na południowy-zachód od rynku i około 200 m na północ od ruin zamku (czerwona strzałka, zob. ryc. 24). Szczyt wyniesienia jest niemal płaski i posiada wymiary 15 m po osi NS i 11 m na linii EW. Było to niewielkie założenie o elipsowatym lub kolistym kształcie i średnicy 30 m. W części zachodniej linię obronną tworzyła konstrukcja w postaci dwóch równolegle do siebie ustawionych drewnianych ścian, wypełnionych w środku gliną i kamieniami. Od wschodu istniał wał kamienno-ziemny, podwyższony konstrukcjami wykonanymi z gliny i drewna, analogicznymi być może do tych znajdujących się po przeciwnej stronie. W środkowej i północnej części majdanu znajdowało się wypłaszczenie, na którym istniał

Ryc. 24. Rekonstrukcja gródka biskupów krakowskich w Muszynie (wg. A. Gintera 2019)

budynek mieszkalny, wzniesiony jak przypuszcza A. Ginter w technice zrębowej (A. Ginter, M. Majorek 2019a, s. 102). Na relikty zabudowy mieszkalnej natrafiła także M. Cabalska (1982, s. 280-281), która rekonstruowała ją jako czworokątny obiekt o wymiarach 4 x 4 m, dwóch kondygnacjach (parter i piętro) w całości wykonany z drewna. Po południowej stronie wzniesiono, zapewne w czasach Jana Muskaty, prostokątną wieżę, zbudowaną z łamanego kamienia, łączonego gliną, której obwód wychodził poza lico wałów obronnych. Brama o szerokości około 140 cm usytuowana była w najbardziej na północ wysuniętej części wzgórza. Linię umocnień tworzyły trzy fosy. Pierwsza znajdowała się po południowej stronie kopca, jej relikty są obecnie bardzo słabo czytelne w terenie (została ona częściowo zniszczona w wyniku procesów erozyjnych). Lepiej wygląda sytuacja po drugiej stronie stożka, gdzie od strony północnej teren łagodnie się podnosi i rozszerza tworząc pochylnię, która mogła posłużyć za wjazd do obiektu. W celu zwiększenia walorów obronnych budowli wykonano szeroki i głęboki przekop w poprzek wspominanej wyżej pochylni, tworząc kolejną, drugą fosę, przez którą przerzucono następnie drewniany most. Pozostałości trzeciej fosy, znajdującej się jeszcze dalej na północ, są niestety bardzo słabo widoczne w terenie (A. Ginter, M. Majorek 2019a, s. 95-107).

Ryc. 25. Wzgórze zamkowe z pozostałościami gródka oraz murowanego zamku w Muszynie widoczne w obrazie skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2018)

9. Rola Jana Muskaty w przypadku rozbudowy gródka biskupiego w Muszynie zdaje się nie podlegać dyskusji. Większość specjalistów fakt ten uznaje niemalże za pewnik (zob.: M. Cabalska 1982, s. 280, 288; P. Kocańda 2018, s. 323; T. Pietras 2001, s. 64; 2002, s. 14-15; K. Przyboś 1996, s. 13; 2010, s. 72; M. Sobala 2016, s. 843). Niestety faza wiązana z rozbudową

warowni przez krakowskiego biskupa jest słabo uchwytna. M. Cabalska (1982, s. 280) wiązała z nim przebudowę starszego domu mieszkalnego, usytuowanego w środkowej części majdanu. W czasach biskupa budynek miał uzyskać formę kamienną. Przeprowadzone w 2018 roku badania niestety nie potwierdziły przypuszczeń badaczki, jednakże dostarczyły nowych dowodów umożliwiających wskazanie elementów wzniesionych w interesującym okresie. Chodzi mianowicie o odkryte w południowej części założenia warstwy składające się z łamanych kamieni, ułożonych bez porządku i niepowiązanych ze sobą, pod którymi znajdowała się skała macierzysta, posiadająca jednak wyraźne ślady obróbki, polegającej na wykuciu prostokątnego fundamentu o szerokości około 85 cm i dostawionego do łukowatego podkucia skały od strony zachodniej. Nawarstwienia te zostały zinterpretowane przez A. Gintera i M. Majorek (2019a, s. 104-105), jako pozostałości po kamiennym obiekcie, może wieży, wysuniętej przed linię umocnień od strony południowo-zachodniej. Wewnątrz budynku, obniżonym w stosunku do korony fundamentu o około 80 cm, odkryto prostokątne w przekroju gniazdo na słup. Niestety niewielki zakres prowadzonych w tym rejonie prac uniemożliwił pełne odczytanie układu przestrzennego i funkcji odkrytej budowli. Wydaje się bardzo prawdopodobne, że to właśnie ten budynek wiązać należy z działalnością Jana Muskaty, który poprzez jego budowę wzmacniał obronę gródka, podnosząc jednocześnie jego walory rezydencjonalne (por. M. Cabalska 1982, s. 288). Być może biskup zlecił również prace przy umocnieniach ziemnych warowni, które posiadają pewne ślady dwufazowości. Po zachodniej stronie linia umocnień składała się z dwóch równolegle do siebie ustawionych drewnianych ścian, wypełnionych w środku gliną i kamieniami, natomiast po wschodniej odkryto ślady wału kamienno-ziemnego, wzmocnionego elementami z gliny i drewna (palisada?, zob. A. Ginter, M. Majorek 2019a, s. 100, 107-108. Zob. ryć 23). Tak uformowana warownia stanowiłaby analogiczne założenie dla obiektów w Kurowie (nr kat. 23), Piekarach (nr kat. 34) czy też Pełczyskach (nr kat. 33).

Interesująco przedstawiają się przyczyny jakimi kierował się Muskata rozbudowując muszyńską rezydencję. Celem modernizacji była, jak uważa autor rozprawy, nie tylko chęć wzmocnienia czy unowocześnienia warowni, ale przede wszystkim zabezpieczenie granicy od strony Węgier i Przełęczy Tylickiej, skąd mógł nadejść ewentualny atak ze strony sojuszników Łokietka. Ponadto zamek spełniał także zadania administracyjne dla tutejszego klucza majątkowego biskupa, aczkolwiek należy podkreślić, iż w tym czasie posiadłości biskupie na tym terenie ograniczały się tylko do Muszyny (zob. H. Stamirski 1965, s. 25-34). Z tego też powodu warownię traktować należy bardziej jako centrum kolonizacyjne, w oparciu o które większe osadnictwo dopiero miało się rozwijać. Zwrócić należy również uwagę na konflikt pomiędzy włodarzami diecezji krakowskiej, a biskupstwem spiskim o patronat nad trzema miejscowościami, Gniazdami, Lubowlą i Podolińcem, którego początki sięgają pierwszej połowy XIII wieku. W 1298 roku (dn. 28 marca) na prośbę Jana Muskaty, Bazyli, jerozolimski biskup Ormian, a także inni biskupi przebywający wówczas w Rzymie udzielili 40 dni odpustu wiernym, którzy wesprą budowę kościoła Panny Marii w Podolińcu, w diecezji krakowskiej (CDH VI, vol. 2, s. 172-174). Akt ten stał się przyczyną konfliktu Muskaty z biskupem spiskim Jakubem, który skarżył się do króla węgierskiego Andrzeja III, aby ten wziął go w opiekę. Można zatem przypuszczać, że gródek w Muszynie był dla Jana Muskaty zbrojnym oparciem w tej wojnie, umożliwiając mu jednocześnie kontrolę nad terenami (zasugerował to już T. Pietras 2001, s. 64). Jurysdykcję tę biskupi krakowscy utracili, jak przypuszcza S. Sroka (1995,

s. 17-20) po wygnaniu Jana Muskaty przez Łokietka z Krakowa, a więc po 1306 roku, aczkolwiek konflikt ciągnął się jeszcze w czasach biskupa Nankera (zob. także T. Modelski 1928, s. 27- i nast.; T. Pietras 2001, s. 125). W kontekście węgierskiej polityki Jan Muskaty koniecznie trzeba omówić również dokument z 1301 roku, w którym król węgierski Władysław V (Wacław III), nadaje biskupowi w zamian za zasługi poczynione na Węgrzech zamek Pławiec wraz z okolicą (KKK I, nr 105; RDE I, nr 31). Do nadania zamku jednak nie doszło, bowiem przez cały ten okres znajdował się on w posiadaniu węgierskim. Badania historyków polskich i słowackich wykazały, że akt ten sporządzony został na polecenie samego Muskaty, przez któregoś z jego notariuszy (J. Beňko 1981, s. 82-93; S. Sroka 1995, s. 20-28). Po opanowaniu tronu węgierskiego przez Wacława III, biskup podsunął mu dokument do zatwierdzenia, w którym sam sugerował nadanie Pławca i okolic. Ośrodek ten sąsiadował bowiem od północy z muszyńskimi dobrami biskupstwa krakowskiego, od zachodu zaś ze spornymi osadami Lubowlą i Podolińcem, o które toczył się spór z biskupstwem spiskim. Nadanie to mogło nie tylko powiększyć i zaokrąglić dobra biskupie w tym rejonie, poprzez połączenie ich z kluczem muszyńskim, ale także wzmacniało pozycję Muskaty w zatargu o jurysdykcję kościelną nad tymi obszarami. Wreszcie obszary te mogły stać się zalążkiem tworzonego przez Muskatę władztwa terytorialnego (S. Gawlas 1997, s. 399-400). Gródek w Muszynie był natomiast jednym z pierwszych punktów do realizacji przedsięwzięcia, w oparciu o który Muskata mógł w razie problemów zbrojnie zająć Pławiec (odległość w linii prostej pomiędzy oboma miejscowościami wynosi około 18 km).

Gródek Jana Muskaty został zapewne zdobyty w trakcie najazdu wojsk Władysława Łokietka w 1304 roku, które przekroczyły granice ziemi krakowskiej właśnie w rejonie Muszyny i następnie dolinami Popradu i Dunajca ruszyły w kierunku ziemi sandomierskiej, o czym informują nas źródła pisane (MPH III, s. 188, 189; MPH II, s. 879. Zob. także: J. Dąbrowski 1916, s. 300-311; E. Długopolski 2009, s. 73). Łokietek nie mógł pozwolić sobie na pozostawienie na tyłach silnego punktu oporu w postaci zameczku obsadzonego załogą zbrojną Muskaty, która, na wypadek niepowodzenia ofensywy odcięłaby mu drogę powrotną, toteż zdobycie i obsadzenie lub zniszczenie warowni wydaje się czynem logicznym. Podobny ciąg wydarzeń rekonstruuje T. Pietras (2002, s. 15), uważający, że po zdobyciu w 1304 roku zamku w Muszynie, książę kujawski nie zwrócił go już biskupowi, mimo późniejszych obietnic. Nie można jednak wykluczyć, innych możliwych dat utraty Muszyny przez Jana Muskatę, np. w 1306, 1307 lub też nawet w 1311 roku.

Na koniec należy dodać, iż autor najnowszych badań archeologicznych na gródku w Muszynie, A. Ginter (2019, s. 198) całkowicie wykluczył możliwość budowy obiektu przez Jana Muskatę, argumentując to brakiem zabytków starszych niż wiek XIV. Fundatorem założenia miał być Kazimierz Wielki. Sprawa ta wymaga szerszego komentarza, ponieważ autor rozprawy nie zgadza się z punktem widzenia łódzkiego badacza. Przede wszystkim wydaje się nieco dziwne, że ostatni z koronowanych Piastów, któremu *Kronika katedralna krakowska* i Jan Długosz przypisują kilkadziesiąt zamków i który dowodnie budował niemal wyłącznie murowane założenia, akurat w Muszynie wzniósłby archaiczny, niewielki obiekt w typie zbliżonym do gródków stożkowatych, podczas gdy w nieodległych Rytrze, Czorsztynie czy Nowym Sączu istniały już kamienne zamki (w których Kazimierz prowadził niewątpliwie szeroko zakrojone prace). Po drugie brak zabytków wcześniejszych niż wiek XIV, nie wyklucza starszej chronologii założenia. Ich nieobecność może być po prostu przypadkowa – autor badań,

zwyczajnie ich nie odkrył. Zabytki tego typu odkryła natomiast M. Cabalska (1982, s. 275-289). Pozyskany przez nią materiał ceramiczny śmiało można odnosić zarówno do przełomu XIII i XIV wieku, jak i 1. połowy XIV stulecia. Zatem, negując hipotezę A. Gintera, kwestia udziału Jana Muskaty w rozbudowie gródka w Muszynie wydaje się pewna.

10. koniec XIII w. – II poł. XV wieku (do 1474 r.)

11. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie (Muszyna – kartoteka miejscowości, niepublikowane materiały G. Leńczyka); Instytut Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie (dokumentacja z badań A. Żakiego); Dział Archeologiczny na Zamku Królewskim w Krakowie (dokumentacja z badań A. Żakiego); Fokt G., *Gródek-zamek-dwór. Zespół rezydencjonalno-obronny biskupów krakowskich w Muszynie*, Muszyna 2011, mps. archiwum Muzeum Regionalnego w Muszynie.

12. Cabalska M., *Muszyna, pow. Nowy Sącz*, IA, t. 8, 1975, s. 184-185; *eadem*, *Muszyna district of Nowy Sącz (medieval settlements)*, „Recherches Archeologiques de 1974", 1976, s. 58-64; *eadem*, *Zespół osadniczy w Muszynie, woj. Nowy Sącz. Gródek*, RS, t. XVII, 1982, s. 275-289; Cabalska M., Lelek R., *Muszyna, pow. Nowy Sącz*, IA, t. 7, 1974, s. 259-260; Chudzińska B., *Życie codzienne na zamku w Muszynie*, Muszyna 2012; Fraś M., *Wykopaliska w Muszynie*, „Wierchy", R. 33, 1964, s. 208-209; *idem, Wstępne badania archeologiczne na zamku w Muszynie*, RS, t. VII, 1966, s. 449-454; Ginter A., Majorek M., *Zamek i gród. Stan badań archeologicznych*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 69-83; *eidem*, *Grodzisko. Badania archeologiczne w Muszynie*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 93-109; *eidem, (Nie)zwykli świadkowie życia na grodzie. O zabytkach wyjątkowych*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 110-122; *eidem*, *O pieniądzu. Numizmaty z muszyńskiego grodziska*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i kulturę polsko-słowackiego pogranicza*, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 131-142; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 201; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 313-314; Kocańda P., *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 319-336; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. XX, 1992, s. 12-14; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994; *idem, Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich,* TK, t. III, s. 135-149; *idem, Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 17–22; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-925; Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV w.*, Kraków 1929; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Nabiałek K., *Muszyna – zamek* [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 103-117; Pietras T., *Biskup krakowski Jan Muskata a dzieje Muszyny*, „Almanach Muszyny", 2002, s. 12-18; Pietrzak J. *Średniowiecze. Początki*, [w:] *Muszyna-Pławiec. Odkrywamy zapomnianą historię i*

kulturę polsko-słowackiego pogranicza, red. J. Ginter, A. Ginter, Muszyna 2019, s. 11-20; Przyboś K., *Zamek w Muszynie*, „Almanach Muszyny", 1996, s. 12-16; *ibidem, Zamek w Muszynie*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna 2010, s. 67-74.

13. W literaturze przedmiotu zgodnie przyjmuje się, że murowany zamek w Muszynie zbudował w 1. połowie XIV wieku Kazimierz Wielki (zob. m. in. B. Chudzińska 2010, s. 76; 2012, s. 18; K. Fokt 2011, s. 4-5; K. Moskal 2011, s. 176-177; K. Przyboś 2010, s. 72). Niestety warowni tej nie wymienia ani autor *Kroniki katedralnej krakowskiej* ani Jan Długosz, również badania archeologiczne nie dostarczyły żadnych dowodów na istnienie murowanego założenia w XIV wieku. Andrzej Żaki datował początki zamku na przełom XIII i XIV wieku, podobną chronologię posiadać miał gródek, pełniący rolę strażnicy (M. Fraś 1966, s. 449-454). Zupełne inne wnioski wyciągnęła M. Cabalska, według której do budowy murowanego zamku doszło na przełomie XV i XVI wieku, już po najeździe węgierskim. Rekonstruowała ona zamek jako regularne, prostokątne założenie, przedzielone murem na dwie części. Północno-wschodnia część zajęta miała być przez czworoboczną wieżę mieszkalną, natomiast w partii południowo-zachodniej znajdował się budynek mieszkalny. Do północnego muru dobudowane były drewniane budynki gospodarcze (M. Cabalska 1987, s. 5-19; por. L. Kajzer, S. Kołodziejski, S. Salm 2010, s. 314; S. Kołodziejski 1994, s. 165-166; 1996, s. 142; 2016, s. 814-816). Wieloletnie badania archeologiczne prowadzone przez B. Chudzińską w latach 1996-1998 i 2007-2010 nie wniosły żadnych konkretnych informacji odnośnie genezy założenia, wręcz przeciwnie zgromadzony zbiór zabytków wskazuje raczej, że do budowy przystąpiono w XV w. Pomimo tego badaczka skłonna była wiązać budowę zamku z Kazimierzem Wielkim. Najstarszym elementem była czworokątna wieża umieszczona w narożniku południowo-wschodnim, którą otaczały mury obronne na rzucie trapezu (ok. 60 x 30 x 15 m). Nowych danych odnośnie przemian zamku w Muszynie dostarczyły prace wykopaliskowe A. Gintera realizowane w 2018 roku. Na ich podstawie łódzki archeolog stwierdził, ze do budowy kamiennego zamku doszło dopiero po 1391 roku, a wiec po powrocie klucza muszyńskiego do rąk biskupów krakowskich. Inicjatorem rozpoczętych prac mógł być Jan Radlica lub Zbigniew Oleśnicki (A. Ginter 2018, s. 26-26; 2019, s. 175-197). Jednocześnie autor badań zaznacza, iż w trakcie badań odnaleziono monetę datowaną na lata 1342-1382, co pośrednio może wskazywać, iż teren zamku był w tym czasie zasiedlany. Zabytek ten jednak odkryty został w warstwach niwelacyjnych, co znacznie obniża jej wartość jako datownika (A. Ginter 2018, s.25). Pewnych wskazówek odnośnie do genezy zamku dostarczyć mogą źródła pisane. O ile jednak dokument z 1352 roku (ZDM I, nr 67), który wymienia nienazwane *castrum* nie może być brany pod uwagę, odnosić się bowiem może zarówno do zamku kamiennego, jak i obiektu drewniano-ziemnego (por. A, Ginter 2019, s. 178), to jednak akt Ludwika Węgierskiego z 1377 roku pozwala na wysunięcie pewnych przypuszczeń. Król Polski i Węgier, Ludwik nadaje wówczas Jakubowi ze Spisza w posiadanie zamek Muszyna, leżący przy granicy Polski z Węgrami nad rzeką Poprad (CHD IX, vol. 5, nr 97). Występujący w tym dokumencie zwrot *municione* rozumieć chyba należy jako mury kamienne (zob. J. Sondel 2003), co może sugerować istnienia murowanego założenia. Akt ten byłby zatem dowodem, iż murowany zamek w Muszynie mógł zostać wzniesiony przynajmniej w czasach Ludwika węgierskiego. Kwestie tę jednak mogą wyjaśnić kolejne badania archeologiczne i studia historyczne. Warto

jednak zaznaczyć, iż zamek w Muszynie co najmniej dwa razy był niszczony. W 1455 zdarzyła się wielka katastrofa budowalna, w której zawaliła się część murów. Natomiast w 1474 roku zamek zdobyła i spaliła armia węgierska. W skutek tych zdarzeń przystępowano do odbudowy założenia i zapewne częściowego niwelowania wzgórza, co mogło spowodować zupełne zatarcie starszych struktur (K. Fokt 2011, s. 12-18; A. Ginter 2019, s. 194; A. Ginter, M. Majorek 2019, s. 78-81; S. Kołodziejski 2016, s. 815-816). Dowodem na to może być fakt wystąpienia wspomnianego wyżej denara węgierskiego z lat 1342-1382, właśnie w tego rodzaju nawarstwieniach (A. Ginter 2019, s. 192; A. Ginter, M. Majorek 2019, s. 75).

[1] Wzmianka ta odnosi się raczej do zamku murowanego, aczkolwiek kwestia ta nie została rozpoznana.

[2] Do niedawna uważano, że najstarsza informacja o tej osadzie pochodzi z 1209 roku. Podstawą tych przypuszczeń były dwa węgierskie dokumenty. Pierwszy wystawiony przez króla węgierskiego Andrzeja II dla proboszcza kapituły spiskiej Adolfa z Merano, na mocy którego ten drugi otrzymał pewne nadania nad Popradem. Wśród wymienionych na dokumencie świadków był *Poth palatinus et Musuniensis comes*. Drugi dokument w którym przełożony cześnik królowej Dymitr z Raszy otrzymał od tegoż króla cło w miejscowości Újfalu (dziś Pečovská Nová Ves, Słowacja) w komitacie Szarysz z przeznaczeniem na naprawę zamku Ujvar (Liptovský Hrádok) w tymże komitacie *in finibus Polonorum*. Król nakazał jednocześnie, aby kupcy nie omijali tego cła, jeśli będą wozić towary przez terytorium *a prefata Vjfalu incipiendo usque ad flavium Poprad versus Muschnia*. Wśród świadków tego dokumentów również widnieje wspomniany wcześniej *Poth* (CDH III, vol. 1, s. 76-81; CDS 1, nr 154, 156). Za pierwszą wzmiankę o Muszynie uznali datę tę między innymi E. Janota (1864, s. 141), S. Zachorowski (1909, s. 206), W. Bebynek (1914, s. 54-55), H. Stamirski (1968, s. 6), natomiast z nowszej literatury F. Kmietowic (1995, s. 7-8, 12), F. Kiryk (1985, s. 135) i S. Kołodziejski (1992, s. 13-14; 1994, s. 165-166). Dwaj ostatni w późniejszych publikacjach albo pomijali ten dokument, albo prostowali swoją wcześniejszą pomyłkę. W świetle aktualnych badań stwierdzić należy, że data 1209 nie może być odnoszona do Muszyny, bowiem w nowszych wydaniach źródeł słowackich stwierdzono, że chodzi nie o miasto na Sądecczyźnie, a o węgierskie Mosony (na południe od Bratysławy) zaś Pot to komes bratysławski (zob. S. Pietrzak 1996, s. 85-87; K. Przyboś 2007, s. 86-95; 2008, s. 201-207, por. także. SHGKr., cz. V, z. 1, s. 100).

[3] Scholastyk krakowski Wysz z Niegowić, według M. Barańskiego (1992, s. 41) był synem Budziwoja, wzmiankowanego w 1235 (KDM I, nr 18). W źródłach pisanych pojawia się w okresie pomiędzy 1269 a 1279. Był kanonikiem krakowskim, następnie od około 1269 r. kantorem, wreszcie przed 1277 r. scholastykiem w krakowskiej kapitule. Przypisuje się mu redakcję *Rocznika kapituły krakowskiej* oraz autorstwo Prologu tam zawartego. Prócz wspomnianych Świniarska i Muszyny posiadał dobra w okolicach Bochni, Szczyrzyca i Strzeszyc (J. Kurtyka 1990, s. 48-49; S. Wróblewski 2016, s. 65-66). Nie wiemy w jaki sposób i kiedy dokładnie scholastyk wszedł w posiadanie Muszyny i Świniarska. M. Barański (1992, s. 42) uważał, że otrzymał on je stosunkowo niedawno, natomiast A. Rutkowska-Płachcińska (1961, s. 28) twierdziła, że obie wsie należały już do jego przodków.

[4] Niestety zarówno K. Przyboś jak i S. Miczulski nie podają źródła z jakiego korzystali, stąd do hipotez tych należy podchodzić ostrożnie, szczególnie w przypadku lokacji Miastka, na gruntach którego w początkach XVII wieku powstał Tylicz, a co do której w historiografii od wielu lat trwa dyskusja. Na temat lokacji Miastka zob.: F. Kiryk 1985, s. 130-131; 1987, s. 7-34; 2013, s. 53-58; B. Krasnowolski 2004, cz. II, s. 124-128; SHGKr. cz. IV, z. 2, s. 287-291.

[5] W przeważającej części literatury wzmianka z 1352 roku uchodzi za pierwszą informację o zamku w Muszynie, jednak z uwagi iż w dokumencie nie podano nazwy warowni, trudno uznać ją za najstarszą źródłowo potwierdzoną wiadomość o założeniu (por. SHGKr., cz. V, z. 1, s. 114-115)

[6] Wykaz ten nie obejmuje badań archeologicznych i architektonicznych prowadzonych na zamku murowanym. Ten badany był w 1963 r. przez A. Żakiego, od 1973 do 1974 przez M. Cabalską, w 1991 r. przez A. Szybowicza, od 1996 do 1998 przez B. Chudzińską i B. Szybowicz. Następnie w 2007 roku badania architektoniczne realizowali A i M. Filipowiczowie, od 2007 do 2010 roku pracami archeologicznymi kierowała B. Chudzińska, natomiast w 2011 roku W. Dudak. W 2013 roku prace archeologiczne prowadzili tam J. Pietrzak i A. Ginter.

Numer katalogu: 27

Zamek w Myślenicach

1. Myślenice, gm. *loco*, pow. myślenicki

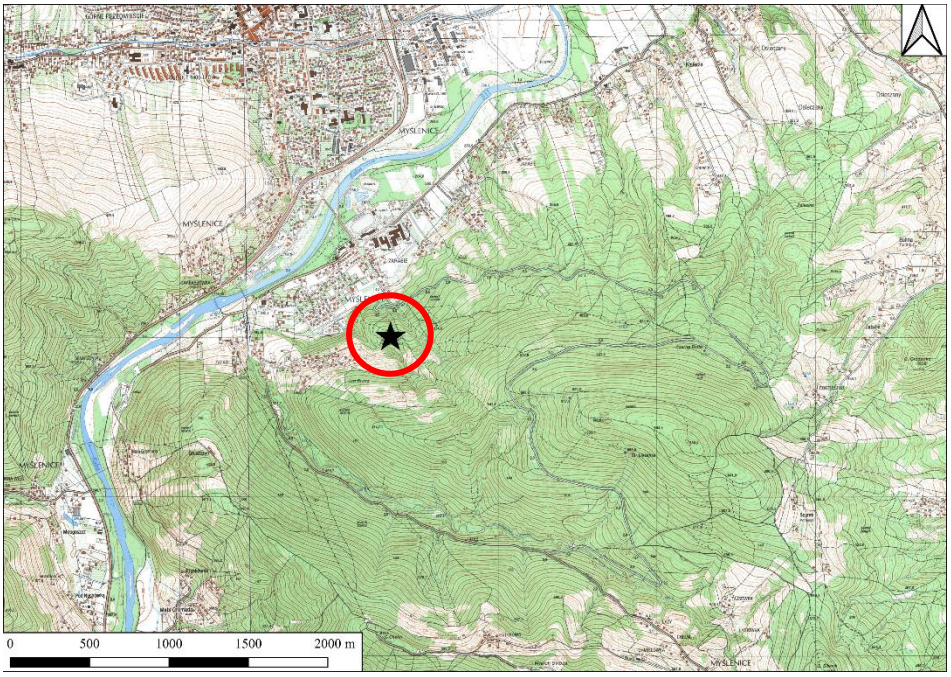
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny.

3. 1253-1258 – *ad custodiam brone Mislimich* (KDTyn. nr 19)

4. 1342 - *castrum Mislenicze* (KDM III, nr 671)

5. Nikłe pozostałości warowni, w postaci porozbijanych fragmentów wieży cylindrycznej, położone są na cyplu wzgórza Uklejna (677 m n. p. m.), na prawym brzegu Raby.

6. Początki Myślenic sięgają połowy XIII wieku, z nimi bowiem należy powiązać wzmiankę datowaną na lata 1253-1258, w których wymienione są wsie przynależne do brony myślenickiej. W dokumencie wystawionym przez Bolesława Wstydliwego, który rozsądza spór pomiędzy wsią klasztoru tynieckiego Radziszowem, a Kurozwękami, należącymi do kasztelana krakowskiego pojawia się zapis - *ad custodiam brone Miślimich pertinentium limites* (KTyn, nr 19; SHGKr., cz. V, z. 1, s. 162, 165; F. Kiryk 1970, s. 45). Na podstawie powyższego dokumentu wiemy, że ówczesne Myślenice wraz z 8 wsiami oraz tamtejszą broną stanowiły własność kasztelana krakowskiego (zob. SHGKr., cz. V, z. 1, s. 165). Parafia Myślenicka wymieniona została po raz pierwszy w spisach świętopietrza z lat 1325-1327 (MPV I, nr 139, s. 126). Zdaniem F. Kiryka (1970, s. 46; 1985, s. 242) oparta była na starym kościele, istniejącym jeszcze w 1398 roku. Opisywany obszar już na przełomie XIII i XIV wieku był ważnym ośrodkiem, rozwiniętym pod kątem gospodarczym i gęsto zaludnionym. Lokacja Myślenic na prawie niemieckim miała miejsce, jak sądzą badacze, pomiędzy 1342 a 1354 rokiem (F. Kiryk 1970, s. 46-49; 1985, s. 242; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 145). Swoje wnioski opierają na dwóch dokumentach Kazimierza Wielkiego. Pierwszym jest akt z 11 listopada 1342 roku w którym król sprzedaje sołectwo myślenickie dwóm Hynkom z Wieliczki z prawem przeniesienia osady na prawo magdeburskie i kolonizacji okolicznych lasów aż do granicy z Węgrami (KDM III, nr 671). Drugim jest akt z 1354 roku, w którym nieżyjący już Hynko, ojciec czwórki dzieci, wymieniony zostaje jako wójt myślenicki (F. Kiryk 1970, s. 48).

W oparciu o powyższe dane sądzić należy, że przed 1342 rokiem Myślenice zostały odebrane lub odkupione z rąk prywatnych i włączone do domeny monarszej.

Z pewnością wcześniejszych czasów sięgają początki zamku myślenickiego, którego ruiny zachowane są do dzisiaj ponad miejscowością na wzgórzu Uklejna, aczkolwiek różni badacze dosyć odmiennie podawali okres jego powstania. Badający ten obiekt G. Leńczyk datował zamek na czasy Kazimierza Wielkiego (1970, s. 20-24). W *Katalogu zabytków sztuki* (KZS, t. 1, z. 9, s. 17) podano zupełnie inną datację warowni, określając jej początki na koniec XII lub pierwsze lata XIII w. Analogiczną chronologię przyjął M. Kornecki (1970, s. 291). Na połowę XIV stulecia datował zamek B. Guerquin (1974, s. 201), podobnie sądzi B. Krasnowolski (2004, cz. 2, s. 146; 2013, s. 203). F. Kiryk (1970, s. 45; 1985, s. 242) odnosił początki warowni do czasów rozbicia dzielnicowego. Zupełnie nową hipotezę zaproponował niemal dekadę temu S. Kołodziejski, który na podstawie własnych obserwacji, analizy przekazów pisanych oraz układu przestrzennego połączył zamek z działalnością Wacława II (S. Kołodziejski 2011, s. 322-323, zob. pkt. 9). Budowę warowni powiązać należy przede wszystkim z zagadnieniem tzw. brony myślenickiej, ulokowanej na szlaku wiodącym doliną rzeki Raby w kierunku Przełęczy Beskid na Orawę. Kwestię lokalizacje tej *brony* mieszczącej się zapewne w Starej Stróży, oddalonej o około 4,5 km w linii prostej od Myślenic, idąc w górę rzeki Raby, omówiła E. Kowalczyk (2000, s. 13-14). Zamek zbudowany na przełomie XIII i XIV wieku zastąpił starszy system obronny (czyli *bronę*), ochraniający pobliskie szlaki komunikacyjne i myślenicką komorę celną (F. Kiryk 1970, s. 45; S. Kołodziejski 2003, s. 249-250; 2011, s. 323; 1985, s. 242; E. Kowalczyk 2000, s. 51). Ta wymieniona jest po raz pierwszy w 1342 roku, w cytowanym już wyżej dokumencie Kazimierza Wielkiego dotyczącego sprzedaży sołectwa myślenickiego. Nowi sołtysi zostali zwolnieni z kasztelańskiego cła myślenickiego, które pobierano od handlu węgierskiego (F. Kiryk 1970, s. 48; S. Weymann 1938, s. 132; B. Wyrozumska 1977, s. 76-77, przypis 477).

Warownia w źródłach pisanych wzmiankowana zostaje w 1342 roku w dokumencie sprzedaży sołectwa, gdzie powiedziane jest, że sołtysi zobowiązani są mleć zboże do zamku myślenickiego (KDM III, nr 671; SHGKr., cz. V, z. 1, s. 222). Zamek pełnił również funkcje administracyjne w stosunku do podległego mu obszaru – dystryktu, zarządzonego przez urzędnika królewskiego. Pierwszego burgrabiego poznajemy jednak dopiero w 1399 roku, jest nim niejaki Jasz – *Jacussius…Burgrabii de Mislimicze* – z ramienia Jana Tęczyńskiego (SPPP VIII, nr 8932). W kolejnych latach urząd ten pełnili kolejni urzędnicy, osadzani na tym stanowisku zawsze przez kasztelana krakowskiego (SHGKr., cz. V, z. 1, s. 222). O późniejszych losach zamku źródła milczą, stąd bez dokładnych badań archeologicznych trudno prześledzić jego dzieje. Badacze sądzą, że upadł jeszcze w XV lub na przełomie XV i XVI wieku (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314; F. Kiryk 1970, s. 45; M. Kornecki 1970, s. 291; SHGKr., cz. V, z. 1, s. 222). Fakt ten poświadcza dokument z 1444 roku, w którym wymienione zostaje pole (niwa) pod górą, między rzeką Rabą a starym zamkiem, które wójt myślenicki Jan z Zakliczyna nadał altarii Bożego Ciała w kościele myślenickim – *sub monte inter fluvium Raba et inter vetus castrum* (ZDM III, nr 675). Nie odegrał on również żadnej roli w 1457 roku, kiedy miasto zostało zdobyte i ufortyfikowane przez buntowników dowodzonych przez Wacława Kawkę z Sobiešuka, Mikołaja i Jana Świeborowskich, domagających się od króla wypłacenia zaległego żołdu za wyprawę do Prus (DHn. ks. 12, s. 319).

Nierozstrzygniętą kwestią pozostaje czas wysadzenia wieży zamkowej. Być może miało to miejsce już w XV lub XVI wieku w związku z prowadzonymi walkami z buntującymi się wojskami. F. Kiryk (1970, s. 45) podaje, że warownia w XV stuleciu mogła służyć bandom rozbójniczym grasującym po okolicy. J. Płatkowski (1927, s. 135) przytacza historię, że niejaka Katarzyna Skrzyńska po śmierci męża została przywódcą grupy rozbójników – raubritterów, grabiących okolice Dobczyc, Myślenic i Barwałdu. Król Kazimierz Jagiellończyk wysłał wówczas starostę krakowskiego, aby ten rozwiązał problem najazdów. Nie wykluczone, że doszło wtedy do zniszczenia murów. Część badaczy uważa jednak, że wieżę wysadzono w XIX wieku w trakcie poszukiwań skarbów (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314).

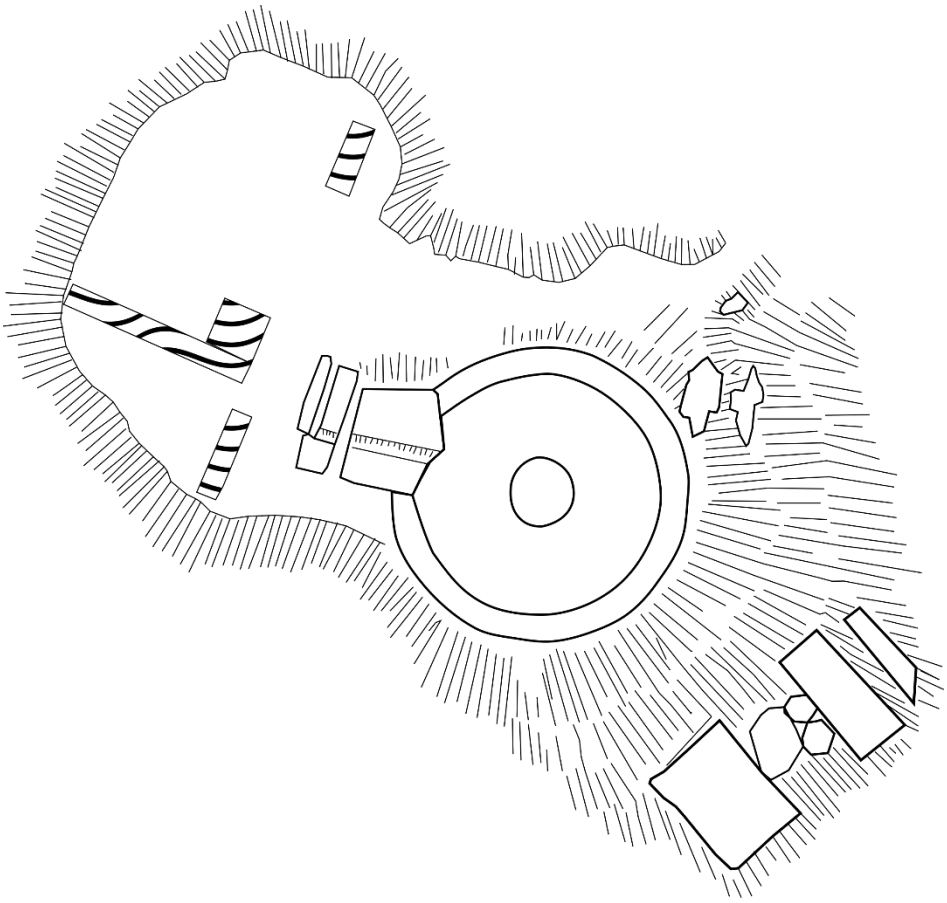
W połowie XVI wieku właściciel wójtostwa w Myślenicach Wawrzyniec Spytek Jordan buduje sobie nową rezydencję na terenie miasta, której istnienie potwierdza dokument wydany w 1551 roku *in curia Mijslimiczensi* (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314; J. Kutrzeba 1900, s. 116; J. Płatkowski 1927, s. 135-136).

6.1. Wacław II.

6.2. Monarsza

7. 1957 (archeologiczne, G. Leńczyk).

8. Zamek wzniesiony został na cyplu wzgórza zwanego Uklejna (677 m n.p.m.), położonym na prawym brzegu Raby. Do dnia dzisiejszego zachowały się zniszczone relikty wysadzonej kamiennej wieży (w tym umieszczone w ziemi fundamenty) oraz ślady obwarowań ziemnych. Z uwagi na niewystarczający stan badań trudno jednoznacznie odtworzyć pierwotny wygląd warowni. Głównym jej elementem była kamienna, cylindryczna wieża obronna, zbudowana z miejscowego piaskowca, łamanego w bloki różnej wielkości i rozmiarów (przeważnie podłużne, prostokątne i kwadratowe), łączonego zaprawą wapienno-piaskową z zachowaniem warstw wyrównawczych. Podstawa posiadała średnicę około 10,2 m, wnętrze zaś 2,5 m. Mury wieży były grube niemal na 4,3 m. Zwraca uwagę niezwykła staranność wykonania budowli. Wzniesiono ją we wschodniej części cypla, odciętego od płaskowyżu dwoma głębokimi rowami i wałem długim na 56 m i wysokim na 1,5 m. W ten sposób uzyskano powierzchnię w kształcie zbliżonym do prostokąta o wymiarach 50 x 60 m. W trakcie niewielkich badań archeologicznych nie natrafiono na pozostałości żadnych murów obronnych oraz murowanych zabudowań wewnętrznych. G. Leńczyk przypuszczał, że wieża otoczona była wałem ziemnym, na grzbiecie którego postawiono drewniany płot lub częstokół. Odkryte w trakcie prac ślady spalonych konstrukcji wskazywać mogą, iż również zabudowa wewnętrzna zamku składała się z drewnianych budynków (G. Leńczyk 1970, s. 20-24; 1983, s. 26; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314).

Ryc. 26. Plan zamku według G. Leńczyka (1983, oprac. komputerowe P. Kocańda 2017)

9. W punkcie 6 przytoczono zestawienie dotychczasowych poglądów na początki zamku w Myślenicach. Część badaczy czas budowy założenia widziała w końcu XII lub na początku XIII wieku, z kolei inni dopatrywali się fundacji Kazimierza Wielkiego. Wszyscy natomiast dostrzegali związek zamku z funkcjonującą w okolicy Myślenic broną, której mógł być elementem (jako strażnica). Nowe światło na genezę zamku rzuciły ustalenia S. Kołodziejskiego (2011, s. 322-323; zob. także: 2017, s. 62-63; 2018, s. 103), który analizując układy przestrzenne zamków nad Dunajcem i Popradem, a także Rabą oraz posiłkując się skromnymi przekazami pisanymi wysunął hipotezę, że warownię tę zbudował Wacław II w końcu XIII wieku (chronologię te przyjęli także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 314; P. Kocańda 2017, s. 98; E. Kowalczyk 2000, s. 51; P. Lasek 2013, s. 76). Wskazują na to przede wszystkim wyniki badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1957 roku przez G. Leńczyka, w czasie którego pozyskano materiały datowane na przełom XIII i XIV wieku (zob.: Archiwum MAK; G. Leńczyk 1970, s. 20-23; 1983, s. 26). Odkryto ponadto kilka zabytków metalowych, m. in. trzy groty bełtów, podkówkę do buta, fragmenty podków oraz zgrzebło. Niestety przedmioty te nie mogą być wyznacznikiem chronologicznym, aczkolwiek sugerować mogą militarną funkcję założenia. Za czeską inicjatywą przemawia także podobieństwo układu przestrzenno-funkcjonalnego zamku do innych warowni Przemyślidy z terenu Małopolski, m. in. Czchowa, nr kat. 8, Rytra, nr kat. 39, Czorsztyna, nr kat. 8, Biecza, nr kat. 4, na co wskazywał uwagę właśnie S. Kołodziejski. Być może jak uważa G. Leńczyk (1970, s. 23) początkowo wzniesiono wały ziemne (te miały nosić cechy wczesnośredniowieczne), w które

następnie wpasowano wieżę kamienną. Ta zbudowana została w części wschodniej założenia, bezpośrednio na skale. Technika budowy wieży jest identyczna, jak w przypadku innych założeń wiązanych z Wacławem II. Zamek nie posiadał murowanego obwodu obronnego, za ten służył wyłącznie wał ziemny, wzmocniony na wierzchu drewnianymi konstrukcjami. Nie wykluczone, że w obrębie założenia istniała także drewniana zabudowa mieszkalna.

Zbudowany w końcu XIII wieku przez czeskiego króla zamek spełniał przede wszystkim rolę strażnicy strzegącej pobliskiej komory celnej, wzmiankowanej w 1342 roku (KDM III, nr 671), a funkcjonującej już w XIII wieku. Zabezpieczał ponadto pobliskie szlaki komunikacyjne łączące Kraków z Węgrami. Budowa zamku miała zatem związek z wprowadzanymi przez Wacława II reformami administracyjnymi, polegającymi na usprawnieniu poboru cła i zabezpieczeniu traktów (zob. S. Kołodziejski 2003, s. 249-250). Wydaje się, że murowany zamek myślenicki zastąpił starszą i przeżywającą się już *bronę*, położoną w Starej Stróży, do obrony i konserwacji której zobowiązani byli chłopi, zwani stróżami, mieszkający w Osieczanach, Radziszowie oraz niezlokalizowanych Kurozwękach (E. Kowalczyk 2000, s. 33-34). Rozkład systemu kasztelańskiego pociągnął zapewne także upadek bron i stróży, których obroną zajmowała się specjalnie przygotowana ludność służebna. W nowych warunkach administracyjnych rolę tę przejęły zamki obsadzone zawodową załogą zbrojną dowodzoną przez burgrabiego (nie można natomiast wykluczyć, że zbrojni przebywający w warowniach rekrutowali się z dawnej ludności służebnej). W 1301 roku wielkorządca księżnej sądeckiej Gryfiny, Stefan wystawił w Sączu dokument, potwierdzający sprzedaż części łanu Przenieszowi, Pawłowi i Florianowi. W akcie tym świadkuje Maciej z Myślenic – *Mathia de Mislinice* (ZDM I, nr 12). F. Kiryk (1970, s. 46) uważa, że był on właścicielem Myślenic, należącym do Radwanitów, który osiedlili się w 1278 roku w Czarnym Lesie. Nie wykluczone jednak, że ów rycerz był członkiem załogi zamkowej lub też nawet zarządcą zamku.

Po upadku Przemyślidów warownia została opanowana przez stronników Władysława Łokietka.

10. XIII/XIV – XV w.

11. *Myślenice* – Kartoteka miejscowości, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

12. Guerquin B., *Zamki w Polsce,* Warszawa 1974, s. 201; *idem, Zamki w Polsce,* Warszawa 1984, s. 220; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010, s. 314; KZS, t. I, z. 9, s. 17; Kołodziejski S., *Król Wacław II - budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim,* [w:] *II Forum Architectura Poloniae Medievalis*, red. K. Stala, Kraków, s. 315-328; Kornecki M., *Zabytki sztuki*, [w:] *Monografia powiatu myślenickiego,* t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków 1970, s. 285-356; Kutrzeba J., *Myślenice. Notaty do historyi miasta Myślenic,* Kraków 1900; Laberschek J., *Myślenice,* [w:] SHGKr., cz. V, z. 1, s. 162-225; Leńczyk G., *Zabytki archeologiczne,* [w:] *Monografia powiatu myślenickiego,* t. 1, red. R. Reinfuss, Kraków 1970, s. 9-25; *idem, Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski,* oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983; Łepkowski J., *Przegląd zabytków przeszłości z okolic Krakowa,* Warszawa 1863; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu w Karpatach,* Warszawa

1993; Płatkowski J., *Zamki myślenickie*, „Ziemia”, r. XII, 1927, nr 9, s. 134-136; SGPol., t. IV, s. 828-832; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928.

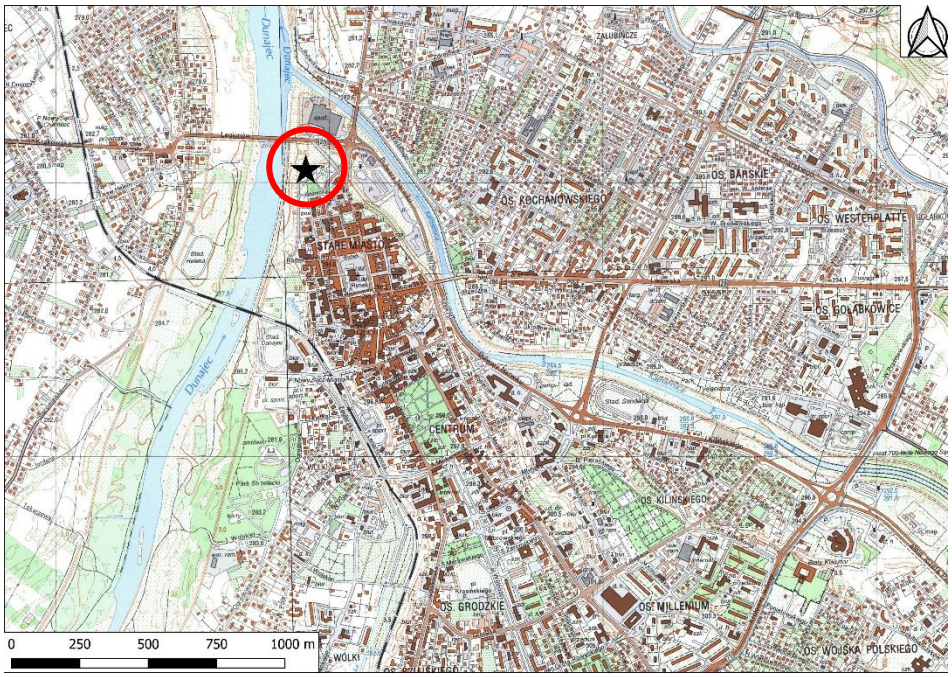
13. -

Numer katalogu: 28

Zamek w Nowym Sączu/fortyfikacje miejskie

1. Nowy Sącz, gm. *loco*, pow. Nowy Sącz-miasto

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny/mury miejskie

3. 1292 – *Ciuitatem nostram Sandecz* (KDPol. III, nr 67)

4. zamek: 1394 – *ad castrum Sandecz* (AKH 3, seria II, s. 137); mury miejskie: pomiędzy 1292 a 1305 - *murorum ambitus, ubi indiquerit reparetur* (RBM II, nr 2398)

5. Niewielkie ruiny zamku położone są w północno-zachodniej części miasta, na cyplu, w widłach rzek Dunajec i Kamienica. Obecnie część dawnego założenia zajmuje park miejski.

6. Założony w końcu XIII wieku Nowy Sącz według A. Żakiego (1969-1970, s. 165-167; 1974, s. 84-102) był ostatnim ogniwem w wędrówce ośrodka centralnego Sądecczyzny, który wpierw znajdował się w Naszcowicach, następnie Podegrodziu i wreszcie w Starym Sączu, należącym do klarysek (zob. także na ten temat A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 96 i nast.; J. Widawski 1973, s. 303). Sytuacja zdaje się być jednak bardziej skomplikowana niż sądził krakowski archeolog, natomiast zaproponowana przez niego rekonstrukcja spotkała się z krytyką ze strony M. Cabalskiej (1970, s. 133-143; 1979, s. 29-33), która za pierwotny ośrodek kasztelański uznała Winną Górę w Biegonicach (dyskusję na ten temat zestawił i podsumował K. Dziwik, zob. 1969-1969-1970, s. 145-161). W XIII wieku Sądecczyzna stanowiła zwarty i gęsto zasiedlony teren, na którym przenikała się własność rycerska, kościelna (klasztorna i biskupia) oraz książęca (zob.: A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 17-81). Do znaczących zmian doszło w połowie XIII wieku, a konkretnie w 1257 roku, kiedy to cała ziemia sądecka nadana została księżnej Kindze przez Bolesława Wstydliwego (KDM II, nr 452). Akt ten zapoczątkował głęboką modernizację tych terenów, zarówno w kwestiach gospodarczych, jak i kulturalno-społecznych. Wyrazem tego były liczne lokacje wsi na prawie niemieckim, zwieńczone założeniem Sącza (Starego) w okresie pomiędzy 1257, a 1273 rokiem. Zagadnienia te doczekały się zresztą niezwykle obfitej literatury (zob. m. in.: M. Barański 1992; K. Dziwik 1957, s. 317-345; F. Kiryk 1985, s. 166-174; B. Krasnowolski 2004, s. 226-234; J. Rajman 1992, s. 53-84; A. Rutkowska-Płachcińska 1961). W 1280 roku księżna Kinga ufundowała w

Starym Sączu klasztor klarysek, nadając mu jednocześnie 28 wsi i jedno miasto (Sącz) oraz szerokie uprawnienia immunitetowe (KDM II, nr 487). Od tego momentu klaryski zdobywają dominującą pozycję na obszarze Sądecczyzny. Rosnąca rola klasztoru spotyka się jednak ze sprzeciwem ze strony innych sił politycznych, np. biskupów krakowskich, którzy do 1288 roku posiadali tylko jedną, za to bardzo dużą wieś Kamienicę. Po tym roku nabyli jeszcze od scholastyka krakowskiego Wysza, Świniarsko i Muszynę (KKK I, nr 89, 90; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 27). Cytowana badaczka (A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 127. Zob. także: J. Rajman 1992, s. 59-60) przypuszcza, że już w XIII wieku biskupi krakowscy, których stosunki z klaryskami układały się różnie i nie zawsze pozytywnie, podjęli starania o utworzenie konkurencyjnego ośrodka miejskiego w Kamienicy, mającego zdeklasować Sącz (Stary). Właśnie wysoka pozycja polityczna i gospodarcza klarysek sądeckich, posiadających rozległe dobra na pograniczu polsko-węgierskim, była jednym z czynników które zdecydowały o założeniu Nowego Sącza.

Miasto lokowane zostało przez Wacława II w dniu 8 listopada, czyli w około rok po objęciu przez niego rządów w Małopolsce (KDPol. III, nr 67). Akt ten bardziej szczegółowo omówiony zostanie w punkcie 9. Niewykluczone, że realnymi inicjatorami tego posunięcia byli biskupi krakowscy lub też mieszczanie starosądeccy, którzy dążyli do osłabienia pozycji klarysek i zasugerowali taką lokację królowi czeskiemu. Przemyślida zlecił Bertoldowi i Arnoldowi, synom Tylmana wójta ze Starego Sącza, lokację miasta na gruncie wsi Kamienicy, które zastąpić miało Stary Sącz (ostatecznie do tego nie dochodzi, ponieważ oba ośrodki istnieją później obok siebie, jako równorzędne miasta). Nakazem Wacława w miejsce to przeniesione zostają komora celna oraz główny trakt. Ponadto miasto otrzymuje zezwolenie na organizację jedynego w okolicy jarmarku w oktawie św. Małgorzaty, natomiast mieszczan zwalnia się z ceł w ziemi krakowskiej i sandomierskiej. Nowy Sącz (do XV wieku zwany jednak wciąż Kamienicą) staje się nowym centrum administracyjno-handlowo-komunikacyjnym Sądecczyzny (temat lokacji Nowego Sącza został bardzo szeroko omówiony w literaturze, zob.: K. Dziwik 1962, s. 157-187; F. Kiryk 1985, s. 142-157; 1992, s. 85-96; B. Krasnowolski 2004, cz. II, s. 154-161; L. Migrała 2017, s. 9-45; J. Rajman 1992, s. 53-84; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 126-140). Zwieńczeniem lokacji był dokument wystawiony 24 marca 1303 roku w Pradze, kiedy to Wacław II w zamian za wieś Kamienicę nadaje Janowi Muskacie zamek biecki wraz z przynależnościami (KKK I, nr 111; zob. także: P. Kocańda 2018, s. 326; T. Pietras 2001, s. 65-66). Zamianę tę odnotowują również inne źródła pisane (DHn. ks. 9, s. 25-26; *Cat. Crac*. s. 408; MPH s. n., X/2, s. 184; RAU s. II, t. 9, s. 349). Jest to zatem dokończenie transakcji rozpoczętej jeszcze 11 lat temu, za czasów biskupa Pawła z Przemankowa. Miasto Nowy Sącz od samego początku swojego funkcjonowania zaczęło się intensywnie rozwijać i zyskiwać wysoką pozycje w Małopolsce. W kolejnych latach dzięki wsparciu władców stało się obok Krakowa najważniejszym miastem w ziemi krakowskiej, czerpiąc ogromne korzyści z handlu z Węgrami.

W dokumencie lokacyjnym podkreślono dogodne i strategiczne położenie Nowego Sącza, które wyjątkowo dobrze nadawało się pod utworzenie silnego i obronnego ośrodka miejskiego. Prócz naturalnego ufortyfikowania w postaci warunków terenowych w formie wysokiej skarpy, otoczonej korytami Dunajca i Kamienicy, miasto posiadało dwa elementy fortyfikacyjne - zamek i mury obronne. W obu przypadkach ich geneza sięga rządów Wacława.

Do czasów obecnych z niegdyś rozległego zamku sądeckiego pozostały już tylko niewielkie, mocno zaniedbane ruiny. W dodatku stan archeologicznego rozpoznania tego założenia jest bardzo słaby. Nie budził on dotychczas zainteresowania archeologów nie prowadzono na jego obszarze także systematycznych badań wykopaliskowych. Akcje badawcze ograniczały się jedynie do nadzorów i badań ratowniczych. Z tego względu, a także z uwagi na brak źródeł pisanych, o średniowiecznej fazie warowni nie można zbyt wiele powiedzieć (zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 329).

W literaturze przedmiotu, w zdecydowanej większości przyjmuje się, że zamek nowosądecki w połowie XIV wieku wzniósł Kazimierz Wielki (zob.: J. Bogdanowski 1966a, s. 142; M. Kornecki 1961, s. 6; 1966, s. 21-22; I. Kwieciński 1927, s. 13 i nast.; KZS, t. I, z. 10, s. 17; J Sygański 1902, s. 1; P. Wierzbicki 2017, s. 45; Zabytki sztuki w Polsce, s. 981). Część badaczy akceptując fakt budowy murowanego zamku przez Kazimierza III, jednocześnie sugerując, że obiekt ten zastąpił starszy gród kasztelański przeniesiony w to miejsce przez Wacława II (T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 72; K. Dziwik 1962, s. 182; B. Guerquin 1974, s. 208; F. Kiryk 1985, s. 144; J. Marszałek 1993, s. 166-167; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 132). Zamku tego nie wymieniają jednak zarówno autor *Kroniki katedralnej krakowskiej* (MPH II, s. 625-627), jak i Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 440-443). Z tego też powodu pewna grupa sugeruje, że geneza założenia może być wcześniejsza i należałoby ją wiązać z Wacławem II, panującym na przełomie XIII oraz XIV stulecia (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 239-240; A. Berdecka 1982, s. 111; P. Kocańda 2017, s. 97; S. Kołodziejski 1992, s. 21-22; 2011, s. 324-325; B. Krasnowolski 2014, cz. II, s. 156; L. Migrała 2012, s. 170-71; 2017, s. 25; K. Moskal 2011, s. 102-110; T. Olszacki 2011, s. 260-261; T. Ratajczak 2014, s. 166-167). Zupełnie inne datowanie przyjął natomiast J. Widawski (1973, s. 315-316), który twierdził, że murowany zamek powstał na przełomie XIV i XV wieku. Wcześniejsze informacje dotyczyły natomiast dworu królewskiego, w dodatku nieukończonego. Dosyć niejednoznacznie wypowiedziała się także H. Langerówna (1929, s. 39), która podkreśliła fakt strategicznej lokalizacji Nowego Sącza i tamtejszego zamku, powstrzymując się jednocześnie od określenia fundatora. Argumenty przemawiające za Wacławem II, jako fundatorem zamku przedstawione zostaną w punkcie 9. W chwili obecnej uwaga skupiona zostanie na dalszych dziejach założenia. Po upadku Przemyślidów zamek nowosądecki z pewnością został obsadzony przez Władysława Łokietka silną załogą zbrojną. Niewykluczone, że ustanowił on tam również kasztelana (zob. F. Kiryk 1985, s. 144; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 132). Hipotetycznie należy przyjąć, że Kazimierz Wielki rozbudował to założenie, czyniąc z niego wygodną i obszerną rezydencję monarszą oraz miejsce spotkań elit Królestwa Polskiego z przedstawicielami Węgier. O randze założenia w czasach ostatniego z koronowanych Piastów świadczy fakt, że począwszy od 1352 roku przebywał on tam przynajmniej 10 razy (A. Gąsiorowski 1998, s. 188-206).

Pierwsza wzmianka o zamku pochodzi z roku 1394 roku, kiedy dowiadujemy się o ilości pobieranych przez załogę zamkową bałwanów soli (AKH 3, seria II, s. 137). Warto jednak zwrócić uwagę na fakt, iż w dokumencie z 1394 roku warownia określona została jako *castrum*, natomiast w późniejszych źródłach jako *curiam regiam* (zob. DLb., t. III, s. 467). Rola zamku nowosądeckiego, jako ważnej stancji monarszej widoczna była także w czasie rządów Jadwigi i Władysława Jagiełły. W 1394 roku zamek stał się miejscem zjazdu pary królewskiej z Zygmuntem Luksemburskim (I. Kwieciński 1927, s. 20). Władysław Jagiełło kilkanaście razy

gościł w Nowym Sączu (A. Gąsiorowski 1972, s. 26 i nast.; I. Kwieciński 1927, s. 20). Jan Długosz (DHn. ks. 11, s. 63-64. Por. L. Migrała 2012, s. 172) podaje, że w 1410 roku w Nowym Sączu miało miejsce spotkanie Jagiełły z księciem Witoldem i innymi możnymi, celem omówienia strategii działań przeciw Krzyżakom i Zygmuntowi Luksemburczykowi. Król gościł u mieszczanina Gersdorfa, ponieważ zamek zapewne był wówczas pośpiesznie fortyfikowany i obsadzony załogą zbrojną. Na zamku rezydował także cesarz Zygmunt Luksemburski, m. in. w 1419 i w 1424 roku. Według tradycji w latach 1469-1470 mieli tam mieszkać synowie Kazimierza Jagiellończyka, którymi opiekował się Jan Długosz oraz Filip Buonaccorsi, zwany Kallimachem (F. Leśniak 2016, s. 39-46; L. Migrała 2012, s. 172-173). W późnym średniowieczu zamek prócz funkcji rezydencji monarszej, pełnił także rolę starostwa grodowego obejmującego dwa miasta (Nowy Sącz i Piwniczną) oraz kilkanaście wsi. Było to również centrum administracyjne Sądecczyzny.

Więcej pewnych informacji dotyczących warowni dostarczają dopiero źródła nowożytne, z których wiemy, że w 1522 roku strawił ją pożar. Odbudowy podjęli się ówcześni starostowie Piotr z Felsztyna i Jan Pieniążek z Krużlowej (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 329; I. Kwieciński 1927, s. 15; L. Migrała 2012, s. 174).

Pierwszy szerszy opis zamku pochodzi z 1540 roku, z którego dowiadujemy się o jego wyglądzie wewnętrznym i układzie pomieszczeń. Obiekt wymagał jednak dalszych reperacji, skoro w lustracji z 1569 roku stwierdzono, że potrzebuje on gruntownej naprawy (L. Migrała 2012, s. 174; P. Wierzbicki 2017, s. 45-48). W drugiej połowie XVI wieku starostwo sądeckie zostało przekazane dożywotnio, a następnie dziedzicznie Lubomirskim, którzy dzierżyli je nieprzerwanie, aż do XVIII wieku. Ród ten rozbudował i powiększył zamek, czyniąc z niego rezydencję magnacką. Niestety w 1611 roku zamek uległ zniszczeniu wskutek pożaru. W ciągu następnych kilku lat gruntownej przebudowy dokonali Lubomirscy – Stanisław i Sebastian. Ówczesny wygląd zamku przedstawią lustracje z 1616 i 1627 roku. Z ich lektury wiemy, że obwiedziony został murem z bramą Grodzką i furtą od strony miasta. Wewnątrz składał się z potężnego gmachu mieszkalnego mieszczącego niemal czterdzieści komnat. Od strony północnej do zamku przywierała wieża Szlachecka. Zabudowę wewnętrzną uzupełniały budynki gospodarcze (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 329; I. Kwieciński 1927, s. 16-18; L. Migrała 2012, s. 175-176; J. Sygański 1902, s. 4-5)[1]. Zamek z pewnością ucierpiał w trakcie potopu szwedzkiego, aczkolwiek nie posiadamy żadnych danych źródłowych o jego dewastacji (I. Kwieciński 1927, s. 27-29; L. Migrała 2012, s. 177-178). Rozbudowaną przez Lubomirskich rezydencję poważnie uszkadzają dwa kolejne wielkie pożary z 1768 i 1769 roku. Skalę ówczesnych zniszczeń obrazują opisy przytoczone przez ks. Jana Sygańskiego (1902, s. 5-6, 226-228. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 329; L. Migrała 2012, s. 178-180). Po zniszczeniu zamek wraz ze starostwem przekazane zostały Józefowi Wielogłowskiemu, od którego władze austriackie żądały podjęcia koniecznych prac remontowych. Z uwagi, iż zarządcy zamku nie kwapili się do przeprowadzenia napraw, przystąpiły do nich władze austriackie. Jednak i one były nieskuteczne, skoro w 1793 roku w protokole urzędowym zapisano, że *zamek starościński całkowitą ruiną grozi*…. Dzieła zniszczenia dopełniła powódź z 1813 roku, wskutek której runęła zachodnia część zamku. Pozostałą część warowni w 1838 roku przemianowano na koszary (I. Kwieciński 1927, s. 31-33; J. Sygański 1902, s. 6-9). Dziesięć lat później władze Austrii odsprzedały zamek miastu, który służył jeszcze jako więzienie. W kolejnych latach podejmowano pewne próby ratowania

ruin, natomiast w 1936 roku umieszczono tutaj zbiory Muzeum Ziemi Sądeckiej. Doszczętnej zagładzie uległ 18 stycznia 1945 roku, kiedy to doszło do wybuchu niemieckiego składu amunicji (L. Migrała 2012, s. 181-195).

Czas budowy fortyfikacji miejskich Nowego Sącza nie jest znany, aczkolwiek wiele przesłanek przemawia za stwierdzeniem, że wzniesiono je wkrótce po wydaniu aktu lokacyjnego. Jan Długosz stwierdził, że miasto murami i wieżami otoczył Wacław II (DLb. III, s. 467). Fakt fundacji zdaje się potwierdzać dokument Wacława II zwalniający miasto od cła i danin z przeznaczeniem ich na reperację murów (RBM II, nr 2398). W 1331 roku po pożarze miasta Łokietek poczynił nadania dla mieszczan nowosądeckich, wśród których było zezwolenie na pobieranie drewna z lasów koło Rytra, z przeznaczeniem go na naprawę umocnień (KDM I, nr 176). Nie wykluczone, że w czasach Wacława II nie ukończono całego obwodu obronnego i pewna część nadal była wykonana z nietrwałych materiałów. W 1368 roku Kazimierz Wielki zezwala mieszczanom na poszerzenie bramy Młyńskiej (KDM I, nr 298). Dla wielu autorów jest to pierwsza wzmianka potwierdzająca istnienie murowanych fortyfikacji miejskich w Nowym Sączu. W XV wieku wykonywano już liczne prace naprawcze, w 1405 Władysław Jagiełło uwalnia kupców sądeckich od cła w Czchowie, pod warunkiem, że zaoszczędzone pieniądze przeznaczone zostaną na naprawę wież, fos i murów miejskich (AGZ IX, nr 16; zob. także Sz. Morawski 2008, t. II, s. 75). W kolejnych latach wzmianki o murach miejskich pojawiały się często (np. w kontekście topograficznym; w 1409 w związku z fundacją klasztoru norbertanów podano *intra muros civitates nostrae Nova Sandecz*, zob. J. Sygański 1902, s. 50, 53, 173, 176). W czasach nowożytnych informacje o murach są już bardzo liczne, dotyczą jednakże głównie ich modernizacji oraz napraw.

Monografista Nowego Sącza, Jan Sygański przypisał budowę murów miejskich, podobnie jak zamek Kazimierzowi Wielkiemu. Autor ten zebrał podstawowe dane na temat fortyfikacji, przeprowadził szczegółowy opis obwodu warownego, ze szczególnym naciskiem na baszty, bramy i furty, podając ich wymiary, nazwy i lokalizacje (J. Sygański 1901-1902). Parę zdań na temat umocnień miejskich podali także autorzy *Słownika geograficznego Królestwa Polskiego* (t. X, s. 354-360). I. Kwieciński (1927, s. 13) mury miejskie łączył z Kazimierzem Wielkim. Podobnie postąpili Z. Kaczmarczyk (1938, s. 333) oraz K. Dziwik (1962, s. 160, 185-187). Ten drugi twierdził, jednak że Nowy Sącz już w czasach Wacława II uzyskał pierwsze fortyfikacje w formie wałów i fos. A. Rutkowska-Płachcińska (1961, s. 130) początek murów miejskich określiła ogólnie na XIV wiek. Podobnie na 1. połowę tego stulecia fortyfikacje datował F. Kiryk (1985, s. 144). Najbardziej kompletne opracowanie fortyfikacji miejskich przygotował J. Widawski (1973, s. 303-318), który w oparciu o źródła pisane początek kamiennych murów wiązał z czasami Wacława II. Analogiczne twierdzili następnie Z. Beiersdorf oraz B. Krasnowolski (1992, s. 226-230; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 156; 2013, s. 215), a ostatnio także L. Migrała (2017, s. 25). Jedynie Aleksander Król (1936, s. 84) datował element ten na okres panowanie dynastii Andegawenów – Ludwika Węgierskiego i jego córki Jadwigi.

Mury miejskie Nowego Sącza wzniesione zostały jeszcze w czasach Wacława II (szerzej na ten temat zob. pkt. 9). W okresie rządów ostatnich Piastów – Władysława Łokietka oraz Kazimierza Wielkiego zostały rozbudowane. Świadczą o tym wzmianki ze źródeł pisanych, z 1331 r. o naprawie umocnień (KDM I, nr 176) oraz o poszerzeniu bramy miejskiej w 1369 roku (KDM I, nr 298). O mury w Nowym Sączu, pomimo jego nadgranicznego

położenia, nikt za bardzo nie dbał skoro już w początku XV wieku Władysław Jagiełło nakazał ich remont (AGZ IX, nr 16). Dopiero w XVI wieku, w związku z rosnącym zagrożeniem od południa, panujący władcy wydali wiele przywilejów mających na celu rozbudowę murów. W tym czasie zostały one przystosowane do wykorzystania broni palnej. W latach 1555-1556 rozbudowano bramę Węgierską, przy której postawiono nowe baszty. Kolejną dużą inwestycją była budowa nowej linii zewnętrznego muru obronnego, który otaczał miasto od południa i zachodu. Roboty te rozpoczęto w XVI wieku, a kontynuowano jeszcze w następnym stuleciu. Stopniowo, poczynając od XV w. budowano poszczególne baszty (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 234-238; J. Sygański 1902, s. 6, 17-18; J. Widawski 1973, s. 310-311).

W 1611 roku w wyniku pożaru spłonęło część dachów na murach i basztach, co spowodowało, że kilka lat później miasto podjęło się trudu naprawy fortyfikacji. Mieszczanie wspomagani byli przywilejami królewskimi wydawanymi w związku z zagrożeniem ze strony Siedmiogrodzian, Kozaków oraz Szwedów. Wkroczenie tych ostatnich do miasta nie przyniosło wielu szkód, niemniej konieczna była naprawa murów od strony Dunajca oraz bramy Krakowskiej. Prace z lat 1646-1657 praktycznie kończą etap rozbudowy fortyfikacji miejskich Nowego Sącza. W kolejnych dziesięcioleciach starano się tylko utrzymać je w dobrym stanie (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992a, s. 493-495; J. Widawski 1973, s. 311-312).

W XVIII wieku mury znajdowały się już w ruinie. W 1712 roku pożar zniszczył częściowo bramę Węgierską, a w połowie tegoż stulecia niektóre baszty zajmowane były już na mieszkania. Wybierano także kamienie z murów jako materiał budowlany. W 1789 roku zanotowano, że mur od strony Dunajca całkowicie się zawalił (J. Sygański 1902, s. 16; J. Widawski 1973, s. 312).

6.1. Wacław II

6.2. Monarsza

7. 1989 (archeologiczne, A. Szybowicz); 2009 (nieinwazyjne, archeologiczne, Ł. Porzuczek); 2011 (archeologiczne, B. Musiał-Urbańska, B. Urbański); 2016 (archeologiczne, B. Urbański); 2018 (archeologiczne – nadzory, B. Urbański); 2020 (archeologiczne, B. Urbański).

8. Stan rozpoznania ruin zamku sądeckiego nie pozwala na odtworzenie jego układu przestrzennego w okresie średniowiecza. Prowadzone ostatnimi laty liczne nadzory i ratownicze badania archeologiczne skutkowały przede wszystkim odkrywaniem elementów renesansowych, barokowych oraz nowożytnych. Nie natrafiono natomiast na fragmenty architektury gotyckiej. Warto jednak nadmienić, iż odsłonięto nawarstwienia mocno zbitej ziemi, datowanej na podstawie pozyskanego materiały na przedział od XIII do XV wieku (zob.: B. Urbański 2017; B. Musiał-Urbańska, B. Urbański 2011; Ł. Porzuczek 2009a). J. Sygański (1902, s. 2) twierdził, że zamek kazimierzowski składał się z jednej wieży i dwóch baszt, nie był jednak w stanie zrekonstruować wyglądu pierwotnej warowni. Z pewnością funkcjonowała tam kaplica zamkowa poświadczona w 1467 roku. Jedyną pozostałością gotyckiego zamku miała być zachowana do jego czasów niska szkarpa z kapnikiem przy ścianie frontowej. Również kilkanaście lat później I. Kwieciński (1927, s. 14) wymienił wspomnianą wyżej szkarpę jako gotycki element, który istniał przy ścianie frontowej od podwórza. Dodatkowo

analogiczne elementy miały znajdować się od północny, po zewnętrznej stronie. Do gotyckich elementów Kwieciński zaliczył także sklepienia sal dolnych. Sam zamek stanowił wraz z miastem jeden zespół obronny, w dodatku oba elementy nie były oddzielone od siebie osobnymi murami. Na XV lub XVI wiek Kwieciński datował kaplicę zamkową.

Do budowy zamku przystąpiono zapewne wraz z lokacją albo też w krótkim odstępie czasu po wydaniu aktu lokacyjnego. Jednocześnie prowadzono prace nad miejskimi fortyfikacjami. Warownię dostawiono do wewnętrznej części murów, w północno-zachodniej części miasta, od którego oddzielona była fosą i wałem lub murem kamiennym. Reprezentowała typ zamku sprzężonego z miastem, stanowiąc jednak jednocześnie samodzielny zespół obronny. S. Kołodziejski (2011, s. 324-325) wysunął przypuszczenie, że podobnie jak inne warownie wznoszone przez Wacława II, również zamek nowosądecki posiadał cylindryczną wieże obronną. Zupełnie inaczej sprawę rekonstrukcji pierwotnego założenia stawia T. Olszacki (2011, s. 260-262), który odtwarza je jako duże założenie, rozciągające się na długości sięgającej nawet 90-100 m, z dziedzińcem zbliżonym do trójkąta. Obiektu broniły trzy graniaste wieże (Olszacki jako jego element widzi basztę Kowalską) umieszczone w linii półkolistego obwodu północno-zachodniego oraz proste odcinki kurtyn południowej i wschodniej, które zamykały go od strony miasta. Niestety w chwili obecnej jedynie szeroko zakrojone badania archeologiczne są w stanie dowieść, która z powyższych teorii ma słuszność.

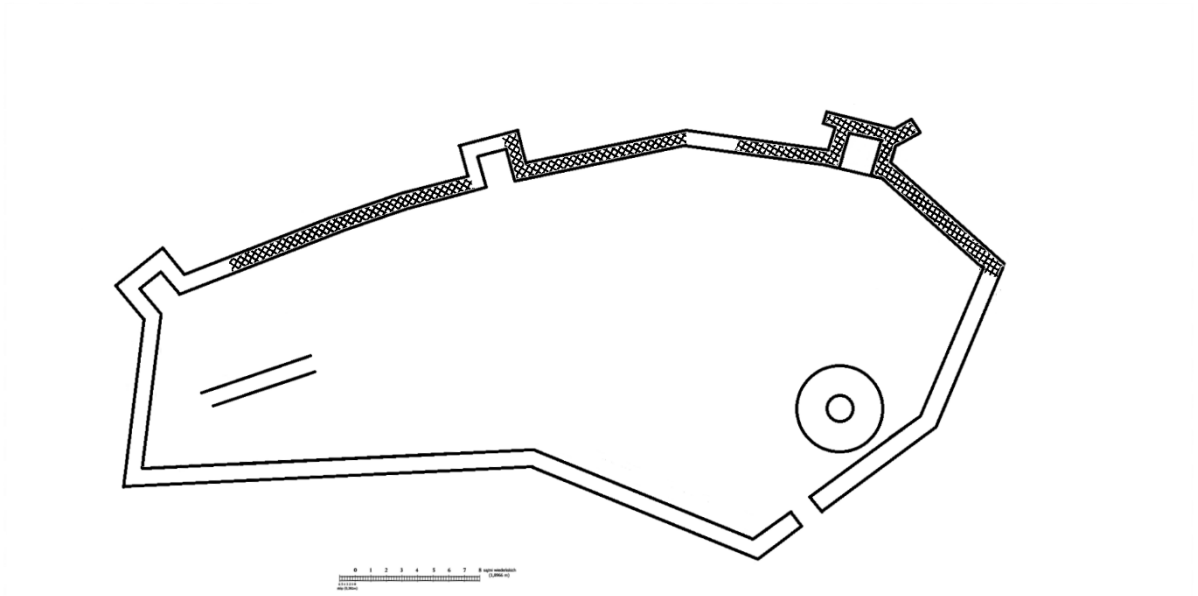
Znacznie więcej jesteśmy w stanie powiedzieć o wyglądzie zamku z czasów nowożytnych. Z lustracji z 1540 roku wiemy, że od strony miasta do zamku prowadziła brama z wrotami, nad którą znajdowały się dodatkowo pomieszczenie mieszkalne. W pobliżu bramy funkcjonowała kamienna studnia, obok której stał nowy dom, przy którym były dwie piwnice, gdzie trzymano m. in. żywność. Ponadto na dziedzińcu znajdowały się inne zabudowania gospodarcze (spichlerze, magazyny i stajnie, kuchnia, suszarnia) oraz mieszkalne (pomieszczenie dla notariusza). Dalej z opisu wynika, że obszerny dziedziniec zabudowany był z trzech stron budynkami, w których znajdowały się pomieszczenia o różnym przeznaczeniu. Przy jednym ze skrzydeł stała wielka wieża, w której znajdowało się więzienie. Na zamku mieściła się ponadto kaplica zamkowa, którą starosta sądecki Stanisław Mężyk przekazał miejscowym arianom (P. Wierzbicki 2017, s. 47-48).

Kolejnych danych na temat układu przestrzennego zamku dostarczają lustracje z lat 1616 i 1627. Szczegółowego opisu założenia w oparciu o lustrację z 1616 roku dokonał J. Sygański (1901, s. 314-315). Czytamy w niej, że zamek stał obok bramy Krakowskiej i że został niedawno obwiedziony murem obronnym (zbudowanym z inicjatywy Stanisława Lubomirskiego), oddzielającym go od miasta, do którego, wchodziło się przez bramę Grodzką. Samo założenie składało się z jednego dużego gmachu mieszkalnego ozdobionego attyką w stylu renesansowym, mieszczącego około 40 komnat. Zabudowę dziedzińca uzupełniały zabudowania gospodarcze. Z opisu wynika, że część obiektów wzniesiona została przez Stanisława Lubomirskiego zapewne po pożarze w 1611 roku (L. Kajzer, S. Kołodziejski, S. Salm 2010, s. 329).

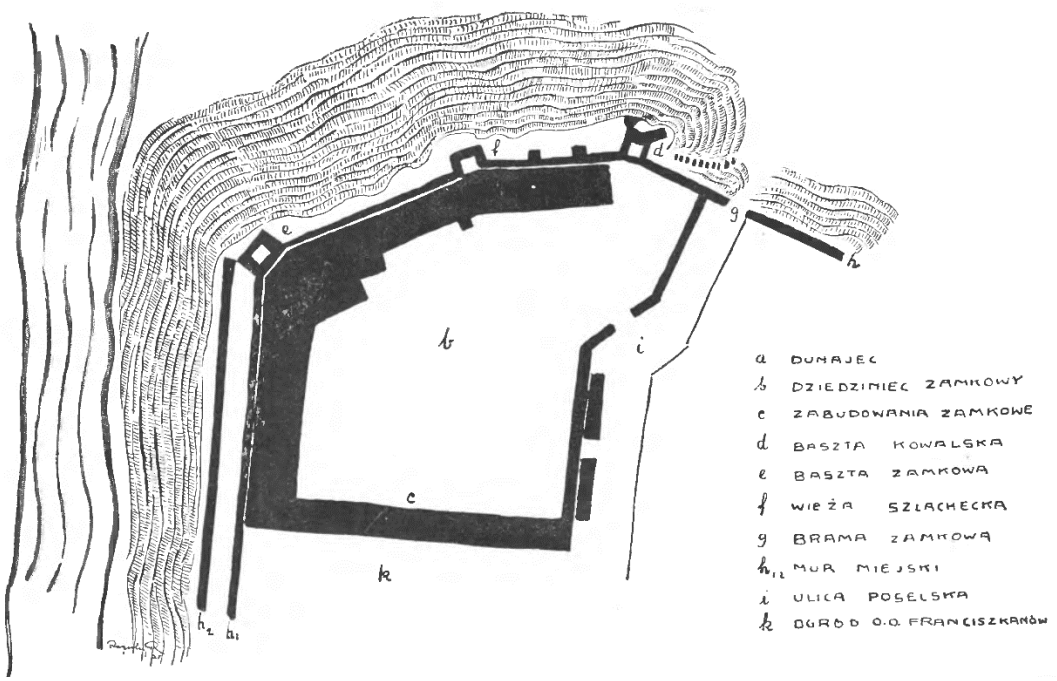
W następnych latach wygląd zamku nie uległ znacznej zmianie. Kolejna lustracja z 1627 roku powtarza część informacji zawartych w opisie z 1616 roku. Wiemy, że zamek obwiedziony był podwójnym murem obronnym od strony Dunajca, wzmocnionym dodatkowo dwiema basztami narożnymi oraz jedną wieżą pośrodku, zwaną Szlachecką, w której mieściło

się więzienie. Od strony miasta istniała brama Grodzka z mieszkaniem dla pisarza na pietrze. Główny budynek mieszkalny był częściowo podpiwniczony, w części parterowej znajdowały się komnaty zamkowe, kuchnia, piekarnia oraz archiwum na księgi grodzkie. Od strony północnej do budowli dostawiona była wspomniana już wyżej wieża Szlachecka. W południowej części dziedzińca znajdowała się kuchnia. Z pobliskiej ulicy (Poselskiej) wchodziło się w tym czasie bezpośrednio na dziedziniec (L. Migrała 2012, s. 176-177).

Źródła XVIII-wieczne obrazują już częściowo zniszczoną rezydencję. W lustracji z 1765 roku podano, że jest ona częściowo opustoszała i wymaga szybkich napraw. W 1760 roku na dziedzińcu funkcjonował drewniany budynek mieszczący szkołę żydowską. (L. Migrała 2012, s. 178; J. Sygański 1902, s. 5, 146). Kolejny opis rewizji z 1768 roku przedstawia jeszcze gorszy stan rezydencji, podaje jednak znacznie więcej szczegółów. Większość podłóg i sufitów była popalona i zniszczona, popękane były także mury, w oknach nie było szyb. W pożarze spaliły się portrety Lubomirskich znajdujące się w sali książęcej, co niestety było wielką stratą. To samo należy powiedzieć o meblach oraz pozostałym wyposażeniu wewnętrznym. Spłonął także cały dach na zamku, piwnicy i kuchni. Udało się ocalić tylko siedem pokoi (J. Sygański 1902, s. 5-6). W kolejnych latach podejmowano próby ratowania upadającej siedziby, jednakże przeprowadzone remonty okazywały się niewystarczające. W 1. połowie XIX w. w związku z przekształceniem zamku na koszary wojskowe, zmianie uległa również funkcja wielu pomieszczeń, które dostosowano do wymaganych potrzeb (L. Migrała 2012, s. 179-181).

Ryc. 27. Zamek w Nowym Sączu - próba rekonstrukcji pierwotnego założenia (na podstawie różnych autorów, oprac. P. Kocańda, W. Harko 2019)

Ryc. 28. Plan zamku przed pożarem w 1768 roku (wg. I. Kwieciński 1927)

Próby opracowania wyglądu i przebiegu linii obwarowań Nowego Sącza podejmowało już kilku badaczy. Wymienić należy przede wszystkim J. Sygańskiego (1901-1902), J. Widawskiego (1973, s. 303-318) oraz Z. Beiersdorfa i B. Krasnowolskiego (1992, s. 226-239). Ten pierwszy sporządził listę bram i baszt miejskich, a także odtworzył przebieg murów, ich wygląd i wymiary wszystkich elementów. W linii fortyfikacji znajdowały się trzy bramy: Krakowska (zwana przez Sygańskiego basztą Szewską), Młyńska (której bronili kuśnierze) oraz Węgierska (ochraniana przez cech bednarzy). Do tej ostatniej dostać się można było poprzez zwodzony most. Ponadto funkcjonowały baszty: Garncarska, Piwowarska, Sukiennicza, Kramarska, Rzeźnicza, Kowalska, którą Sygański zalicza do fortyfikacji miejskich, a także nieposiadająca własnej nazwy przy ulicy Wałowej. Ponadto istniały dwie baszty zamkowe, w narożu północno-zachodnim i w części środkowej. Sam zamek wg. Sygańskiego nie był odrębnym elementem warownym, a jedynie dobrze ufortyfikowanym narożnikiem miasta, od którego nie był oddzielony żadną przeszkoda w postaci muru, fosy czy wału (J. Sygański 1901, t. II, s. 3-8).

Linia obwarowań dostosowana została do nieregularnej formy układu terenowego. Całkowita długość murów wynosiła ponad 1700 m. W północnej części miasta, na zwężonym cyplu wsuniętym w doliny Dunajca i Kamienicy znajdował się zamek, zachodnie i wschodnie odcinki murów biegły prawie prostą linią, natomiast południowy szedł po łagodnym łuku. Pierwotnie kurtyna murów zwieńczona była krenelażem (dzisiaj częściowo zachowanym przy ruinach zamku i kościele św. Małgorzaty), w późniejszym okresie, w związku z rozwojem sztuki wojennej, krenelaż zastąpiono zamkniętym chodnikiem dla obrońców, z dachem krytym gontem (J. Sygański 1901, t. II, s. 5; J. Widawski 1973, s. 312-313). Miasto posiadało trzy bramy, które wymienione zostały już wyżej. Krakowska znajdowała się w kurtynie północnej, Węgierska w południowej, na osi głównego szlaku komunikacyjnego. Trzecia brama ulokowana została w kurtynie wschodniej u wylotu ulicy wybiegającej z płd.-wsch. narożnika

rynku, łączącej się z traktem na Grybów i Biecz. W czasach nowożytnych zbudowano jeszcze czwartą bramę, zwaną Grodzką, która wiodła z miasta do zamku. Pierwotnie bramy miały formę prostokątnych wież z przejazdem. W przyziemiu znajdowało się także pomieszczenie dla bramnego, a na piętrze mieszkanie strażnika. Początkowo na szczycie mógł znajdować się ganek dla straży, osłonięty krenelażem, natomiast w późniejszym czasie uzyskały dachem kryty gontem. Wzniesiono je równocześnie z murem, o czym świadczyć poniekąd może wzmianka z 1368 roku (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 231-332; J. Sygański 1901, t. II, s. 4-7; J. Widawski 1973, s. 314).

Nie wiemy czy pierwotny mur obronny posiadał baszty, aczkolwiek wzmianka Jana Długosza i inne źródła pisane zdają się sugerować, że już w końcu XIII wieku wzniesiono i te elementy obronne. Początkowo posiadały formę czworokątną, otwartą do wnętrza miasta i wysuniętą przed kurtynę murów. Wysokością dorównywały lub lekko przewyższały mury obronne. Podobnie wyglądały pierwsze baszty w murze krakowskim z końca XIII wieku. W późnym średniowieczu oraz w XVI wieku przystosowane zostały do wykorzystania broni palnej. Zamknięto je od strony miasta, podwyższono i przykryto dachem z dachówką. Na ich szczytach znajdowały się gałki z chorągiewkami lub figurami. Zapewne w tym czasie zbudowano także baszty owalne (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 236-238; J. Sygański 1901, t. II, s. 3-8; J. Widawski 1973, s. 313-314).

W połowie XVI wieku, w związku z konfliktami Polski z Turcją i Mołdawią rozpoczęto rozbudowę bramy Węgierskiej, przed którą powstała *fortalicja*, która dotrwała do XVIII wieku. Jak uważają B. Krasnowolski i Z. Beiersdorf (1992, s. 491-493) element ten miał formę analogiczną, jak biecki barbakan. Na XVII stulecia datować należy roboty fortyfikacyjne polegające na sypaniu wałów ziemnych i kopaniu fos, mających na celu odsunięcie linii obronnych od głównego muru (J. Widawski 1973, s. 317).

9. Nowy Sącz jest jednym z najlepiej udokumentowanych przykładów polityki Wacława II na ziemiach polskich. Zakwalifikować go należy jako wyraz nowoczesnych działań zmierzających do ugruntowania swojego panowania na nowo podbitych terenach, połączonych z zabezpieczeniem pogranicza oraz scentralizowaniem polityki celnej. Z czeskim monarchą powiązać należy nie tylko samą lokację, ale także budowę zamku i fortyfikacji miejskich. Zanim omówione zostaną inwestycje architektoniczne warto poświęcić kilka zdań kwestii lokacji miasta. Sprawie tej, jak i samej analizie dokumentu wystawionego przez Wacława II, 8 listopada 1292 roku w Krakowie (KDPol. III, nr 67), poświęcono już sporo miejsca zarówno w starszej literaturze, jak i nowszej (zob.: K. Gołachowski 1957, s. 301-303; F. Kiryk 1985, s. 142-157; 1992, s. 85-96; S. Morawski 1863, s. 177-179; 2008, t. I, s. 150-152; L. Migrała 2017, s. 10-11; J. Rajman 1992, s. 60-84; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 126-140; S. Sułecki 2017, s. 20-24; B. Wierzbicka 2017, s. 40-44). Z tego też powodu wypada przytoczyć tylko ważniejsze zapisy i ustalenia.

Akt lokacyjny Nowego Sącza wydano w około rok po objęciu panowania w Małopolsce przez Wacława II. Z tego powodu część badaczy uważa, że inicjatorem podjęcia akcji lokacyjnej nie był władca, a inne czynniki w postaci mieszczan starosądeckich lub też biskupów krakowskich, będących właścicielami Kamienicy (zob.: K. Dziwik 1962, s. 157; F. Kiryk 1985, s. 143-144; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 126-127) . M. Cabalska (1992, s. 48) wprost stwierdziła, że inspiratorem lokacji Nowego Sącza był Paweł z Przemankowa, który miał

nakłaniać Kingę do przeniesienia klasztoru, a śmierć księżnej tylko ułatwiła mu to zadanie. Podobną sugestię wysunął F. Kiryk (1992, s. 85-86), który pisał, że z projektem osadzenia nowego ośrodka miejskiego musiał Wacława zapoznać ktoś miejscowy, nie byli to raczej mieszczanie, rolę tę pełnił zatem biskup krakowski. Wśród powodów utworzenia Nowego Sącza była chęć osłabienia klasztoru klarysek, na czym skorzystać mieli ordynariusze diecezji oraz niektórzy mieszczanie starosądeccy. Zaznaczyć jednak należy, że również czeskiemu monarsze zależało na lokacji tegoż miasta. Głównym czynnikiem była chęć zabezpieczenia pogranicza polsko-węgierskiego, co zdaje się bezpośrednio wynikać z dokumentu fundacyjnego (KDPol. III, nr 67), a także aktu wydanego przez Wacława w 1298 roku (RBM II, nr 1824). Wyrazem tego jest również opis Jana Długosza (DHn. ks. 9, s. 25-26): *Założył zaś w tym samym roku król Czech i Polski Wacław miasto Nowy Sącz położone na pograniczu Węgier, na miejscu należącej do biskupa krakowskiego wsi Kamienicy. Bowiem w czasie pobytu w Polsce zwrócił uwagę na położenie miejscowości, która zajmując wyniosłe wzgórze była otoczona z obydwu stron dwiema rzekami, a mianowicie Dunajcem i Białą* [Długosz się pomylił, winno być Kamienicy – PK] *i wydała się bardzo odpowiednia do wzniesienia przyszłego miasta*. Oczywiście Wacław II raczej nigdy w okolicach Sącza nie był, przynajmniej nie posiadamy takich dowodów, ale z pewnością korzystał z podpowiedzi rozeznanych w sytuacji biskupa, mieszczan czy też swoich agentów. Lokacja Nowego Sącza miała zatem wybitnie obronny charakter, mający na celu zabezpieczenie południowych rubieży ziemi krakowskiej przed najazdem węgierskim, który dolinami Dunajca i Popradu mógł ruszyć w kierunku Krakowa. Przemyślida nie ufał zapewne starosądeckim klaryskom na czele z księżną Kingą, uchodzącym za stronniczki Łokietka. Mogły one bowiem wesprzeć ewentualny atak węgierski, np. poprzez zgodę na umieszczenie załogi zbrojnej w Starym Sączu (por.: K. Dziwik 1957, s. 333; 1962, s. 158-159; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 138). Lokacja Nowego Sącza miała jednak także, inne niemniej ważne cele. Przede wszystkim czeski monarcha tworzył nowy ośrodek administracyjny Sądecczyzny, mający za zadanie skupienie wszystkich najważniejszych elementów regionu. Chodzi tutaj w głównej mierze o handel i zyski z niego płynące. Wacław II lokował miasto na przecięciu się kilku szlaków handlowych, biegnących z Krakowa w kierunku Węgier, czy też łączących południową część ziemi krakowskiej z Rusią. Dokładny przebieg dróg handlowych opisali K. Dziwik (1962, s. 165-169), F. Kiryk (1985, s. 145) oraz B. Wyrozumska (1977). Wacław skierował tutaj drogę publiczną, omijającą teraz Stary Sącz (A. Rutkowska 1961, s. 130). Ponadto przeniesiono w to miejsce także komorę celną, z której zyski miały trafiać do królewskiego skarbca (F. Kiryk 1985, s. 143; 1992, s. 89; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 130), a sami mieszczanie zostali zwolnienie z ceł w ziemi krakowskiej i sandomierskiej oraz na drogach w kierunku Węgier, szczególnie przy dwóch bronach *versus Ungariam* (K. Dziwik 1962, s. 169; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 130). W kwestii handlu duże znaczenie miało także zezwolenie na organizację przez miasto dorocznego jarmarku, przypadającego na dzień św. Małgorzaty (F. Kiryk 1992, s. 89). Miasto miało także spełniać rolę najważniejszego ośrodka administracyjnego na Sądecczyźnie, przejmując wcześniejszą pozycję Starego Sącza należącego do klarysek. Celem Przemyślidy było również przeniesienie klasztoru starosądeckiego do Nowego Sącza, do czego jednak ostatecznie nie doszło. Same klaryski były zapewne częściowo poszkodowane poczynaniami Wacława i mieszczan sądeckich, którzy zajęli część ich dóbr. Wkrótce zakonnice wystosowały pismo ze skargą do papieża, który polecił zająć się tą sprawą archidiakonowi krakowskiemu.

W 1298 roku Wacław II aby zrekompensować klasztorowi straty przekazał konwentowi 100 grzywien srebra z bocheńskich żup solnych (RBM II, nr 1824).

Lokacja miasta miała również cel ideowy. Utworzenie nowego, prężnego ośrodka miejskiego, otoczonego murami, w dodatku z zamkiem, ukazywało potęgę i możliwości nowego władcy, predestynującego do panowania nad całą Sądecczyzną.

Warto jeszcze na koniec omówić inne szczegóły aktu lokacyjnego. Miasto założone zostało na gruntach należących do wsi Kamienica, która z biegiem czasu stała się przedmieściem. Odbiorcy dokumentu Bertold i Arnold, synowie Tylmana wójta ze Starego Sącza, otrzymali pod 172 łanów, z czego 72 były już wykarczowane. Ponadto mogli pobierać 1/6 dochodów z łanów miejskich, 1/6 dochodów z urzędów miejskich, 1/8 kar sądowych oraz dochody z jatek, rzeźni, młynów i dwóch łaźni, które sami mają wybudować oraz z jednego łanu z dworem w mieście. Poza tym otrzymali prawo wymiany i bicia nowej monety, co niewątpliwie było precedensem na ziemiach polskich. Cała gmina miejska uzyskała prawo rybołówstwa i łowiectwa, poboru budulca i opału, ponadto mogła jeszcze czerpać dochody z 5/6 czynszu z urządzeń miejskich. Wreszcie mieszkańcom wolno było poszukiwać metali, korzystać z prawa mili zapowiedniej przy produkcji i wyszynku piwa oraz innych trunków. Dochody z miasta czerpały zatem trzy czynniki: król, wójtowie zasadźcy oraz gmina miejska (K. Dziwik 1962, s. 157- 160; F. Kiryk 1985, s. 143; 1992 s. 88-91; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 129-135). Dopełnieniem procesu lokacji Nowego Sącza był cytowany już wielokrotnie akt z 1303 roku, wystawiony przez Wacława II dla Jana Muskaty, nadający mu zamek biecki z wszystkimi przynależnościami w zamian za grunta oddane pod utworzenie Nowego Sącza (KKK I, nr 111). W tym miejscu warto jeszcze dodać, iż układ przestrzenny nowo lokowanego miasta posiada liczne analogie na Śląsku i w Czechach, o czym informowali już Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski (1992b, s. 107). Podać tutaj można przykłady miast fundowanych przez Przemysła Ottokara II – Kolin, Klatovy, Czeskie Budziejowice, Vysoké Mýto czy też Nymburk (zob.: J. Kuthan 1993, s. 44-50, 174-193; J. Žemlička 2014, s. 216-219). Posłużyć się należy także przykładami z doby panowania Wacława II, który lokował w 1295 roku Nowe Pilzno, następnie w 1289 Pelhřimov czy też na przełomie XIII i XIV wieku Trutnov (J. Žemlička 2014, s. 275-278). Wszystkie powyższe miasta charakteryzują się regularnym, szachownicowym planem, podobnie jak Nowy Sącz. Wacław II i jego planista przy okazji lokacji opisywanego miasta mógł korzystać z bogatych doświadczeń i wzorów, które w Królestwie Czeskim z powodzeniem stosowano już w połowie XIII stulecia.

W punkcie 6 zaznaczono, że część badaczy przyjmuje, iż to Kazimierz Wielki zbudował zamek nowosądecki. Argumentami za tym przemawiającymi mają być przede wszystkim rozmach budowlany ostatniego z koronowanych Piastów, rozkwit ówczesnego Sącza oraz późna wzmianka o warowni z 1394 roku. Funkcjonuje jednak pewna grupa badaczy (zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 239-240; A. Berdecka 1982, s. 111; P. Kocańda 2017, s. 97; S. Kołodziejski 1992, s. 21-22; 2011, s. 324-325; B. Krasnowolski 2014, cz. II, s. 156; L. Migrała 2012, s. 170-171; 2017, s. 25; K. Moskal 2011, s. 102-110; T. Olszacki 2011, s. 260-261; T. Ratajczak 2014, s. 166-167), która sądzi, że obiekt ten genezą sięga czasów wcześniejszych – przełomu XIII i XIV wieku. Przy takim rozumowaniu należałoby przyjąć, że zamek wzniesiono w czasach panowania czeskiego. Pierwszym badaczem, który powiązał zamek sądecki z osobą czeskiego monarchy był Stanisław Załęski, autor monografii klasztoru starosądeckiego. Stwierdził on, że król Wacław wzniósł w 1292 roku drewniany gródek w

Sączu (S. Załęski 1882, s. 56-57). Za taką chronologią przemawia kilka argumentów. Po pierwsze zamek sądecki nie został wymieniony na listach inwestycji Kazimierza Wielkiego sporządzonych przez autora *Kroniki katedralnej krakowskiej* oraz Jana Długosza. Wskazywać na to może także sam fakt lokacji miasta, które dostosowane zostało do układu topograficznego wzgórza, włączając w nie jednocześnie wydłużony cypel w północno-zachodniej części, na którym zbudowano zamek. Słuszne jest bowiem twierdzenie K. Dziwika (1962, s. 158), że zakładając to miasto król czeski kierował się nie tyle względami finansowymi, ile obroną ziemi krakowskiej przed najazdami od strony wrogich mu Węgier. Poświadczeniem takiego stanu rzeczy jest dokument Wacława z 1298 roku, w których stwierdzono, że *ad locum nostrum videlicet Kamencia vulgariter nuncupatum, pro defensione hujusmodi magis aptum, duxerimus transferendum*…(RBM II, nr 1824). Pośrednim dowodem jest również informacja Jana Długosza o wzniesieniu przez Wacława murów i wież (DLb. III, s. 467). Pewnych wskazówek dostarcza również sama lokalizacja zamku, analogiczna jak w przypadku dworu królewskiego w Bieczu (nr kat. 5). Podobieństw doszukiwać się można także w niektórych zamkach czeskich budowanych łącznie z miastami, w 2. połowie XIII wieku przez Przemysła Ottokara II, np. Domažlice, Hradiště/Kotnov, Kadaň lub Písek (zob. T. Durdík 2001, s. 78-79, 110-111, 125-126, 217-218; D. Menclová 1972, s. 208-211, 316-318).

Nierozwiązanym problemem pozostaje układ przestrzenny i wygląd zamku nowosądeckiego w jego pierwotnej formie. Niestety brak szeroko zakrojonych badań archeologicznych, a także zniszczenia oraz modernizacje warowni w czasach nowożytnych, nie pozwalają na wysunięcie daleko idących wniosków. W wspomnianej nieco wcześniej hipotezie S. Kołodzieskiego (2011, s. 324-325) zamek w początkowej fazie posiadać wieżę cylindryczną i dostawiony był do północno-zachodniego odcinka muru miejskiego. Od strony miasta oddzielały go natomiast fosa i wał. Oczywiście przy takim układzie fortyfikacje miejskie wznoszone były równocześnie z zamkiem, tuż po lokacji. Wspomnianą wieżę, o ile oczywiście istniała, identyfikować można ze znaną z opisów z 1540 i 1617 roku, wielką wieżą lub wieżą Szlachecką, w której mieściło się więzienie. Znajdowała się ona przy kurtynie północnej lub też wschodniej, w pobliży bramy Krakowskiej, a więc w miejscu najbardziej narażonym na atak. Zabudowę wewnętrzną tworzyły budynki drewniane spełniające funkcje gospodarcze i mieszkalne, nie można jednak wykluczyć istnienia kamiennego domu głównego. Zobrazowana na rysunku rekonstrukcja odpowiada także innej wizji zamku nowosądeckiego, autorstwa T. Olszackiego (2011, s. 260-261). Badacz ten sugeruje także, że zamek mógł posiadać cylindryczną wieżę. Przedstawia on sądecką warownię jako duże założenie, rozciągające się na sporym obszarze z trójkątnym dziedzińcem, wzmocnionym trzema wieżami (zdaniem autora raczej należy je rozpatrywać w kontekście baszt) w linii półkolistego północno-zachodniego obwodu obronnego. Kurtyny wschodnia i południowa, zamykające miasto od strony miasta biegłyby po linii prostej. W przeciwieństwie do Kołodziejskiego, Olszacki uważa, że zamek oddzielony był od ośrodka miejskiego murem z bramą. Otwartym pytaniem pozostaje również kwestia zaliczenia istniejącej do dzisiaj baszty Kowalskiej do zamku, ponieważ mogła być ona elementem miejskich fortyfikacji, sąsiadującym z królewską rezydencją. Co najważniejsze T. Olszacki uważa, że zamek nowosądecki należy łączyć z architekturą kasztelową, z naciskiem na wyróżniony przez T. Durdíka (1994) typ kasztelu środkowoeuropejskiego, którego najwcześniejszy przykład zbudowany został w pierwszej ćwierci XIII wieku w Wiener Neustadt. Zamki tego typu nierozerwalnie łączyły się z procesem powstawania miast w Europie

środkowo-wschodniej, gdzie dopasowane były do uwarunkowań przestrzennych. Posiadały również wymiar ideowy, ponieważ ich celem było podkreślenie dominacji panującego monarchy nad jego miastem. Analogii dla opisywanego zamku doszukiwać się można w licznych przykładach na terenie Czech i Moraw, że wystarczy wymienić Domažlice, Pisek, Kadaň (T. Durdík 1994, s. 147-190; 2001, s. 78-79, 125-126, 217-218).

Zaprezentowana przez Olszackiego hipoteza jest bardzo ciekawa i prawdopodobna, ponieważ Wacław II lokując Nowy Sącz, z pewnością korzystał z bogatych doświadczeń czeskich. W chwili obecnej opierać się musimy jednak jedynie na przypuszczeniach. Kwestię układu przestrzennego zamku wyjaśnić mogą jedynie szeroko zakrojone badania archeologiczne. Podsumowując, budowę zamku w Nowym Sączu rozpoczął Wacław II, nie wiemy natomiast czy inwestycja została zakończona. Warto w tym miejscu przytoczyć trafne słowa Heleny Langerówny (1929, s. 15), która uważała, iż to głownie w interesie Wacława była budowa warownego obiektu na terenie Kamienicy (późniejszego Nowego Sącza).

Badań wykopaliskowych wymagają także fortyfikacje miejskie Nowego Sącza, które również nie posiadają sprecyzowanej chronologii. Kwestia ta, podobnie jak w przypadku zamku, dzieli badaczy na dwie grupy. Według pierwszej, mury zbudowano w czasach Kazimierza Wielkiego, druga natomiast uważa, że powstały one wcześniej, bezpośrednio po lokacji miasta (zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 226-230; P. Kocańda 2017, s. 97-98; S. Kołodziejski 2011, s. 324-325; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 156; 2013, s. 215; L. Migrała 2017, s. 25; T. Olszacki 2011, s. 260). W grupie tej znalazł się także K. Dziwik (1962, s. 185-187), który uważał, że pierwsze fortyfikacje wzniesiono w czasach Wacława, jednakże posiadały one formę fos i wałów. Również monografista miejskich fortyfikacji w Polsce J. Widawski (1973, s. 309-310) uznał, że do budowy murów doszło na przełomie XIII i XIV w., badacz ten zwrócił uwagę na wymowę źródeł pisanych, które przemawiają właśnie za taką chronologią. Podkreślił jednocześnie, że Wacław II wcale nie musiał ukończyć pełnego obwodu. Po jego śmierci prace mogły być przerwane, a następnie kontynuowane za panowania Łokietka i Kazimierza Wielkiego.

Zgodzić się należy z J. Widawskim, że zachowane źródła pisane zdecydowanie sugerują, że mury zbudował czeski monarcha. Wymienić należy przede wszystkim, mało wykorzystywany, niedatowany dokument Wacława II, który zwalnia miasto od cła i danin z przeznaczeniem tych funduszy na reparację murów - *murorum ambitus, ubi indiquerit reparetur* (RBM II, nr 2398). Akt ten świadczy, że już wówczas fortyfikacje murowane istniały, a ich naprawą mieli zajmować się mieszczanie. Drugim ważnym przekazem jest wzmianka Jana Długosza, który podał informację że król Wacław otoczył miasto Nowy Sącz murami i wieżami - *quam iam videmus et murorum turriumque ambitu* (DLb. III, s. 467). Wspomnieć należy jeszcze zapiskę z *Rocznika Świętokrzyskiego* (MPH s. n. XII, s. 56), gdzie prócz Krakowa wymieniono inne, bliżej nieznane miasta w Polsce, otoczone fortyfikacjami przez Czechów - *et alias municiones in Polonia*. Nie wiemy czy autor dzieła nie miał na myśli np. Nowy Sącz. Niestety przekazów pisanych nie da się potwierdzić ani wynikami badań archeologicznych, ani również analizami architektonicznymi, ponieważ tych jak dotąd nie prowadzono.

Mury miejskie w Nowym Sączu wzniesiono tuż po lokacji miasta w 1292 roku, w tym samym okresie co zamek. Prac jednak raczej nie ukończono, o czym świadczyć może dokument z 1331 roku, zezwalający mieszczanom pobierać drewno z lasów koło Rytra na naprawę fortyfikacji. Pojawiający się tam zwrot *blancos*, rozumieć należy jako umocnienia drewniano-

ziemne (KDM I, nr 176, zob.: Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 230; J. Widawski 1973, s. 309-310). W pierwszej fazie, w końcu XIII wieku, fortyfikacje Nowego Sącza składały się z muru, trzech bram miejskich, baszt oraz fos i wałów. Przebieg linii uwarunkowano ukształtowaniem skarpy miejskiej, która od zachodu i północnego-zachodu ograniczona była doliną Dunajca, natomiast od wschodu i północnego-wschodu Kamienicy. Jedynie od południa miasto nie posiadało naturalnych umocnień. Właśnie od tej strony poprowadzono wał z fosą (być może był to fragment gdzie nie ukończono murów kamiennych), do których odnosić się może informacja z 1331 roku.

Pierwotny mur zbudowano z łamanego piaskowca łączonego zaprawą wapienną, z zachowaniem warstw wyrównawczych. Krótkie fragmenty tych umocnień zachowały się dzisiaj przy ruinach zamku oraz kościele św. Małgorzaty. Fortyfikacje zwieńczone były krenelażem, od wewnątrz istniał natomiast chodnik dla obrońców. Wysokość muru trudno w chwili obecnej ustalić, według J. Sygańskiego (1901, t. II, s. 5) posiadał około 8 m (7,20 – 12 łokci), natomiast najlepiej zachowany do dzisiaj odcinek przy kościele farnym sięga 5,5 m. Również grubość murów była zmienna i wahała się od 1,4 m w odcinku wschodnim do nawet 2,5 m przy zamku. Pierwotny obwód posiadał trzy bramy – Krakowską od północy, Węgierską od południa, a także Młyńską w kurtynie zachodniej. Wygląd bram nie jest znany, przypuszczać jednak można, że posiadały one formę wież z przejazdem, analogiczną jak brama Floriańska w Krakowie. W tym okresie mogły powstać także pierwsze baszty, o czym informuje nas Jan Długosz. Rolę fosy od północnego-zachodu pełnił Dunajec, od północnego-wschodu natomiast Kamienica. Jedynie od południa cypel miejski odcięto sztucznym przekopem, czytelnym jeszcze na XIX-wiecznych planach (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 233-234).

10. XIII/XIV – połowa XX wieku

11. Porzuczek Ł., *Badania w Nowym Sączu (Teren parku przy ruinach Zamku Królewskiego*, Nowy Sącz 2009, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu; *idem*, *Sprawozdanie z badań sondażowych na terenie zamku w Nowym Sączu, stanowisko nr 1*, Nowy Sącz 2009a, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu; Urbański B., *Sprawozdanie z ratunkowych badań archeologicznych prowadzonych w obrębie Baszty Kowalskiej w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2016, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu; Urbańska-Musiał B., Urbański B., *Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego. Ruiny zamku w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 2011, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Nowym Sączu.

12. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Sztuka gotycka*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. Kiryk F,, Warszawa-Kraków 1992, s. 199-291; Chrzanowski T., Kornecki M., *Sztuka Ziemi Krakowskiej*, Kraków 1982; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 208; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 329; KZS, t. 1, z. 10, s. 23; Kiryk F., *Wacław II i Nowy Sącz,* RS, t. XXX, 2002, s. 10-22; Kocańda P., *Bohemi Cracoviam muraverunt. Stav výzkumu fortifikační architektury iniciované českým králem Václavem II. v Polsku – úvod do problematiky*, „Acta Fakulty filozofické Západočeské Univerzity v Plzni", roč. 9, 2017, č.3, s. 93-109; Kołodziejski S., *Średniowiecze budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. XX, 1992, s. 9-34; *idem*, *Król*

Wacław – budowniczy zamków na pograniczu polsko-węgierskim, [w:] *II Forum Architecturae Poloniae Medievalis*, red. Stala K., Kraków 2011, s. 315-328; Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Warszawa 1961; *idem*, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Warszawa 1966; Kwieciński I., *Zamek królewski w Nowym Sączu*, Nowy Sącz 1927; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Migrała L., *Zamek w Nowym Sączu w świetle relacji i badań historycznych*, RS, t. 40, 2012, s. 169-198; *idem*, *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Sygański J., *Nowy Sącz. Jego dzieje i pamiątki dziejowe*, Nowy Sącz 1892; *idem*, *Historia Nowego Sącza* t. I-III, Lwów 1901-1902; Widawski J., *Miejskie mury obronne w państwie polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; Wierzbicki P., *Najstarsze źródła do historii zamku sądeckiego*, „Zeszyty sądecko-spiskie", t. 10, 2017, s. 45-53; *Zabytki sztuki w Polsce*, red. Bałus W., Popp D., Warszawa 2016, s. 981; Zaremba J., *Grody i zamki Sądecczyzny*, „Almanach Muszyny", r. 2, 1994, s. 3-19.

13. Z działalnością Wacława II powiązać należy jeszcze dwie inicjatywy budowlane, już jednak nie obronno-rezydencjonalne, a sakralne. Część badaczy uważa, że władca ten fundował w końcu XIII wieku kościół św. Małgorzaty. Zdania na ten temat są jednak podzielone. Według J. Sygańskiego (1901, t. II, s. 86-88, por. T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 86-87) kościół, ten, jako niewielka drewniana świątynia istniał już w końcu XIII wieku. Okazałą gotycką budowlę zbudować miał jednak dopiero w XV wieku kardynał Zbigniew Oleśnicki (zob. KZS, t. 1, z. 10, s. 21). A. Rutkowska-Płachcińska (1961, s. 128) twierdziła, że świątynia wzniesiona częściowo z kamienia, powstała w początku XIII wieku. Podstawowym źródłem wiedzy na temat kościoła pozostaje wydana jeszcze w 1957 roku praca Ś. Świszczowskiego (1957, s. 1-85). Badacz ten stwierdził, że budowę obecnego obiektu rozpoczęto wkrótce po lokacji, burząc jednak starszy, późnoromański kościół. Fundacja Wacława zbudowana była głównie z miejscowego kamienia i składała się z prostokątnego korpusu, podzielonego na dwie nawy i prezbiterium, które było o jedno przęsło krótsze niż współcześnie i zakończone ścianą prostą. Sama budowa mogła trwać kilkadziesiąt lat, ponieważ w mieście wznoszono równocześnie wiele innych budynków. Świszczowski uważał, że cały obiekt ukończony został dopiero w końcu XIV wieku (S. Świszczowski 1957, s. 8). Informację podane przez badacza powtórzyli następnie Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski (1992, s. 199-202; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 156; 2013, s. 211), którzy także połączyli budowę kościoła z Wacławem II. Podobne zdanie wyraził L. Migrała (2017, s. 28). Dodać należy jednak, że w literaturze pierwszą fazę budowli niektórzy datują się dopiero na 1. połowę XIV w. (Architektura gotycka…, t. 2, s. 167-168; T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 86). W źródłach kościół ten wymieniony został po raz pierwszy w 1303 roku, w dokumencie Wacława II dla Jana Muskaty, gdzie określony został jako filialny w stosunku do św. Wojciecha (KKK I, nr 111).

Drugą sakralną fundacją Wacława II w Nowym Sączu jest kościół Narodzenia Najświętszej Marii Panny i klasztor franciszkanów, przeznaczony początkowo dla klarysek, które miały zostać przeniesione w to miejsce ze Starego Sącza. Ponieważ mniszki pozostały jednak w swoim pierwotnym miejscu, zabudowania te przejęli franciszkanie. Fundację tej świątyni królowi czeskiemu przypisał już J. Długosz (DLb. III, s. 467), pogląd ten zaakceptowała także znaczna większość badaczy (zob. Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 202-210; P. Crossley 1985, s. 85-87; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 156; 2013, s. 213; KZS, t.

I, z. 10, s. 20; L. Migrała 2017, s. 25; P. Pencakowski 1991, s. 94-101; J. Sygański 1901, t. II, s. 31-33). Samo podjęcie budowy założenia mogło mieć miejsce jeszcze w końcu XIII wieku. P. Pencakowski (1991, s. 95) uważał, że do budowy pierwszych budynków doszło jeszcze przed 1299 rokiem, w tym czasie powstało także prezbiterium świątynie. Cała budowla uformowana została natomiast dopiero w drugiej połowie XIV wieku z inicjatywy Elżbiety Łokietkowej (P. Pencakowski 1991, s. 96-101). Według innych badaczy bryła kościoła Narodzenia Najśw. Marii Panny, której budowę mógł rozpocząć Wacław (razem z klasztorem) ukształtowała się w latach 30. XIV stulecia (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992, s. 202-210; P. Crossley 1985, s. 85-87; B. Krasnowolski 2013, s. 213).

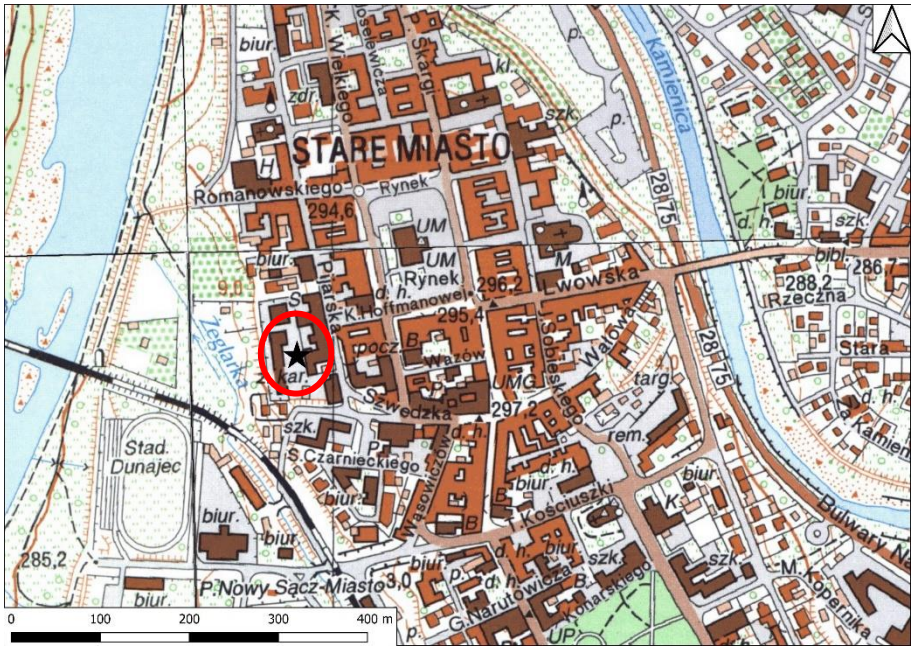
[1] Tekst lustracji z 1616 roku publikuje J. Sygański, (zob. 1901, s. 314-316) natomiast opis z 1627 roku zawiera w swoim artykule P. Wierzbicki (2017, s. 49-50). Oryginały przechowywane w Archiwum Głównym Akt Dawnych.

Numer katalogu: 29

Dwór biskupów krakowskich w Nowym Sączu

1. Nowy Sącz, gm. *loco*, pow. Nowy Sącz-miasto

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. -

3. 1292 – *Ciuitatem nostram Sandecz* (KDPol. III, nr 67)

4. 1507 - *curia Domini Episcopi in Sandecz* (J. Ross 1972, s. 426)

5. Obiekt zajmował obszar w południowo-zachodniej części miasta lokacyjnego, zwanego później „Biskupie". Obecnie w miejscu tym znajduje się zakład karny.

6. Miasto Nowy Sącz lokował Wacław II w dniu 8 listopada 1292 roku na terenach należących do wsi Kamienicy, będącej własnością biskupów krakowskich (KDPol. III, nr 67). Historycy przekonywająco udowodnili, że grunt pod osadzenie miasta przygotowany był wcześniej, zaś zamysł utworzenia tutaj ośrodka miejskiego mógł wyjść nie od władcy czeskiego, ale od biskupów krakowskich i mieszczan starosądeckich (zob. K. Dziwik 1962, s. 157; F. Kiryk 1992, s. 85-87; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 126-127). O samej biskupiej Kamienicy sprzed 1292 roku wiemy bardzo mało. Do rąk biskupów krakowskich trafiła najprawdopodobniej przed 1280 rokiem, zaś jej początków, w świetle ustaleń A. Rutkowskiej-Płachcińskiej (1961, s. 129, zob. także J. Rajman 1992, s. 59), upatrywać można w głębokim XIII lub nawet jeszcze w XII wieku. Wieś ta posiadała kościół pod wezwaniem św. Wojciecha, który pełnił rolę parafialnej świątyni dla wsi Kamienica, a później także dla Nowego Sącza, o czym informuje nas dokument Wacława II z 1303 roku (KKK I, nr 111). Funkcję tę spełniał aż do 1448 roku, kiedy to kardynał Zbigniew Oleśnicki utworzył przy kościele św. Małgorzaty kolegiatę. Z tą ostatnią A. Rutkowska-Płachcińska (1961, s. 128) wiąże kurię biskupią przy której znajdował się dwór biskupi. Problematyka ta nie została jednak jeszcze dostatecznie wyjaśniona. Najszerzej historię dworu przedstawił ks. Jacek Sygański (1902, t. III, s. 28-30), według którego dwór biskupi wznieść miał Jan Muskata. Podobną chronologię przyjęli Z. Beiersdorf i B. Krasnowolski (1992b, s. 102-103, przypis 15; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 154-157). Wcześniejsze datowanie zaproponowała A. Rutkowska-Płachcińska (1961, s. 128), która stwierdziła, że *wydaje się jednak dziwne, że Muskata, który właśnie z Kamienicy zrezygnował,*

zbudował tu sobie dwór; prawdopodobniejsze jest stworzenie wcześniej rezydencji biskupiej połączonej z kościołem. Sugestie badaczki przyjął następnie L. Migrała (2012, s. 26)

Znacznie więcej jesteśmy w stanie powiedzieć o późniejszych dziejach budowli. W początkach XVI wieku uległ on znacznej rozbudowie w stylu gotycko-renesansowym. Niestety brak badań terenowych zmusza do oparcia się głównie na źródłach pisanych. Około 1507 roku pracował tutaj *magister Thomas carpentarius de Novo Sandecz*, który chwalił się swoją działalnością *in curia Domini Episcopi in Sandecz*, w liście skierowanym do rady miasta Bardejowa (J. Ross 1972, s. 426). Z. Beiersdorf oraz B. Krasnowolski (1992a, s. 485-486) sądzą, że zakrojone na szeroką skalę prace przy dworze prowadzono pomiędzy 1507-1515 rokiem. Dwór niestety spłonął w czasie pożaru we wrześniu 1522 roku. Do jego odbudowy przystąpił Piotr Tomicki, biskup krakowski i podkanclerzy koronny. W drugiej połowie XVI wieku liczne powodzie sprawiły, że murom dworu groziła ruina. Z tego powodu biskup Filip Padniewski przeznaczył na jego remont 500 zł, dzięki czemu w latach 1566-1568 obiekt został przywrócony do dawnej świetności. Jednak już pod koniec XVI wieku dwór ponownie znalazł się w złym stanie. Z myślą o odbudowie rezydencji wystąpił kardynał Jerzy Radziwiłł w 1597 roku, który nakazał zgromadzić na ten cel materiały. Niestety jego śmierć w 1600 roku zaprzepaściła te plany. O dalszych losach dworu źródła milczą, stąd należy przypuszczać że nie przystąpiono do jego odbudowy (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992a, s. 484-485; J. Sygański 1902, t. III, s. 28-29). Sygański (1902, t. III, s. 29) podaje, że w 1608 roku widoczne jeszcze były, częściowo już zniszczone mury, m. in. brama z czterema herbami kardynałów: Fryderyka Jagiellończyka, Zbigniewa Oleśnickiego, Jerzego Radziwiłła i Jana Konarskiego. Ponadto stało jedno pomieszczenie oraz fundament z dwiema, sklepionymi piwnicami. Brak wzmianek o tym obiekcie przy opisach pożaru miasta w roku 1611 i 1627. W 1652 roku opisano obszerny plac z ogrodem (tak zwane Biskupie), gdzie stał dwór (*curia episcopalis*), należący do klasztoru klarysek. Rozpoczęły one w tym miejscu budowę nowego klasztoru, którego jednak nie dokończyły, skoro w 1670 roku wspomniany jest nieukończony, murowany kościół. W 1732 roku teren ten nabyli pijarzy, którzy wnieśli tutaj klasztor i kościół św. Jana Kalasantego, użytkowany aż do kasaty zakonu w 1786 roku (J. Sygański 1902, t. III, s. 29-30).

6.1. Paweł z Przemankowa lub Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy

7. Badań archeologicznych nie prowadzono.

8. Brak badań archeologicznych i studiów architektonicznych uniemożliwia odtworzenie układu przestrzennego budowli. W związku z tym trudno jednoznacznie rozstrzygnąć czy był to typowy obiekt rezydencjonalny, czy też posiadał jakieś walory obronne. Ksiądz Jan Sygański (1902, t. III, s. 28) stwierdza, że była to budowla wzniesiona z drewna cisowego, niestety nie podaje źródła tej informacji. Według historyka murowane założenie wznieść miał dopiero biskup Piotr Tomicki.

Wygląd dworu przedstawiają dopiero źródła XVII-wieczne, w szczególności wizytacja biskupia z 1608 roku. Wizytator wzmiankuje murowaną zabudowę złożoną ze stojącego jeszcze pomieszczenia oraz ruin z fundamentami i dwiema sklepionymi piwnicami. Okazale prezentowała się brama wjazdowa z bogatym detalem kamieniarskim, zwieńczona trzema

herbami: orłem kardynała Fryderyka Jagiellończyka, pomiędzy Dębnem Zbigniewa Oleśnickiego a Abdankiem Jana Konarskiego oraz datą 1515. Do dworu przyległe były mury miejskie wyposażone w tym rejonie w dwie baszty (Z. Beiersdorf, B. Krasnowolski 1992a, s. 485-486)[1].

9. Brak badań archeologicznych oraz niedostatek źródeł pisanych uniemożliwia postawienie jednoznacznych wniosków. Za fundatora dworu uznać trzeba biskupów krakowskich zarządzających diecezją krakowską w końcu XIII wieku, do których przynależała wieś Kamienica. Chodzi tu przede wszystkim o Pawła z Przemankowa i Jana Muskatę. Pierwszy utrzymywał liczne i ożywione kontakty z klasztorem klarysek starosądeckich oraz księżną Kingą, wspierał prowadzoną przez nią działalność oraz popierał w konflikcie z Leszkiem Czarnym (W. Karasiewicz 1959, s. 191-216; P. Żmudzki 2000, s. 310-346). Maria Cabalska (1992, s. 48) przypuszczała, że biskup krakowski mógł nawet namawiać księżnę Kingę do lokacji i przeniesienia klasztoru klarysek. Dążył on także do stworzenia zwartego kompleksu dóbr biskupich na terenie Sądecczyzny. Świadczy o tym prowadzona przez niego akcja pozyskiwania wsi. Najprawdopodobniej przed 1280 rokiem nabył on Kamienicę, natomiast osiem lat później pozyskał jeszcze Muszynę i Świniarsko (K. Dziwik 1962, s. 59-60; J. Rajman 1992, s. 59). Centralnym ośrodkiem „klucza nowosądeckiego" miała być najlepiej rozwinięta i najbogatsza Kamienica. Tereny do niej należące zostały na mocy przywileju Wacława II z 8 listopada 1292 roku przeznaczone pod lokację Nowego Sącza (KDPol. III, nr 67). Paweł z Przemankowa mógł zatem zbudować dwór jeszcze przed lokacją miasta, jednak nie wcześniej niż w roku 1280, ponieważ dopiero wówczas wszedł w posiadanie tej miejscowości. Następnie został on włączony w obręb fortyfikacji. Stanowił nie tylko rezydencję biskupią, ale także centrum administracyjne pobliskich miejscowości.

W przypadku drugiego z możliwych fundatorów – Jana Muskaty, ku któremu skłaniają się J. Sygański (1902, t. III, s. 28), Z. Beiersdorf oraz B. Krasnowolski (1992b, s. 102-103), do budowy dworu doszłoby w dwa lata po lokacji miasta, ponieważ objął on stolec biskupi w 1294 roku (T. Pietras 2001, s. 43-45; A. Rodziewicz 1995, s. 129-136), czyli w okresie kiedy miasto lokacyjne było już zapewne w większości wykształcone, zaś fortyfikacje znajdowały się w budowie. Z uwagi na status Kamienicy (Nowego Sącza) biskup dążył do stworzenia w jego obrębie siedziby rezydencjonalnej, która sprawowałaby zarząd nad jego dobrami (w 1295 roku Muskata występuje jako właściciel Świniar, zob. KKK I, nr 99; posiadał również Kurów, na terenie którego wzniósł zamek, nr kat. 23), a także Muszynę. W 1303 roku Wacław II w zamian za Kamienicę, na terenach której osadzono Nowy Sącz, nadał Janowi Muskacie zamek biecki wraz z przynależnościami (KKK I, nr 111, DHn. ks. 9, s. 25-26, zob. P. Kocańda 2018, s. 326; T. Pietras 2001, s. 65-66). Biskup zachował jednak prawo patronatu w kościołach św. Małgorzaty i Wojciecha, dzięki czemu nie utracił wpływów w Nowym Sączu. W tym kontekście interesująco przedstawia się teza Z. Beiersdorfa i B. Krasnowolskiego (1992b, s. 103, przypis 15), którzy twierdzą, że dzięki posiadaniu dworu w obrębie Nowego Sącza (pomimo zamiany z 1303 roku) Muskata zachowywał możliwość kontroli tego miasta, tak ważnego w polityce króla Wacława II.

10. koniec XIII w. – XVI/XVII w.

11. -

12. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Rozwój przestrzenny*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. Kiryk F., Warszawa-Kraków 1992, s. 97-120; *eaedem, Szuka gotycka,* [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. Kiryk F., Warszawa-Kraków 1992, s. 199-291; *eaedem, Sztuka renesansu i manieryzmu,* [w:] *Dzieje miasta Nowego Sącza*, t. I, red. Kiryk F., Warszawa-Kraków 1992, s. 483-550; Migrała L., *Historia Nowego Sącza*, Nowy Sącz 2017; Rutkowska-Płachcińska A., *Sądeczyzna w XIII i XIV wieku. Przemiany gospodarcze i społeczne*, Wrocław-Warszawa 1961; Sygański J. *Historia Nowego Sącza*, t. III, Lwów 1992.

13. -

[1] W tym miejscu warto zaznaczyć, że J. Sygański (1902, t. III, s. 29) wymienia cztery herby, prócz trzech wyżej opisanych, emblemat „Trąbę" Jerzego Radziwiłła.

Numer katalogu: 30

Zamek w Nowym Żmigrodzie

1. Nowy Żmigród, gm. *loco*, pow. jasielski

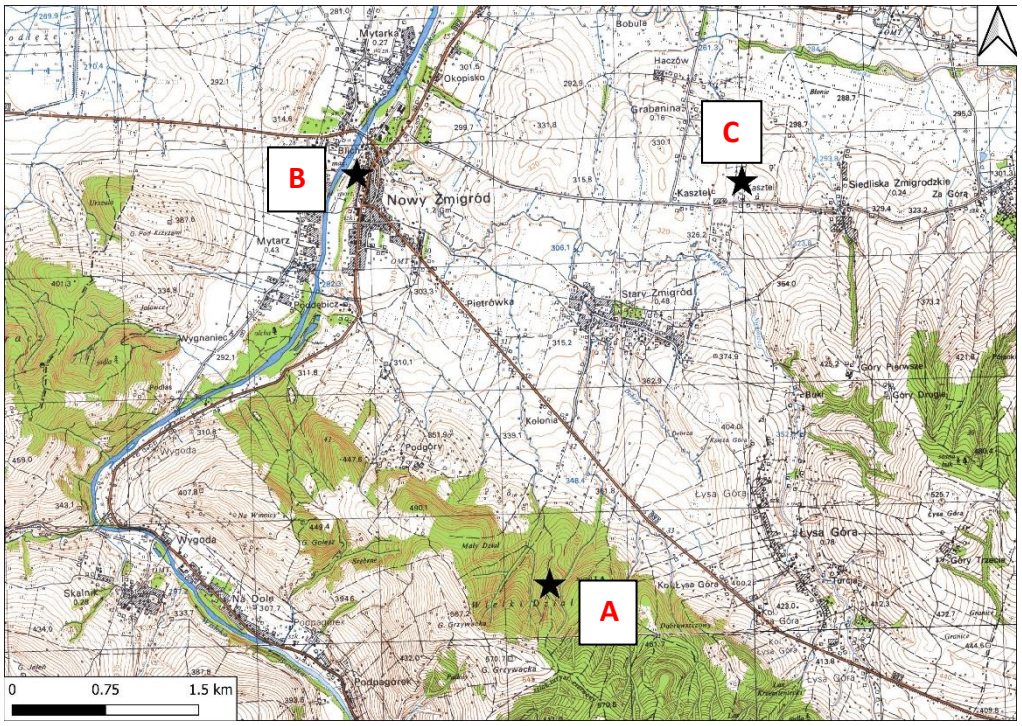
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny?

3. 1305 - *Woycechone de Smygrod* (KDM I, s. 164; S. Sroka 1998, t. I, nr 11).

4. 1331 - *in dicto castro Smigrod* (MPV III, nr 282).

5. Zamek nie istnieje, nie zachowały się po nim żadne pozostałości. Na podstawie źródeł pisanych przypuszczać należy, że istniał w obrębie miasta, w miejscu gdzie dzisiaj zlokalizowany jest Plac Zamkowy.

Lokalizacja obiektów obronnych w okolicach Nowego Żmigrodu: A – grodzisko w Starym Żmigrodzie; B – zamek w Nowym Żmigrodzie; C – domniemany obiekt na obszarze zwanym Kasztel

6. Zamek w Nowym Żmigrodzie nie dotrwał do naszych czasów. Jedynym śladem po nim, prócz wzmianek w źródłach pisanych jest nazwa placu (Zamkowy), zlokalizowanego w północnej części centrum miejskiego. Właśnie w tym miejscu badacze lokalizują warowne założenie (zob. D. Nowak 2014, s. 37; Z. Perzanowski 1990, s. 277-278[1]), mimo iż teren ten nigdy nie był badany przez archeologów[2].

Tak zwane terytorium żmigrodzkie, przez niektórych łączone z kasztelanią pojawia się w źródłach już w roku 1184, kiedy to biskup krakowski Gedko nadaje kolegiacie św. Floriana w Krakowie dziesięcinę z ziemi bieckiej - *terra sive districtibus Byeczensi et Szmigrodensi – absque restrictione et specificacione villarum* (ZDKK I, nr 3; DLb. I, s. 477-475; J. Kurtyka 1996, s. 195; 2000, s. 277-291; J. Wyrozumski 1964, s. 82-83). Jednakże pierwsze, pewne wzmianki źródłowe o miejscowości tej pochodzą dopiero z początku XIV wieku. W dokumentach pojawia się wówczas Wojciech ze Żmigrodu (*Woycechone de Smygrod)*, przedstawiciel rodu Bogoriów, wojewoda sandomierski. Świadkuje on na dokumencie księcia Władysława Łokietka, nadającym Piotrowi z Dronowa wieś Chmielów w ziemi szaryskiej (S. Sroka 1998, t. I, nr 11, zob. także: KDM I, s. 164; KKK I, nr 114; 116). Niestety nie wiemy czy chodzi tutaj o Stary Żmigród należący do Bogoriów, czy może o Nowy, będący osadą

niewątpliwie młodszą. Rozróżnienie tych miejscowości występuje po raz pierwszy w rachunkach świętopietrza z lat 1325-1327 (MPV I, nr 139, s. 135, 207, 302-303). Obie są już wówczas parafiami, zatem ich początki mogą sięgać odległego średniowiecza (por. J. Kurtyka 2000, s. 282).

Starym Żmigrodem nie będziemy się tutaj zajmować, który, biorąc pod uwagę samą nazwę jest osadą starszą. W XII wieku, jak sądził S. Gawęda (1964, s. 56-61. Zob. także: J. Kurtyka 2000, s. 290-291; Z. Perzanowski 1990, s. 278-279) ziemie te zostały nadane Bogoriom ze Skotnik, którzy podbudowali tutaj gródek obronny (zob. pkt. 13). Nowy Żmigród stanowił twór młodszy, jednakże nie wiemy, kto był jego dysponentem w początkach XIV wieku. J. Wyrozumski (1964, s. 83-84) wykorzystując metodę retrogresji wysunął przypuszczenia, że Nowy Żmigród stanowił współwłasność Bogoriów i monarchy (nie wykluczył jednak możliwość, że była to osada należąca w całości do panującego. Nierozwiązanym problemem jest także kwestia lokacji Nowego Żmigrodu na prawie niemieckim. Badacze uważają, że miało to miejsce w pierwszej ćwierci XIV wieku (J. Wyrozumski 1964, s. 84; F. Kiryk 1985, s. 83; Z. Perzanowski 1990, s. 281-282) lub przed 1325/1327 (B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 303). W 1359 roku poświadczona została funkcjonująca w Nowym Żmigrodzie królewska komora celna, która istniała jednak już zapewne wcześniej, być może nawet na przełomie XIII i XIV wieku (KDM III, nr 734; Z. Perzanowski 1990, s. 279-280; S. Weymann 1938, s. 136). Samo miasto położone zostało w dogodnym miejscu, na przecięciu licznych traktów komunikacyjnych i handlowych, łączących ziemię krakowską i sandomierską z Rusią i Węgrami (zob. F. Kiryk 1985, s. 84; Z. Perzanowski 1990, s. 279; B. Wyrozumska 1977).

Zamek w Nowym Żmigrodzie wymieniony został po raz pierwszy w bulli papieskiej Jana XXII, zezwalającej na założenie klasztoru dominikanów *in dicto castro Smigrod* (MPV III, nr 282)[3]. Jerzy Wyrozumski (1964, s. 80-84) badający początki miast w regionie jasielskim doszedł do wniosku, że zamek musiał powstać co najmniej na początku XIV wieku, inicjatorem budowy miał być natomiast monarcha (książę krakowski). Celem tej fundacji była chęć zabezpieczenia przebiegających przez Żmigród szlaków handlowych na Ruś i Węgry oraz ochrony pobliskiej komory celnej. Warownia ta początkowo królewska, z biegiem czasu przeszła w posiadanie Bogoriów, na następnie Lisów, Stadnickich i Wojszyków (zob. D. Nowak, 39-53; W. Sarna 1906, s. 480-487). Inaczej genezę zamku rozpatruje J. Kurtyka (2000, s. 280-281), który uważa iż wpierw, w XIII wieku Bogoriowie zbudowali sobie gródek w Starym Żmigrodzie, który wykorzystywali do początku XIV stulecia. Zamek w Nowym Żmigrodzie badacz ten także wiąże z przedstawicielami tego rodu. Zbudować miał go albo Wojciech ze Żmigrodu, zmarły przed 1316 rokiem, albo jego syn Jakub, podkomorzy sandomierski. W 1410 doszło do ugody pomiędzy Beatą, wdową po Dymitrze z Goraja, Przybysławem z Grudzyn, jego braćmi Pakoszem i Janem a Janem z Mokrska i bratem jego Adamem, w sprawie podziału dóbr po śmierci Pakosza, podkomorzego krakowskiego (ZDM VI, nr 1738. Zob. także J. Kurtyka 2000, s. 280, przypis 27). W wyniku tej ugody właścicielami Żmigrodu i przyległych do niego wsi zostali Przybysław, Jakusz i Pakosz. W dokumencie tym wymieniony został także zamek żmigrodzki – *Smigrod opidum cum castro et villa Antigua Zmigrod*. W 1474 roku miasto i zamek ucierpiały wskutek najazdu wojsk Macieja Korwina (D. Nowak 2014, s. 42; P. Perzanowski 1990, s. 292; W. Sarna 1906, s. 186). W 1481 roku doszło do podziału dóbr pomiędzy właścicielami. Mikołaj Stadnicki otrzymał połowę zamku, która

leżała od rzeki Wisłoki, poczynając od baszty aż do kopca przy bramie, połowę wieży, połowę podzamcza (*przygrodzie per mediam*) od drogi ciągnącej się od miasta do młyna (W. Sarna 1906, s. 480-481). Otrzymał także połowę miasta z połową przychodów oraz wsie Stary Żmigród (m. in łąkę *sub grodzyszko in campo Antiquo Smygrod*), Kąty, Końską Wolę, Siedliska, Siechowę, Bukowinę, połowę Osieka i Myscowej. Natomiast Jan i Krzesław Wojszykowie otrzymali drugą połowę zamku oraz podzamcza, a także wsie: Łysą Górę, Toki, Wielką Mytarz, Małą Mytarz, Wolę Karwaczyńską i połowę Myscowej (D. Nowak 2014, s. 51-52). W źródłach z XVI i XVII wieku nie pojawia się już żadna wzmianka o zamku. Zapewne ze względu na niewielką powierzchnię nigdy nie został stałą siedzibą Stadnickich (w tym czasie zbudowano dwór na północ od miasta), stąd też badacze przypuszczają, że zamek przestał istnieć w połowie XVII stulecia (R. Wnorowski 1981, s. 17).

6.1. Wacław II?

6.2. Monarsza (w późniejszym okresie prywatna – możnowładcza)

7. Badań archeologicznych nie prowadzono.

8. Brak badań archeologicznych oraz mocno przekształcony, zurbanizowany teren uniemożliwiają odtworzenie układu przestrzennego warowni. Pewne dane na temat wyglądu budowli wnoszą jednak źródła pisane. Z opisu zdobycia miasta przez Węgrów w 1474 roku autorstwa Jana Długosza (DHn. ks. 12, s. 338), wiemy, że zamek oddzielony był od miasta odrębnymi umocnieniami, ponieważ wojska węgierskie wpierw musiały opanować ośrodek miejski, a dopiero potem warownię. Zamek był również dobrze ufortyfikowany i przynajmniej w jakiejś części murowany, gdyż do jego zdobycia konieczne było użycie artylerii i podkopanie muru. Następnie oddziały węgierskie przystąpiły do odbudowy założenia - *w jednym i drugim urządzają sobie schronienie i siedzibę. Obwarowawszy miasto i zamek nowymi rowami i wałami i innymi zabezpieczeniami* (DHn, ks. 12, s. 338). Kolejnych danych dostarcza dokument podziału dóbr z 1481 roku, z którego wiemy, że zamek posiadał dwa człony (zamek główny i podzamcze) oraz kilkukondygnacyjną wieżę, basztę i bramę przy bliżej nieznanym kopcu (ZDM VI, nr 1738; W. Sarna 1906, s. 480).

9. Z uwagi na brak danych, powiązań z działalnością Wacława II można się jedynie domyślać. Obiekt pozostaje w sferze założeń domniemanych, które mógł wznieść Przemyślida w okresie panowania nad ziemią krakowską. Z omawianym zagadnieniem zestawić należy ciekawe wywody Jerzego Wyrozumskiego (1964, s. 83-84), który datuje warownię na okres od co najmniej początku XIV wieku. Celem budowy założenia była chęć ochrony pobliskiej komory celnej znanej z połowy XIV wieku (1359; KDM III, nr 734), a z pewnością funkcjonującej już na przełomie XIII i XIV wieku oraz zabezpieczenie pobliskich szlaków. Budowa umocnionej warowni w tej okolicy leżała także w interesie Wacława, ponieważ z jednej strony był to obszar pograniczny, narażony na najazdy ze strony sprzymierzeńców Władysława Łokietka – Rusinów i Węgrów, z drugiej były to tereny należące do Bogoriów (przynajmniej w jakiejś części), którzy również uchodzili za przeciwników rządów czeskich. Budując w Nowym Żmigrodzie zamek Wacław II nie tylko umacniał się na nowo opanowanych ziemiach, ale zabezpieczał także przed najazdem ruskim lub węgierskim (na wybitnie obronną lokalizację zamku zwrócił uwagę już Z. Perzanowski 1990, s. 282). Wreszcie ograniczał wpływy i pozycję stronników

Łokietka – Bogoriów. Bardzo możliwe, że to oddziały czeskie zdobyły i zniszczyły w końcu XIII wieku rezydencję w Starym Żmigrodzie. Jeżeli zaprezentowana wyżej geneza zamku okaże się słuszna budowę założenia należałoby powiązać z działalnością Wacława II, który reformował administrację państwową, poprzez wznoszenie zamków przy najważniejszych komorach celnych i traktach handlowych (np. Czorsztyn, Rytro, Biecz, Czchów). Problematykę zamku w Nowym Żmigrodzie wyjaśnić powinny nowe studia historyczne oraz ewentualne badania archeologiczne.

10. pocz. XIV – XVII w.

11 *Nowy Żmigród. Studium historyczno-urbanistyczne*, oprac. R. Wnorowski, Rzeszów 1981, mps., archiwum Narodowego Instytutu Dziedzictwa, oddział w Rzeszowie.

12. Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 321; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 468; Kocańda P., *Badania nad pierwszymi murowanymi zamkami na obszarze obecnego województwa podkarpackiego*, „Archeologie západních Čech", t. 11, 2016, s. 66-82; Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994; Kunysz A., *Grodziska w województwie rzeszowskim*, MSiROA za rok 1966, 1968a, s. 25-87; Kurtyka J., *Terytorium Żmigrodzkie*, [w:] *Kościół, kultura, społeczeństwo. Studia z dziejów średniowiecza i czasów nowożytnych*, red. S. Bylina, R. Kiersnowski, S. Kuczyński, H. Samsonowicz, J. Szymański, H. Zarębska, Warszawa 2000, s. 273-291; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Nowak D., *Stary Żmigród w średniowieczu*, Krosno 2014; Perzanowski Z., *Średniowieczny Żmigród*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska", vol. XLV, Sectio F, 1990, s. 278-287; Sarna W., *Opis powiatu jasielskiego*, Jasło 1906; SGPol. t. XIV, s. 792-793; Wyrozumski J., *Początki miast w regionie Jasielskim*, [w:] *Studia z dziejów Jasła i powiatu jasielskiego*, red. J. Garbacik, Kraków 1964, s. 69-89; Żaki A., *Mrukowa i Żmigród Stary – dwa górskie fortalicja w Beskidzie Niskim*, AAC, t. V, 1963a, z. 1-2, s. 77-84.

13. Na pobliskim terenie znajdują się jeszcze dwa inne założenia obronne, o których warto wspomnieć, a które wprowadzają pewne zamieszanie do zagadnienia zamku w Nowym Żmigrodzie.

Pierwszym jest zamek w Starym Żmigrodzie, o którym padło już wyżej kilka informacji. Jego relikty zlokalizowane są na górze zwanej Zamczysko, na północnym zboczu stoku Beskidu Niskiego, na południe od wsi Stary Żmigród (w odległości około 1,5 km). Do dnia dzisiejszego z zamku pozostały już tylko formy terenowe w postaci owalnego kopca, fos i wałów. Obiekt ten badany był wykopaliskowo w 1939 roku przez T. Sulimierskiego i Cz. Bajdę (S. Kołodziejski 1994, s. 204). Następnie niewielkie rozpoznania powierzchniowe realizowali tutaj w latach 50. i 60. XX wieku A. Żaki (1963a, s. 77-84) i A. Kunysz (1968a, s. 85). Badania te nie doprowadziły jednak do pełnego rozpoznania chronologii i układu przestrzennego założenia. Forma zamczyska pozwala zakwalifikować go do warowni w typie grodziska stożkowatego. Większość badaczy skłania się do tego, że zabudowa wewnętrzna wzniesiona została z materiałów nietrwałych (drewna). W literaturze panuje pewna rozbieżność w datowaniu obiektu. A. Żaki (1963a, s. 83-84) na podstawie pozyskanych zabytków chronologię określił na przedział od 2. połowy XIII do przełomu XV i XVI wieku. A. Kunysz (1963a, s. 19-20) z kolei uznał, że początki grodu odnosić można do połowy XII, a nawet końca

XI wieku. Jeszcze inaczej genezę grodu widzi D. Nowak (2014, s. 33), który uważa, że obiekt ten powstał w 1. połowie XI wieku w związku z wydarzeniami jakie miały wówczas miejsce – reakcją pogańską na chrystianizację i najazdy obcych wojsk. W znacznej większości panuje jednak przekonanie, że obiekt ten, pełnił rolę siedziby rezydencjonalnej i administracyjnej rodu Bogoriów, którzy zbudowali go w XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku. Wśród fundatorów przeważnie pojawia się wspomniany już wojewoda sandomierski Wojciech Bogoria ze Żmigrodu, wzmiankowany w 1305 roku (zob. B. Guerquin 1974, s. 321; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 468; P. Kocańda 2016, s. 75; S. Kołodziejski 1994, s. 204-205[4]; J. Kurtyka 2000, s. 280-281; J. Marszałek 1993, s. 263; D. Nowak 2014, s. 25-33; Z. Perzanowski 1990, s. 279). Zamek mógł częściowo zostać zniszczony w czasie walk na początku XIV wieku, pomiędzy oddziałami czeskimi a Bogoriami. Na podstawie badań archeologicznych A. Żakiego (1963, s. 83-84) sądzić należy, że po tych wydarzeniach nadal był użytkowany i spełniał rolę siedziby Bogoriów, a następnie (nawet do XV w., o czym świadczą pozyskane zabytki) przez jedną z rodzin dysponujących tymi obszarami. Ostateczny kres rezydencji przyniósł najazd węgierski z 1474 roku (S. Kołodziejski 1994, s. 205; W. Sarna 1906, s. 186). O upadku założenia świadczy akt podziału dóbr z 1481 roku, gdzie pada zwrot *pod grodziskiem na polach starożmigrodzkich (sub grodzyszko in campo Antiquo Smygrod*), który powiązać należy z opisywaną warownią (ZB, s. 78, 80-82. Zob. także J. Kurtyka 2000, s. 280-281, przypis 27).

Drugim założeniem, jest bardzo enigmatyczny obiekt lokalizowany przez badaczy pomiędzy wsiami Stary Żmigród i Siedliska, na niewielkim wyniesieniu zwanym Kasztel, u podnóża którego płynie potok Niegłoszcz. Niestety o założeniu tym nie można dużo powiedzieć, ponieważ nie zachowało się ono do czasów obecnych. Stanisław Tomkowicz zapisał, że *powyżej karczmy w Starym Żmigrodzie w stronę północno-wschodnią na pagórku w lesie, ruiny nieznane* (P i T. Łopatkiewiczowie 2001, s. 104), trudno jednak odnieść się krytycznie do tej zapiski, która może być także wiązana z opisywaną wyżej rezydencją Bogoriów, jak i innym obiektem, nie będącym w rzeczywistości założeniem obronnym. Prowadzone tutaj przez A. Żakiego badania powierzchniowe nie przyniosły żadnych konkretnych rezultatów (A. Żaki 1963a, s. 83, przypis 12). Z. Perzanowski (1990, s. 277-278) pisał, że obiekt ten znajdował się na południe od drogi łączącej Żmigród i Siedliska, nieco na północ od potoku Głojsce. Interpretował go jako folwark funkcjonujący do XX wieku. Dosyć fantastyczną genezę tego założenia zaprezentował kilka lat temu D. Nowak (2014, s. 33-37), który uważa, że obiekt ten mógł powstać już w 2. połowie XII stulecia, z inicjatywy księcia lub Bogoriów i że zastąpił stary gród w Wietrznie-Bóbrce. Było to duże założenie obronne, zbudowane w większości z drewna i otoczone kamiennymi wałami. Spełniać miało rolę ośrodka administracyjnego i siedziby rezydencjonalnej Bogoriów. Kres funkcjonowania grodu na Kasztelu przynieść miał najazd węgierski z połowy XV wieku. Następnie obszar ten zajęły pola uprawne i pastwiska. Później na terenie tym zbudowano folwark istniejący do początku XX wieku. Niestety żmigrodzki regionalista dosyć dowolnie intepretuje źródła pisane oraz ustalenia historyków, miesza także fakty historyczne, z tego też powodu do jego ustaleń należy podejść ostrożnie.

[1] Dokładną lokalizację zamku próbował określić Z. Perzanowski (1990, s. 285). Pisał on, że średniowieczna warownia mieściła się na północ od miasta, na uformowanym cyplu, który wznosi się nad ulicami Krakowską i Basztową. Ta druga miała być dawną drogą wiodącą z północy do zamku i miasta. Od niej do zamku, w kierunku Wisłoki, biegła ulica Blicharska. Na południe od tej ostatniej do dzisiaj widoczne jest obniżenie terenu, położone na linii wschód-zachód i stosunkowo wąskie. Według Z. Perzanowskiego jest to pozostałość fosy zamkowej.

[2] W chwili obecnej obszar ten jest mocno zurbanizowany i przekształcony. Znajdują się tutaj domy jednorodzinne, plebania oraz kościół pw. św. św. Piotra i Pawła.

[3] Niektórzy badacze sugerują, że w dokumencie tym nie chodzi o zamek a umocnienia miejskie (zob.: S. Kołodziejski 1994, s. 205; B. Krasnowolski 2004, cz. II, s. 303-308).

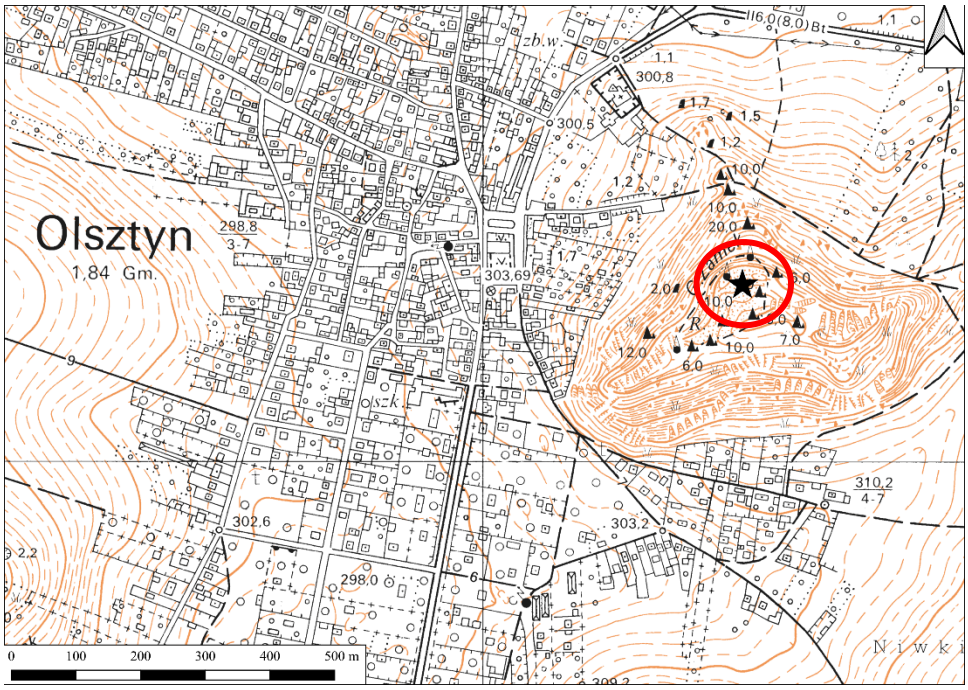
[4] Zaznaczyć należy iż badacz ten w opracowaniu dotyczącym rezydencji możnowładczych na terenie dawnego województwa krakowskiego niestety pomieszał informacje odnośnie obu zamków. Część z nich przypisał gródkowi stożkowatemu, kiedy w rzeczywistości odnoszą się one do zamku w Nowym Żmigrodzie. Zwrócił na to już jakiś czas temu uwagę J. Kurtyka (2000, s. 280-281, przypis 27). Kołodziejski (1994, s. 205) uważał, że na terenie miasta zamku nie było ponieważ *rejestry konserwatorskie nie notują w tym miejscu pozostałości obronnej budowli*. Brak reliktów oraz wzmianek w urzędach konserwatorskich nie może jednak być wyznacznikiem nieistnienia warowni.

Numer katalogu: 31

Zamek w Olsztynie koło Częstochowy (zamek Przymiłowice)

1. Olsztyn, gm. *loco*, pow. częstochowski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1488 (K. Nabiałek 2012, s. 212)

4. 1306-1308 [odnosi się do 1294] – *castrum Premilovicz* (MPV III, nr 121, s. 80)

5. Ruiny zamku położone są na szczycie rozległego wzgórza, zbudowanego z jurajskich wapieni, zlokalizowanego na wschód od centrum wsi Olsztyn, w odległości ok. 18 km na południowy wschód od Częstochowy.

6. W starszej literaturze początki murowanego zamku w Olsztynie wiązano z aktywnością Kazimierza Wielkiego, pomimo iż obiekt ten nie znalazł się na listach zawierających spis jego dzieł budowalnych w *Kronice katedralnej krakowskiej* oraz u Jana Długosza[1] (zob. SGPol., t. VII, s. 512-514; B. Guerquin 1974, s. 217; S. Rumszewicz 1929, s. 260-263; T. Szydłowski 1928, s. 119). Warownia miała stanowić jeden z elementów systemu obronnego wzniesionego przez tegoż władcą i chroniącego ziemię krakowską od strony Śląska i Czech. Zmianę poglądów przyniosły ustalenia T. Małkowskiej-Holcerowej (1959, s. 24) która w niepublikowanym studium zasugerowała, że pierwszy murowany element zamku, czyli cylindryczna wieża powstała na przełomie XIII i XIV wieku. W sukurs ustaleniom autorce przyszły badania archeologiczne, jakie w latach 1959-1960 i 1969 przeprowadził W. Błaszczyk. Ustalił on, że początki osadnictwa na Górze Zamkowej sięgały 2 połowy XIII w. (W. Błaszczyk 1961, s. 65-76). Kilkanaście lat później tenże archeolog znacznie rozbudował swoje poglądy, twierdząc, że zachowane do dzisiaj fragmenty wału, oddzielającego teren zamku średniego od podgrodzia, pochodzą z XI wieku i są pozostałością grodu wczesnośredniowiecznego, spalonego w połowie XIII wieku[2]. Pierwszym murowanym elementem, według monografisty zamku w Będzinie, była cylindryczna wieża na zamku górnym (W. Błaszczyk 1982, s. 759). Koncepcję powyższych badaczy rozwinął następnie Z. Holcer (1970, s. 311-312; 2004, 75-77), który za pierwszą wzmiankę o zamku uznał zapiskę z akt procesu Jana Muskaty z lat 1306-1308, gdzie kilku świadków (prepozyt sandomierski Zdzisław, scholastyk sandomierski Jan, komes Andrzej, Bolesław, książę Toszku – scholastyk krakowski, dziekan sandomierski

Herbord) zeznali, że w czasie wyborów nowego biskupa krakowskiego w 1294 roku do katedry wszedł starosta Hynek z Dubé wraz z listem od Wacława II, polecającym wybór hierarchy zgodny z wolą starosty. Hynek miał wówczas zażądać aby kapituła wybrała na stolec biskupi Jana Muskatę, archidiakona łęczyckiego, grożąc jednocześnie opornym kanonikom konfiskatą mienia i dóbr. W nagrodę przyszły biskup obiecał staroście 500 grzywien, którymi obciążono mieszczan sławkowskich, ponadto miał dostać od Muskaty trzy wsie, zaś jego syn prebendę przynoszącą 100 grzywien dochodu w dziesięcinach ze wsi leżących koło zamku Przymiłowice (*episcopi percepit circa castrum Premilovicz*) – Turów, Biskupice i Choroń (MPV III, nr 121, s. 80, 83, 84-85, 86, por. T. Pietras 2001, s. 46). Jako że wymienione wsie leżą w promieniu 5 km od zamku Olsztyn, zaś Przymiłowice, znajdują się w odległości niecałego kilometra od niego, Z. Holcer doszedł do wniosku, że wzmiankowane *castrum Premilovicz*, to w rzeczywistości późniejszy zamek Olsztyn (Z. Holcer 1970, s. 311-312; 2004, s. 75-77). Zatem warownia istniała już w 1294 roku. Ustalenia Holcera zostały zaakceptowane przez innych badaczy, którzy podjęli różne próby ich rozbudowania (zob. *Architektura gotycka* 1995, s. 173-174; S. Kołodziejski 1993, s. 148; 1996, s. 144; 1997a, s. 27; 1998, s. 16; 2016, s. 822; J. Laberschek 1995, s. 19-30). M. Antoniewicz (1998 s. 29-31), przyjmując ustalenia Holcera dodał, iż akta procesowe umożliwiają stwierdzenie, że budowla kazimierzowska nie powstała na surowym korzeniu. Do zmiany nazwy zamku doszło natomiast w związku z przekształceniami doby Kazimierza Wielkiego. L. Kajzer (2002, s. 294), a następnie S. Kołodziejski (2017, s. 60-61; 2018, s. 101), rozpoczęli poszukiwania najstarszego elementu warowni, który należałoby powiązać z zamkiem Przymiłowice. Uznali oni, że pierwszą murowaną partią zamku nie jest zespół budynków z wieżą cylindryczną, tworzący zamek górny i łączony z aktywnością Kazimierza III Wielkiego, ale ulokowana w odległości ok. 200 m od niego i stająca na samotnym ostańcu skalnym tzw. wieża Sołtysia. Ta kwadratowa, masywna budowla, w formie donżonu wzniesiona została w technice o wiele bardziej starannej, niż jądro zamku kazimierzowskiego. Doskonałość techniczna tego budynku odróżnia go od partii murów wykonywanych mniej starannie, z regularnie łamanego kamienia, przypisywanych Kazimierzowi. Właśnie ta wieża ma być znanym ze źródeł z 1306 roku zamkiem Przymiłowice, wzniesionym w drugiej połowie lat 90. XIII wieku przez Jana Muskatę (zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 344-347; P. Kocańda 2018, s. 323-234; P. Lasek 2013, s. 59). Próby rozwikłania chronologii wieży podjął się w latach 1998 i 1999 S. Kołodziejski (1999b, s. 8-12; 2000, s. 178-183), prowadzący w jej obrębie badania archeologiczne, które niestety nie przyniosły żadnych efektów[3].

Sprawą genezy założenia zajął się także K. Nabiałek, który uważa, że w 2. połowie XIII wieku tereny wokół późniejszego zamku Olsztyn stanowiły klucz majątkowy biskupstwa krakowskiego. W jego skład wchodziły wzmiankowane w aktach procesowych wsie – Turów, Biskupice, Choronia, z których dochody Muskata przeznaczył dla starosty. Ponadto do terytorium biskupiego zalicza Przymiłowice, w obrębie których wzniesiono później zamek. Zbudowany w 2. połowie XIII stulecia obiekt stanowił centrum administracyjne tegoż klucza. Według K. Nabiałka warownia istniała przed 1294 rokiem, natomiast jej fundatorami byli Paweł z Przemankowa lub Prokop (K. Nabiałek 2012, s. 47-57, 261-264). Ustalenia K. Nabiałka zostały przyjęte przez J. Pierzaka (2019, s. 74-75), który uważa, że wieża Sołtysia stanowi analogię dla wieży mieszkalno-obronnej zbudowanej w Sławkowie przez Pawła z

Przemankowa w latach 80. XIII wieku oraz nowoodkrytej kwadratowej wieży zalegającej pod cylindrycznym stołpem w Będzinie.

Podsumowując, zamek w Olsztynie wzniesiony został w końcu XIII wieku (z pewnością istniał w 1294 roku), zapewne z inicjatywy Jana Muskaty lub któregoś z jego poprzedników (Paweł z Przemankowa). Potwierdzają to zarówno źródła pisane, jak i wyniki badań archeologicznych i architektonicznych. Wspomnieć tutaj należy, że W. Błaszczyk w trakcie badań odkrył w rejonie drugiej bramy grosz praski Wacława II, co może potwierdzać, że w końcu XIII wieku użytkowano teren zamku górnego (W. Błaszczyk 1961, s. 71-76). Tak zbudowana warownia stanowiła ważny punkt na mapie politycznej Małopolski, strzegła pogranicza małopolsko-śląsko-wielkopolskiego, zabezpieczając jednocześnie drogę łączącą Kraków z Krzepicami, biegnącą przez Olkusz, Parcze, Ogrodzieniec (gdzie co najmniej od 1388 roku pobierano cło), Bzów, Kromołów, Blanowice, Pomrożyce, Parkoszowice, Włodowice, Górę, Jaworznik, Żarki, Olsztyn, Częstochowę, Lgotę, Kłobucko (B. Wyrozumska 1977, s. 61-62, zob. także K. Nabiałek 2012, s. 511-512). Ponadto spełniała zadania administracyjne, stanowiąc centrum biskupiego klucza majątkowego, a także tworzonego przez Jana Muskatę władztwa terytorialnego (P. Kocańda 2018, s. 325-330). Warownia była także bazą wypadową dla oddziałów zbrojnych Muskaty w czasie jego walki z Łokietkiem w latach 1304-1306. Jacek Laberschek uważa, że to właśnie z zamku Przymiłowice wyruszyły załogi, które zniszczyły i obrabowały kościoły we wsiach Niegowa, Raszków, Przybynowa, Kromołów i Chechle (MPV III, nr 121, s. 85; J. Laberschek 1995, s. 22).

Po upadku rządów czeskich, zapewne w 1306 roku Władysław Łokietek opanował także zamek Olsztyn, który odebrano biskupowi i włączono w obręb domeny monarszej. Wkrótce nowy władca rozpoczął przebudowę tego obiektu w ośrodek nowo utworzonego kompleksu dóbr książęcych. Również w tym czasie dojść mogło do zmiany nazwy z Przymiłowice na Olsztyn (K. Nabiałek 2012, s. 64, 265-266). Dzieło rozpoczęte przez Łokietka kontynuował Kazimierz Wielki, któremu przypisać należy znaczną modernizację warowni. Z jego inicjatywy, jak sądzą badacze, wzniesiono poszczególne części zamku: dolny, średni, dziedziniec, a zapewne także przygródek (Cz. Hadamik 2019, s. 166-173; K. Nabiałek 2012, s. 265, 284). Zamek stał się także siedzibą okręgu administracyjnego zwanego dystryktem, zarządzonego przez burgrabiego. Okręg ten poświadczony zostaje po raz pierwszy w 1341 roku - *districtu nostro Olstinensi* (ZDM VIII, nr 2530). W 1349 roku wymieniono pierwszego zamkowego burgrabiego Zdziśka – *Sdisco, burgrabius de Olsten* (KDM III, nr 691), z tego samego roku pochodzi pierwsza wzmianka bezpośrednio odnosząca się do warowni- *castrum dictum Olstin* (ZDM I, nr 56). Warto jeszcze odnotować, iż Długosz podaje, że w 1358 roku w lochu na zamku przetrzymywany był wojewoda poznański Maciej Borkowicz, który zmarł tam śmiercią głodową (DHn., ks. 9, s. 368-369).

Po śmierci Kazimierza Wielkiego w 1370 roku, panujący po nim Ludwik Węgierski przekazuje Władysławowi Opolczykowi w lenno część ziemi wieluńskiej, południową część ziemi sieradzkiej i północno-zachodnią część ziemi krakowskiej wraz z zamkiem Olsztyn (MPH II, s. 645, 735-736; DHn., ks. 10, s. 20-22; K. Nabiałek 2012, s. 65-67; J. Sperka 2016, s. 218-219). Władysław wkrótce przekształcił wszystkie nabyte tereny w księstwo wieluńskie, zaś zamek Olsztyn uczynił jednym z jego głównych ośrodków. W maju 1391 roku z uwagi na długi książę ten zastawił Krzyżakom Złotorię oraz kilka wsi, co doprowadziło do konfliktu z Władysławem Jagiełłą. Wojna pomiędzy Opolczykiem a królem zakończyła się dla tego

pierwszego katastrofalnie, ponieważ na przestrzeni lat 1391-1396 utracił większość swojego lenna wieluńskiego, w tym zamek Olsztyn z okręgiem (K. Nabiałek 2012, s. 92; J. Sperka 2016, s. 219).

Jagiełło po opanowaniu zamku oraz włączeniu księstwa wieluńskiego do Królestwa Polskiego przeprowadził wielką reorganizację starostwa oraz powiatu, likwidując starsze struktury i urzędy, a tworząc starostwo niegrodowe z centrum na zamku w Olsztynie. W 1399 roku wymienionego mamy pierwszego starostę Piotra Pieniążka z Witowic (K. Nabiałek 2012, s. 120-121). W 1406 roku tenutę otrzymał Jan Szczekocki, ze Szczekocin, któremu w 1411 roku król zlecił przeprowadzenie prac budowlanych i naprawczych na zamku (KDM IV, nr 1129; T. Małkowska-Holcerowa 1959, s. 18; K. Nabiałek 2012, s. 268-270, 556). W kolejnych latach urząd starosty sprawowali syn Jana – Paweł oraz jego żona Anna. Pełną listę zarządców zamku przedstawił w monografii starostwa olsztyńskiego K. Nabiałek (2012, s. 351-418, 556-560).

W 1508 roku Zygmunt Stary przekazał zamek i starostwo olsztyńskie Mikołajowi Szydłowieckiemu z Szydłowca h. Odrowąż, podkomorzemu i staroście radomskiemu w dożywotni zastaw. Zamek znajdował się wówczas w bardzo złym stanie, toteż nowy starosta podjął szybkie działania zmierzające do przeprowadzenia gruntownego remontu. Zresztą uzyskał na te działania liczne środki od króla, w tym czopowe z drugiego kwartału z miast Krzepic i Kłobucko. Prace realizowane przez Szydłowieckiego podzielić można na dwa etapy, pierwszy od ok. 1514 do 1520 i od 1520 do 1532 roku. Ich zakres został przedstawiony w inwentarzu starostwa z 1532 roku (Cz. Hadamik 2019a, s. 88-89; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 347; K. Nabiałek 2012, s. 195, 270-272). Rozpoczęte przez Szydłowieckiego roboty były kontynuowane przez jego następcę Piotra Opalińskiego. Ówczesny wygląd zamku przedstawia inwentarz z 1551 roku (K. Nabiałek 2012, s. 274-275).

Po śmierci Opalińskiego starostwo przypadło przedstawicielom rodu Ocieskich, którzy początkowo nie dbali o stan zamku. Z opisu z 1564 roku wynika, że był on mocno zaniedbany i zniszczony. Za remont upadającego zamku zabrał się w latach 80. i 90. XVI wieku Joachim Ocieski. Okazał się on na tyle skuteczny, że w 1587 roku odparto najazd arcyksięcia austriackiego Maksymiliana (K. Nabiałek 2012, s. 275-279, 348). Niestety kolejny starosta Mikołaj Wolski z Podhajc h. Półkozic, który urząd ten otrzymał w dożywocie od króla Zygmunta III Wazy w 1613 roku, doprowadził do upadku warowni rozbierając niektóre zabudowania. Rewizja z 1631 roku ukazuje zamek już niemal w całkowitej ruinie (K. Nabiałek 2012, s. 278-279). Zapewne po tym roku żadnych napraw już nie realizowano, co doprowadziło do jego powolnego upadku. Nie spełniał już wówczas żadnej roli militarnej (tę przejęła twierdza częstochowska), być może zamek ucierpiał w jakiś sposób w trakcie wojny trzydziestoletniej. Kres warowni przyniósł najazd szwedzki z lat 1655-1660. W 1722 roku rozpoczęto rozbiórkę murów, a materiał przeznaczono na budowę kościoła (B. Guerquin 1974, s. 219; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 280; M. Nagielski *et all*. 2015, s. 403; K. Nabiałek 2012, s. 280).

6.1. Paweł z Przemankowa lub Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy, od 1306 r. własność książęca/monarsza

7. 1959-1960 (archeologiczne, W. Błaszczyk); 1969 (archeologiczne, W. Błaszczyk); 1997-1999 (archeologiczne, S. Kołodziejski); 2013-2019 (archeologiczno-architektoniczne, Cz. Hadamik).

8. Zamek podzielić można na kilka części: zamek dolny, zamek górny, dziedziniec główny, kamieniec, zamek średni i przygródek. W literaturze spotkać się można z wieloma próbami rekonstrukcji tego rozległego założenia. Próbę odtworzenia układu przestrzennego podjęli się m. in. T. Małkowska-Holcerowa (1959), W. Błaszczyk (1961, s. 65-78) oraz autorzy *Katalogu zabytków sztuki w Polsce* (t. VI, z. 4, s. 27). Plan zawarty w tej ostatniej pozycji przedrukowali następnie B. Guerquin (1974, s. 217, ryc. 283), L. Kajzer, S. Kołodziejski i J. Salm (2010, s. 344) oraz T. Mroczko i M. Arszyński (*Architektura gotycka*, t. II, s. 478, ryc. 296). Wreszcie, najbardziej aktualne rekonstrukcje przygotowali K. Nabiałek (2012, s. 280-308) i Cz. Hadamik (2019a). Pierwszy oparł się na źródłach pisanych, w szczególności nowożytnych inwentarzach z 1532, 1551 i 1631, drugi natomiast, prócz źródeł opisowych wykorzystał wyniki własnych badań archeologicznych.

Wyróżnić można kilka faz rozwojowych założenia. Pierwsza przypada na okres od końca XIII w. do początku panowania Kazimierza Wielkiego. Wówczas to z inicjatywy biskupów krakowskich, przede wszystkim Jana Muskaty wzniesiono zamek górny. Składał się on z cylindrycznej wieży obronnej, zbudowanej z kamienia wapiennego, łączonego zaprawą wapienną. Jej średnica wynosiła 8 m, natomiast obecna wysokość sięga 28 m. Zbudowano ją na kamiennym cokole o rzucie kwadratowym z zaokrąglonymi narożnikami oraz wysokości 3 m. W XVI wieku została nadbudowana cegłą zendrówką. W tym samym czasie wznoszono mury obronne zamku górnego, których wątek w dolnych partiach jest identyczny z licem zewnętrznym stołpu. Cz. Hadamik przypuszcza, że na zamku istniał także dom mieszkalny (zob. Cz. Hadamik 2019b, s. 164; 2019a, s. 41-44, 55). Ponadto, jak chce S. Kołodziejski (1999a, s. 179-184; 2000, s. 178-183) w tym czasie mogła funkcjonować także cysterna. Wreszcie istnieć mogła także, wciąż problematyczna, wieża Sołtysia.

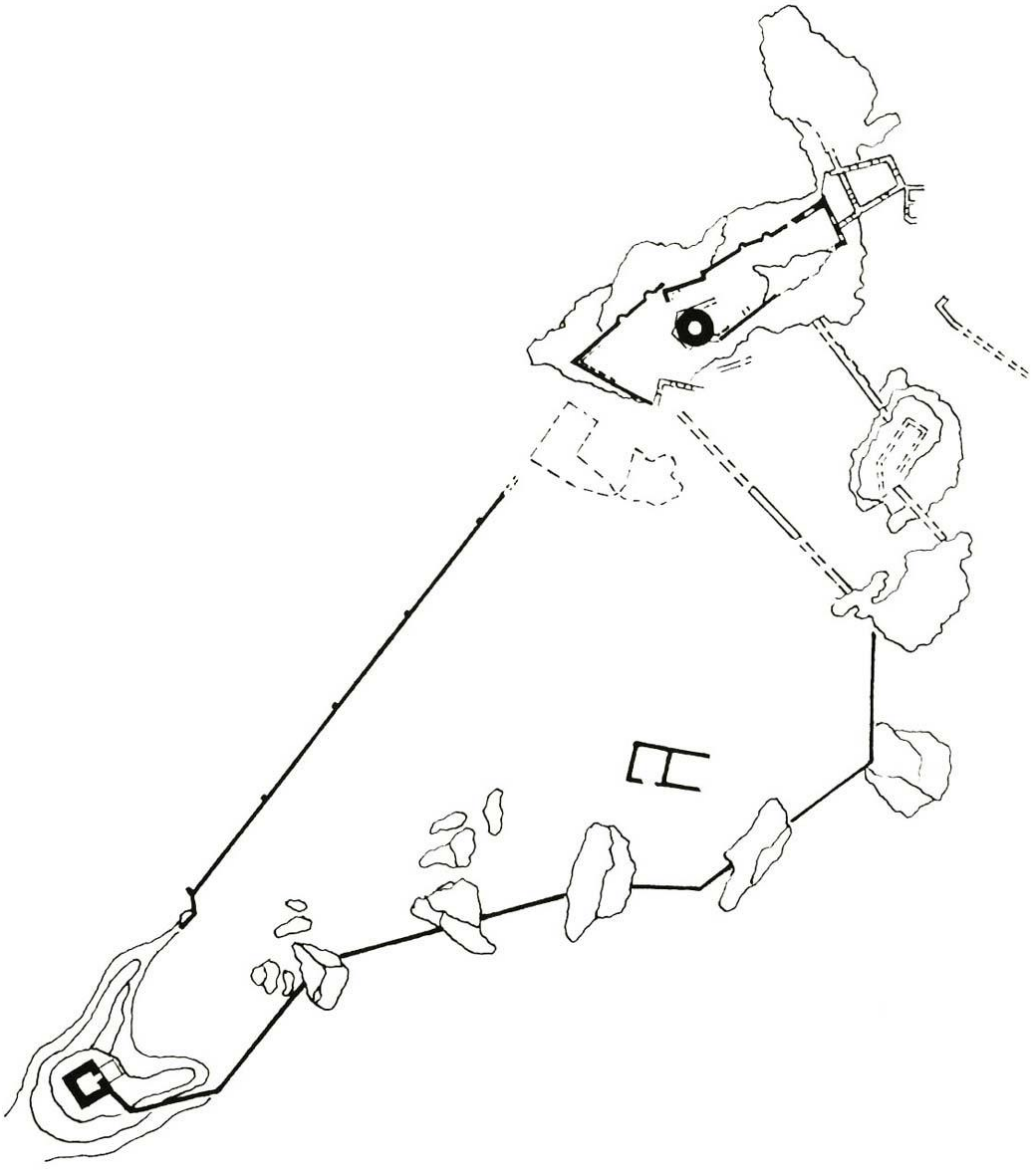
W fazie drugiej, związanej z panowaniem Kazimierza Wielkiego, zamek uległ znacznej rozbudowie. Powstała w tym czasie zabudowa zamku górnego (spiżarnia, kaplica, skarbiec i inne pomieszczenia), rozbudowano jednocześnie mury obronne, bramy a także budynek mieszkalny (Cz. Hadamik 2019, s. 168). Nie wykluczone, że dziełem tego władcy było wydzielenie zamku średniego i zabudowanie go niektórymi notowanymi w inwentarzach z XVI wieku budynkami. Kwestia ta, jak uważa Cz. Hadamik (2019, s. 169) winna być skrupulatnie przebadana. Z aktywnością Piasta powiązać należy także wzniesienie zamku dolnego, otoczonego murem kamiennym, o wątku zbliżonym do obwodu zamku górnego (Cz. Hadamik 2019, s. 170-171; K. Nabiałek 2012, s. 284). Zapewne w połowie XIV wieku zbudowano również mury kamienne otaczające przygródek (Cz. Hadamik 2019, s. 173; K. Nabiałek 2012, s. 284).

Trzecia faza przypada na wiek XV i związana jest z działalnością starostów, w szczególności Jana Szczekockiego. Przystąpiono wówczas do podwyższenia murów obronnych i baszt, poprzez ich nadbudowę przy użyciu cegły (np. wieży cylindrycznej). Remontowi poddano także studnię zamkową i inne zabudowania, w tym komnaty królewskie (T. Małowska-Holcerowa 1959, s. 18; K. Nabiałek 2012, s. 162-163).

Czwarta faza, to inwestycje z XVI wieku, realizowane przez Mikołaja Szydłowieckiego oraz Piotra Opalińskiego. Zakres ówczesnych prac oraz wygląd zamku z tego czasu znany jest z inwentarzy spisanych w latach 1532 i 1551. Podjęto się wówczas remontu starych zabudowań, w szczególności murów i wież. Wzniesiono nowe budynki mieszkalne i gospodarcze, jednak największą inwestycją była budowa nowego pałacu – kamieńca, powstałego na wysokiej skale, naprzeciwko zamku górnego, a także drewnianego krużganka (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 347; K. Nabiałek 2012, s. 270-275).

Ostatnia, piąta faza to 2. połowa XVI i pierwsza połowa XVII wieku, kiedy to nie realizowano już żadnych znaczących przekształceń warowni. Jedyny większy remont przeprowadził Joachim Ocieski, który zmodernizował starsze obiekty, rozbudował basztę w której znajdowała się główna brama wjazdowa, wzniósł nowe stajnie, rozebrał także niektóre budynki, na miejscu których powstały kuchnia, łaźnia i piekarnia. Ostatnie niewielkie prace prowadził M. Wolski, ograniczające się tylko do melioracji zasypanej studni zamkowej (K. Nabiałek 2012, s. 275-279).

.

Ryc. 29. Plan zamku Olsztyn k. Częstochowy (wg. KZS, t. VI, z. 4, s. 27)

9. Uznając wersję Z. Holcera (1970, s. 311-312; 2004, 75-77), a także K. Nabiałka (2012, s. 49 -55) o tym, że zamek Przymiłowice to późniejszy Olsztyn oraz, że pierwotnie należał do biskupów krakowskich, podobnie jak pobliskie wsie, tworzące klucz majątkowy, należałoby przyjąć, że zamek powstał przed 1294 rokiem. Z drugiej strony, świadkowie w procesie kanonicznym składając zeznania przeciwko Muskacie, mówiąc o 1294 roku, mogli przywoływać współczesny, tj. z lat 1306-1308, punkt orientacyjny, jakim niewątpliwe był zamek Przymiłowice, w okolicy którego istniały owe wsie (Biskupice, Turów i Choroń). Wówczas zamek powstałby w przedziale lat 1294 (czyli po objęciu sakry biskupiej przez Jana Muskaty), a przed 1306 rokiem. Kwestii tej, jak na razie nie potrafimy wyjaśnić.

W oparciu o przedstawione w punkcie 6 ustalenia dotyczące zagadnień chronologii i początków założenia zamkowego w Olsztynie k. Częstochowy można zaryzykować przyjęcie następującej kolejności wydarzeń. Zamek wznieśli w końcu XIII wieku (być może w latach 80. lub na początku lat 90.) biskupi krakowscy. Być może jego fundatorem był Paweł z Przemankowa, budowniczy zamku w Sławkowie. Akceptując starszeństwo wieży Sołtysiej, właśnie ten element należałoby wiązać z działalnością tego biskupa. Natomiast Jan Muskata, który w 1294 roku objął zamek byłby inicjatorem budowy zamku górnego, położonego w miejscu bardziej obronnym i dającym lepsze warunki do rozbudowy. Z Muskatą wiązać należy wieżę cylindryczną, której analogii dopatrywać się możemy na licznych zamkach wznoszonych z inicjatywy Przemyślidów na ziemiach polskich (np. Rytro, nr kat. 39, Czorsztyn, nr kat. 9 Czchów, nr kat. 8) czy pozostałych zamkach biskupa (Lipowiec, nr kat. 1). Ponadto otoczono zamek kamiennym murem obronnym. Za jednoczasową akcją budowlaną przemawia identyczna technika wznoszenia obu konstrukcji, widoczna w licu wieży oraz dolnych partiach murów (Cz. Hadamik 2019, s. 164; 2019a, s. 55). Ten archaiczny wątek nie występuje na innych budowlach zamkowych, co może właśnie przemawiać za starszeństwem tych budowli (Cz. Hadamik 2019, s. 169). Ponadto funkcjonować mógł jeszcze budynek mieszkalny, niepotwierdzony jednak badaniami archeologicznymi (Cz. Hadamik 2019, s. 164; 2019a, s. 44) oraz cysterna gromadząca wodę, odkryta przez S. Kołodziejskiego (1999a, s. 179-184; 2000, s. 178-183). O takiej chronologii zamku górnego świadczą także wyniki badań wykopaliskowych, a także odkryta w wykopie przy drugiej bramie moneta Wacława II (W. Błaszczyk 1961, s. 71-76). Tak uformowana warownia pełniła rolę centrum ważnego, biskupiego klucza majątkowego oraz strzegła drogi łączącej Kraków z Krzepicami. Poza tym stanowiła kluczowy element tworzonego przez Jana Muskatę biskupiego władztwa terytorialnego, będący w planach głównym ośrodkiem jego północnych krańców (zob. P. Kocańda 2018, s. 324-330). Zamek służył także zadaniom militarnym, zabezpieczając warownię przed najazdami na ziemię krakowską przez Łokietka, który do 1300 roku panował na ziemiach Polski centralnej i w Wielkopolsce. Militarna rola zamku była szczególnie widoczna w latach 1304-1306, kiedy to stanowił bazę wypadową wojsk Jana Muskaty, plądrujących pobliskie wsie i kościoły (J. Laberschek 1995, s. 22). Świadkowie w procesach kanonicznych przekazali nam informacje o zniszczeniach w Chechle, Kromołowie, Raszkowie, Przybynowie i Niegowej (MPV III, nr 121, s. 85). Zapewne w 1306 roku, po upadku rządów czeskich zamek został opanowany przez Władysława Łokietka.

10. koniec XIII w. – poł. XVII w.

11. Hadamik Cz., *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych. Relikty filarów mostów oraz wieży bramnej na terenie tzw. północno-wschodniego zamku, przeprowadzonych w dniach 21-30.09.2015 r.,* Olsztyn-Kielce 2015, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z ratowniczych badań archeologicznych. Rejon północnego odcinka muru obwodowego E tzw. północno-wschodniego dolnego zamku, przeprowadzonych we wrześniu 2015 roku*, Olsztyn-Kielce 2015, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych, obręb tzw. baszty studziennej oraz przedniej części jaskini w obrębie dolnego zamku*, Olsztyn-Kielce 2015, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z archeologicznych badań wykopaliskowych – stanowisko zamek, wnętrze tzw. baszty studziennej w obrębie zamku dolnego (wykop 9/2016)*, Olsztyn-Kielce 2016, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z badań archeologicznych w Olsztynie. Stanowisko zamek dolny, rejon reliktów budynków bramy głównej i południowego muru obwodowego dolnego zamku (wykop10/2017)*, Olsztyn-Kielce 2017, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w Olsztynie, pow. częstochowski, stanowisko zamek, zamknięcie południowe, rejon reliktów południowego muru obwodowego dolnego zamku oraz tzw. baszty SE średniego zamku (wykopy 11, 12, 13/2018)*, Olsztyn-Kielce 2018, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Sprawozdanie z nadzoru archeologicznego przy pracach konserwatorskich i restauratorskich na terenie zamku Olsztyn – dolny zamek, rejon bramy głównej*, Olsztyn-Kielce 2018, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; Kołodziejski S., *Zamek w Olsztynie gm. loco woj. częstochowskie. Badania archeologiczne w roku 1997*, Kraków 1997, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem, Zamek w Olsztynie gm. loco, woj. śląskie. Sprawozdanie z badań archeologicznych w roku 1999*, Kraków 1999b, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; Małkowska-Holcerowa T., *Ruiny zamku w Olsztynie (woj. katowickie, pow. Częstochowa*, Kraków 1959, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

12. *Architektura gotycka w Polsce*, red. T. Mroczko, M. Arszyński, t. II, Warszawa 1995, s 173-174; Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty*, Kielce 1998; Błaszczyk W., *Zamek w Olsztynie. Krótki rys historyczny i wyniki wstępnych badań archeologicznych z roku 1959*, „Ziemia Częstochowska", t. IV, 1961, s. 65-78; *idem, Badania nad genezą zamków w Olsztynie pow. Częstochowa i Ogrodzieńcu pow. Zawiercie,* [w:] *Z pradziejów regionu częstochowskiego*, Częstochowa 1962, s. 49-69; *idem, Badania archeologiczne na terenie zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa, przeprowadzone w latach 1959-1960*, „Badania archeologiczne na Górnym Śląsku w latach 1959-1960", nr 32, 1962, s. 97-104; *idem, Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965; *idem, Badania wykopaliskowe na średniowiecznym zamku w Olsztynie, pow. Częstochowa*, „Fontes

Archaeologici Posnaniensis", vol. XXI, 1970[1972], s. 265-268; *idem, Będzin przez wieki. Dzieje miasta i jego rozwoju urbanistyczno-przestrzennego od średniowiecza do połowy XX w. na podłożu osadnictwa w starożytności i wczesnym średniowieczu,* Poznań 1982; Borowska-Antoniewicz J., Antoniewicz M., *Opis zamku Olsztyn sporządzony przez rewizorów królewskich w 1631 r.*, „Ziemia Częstochowska", nr 4, 1999, s. 187-198; Fidura J., *Zamki i inne warownie na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, br. m. wyd. 1990; Hadamik Cz., *Wstępne sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w obrębie zamku Olsztyn (teren tzw. dolnego zamku), pow. częstochowski prowadzonych w 2013-2015 roku, województwo śląskie,* [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w latach 2013-2015*, red. G. Glanc-Zagaja, Katowice 2016, s. 138-154; *idem, Nierozwiązany problem – zamek Olsztyn w czasach Kazimierza Wielkiego*, [w:] *Wielkie murowanie. Zamki w Polsce za Kazimierza Wielkiego*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2019, s. 153-174; *idem, Zamek Olsztyn krok po kroku spacerkiem po historycznej ruinie średniowiecznej warowni*, Kielce-Olsztyn 2019a; Holcer Z., *Dwie lustracje zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, „Sprawozdania z posiedzeń Komisji Naukowych PAN, oddział w Krakowie", t. 13, 1970, z. 1, s. 311-313; *idem, Zamek Olsztyn pod Częstochową – zarys historii*, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t. 2, red. J. Partyka, Ojców 2004, s. 75-88; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 217-219; Kajzer L., *Z badań nad zamkami w Polsce w wieku XIII,* KHKM, R. 50, 2002, z. 3-4, s. 287-304; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 344-347; KZS, t. VI, z. 4, s. 26-29; Kocańda P., *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 319-336; Kołodziejski S., *Badania wykopaliskowe reliktów cysterny na zamku olsztyńskim koło Częstochowy w r. 1997*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVI, 1999a, s. 179-184; *idem, Wyniki badań wykopaliskowych na zamku w Olsztynie koło Częstochowy*, [w:] *Badania Archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w roku 1997*, red. E. Tomczak, Katowice 2000, s. 178-183; Laberschek J., *Nieznane karty z przeszłości zamku Olsztyn i starostwa olsztyńskiego (wiek XIII-XV)*, „Almanach Częstochowy", 1994[1995], s. 19-30; Lasek P., *Turris fortisimma nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.*, Warszawa 2013; Nabiałek K., *Zamek Olsztyn w państwie polskim za Jagiellonów (od 1391 do I połowy XVI wieku)*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 3, 2004, s. 157-208; *idem, Starostwo olsztyńskie od XIV do połowy XVII wieku*, Kraków 2012; SGPol., t. VII, s. 512-514; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928.

13. -

[1] Dziwić może fakt pominięcia Olsztyna we wspomnianych w tekście wykazach dzieł budowlanych króla Kazimierza, szczególnie, że przy opisie wydarzeń z 1370 roku związanych z przekazaniem części ziem Królestwa Władysławowi Opolczykowi w lenno, obaj kronikarze podają, że zamek Olsztyn (oraz inne warownie – Krzepice, Bobolice) zostały wzniesione przez Kazimierza Wielkiego – *których mury przepiękne i godny podziwu sposób zostały wzniesione przez króla polskiego Kazimierza* (DHn., ks. 10, s. 22; MPH II, s. 645).

[2] W. Błaszczyk w trakcie swoich badań przeciął jednym z wykopów wał, oddzielający zamek średni od podgrodzia. Stwierdził wówczas, że wał ma konstrukcję kamienno-ziemną, wzmocnioną elementami drewnianymi i przykrytą następnie nasypem ziemnym. Wał został zniszczony wskutek dużego pożaru o czym świadczyć miały

warstwy spalonego drewna. Element ten Błaszczyk datował na XI wiek (W. Błaszczyk 1982, s. 759). Badacz nie przedstawił jednak żadnych konkretnych argumentów ani materiałów które umożliwiłby przyjęcie tak wczesnej chronologii. K. Nabiałek (2012, s. 262, przypis 4) skłania się ku powiązania tego elementu z istniejącym pod koniec XIII wieku zamkiem Przymiłowice, z kolei Cz. Hadamik (2019, s. 169; 2019a, s. 70) uważa, że pochodzi on z XIV lub nawet XV wieku. Kwestię tę wyjaśnić mogą jedynie kolejne badania wykopaliskowe.

[3] Wieża Sołtysia znajduje się w południowo-zachodnim krańcu przygródka, na szczycie samotnego ostańca skalnego. Jest to potężna budowla kamienna, wzniesiona na planie czworokąta o wymiarach 8 x 12 m, grubości murów aż 4 m i wysokości sięgającej 16 m. Posiada trzy zachowane kondygnacje, po których czytelne do dziś są odsadzki na ścianach. Niestety nie jesteśmy pewni, gdzie znajdowało się pierwotne wejście. Chronologia tej budowli od dawna zastanawiała badaczy. W *Katalogu zabytków sztuki* (t. VI, z. 4, s. 29) podano, że pochodzi z XV wieku. Podoba chronologię przyjęli autorzy *Architektury gotyckiej w Polsce* (1995, t. II, s. 173-174) i Z. Holcer (2004, s. 81). Z kolei, XIII-wieczną metrykę upatrują cytowani już S. Kołodziejski (2017, s. 60-61; 2018, s. 101) i L. Kajzer (2002, s. 294) oraz P. Lasek (2013, s. 59). Sprawą wieży Sołtysiej dosyć szczegółowo zajął się Karol Nabiałek (2012, s. 263-265) w monografii starostwa olsztyńskiego. Z jego ustaleń wynika, że budowla ta po raz pierwszy w źródłach pojawiła się w roku 1547, kiedy to starosta Piotr Opaliński odliczył sobie od kwoty, którą miał uiścić królowi z tytułu dzierżawy 80 zł na naprawę starej wieży na zamku Olsztyn (*reformatione turris antique ante castrum Olstin*). Oczywiście nie możemy być pewni, czy chodziło konkretnie o tę wieżę. W lustracji z 1564 roku zapisano, że istniała wówczas baszta *która wszystkiej góry i zamku broni na obie stronny, bo mury przygrodkowe upadły do samej ziemi i basta pustoszeje, z której strony wszystek przystęp teraz otwarty do zamku* (LK 1564, cz. II, s. 21). K. Nabiałek (2012, s. 263) uważa, że wzmiankowany przygródek to rozległe przedzamcze rozciągające się miedzy zamkiem górnym i średnim a wieżą Sołtysią. Również w lustracji z 1569 roku wymieniona została wieża *wyeża thesz albo baszta, która iesth na stayanyu albo daliey od zamku na skalie* (LK 1569, AGAD, MK, dz. XVIII, sygn. 18, s. 547). Jednakże pierwsza bezpośrednia wzmianka o wieży pochodzi dopiero z 1631 roku – *wieża sołtyska na obronę tego zamku w kwadrat na przeciwnej skale z czegły jest murowana* (J. Borowska-Antoniewicz, M. Antoniewicz 1999, s. 196). Informacja z 1547 roku, o starej wieży, pozwala sądzić, że pochodziła ona z czasów średniowiecza, zatem mogli ją wznieść zarówno biskupi krakowscy (Jan Muskata), jak i późniejsi monarchowie (np. Kazimierz Wielki). Jej chronologię wyjaśnić mogą tylko badania archeologiczne. Warto jeszcze zwrócić uwagę, że K. Nabiałek (2012, s. 324) podejmując próbę wyjaśnienia nazwy wieży sugeruje, że obowiązek jej obrony spoczywał na sołtysach wsi należących do starostwa olsztyńskiego.

Numer katalogu: 32

Zamek Ostrężnik

1. Ostrężnik, gm. Janów, pow. częstochowski

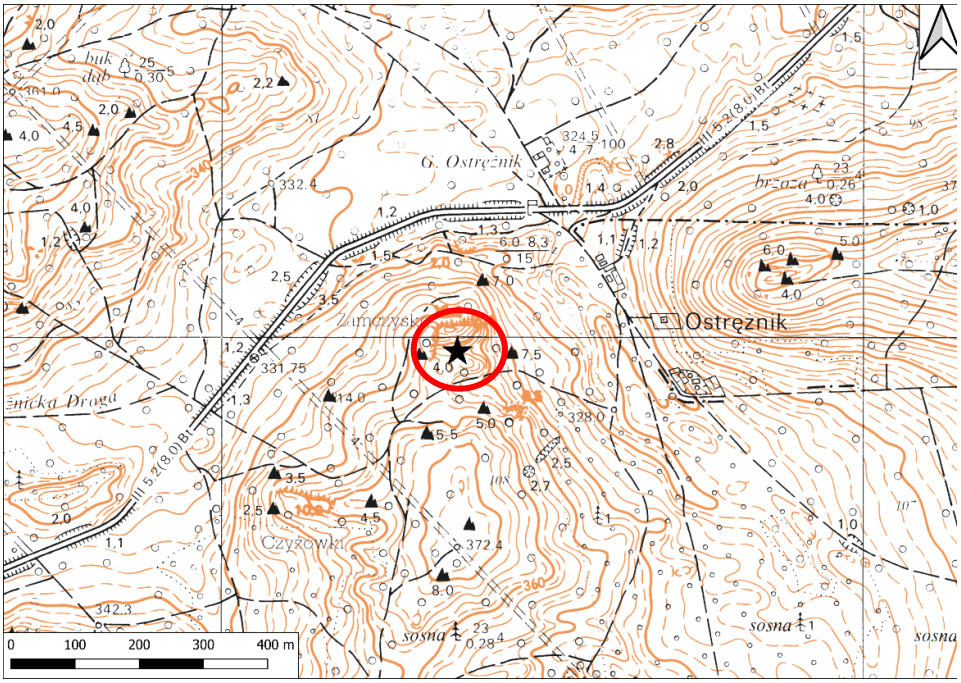
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. -

4. -

5. Nikłe ruiny zamku położone są w pobliżu niewielkiej osady Ostrężnik, na południe od drogi wojewódzkiej nr 793, łączącej Janów i Żarki, na szczycie wyniosłej wapiennej skały (ok. 380 m n.p.m.) o takiej samej nazwie).

6. O zamku Ostrężnik nie wspominają żadne źródła pisane, co znacznie utrudnia przedstawienie jego genezy. Założenie to do początku XXI wieku nie było także badane przez archeologów, jedynie w latach 1959-1960 zostało zinwentaryzowane przez Włodzimierza Błaszczyka (1964a, s. 102-105; 1965; 1966, s. 15-19). Z tego też powodu pojawiały się różne hipotezy odnoszące się do jego genezy. Bohdan Guerquin (1974, s. 227) stwierdził, że zamek w połowie XIV wieku wzniósł Kazimierz Wielki, jako jeden z elementów systemu obronnego strzegącego granicy ze Śląskiem. Inwestycji jednak nie ukończono, rolę tę przejęły natomiast pobliskie Bobolice i Mirów. Pogląd ten został następnie zaakceptowany przez Marcelego Antoniewicza (1998, s. 41-42; 2002, s. 285), autorów *Katalogu zabytków sztuki* (t. VI, z. 4, s. 29-30), a ostatnio przez twórców pracy *Zabytki sztuki w Polsce* (2016, s. 1031). Początkowo genezę tę przyjął również Jacek Laberschek (1989, s. 137; *Pracownia SHGKr)*, z tą różnicą, że zamek po 1370 roku przejść miał na własność rodu Kobyłów z Żarek. Pogląd ten znalazł się następnie w *Leksykonie zamków w Polsce* (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 362). Jednak w swoich kolejnych publikacjach krakowski historyk zmienił zdanie, twierdząc, że założenie mogło pełnić funkcję siedziby rycerzy Wojtka i Marcina ze Złotego Potoku herbu Szreniawa (1993, s. 136). Kolejną koncepcję wysunął S. Kołodziejski (1993, s. 151-152; 1997a, s. 23) który wyraził pogląd, że fundatorem mógł być książę opolski Władysław (w 1370 roku uzyskał on ziemie te w lenno od Ludwika Węgierskiego). Budowa warowni mogła zatem rozpocząć się nie wcześniej niż w ostatniej ćwierci XIV wieku. Hipotezy S. Kołodziejskiego i J. Laberscheka znalazły się jednak pod krytyką M. Antoniewicza (1998, s. 41-42). Nowe dane na temat zamku mogły zatem przynieść jedynie badania archeologiczne. Te miały miejsce w latach 2000 i 2002-2003. Miały one jednak dosyć skromny zasięg, mimo to odkryto fragmenty architektury

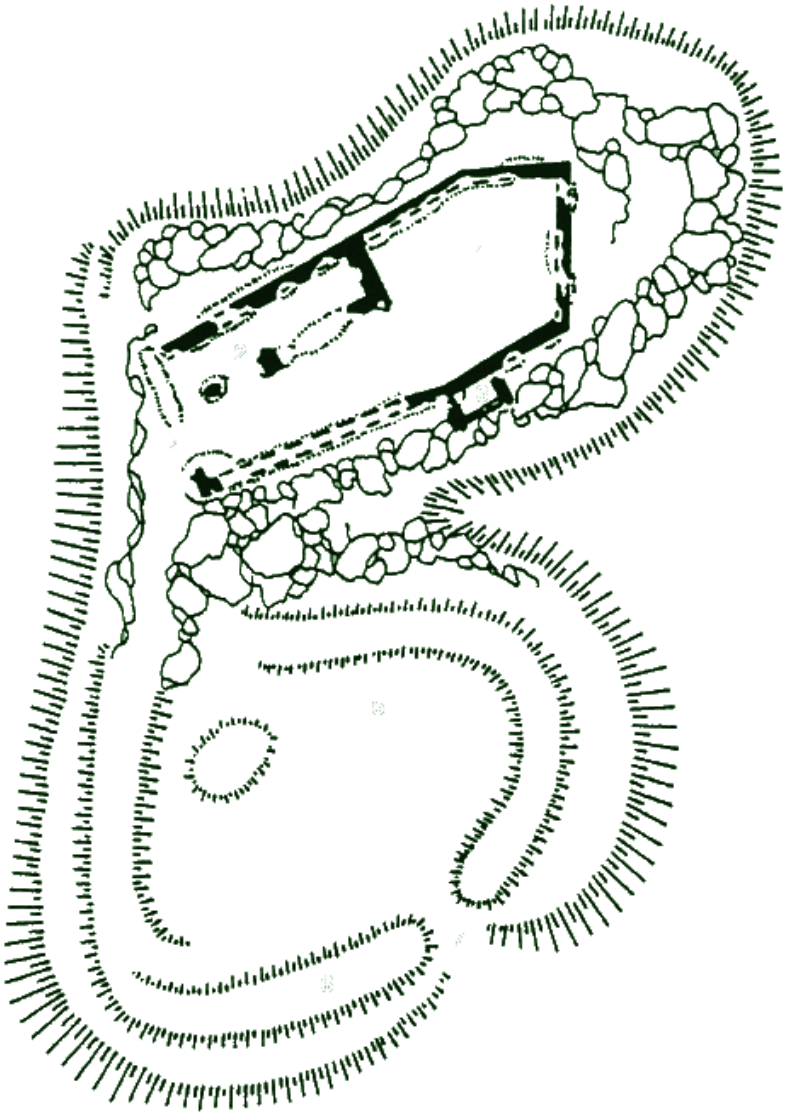
murowanej oraz zgromadzono materiał zabytkowy, który umożliwił autorowi wykopalisk na ogłoszenie nowej genezy założenia. W jej świetle zamek zbudował na przełomie XIII i XIV wieku biskup krakowski Jan Muskata, pełniący w latach 1304-1306 urząd starosty małopolskiego. Celem tej inwestycji była chęć utworzenie zbrojnej placówki, która stanowiłaby oparcie dla jego oddziałów w walce o utrzymanie panowania czeskiego. Niestety budowy nie ukończono, zapewne wskutek upadku dynastii Przemyślidów i opanowania Małopolski przez Władysława Łokietka. Po 1306 roku zamek został opuszczony i wkrótce zapomniany (S. Kołodziejski 2002, s. 10-11; 2004, s. 22-23). Podstawą takiego datowania był zbiór fragmentów naczyń ceramicznych datowanych na przełom XIII i XIV wieku. Poglądy krakowskiego archeologa zostały następnie zaakceptowane i rozbudowane przez J. Laberscheka (2006, s. 198-199) i zdają się przeważać w nowszej literaturze (P. Kocańda 2018, s. 325; S. Kołodziejski 2017, s. 62; 2018, s. 102).

6.1. Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1959-1960 (inwentaryzacyjne, W. Błaszczyk); 2000 (archeologiczne, S. Kołodziejski); 2002-2003 (archeologiczne, S. Kołodziejski).

8. Murowany zamek w Ostrężniku składał się z dwóch części: zamku górnego (wysokiego) i dolnego (podzamcza). Ten pierwszy ulokowany został na wysokiej, wapiennej skale (około 380 m n.p.m.) z każdej strony zakończonej ostrą i stromą krawędzią. Posiadał kształt wydłużonego wieloboku o powierzchni około 1200 m², z tendencją do założenia regularnego. Część zachodnia zbliżona została do zarysu prostokąta, zakończonego po wschodniej stronie ostrym wysuniętym narożnikiem murów. Mury obronne, wzniesiono z łamanego, wapiennego kamienia, obrobionego dosyć niestarannie i łączonego zaprawą wapienną (S. Kołodziejski 2001, s. 19-20; 2004, s. 22-23). Posiadały długość ponad 140 m i grubość mieszącą się w przedziale od 2,2 m w partii północnej i wschodniej, do 1,6 m w południowej oraz zachodniej. Poprowadzone zostały po krawędzi wzgórza. Wewnątrz dziedzińca, w środkowej części kurtyny północnej widoczne są ślady budynku założonego na planie prostokąta o wymiarach 10 x 25-30 m, stanowiącego zapewne budynek mieszkalny w formie kamienicy lub wieży. Stan zachowania oraz zakres badań nie pozwalają na odtworzenie jego wewnętrznego układu przestrzennego, nie wiemy czy posiadał podziały wewnętrzne, okna i gdzie umieszczone było wejście, a także ile istniało tam kondygnacji. Po zewnętrznej stronie murów, w południowej części założenia znajdował się kolejny budynek na planie prostokąta o wymiarach 6 x 9 m. Jego funkcja jest trudna do interpretacji. Była to zapewne baszta (wieża?) lub brama łącząca zamek górny z dolnym. Powierzchnia zamku dolnego sięgała niemal 2500 m² i posiadała kształt zbliżony do nieregularnego czworoboku i zaokrąglonych narożnikach. Funkcję obronną pełnił tam wał ziemny usypany z lessu, pozbawiony konstrukcji wzmacniających (zob. S. Kołodziejski 2004, s. 23). Wjazd prowadził od strony południowej, przez bramę utworzoną w przerwie pomiędzy wałami oraz most przerzucony nad fosą. Zabudowa wewnętrzna podzamcza nie została rozpoznana, pełniło ono zapewne zadania usługowo-gospodarcze dla zamku górnego.

Ryc. 30. Plan zamku wg. B. Guerquina (1974)

9. Wyżej, w punkcje 6 wykazane zostało, że zamek został wzniesiony przez biskupa krakowskiego i stronnika Wacława II, Jana Muskatę. Podstawą takich przypuszczeń stały się badania S. Kołodziejskiego (2002, s. 10-11; 2004, s. 22-23) przeprowadzone w 2000, 2002 i 2003 roku. Na bazie pozyskanego materiału ceramicznego oraz niektórych zabytków metalowych autor badań stwierdził, że założenie powstało na przełomie XIII i XIV wieku, natomiast za inicjatora budowy uznał wspomnianego infułata. Hipotezę tę następnie rozbudował Jacek Laberschek (2006, s. 198-199) który analizując strukturę osadniczą oraz sytuację polityczną regionu częstochowskiego w średniowieczu, wykluczył dawniejsze hipotezy. Stwierdził, że warownia powstała jako punkt „dla utrzymania tutaj obcego, narzuconego siłą panowania i spacyfikowania ludności polskiej". Według historyka budowę zamku rozpoczął Muskata w czasach pełnienia urzędu starosty małopolskiego w latach 1304-1306. Podstawową rolą zamku było pełnienie funkcji militarnego obiektu, z którego wyprawiały się oddziały zbrojne, dowodzone przez któregoś z dowódców biskupa (Sygarda z

Przychodów, Kunczka, Lutka, Rulka, Ottona Malcicza, Spaczmana lub Fryderyka *de Leynovia*). Być może to właśnie wojska wychodzące z Ostrężnika zniszczyły w latach 1305-1306 wsie Niegowa i Przybynowa (MPV III, nr 121, s. 85). Bardzo możliwe że biskup krakowski posiadał znacznie szersze plany, których priorytetem było utworzenie władztwa terytorialnego, obejmującego ziemie zachodniej Małopolski. Oparciem dla biskupiego księstwa miały być zamki w Lipowcu, Olsztynie (Przymiłowicach) oraz Sławkowie, być może celom tym służyć miał również Ostrężnik. W swej pierwotnej, zakładanej postaci byłby to obiekt bardzo duży, rozmiarami znacznie przekraczający większość założeń przeznaczonych do zadań typowo militarnych. Można zaryzykować przyjęcie hipotezy, że Muskata poprzez budowę tak rozległego założenia pragnął powiększyć kompleks swoich posiadłości skumulowanych wokół zamku Przymiłowice. Dzięki Ostrężnikowi tereny które posiadał mogły rozrosnąć się w kierunku południowym, np. kosztem miejscowego rycerstwa. Realizowana w ten sposób polityka prowadziłaby zapewne do połączenia włości biskupich znajdujących się wokół Przymiłowic i Ostrężnika, z terenami położonymi na południu (Lipowiec, Sławków), co w konsekwencji stworzyłoby zwarte władztwo terytorialne (por. P. Kocańda 2018, s. 319-330). W pewnym momencie jednak zaniechano prac, zapewne z uwagi na niesprzyjające wydarzenia polityczne, spowodowane wymarciem dynastii Przemyślidów oraz wkroczeniem Władysława Łokietka. Biskup mógł napotkać także inne problemy, chociażby finansowe. Niewykluczone, że w pewnym momencie ograniczono zasięg przestrzenny zamku (podobnie jak w Sławkowie) i wzniesiono tylko część założenia.

10. XIII/XIV w.

11. Kołodziejski S., *Sprawozdanie z badań archeologicznych ruin średniowiecznego zamku w Ostrężniku, gmina Janów, województwo śląskie, przeprowadzonych w sierpniu 2000 roku*, Kraków 2000, mps, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie; *idem*, *Sprawozdanie z badań archeologicznych ruin średniowiecznego zamku w Ostrężniku, gmina Janów, województwo śląskie, przeprowadzonych w lipcu 2002 roku*, Kraków 2002, mps, archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach, delegatura w Częstochowie.

12. Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty*, Kielce 1998; *idem*, *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej w przestrzeni społecznej XIV-XV wieku*, [w:] *Zamki i przestrzeń społeczne w Europie środkowej i wschodniej*, red. M. Antoniewicz, Warszawa 2002, s. 275-314; Błaszczyk W., *Zamki Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, „Biuletyn Informacyjny Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków", 1964, s. 110-120; *idem*, *Inwentaryzacja nieznanych średniowiecznych zamków warownych na Wyżynie Jurajskiej*, „Biuletyn Śląskiego Instytutu Naukowego, nr 40, 1964, s. 102-106; *idem*, *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965; *idem*, *Inwentaryzacja średniowiecznych zamków i strażnic murowanych na Wyżynie Jurajskiej*, „Rocznik Muzeum w Częstochowie", t. II, 1966, s. 9-33; Fidura J. *Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, brak m. wyd. 1990; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 227; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Zamki w Polsce*, Warszawa 2010, s. 362; KZS, t. IV, z. 4, s. 29-30; Kołodziejski S., *Wyniki wstępnych badań archeologicznych reliktów średniowiecznego zamku w Ostrężniku gm. Janów, województwo śląskie*, „Ziemia Częstochowska", t. XXVIII, 2001, s. 17-22; *idem*, *Zamek*

Ostrężnik w świetle dotychczasowych badań, [w:] *Zróżnicowanie i przemiany środowiska przyrodniczo-kulturowego Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, t. 2, red. J. Partyka, Ojców 2004, s. 19-24; Laberschek J., *Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*, „Almanach Częstochowy", 2002, s. 35-59; *idem*, *Na tropie rycerzy z Potoku i rozbójników z Ostrężnika*, [w:] *Częstochowa i jej okolice w średniowieczu*, red. J. Laberschek, Kraków 2006, s. 177-203; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1031.

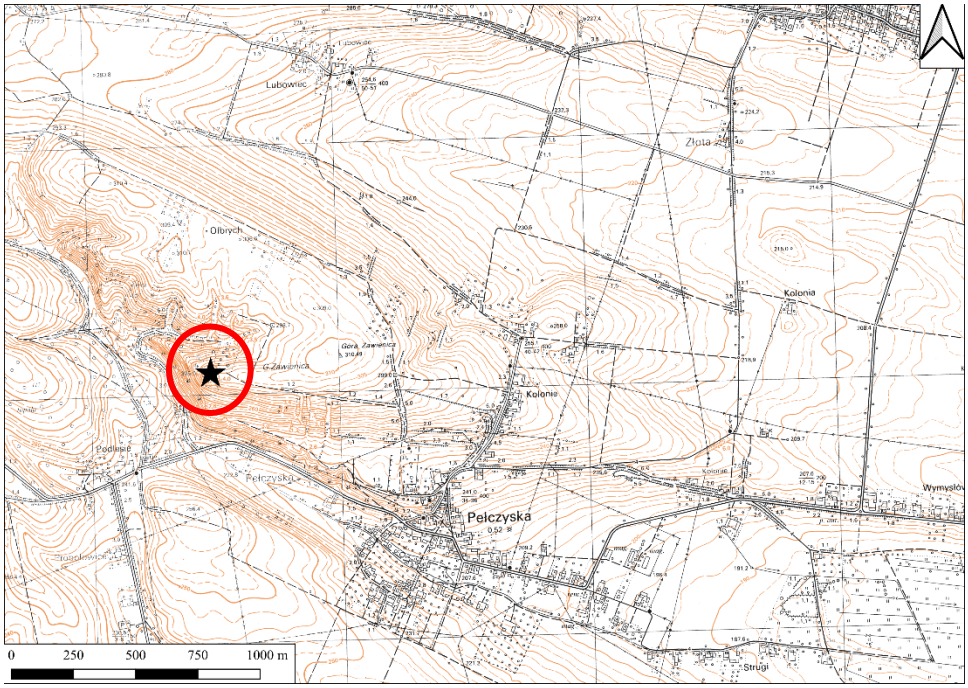
13. Jacek Laberschek (2006, s. 196) podaje, że poniżej skały ostrężnickiej biegłą droga z Żarek do Potoku. Zatem zamek mógł pełnić również rolę strażnicy celnej (komory), pobierającej opłaty i strzegącej traktu komunikacyjnego. Warto jednak nadmienić, iż S. Weymann (1938, s. 129-136) zbierający informacje o komorach celnych na ziemiach polskich nie odnotował istnienia takowej w tym miejscu.

Numer katalogu: 33

Zamek w Pełczyskach

1. Pełczyska, gm. Złota, pow. pińczowski

1.1. Małopolska
(ziemia sandomierska)

2. Zamek

3. 1222 – *super predio de Pelchisch* (KKK I, nr 14)

4. 1306 – *castrum Pełczyska* (KKK I, nr 114)

5. Relikty warowni w postaci formy terenowej znajdują się w północno-zachodniej części Góry Zawienica, zwanej także Olbrycht (ok. 310 m n.p.m.), na zachód od wsi. Pod wzgórzem płynie rzeka Krzczonowica.

6. Miejscowość Pełczyska po raz pierwszy w źródłach pojawia się w dokumencie z 1224 roku, będącym powtórzeniem aktu z 1222 roku (KKK I, nr 14), wystawionym na wiecu w Rozegroh, gdzie przyznano pewną część Pełczysk – *super predio de Pelchisch*, biskupowi krakowskiemu. W 1244 roku książę Leszek Biały rozsądza następnie spór pomiędzy biskupem Iwo z Odrowąża, a komesem Baranem o część tejże wsi (KKK I, nr 13, zob. także: J. Szymański 1967, s. 43). Badania archeologiczne wykazały, że średniowieczny zamek zbudowany został na miejscu starszego, wczesnośredniowiecznego grodu, datowanego na okres od XI do XII wieku (D. Górna 1986, s. 176). Zamek Pełczyska występuje tylko raz w źródłach, w dokumencie Władysława Łokietka, wystawionym dla mieszczan krakowskich i biskupa Jana Muskaty, w którym książę za cenę wpuszczenia do miasta, nadał im hojne przywileje (KKK I, nr 114). Według dokumentu biskup miał mieć wówczas zwrócony zamek Pełczyska (*castrum Pełczyska restituit*) oraz Biecz, które zajęte zostały w czasie wojny domowej, a jako wynagrodzenia za straty poczynione w jego dobrach otrzymać miał silny zamek w Chęcinach (zob. także. E. Długopolski 2009, s. 99; S. Gawlas 1997, s. 400; T. Pietras 2001, s. 84-88). Zwrot potwierdza także Jan Długosz w swoim *Katalogu biskupów krakowskich* (*Cat. Crac.*, s. 408; MPH s. n. t. X, cz. 2, s. 186).

Z przeprowadzonych przez D. Górną w latach 1973-1979 badań archeologicznych wynika, że zamek wzniesiono w końcu XIII lub na początku XIV wieku (D. Górna 1986, s. 175-178). Chronologię tę potwierdzają także źródła pisane. W starszej literaturze przyjmowano, że jego fundatorem był Władysław Łokietek (SGPol., t. VII, s. 939-940; J. Wiśniewski 1927, s. 218). Obecnie jednak przeważają głosy, że zbudował go Jan Muskata (S. Kołodziejski 1996, s. 143; 2016, s. 821; P. Lasek 2013, s. 59; S. Wróblewski 2006, s. 89). W

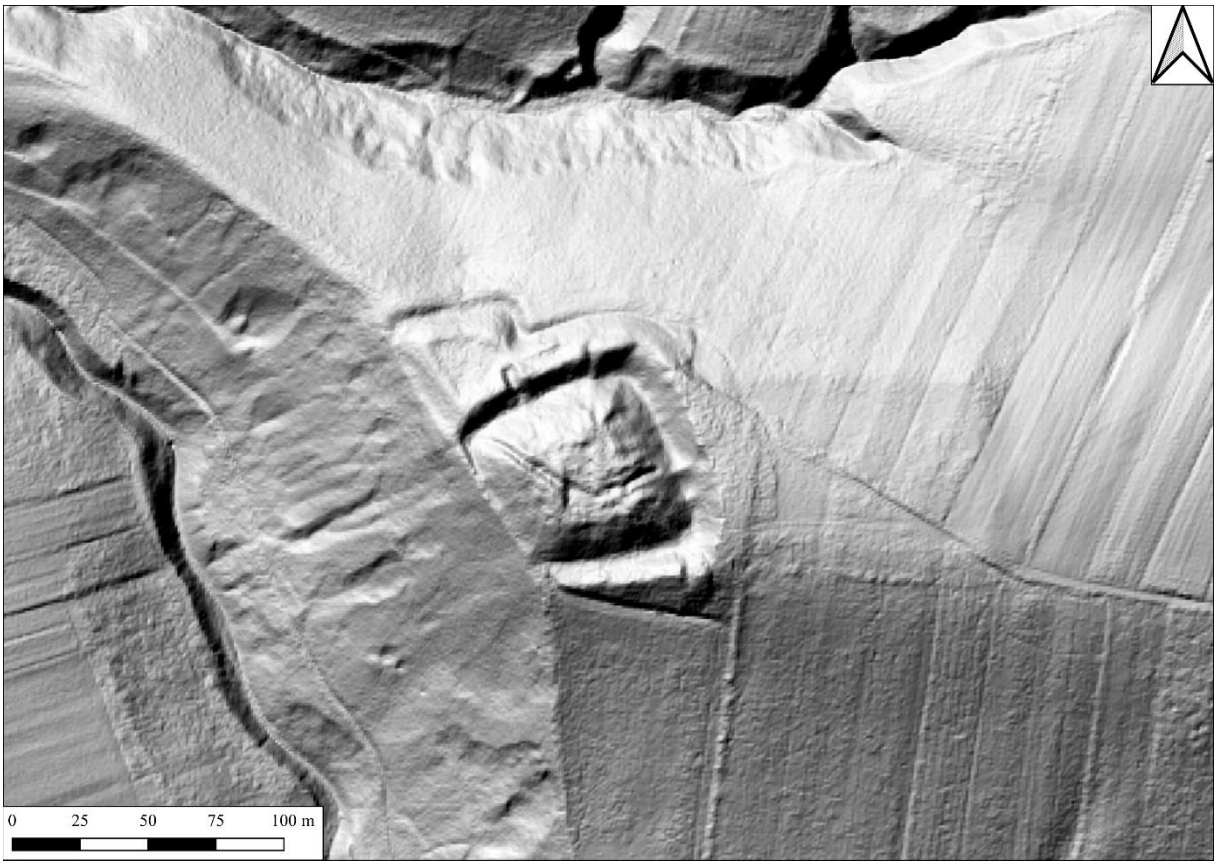
1304 roku zamek zdobyły oddziały Władysława Łokietka, który w 1306 roku obiecał go zwrócić. Najpewniej jednak do tego nie doszło, głównie z uwagi na konflikt księcia z infułatem. Po tym wydarzeniach zamek zapewne został opuszczony lub upadł. W XV wieku na terenie wsi Pełczyska notowany jest folwark biskupi (S. Inglot 1925, s. 63-64, przypis 1). W literaturze nieraz pojawia się informacja, że zamek zburzyli w 1655 roku Szwedzi (SGPol., t. VII, s. 939-940; J. Wiśniewski 1927, s. 218, por. S. Wróblewski 2006, s. 89-90), jest to jednak mało prawdopodobne, biorąc pod uwagę fakt, że na jego terenie nie natrafiono na nawarstwienia kulturowe datowane później niż XIV w. (D. Górna 1980, s. 265-266; 1986, s. 175-178). Być może wojska szwedzkie w jakiś sposób wykorzystały warownię lub jej najbliższe otoczenie, wznosząc jakieś dodatkowe, ale nie potwierdzone jeszcze archeologiczne umocnienia (zob. pkt. 8), co powiązane zostało następnie przez miejscową ludność ze zniszczeniem zamku.

6.1. Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy (na krótko monarszy, pocz. XIV w.)

7. 1973-1975 (archeologiczne, D. Górna, Z. Wartołowska); 1977 (archeologiczne, D. Górna, J. Kalaga); 1979 (archeologiczne, D. Górna).

8. Zamek zbudowany został na północno-zachodnim krańcu góry Zawienica, górującej nad wsią Pełczyska. Pierwszy opis stanowiska przedstawił w 1921 roku Józef Żurowski (1921, s. 175-176), który pisał: *W miejscowości tej ciągnie się pasmo wzgórz zwane „Olbrycht". Na jednem z nich znajdują się ziemne resztki warowni (...). Centralna, najwyższa część wzgórza, otoczona jest głęboką fosą i tu zapewne stał gród. Po drugiej stronie fosy, ciągnie się dookoła grodu (z wyjątkiem strony zachodniej) kilka większy i mniejszych wzniesień, oddzielonych od siebie fosami. Od strony wschodniej przylega do nich duża, (114 x 84 kroków) płaska terasa, otoczona dookoła wałem i fosą, ciągnącemi się dalej ku zachodowi i okalającemi od północy całą warownię. Robi ona wrażenie późniejszej (...). Centralna część „Grodu" została przekopana głębokim rowem (....).* Do chwili obecnej układ przestrzenny zamczyska odtwarzać możemy jedynie w oparciu o topografię terenu i mapy skaningu laserowego LiDAR. Centralnym punktem jest obszerny majdan, na rzucie czworoboku o wymiarach ok 39-40 x 35 m i powierzchni 0,38 ha, oddzielony od pozostałej części założenia głęboką fosą oraz wysokim na kilka metrów wałem ziemnym. Do głównego założenia, od północno-zachodniej strony przylega kolejna część, kształtem zbliżona do trapezu, również otoczona fosą i wałem (jednak o mniejszych rozmiarach). Obszar ten określić można jako niewielkie podzamcze. Po wschodniej stronie widoczna jest duża, czworokątna płaszczyzna o wymiarach 92 x 75 m i powierzchni 0,45 ha, oddzielona od pozostałego obszaru wałem ziemnym (dzisiaj już niemalże zniwelowanym przez prace rolnicze). W tym drugim przypadku mamy do czynienia z podgrodziem lub fortyfikacją wzniesioną w czasach nowożytnych (np. przez Szwedów). Stan badań archeologicznych nie pozwala obecnie na rekonstrukcję zabudowy wewnętrznej. Jedynym znanym nam fragmentem zabudowy zamku jest kamienny mur, pochodzący, jak uważa D. Górna (1986, s. 176-177) z budynku w typie wieży mieszkalno-obronnej. Nie rozpoznana pozostaje także konstrukcja wałów.

Ryc. 31. Zamek w Pełczyskach - widok w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2019)

9. Zamek, jak wykazano wyżej, występuje w źródłach pisanych po raz pierwszy w dokumencie wielkiego przywileju, jaki wystawił Władysław Łokietek w dniu 2 września 1306 roku mieszkańcom Krakowa oraz Janowi Muskacie, w którym nadał obu podmiotom hojne przywileje (KKK I, nr 114). Była to cena za otwarcie bram Krakowa i wpuszczenie księcia na Wawel (zob. E. Długopolski 2009, s. 99; T. Pietras 2001, s. 84). Jan Muskata miał wówczas otrzymać potwierdzenie wszystkich poprzednich nadań, poczynionych przez Wacława II, ponadto Łokietek zwracał biskupowi zamki w Pełczyskach (*castrum Pełczyska*) i Bieczu, które zajęte zostały w czasie walk oraz nadawał zamek Chęciny. Ten ostatni stanowił wynagrodzenie za poczynione straty (zob. T. Pietras 2001, s. 87-88). Dokument ten rzuca nam nieco światła na losy warowni. Otóż wynika z niego, że zamek przed zdobyciem go przez Łokietka, należał do Muskaty. Świadczy o tym użyty w dokumencie zwrot *restituit*. Do opanowania Pełczysk doszło najpewniej w 1304 roku, gdyż jak podają roczniki *Małopolski* (MPH III, s. 188-189), *Sędziwoja* (MPH II, s. 879) i *Traski* (MPH II, s. 853) wówczas to książę kujawski powracając z Węgier opanował pobliską Wiślicę. Informacje te potwierdza także Jan Długosz (DHn. ks. 9, s. 31-32), który dodaje, że prócz Wiślicy, Władysław Łokietek opanował także Pełczyska. Te miały stać się jego bazą wypadową do ataków na stronników Jana Muskaty (S. Wróblewski 2006, s. 89-90).

W świetle badań archeologicznych oraz źródeł pisanych za fundatora warowni uznać należy biskupa Muskatę, który wykorzystując starsze umocnienia ziemne, wzniósł w tym miejscu zamek (por. S. Kołodziejski 1996, s. 143; 2016, s. 821; P. Lasek 2013, s. 59; S. Wróblewski 2006, s. 89). Do inwestycji biskupa zaliczyć należy budowę murowanego obiektu

mieszkalnego, być może w typie wieży, na relikty którego natrafiła D. Górna w czasie swoich badań (D. Górna 1974, s. 203; 1980, s. 265-266; 1986, s. 177; D. Górna, Z. Wartołowska 1975, s. 189-190), w postaci muru z łamanego wapienia pełczyskiego, łączonego w dolnych partiach zaprawą glinianą (lessem), w górnych być może wapienną (w rumowisku licznie występowało wapno), o długości 4 m i szerokości 90 cm. Czas budowy wieży badaczka określiła na początek XIV wieku. Być może Muskata poczynił jeszcze inne inwestycje (np. budowa lub podniesienie wałów, inne elementy murowane), jednakże stan badań uniemożliwia ich potwierdzenie. Zamek pełnił zadania typowo militarne, o czym świadczą odkryte licznie militaria (groty bełtów, strzał, ostrogi, grot włóczni). Dalsze losy zamku są bardzo słabo poznane. Nie wiemy czy Jan Muskata w rzeczywistości uzyskał zwrot warowni po 1306 roku. Jest to mało prawdopodobne, z uwagi na fakt, że już rok później, na wiecu w Wiślicy 7 czerwca 1307 roku, Łokietek cofnął wielki przywilej z drugiego września (KKK I, nr 116, por. S. Kołodziejski 1996, s. 143; 2016, s. 821; T. Pietras 2001, s. 90). W trakcie badań nie natrafiono na żadne warstwy spalenizny wskazujące, że zamek był oblegany i zniszczony wskutek ataku spowodowanego pożarem. Przypuszczać zatem można, że jego zdobycie odbyło się bez walki. Wkrótce po wydarzeniach z początku XIV wieku został opuszczony i popadł w ruinę.

10. koniec XIII – I poł. XIV w.

11. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. Górna D., *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, IA, t. 7, 1974, s. 203; *eadem*, *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, IA, t. 9, 1976, s. 255-256; *eadem*, *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, IA, t. 13, 1980, s. 265-266; *eadem*, *Wyniki dotychczasowych badań archeologicznych grodziska w Pełczyskach, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, „Światowit", t. 36, 1986, s. 175-178; Górna D., Kalaga J., *Pełczyska, gm. Złota Pińczowska, woj. kieleckie*, IA, t. 11, 1978, s. 188; Górna D., Wartołowska Z., *Pełczyska, pow. Pińczów. Grodzisko*, IA, t. 8, 1975, s. 189-190; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem*, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997 , s. 17-22; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; SGPol. t. VII, s. 939-940; Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Mariówka Opoczyńska 1927; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006; Żurowski J., *Sprawozdanie urzędu konserwatorskiego na okręg krakowski*, WA, t. VI, 1921, s. 169-180.

13. -

Numer katalogu: 34

Gród w Piekarach

1. Piekary, gm. Liszki, pow. krakowski

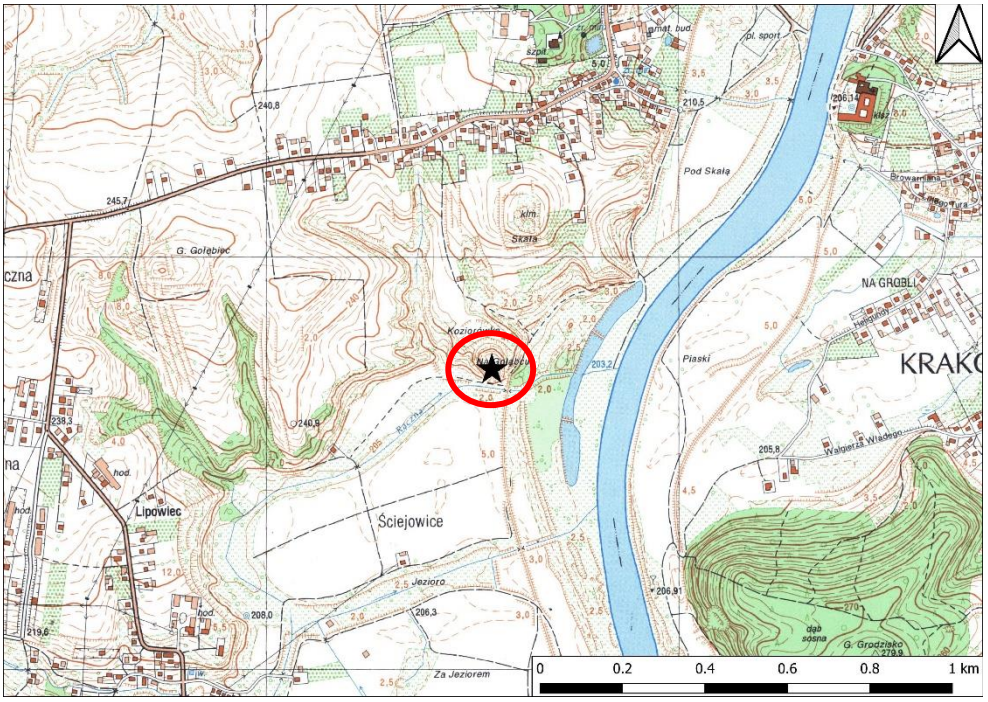
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród/zamek typu przejściowego[1]

3. 1286 – *Pekare* (KTyn. nr 32)

4. 1246 – *castrum* (…) *aliud prope Tinciam* (MPH s. n. V, s. 81-82; DHn, ks. 7/8, s. 67-68)

5. Pozostałości grodziska położone są na lewym brzegu Wisły, na wyniosłym wapiennym wzgórzu, noszącym nazwę „Na Gołąbcu" lub „Kozierówka", na południe od centrum miejscowości i na południowy-zachód od klasztoru w Tyńcu.

6. Miejscowość Piekary, jak w *Liber beneficiorum* stwierdza Jan Długosz (DLb. III, 183-187) należała do dawnego uposażenia benedyktynów tynieckich. K. Dobrowolski (1939, s. 78) uważa, że pierwotnie wieś stanowiła część Tyńca. Podstawą takich przypuszczeń jest dokument legata Idziego z 1105 roku, w którym wzmiankowana jest karczma położona na lewym brzegu Wisły, a przynależna do miejscowości Tyniec. Ponadto w dokumencie pojawiają się piekarze (*pistores*) oraz skotnicy (*pecorari*), od których, mogła wziąć nazwę późniejsza osada służebna, zamieszkała właśnie przez te grupy ludności (KTyn. nr 1; por. M. Rokosz 1995, s. 62-63)[2]. Pierwsza potwierdzona źródłowo wzmianka o Piekarach pochodzi z roku 1286, z dokumentu Leszka Czarnego, w którym ten potwierdza dawniejsze oraz nadaje nowe prawa i przywileje klasztorowi tynieckiemu, pozwalając jednocześnie na lokowanie wsi oraz miast na prawie niemieckim w granicach ich dóbr (KTyn. nr 32). W 1367 roku król Kazimierz Wielki przyznał wszystkim posiadłościom klasztoru tynieckiego prawo magdeburskie. Wśród wymienionych wówczas miejscowości znajdują się także Piekary (KTyn. nr 98)[3].

Ważną rolę odegrały Piekary w czasie walk o tron krakowski pomiędzy Bolesławem Wstydliwym a Konradem, księciem mazowieckim. W 1243 roku Konrad ruszył zbrojnie na Kraków, doznając jednak dotkliwej porażki pod Suchodołem. Trzy lata później ponownie wkroczył zbrojnie do Małopolski, tym razem pokonując zwolenników Bolesława Wstydliwego

pod Zaryszowem (H. Samsonowicz 2017, s. 84). Dzięki temu zwycięstwu mógł chwilowo opanować Kraków. W stołecznym mieście nie miał jednak zbyt dużego poparcia, dlatego zmuszony został do budowy kilku grodów. Pod rokiem 1246 *Rocznik kapituły krakowskiej* podaje, że *dux Conradus, Kazimirus filius eius et Mesko dux de Opol edificant castrum in Cracouia, ubi Rudaua intrat Uizlam, aliud prope Tinciam super rupem tercium in Lelow. Sed postea statim in Cracouia duci Bolezlao redditur, in Tincia acquiritur. Deinde morturo Meskone Lelow restituitur* (MHP s. n. V, s. 81-82; MHP II, s. 804). Wiadomość ta ponowiona zostaje następnie u Jana Długosza (DHn. ks. 7/8, s. 67-68). Powyższa informacja pozwala powiązać budowę grodu w Piekarach z osobą księcia mazowieckiego, który wzniósł warownię w 1246 roku. Stanowiła ona zbrojne oparcie w walkach o Kraków i zapewniała utrzymanie się jego wojsk na pobliskich terenach (por. K. Dobrowolski 1939, s. 79-82; S. Kołodziejski 2017, s. 50). W 1247 roku Konrad umiera, zaś gród w Piekarach zostaje zdobyty przez oddziały Bolesława Wstydliwego (DHn. ks. 7/8, s. 67-68). O zniszczeniu grodu świadczą warstwy spalenizny odkryte w czasie wykopalisk (G. Leńczyk 1939, s. 59-68). Badania archeologiczne oraz pozyskany w ich trakcie materiał ruchomy świadczą, że na przełomie XIII i XIV wieku przystąpiono do odbudowy grodu (G. Leńczyk 1939, s. 67-68; Archiwum MAK). Rozpoczętych z dużym rozmachem prac jednak nie ukończono. Niestety brak źródeł pisanych, a także niewystarczający stan rozpoznania archeologicznego uniemożliwiają określenie dokładnego czasu i zleceniodawcy odbudowy grodu. Z pewnością dokonano tego w czasie walk o tron krakowski w końcu XIII wieku. Gród w Piekarach wraz z pobliskim warownym klasztorem w Tyńcu uchodziły za przedmurze Krakowa od strony południowej. Ze względu na swoją strategiczną lokalizację Piekary miały duże znaczenie w trakcie walk o stolicę Małopolski. Inicjatorem przebudowy warowni mógł być Wacław II lub któryś z jego starostów (np. Jan Muskata). Warowania odegrała jeszcze jakąś rolę w ostatnich latach rządów Przemyslidy na ziemiach polskich, kiedy o utrzymanie władzy czeskiej walczył biskup krakowski Jan Muskata, natomiast jego szwagier Gerlach de Culpen zdobył Tyniec (zob. MPV III, nr 121, s. 87-92; T. Pietras 2001, s. 78-79). Po śmierci obu Wacławów, gród został zdobyty przez wojska Władysława Łokietka. Po tych wydarzeniach nastąpił całkowity upadek warowni, która nie została już odbudowana.

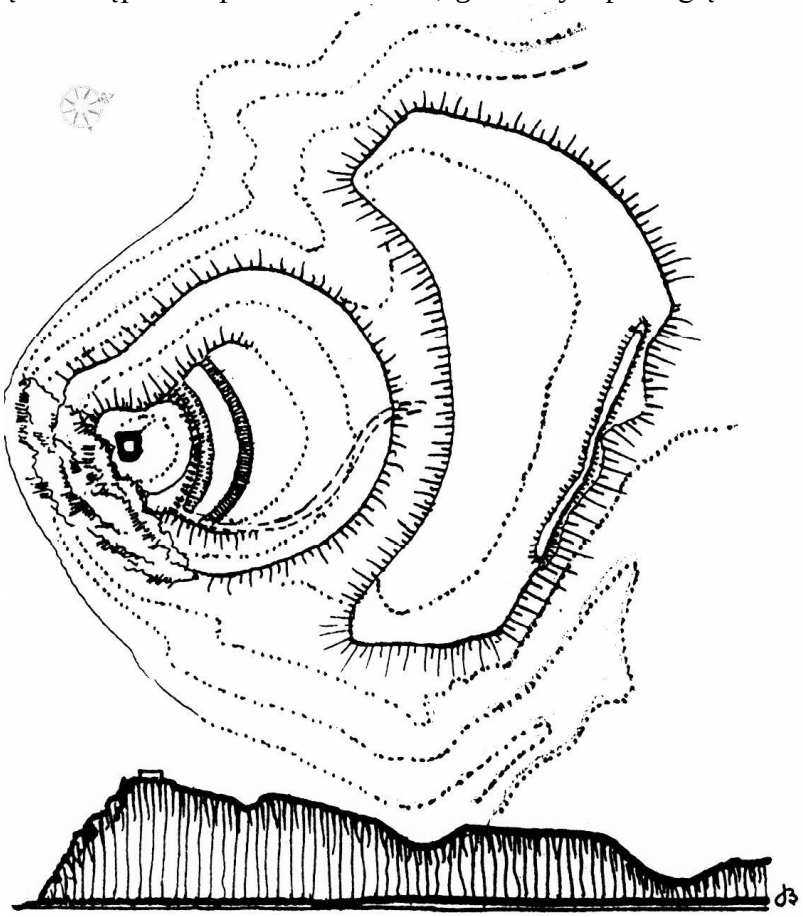
6.1. Konrad Mazowiecki

6.2. Książęca/monarsza

7. 1932 (archeologiczne, G. Leńczyk).

8. Gród wzniesiono na wyniosłej, wapiennej górze, znajdującej się w obrębie makroregionu Bramy Krakowskiej. Od strony południowej kończy się ona stromym urwiskiem, natomiast od zachodu i wschodu oddzielona jest od pobliskich wzgórz głębokimi wąwozami. Jedynie od strony północnej istnieje stosunkowo łatwe podejście. Do dnia dzisiejszego zachowały się widoczne w terenie ślady fos i wałów. Podzielić je można na trzy części. Pierwsza położona jest po północnej stronie. Posiada łukowaty kształt i powierzchnię około 62 arów. Oddzielona jest od pozostałych obszarów wałem ziemnym. W chwili obecnej znajdują się tam pola i łąki. Drugi człon zajmuje niższą część wyniesienia. Od pierwszej części oddziela go wyniosły wał i fosa. Na samym szczycie znajduje się okrągłe *plateau* o powierzchni blisko 15 arów. Zachowały się na nim ślady murów kamiennych.

Autor pierwszych i jedynych badań archeologicznych na grodzisku w Piekarach wydziela trzy fazy istnienia warowni. Wszystkie, pomijając pradziejowe osadnictwo w postaci osady łużyckiej i lateńskiej (zob. R. Jamka 1932, s. 83-88; 1939, s. 1-17), przypadają na XIII wiek i początek XIV stulecia. Gród nr I założony został na północnym zboczu, opadającym stosunkowo łagodnie w stronę siodełka, jakie istnieje do dziś. Po wykopaniu niewielkiego rowu, w odległości ok. 52 m od szczytu i wyrzuceniu z niego na zewnątrz ziemi, założono na powstałym nasypie płot obronny. Następnie wykopano jeszcze jeden, głębszy rów i wzniesiono kolejny płot, umocniony u dołu kamieniami. Uzyskano w ten sposób dwie strefy obronne, dolną i górną. Niestety stan badań nie pozwala na rekonstrukcję zabudowy wewnętrznej grodu (G. Leńczyk 1939, s. 61-62). W drugiej fazie, poniżej zewnętrznego rowu grodu nr I, znajdowało się niewielkie zagłębienie, przechodzące następnie w północne zbocze, gdzie wykopano głęboki na 3 i szeroki na 20 m rów, okalający gród od północy, wschodu i zachodu. Część ziemi z rowu wyrzucono na zewnątrz, wyrównując w ten sposób pole przed wałem. Być może w miejscu tym miało powstać podgrodzie. Na świeżo wzniesionym wale zbudowano jakieś drewniane urządzenia obronne, o nierozpoznanej formie. Cała powierzchnia pomiędzy wałem, a rowem mogła być zajęta przez drewniane budynki. Na szczycie wzniesiono budowlę wieżową o wymiarach 12 x 12 m. Zbudowano ją na podmurówce z kamieni, łączonych gliną. Część nadziemna była zapewne drewniana. Gród w tej formie uległ zniszczeniu wskutek pożaru, wywołanego w czasie walk w 1247 roku (G. Leńczyk 1939, s. 62-67). W ostatniej fazie, przypadającej na przełom XIII i XIV wieku rozpoczęto odbudowę warowni. Zasypano oba rowy, górny i średni, na co wskazują odkryte w nich warstwy ziemi i rumowisko ze zgliszczami. Zniwelowano szczyt wzgórza, natomiast cały pozyskany w ten sposób materiał wrzucono do rowu górnego, w całości go zasypując. Od wału do stożka szczytowego poprowadzono brukowaną kamieniami drogę. Na samym szczycie przystąpiono do budowy kamiennej wieży (G. Leńczyk 1939, 67-68; Archiwum MAK).

Ryc. 32. Plan grodziska w Piekarach wg. G. Leńczyka (Archiwum MAK)

Ryc. 33. Założenie widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2018)

9. Grodzisko w Piekarach uchodzi za przedmurze Krakowa od strony południowej. Jego opanowanie miało kluczowe znaczenie w czasie walk o stolicę Małopolski. Z pewnością zdawał sobie z tego sprawę Wacław II i jego stronnicy. Zdaniem autora, to z inicjatywy czeskiego monarchy doszło do próby odbudowy grodu. Warownia broniła od południa dostępu do Krakowa, zapewniając jednocześnie bezpieczne połączenie z sojuszniczymi księstwami górnośląskimi i Królestwem Czeskim (nieopodal, pod Tyńcem znajdowała się ważna przeprawa na Wiśle, zob. J. Laberschek 2016, s. 37-39; J. Rajman 1998, s. 54 i nast.; M. Rokosz 1991, s. 71-82; B. Wyrozumska 1977, s. 50). Na przełom XIII i XIV wieku odbudowę grodu datuje G. Leńczyk W tym czasie przystąpiono do modernizacji starej warowni. Zniwelowano najwyższą partię wzgórza, pokrytą warstwami wytworzonymi po spaleniu grodu w połowie XIII wieku. W miejscu starszej budowli wieżowej rozpoczęto budowę kamiennej wieży, wykorzystując bryły dzikiego kamienia, starannie dobieranego i łączonego dobrze wyrobioną zaprawą murarską (wapienną). Lico zewnętrze muru wykonane zostało bardzo solidnie. W 1939 roku zachowane było w środkowej części do około 1,30 m. Z opisów G. Leńczyka wynika, że wieżę zbudowano na planie kwadratu o wymiarach 4 x 4 m (G. Leńczyk 1939, s. 67-68; Archiwum MAK). Ziemię pochodzącą z niwelacji najwyższej partii wzgórza wykorzystano do zasypania wału górnego. Podobnie postąpiono z wałem średnim, ponieważ nie spełniał już wówczas żadnej roli obronnej (G. Leńczyk 1939, s. 67-68). Rozpoczętą jednak na dużą skalę odbudowę, z niewiadomych

przyczyn nagle przerwano. W datowaniu tej fazy grodziska pomocne okazują się zabytki ruchome, w szczególności groty bełtów z tuleją i przekrojem romboidalnym oraz ostrogi z gwiaździstym bodźcem. Te ostatnie datować należy na koniec XIII i początek XIV wieku (zob. S. Kołodziejski 1985, s. 167, 172, fig. 5.1). Znaczna ilość militariów odkrytych w czasie badań, świadczy o militarnej roli warowni. Gród w Piekarach odgrywał jeszcze jakąś rolę w walkach pomiędzy Władysławem Łokietkiem, a Janem Muskatą, w czasie pełnienia przez tego ostatniego funkcji starosty małopolskiego. Wiosną 1306 roku szwagier biskupa krakowskiego Gerlach de Culpen zdobył i złupił klasztor w Tyńcu (zob. MPV III, nr 121, s. 87-91 – zeznania opata tynieckiego Michała i innych mnichów, prepozyta Teodoryka, plebana Godźwina, wikariuszy krakowskich). Być może oparciem oddziałów zbrojnych Muskaty w tej akcji był leżący po przeciwnej stronie klasztoru gród (zob. P. Kocańda 2018, s. 325). W poczynaniach Jana Muskaty i jego wojsk widać zresztą szerszy zamysł. Nie chodziło tylko o złupienie bogatego klasztoru, w dodatku sprzymierzonego w Łokietkiem. Ważniejsze wydawały się raczej cele polityczne, związane ze strategicznym położeniem obu warowni. Zarówno gród w Piekarach, jak i klasztorny Tyniec stanowiły, jak już wspomniano wyżej, przedmurze Krakowa. Poprzez ich opanowanie Muskata planował zabezpieczyć drogę do stolicy Małopolski dla planowanej ofensywy Wacława III (por. A. Kłodziński 1936, s. 337; T. Pietras 2001, s. 77-79). Niestety nagła śmierć ostatniego Przemyślidy załamała te plany. Grodzisko zapewne wkrótce upadło lub zostało zdobyte przez odziały księcia kujawskiego.

10. poł. XIII w. (1246) – pocz. XIV w.

11. Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie

12. Dobrowolski K., *Gród w Piekarach. Część historyczna*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków 1939, s. 77-94; Jamka R., *Piekary w czasach przedhistorycznych*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków 1939, s. 1-17; Kołodziejski S., *Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza. Funkcje. Znaczenie*, red. B, Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; Leńczyk G., *Grodzisko w Piekarach w pow. krakowskim*, „Z Otchłani Wieków", r. VII, 1932, z. 6, s. 77-85; *idem, Grodzisko w Piekarach*, [w:] *Badania wykopaliskowe w Piekarach w powiecie krakowskim* , red. R. Jamka, G. Leńczyk, K. Dobrowolski, Kraków 1939, s. 18-75.

13. -

---

[1] Klasyfikację taką przyjął A. Boguszewicz (zob. 1998, s. 103-105; 2010, s. 95). Propozycja ta została ostatnio zakwestionowana przez D. Nowakowskiego (zob. 2017, s. 12-13).

[2] Akt ten w obecnej postaci jest falsyfikatem, powstałym około połowy XIII wieku w Krakowie, jednak jego zasadnicza treść odpowiada kształtowi z przełomu XI i XII w., głównie jeżeli idzie o dane odnoszące się do stanu posiadania klasztoru. Dyplom ten nie został wystawiony w 1105 roku, ale między 1123 a 1125 (ma już kilkanaście wydań). W większości przypadków cytuje się wersję opublikowaną przez W. Kętrzyńskiego i S. Smolkę w *Kodeksie dyplomatycznym klasztoru tynieckiego*, (na ten temat zob.: K. Maleczyński 1936, z. 1-2, s. 339-365).

[3] W. Kętrzyński uznał ten dokument za podrobiony. W rzeczywistości jest to autentyk, co rzeczowo wyjaśnił F. Sikora (2017, s. 73-76).

Numer katalogu: 35

Zamek w Pińczowie

1. Pińczów, gm. *loco*, pow. pińczowski

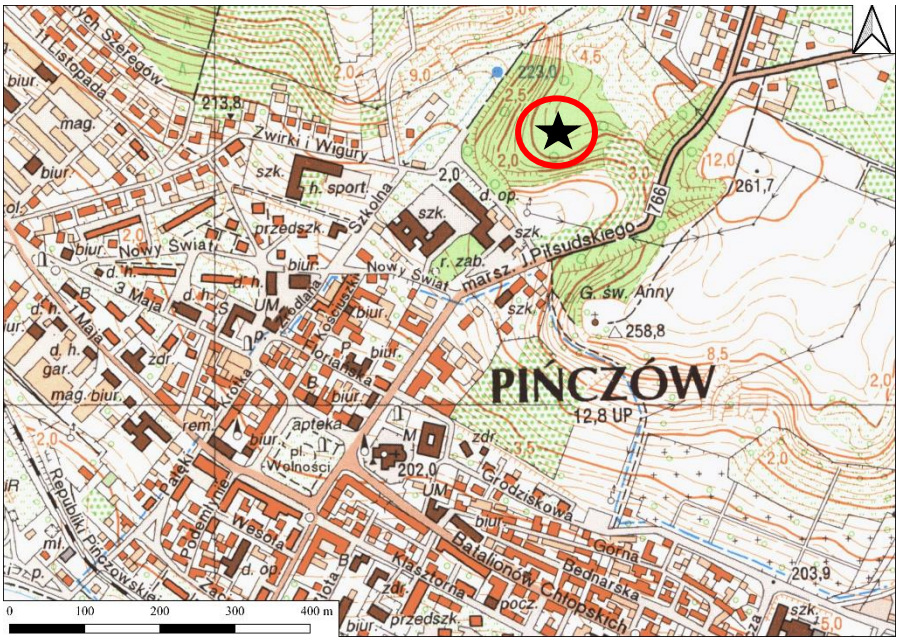
1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Zamek kamienny

3. 1405 – *Petrus dictus Nemocz kmeto de Pandziczow* (AKP 8/1, s. 92, nr 368)

4. 1400 – *pro castro Pandziczow* (SPPP VIII, nr 10 093)

5. Nikłe ruiny zamku położone są na cyplu płaskiego, porośniętego lasem wzgórza, wznoszącego się na lewym brzegu Nidy, na północny-wschód od centrum miejscowości.

6. W świetle badań archeologicznych i architektonicznych prowadzonych w latach 1960-1962 przez A. Miłobędzkiego i J. Kuczyńskiego najstarszą fazą osadniczą na Wzgórzu Zamkowym w Pińczowie jest wczesnośredniowieczny gród, datowany na podstawie nielicznych naczyń glinianych na XI-XII wiek[1]. Według J. Kuczyńskiego gród funkcjonować miał nie dłużej niż do połowy XIII wieku (zatem mógł zostać zniszczony w trakcie najazdów tatarskich). Jedyną pozostałością po pierwszej warowni są odkryte na kulminacji wzgórza, poniżej poziomu dziedzińca zamkowego, fragmenty rozwaliska łukowato wygiętego wału (J. Kuczyński 1968, s. 210-211, ryc. 2. Zob. też: B. Guerquin 1974, s. 236; A. Miłobędzki 1963, s. 66; 1997, s. 94).

W miejscu zniszczonego grodu, na przełomie XIII i XIV wieku lub w 1. połowie XIV stulecia zbudowano murowany zamek, który zajął kulminację[2]. Układ przestrzenny warowni został dopasowany do przebiegu krawędzi wzgórza, które dodatkowo od północno-wschodniej strony zostało odcięte głęboką fosą. Zamek składał się z cylindrycznej wieży obronnej, obwodu murów kurtynowych oraz domu mieszkalnego, ulokowanego po zachodniej stronie. Datowanie zamku opiera się na relacji stratygraficznej najniższych warstw murowanych złożonych z płaskich kamieni, zachowanych do poziomu dziedzińca z XV wieku, które chronologicznie odpowiadają warstwie stratygraficznej z materiałem ceramicznym charakterystycznym dla końca XIII i pierwszej połowy XIV wieku (J. Kuczyński 1968, s. 211). Zagadką pozostaję fundator tegoż założenia. B. Guerquin (1974, s. 236) stwierdził, że gród i pierwszy zamek zbudowali Oleśniccy, jest to jednak nieprawdą, bowiem od Jana Długosza wiemy, że Pińczów zakupiony został przez Oleśnickich w latach 20. XV wieku. Fundatorem założenia mógł przedstawiciel miejscowej elity możnowładczej, aczkolwiek nie można wykluczyć także inicjatywy książęcej lub monarszej. W tym drugim przypadku pod uwagę należy wziąć Kazimierza Wielkiego, Władysława Łokietka lub Wacława II. Jedną z informacji źródłowych odnoszących się do starszej

warowni jest przekaz Jana Długosza, który w swoim *Katalogu biskupów gnieźnieńskich*, wspomniał, że zamek ten wraz z Bochotnicą i Rytwianami zostały zakupione przez arcybiskupa gnieźnieńskiego Mikołaja z Kurowa dla swoich braci – *aliquot castra, plures villas et possessiones fratribis suis coemit, videlicet Rithwyani, Pyandziczow, Bochotnicza* (*Cat. Gnes*, s. 367). Mogło mieć to zatem miejsce w początku XV wieku, ponieważ Mikołaj z Kurowa, herbu Szreniawa urząd biskupa poznańskiego pełnił od 1395 do 1399, natomiast arcybiskupem gnieźnieńskim był w latach 1402 i 1409-1411. Posiadamy zatem informację, że starszy zamek w początku XV wieku należał do Kurowskich.

Warownia po raz pierwszy wymieniona zostaje w 1400 roku jako *castrum Pandziczow*, wiemy także, że należało do niego kilka wsi, aczkolwiek z nazwy wzmiankowana jest tylko Kopernia (SPPP VIII, nr 10 093). Pięć lat później, w 1405 roku wymienianego mamy Piotra, kmiecia z Pińczowa – *Petrus dictus Nemocz kmetho de Pandziczow* (AKP 8/1, s. 92, nr 368). Zdaniem F. Kiryka (1994, s. 102) wzmianka ta poświadcza nam istnienie zamku oraz wiejskiej osady pińczowskiej jeszcze w XIV wieku. W 1424 roku zapiski sądowe notują skargę Jana z Łaganowa, na Annę, żonę Macieja *de Pyandziczow pro eo, quia teneret bona paternalia videlicet oppidum (...) castrum, Coperina, Strzelcze, Vyercziczow, asserendo 600 marcas caucionis fideiussorie et 200 marcac racione dompni habere eisdem bonis* (AKP 8/1, s. 164, nr 1031). F. Kiryk (1994, s. 102) przytacza także dokument Władysława Jagiełły z 1428 roku, w którym mowa jest, że Pińczów lokowany był za poprzednich władców, jako miasto, które mogło się jednak nie rozwinąć (ZDM VII, nr 2029).

Jan Długosz w *Liber beneficiorum* napisał, że biskup krakowski Zbigniew Oleśnicki dla uświetnienia swego rodu zakupił dla brata Jana Głowacza zamek *Pandziczow* wraz z kluczem wsi od razu przystępując do rozbiórki starszego zamku, który uznał za ciasny i nie dość okazały. W jego miejscu wzniósł nową rezydencję, która „wspaniałością przewyższała inne zamki ówczesnego Królestwa Polskiego". Kronikarz podaje, że budowa zamku trwałą przeszło 30 lat i pracowało tam wielu zdolnych murarzy, cieśli oraz, że kardynał wydał na nią sporo pieniędzy (DLb. III, s. 129). Z życiorysu biskupa, również autorstwa Długosza, dowiedzieć się możemy, że budując zamek dla brata i bratanków Zbigniew zużył ponad 20 000 grzywien pieniędzy kościelnych (*Cat. Crac.*, s. 424-429). W świetle ustaleń archeologów oraz w oparciu o przekazy pisane, przyjąć należy, że budowa trwała od 1425 do 1455 roku. Doprowadziła ona do wzniesienia obronnej rezydencji, przewyższającej swoim programem reprezentacyjnym i nowoczesnością zastosowanych rozwiązań architektonicznych wszystkie ówczesne zamki polskie. Pińczów wyznaczył nową drogę w rozwoju małopolskiej architektury rezydencjonalno-obronnej, łącząc walory militarne z mieszkalno-reprezentacyjnymi.

Zamek w Pińczowie w rękach Oleśnickich pozostawał do 4. ćwierci XVI wieku. W 1586 roku po śmierci Mikołaja Oleśnickiego rezydencja wraz z miastem została zakupiona przez biskupa krakowskiego Piotra Myszkowskiego, który to zamek odrestaurował i upiększył wprowadzając renesansowy styl architektoniczny. Przebudowę tę realizował królewski architekt i rzeźbiarz Santi Gucci. W 1591 roku Pińczów odziedziczył Zygmunt Myszkowski, który kontynuował prace prowadzone przez biskupa Piotra. Pewne roboty prowadził także Ferdynand Myszkowski (1621-1647), ograniczyły się one jednak tylko do przedzamcza (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 383-384; A. Miłobędzki 1968a, s. 34-38; J. Kuczyński 1968, s. 216-217).

W 1657 roku zamek został opanowany przez wojska szwedzkie, które jednak w tym przypadku nie doprowadziły do jego zniszczenia (J. Wiśniewski 1927, s. 237). W 1702 roku król Szwecji Karol XII po bitwie pod Kliszowem umieścił na zamku wszystkie swoje łupy (J. Wiśniewski 1927, s. 237-238). Myszkowscy byli w posiadaniu rezydencji do 1727 roku, kiedy to w ramach sukcesji przeszła ona w posiadanie Wielopolskich. W połowie XVIII wieku Wielopolscy dodali do zespołu zamkowego mały tarasowy ogród oraz zabudowania gospodarcze, przy których zbudowali w ostatniej ćwierci tegoż stulecia nowy dwór, przenosząc się tam na stałe (A. Miłobędzki 1968a, s. 39-40). W latach 1799-1800 główny człon zamku zostaje rozebrany przez Franciszka i Elżbietę Wielopolską, reszta niszczała i była stopniowo dewastowana w XIX stuleciu (SGPol., t. X, s. 162; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 383; A. Miłobędzki 1968a, s. 35).

6.1. Fundator pierwotnego zamku nieznany (być może przedstawiciel miejscowej elity lub monarcha); rezydencja późnośredniowieczna biskup krakowski kardynał Zbigniew Oleśnicki.

6.2. Pierwotnie (do przełomu XIV/XV w.) monarsza/książęca lub też prywatna; od lat 20. XV w. prywatna.

7. 1960-1962 (archeologiczno-architektoniczne, J. Kuczyński, A. Miłobędzki); 2003 (architektoniczne, Z. Białkiewicz); 2004 (archeologiczno-architektoniczne, Cz. Hadamik); 2005 (archeologiczno-architektoniczne, A. Andrzejewski, L. Kajzer).

8. Na podstawie przeprowadzonych w latach 1960-1962 (wykopaliska z lat następnych tylko uzupełniały wyniki prac A. Miłobędzkiego i J. Kuczyńskiego) wyróżnić możemy trzy fazy użytkowania Wzgórza Zamkowego w Pińczowie. Pierwsza faza to gród wczesnośredniowieczny, datowany dosyć hipotetycznie na okres od XI/XII do połowy XIII w. (zob. J. Kuczyński 1968, s. 210-211). Gród zajmował najwyższą partię wzgórza, która od strony zachodniej, północnej i południowej ograniczona jest stromymi krawędziami, jedyne łatwe dojście prowadziło od strony północno-wschodniej. W tym też miejscu odcięto je za pomocą łukowato wygiętego wału, którego podstawa sięgała 9-9,5 m szerokości. Dolne partie wzniesione były z gliny wybieranej na miejscu, podczas gdy wyższe z materiału przetransportowanego z najbliższej okolicy. Interesująco przedstawia się górna partia wału, która według odkrywców zbudowana była z dużych, ręcznie formowanych i wygładzonych bloków glinianych o rozmiarach 25 x 25 x 35 cm^3. Ponadto jego konstrukcja wzmocniona była drewnianym szkieletem. Dodatkowym elementem obronnym był częstokół, którego ślady odkryto w trakcie badań (J. Kuczyński 1968, s. 210-211; A. Miłobędzki 1963, s. 66; 1997, s. 94). Druga faza obejmuje pierwszy murowany zamek, funkcjonujący od końca XIII w. do lat 20. XV stulecia. Zbudowano go w miejscu grodu, zniszczonego wskutek pożaru. Warownia swoim narysem dopasowana była do układu przestrzennego wzgórza. Podstawowym elementem zamku była wieża cylindryczna, ulokowana w najwyższym punkcie wzgórza, w jego południowo-wschodniej części. Średnica wieży pozostaje nieznana. Zamek ponadto otoczony był kamiennym obwodem poprowadzonym po krawędzi wzgórza. Mury wzniesiono z miejscowego łamanego wapienia, łączonego zaprawą wapienną. Nie wykluczone, że funkcjonował wówczas także dom mieszkalny, znajdujący się w zachodniej części zamku. Wypełniał on przestrzeń wytworzoną poprzez łukowato

biegnąca wschodnią kurtynę muru. Brama w postaci otworu w kurtynie znajdowała się naprzeciw budynku mieszkalnego, w części wschodniej. Od tej strony zamek odcięty był także głęboką fosą (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 383; J. Kuczyński 1968, s. 211; A. Miłobędzki 1963, s. 66-67; 1997, s. 94). Trzecią fazę przyporządkować należy do rezydencji wzniesionej przez Zbigniewa Oleśnickiego i funkcjonującej od około 1455 roku do końca XVIII wieku. Zbudowany z inicjatywy kardynała zamek posiadał formę zbliżoną do wydłużonego czworoboku, co może być świadectwem dążenia do formalizacji układu, sprzeciwiającego się warunkom terenowym. Dominującym elementem założenia była zajmująca całą długość kurtyny południowo-zachodniej wieża główna (dom wielki, pałac), zbudowana na planie prostokąta o wymiarach 13 x 28 m. Posiadała cztery kondygnacje, z czego nad ostatnią znajdował się ganek obronny zaopatrzony w machikuły i strzelnice. W narożach pałacu istniały cztery nadwieszone alkierze, natomiast na osi elewacji znajdował się większy wykusz, którego podstawa wzmocniona była czterema skarpami. Po przeciwnej stronie zamku zbudowano dwie wieże czworokątne. Najważniejszą rolę militarną spełniała większa wieża północno-wschodnia o boku 12 m, wysunięta przed lico muru. Druga znajdowała się w północnym narożniku zamku. W sąsiedztwie tej pierwszej położona była brama wjazdowa z kaplicą na piętrze. Dojazd do rezydencji prowadził od strony południowo-wschodniej, przez most, wsparty na potężnym, czworobocznym filarze o długości boków 8 x 8 m. Na filarze tym most załamywał się pod kątem prostym (B. Guerquin 1974, s. 236; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 384; J. Kuczyński 1968, s. 211-216; A. Miłobędzki 1963, s. 67-68).

W okresie rządów Myszkowskich zamek znacznie rozbudowano i nadano mu formę renesansową. Po przeciwległej stronie rezydencji wzniesiono przedzamcze ujęte murami obronnymi, na terenie którego znajdowały się zabudowania gospodarcze. Wjazd na podzamcze prowadził przez dwie bramy ulokowane symetrycznie w bocznych kurtynach. Obronę tej części założenia zapewniały małe, półokrągłe basteje. Dodatkowo na stokach i u podnóża wzgórza mieszczącego zamek umieszczono zwierzyniec, ograniczony niezbyt regularnym wielobokiem murów, wzmocnionych w niektórych narożach wieżyczkami o charakterze obronno-rezydencjonalnym (A. Miłobędzki 1968a, s. 37-38).

Za czasów Wielopolskich prowadzono już tylko prace renowacyjne i remonty. Wykonano ponadto nowy dziedziniec zamkowy z grubej warstwy zaprawy wapiennej, wymieszanej z rumoszem ceglano-kamiennym, narzuconym na starszy poziom oraz dobudowano do zespołu mały tarasowy ogród i zabudowania gospodarcze (J. Kuczyński 1968, s. 217-218; A. Miłobędzki 1968a, s. 39-40).

9. Ze informacji przekazanych nam przez Jana Długosza wiemy, że po zakupieniu w latach 20. XV wieku Pińczowa (*Castrum Pandziczow*) Zbigniew Oleśnicki zburzył stary zamek bo był, jak przekazał nam kronikarz, ciasny i nie dość okazały (DLb. III, s. 129). Relikty pierwotnej, murowanej warowni odkryte zostały w czasie badań archeologicznych. Głównym elementem zamku była cylindryczna wieża obronna – stołp, ulokowana w płd.-wsch. części wzgórza. Niestety stan badań nie pozwala na określenie jej średnicy. Analogiami dla tego elementu mogą być wieże w Czchowie, Rytrze, Czorsztynie, Iłży, Kazimierzu Dolnym i Lipowcu. Drugim członem pierwotnego, murowanego założenia był kamienny mur obronny, poprowadzony po krawędzi wzgórza. Ponadto badacze przypuszczają, że funkcjonował wówczas dom mieszkalny, znajdujący się w zachodniej części zamku (. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s.

383; J. Kuczyński 1968, s. 211; A. Miłobędzki 1963, s. 66-67; 1997, s. 94; S. Wróblewski 2006, s. 90-91). Jeżeli zaproponowana przez badaczy chronologia pierwotnego zamku – koniec XIII lub przełom XIII/XIV wieku – jest słuszna, wówczas pojawia się możliwość połączenie faktu budowy warowni z działalnością Wacława II lub jego stronników. Jest to jednak, jak na razie, hipoteza, która wymaga weryfikacji w postaci odkryć archeologicznych, mogących w jednoznaczny sposób określić fundatora pierwszego zamku w Pińczowie.

10. I faza (gród wczesnośredniowieczny) – XI/XII – 1. poł. XIII w.?; II faza (pierwotny zamek) – koniec XIII lub przełom XIII/XIV w. – lata 20. XV w.; III faza (zamek Oleśnickich, Myszkowskich i Wielopolskich) – lata 20. XV w.– koniec XVIII w.

11. Hadamik Cz., *Sprawozdanie z prac archeologicznych na Górze zamkowej w Pińczowie (rejon wieży narożnej SE oraz przedzamcza) przeprowadzonych w lipcu 2004 roku*, Kielce 2004, mps. archiwum Urzędu Miasta w Pińczowie; *Zamek Zbigniewa Oleśnickiego w Pińczowie. Dokumentacja murów zamku wykonana w ramach praktyk studentów Wydziału Architektury PK pod kierunkiem prof. PK Zbigniewa Białkiewicza*, Pińczów 2003, mps. archiwum Urzędu Miasta w Pińczowie.

12. Andrzejewski A., Kajzer L., Sikora J., *Sprawozdanie z badań zamku w Pińczowie w 2005 roku*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. X, 2006-2007, s. 337-352; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 236-237; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 383-384; Kiryk F., *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII – XVI wiek*, Kielce 1994, s. 102-103; Kuczyński J., *Wyniki badań dawnego zespołu zamkowego w Pińczowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, 1968, s. 207-220; Miłobędzki A., *Zamek w Pińczowie w świetle ostatnich badań*, [w:] *II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961 roku*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963, s. 65-69; *idem*, *Odkrycia w Pińczowie w latach 1960-1962*, [w:] *IV Konferencja Naukowa w Kielcach 5 kwietnia 1963*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1965, s. 37-44; *idem*, *Pińczów. Zamek*, [w:] *III Konferencja Naukowa w Warszawie 13-14 IV 1962*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1966, s. 63-64; *idem*, *Zamek w Pińczowie za Myszkowskich. U początków nowożytnej rezydencji w Polsce*, [w:] *Sarmatia Artistica. Księga pamiątkowa ku czci profesora Władysława Tomkiewicza*, red. J. Białostocki, A. Gieysztor, M. Karpowicz, T. Manteuffel, M. Walicki, Warszawa 1968a, s. 55-77; *idem*, *Zamek Oleśnickich w Pińczowie*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 93-104; Pankowski B., *Stan badań nad średniowiecznymi zamkami dawnego województwa sandomierskiego*, MiSROA, t. XXX, 2009, s. 63-142; SGPol., t. VIII, s. 159-164; Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miast, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Mariówka Opoczyńska 1927, s. 234-321; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006, s. 90-92; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1058.

13. –

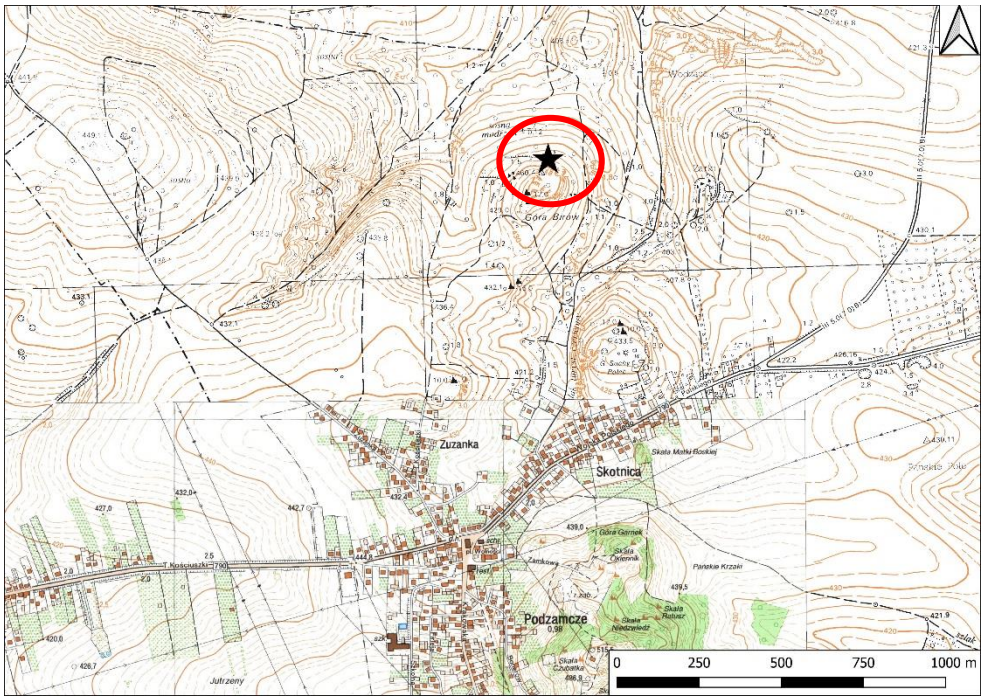
[1] Materiał pochodził jednak, jak zaznacza sam autor badań, z warstw przemieszanych związanych z pierwszym murowanym zamkiem, dlatego też datowanie to pozostaje jedynie hipotetyczne i niepotwierdzone.
[2] Odkrywcy założenia datują pierwotny zamek w przedziale od końca XIII do pierwszej połowy XIV w. (zob. J. Kuczyński 1968, s. 211; A. Miłobędzki 1963, s. 66; 1997, s. 94). B. Guerquin (1974, s. 236) wiąże tę warownię z 1. połową XIV stulecia, z kolei S. Kołodziejski (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 383) datuje jej początek na koniec XIII w. (podobne założenie przyjęli: B. Pankowski 2006, s 63-142 (Katalog s. 59-64); S. Wróblewski 2006, s. 90-92).
[3] B. Guerquin (1974, s. 236) wyróżnia dwie fazy wczesnośredniowiecznych umocnień. Pierwszą miał stanowić wał o konstrukcji drewniano-ziemnej. Następnie miał istnieć mur zbudowany z regularnych bloków glinianych, które następnie zostały wypalone.

Numer katalogu: 36

Gród „Birów” w Podzamczu

1. Podzamcze, gm. Ogrodzieniec, pow. zawierciański

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród/ drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1337 – *ecclesia de Ogrodzenecz* (MPV II, nr 267, s. 173, 266; J. Laberschek 1986, s. 240)

4. -

5. Pozostałości warowni położone są na pojedynczym wapiennym ostańcu skalnym, zwanym Górą Birów (461 m n.p.m.), leżącym na północ od miejscowości Podzamcze koło Ogrodzieńca.

6. Grodzisko w Birowie zostało po raz pierwszy wprowadzone do literatury przez Janusza Bogdanowskiego (1964a, s. 6, 9, ryc. 5), który zakwalifikował je do obiektów typu pierścieniowatego, posiadającego zabiegowo ukształtowane wejście, mogące uchodzić za prototyp barbakanu. Na nowo obiekt został wprowadzony do literatury przez Błażeja Muzolfa, prowadzącego tam w latach 1990-1995 badania archeologiczne. Nie posiadamy żadnych przekazów pisanych, które mogłyby być powiązane z tą warownią, dlatego też jej historię rekonstruować możemy jedynie w oparciu o wyniki eksploracji wykopaliskowych. Gród wzniesiono w 2. poł. XIII wieku w celach obronnych oraz zapewne mieszkalnych (B. Muzolf 1994a, s. 131-147; 1998, s. 114-117). Stan badań niestety nie pozwala na podanie konkretnego fundatora warowni, przypuszcza się jednak, że powstała ona z inicjatywy panującego (zob. S. Kołodziejski 1997a, s. 27; 1998, s. 16). Jak uważa B. Muzolf (1998, s. 116) w bliżej nieokreślonym czasie gród został zniszczony (I faza), a po upłynięciu pewnego okresu podjęto się jego odbudowy (II faza), kiedy to wzniesiono wykuty w ścianie skalnej obiekt ze śladami zaprawy oraz odcinkowy mur kamienny, biegnący w poprzek szczeliny prowadzącej na górę. Drugą fazę obiektu wg. autora rozprawy wiązać należy z działalnością stronników Wacława II, w szczególności biskupa Jana Muskaty. Mógł on odbudować i ponownie obsadzić warownię w celu organizacji placówki militarnej w oparciu o którą jego zbrojne oddziały realizowały akcje militarne (P. Kocańda 2018, s. 325. Por. także: S. Kołodziejski 2017, s. 62; J. Laberschek 2000, s. 172-173). Alternatywą jest wzniesienie obiektu przez oddziały Łokietka, chcące stworzyć dla siebie bazę wypadową

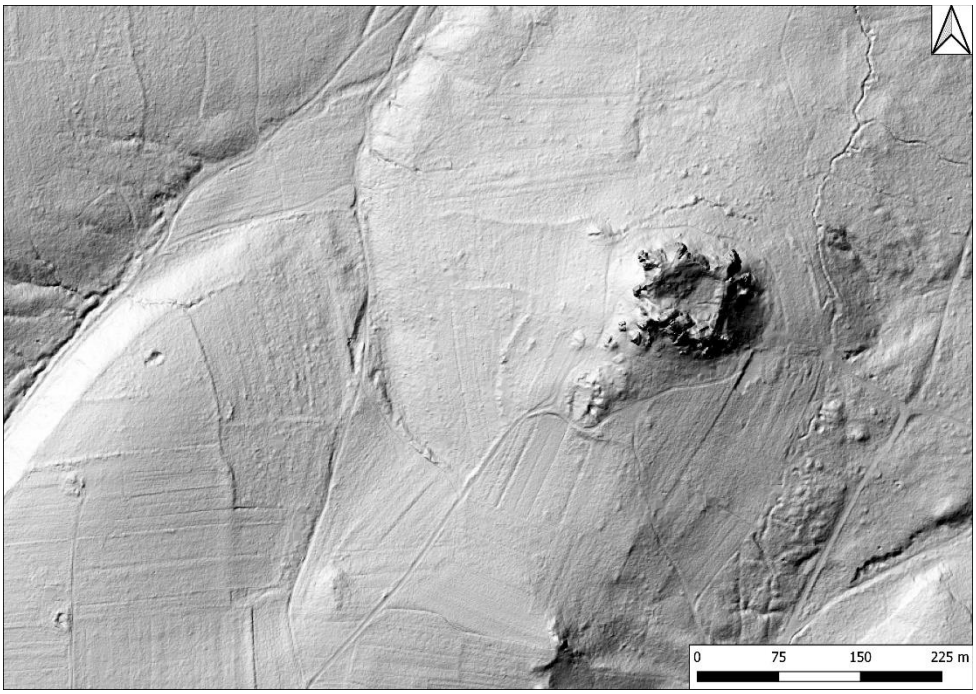
do dalszych działań zbrojnych. Gród został zniszczony w początkach XIV stulecia, w wyniku walk pomiędzy oddziałami czeskimi a Władysławem Łokietkiem. O takim obrocie wydarzeń świadczą pozostałości pożaru odkryte w trakcie badań archeologicznych oraz duże nagromadzenie militariów, w tym grotów wystrzelonych z broni miotającej (B. Muzolf 1994, s. 259-270; 1998, s. 114-117). Po tych wydarzeniach warowni już nie odbudowano, a jej rolę przejął wzniesiony później zamek Ogrodzieniec (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 391-395; S. Kołodziejski 1998, s. 16). W chwili obecnej obiekt jest zrekonstruowany i stanowi atrakcję turystyczną.

6.1. Obecnej niemożliwy do ustalenia, być może któryś z książąt krakowskich panujących w 2. połowie XIII wieku. W początku XIV wieku gród odbudował biskup krakowski Jan Muskata

6.2. Książęca/monarsza

7. 1990-1995 (archeologiczne, B. Muzolf, B. Maryniak, T. Madeyska, K. Cyrek).

8. Średniowieczny gród wzniesiono na szczycie ostańca skalnego, którego *plateau* od strony północnej i wschodniej ograniczone jest stromymi urwiskami, natomiast od południa wyższym grzbietem skalnym. Wejście na szczyt prowadziło od strony południowo-zachodniej, po wyraźnie spłaszczonym stoku. Istniało jeszcze jedno, niewielkie i ukryte przejście po południowo-zachodniej stronie, przez wąską szczelinę skalną. Wał obronny o konstrukcji drewniano-kamienno-glinianej wzniesiono w ten sposób, aby łączył odcinkowo najwyższy grzbiet skalny po południowej stronie z przeciwległym krańcem wzgórza. Nie wiemy czy analogiczne konstrukcje zbudowano również na pozostałych krawędziach, biorąc jednak pod uwagę układ wyniesienia wydaje się to mało prawdopodobne, poza wspomnianym wyżej niewielkim przejściem. Zabudowa wewnętrzna grodu pozostaje bardzo słabo rozpoznana. W trakcie badań odkryto pozostałości dużej, czworobocznej drewnianej, budowli, być może wieżowej, którą wbudowano w konstrukcję wału. Broniła ona dostępu do wzgórza od strony południowej i zamykała jednocześnie północno-wschodni narożnik grodu. Ponadto mogła istnieć inna drewniana zabudowa, rozlokowana wzdłuż wewnętrznej ściany wału (B. Muzolf 1994a, s. 134-135). Na pozostałej części majdanu nie natrafiono na żadne konstrukcje mieszkalne lub gospodarcze. Jedynym elementem zagospodarowania wnętrza były paleniska, współistniejące zapewne z szałasami lub namiotami, których konstrukcja nie zostawiła śladów archeologicznych (B. Muzolf 1994a, s. 135). Późniejszymi elementami są mur kamienny, łączony zaprawą wapienną, wzniesiony po południowo-zachodniej stronie, celem odcięcia tamtejszego wejścia oraz wykute w skale pomieszczenie z trzema ścianami, otwarte na majdan, którego funkcja nie została rozpoznana. Analogiczny obiekt odkryto w trakcie badań grodziska w skałach Zegar koło Smolenia (B. Muzolf 1994a, s. 131; 1994b, s. 87-90).

Ryc. 34. Birów - grodzisko widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2019)

9. Gród na Birowie zbudowany został w 2. połowie XIII wieku, zapewne przez panującego ówcześnie w ziemi krakowskiej księcia. Błażej Muzolf (1998, s. 116) przypuszcza, że w bliżej nie określonym czasie gród został zniszczony. Stwierdza on jednocześnie, że po upadku grodu nastąpiła jego odbudowa (II faza), z którą wiąże wykuty w szczelinie skalnej obiekt, w czasie eksploracji którego natrafiono na warstwę wylewki wapiennej przemieszanej z gruzem kamiennym. W drugiej fazie powstał także odcinkowy kamienny mur zamykający dostęp do wzgórza od południowo-zachodniej strony, wzniesiony w poprzek tamtejszej szczeliny i być może, jak chce autor badań posiadający furtę (B. Muzolf 1994a, s. 131). Tę drugą fazę autor niniejszej rozprawy skłonny jest łączyć z działalnością stronników Wacława II, a w szczególności biskupem krakowskim Janem Muskatą (por. P. Kocańda 2018, s. 325). Podobne sugestie zgłaszali inni badacze zajmujący się tym zagadnieniem (zob. S. Kołodziejski 2017, s. 62; J. Laberschek 2000, s. 172-173). Biskup krakowski odbudował warownię i ponownie obsadził ją załogą zbrojną. Celem tych zabiegów była chęć zorganizowania placówki militarnej, w oparciu o którą odziały zbrojne biskupa realizowały cele militarne, a wiec łupienie pobliskich terenów i utrzymanie panowania czeskiego. Analogiczne obiekty powstały wówczas także w nieodległej Strzegowej (nr kat. 44), Grodzisku Pańskim (nr kat. 45) czy Kurowie nad Dunajcem (nr kat. 23). Warownia ta odegrała również rolę w walkach pomiędzy stronnikami władzy czeskiej a Władysławem Łokietkiem w latach 1304-1306. W ich wyniku gród został zniszczony i opuszczony. Świadectwem tego są pozostałości pożaru, odkrytego w trakcie badań archeologicznych oraz duże nagromadzenie militariów, w tym grotów wystrzelonych z broni miotających. Niektóre z nich noszą cechy charakterystyczne dla strefy południowej i wschodniej, co może być świadectwem obecności wojsk węgierskich wspierających księcia kujawskiego. Jako dowód przebywania na terenie grodu oddziałów czeskich służyć może srebrny grosz praski Wacława II, na który natrafili badacze (B. Muzolf 1994a, s. 134).

10. 2 poł. XIII w. – pocz. XIV w.

11. Archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

12. Maryniak B., Muzolf B., *Podzamcze – Góra Birów, st. 1, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie, AZP 94-52/-*, IA, t. 30, 2005, s. 15; Muzolf B., *Wielokulturowe stanowisko archeologiczne na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie. Sezon III – 1992 rok,* [w;] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice 1994, s. 259-270; *idem, Wielokulturowy zespół archeologiczny na Górze Birów w Podzamczu, gm. Ogrodzieniec, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. I, 1994a, s. 131-147; *idem, Badania na wielokulturowym stanowisku na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie, w 1991 roku*, [w;] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w latach 1991-1992*, red. E. Tomczak, Katowice 1994b, s. 86-92; *idem, Badania kompleksu stanowisk na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w 1993 roku*, red. E. Tomczyk, Katowice 1997 s. 44-47; *idem, Badania wielokulturowego stanowiska na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim w 1994 roku*, red. E. Tomczyk, Katowice 1997a, s. 119-129; *idem, Badania na Górze Birów w Podzamczu, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1998, s. 114-117; Muzolf B., Madeyska T., Cyrek K. *Podzamcze, „Góra Birów", gm. Ogrodzieniec, woj. kratowickie, AZP 94-52/-*, IA, t. 26, 1997, s. 4-5.

13. Stanowisko w Birowie nie ogranicza się tylko i wyłącznie do średniowiecznego grodziska, stanowi bowiem wielokulturowy zespół osadniczy, rozwijający się od czasów prahistorycznych. W jego skład wchodzą: skupione na szczycie relikty obronnych konstrukcji murowanych i ziemnych z czasów średniowiecza, neolityczne pracownie krzemieniarskie, a także rozległa osada halsztacka i kultury pucharów lejkowatych u podstawy ostańca, cmentarzysko kurhanowe sąsiadujące z osadą od południa, jaskinie i schroniska istniejące w skałach ostańca (zob. B. Muzolf 1994, s. 259; 1994a, s. 132-133; 1997a, s. 119-129).

Numer katalogu: 37

Zamek Rabsztyn

1. Rabsztyn, gm. Olkusz, pow. olkuski

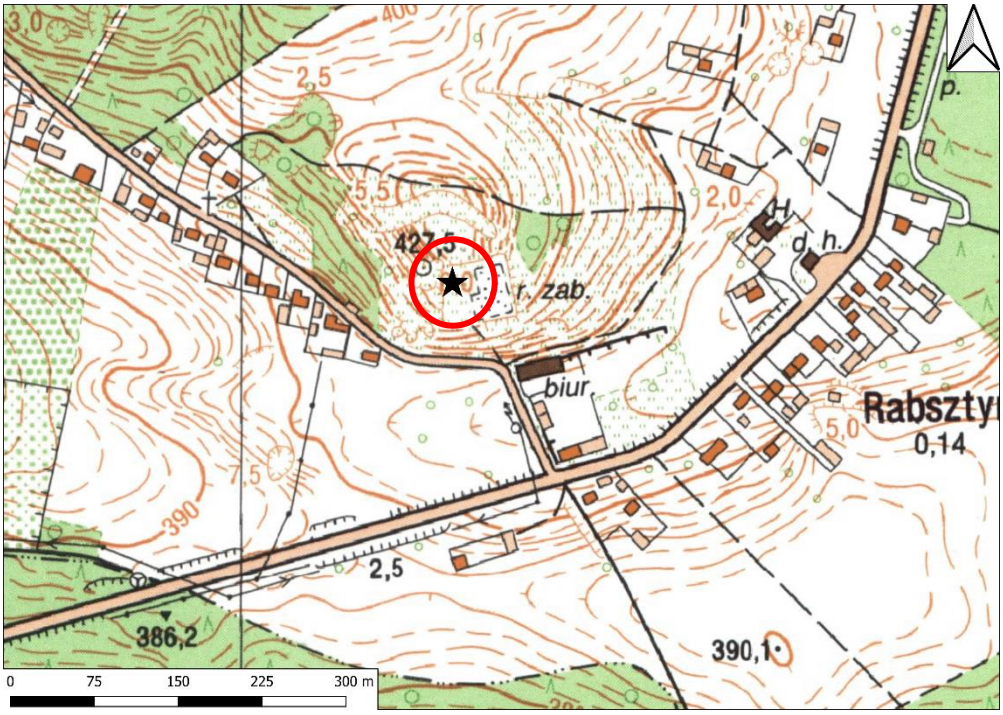
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1398 - *Iwonem de Rabstin* (SPPP VIII, nr 6733)

4. 1395 - *in castrum Rabsczen* (SPPP s. n. III, nr 3141)

5. Ruiny położone są na wyniosłym skalistym wzgórzu (447,5 m n.p.m.) na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, na zachód od wsi.

6. Początki zamku Rabsztyn nie zostały jak dotąd dobrze rozpoznane. Warownia ta niestety nie doczekała się porządnego opracowania archeologicznego i architektonicznego. Pierwsze, niewielkie badania na jej terenie przeprowadził Jacek Pierzak (1995, s. 95-99), natomiast duża akcja badawcza rozpoczęta została w 2001 roku (S. Dryja, W. Niewalda 2014) i trwa z pewnymi przerwami do chwili obecnej. Brak badań archeologicznych i źródeł pisanych powodował, że badacze nie byli stanie dokładnie określić genezy warowni. Jan Wiśniewski (1935, s. 260) twierdził, że historia zamku sięga odległych czasów. Część badaczy uważała, że zamek wybudowali przedstawiciele rodu Toporczyków (SGPol., t. IX, s. 348-349; J. Zinkow 1977, s. 87-88). Feliks Kiryk (1978, s. 102) przypuszczał, że wzniesiono ją jeszcze przed połową XIV wieku, w okresie rozbicia dzielnicowego. Zdecydowana większość łączy jednak początki zamku z panowaniem Kazimierza Wielkiego (zob. B. Gurquin 1974, s. 246-247; KZS, t. I, z. 12, s. 29; M. Kornecki 1966, s. 77-78; 1978, s. 484-488; J. Kurtyka 2017, s. 517; R. Smaruj 2004, s. 13-16). Podobnie sądzi M. Antoniewicz (1998, s. 38-39; 2002, s. 287-288), który analizując listę dzieł budowlanych Kazimierza Wielkiego, przedstawioną w *Kronice katedralnej krakowskiej*, identyfikuje występującą tam nazwę *castrum Hilcus* (zob. MPH II, s. 625) z zamkiem Rabsztyn[1]. Z ostatnim z koronowanych Piastów początki murowanego zamku wiąże również Stanisław Kołodziejski (1997a, s. 29; 1998, s. 18-19, 2001a, s. 373), który uważał, że warownia ta zastąpiła ufortyfikowaną budowlę w Starym Olkuszu[2]. W nowszych publikacjach zmienił on jednak koncepcję, sugerując, że brak nazwy zamku u Jana z Czarnkowa i Jana Długosza daje wskazówkę, że do budowy doszło przed objęciem tronu przez Kaźmierza Wielkiego

(L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 410-411). Nowych danych odnośnie początku zamku dostarczyły badania archeologiczne, prowadzone w latach 2001-2014, na podstawie których I fazę wydatowano na przełom XIII i XIV wieku (zob. S. Dryja, W. Niewalda 2012; 2014, s. 17-18). Chronologia ta umożliwia wysunięcie teorii, że inicjatorem budowy warowni był Wacław II (zob. punkt 9, por. B. Bujas 2010, s. 16-30). Po opanowaniu ziemi krakowskiej przez Władysława Łokietka zamek nadal stanowił część domeny monarszej. Do jego rozbudowy doszło za czasów Kazimierza Wielkiego. Zamek wymieniony zostaje po raz pierwszy w 1395 roku w księgach ziemskich krakowskich – *receptis in castrum Rabsczen* (SPPP s. n. III, nr 3141, 3422). W 1396 roku wzmiankowany jest po raz kapelan zamkowy Grzegorza – *capellanum Gregorium de castro Rabstin* (SPPP s. n. III, nr 3727), natomiast pierwszy burgrabia Andrzej – *Andreas burcrabius de Rabsteijn* wspomiany został w 1400 roku (AKP X, s. 89, nr 949).

W końcu XIV wieku zamek wraz z przyległościami został przekazany przez Władysława Jagiełłę wojewodzie krakowskiemu, Spytkowi z Melsztyna, który dzierżył go aż do śmierci (W. Dworzaczek 1971, s. 122; J. Kuryka 2017, s. 517). Następnie warownia przeszła na własność wnuczki Spytka Jadwigi, która po ślubie z Andrzejem Tęczyńskim, wniosła mu tenutę rabsztyńską jako posag. Wkrótce Andrzej, dzięki nadaniom króla Kazimierza Jagiellończyka w znaczny sposób powiększył włości rabsztyńskie, do których należały: zamek w bezpośrednim sąsiedztwie królewskiego Olkusza, posiadłości ziemskie, dochody celne i możliwość eksploatacji ołowiu. Przeprowadził on także duży remont zamku w 1441 roku (R. Smaruj 2004, s. 23-26). W 1443 roku Tęczyński zawarł z królem umowę, w której zamek nie mógł być od niego i od jego żony wykupiony bez zgody na zwrócenie mu kosztów jego restauracji (KDM IV, nr 1445, 1447). Po śmierci Andrzeja z Tęczyna, spadek po nim przejął jego syn Jan, który przyjął nazwisko Rabsztyński. Po wymarciu linii Rabsztyńskich w 1509 roku, rezydencja na krótko ponownie znalazła się w rękach Leliwitów, jednakże już w 1511 r. wykupiona została za 4000 florenów przez marszałka koronnego i kasztelana bieckiego Andrzeja z Kościelca. Przed 1515 rokiem zamek wszedł w posiadanie Jana Bonera, piszącego się od 1518 roku starostą rabsztyńskim (F. Kiryk 1978, s. 104-105; R. Smaruj 2004, s. 29-30). Wkrótce, po Janie majątek przejął Seweryn Boner, który zmarł w 1549 roku. Tenutę rabsztyńską odziedziczył następnie jego syn, również Seweryn, który zasłynął z wyzysku poddanych. Po śmierci Seweryna w 1592 roku, zamek przeszedł na własność Firlejów (F. Kiryk 1978, s. 105; R. Smaruj 2004, s. 45). W okresie rządów Zygmunta Wazy starostwem rabsztyńskim zarządzali kolejno Mikołaj Wolski i Zygmunt Myszkowski. Ten ostatni gruntownie przebudował warownię, która zatraciła swoje walory obronne, stając się typową siedzibą magnacką. W 1657 roku zamek został zdobyty i spalony przez wojska szwedzkie (F. Kiryk 1978, s. 105; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 412). Pożar wywołany przez Szwedów oznaczał kres funkcjonowania warowni, co potwierdzają także późniejsze lustracje królewszczyzn. Główny element zamku – cylindryczna wieża została zniszczona w XIX wieku (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 412).

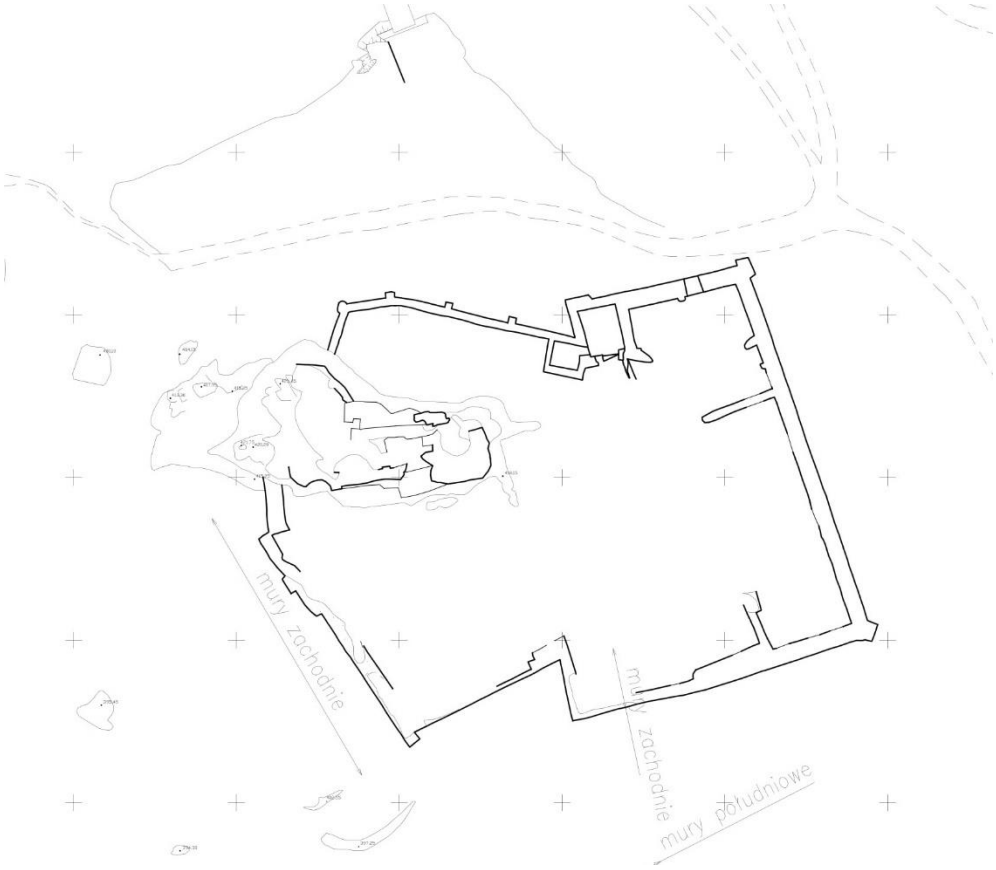
6.1. Wacław II?

6.2. Monarsza

7. 1993 (archeologiczne, J. Pierzak); 2001-2014 (archeologiczno-architektoniczne, S. Dryja, W. Niewalda); 2019 (archeologiczno-architektoniczne).

8. Zamek podzielić można na cztery części. Pierwszą stanowi zamek górny, wzniesiony na ostańcu skalnym i składający się z wieży (dziś nieistniejącej), dwóch skrzydeł mieszkalnych oraz muru obronnego, poprowadzonego po krawędzi wzgórza. Drugą jest zamek średni, znajdujący się po południowej stronie. Posiada narys wieloboczny z zabudową skupioną wzdłuż murów obwodowych, dziedzińcem i bramą wjazdową umieszczoną w kurtynie wschodniej. Trzecią tworzy zamek dolny, zamknięty murami obronnymi i bramą wjazdową wysuniętą przed obwód. Ostatnią jest pałac nowożytny, zbudowany po wschodniej stronie zamku dolnego. Badacze założenia wyróżniają także sześć faz rozwojowych założenia (zob. S. Dryja, W. Niewalda 2012; 2014). Pierwszą datują na koniec XIII i 1. poł. XIV w., kiedy to zbudowano najstarszą część zamku, składającą się z wieży i części mieszkalnej. Badania wykazały, że zabudowa ta nie powstawała jednoczasowo, a w kilku etapach. Niestety nie udało się potwierdzić istnienia wieży cylindrycznej, pomimo tego badacze zamku akceptują fakt jej funkcjonowanie (S. Dryja, W. Niewalda 2012; 2014, s. 16-17; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 412). Wejście do warowni prowadziło od strony południowej, gdzie na skalnej ścianie widoczne są do dzisiaj półki, stanowiące podstawę stopni. Najstarszym odkrytym elementem architektonicznym jest mur o charakterze platformy, usytuowany w zachodniej części zamku i datowany na 2. połowę XIII w. Pierwotna faza widoczna jest także w wątkach kamiennych, posiadających wyraźne warstwy wyrównawcze. W pierwszym okresie funkcjonowania zamku zbudowano także mur obwodowy, biegnący po krawędziach wzgórza (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 16-17). Druga faza datowana jest na połowę XIV stulecia i wiąże się z rozbudową założenia o zamek średni wraz z jego obwodem kamiennym i towarzyszącą mu zabudową wewnętrzną, przylegającą do murów od strony południowej. Brama wjazdowa znajdowała się po stronie wschodniej, wchodziło się natomiast do niej przez most wsparty na kamiennych filarach. Dodatkowo w narożniku płd.-zach. zamku średniego wybudowano wieżę na rzucie kwadratu (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 17-18). Faza trzecia przypada na czasy dzierżawy obiektu przez Leliwitów oraz Tarnowskich i datowana jest na XIV i XV wiek. Na tym etapie zaanektowano teren położony po wschodniej i północnej stronie zamku, który otoczono murem. W rejonie płn.-wsch. kurtyna załamuje się, tworząc monolit z bramą, wzniesioną z wykorzystaniem jednego z filarów starszego mostu. W tym samym czasie doszło do znacznej przebudowy zamku górnego. Uformował się wówczas ostateczny układ funkcjonalny tej części założenia, w tym trzy elementy kubaturowe: wieża, skrzydło zachodnie i środkowe. Przekształceniom uległ również zamek średni, gdzie wzdłuż zachodniego muru obwodowego wzniesiono zabudowę (w postaci zachodniego, dwukomorowego i jednotraktowego skrzydła), co skutkowało zniszczeniem płn. ściany wieży. Kubatura wieży została włączona do nowopowstającego domu mieszkalnego. Cała opisywana przestrzeń była podpiwniczona (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 18-19). Kolejna faza, czwarta przypada na XVI stulecie. Przemiany jakie wówczas nastąpiły na zamku, nie były jednak wynikiem jednorazowej akcji budowalnej. Do bramy wjazdowej dostawiono w tym czasie kordegardę oraz rozbudowano skrzydło zachodnie zamku średniego (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 19-20). W fazie piątej, datowanej na 1. poł. XVII wieku wzniesiono nowożytny pałac, składający się z dwóch skrzydeł – wschodniego i zachodniego. Wyburzono kurtynę płd. zamku dolnego, przesuwając jednocześnie linię obronną (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 20). Ostatnia faza, szósta, to okres upadku założenia, który nastąpił po najeździe szwedzkim w 1657 roku. Ówczesny wygląd odtwarzać możemy na postawie lustracji z 1665 roku, z której

dowiadujemy się, że przebudowano wówczas budynek bramny, przystosowując go do celów mieszkalnych (S. Dryja, W. Niewalda 2014, s. 20-21).

Ryc. 35. Rzut murów zamku Rabsztyn (archiwum Gminy Olkusz, na podstawie L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010)

9. Związki Wacława II z Rabsztynem wymagają szerszego komentarza, odnoszącego się także do problematyki lokalizacji pierwotnego Olkusza i jego lokacji na prawie niemieckim. Położenie dawnej osady olkuskiej, której powstanie wiąże się z eksploatacją okolicznych złóż mineralnych – ołowiu i srebra, nie zostało dotychczas zlokalizowane (F. Kiryk 1978, s. 41-47, 50-51; D. Molenda 1978, s. 148-156). Można przypuszczać, że znajdowała się ona w bliskiej okolicy grodu w Starym Olkuszu i miała związek z funkcjonującym tam kościołem św. Jana, jak uważa D. Molenda (1978, s. 153-155). Gród ten, na podstawie badań wykopaliskowych, zniszczony został na przełomie XIII i XIV wieku. Świadczą o tym liczne ślady spalenizny i odkryte zabytki w postaci militariów (groty bełtów, strzał, ostrogi, wędzidła, zob.: J. Pierzak 1978, s. 197-198; 1979, s. 256-257; 1980, s. 187-188). Badacze wiążą jego upadek z walkami pomiędzy Wacławem II czeskim, a Władysławem Łokietkiem w końcu XIII wieku (B. Górnisiewicz 1988, s. 340; J. Pierzak, D. Rozmus 1994, s. 134).

Poruszyć należy także kwestię lokacji Olkusza na prawie niemieckim. Większość znawców tematyki jasno stwierdza, że doszło do niej przed rokiem 1299, powstrzymując się jednocześnie od wskazania konkretnego inicjatora tego przedsięwzięcia (D. Molenda 1978, s. 153-160; J. Widawski 1973, s. 319). Sprawą tą zajęła się B. Wyrozumska (1959, s. 50; 1963, s. 13),

która przypuszczała, że do lokacji miasta doszło do już w okresie panowania Bolesława Wstydliwego, a więc w 2. połowie XIII wieku. Podobnie uważa B. Krasnowolski (2004, cz. 2, s. 167), który jednak zaznacza, że dokument lokacyjny mógł wydać także Wacław II tuż przed 1299.

W oparciu o powyższe informacje podjąć można próbę rekonstrukcji przebiegu wydarzeń, który w konsekwencji doprowadziły do budowy zamku Rabsztyn. W 1291 roku Wacław II opanował ziemię krakowską wraz z Olkuszem i jego kopalniami. Nie chodzi tutaj jednak o miasto lokacyjne, ale o starą osadę i gród. Być może w trakcie tych walk pierwotna warownia została zniszczona, wskutek starć ze stronnikami Łokietka. Czeski monarcha, po opanowaniu sytuacji, przystąpił do reorganizacji administracji w Małopolsce, a także wprowadzaniu innych reform, w tym prawa górniczego. Zapewne wówczas doszło do translokacji Olkusza, który przeniesiony został w bardziej dogodne miejsce, położone na płaskimi wyniesieniu terenu, górującym nad otoczeniem, gdzie warunki dla rozwoju były korzystniejsze. Potwierdzeniem lokacji Olkusza przed 1299 rokiem jest fakt pojawienia się pierwszego mieszczanina (*civis de Ilkusz*) – Henryka, któremu kasztelan krakowski Wierzbięta zezwolił lokować na prawie niemieckim wieś Zimnodół (KDM I, nr 131). Pewnym dowodem na reorganizację kopalń olkuskich może być także jedno z postanowień układu w Klęce, gdzie Wacław w zamian za hołd lenny złożony mu przez Łokietka zobowiązywał się między innymi odstąpić księciu kujawskiego dochody z żup olkuskich na 8 lat, które musiały wówczas prężnie działać (KDW II, nr 818). W dobie panowania Przemyślidy otoczono Olkusz obwarowaniami drewniano-ziemnymi, które potwierdzono wykopaliskami archeologicznymi i w linii których następnie wzniesiono w połowie XIV wieku mury kamienne (zob.: D. Molenda 1978, s. 162; M. Myszka 1981, s. 281-291; J. Roś, D. Rozmus 2010, s. 8-13; J. Widawski 1973, s. 324). Niewykluczone, że w dobie Wacława II wzniesiono także pierwsze murowane zabudowania wewnątrz miasta. Sugestie takie wysunął Jacek Pierzak (1998, s. 95), który w latach 1992-1993, w trakcie badań w obrębie budynku z XVIII wieku (tzw. Starostwa) usytuowanego w płd.-zach. pierzei rynku natrafił na kamienne relikty kamienic średniowiecznych, datowanych na 1. połowę XIV wieku. W miejscu tym zwrócić można uwagę na jeszcze jedną ciekawą informację. W opublikowanych przez B. Wyrozumską (1959, s. 50) fragmentach księgi miejskiej Olkusza pojawia się dom Peszka ze Sławkowa – *Domus Pesconis de Slavcovia*, nie wykluczone, że chodzi tutaj o Peszka, dowódcę oddziałów najemnych Jana Muskaty, który dowodził wojskiem w początkach XIV wieku w trakcie walk z Władysławem Łokietkiem. Zapewne posiadał on dom na terenie miasta, pozyskany być może za zasługi oddane Przemyślidom (na temat Peszka zob. T. Pietras 2001, s. 220).

Ten długi wywód pozwoli nam na lepsze rozpoznanie genezy zamku Rabsztyn, który według autora dysertacji zastąpić miał zniszczony gród w Starym Olkuszu, co zgodne byłoby z przypuszczeniami S. Kołodziejskiego (1997a, s. 29; 1998, s. 18-19, 2001a, s. 373). Tak zbudowany zamek zabezpieczał miasto i pobliskie kopalnie, strzegąc jednocześnie ważnych traktów komunikacyjnych i handlowych na trasie których leżał Olkusz, łączących Kraków z Wrocławiem (i całym Śląskiem) oraz Pragą (Morawami i Czechami). Bożena Wyrozumska, bazując na lustracji z 1570 roku zrekonstruowała drogę na Śląsk, która zaczynała się w Krakowie, wychodząc przez bramę Sławkowską kierowano się na Kleparz, Krowodrzę, Tonie, Szyce, Wielką Wieś, Biały Kościół, Biedaczów, Czajowice, granicami Jerzmanowic i Sąspowa, dalej przez Przeginię, Zederman, Siniczno na Olkusz, a stamtąd do Bolesławia, Sławkowa i Będzina, z

którego kierowała się na Bytom, Opole, Brzeg i do Wrocławia. Ponadto przez Olkusz biegło połączenie Krakowa z Krzepicami. Istniała także sieć mniejszych dróg lokalnych, łączących Olkusz ze Skałą, Miechowem oraz Oświęcimiem (B. Wyrozumska 1977, s. 44, 57-59, 61, 87; zob. także: F. Kiryk 1978, s. 45-47). Wacławowi II należy zatem przypisać budowę zamku Rabsztyn, który w swej pierwszej fazie składał się z najpewniej z cylindrycznej wieży obronnej, otoczonej kamiennym murem, poprowadzonym po krawędzi wzgórza. Hipoteza ta znajduje potwierdzenie w badaniach prowadzonych przez S. Dryję i W. Niewaldę (2014, s. 16-17), którzy na czasy panowania Przemyślidy datują początki założenia.

10. XIII/XIV w. – poł. XVII w.

11. Dryja S., Niewalda W., *Sprawozdanie z badań archeologiczno-architektonicznych zamku w Rabsztynie,* Kraków 2012, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie.

12. Bujas M. *Geneza zamku Rabsztyn*, „Ilcusiana", nr 2, 2010, s. 16-30; Dryja S., Niewalda W., *Zamek w Rabsztynie w świetle badań w latach 2001-2014. Podstawowe uwagi*, „Ilcusiana", nr 11, 2014, s. 8-21; Guerquin B., *Zamki w Polsce,* Warszawa 1974, s. 246-247; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010, s. 410-412; KZS, t. I, z. 12, s. 29; Kiryk F., *Okres przedrozbiorowy*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978, s. 39-141; Kornecki M., *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków, s. 78-79; *idem, Zabytki sztuki regionu olkuskiego,* [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. II, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978, s. 475-522; Pierzak J., *Rabsztyn, st. 1, gm. Olkusz, woj. katowickie, AZP 97-53/5*, IA, t. 27, 1998, 96-97; *idem, Zamek w Rabsztynie, gmina Olkusz,* [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk Dąbrowa Górnicza 1995, s. 95-99; Smaruj R., *Rabsztyn w średniowieczu*, Olkusz 2004; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej*, 1928; *Zabytki sztuki w Polsce,* wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1138.

13. -

[1] W nowszej edycji *Krakowskiej kroniki katedralnej* z 2012 roku (Jan z Czarnkowa, s. 16) nazwę *Hilcus* przetłumaczono na Olsztyn.

[2] Gród w Starym Olkuszu znajduje się w odległości około 2,5-3 km na zachód od centrum miasta. Położony jest w lesie, po lewej stronie, tuż przy drodze prowadzącej z Olkusza w kierunku Bolesława i Sławkowa. Majdan posiada kształt owalny o wymiarach 44 x 26 m i otoczony jest dwoma pierścieniami wałów (zewnętrznym i wewnętrznym), pomiędzy którymi znajduje się głęboka fosa. Na majdanie znajdują się ruiny kościółka św. Jana Chrzciciela. W świetle przeprowadzonych przez Jacka Pierzaka w latach 1977-1979 badań archeologicznych, jego początki sięgają 2 połowy XII wieku. Upadł natomiast na przełomie XIII i XIV wieku (J. Pierzak 1978, s. 197-198; 1979, s. 256-257; 1980, s. 187-188).

Numer katalogu: 38

Dwór biskupów krakowskich w Radłowie

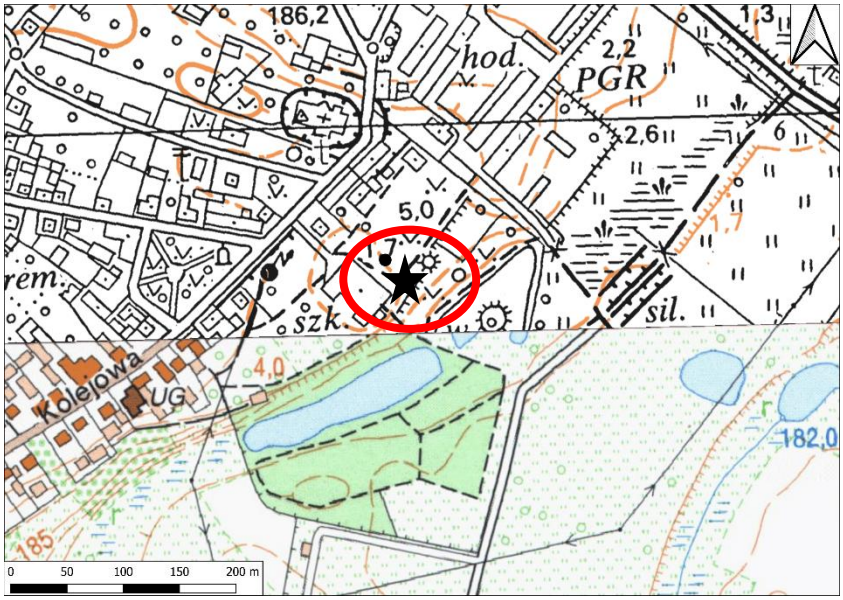
1. Radłów, gm. *loco*, pow. tarnowski

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

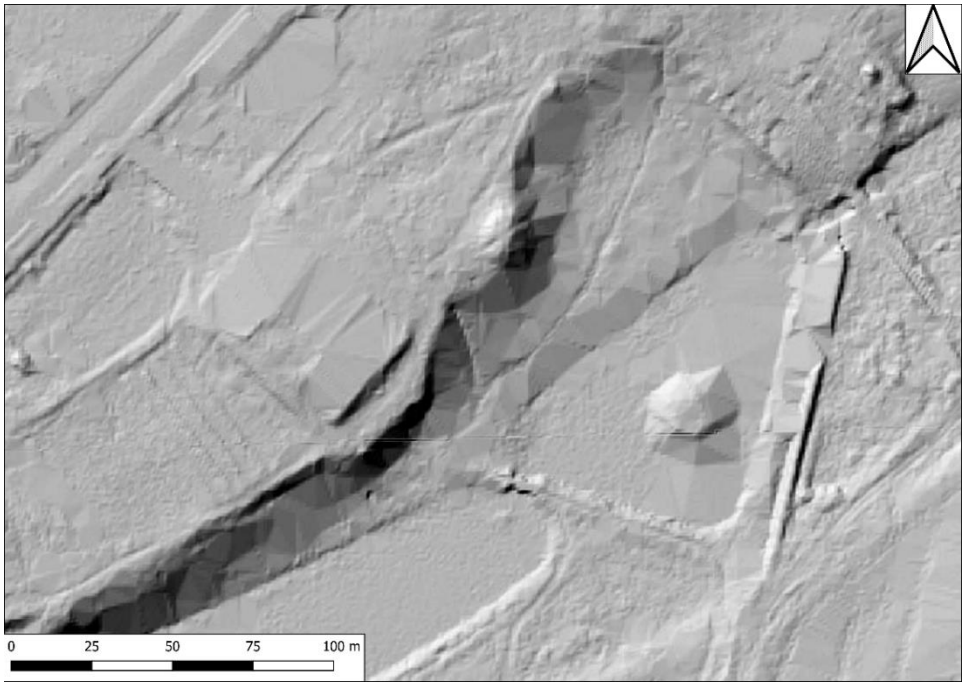
2. Dwór obronny

3. 1308 – *Bratomila de Radlow* (MPH IV, s. 734)

4. 1330 – *Radlow (...) in palacio suo* (ZDKK I, nr 37)

5. Nie zdołano, jak dotąd, zidentyfikować w terenie reliktów ufortyfikowanej rezydencji biskupów krakowskich. Być może jej pozostałości znajdują się pod fundamentami lub w bryle obecnie istniejącego pałacu, zbudowanego około 1830 roku. Zapewne jednym z pozostałości po średniowiecznym obiekcie jest niewielki kopiec, znajdujący się na północny wschód od budynku pałacu (w odległości około 55 m), położony tuż nad brzegiem dawnego jeziora.

Ryc. 36. Dwór/pałac biskupów krakowskich w Radłowie - widok w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2019)

6. W świetle badań F. Sikory (2008, s. 124-125) dobra skupione wokół Radłowa stały się własnością biskupów krakowskich w XII, a być może nawet w XI wieku. W źródłach miejscowość ta pojawia się jednak dopiero w 1308 roku i dotyczy uzdrowienia kobiety zwanej Bratomila (*Bratomila de Radlow*), które miało się dokonać za wstawiennictwem księżnej krakowskiej Kingi (MPH IV, s. 734). Wieś jednak istniała znacznie wcześniej. Pierwsza potwierdzona obecność biskupa w dobrach radłowskich pochodzi z 1236 roku, kiedy to infułat krakowski Wisław na łące Włoszyna wystawił dokument w sprawie patronatu prebendy w kościele w Szańcu (ZDMog. nr 14). Biskupowi miało wówczas towarzyszyć aż 33 osoby, zarówno świeckie, jak i duchowne. Według F. Sikory (2008, s. 128) infułat w związku z tym musiał przebywać w Radłowie. S. Kołodziejski (2016, s. 819) przypuszczał, że już wówczas na tym terenie mógł znajdować się dwór biskupów, który pomieściłby tak liczny orszak. Kolejne informacje o pobytach biskupów w Radłowie pochodzą dopiero z XIV wieku. Stał się on wówczas, po Krakowie, ulubioną rezydencję biskupa Jana Grota, który wystawił tam aż 8 dokumentów (F. Sikora 2008, s. 128). Pierwszą potwierdzoną informacją o istnieniu obiektu rezydencjonalnego uzyskujemy z dokumentu tegoż biskupa wydanego 24 czerwca 1330 roku, dotyczącego rozsądzenia sporu pomiędzy plebanem z Kazimierzy Małej Bogdaszem, a plebanem z Szebi, Goskiem i kapelanem Mikołajem. Dokument ten wystawiony został *in palacio suo* (ZDKK I, nr 37). Jak przypuszcza F. Sikora (2008, s. 128) częste pobyty Grota mogły być spowodowane budową rezydencji. Niestety wygląd pierwotnej warowni nie jest nam znany, nie wiemy czy była to budowla drewniana czy murowana, musiała jednak posiadać znaczne rozmiary i walory rezydencjonalne skoro tak często gościła biskupa z dworem. Również kolejni metropolici bardzo chętnie odwiedzali Radłów. W 1413 roku zapewne w towarzystwie Wojciecha Jastrzębca bawił tam Władysław Jagiełło. Następca Jastrzębca – Zbigniew Oleśnicki w obiekcie tym wystawił dwa dokumenty (F. Sikora 2008, s. 128-129). W 1443 roku tenże biskup oskarżył Marcina z Garbowa o spowodowanie pożaru, który zniszczył Radłów. Nie wiemy czy ucierpiał także wówczas dwór, jednakże z informacji zawartych w biogramie biskupa autorstwa Jana Długosza wynika, że Oleśnicki prowadził naprawy starych rezydencji (MPH s. n. X/2, s. 215-225). Funkcjonowanie rezydencji potwierdza także stosunkowo długi pobyt biskupa Jana Lutka, który przebywał tam od 31 maja do 30 czerwca 1466 roku (31 maja – *in curia episcopali*; 9 czerwca – *in Radlow curia episcopali et in camnata circa walwam fortalicy sita,* 25 czerwca – *in Radlow curia episcopali,* 30 czerwca – *in Radlow curia episcopali eiusdem dioecesis Cracoviensis in caminata residencie prefati reverendissimi domini Johannis Dei gracia episcopi Cracoviensis ante fortalicum ibidem sita* (zob. F. Sikora 2008, s. 134). Powyższy opis przedstawia nam dosyć dobrze wygląd całej warowni, gdzie reprezentacyjna komnata biskupia położona była obok bramy.

W dworze obronnym często przebywał także Fryderyk Jagiellończyk, jednak już po 1503 roku obiekt zaczął popadać w ruinę, aczkolwiek w 1530 określono go jeszcze terminem *curia*. Zapewne w tym samym roku, jak sądzi B. Krasnowolski (2008, s. 204. Zob. F. Sikora 2008, s. 134) biskup Piotr Tomicki buduje nowe *castellum*, nazywane także *fortalicjum*. Stanisław Hozjusz, autor biografii tego biskupa podnosił szczególny trud i koszty jakie zostały poniesione w trakcie budowy. W świetle tego opisu nowy dwór był drewniany, ale postawiony na kamiennych fundamentach (surowiec transportowano z dalekiej odległości), posiadał także wygodne, duże komnaty (F. Sikora 2008, s. 134). W inwentarzu z 1601 roku opis dworu zamieszczono pod nazwą *Zamek*, nie był to jednak obiekt zbudowany przez Tomickiego, ale już nowa, kolejna rezydencja, która wymagała zresztą gruntownego remontu.

Znacznie więcej informacji posiadamy na temat XVII-wiecznej budowli. Według inwentarza z 1601 roku do głównego budynku wjeżdżało się po przegniłym moście, przez bramę na żelaznych zawiasach. Dwór składał się z jednej niewielkiej piwnicy murowanej w dobrym stanie (położoną przy niej sionkę określono jako „zła"). Nad piwnicą mieścił się skarbiec. Na piętrze tegoż budynku centralne miejsce zajmowała izba stołowa, ponadto znajdowało się tam kilka innych komnat i pomieszczeń. Stojące pod zamkiem zabudowania dworskie zwano w XVII wieku przygródkiem. Mieściły się tam obszerny dom starosty, dom drugi z ganeczkiem przeznaczony być może dla pisarza, dom trzeci zlokalizowany nad jeziorem. Pozostałe zabudowania miały charakter gospodarczy (piekarnia, składy, warzelnia sera i nabiału, obora, browar, słodownia, studnia z żurawiem, bilarnia – miejsce uboju bydła, kuchnia, stajnia). Całość zabudowań dworskich została otoczona ogrodzeniem. Bezpośrednio do niego przylegał ogród, ciągnący się w stronę jeziora (Z. Noga 2008, s. 273-274).

W następnych latach przeprowadzono gruntowny remont i przebudowę zabudowań dworskich. W inwentarzu z 1635 roku znajdujemy informacje o domu zwanym Skarbkiem. Prowadzone z dużym rozmachem prace objęły jednak w większości pomieszczenia gospodarcze. Od fundamentów zbudowano budynek browaru, do którego doprowadzono drewnianymi rynnami wodę ze studni, dostawiono do niego także odrębne pomieszczenie do palenia gorzałki. Przebudowano także piekarnię, wzniesiono chlew, oborę, rozbudowano stodołę i spichlerz (Z. Noga 2008, s. 275).

Nowy dwór wzniesiono z inicjatywy biskupa Jakuba Zadzika (1635-1642). Na miejscu dawnej rezydencji powstał wówczas nowy budynek, którego opis zawiera lustracja z 20 maja 1645 roku, mówiąca o pałacu usytuowanym na kopcu przy sadzie nad jeziorem. Dwór wraz z zabudową uległ zniszczeniu w okresie potopu szwedzkiego (zob. Z. Noga 2008, s. 275-277; B. Krasnowolski 2008, s. 204). Nowe założenie w tym miejscu buduje biskup Andrzej Trzebicki około 1667 roku. Była to budowla drewniana na podmurówce, której towarzyszyły inne wzniesione równocześnie zabudowania. Kolejnych danych na temat wyglądu obiektu dostarczają nam już źródła z XVIII wieku, przede wszystkim lustracja z 1757 roku (Z. Noga 2008, s. 279-280). W 1782 roku zespół pałacowy przeszedł na własność rządu austriackiego, który następnie sprzedał go prywatnym właścicielom. Około 1830 lub 1844 roku wzniesiono nowy budynek, który dotrwał do naszych czasów (na jego temat zob.: B. Krasnowolski 2008, s. 205; B. Krupiński 1988, s. 50-51; P. Libicki 2012, s. 376-377).

6.1. Któryś z biskupów krakowskich (najpewniej Jan Grot)

6.2. Biskupi krakowscy

7. Badań archeologicznych nie prowadzono.

8. Wygląd pierwotnej, późnośredniowiecznej rezydencji nie jest nam znany. Z uwagi na brak badań archeologicznych nie możemy stwierdzić czy była to budowla drewniana czy murowana. Zapewne miała formę dworu, być może na kopcu, otoczonego umocnieniami drewniano-ziemnymi i fosą. Nowy dwór, wzniesiony przez biskupa Piotra Tomickiego, jak wskazują opisy, zbudowany był z drewna na kamiennej podmurówce (zob. F. Sikora 2008, s. 134). Wygląd nowożytnej rezydencji przedstawiają źródła z XVII wieku (np. inwentarz z 1601 r., lustracja z 1645 roku).

9. Z chwilą objęcia stolca biskupiego przez Jana Muskatę w 1294 roku stał się on także zarządcą radłowskiego klucza majątkowego, w skład którego wchodził funkcjonujący już wówczas dwór. Nie posiadamy jednak żadnych dowodów źródłowych potwierdzających jego pobyt na tych terenach. Z uwagi na brak źródeł pisanych oraz badań archeologicznych, które okazałyby się pomocne w rozpoznaniu najstarszej fazy dworu, nie ma obecnie żadnych podstaw do powiązania tego obiektu z działalnością Muskaty.

10. I poł. XIV w. - poł. XIX w. (przebudowa klasycystyczna)

11. -

12. Krasnowolski B., *Rozwój przestrzenny, budownictwo i sztuka*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2008, s. 155-236; Krupiński B., *Zabytki urbanistyki i architektury województwa tarnowskiego,* Kraków 1988, s. 50-51; KZS, t. I, z. 3, s. 11-12; Kołodziejski S., *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; Libicki P., *Dwory i pałace wiejskie w Małopolsce i na Podkarpaciu*, Poznań 2012, s. 376-377; Noga Z., *W okresie nowożytnym*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2008, s. 269-346; Sikora F., *Dzieje osadnictwa i stosunków własnościowych (do 1550 roku)*, [w:] *Radłów i gmina radłowska*, t. 2, red. F. Kiryk, Kraków 2008, s. 99-206; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1146.

13. -

Numer katalogu: 39

Zamek w Rytrze

1. Rytro, gm. *loco*, pow. nowosądecki

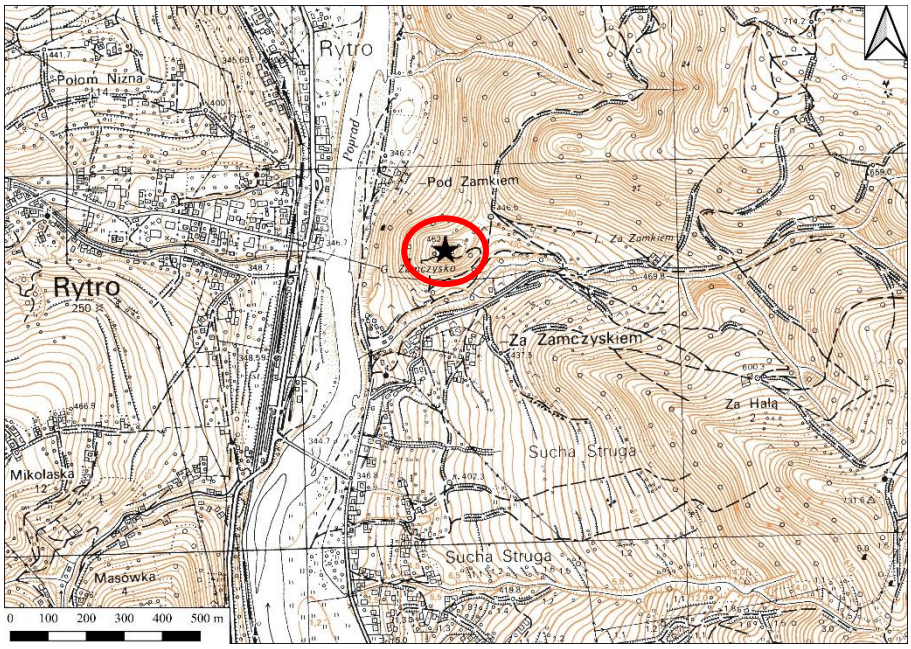
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny;

3. 1327 – *partibus quibuscumque in Rittyr* (KDM I, nr 173)

4. 1312 – *prope castrum Ritter* (KDM II, nr 557)

5. Odrestaurowane ruiny zamku znajdują się na wysokim wzgórzu (463 m n.p.m.), położonym na prawym brzegu Popradu, na wschód od centrum wsi.

6. Dzieje Rytra nierozłącznie powiązane są z istniejącym tutaj od końca XIII wieku zamkiem, wzmiankowanym po raz pierwszy w dokumencie Władysława Łokietka z 1312 roku (KDM II, nr 557). Aktem tym władca przywraca klasztorowi klarysek w Starym Sączu prawo poboru cła przy *castrum Ritter*. Helena Langerówna (1929, s. 29-30) wiązała powstanie warowni z istniejącym w XIII wieku systemem obronnym południowych rubieży Państwa Polskiego – tzw. bron. Pogląd ten poparł następnie S. Kołodziejski (1992, s. 14-15). Zgłoszone hipotezy umożliwiają podanie wstępnego datowania obiektu, którego początki sięgają przynajmniej końca XIII wieku. Chronologię tę potwierdzają wyniki wieloletnich badań archeologicznych (zob. A. Żaki 1968a, s. 301-305; 1968b, s. 2-4; A. Żaki, J. Cholewińska 1967, s. 360-361; E. Dworaczyński 2010, s. 53-66; 2014, s. 143-157). Niestety nadal nie potrafimy dać precyzyjnej odpowiedzi na pytanie o fundatora obiektu. Z kręgu tego z pewnością wykluczyć należy Piotra Wydżgę, kasztelana sądeckiego, który według przekazu Jana Długosza miał być właścicielem Rytra, Czorsztyna i Lemiesza (DLb. III, s. 354-356). Wśród potencjalnych kandydatów wymienić należy księżnę Kingę i klaryski starosądeckie lub Wacława II. To właśnie Przemyślida w ostatnich latach został uznany za najbardziej prawdopodobnego (zob.: P. Kocańda 2017, 98; S. Kołodziejski 2011, s. 318-319; 2017, s. 56-57; 2018, s. 103)

Zamek ryterski od samego początku spełniał zadania warowni państwowej. Prócz ochrony, wzmiankowanej w 1312 roku komory celnej (KDM II, nr 557; S. Weymann 1938, s. 133), pełnił również funkcję obronną na pograniczu polsko-węgierskim, a zapewne także administracyjną. Z dokumentu, w którym Łokietek przywraca prawo poboru cła klaryskom, wynika, że mniszki posiadały je już wcześniej. Sprawę tę naświetlił Czesław Deptuła (1992, s. 49-52), który sądzi, że komora ryterska należała do nich w latach 1280-1292. Prawa te zakwestionował następnie Wacław II, prowadzący politykę rewindykacji dóbr monarszych na Sądecczyź-

nie. Przejął on wówczas także drewniano-ziemny gródek, który uległ rozbudowie i został przekształcony w zamek. O dysponowaniu komorą przez Przemyślidę świadczy akt lokacyjny Nowego Sącza, wystawiony w 1292 roku, w którym mieszczanie sądeccy zwolnieni sią z poboru cła na obu bronach Sądecczyzny (KDPol. III, nr 67). Dalej Deptuła twierdzi, iż klaryski odzyskały cło (czy również zamek?) już pod koniec rządów czeskich, jednak utraciły je ponownie w 1306 roku na rzecz Władysława Łokietka (Cz. Deptuła 1992, s. 52). Książę kujawski przywrócił je następnie w 1312 roku. Powodem zwrotu mogła być chęć szukania oparcia dla swojej nieugruntowanej władzy. Zamek wraz z komorą jednak w przeciągu kilkunastu lat trafił z powrotem do rąk królewskich, czego dowodem jest dokument z 1331 roku zezwalający mieszkańcom Nowego Sącza na wyrąb lasów w pobliżu zamku (KDM I, nr 186). W okresie panowania ostatnich Piastów, warownia uległa znacznym modernizacjom, wybudowano wówczas murowany, jednotraktowy gmach mieszkalny, dokończono także wznoszenie murów obronnych. W początku XIV wieku zamek stał się siedzibą starostwa zastawnego, zarządzanego przez tenutariuszy. Pierwszym z nich był Jakub z Boturzyna, następnie przedstawiciele Toporczyków, którzy przyjęli nazwisko Ryterskich. W latach 1524 – 1553 zamek dzierżył Piotr Kmita młodszy z Wiśnicza, który zapewne jako ostatni przeprowadził modernizację warowni (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 439-441). Od tego momentu warowania zaczęła popadać w ruinę Świadczy o tym przekaz Marcina Bielskiego (1889, s. 72) *zdaje się nam, miłe panny, miłe panie, wdowy, abyśmy Rytter zamek posiadły gotowy. Mury stare, upadłe, dobrze uprawimy*…, a także lustracja królewszczyzn z 1616-1617 roku w której podano, że zamek w Rytrze *dla niedozoru zaprzeszłych dzierżawców spustoszał* i zostało z niego tylko *trochę muru na górze wysokiej* (LK 1616-1617, AGAD, dz. XVIII, sygn. 20, k. 94v.-96). Być może ostateczny kres zamku nastąpił w czasie najazdu Jerzego Rakoczego w 1657 roku, aczkolwiek wiadomości te oparte są na przekazach ustnych (SGPol., t. X, s. 118). W XIX wieku widoczne były już tylko ruiny murów zamczyska w postaci ścian piętrowej budowli, wieży cylindrycznej oraz resztek murów kurtynowych, pokrytych drzewami i mchem (SGPol., t. X, s. 118; Sz. Morawski 1863, s. 91-92).

6.1. Klaryski starosądeckie/Wacław II.

6.2. Zamek monarszy (z krótkimi przerwami w których przynależał do klasztoru w Starym Sączu).

7. 1952 (archeologiczne, A. Żaki); 1966-1967 (archeologiczne, A. Żaki[1]); 1995-1998 (archeologiczne, B. Chudzińska, K. Reguła, A. Szybowicz, B. Szybowicz[2]); 2004 (archeologiczno-architektoniczne, M. i A. Filipowiczowie, H. Rojkowska, M. Trafas-Wołoszyn); 2008-2016 (archeologiczno-architektoniczne, E. Dworaczyński).

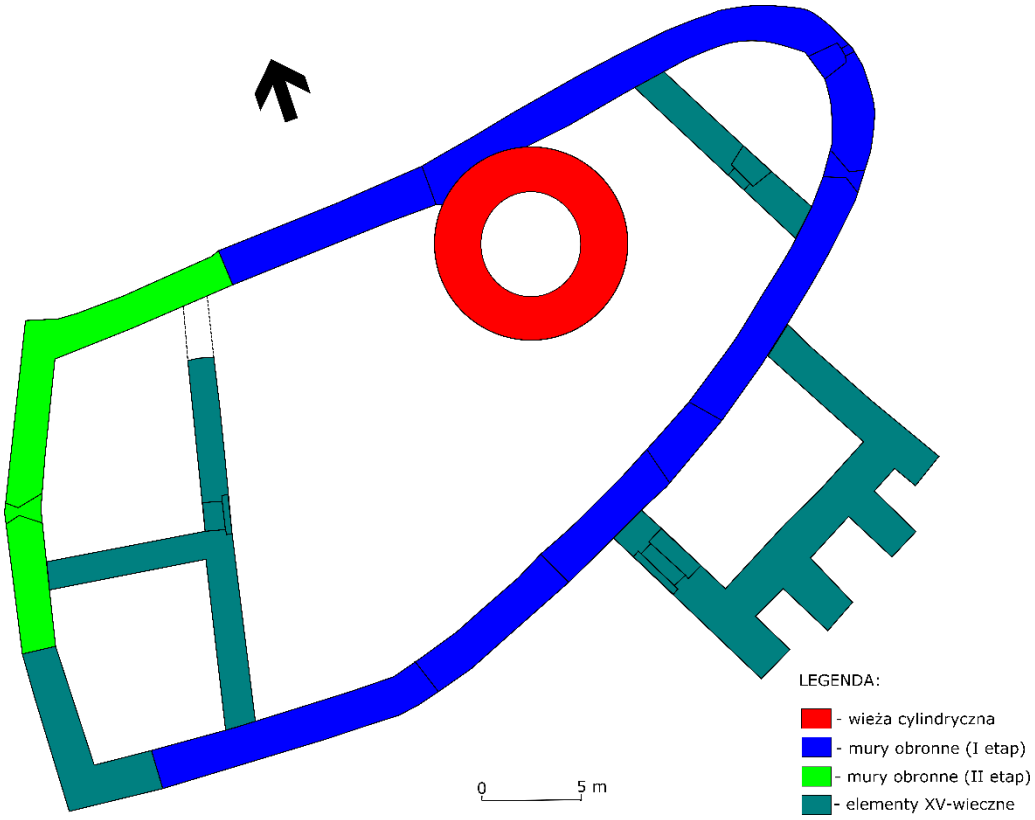
8. Zamek wzniesiony został na wzgórzu, wznoszącym się nad prawym brzegiem Popradu. Wyniosły cypel o wymiarach 23 x 45 m, na którym postawiono warownię wychodzi ze wzgórza Makowica (948 m n.p.m.). Na podstawie danych pozyskanych z wieloletnich badań wykopaliskowych, w szczególności materiale ceramicznym oraz zabytkach metalowych[3], początki warowni odnosić należy do końca XIII wieku. Prace terenowe pozwoliły także na wydzielenie trzech podstawowych faz rozbudowy założenia (E. Dworaczyński 2010, s. 64-66; 2014, s. 155-156). Etap pierwszy podzielić należy na dwa mniejsze: IA i IB. Wiąże się on z początkami drewniano-ziemnej warowni, wzniesionej w końcu XIII stulecia. Chronologię tę potwierdzają

wyniki badań archeologicznych, szczególnie liczny zespół fragmentów ceramiki datowany na ten okres. Zabytki te zalegały w najniższych warstwach, na stropie skały macierzystej, w naturalnych zagłębieniach i szczelinach lub zwietrzelinie skalnej. Badania archeologiczne przeprowadzone przez E. Dworaczyńskiego pozwalają przypuszczać, iż ówczesny zamek zajmował teren mniejszy o około 8 m od strony zachodniej. Wewnątrz obwodu obronnego wzniesione były zabudowania drewniane. Przygródek znajdował się po stronie wschodniej (E. Dworaczyński 2010, s. 64; 2014, s.155). Z fazą IB łączyć należy budowę pierwszych elementów murowanych na zamku – wieży cylindrycznej oraz murów kurtynowych. W pierwszej kolejności wzniesiono stołp, zbudowany z miejscowego piaskowca, dość staranie obrobionego i łączonego zaprawą wapienno-piaskową. Posadowiono go na kulminacji wzgórza, wcinając niezbyt głęboko w skałę. Do czasów obecnych zachowała się dolna partia (górna została nadbudowana – łącznie ma 10 m), która pod względem architektonicznym wykazuje cechy analogiczne do innych obiektów z terenu Małopolski (Czchów, Czorsztyn, Myślenice). Grubość muru wieży wynosi około 3 m (314-424 cm), otwór wejściowy znajdował się na wysokości około 6 m od poziomu dziedzińca. Średnica wynosiła 9,5 m, zaś wnętrze 2,40-2,60 m. W początkowym etapie wieży cylindrycznej towarzyszyły umocnienia drewniano-ziemne w formie wałów i palisady. W następnej kolejności wzniesiono kamienne muru obwodowe o nieregularnym przebiegu, dostosowanym do układu wzgórza (z tym, że zamek nadal był krótszy o 8 m w kierunku zachodnim). Budowę murów rozpoczęto najpewniej od „wieży", idąc następnie w obu kierunkach. Na styku ze stołpem, jak świadczą wyniki badań terenowych z 2011 roku, posiadały one grubość 2,5 m. Odkryte w trakcie prac archeologicznych w 2009 i 2011 roku pionowe dylatacje (w części północnej, północno-zachodniej i południowo-zachodniej) wskazują na odcinkowy charakter budowy muru obronnego. Widać nie zdecydowano się na całkowitą likwidację konstrukcji drewnianych lub drewniano-ziemnych w sposób jednorazowy, tylko stopniowo je zastępowano. O odcinkowej budowie murów świadczą także inne sposoby opracowania lica. Mury obronne posiadały grubość około 2,20 – 2,30 – 2,50 m. Ograniczały zamek od strony północnej, południowej i wschodniej. W trakcie prac w 2009 roku odkryto pionowe dylatacje w murze obwodowym na odcinku północnym i południowym, wskazujące jednoznacznie na opracowane starannie, wolnostojące końcówki (E. Dworaczyński 2010, s. 64; 2014, s. 144-155; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 440). Wobec zupełnego braku połączenia tych murów pomiędzy sobą lub z jakąś inną budowlą, można uznać, iż mur obronny w tej fazie nie istniał na odcinku zachodnim. Tłumaczyć to można tym, że od tej strony zamek zabezpieczał wysoki i stromy stok, który wystarczało umocnić płotem lub wałem. Brama zamkowa wg. E. Dworaczyńskiego (2014, s. 155) musiała znajdować się w narożniku południowo-zachodnim z wjazdem od strony zachodniej. Różnicę poziomów progu bramy i dziedzińca niwelował pasaż z pochylnią, biegnący przy murze południowym.

Faza II przypada na okres od 2. ćwierci XIV do 3. ćwierci XV stulecia. Wyniki badań archeologicznych świadczą, iż w XIV wieku zabudowania zamkowe strawił pożar, co doprowadziło do aneksji fragmentu stoku po stronie zachodniej na długości około 8 m. Wzniesiono tutaj solidny mur obronny, wcięty w strop skały, którego lico od strony dziedzińca zostało starannie opracowane murarsko, co może wskazywać na chęć umieszczenia w tym miejscu kondygnacji piwnicznej nowego murowanego budynku mieszkalnego. Ostatecznie jednak fragment ten zasypano gruzem i treścią pożarową. W południowo-zachodnim narożniku powstała

zatoka, która służyła za bramę (w miejscu starszej zbudowano nową, a na przedbramiu utwardzono kamieniami wypoziomowaną powierzchnię). Wejście na dziedziniec nadal prowadziło przez pasaż wzdłuż muru południowego. Północno-zachodnią część założenia zajął murowany budynek mieszkalny, któremu towarzyszyły zapewne zabudowania drewniane. Fazę te łączyć należy z działalnością Kazimierza Wielkiego lub jego następców na tronie polskim. W XV stuleciu na zamku miał miejsce kolejny intensywny pożar, skutkiem którego przystąpiono do generalnej modernizacji założenia (E. Dworaczyński 2010, s. 65; 2014, s. 156; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 440-441).

Ostatnia, trzecia faza datowana jest na okres od 4. ćwierci XV do początku XVI wieku. W tym etapie przystąpiono przede wszystkim do przebudowy systemu bramnego warowni. Zlikwidowano stary wjazd bramny w narożniku południowo-zachodnim, zasypując tzw. zatokę gruzem i treścią pożarową. Pozyskany w ten sposób teren zagospodarowano poprzez powiększenie gmachu mieszkalnego, dobudowując nowe pomieszczenie. W ten sposób budynek ten uzyskał wygląd prostokątny w rzucie. W przyziemiu był on jednotraktowy i dwuizbowy (posiadał zapewne także druga kondygnację), z wejściem ujętym portalem w izbie północnej. W murze zewnętrznym tej samej izby znajdował się dużych rozmiarów otwór strzelniczy, skierowany na Poprad. Grubość murów budynku od strony dziedzińca wynosiła 1,6 m. Nową bramę w postaci budynku o wymiarach 13 x 9 m (15,20 x 12,70 m z przyporami) wybudowano poza murem obronnym, na stoku południowo-wschodnim. Wyposażono go w cztery przypory, wzmacniające południową ścianę bramy. Przypory te miały także inne funkcje, spełniały rolę konstrukcji pod drewnianą rampę, prowadzącej na przedbramie, pomiędzy którym, a samą bramą znajdował się most zwodzony, przerzucony nad przekopem. Wejście znajdowało się w murze zachodnim budynku bramnego. W tym czasie wzniesiono tzw. „ostróże" (poprzez zbudowanie muru poprzecznego w części wschodniej, łączącego odcinku kurtyny północnej i południowej), które pełniło funkcję identyczną jak basteja, wzmacniając wjazd od strony wschodniej. O militarnym wykorzystaniu tego elementu świadczą odkryte w czasie badań pozostałości broni palnej (hakownicy lub garłacza) i kule armatnie. Zabudowę wewnętrzną uzupełniały budynki drewniane, które z pewnością istniały pomiędzy wieżą a murem ostróża. W trakcie badań archeologicznych w latach 1995-1998 odkryto tam grubą warstwę spalenizny i przepalonej ziemi. W miejscu tym odsłonięto także pozostałości dwóch pieców (jednego starszego, wiązanego z czasem budowy murowanego założenia i młodszego). Ponadto wystąpiło tutaj duże nagromadzenie fragmentów ceramiki XVI-wiecznej, co pozwala przypuszczać, że w miejscu tym funkcjonowała kuchnia (B. Chudzińska 1996, 1997, 1998; E. Dworaczyński 2010, s. 65-66; 2014, s. 156; B. Krasnowolski 2013, s. 248).

Ryc. 37. Rozwarstwienie chronologiczne murów zamku w Rytrze (wg. E. Dworaczyński 2014, oprac. komputerowe P. Kocańda 2018)

9. W świetle aktualnych ustaleń z działalnością Wacława II wiązać należy albo rozbudowę warowni, albo jej wzniesienie. W pierwszym przypadku czeski monarcha skonfiskował dobra ryterskie zakonowi klarysek ze Starego Sącza i rozbudował starszą drewniano-ziemną warownię wprowadzając pierwsze murowane elementy. W drugim to Przemyślida zbudował zamek od podstaw. W obu wypadkach wiązało się to z konfiskatą majątku klasztornego i przejęciem cła ryterskiego. Wacław podczas realizacji tych przedsięwzięć skorzystał z prawa zwierzchności monarszej nad całą Sądecczyzną (Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34; S. Gawlas 1996, s. 92). Niewątpliwie pomocna w tym okazała się obecność Gryfiny, ciotki króla czeskiego, która po śmierci Kingi objęła Sądecczyznę w posiadanie. Księżna, jak dowodzi Cz. Deptuła (1992, s.103-109) współpracowała z Wacławem, dlatego też nie robiła mu wyrzutów gdy ten wznosił zamek w Rytrze.

Słuszny wydaje się pogląd S. Kołodziejskiego (1992, s. 14-15; 2011, s. 319-320; 2017, s. 57; 2018, s. 98), iż to temu władcy należy przypisać wprowadzenie na zamku pierwszych murowanych elementów. Pierwszym z nich byłą cylindryczna wieża obronna, wzniesiona w północnej części zamku, na kulminacji wzgórza, wcinająca się niezbyt głęboko w skałę (przed jej budową budowniczowie częściowo zniwelowali nierówności półki skalnej od strony płn.). Wykazuje ona analogiczne cechy morfologiczne jak podobne obiekty z Czchowa (nr kat. 8) i Czorsztyna (nr kat. 9). Początkowo otoczona była drewniano-ziemnymi umocnieniami w postaci wału lub palisady. Na podstawie badań archeologicznych przyjąć należy iż ówczesny zamek zajmował teren mniejszy o około 8 m od strony zachodniej. Problematyczne pozostaje wytyczenie drogi biegnącej do warowni oraz lokalizacja pierwotnej bramy. E. Dworaczyński

przypuszcza, że znajdowała się ona po stronie południowo-zachodniej, w miejscu bramy z późniejszego okresu (E. Dworaczyński 2010, s. 64; 2014, 153-155; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 439-440).

W niedługim czasie po wzniesieniu wieży rozpoczęto także modernizację obwodu obronnego, poprzez stopniową wymianę drewniano-ziemnych umocnień na mury kamienne. Badania archeologiczne dowiodły, iż sposób połączenie murów obwodowych z wieżą wskazuje na pewną różnicę czasową, przy czym wieża jest obiektem starszym. Przypuszczać zatem można, że Wacław II rozpoczął również wznoszenie kamiennego muru. Inwestycji tej jednak nie ukończono już za jego panowania. Pionowe dylatacje odkryte podczas badań pozwalają sądzić, iż obwód ten powstawał w kilku etapach (E. Dworaczyński 2010, s. 64-65; 2014, 153-155).

W literaturze przeważa pogląd, że wieża cylindryczna wzniesiona została w końcu XIII wieku (zob.: E. Dworaczyński 2010, s. 64 T. Chrzanowski, M. Kornecki 1982, s. 67-68; B. Guerquin 1974, s. 259; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 440; B. Krasnowolski 2013, s. 248). Akceptację zyskuje także pogląd, iż to Wacław II był inicjatorem budowy pierwszych murowanych elementów założenia (P. Kocańda 2017, s. 98; P. Lasek 2013, s. 76; K. Moskal 2011, s. 172; T. Olszacki 2011, s. 288; T. Ratajczak 2014, s. 167). Tylko nieliczna, w dodatku starsza literatura przesuwała czas powstania wieży i zamku na połowę XIII stulecia (J. Bogdanowski 1966a, s. 135-136; M. Kornecki 1966, s. 22; KZS, t. I, z. 10, s. 33).

Już H. Langerówna (1929, s. 30) słusznie zauważyła, że zamek spełniał zadania strażnicy strzegącej ryterskiej komory celnej. Badaczka twierdziła, że zamek umacniał przede wszystkim tutejszą *bronę*, ciągnącą się aż do koryta Roztoki. W XIII wieku miał być to obszar pusty, niezasiedlony. Jedynym punktem na tym obszarze był warowny gródek w Rytrze. Pogląd ten przyjął następnie S. Kołodziejski (1992, s. 14), jednakże w swoich następnych publikacjach wskazywał raczej na inne kwestie, przede wszystkim ochronę komory celnej oraz biegnących tędy szlaków handlowych (S. Kołodziejski 2003, s. 249-250; 2011, s. 319-320). E. Kowalczyk (2000, s. 31) *bronę* ryterską (sądecką I) lokalizowała na szlaku idącym z Krakowa przez Nowy i Stary Sącz, wzdłuż Popradu na Spisz. Opisywana *brona* wymieniona została w dokumencie lokacyjnym Nowego Sącza z 1292 roku (KDPol. III, nr 67) – *per utramque wartham id est bronam in vulgari, versus Ungariam, ad nullum etiam theloneum teneantur*. Wspomina o niej także document księżnej Gryfiny z 1299 roku wystawiony dla Nowego Sącza – *preterea portas vtrasque nostre terre ingrediendo et egrediendo dicte hereditatis incole sicut et alie nostre ville censuales eadem guadebunt libertate a thelonej solucione* (KDM I, nr 132). Wbrew ustaleniom H. Langerówny wydaje się, że w czasach Wacława *brona* ryterska już nie funkcjonowała, jej upadek zapewne jeszcze przed końcem XIII stulecia. Rolę tego urządzenia obronnego przejął wówczas zamek wzniesiony przez Wacława II. Wymienienie *brony* w dokumentach z 1292 i 1299 roku można interpretować jako wspomnienie już tylko jej reliktu. Z analogiczną sytuacją mamy do czynienia w Myślenicach, gdzie tamtejszy zamek także zastąpił *bronę* myślenicką (nr kat. 27).

W polityce króla czeskiego zamek spełniał przede wszystkim rolę ochronną, zabezpieczając pogranicze małopolskie przed najazdem węgierskim, strzegł również leżącej przy zamku komory celnej (KDM II, nr 557; S. Weymann 1938, s. 133). Położona była ona na bardzo ważnym szlaku handlowym i komunikacyjnym łączącym Kraków z Węgrami, a biegnącym przez

Nowy i Stary Sącz oraz właśnie Rytro (B. Wyrozumska 1977, s. 73-74). Wyżej już było wspomniane, że Wacław dążył do umocnienia pogranicza polsko-węgierskiego. Przemyślida nie ufał zapewne starosądeckim klaryskom, na czele z księżną Kingą, uchodzącym za stronniczki Łokietka. Mogły one, przynajmniej w początkowym okresie wesprzeć oddziały węgierskie idące z pomocą księciu kujawskiego. Z tego też względu wykorzystując swoje uprawnienia Wacław przejął te tereny, wzniósł kamienny zamek i zajął dochody płynące z komory celnej. W późniejszym okresie współpraca pomiędzy klaryskami a królem czeskim i jego urzędnikami wyglądała raczej dobrze, co sugerował Cz. Deptuła (1992, s. 108-116). Nie wykluczone jednak, że już pod koniec rządów Przemyślidy klaryski przynajmniej w jakiejś części uzyskały zwrot dochodów z komory (Cz. Deptuła 1992, s. 52). Sytuacja uległa diametralnej zmianie w 1304 roku. Spowodowane było to kryzysem monarchii Przemyślidów i załamaniem się ich polityki. Do koalicji zmontowanej przez papieża, a skierowanej przeciwko Wacławowi dołączył także Władysław Łokietek, który wsparty oddziałami magnatów górnowęgierskich ruszył dolinami Popradu i Dunajca w kierunku ziemi sandomierskiej (MPH II, s. 853, 879; MPH III, s. 188, 189; J. Dąbrowski 1916, s. 300-311; E. Długopolski 2009, s. 73). Bardzo możliwe, że zamek w Rytrze został wówczas opanowany przez wojska księcia kujawskiego. Z pewnością na niekorzyść Wacława II w tym okresie wpływała także samowola jego urzędników, w szczególności Jana Muskaty, pełniącego urząd starosty małopolskiego. Oddziały biskupa, stacjonujące w Kurowie i Lemieszu atakowały posiadłości klarysek, które pozbawione opieki Wacława, zwróciły się ku Łokietkowi, ułatwiając mu przejście wzdłuż Popradu. Echem konfliktów pomiędzy Muskatą a klaryskami był spór o dziesięciny z komory celnej w Rytrze, jaki wytoczył mniszkom biskup krakowski w 1309 roku (KDM II, nr 549).

10. koniec XIII – początek XVI w.

11. Chudzińska B., *Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro 1996, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; *eadem, Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro 1997, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; *eadem, Sprawozdanie z ratowniczych badań wykopaliskowych na zamku w Rytrze, gmina loco, stanowisko 1*, Rytro 1998, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; Dworaczyński E., *Rytro, zamek średniowieczny. Program prac archeologiczno-konserwatorskich*, Rytro 2009, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; *idem, Zamek Rytro. Sprawozdanie z prac archeologiczno-konserwatorskich przeprowadzonych w 2011 roku*, Rytro 2011, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; *idem, Zamek Rytro. Sprawozdanie z prac przeprowadzonych w 2012 roku*, Rytro-Tarnów 2012, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; Filipowicz M., *Zamek w Rytrze – wstępne sprawozdanie z nadzoru badawczego i konserwatorskiego nad pracami zabezpieczającymi w 2004 r.*, Rytro 2004, mps. archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; Kołodziejski S., *Uwagi do problematyki badawczej i konserwatorskiej ruin zamku w Rytrze (woj. nowosądeckie)*, Kraków, br. dat. wyd., mps., archiwum Małopolskiego

Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków, delegatura w Nowym Sączu; Leńczyk G., *Niepublikowany maszynopis pracy doktorskiej*, mps. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

12. Dworaczyński E., *Zamek Rytro w świetle dotychczasowych badań archeologicznych*, [w:] *Zamki na historycznym szlaku handlowym pogranicza polsko-słowackiego*, red. B. Chudzińska, Muszyna 2010, s. 53-66; *idem, Zamek Rytro w świetle najnowszych badań archeologicznych,* [w:] *Zamki w Karpatach,* red. J. Gancarski, Krosno 2014, s. 143-157; Guerquin B., *Zamki w Polsce,* Warszawa 1974, s. 259; *idem, Zamki w Polsce*, Warszawa 1984, s. 279-280; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010, s. 439-441; KZS, t. 1, z. 10, s. 33; Kołodziejski S., *Średniowieczne budownictwo warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. XX, 1992, s. 9-34; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza, funkcje, znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961; *idem, Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Kraków 2013, s. 248; Langerówna H., *System obronny doliny Dunajca w XIV wieku*, Kraków 1929; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. Kołodziejski S., Kraków 1993; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Morawski Sz., *Sądecczyzna*, t. I, Kraków 1863; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*¸ Nowy Sącz 2011; Reguła K., Chudzińska B., Szybowicz A., *Rytro, st. 1, gm. loco, woj. nowosądeckie, AZP 114-63/1*, IA, t. 30, 2005, s. 277-279; SGPol., t. X, s. 117-118; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928; Urban W., *Rytro w materiałach źródłowych do końca XVIII wieku*, RS, t. XXX, 2002, s. 126-138; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1194-1195; Zaremba A., *Zamki i grody Sądecczyzny*, „Almanach Sądecki", nr 2, 1994, s. 3-19; Żaki A., *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w r. 1967*, AAC, t. X, 1968a, z. 1-2, s. 301-305; *idem, Przyczynki do archeologii Karpat*, Spraw. PAN, t. XI, 1967[1968b], z. 1, s. 2-4; Żaki A., Cholewińska J., *Rytro, pow. Nowy Sącz*, IA, t. 1, 1967, s. 360-361.

13. -

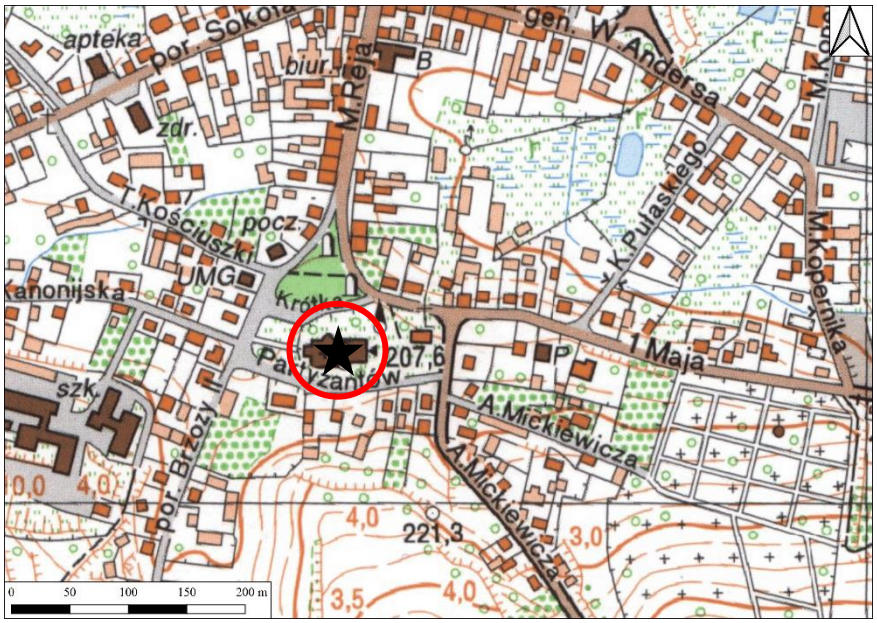
[1] Nieuporządkowana i rozproszona dokumentacja rysunkowa oraz opisowa z badań Karpackiej Ekspedycji Archeologicznej w świetle ustaleń J. Kurczaba (2003, s. 107, nr kat. 165) znajduje się w archiwum Zamku Królewskiego na Wawelu, Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie, a także Muzeum Okręgowym w Nowym Sączu.

[2] Z badań A. Szybowicza zachowały się w archiwum Małopolskiego Wojewódzkiego Urzędu Zabytków, delegatura w Nowym Sączu trzy krótkie sprawozdania, obejmujące okresy: 1) od 01.07.1996 do 31.07.1996, 2) od 02.07.1997 do 01.10.1997, 3) od 29.06.1998 do 15.09.1998. Ich autorem jest B. Chudzińska, współuczestnicząca wówczas w badaniach. Niestety pozbawione są one dokumentacji rysunkowej i fotograficznej, a tylko w jednym przypadku posiadają odręcznie narysowany plan.

[3] Chodzi tutaj przede wszystkim o ostrogę z gwiaździstym bodźcem, należącą do odmiany B, użytkowanej na terenie Małopolski od połowy XIII do pierwszego ćwierćwiecza XIV stulecia (S. Kołodziejski, 1985, s. 168, fig. 4.2).

Numer katalogu: 40

Kościół pw. św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu

1. Skalbmierz, gm. *loco*, pow. kazimierski

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Kościół inkastelowany

3-4. 1217 – *Gubertus prepositus Scarbimiriensis* (KDM II, nr 384)

5. Kościół położony jest w południowej części miejscowości, przy ulicach Partyzantów, 1 Maja i Jana Pawła II.

6. Początki Skalbmierza nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione. Osada powstała zapewne w związku z przebiegającym tędy szlakiem łączącym Kraków z Sandomierzem i kierującym się w stronę Rusi, przy przeprawie przez rzekę Nidzicę (S. Romanowski 1965, s. 215-216; B. Wyrozumska 1977, s. 53-54, 84). Założycielem miejscowości miał być przedstawiciel rodu Awdańców, Skarbimir, znany z 1107 roku jako komes, wojewoda Bolesława Krzywoustego (S. Romanowski 1965, s. 218-219; W. Semkowicz 1920, s. 179-180; J. Szymański 1967, s. 32-34). Pierwsza wiadomość o Skalbmierzu pochodzi z 1217 roku, z dokumentu Leszka Białego, nadającego wieś Czyżyny klasztorowi miechowskiemu. W akcie tym wymieniany jest Gubertus, prepozyt skalbmierski (KDM II, nr 384). Wzmianka o prepozycie pozwala sądzić, że w osadzie tej w 1. połowie XIII wieku funkcjonowała prepozytura z kościołem. Badacze na podstawie analizy źródeł oraz wyników badań architektonicznych prowadzonych w latach 1963-1964 sądzą, że kościół pw. św. Jana Chrzciciela zbudowany został w XII wieku, być może w jego 1. połowie (Z. Świechowski 2009, s. 433; A. Tomaszewski 1974, s. 117-119[1]). Dyskusyjna pozostaje kwestia inicjatora budowy świątyni. Jan Długosz (DLb. I, s. 515) podaje, że fundatorem kościoła był nieznany z imienia biskup. Taką też wersje przyjmują autorzy *Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego* (t. X, s. 637), J. Wiśniewski (1927, s. 385), A. Szyszko-Bohusz (1913, s. 67-68) oraz S. Romanowski (1965, s. 281). Z kolei A. Tomaszewski (1974, s. 115-119) oraz J. Szymański (1967, s. 32-34) uważają, że świątynia jest fundacją rycerską, być może wspomnianego wyżej komesa Skarbimira lub innego przedstawiciela miejscowej elity. Miejscowość już w XII wieku przeszła na własność biskupa krakowskiego. Jak uważają badacze dojść do tego mogło w 1117 roku w wyniki buntu Skarbimira przeciw Bolesławowi Krzywoustemu (S. Romanowski 1965, s. 222; W. Semkowicz 1920, s. 180; J. Szymański 1967, s. 33-34; A. Tomaszewski 1974, s. 119). W XIII wieku Skalbmierz zaliczał się do ważnych ośrodków na terenie ziemi sandomierskiej, o czym świadczą przywileje wydawane przez Bolesława Wstydliwego w 1252, 1254 i 1255 roku (S. Romanowski 1965, s. 223-224). W okresie tym znacząco urosła

także strategiczna pozycja Skalbmierza. Dowodem tego jest pierwsza inkastelacja kościoła, którą przeprowadził w 1235 roku Konrad Mazowiecki w czasie walk z Henrykiem Brodatym – *Nam monasterium Andrzejoviense, ecclesia in Prandoczym, ecclesia sancti Andree sub castro Cracoviensi, Scarbimieriensis similiter, sicut et caeterae ecclesiae* (MPH II, s. 556; zob. także: DHn. ks. 6, s. 339-341; S. Romanowski 1965, s. 224; J. Rozpędowski 1966, s. 370; A. Szyszko-Bohusz 1913, s. 66-68; SGPol., t. X, s. 637). Wyprowadzenie załóg miało mieć miejsce dopiero dwa lata później (DHn. ks. 6, s. 346). W 1241 roku Skalbmierz i tamtejszy kościół zostały zapewne mocno złupione w trakcie najazdu tatarskiego (S. Romanowski 1965, s. 224). Do ponownej inkastelacji świątyni doszło w początku XIV wieku, w okresie walk Jana Muskaty z Władysławem Łokietkiem (o tym zob. pkt. 9). Przełomowym wydarzeniem w dziejach Skalbmierza było nadanie mu niemieckiego prawa miejskiego w 1342 roku przez Kazimierza Wielkiego (KKK I, nr 172; zob.: S. Romanowski 1965, s. 225 i nast.). Kościół romański uległ najpewniej zniszczeniu w 1443 roku w skutek trzęsienia ziemi. Nową, murowaną świątynie zbudowano około połowy XV wieku (Z. Świechowski [2009, s. 433], stwierdza, że miało to miejsce w 1. połowie, natomiast autorzy hasła w Architekturze gotyckiej [1995, s. 206], że około 1470 roku).

6.1. Przedstawiciel rodu Awdańców (Skarbimir) lub który z biskupów krakowskich zarządzający diecezją w XII wieku.

6.2. Prywatna (możnowładcza), kościelna (biskupstwo krakowskie, od XII w.)

7. 1963-1964 (archeologiczno-architektoniczne, A. Tomaszewski).

8. Obecny kościół jest budowlą z około połowy XV stulecia, orientowaną, murowaną z ciosów piaskowca i łamanego kamienia. Jest to trójnawowa, trójprzęsłowa bazylika filarowo-przyporowa. Nawa główna jest dwukrotnie szersza od bocznych. Prezbiterium z końca XV w. jest niższe od naw, posiada trójboczne zamknięcie. Z pierwotnej, romańskiej, XII-wiecznej budowli pozostały dwie zachodnie wieże o wysokości 20 m, znajdujące się przy przęśle zachodnim prezbiterium, od północnej i południowej strony. Ponadto częściowo zachowały się ściany boczne nawy w ścianach obecnego prezbiterium. Na przełomie XV i XVI wieku do północnej ściany prezbiterium dostawiono zakrystię i skarbczyk z kapitularzem na piętrze, dostępnym z wieżyczki schodowej przy wieży północnej (Architektura gotycka…, t. II, s. 206; E. Kubica 1996, s. 164-165; Z. Świechowski 2009, s. 432).

9. W aktach procesowych Jana Muskaty z lat 1306-1308, w zeznaniach Godźwina, plebana będzińskiego oraz prezbitera Macieja pojawia się informacja, że najemnicy biskupa krakowskiego splądrowali miasta i dobra biskupie w ziemi krakowskiej i sandomierskiej, m. in w Skalbmierzu – *Sygardi et Pesconis spoliata sunt opida Scarbymiria, Mechovia et in Magno Sale, et pene tota terra desolata Cracoviensis* (zeznanie Godźwian; MPV III, nr 121, s. 90), *et quod oppida in Scarbymirz et in Magno Sal per episcopi homines poliata sunt* (zeznanie prezbitera Macieja; MPV III, nr 121, s. 91). Ponadto Zdzisław prepozyt sandomierski przyznał, że *quod tres ecclesias incastellaverat, scilicet in Kelcia, Scarbymiria et Laurinczicz* – Muskata inkastelował trzy kościoły w Kielcach, Skalbmierzu oraz Wawrzeńczycach (MPV III, nr 121, s. 84). Fakt ufortyfikowania tych świątyń przyjmuje część badaczy (zob.: T. Pietras 2001, s. 64; S. Romanowski 1965, s. 224-225; J. Rozpędowski 1966, s. 374; J. Wiśniewski 1927, s. 382).

Niestety nie rozpoznany zostanie zakres prowadzonych wówczas akcji. Fortyfikacje zbudowane zostały najpewniej w okresie pełnienia przez Jana Muskatę urzędu starosty, wiec pomiędzy 1304 a 1306 rokiem, kiedy to biskup musiał bronić Małopolski przed Władysławem Łokietkiem. Tak umocniony kościół, w porównaniu z niektórymi zamkami, nie posiadał zbyt dużej wartości bojowej i zapewne wkrótce najemnicy Muskaty zostali pokonani i przegnani. Po tym czasie fortyfikacje zostały zniszczone. Obecnie są one nieczytelne, głownie w skutek upływu czasu, ale też znaczącej przebudowy kościoła w połowie XV wieku. Prace fortyfikacyjne polegały zapewne na otoczeniu świątyni obwodem obronnym w postaci wału drewnianoziemnego lub palisady. W celach obronnych wykorzystano także dwie romańskie wieże, gdzie zamurowano okna, przerabiając je na strzelnice. Zwrócił na to uwagę już S. Tomkowicz (1913, s. 108-114), wiążąc jednak prace te z działalnością Konrada Mazowieckiego (co także może być prawdą). Dopatrywał się on kilku elementów fortyfikacyjnych, m. in. zamurowanych okien w ścianach północnej i zachodniej wieży północnej oraz podobnych elementów w południowej. W tej drugiej wyróżnił także wewnętrzny wątek w postaci późnoromańskiej techniki *grand apareil* oraz starannie obrobionych ciosów kamiennych. Wskazał również na brak wejścia do przyziemia wieży. Dzisiejszy otwór do obu z nich (od strony południowej kaplicy oraz zakrystii) jest tworem nowożytnym. Na piętro wieży północnej dostać się można było jedynie przez strych znajdujący się nad prezbiterium. Do południowej natomiast możliwe było wejście od strony wewnętrznej kościoła. W prezbiterium, naprzeciw wejścia do zakrystii istnieją niewielkie drzwi prowadzące do wąskiej klatki schodowej umieszczonej w grubości muru. Technika budowy ściany w której umieszczona są schody, różni się od murów prezbiterium, wzniesiono ją bowiem z kamienia dzikiego i łamanego (S. Tomkowicz 1913, s. 109-112). Nie wykluczone, że opisane wyżej elementy pochodzą z początku XIV wieku, a nie jak sądzi Tomkowicz z 1235 roku.

Z działalnością Jana Muskaty powiązać zapewne trzeba relikty wieży czworobocznej, odkrytej po wschodniej stronie kościoła, w czasie badań A. Tomaszewskiego (zob. J. Rozpędowski 1966, s. 374, przypis 81). Pełen zakres prac fortyfikacyjnych prowadzonych w 1235 roku i na początku XIV wieku wyjaśnić mogą tylko badania archeologiczno-architektoniczne prowadzone na terenie świątyni.

10. XII – XX w. (inkastelacja w I połowie XIII w. i na przełomie XIII/XIV w.)

11. -

12. *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, red. T. Mroczko, M. Arszyński, Warszawa 1995, s. 206; Kubica E., *Katalog wczesnośredniowiecznej architektury monumentalnej Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia*, MiSROA, t. XVII, 1996, s. 131-189; Łoziński J., *Pomniki sztuki w Polsce*, t. I. Małopolska, Warszawa 1985, s. 450-451; Romanowski S., *Dzieje miasta Skalbmierza*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t, 3, 1965, s. 211-304; Rozpędowski J., *Inkastelacja kościołów polskich w średniowieczu*, KAiU, t. 11, 1966, z. 4, s. 353-376; SGPol. t. X, s. 637-638; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928; Szyszko-Bohusz A., *Beszkowa, Skalmierz i system krakowski*, „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, 1913, z. IV, s. 46-108; Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Warszawa 2009, s. 432-433; Tomaszewski A., *Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier,*

Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1974; Tomkowicz S. *Kolegiata św. Jana Chrzciciela w Skalbmierzu. Reszty romańskiej budowy,* „Sprawozdania Komisyi do badania Historyi Sztuki w Polsce", t. IX, 1913, z. IV, s. 108-114; Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów miast, zabytków i pamiątek w pińczowskim, skalbmierskem i wiślickiem*, Mariówka Opoczyńska 1927, s. 381-407; Zabytki *sztuki w Polsce. Małopolska*, wyd. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1262-1264.

13. -

[1] T. Szydłowski (1928, s. 35) stwierdza, że kościół zbudowano w końcu XII lub na początku XIII wieku.

Numer katalogu: 41

Zamek w Sławkowie

1. Sławków, gm. *loco*, pow. będziński

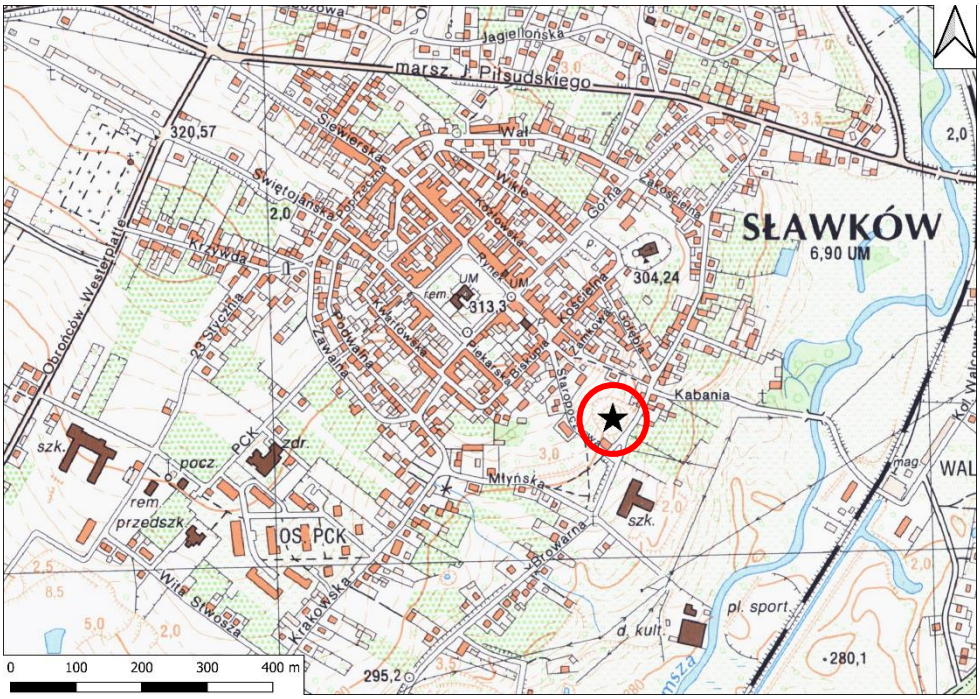
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1220 - *et dimidium pretium tabernarum de Slawkow* (DLb. III, s. 38)

4. 1291 - *castrum novum circa Zlaucoviam* (RBM II, nr 1531)

5. Ruiny zamku położone są w południowo-wschodniej części miasta w rejonie ulic Staropocztowej, Młyńskiej i Browarnej, na skłonie wyniesienia opadającego w kierunku Białej Przemszy.

6. Historycy zajmujący się problematyką miejską podkreślają, że genezy powstania osady w Sławkowie upatrywać należy w odkryciu i rozpoczęciu wydobycia tamtejszych rud ołowiu i srebra (F. Kiryk 1978a, s. 371-327; 2001, s. 79-80; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 217; J. Pierzak 1988, s. 7-8). Pierwsza, źródłowo potwierdzona wzmianka o Sławkowie pochodzi z roku 1220, kiedy to biskup krakowski Iwo Odrowąż nadał ufundowanemu przez siebie klasztorowi duchaków we wsi Prądnik pod Krakowem połowę dochodów z karczem sławkowskich (DLb. III, s. 38). Następnie w 1279 roku Bolesław Wstydliwy nadał kapitule krakowskiej nowo lokowaną wieś Bolesław, położoną niedaleko biskupiego Sławkowa (KKK I, nr 83). Obydwa dokumenty potwierdzają, że już w I połowie XIII wieku miejscowość ta znajdowała się w rękach biskupów krakowskich, natomiast do samego nadania mogło dojść nie później niż w XII wieku (F. Kiryk 2001, s. 80; M. Sobala 2016, s. 830-831). W 1286 roku Leszek Czarny potwierdził biskupstwu posiadanie kasztelanii sławkowskiej wraz z należącymi do niej wsiami. Kasztelania wraz z miastem *(cum civitate*) miała korzystać z tych samych wolności i przywilejów, jakimi cieszyła się za czasów Bolesława Wstydliwego (KKK I, nr 88). Przytoczony powyżej dokument Leszka Czarnego stwierdza także, że w 1286 roku Sławków był już miastem. Większość badaczy przypuszcza, że do lokacji na prawie niemieckim doszło w dobie panowania Bolesława Wstydliwego, być może w 3. ćwierci XIII wieku, z inicjatywy biskupów (F. Kiryk 1978a, s. 373-374; 2001, s. 83-84; Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 217; J. Wiśniowski 1934, s. 3).

Kilka zdań poświęcić należy lokalizacji Sławkowa, który już niemal od samego początku istnienia był wsią niezwykle ważną i bogatą. Wpływ na to miały przede wszystkim źródła kopalin srebra i ołowiu, które na tym terenie wydobywano, co podkreślał już Jan Długosz (DLb. III, s. 56-57). Dochody z górnictwa niewątpliwie były bardzo duże, co sprzyjało rozwojowi gospodarczemu i demograficznemu oraz bogaceniu się mieszkańców. Ważnym elementem mającym duże znaczenie w rozwoju było położenie Sławkowa na trakcie handlowym i komunikacyjnym łączącym Kraków z Wrocławiem i Czechami (F. Kiryk 1978a, s. 373-374; B. Wyrozumska 1977, s. 58-59). W mieście tym funkcjonowała także komora celna, o której wspomina Długosz w latach 20. XV wieku, ale ustanowiona tam co najmniej w XIII wieku (DLb. I, s. 25; por. F. Kiryk 1978a, s. 392). Opłaty celne pobierano zapewne przy przeprawie przez Przemszę. Istniał także bród na rzece (B. Wyrozumska 1977, s. 58). Wreszcie Sławków położony był blisko granicy ze Śląskiem, szczególnie po utworzeniu księstwa raciborskiego i oderwaniu od ziemi krakowskiej kasztelanii bytomskiej i raciborskiej. Nie dziwne jest zatem, że Sławków w XIII wieku był miejscowością ludną i bogatą. Jako centrum ważnego biskupiego klucza majątkowego przynosił duże dochody do skarbca diecezjalnego. Toteż konieczne było jego jak najlepsze zabezpieczenie go przed możliwymi atakami zewnętrznymi. Rola miasta, jako ośrodka warownego była szczególnie widoczna w zmaganiach pomiędzy Władysławem Łokietkiem i Przemyślidami w walkach o Kraków.

W 1267 roku w Sławkowie przebywał wraz z kancelarią biskup Paweł z Przemankowa, w wydanym wówczas dokumencie brak informacji o zamku, stąd też nie wiemy gdzie zatrzymał się infułat (K. Mieszkowski 1974, s. 134, nr 1010, zob. F. Kiryk 2001, s. 81)[1]. Badania archeologiczne przeprowadzone w latach 1983-1990 i w 1994 roku przez Jacka Pierzaka doprowadziły do odkrycia reliktów zamku oraz określenia jego chronologii i układu przestrzennego. Według ustaleń tego badacza, pierwotną część założenia wzniósł biskup Paweł z Przemankowa w latach 1280-1283[2]. Miał to być tak zwany „zamek wielki" o wymiarach 124 x 90 x 75 x 90 m. Niestety tą rozpoczętą z wielkim rozmachem inwestycję nagle przerwano. Powodem takiego stanu rzeczy miał być konflikt biskupa z księciem Leszkiem Czarnym, zakończony uwięzieniem tego pierwszego i konfiskatą majątków kościelnych (J. Pierzak 1993b, s. 228-229; 2001, s. 70-71). Książę zajął także zamki biskupie, w tym Sławków. Wniosek ten wynika z bulli papieskiej Marcina IV, wydanej 5 lipca 1283 roku dla konwentu klarysek z Sącza, w której mowa jest między innym - *et excessus excessibus coanceruans castra* (KKK I, nr 84). Do ugody pomiędzy oboma doszło w następnym roku. Według J. Pierzaka (1993b, s. 229; 2001, s. 70) już rok później biskup mógł kontynuować budowę zamku, jednak z powodów finansowych oraz politycznych, wznoszenie „wielkiego zamku" okazało się niemożliwe. Ograniczono wówczas się tylko do budowy wieży mieszkalno-obronnej. Po śmierci Leszka Czarnego, o opuszczony tron krakowski rozgorzały walki pomiędzy kilkoma pretendentami. W 1289 roku wojska Henryka Probusa zajmują pograniczne warownie w Skale i Sławkowie, które następnie książę śląski nadaje Henrykowi z Wschowa (Wstowa) jako burgrabiemu (F. Kiryk 1978a, s. 374-375; 2001, s. 87; M. Pauk 2003, s. 92; B. Włodarski 1931, s. 122). Dwa lata później tenże Henryk przekazał w Brnie warownię Wacławowi II. W dokumencie z 7 lutego 1291 roku zostaje ona wymieniona po raz pierwszy. Następnie wróciła w ręce biskupa krakowskiego – Jan Muskaty – który rozbudował założenie i uczynił Sławków jedną ze swoich głównych baz operacyjnych. Rola miasta była szczególnie istotna w latach 1304-1307, w trakcie walk o Kraków (szerzej na

ten temat zob. punkt 9). W 1309 roku zamek wraz z miastem zostały odebrane biskupowi Muskacie, po śmierci którego jego następcy rozpoczęli zapewne proces odzyskania Sławkowa, zresztą z sukcesem. W 1327 roku miasto oraz zamek zostały zdobyte i zniszczone przez wojska czeskie Jana Luksemburskiego. Dopiero protest i interwencja Karola Roberta zmusiła wojska czeskie do jego opuszczenia. Niestety miejsce Czechów zajęły teraz oddziały węgierskie. Te ostatnie odeszły ze Sławkowa w 1329 roku po kolejnych napomnieniach papieża Jana XXII, aby zwrócono miasto biskupom krakowskim (F. Kiryk 2001, s. 89). W 1337 roku w mieście tym rezydował przez jakiś czas biskup Jan Grot wraz ze swoją kancelarią (KKK II, nr 250). W XV wieku Sławków ucierpiał wskutek licznych najazdów. W 1433 roku został zdobyty i złupiony przez wojska husyckie, podobne wydarzenie miało miejsce rok później. W 1455 r. miasto i zamek ponownie zostały spalone przez nieopłacone oddziały zaciężne Jerzego Stosza z Olbrachtowic i Mikołaja Świeborowskiego (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 459; F. Kiryk 1978a, s. 381; 2001, s. 94-95). Wydarzenia te przyczyniły się do upadku zamku. Biskupi przenieśli się wówczas do wygodniejszego dworu ulokowanego w pobliżu zamku. Być może do odbudowy założenia przystąpił Zbigniew Oleśnicki, jednak w świetle wyników badań wykopaliskowych kres zamku nastąpił w II połowie XV wieku (J. Pierzak 1988a, s. 241; 1994a, s. 158-159; 1994, s. 110; 1993b, s. 225-228). W inwentarzu z 1645 roku z zamkiem identyfikowano stojący wówczas i spełniający jego funkcję dwór. W kolejnym inwentarzu z 1668 roku jest mowa o budynku starosty, który stał koło starego zamczyska, przy którym usytuowana była piwnica, w której starosta trzymał piwo. Inwentarz z 1746 roku mówi natomiast o zburzeniu starego dworu (zamku) na kopcu, co można odnosić do dawnego zamku biskupów krakowskich (F. Kiryk 1978a, s. 383).

6.1. Biskup Paweł z Przemankowa

6.2. Biskupi krakowscy (z krótką przerwą w pierwszej połowie XIV w.)

7. 1981 (geofizyczne, J. Przeniosło); 1983-1986 (archeologiczne, J. Pierzak); 1988-1990 (archeologiczne, J. Pierzak); 1994 (archeologiczne, J. Pierzak); 2019 (archeologiczne, nieinwazyjne, J. Pierzak).

8. Zamek zbudowano w południowo-wschodniej części miasta, na skłonie wyniesienia opadającego w kierunku Białej Przemszy. Podzielić go można na dwie części, obszerną północną o powierzchni blisko 69 arów, stanowiącą tzw. zamek wielki oraz drugą południową, tworzącą pagórek o wymiarach górnej partii 29 x 28 m, otoczony regularną fosą o szerokości około 20 m. Badający zamek Jacek Pierzak wydziela kilka faz rozwoju założenia.

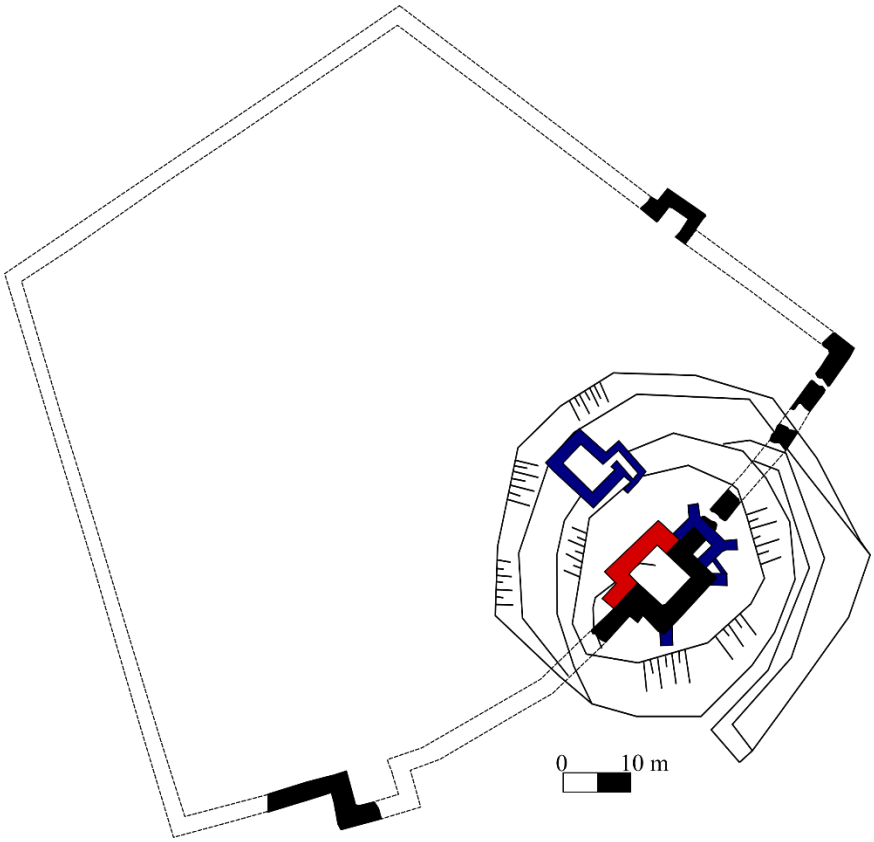
Pierwsza, mieszcząca się w przedziale pomiędzy 1280 a 1283 r., polegała na wzniesieniu tzw. zamku wielkiego, w kształcie zbliżonym do nieregularnego czworoboku o wymiarach 90 x 75 x 90 x 124 m i powierzchni niemal 9000 m^2. Mury zamku wzniesiono z kamienia dolomitowego, układanego warstwami przez całą jego szerokość i łączonego zaprawą wapienno-piaskową o żółtej barwie. W partii fundamentowej mur ten posiadał 2,5 m szerokości, natomiast w nadziemnej 2,30 m. Co ciekawe, posadowienie murów obronnych było bardzo płytkie, sięgało tylko około 30 cm. Kurtyny południowo-wschodnia oraz północno-wschodnia rekonstruowane są przez J. Pierzaka na bazie odkrytych reliktów murów, natomiast północno-zachodnia i południowo-zachodnia już tylko na podstawie konfiguracji terenu. Południowo-

wschodni odcinek wzmocniony był dodatkowo przez dwie, prostokątne w rzucie półbaszty o wymiarach 11 x 6,5 m, wzniesione w identycznej technice co mur obronny. Na wysokości 4 m od ówczesnego poziomu gruntu znajdował się ganek dla straży, po którym zachowały się do dzisiaj gniazda po belkach. Trzecia baszta, również na rzucie prostokąta i otwarta do wewnątrz znajdowała się w północnym odcinku murów. Z publikowanych przez Pierzaka planów wynika, że posiadała ona mniejsze rozmiary (5 x 3 m?)[3]. Całkowita wysokość muru obronnego sięgać mogła od 5 do 7 m. Poprzedzała go fosa o szerokości 5 m, zlokalizowana na przedpolu, w odległości ok. 10 m od niego. Na jej relikty natrafiono w partii wschodniej, natomiast po północno-wschodniej jej śladem jest ciąg ulicy Wąskiej. Zabudowa wewnętrza pierwszej fazy nie została rozpoznana (J. Pierzak 1993b, s. 217-218; 1994a, s. 137-160; 2001, s. 61-62). Niektórzy badacze widzą w tym założeniu zamek w typie kasztelowym (L. Kajzer 2000, s. 648; 2002, s. 293; J. Pierzak 1999, s. 175; 2001, s. 74-75). Teza ta wymaga jednak poparcia gruntowymi badaniami archeologicznymi (zob. P. Kocańda 2018, s. 322; S. Kołodziejski 1999, s. 185-186, szersze omówienie tej kwestii w tomie I).

Druga faza, jak uważa J. Pierzak nastąpiła po 1283 roku, a przed 1289. Miała miejsce wówczas zmiana koncepcji budowlanej, która doprowadziła do przekształcenia jednej z baszt (posadowionej na pagórku) w skrzydle płd.-wsch., w wieżę mieszkalno-obronną, poprzez dobudowanie do murów półbaszty analogicznej części o wymiarach 11 x 5,5 m i grubości 2,30 m. Dostawiony mur zbudowano w podobnej technice budowlanej, jednak z innego surowca – wapienia – łączonego zaprawą wapienną o barwie białej. Różna była także głębokość posadowienia fundamentów, gdyż sięgała 1,5 m od pierwotnej próchnicy (wcześniejsze wkopano tylko do 30 cm). Starsze mury zamku wielkiego obniżono do wysokości 1,20 m lub rozebrano do stopy fundamentowej. Wejście do budowli znajdowało się w murze płd. na wysokości 4 m. Wieżę otoczono następnie regularną fosą o szerokości 7 m i być może parkanem (J. Pierzak 1993b, s. 221-224; 1994a, s. 146; 2001, s. 64).

Na początku XIV wieku (trzecia faza), nastąpiła zmiana układu komunikacyjnego prowadzącego do wieży. Do jej północnej ściany dostawiono kamienny aneks o wymiarach 3,30 x 3,30 m, z wejściem po stronie zachodniej, wzmocniony narożnymi przyporami. Aneks posadowiony został na relikcie starszego muru. Po zachodniej stronie założenia, w odległości 8 m od narożnika płn-zach. wieży wzniesiono budynek bramny o rzucie prostokąta o wymiarach 9 x 7 m. Od strony północnej budynek ten posiadał niewielkie, dostawione pomieszczenie o wymiarach 6 x 2,5 m. Pomiędzy bramą a wieżą z aneksem powstał mały dziedziniec wybrukowany płytami wapiennymi. Ponadto wieża w partii wschodniej otrzymała dwie kamienne przypory, które wzmacniały osuwające się mury dawnej baszty, posadowione dosyć płytko. Od strony południowej zlokalizowano tzw. wycieczkę, prowadzącą z wnętrza wieży przez otwór przepruty w murze południowym[4]. Całe założenie otoczono nową, poszerzoną do 10 m fosą i wałem, który u podstawy posiadał od 6 do 8 m szerokości. Nie wykluczone że ten ostatni został wzmocniony drewnianymi konstrukcjami (J. Pierzak 1993b, s. 225; 2001, s. 64-66).

W kolejnych latach wygląd zamku nie uległ już zmianie. W XV wieku wskutek licznych najazdów warownia uległa zniszczeniu. Na warstwie rumowiskowej odłożyła się cienka warstwa piasku, na której położono bruk kamienny, nachodzący jednocześnie na zrujnowane mury aneksu. Warstwa ta datowana jest na XV wiek (J. Pierzak 1993b, s. 225-228).

Ryc. 38. Rozwarstwienie chronologiczne zamku w Sławkowie (wg. J. Pierzak 2001, oprac. komputerowe: P. Kocańda 2019). Kolor czarny – mury I fazy zamku (lata 1280-1283); kolor czerwony – mury II fazy zamku (lata 1283-1289); kolor niebieski – III faza zamku (pocz. XIV w.)

9. W 1291 roku, 7 lutego w Brnie, Henryk z Wstowa, dzierżący z ramienia Henryka Probusa zamki Skała, Sławków i inne nienazwane warownie w ziemi krakowskiej, złożył Wacławowi II hołd lenny przekazując mu jednocześnie *castrum Scale sive Steyn, castrum novum circa Zlaucoviam ac alia castra seu munitiones*. Po złożeniu hołdu król czeski nadał zamki te z powrotem Henrykowi na zasadzie prawa lennego, wraz z 150 grzywnami dochodów z każdej warowni i przynależnych do nich dóbr książęcych, a także 300 grzywnami dochodu z kopalni soli lub ołowiu (RBM II, nr 1531; Archiv Kunde..., 1855, s. 176-177, nr 2). Dokument ten jest ważny z kilku powodów. Po raz pierwszy wzmiankowany jest w zamek w Sławkowie. Po drugie potwierdza, że zamek istniał przed rokiem 1291, skoro Henryk otrzymał go od księcia śląskiego. Po trzecie opanowanie zamków leżących na trasie z Czech do Krakowa stanowiło jeden z etapów podboju Małopolski przez Wacława II. Wreszcie po czwarte, z treści aktu wynika, że wojska Henryka w 1289 roku opanowały zamek, który następnie przeszedł bezpośrednio w ręce czeskiego monarchy. Nie wiemy, czy po tych wydarzeniach Wacław od razu zwrócił zamek biskupowi Pawłowi z Przemankowa, który należał do jego najważniejszych stronników (T. Nowakowski 1993, s. 43-44). Być może biskup, przy okazji odbierania przywileju w Litomyślu, zwrócił się do króla z prośbą o zwrot warowni. Z pewnością przynależała ona do włości biskupich w 1295 roku, kiedy to Wacław wydał dokument dla Jana Muskaty zezwalający na ufortyfikowanie biskupich miast Kielc, Iłży, Sławkowa i Tarczka – *ei per infrascripta loca forensia Episcopatus sui, videlicet Slawcow, Iszla, Tharszek et Kelcia, blancis et fossato munire valeat, tenore presencium indulgemus* (KKK I, nr 101). Dokument ten jest wyraźnym zezwoleniem na

budowę fortyfikacji i mimo, że dotyczył umocnień miejskich, w dodatku drewnianych, nie można wykluczyć, że Jan Muskata wykorzystał go także do wznoszenia zamków, chociażby w Sławkowie (zob. P. Kocańda 2018, s. 321; T. Pietras 2001, s. 62).

Z czasami Jana Muskaty powiązana jest rozbudowa wieży poprzez dostawienie do niej aneksu z klatką schodową, wniesienie bramy po północno-zachodniej stronie i poszerzenie fosy (patrz. punkt 8). Ponadto z biskupem tym powiązać należy także inne inwestycje zrealizowane na terenie miasta. Przede wszystkim chodzi tutaj o fortyfikacje miejskie, na budowę których Muskata otrzymał pozwolenie w 1295 roku oraz kościoła św. Jana, szpitala i klasztoru duchaków (patrz. punkt 13). Za czasów pontyfikatu Muskaty miasto Sławków osiągnęło swój szczyt rozwojowy, jako jedno z najważniejszych ośrodków urbanistycznych w Małopolsce. Sam biskup chętnie tam przebywał. Na przełomie XIII i XIV wieku Sławków stanowił miasto – twierdzę, którego rola stała się szczególnie ważna w trakcie walk pomiędzy infułatem a zwolennikami Władysława Łokietka. Ich największe natężenie walk przypadło na lata 1304-1306, o czym informują nas zeznania świadków w procesach kanonicznych, wytoczonych biskupowi przez arcybiskupa Jakuba Świnkę (MPV III, nr 121). Tamtejszy zamek stał się jedną z głównych baz wypadowych dla wojsk najemnych Muskaty (pełniącego jednocześnie urząd starosty krakowskiego), które wyprawiały się na teren ziemi krakowskiej i plądrowały wsie, kościoły oraz zwalczały przeciwników władzy czeskiej. Jednocześnie gromadzono tam łupy i przetrzymywano więźniów, np. komesa Pakosława. Zresztą, jak zeznawali niektórzy świadkowie – Herbord, dziekan sandomierski – w atakach tych mieli brać udział także mieszczanie sławkowscy – *et alios qui cum civibus suis de Slavcovia et aliis hominibus* (MPV III, nr 121, s. 80). Miało to miejsce zarówno w pierwszym etapie walk (1304-1306) jak i później (1306). Niestety nie znamy imion tych mieszczan. Warto jednak dodać, że w 1309 roku źródła odnotowały Wernera, męża wójtowej ze Sławkowa, tutejszego mieszczanina oraz następcę nieznanego wójta zasadźcy tego miasta. Tomasz Pietras (2001, s. 220-221; zob. także F. Kiryk 1978a, s. 376-378; 2001, s. 88-90) przypuszcza, że to on mógł dowodzić atakami. Ponadto w 1298 roku poznajemy jeszcze młynarza Bertolda, Jana Bogacza i jego zięcia Hermana, Lubszina, Michała oraz Mikołaja zwanego Goliczberk. Nie wykluczone, ze i oni należeli do oddziałów zbrojnych. Z aktów procesowych wiemy, że Jan Muskata przebywał w Sławkowie, ucztując ze swoimi dowódcami – Peszkiem, Sygardem i Gerlachem (zeznania wikariusza Michała, plebana będzińskiego Godźwina – MPV III, nr 121, s. 89-90). W 1306 roku doszło do chwilowej ugody pomiędzy biskupem a Władysławem Łokietkiem, który potwierdził Muskacie wszystkie wcześniejsze nadania (KKK I, nr 114). Wkrótce jednak doszło do nowego konfliktu, w trakcie którego książę na wiecu w Wiślicy (7 VI 1307 r.) cofnął wielki przywilej z 1306 roku, a także anulował wszystkie wcześniejsze, w tym ten Wacława II z 1295 roku. Miało to doprowadzić do złamania potęgi biskupa (KKK I, nr 116; T. Pietras 2001, s. 90). W 1309 roku biskup zobowiązał się wydać księciu zamek Lipowiec, w zamian zastawiając bogaty Sławków. Do wydania Lipowca jednak nie doszło, zatem przypuszczać należy, że Muskata miasta już nie odzyskał.

Koniecznie trzeba odnotować, że Sławków miał stanowić jeden z ośrodków centralnych tworzonego przez Muskatę biskupiego księstwa terytorialnego (P. Kocańda 2018, s. 328-330).

10. koniec XIII w. (ok. 1280 r.) – XV w.

11. Pierzak J., *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1983*, Sławków 1983, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1985*, Sławków 1985, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1986*, Sławków 1986, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1987*, Sławków 1987, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich. Sprawozdanie z badań w roku 1988*, Sławków 1988, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

12. Fidura J., *Zamki i inne warownie Wyżyny Krakowsko-Częstochowskiej*, br. m. wyd. 1990; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 459; *Sławków*, red. F. Kiryk, Kraków 1974; Kiryk F., *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978a, s. 345-429; *idem*, *Miasto średniowieczne*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 79-106; Kocańda P., *Z problematyki badawczej zamków biskupa Jana Muskaty w ziemi krakowskiej*, AHP, t. 26, 2018, s. 319-336; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem*, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego. Materiały z sesji naukowej, Kielce 20 IX, 1997*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 17-23; *idem*, *Zamek sławkowski – wątpliwości ciąg dalszy*, TK, t. X, 1999, s. 185-193; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, t. I, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; *idem*, *Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem*, *Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewskich w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza, funkcje, znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-195; Pierzak J., *Dąbrowa Górnicza – Sławków, woj. katowickie*, IA, t. 17, 1984, s. 191-192; *idem*, *Sławków, woj. katowickie. Stanowisko 1*, IA, t. 19, 1986, s. 177-178; *idem*, *Sławków, woj. katowickie*, IA, t. 20, 1987, s. 197; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antiqua", t. XXIX, 1987, s. 186-184; *idem*, *Średniowieczny Sławków odsłania swoje tajemnice*, Katowice 1988; *idem*, *Zamek w Sławkowie w świetle badań archeologicznych*, TKUiA, t. XXII, 1988a, s. 235-242; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antiqua", t. XXXI, 1989, s. 184-186; *idem*, *Sławków, woj. Katowice*, „Silesia Antigua", t. XXXII, 1990, s. 254-257; *idem*, *Sławków, woj. katowickie, st. 1*, IA, t. 22, 1992, s. 135-136; *idem*, *Sławków, woj. katowickie, St. 1, AZP: 97-51/nie bad.*, IA, t. 23, 1993, s. 91-92; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice. Podsumowanie wyników badań z lat 1983, 1985-1990*, „Ziemia Śląska", t. III, 1993a, s. 137-161; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. katowickie – jedno z najstarszych murowanych założeń obronnych w Polsce południowej*, Spraw. Archeo., t. XLV, 1993b, s. 213-238; *idem*, *Sławków, woj. katowickie. St. 1 – zamek, AZP 97-51*, IA, t. 24, 1994, s. 110; *idem*, *Wyniki najnowszych badań nad zamkiem biskupów krakowskich w Sławkowie, woj. Katowice*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 3, 1994a, s. 137-161; *idem*, *Wyniki najnowszych badań przeprowadzonych w roku 1994 na zamku biskupa krakowskiego Pawła z*

Przemankowa w Sławkowie, [w:] *Człowiek i środowisko naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej*, red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza 1995a, s. 63-68; *idem*, *Wyniki najnowszych badań na zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa w Sławkowie, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1997, s. 128-141; *idem*, *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w roku 1994 w Sławkowie na terenie zamku biskupa krakowskiego Pawła z Przemankowa*, „Śląskie Prace Prahistoryczne", t. 5, 1998a, s. 197-205; *idem*, *Sławków, st. 1, gm. Dąbrowa Górnicza, woj. katowickie, AZP 97-51/1*, IA, t. 28, 1998b, s. 103-104; *idem*, *Kilka uwag na temat zamku biskupów krakowskich w Sławkowie*, TK, t. X, 1999, s. 175-184; *idem*, *Najdawniejsze dzieje*, [w:] *Dzieje Sławkowa*, red. F. Kiryk, Kraków 2001, s. 51-78; *idem*, *Zamek biskupów krakowskich w Sławkowie*, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu", z. 15, 2002; *idem*, *Budownictwo murowane na terenie obecnego Zagłębia Dąbrowskiego we wczesnym i późnym średniowieczu*, [w:] *Gospodarka nad Przemszą i Brynicą od pradziejów do początków XX wieku w świetle badań interdyscyplinarnych*, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Dąbrowa Górnicza-Olkusz-Sosnowiec 2009, s. 124-145; Przeniosło J., *Sławków, woj. katowickie*, IA, t. 15, 1982, s. 322-323.

13.

a) Ważnym problemem, wymagającym krótkiego omówienia są fortyfikacje miejskie w Sławkowie. W literaturze bowiem panuje rozbieżność, co do faktu istnienia tam murów miejskich lub drewniano-ziemnych wałów. Sprawa ta od dawna budziła zainteresowanie badaczy. Autorzy hasła *Sławków* w *Słowniku geograficznym Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (t. X, 1889, s. 783) podają, że mury obronne wzniesiono w XIII w. Z kolei Jan Wiśniewski (1934, s. 3) stwierdza, że fortyfikacje murowane powstały z inicjatywy Muskaty na podstawie przywileju z 1295 roku. Podobną sugestię wyraziła B. Wyrozumska w popularnonaukowej pracy z 1963 r. (s. 22). Problematyka ta znalazła także swoje ujęcie w niewielkiej książeczce z 1974 roku, wydanej pod redakcją F. Kiryka (1974, s. 26-27). Podano tam, że fortyfikacje miejskie powstały w końcu XIII wieku, na podstawie wspomnianego już wyżej dokumentu wydanego przez Wacława II na rzecz Jana Muskaty. Sławków otrzymał wówczas obwarowania drewniano-ziemne w postaci wałów z palisadą i fosą. Zwrócono także uwagę, że w dokumencie z 1298 roku wzmiankowano bramę Bytomską, która była częścią umocnień. Ponadto miasta strzegła druga brama zwana Krakowską, natomiast celom pomocniczym służyły dwie furty Pilecka na północy i Zamkowa na południu.

Najszerzej jak dotąd problematyką tą zajął się Jarosław Widawski, który swoje ustalenia oparł na analizie źródeł pisanych, topografii miasta oraz literaturze, w szczególności niepublikowanym studium T. Żychiewicza. Widawski (1973, s. 431-435) podaje, że fortyfikacje miejskie powstały na przełomie XIII i XIV wieku, wkrótce po lokacji miasta. Dokument Wacława II z 1295 roku stał się dla Sławkowa, w przeciwieństwie do pozostałych, wymienionych tamże ośrodków, podstawą do budowy murów kamiennych. Rozpoczęcie tej inwestycji wiązać zatem należy z Janem Muskatą i okresem pomiędzy 1295 a 1298, kiedy to na kilku odcinkach istniał już mur kamienny z bramą Bytomską, wzmiankowaną w 1298 roku (DLb. III, s. 56). Prace nad obwodem trwały jeszcze na początku XIV wieku, nie wiadomo czy zostały one ukończone. Początek upadku murów wiązać należy z kresem rozwoju miasta jaki nastąpił w XV wieku. Zapewne wówczas wskutek najazdów obcych wojsk mury miejskie ucierpiały, a podupadłe

miasto nie było w stanie sprostać kosztom ich reperacji. Widawski dalej stwierdza, że obwód obronny rekonstruować możemy jedynie hipotetycznie, zakreślał on zapewne formę zbliżoną do kwadratu z zaokrąglonymi narożnikami. Cała długość obwodu wynosiła 1450 m.

F. Kiryk w pracy z 1978 r. stwierdził, że nie da się dociec, czy pierwotne miasto lokacyjne wytyczono od razu jako warowne i czy posiadało fortyfikacje. Dokument z 1295 roku umożliwił budowę fortyfikacji drewniano-ziemnych, natomiast akt z 1298 wymienił bramę Bytomską. W wyniku poszerzenia obwodu obronnego, jaki nastąpił w okresie pomiędzy 1295 a 1298 włączone zostały do niego kościół św. Krzyża oraz zamek. Zarys przebiegu fortyfikacji jeszcze do dzisiaj ma być widoczny w układzie ulic Podwalnej i Wikle (F. Kiryk 1978a, s. 374). W swojej nowszej pracy (F. Kiryk 2001, s. 87) powtórzył swoje wcześniejsze ustalenia, z tą różnicą, że dopuścił możliwość, że Jan Muskata mógł rozpocząć wymianę drewniano-ziemnych umocnień na kamienne mury, powstające odcinkami, stąd wzmianka o bramie Bytomskiej z 1298 roku. Istnienie murów kamiennych dopuszcza także T. Pietras (2001, s. 62).

Wieloletni badacz Sławkowa – Jacek Pierzak – początkowo stwierdził, że trudno ustalić czy pierwotne miasto posiadało umocnienia. Z pewnością ufortyfikowane były zamek i kościół św. Krzyża. Dalej badacz powątpiewa, czy Jan Muskata rzeczywiście zrealizował pozwolenie z 1295 roku, ponieważ już w 1307 roku zostało ono anulowane przez Łokietka (J. Pierzak 1988, s. 11-12). Poglądy te zmienił jednak polepszający się stan badań, w szczególności odkryte w latach 1987-1988 u zbiegu ulic Legionów Polskich i Kościelnej relikty wału i fosy. Szerokość wału u podstawy wynosiła 4,8 m, zachowana wysokość natomiast 2 m, fosa miała 6 m szerokości i 3,1 m głębokości. Na podstawie pozyskanego materiału konstrukcje te wydatowano na 2 połowę XIII wieku i powiązano z umocnieniami wzniesionymi po 1295 roku przez Jana Muskatę (J. Pierzak 2001, s. 76; A. Rybicki 1990, s. 257-260).

Reasumując problematykę fortyfikacji miejskich Sławkowa w kontekście interesującego nas tematu, przyjąć można następującą wersję. W chwili obecnej, z uwagi na niewystarczający stan badań trudno ustalić, czy pierwotne miasto posiadało umocnienia miejskie. Przełomem był niewątpliwie dokument wydany 20 czerwca 1295 roku na ręce Jana Muskaty, w którym ten uzyskał zezwolenie od Wacława II na ufortyfikowanie biskupich miast Kielc, Iłży, Sławkowa i Tarczka –*Slawcow, Iszla, Tharszek et Kelcia, blancis et fossato munire* (KKK I, nr 101). Biskup z pewnością wykorzystał akt ten do budowy fortyfikacji, Sławków bowiem stanowił dla niego jeden z najważniejszych ośrodków, przynoszących liczne dochody i leżący na strategicznym szlaku łączącym Kraków z Pragą. Ważną rolę grały tutaj także dążenia biskupa do utworzenia własnego władztwa terytorialnego, którego jednym z podstawowych centrów miał być właśnie Sławków (P. Kocańda 2018, s. 328-330). Wpierw wzniesiono fortyfikacje drewniano-ziemne w postaci wałów i fos, których relikty odkryto w czasie prac wykopaliskowych (J. Pierzak 2001, s. 76; A. Rybicki 1990, s. 257-260). Zachowane przekazy pisane, przede wszystkim dokument z 1298 roku, w którym Jan Muskata ufundował w Sławkowie kościół św. Jana oraz klasztor i szpital św. Ducha pozwalają stwierdzić, że po 1295 a przed 1298 rokiem rozpoczęto stopniową wymianę fortyfikacji na kamienne (DLb. III, s. 56-57; por. F. Kiryk 2001, s. 62; J. Widawski 1973, s. 431-435). W dokumencie tym bowiem wzmiankowana jest brama Bytomska (*ad portam, qua itur in Bythom*) oraz ogród znajdujący się poza murami miejskimi (*unum hortum extra muros dicti oppidi situm*). Mielibyśmy tutaj do czynienia z podobną sytuacją jak w Krakowie (nr kat. 20), gdzie wpierw w starszym wale obronnym umieszczono kamienne bramy wjazdowe (np. bramę Floriańską), a następnie stopniowo wznoszono kurtyny

murów. Potwierdzeniem posiadania przez Sławków murów kamiennych może być zwrot *et alias municiones in Polonia* umieszczony w *Roczniku Świętokrzyskim* (MPV. s. n. XII, s. 56). Inwestycji tej jednak, z uwagi na rozwój sytuacji politycznej, nie ukończono. Zaproponowany rozwój wypadków może być zweryfikowany jedynie za pomocą kolejnych prac wykopaliskowych.

b) Z Janem Muskatą związana jest także fundacja kościoła św. Jana, klasztoru oraz szpitala św. Ducha w 1298 roku (DLb. III, s. 56-57). Informacja ta znalazła się także w *Katalogach biskupów krakowskich*, gdzie niesłusznie przypisano ją biskupowi Pełce, co krytycznie skomentował J. Szymański (MPV s. n. X, cz. 2, s. 161-162). Ów dokument przedstawiony w *Liber beneficiorum* zawiera kapitalne informacje o funkcjonowaniu lokowanego już na prawie niemieckim miasta. Czytamy tam, że Jan Muskata fundując klasztor św. Ducha uposażył go, a także nowo utworzoną wówczas parafię św. Jana w 4 łany frankońskie, łaźnię miejską, młyn nad Białą Przemszą, następnie połowę jatki mięsnej i ogród za miastem oraz dziesięciny ze wsi Bytków. Ponadto w dokumencie tym mowa jest o ulicach Bytomskiej, Maszka i Szatkowej oraz o kamienicy mieszczańskiej. Dalej wzmiankowane są łaźnia, młyn Teodoryka Szulera, domy mieszczan – piekarza Bertolda, Jana Bogacza, Mikołaja de Goliczberga (F. Kiryk 1978a, s. 377-378; T. Pietras 2001, s. 123-124). Muskata dokumentem tym tworzy także nową parafię św. Jana, która miała objąć tereny odłączone od kościoła parafialnego - rozpoczynając od kamienicy Bertolda piekarza aż do domu Hermana, zięcia Jana Bogacza w pobliżu domu Mikołaja zwanego Goliczberk i dalej prosto do innego domu przy tejże ulicy naprzeciw domów Lobszina i Michała, które stały przy ulicy Szatkowej, obejmując też ciągnące się na lewo ulice Maszkową, naprzeciw Prankasza i dalej za jego domem w kierunku Bytomia. Ostatecznie, jak sądzi F. Kiryk (2001, s. 89) do wydzielenia parafii nie doszło.

c) Okres rządów Jana Muskaty w Sławkowie, jak się wydaje sprzyjał nie tylko rozbudowie zamku i powstaniu murów miejskich, ówczesne *prosperity* miało wypływ także na zabudowę mieszczańską. Posiadamy bowiem wzmianki źródłowe o murowanych kamienicach. W przytaczanym już wiele razy dokumencie fundującym klasztor i szpital św. Ducha pojawia się zapis o kamienicy piekarza Bertolda - *muro lapideo hospotii Bertoldi pistoris* (DLb. III, 57, por. B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 219). Powyższą wzmiankę powiązać należy z odkryciami poczynionymi w latach 1985-1986 w obrębie stanowiska nr 3, położonego w narożniku południowowschodnim rynku (budynek wozowni XVIII-wiecznej karczmy). Odkryto tam fragment muru z kamienia łamanego, łączonego zaprawą wapienną, tworzący narożnik budowli. Odkrywcy murów datują jego powstanie na 2 połowę XIII wieku, natomiast zniszczenie na I poł. XV stulecia (J. Pierzak 2001, s. 75; A. Rybicki 1990, s. 259 -260). Przedstawione przez badaczy wymiary murów, w szczególności grubość mieszcząca się w przedziale od 0,35 do 0,50 m, pozwala wysunąć przypuszczenie, że mur ten stanowił raczej podbudowę pod drewniane lub szachulcowe ściany. Grubość ta jest zbyt mała, aby utrzymać duży, w pełni murowany kamienny dom. Pozostała część zabudowy mieszczańskiej była raczej w całości drewniana (por. F. Kiryk 2001, s. 88).

d) Jako ciekawostkę podać można, że badacze regionu z działaniami wojsk Jana Muskaty wiążą zniszczenie dwóch siedzib rycerskich, gródków w Krzykawce oraz Dąbrowie Górniczej-Łośni.

W pierwszym przypadku chodzi o niewielki, odkryty w 1983 roku gródek stożkowaty położony na wyniosłym lessowym cyplu, wrzynającym się w podmokłe łąki okalające go z trzech stron (zachodu, północy i południa). Od wschodu cypel odcięto głęboką fosą, której brzegi zwieńczono dwoma wałami, z czego wyższy jest ten wewnętrzny. Również zachodni kraniec został odcięty za pomocą fosy. Obiekt składa się z trójkątnego majdanu oraz znacznie mniejszego stożka, na którym w średniowieczu stała wieża mieszkalna. Pierwsze badania archeologiczne na terenie obiektu przeprowadziła w 1984 roku E. Szydłowska, która rozpoznała konstrukcję wału oraz odkryła pozostałości po zabudowie (dołki posłupowe). Na podstawie materiału ramy chronologiczne obiektu wyznaczono na okres od połowy XIII do schyłku XIV wieku. Kolejne badania w 1989 roku przeprowadzili J. Pierzak i D. Rozmus, którzy rozpoznali założenie w sposób znacznie lepszy niż E. Szydłowska. Stwierdzili oni, że fosa miała szerokość 4 m, natomiast jej głębokość sięgała 3,75 m. Odsłonięto ponadto pozostałości konstrukcji mostowej o szerokości 2 m, wspartej na 4 słupach, a także relikty wieży mieszkalno-obronnej na rzucie kwadratu o długości boku 5 m i posadowionej bezpośrednio na calcu. Z badań wykopaliskowych wynika, że gródek, nie był użytkowany długotrwale, zaś odkryta warstwa spalenizny sugeruje, że został zniszczony w wyniku pożaru spowodowanego najazdem zbrojnym. Chronologia tego obiektu mieści się w przedziale od połowy XIII do końca XIII stulecia lub początku XIV w. Jego upadek badacze wiążą z najazdem wojsk najemnych Jana Muskaty, stacjonujących w oddalonym o 4 km Sławkowa. Niestety nie wiemy, kto był właścicielem rzeczonej warowni (SHGKr., cz. III, z. 2, s. 235-238; S. Kołodziejski 1994, s. 152-153; J. Pierzak, D. Rozmus 1994, s. 122-134).

W przypadku obiektu w Dąbrowie Górniczej – Łośni sprawa wydaje się nieco bardziej skomplikowana. W 2005 i 2006 roku na terenie dawnej osady hutniczej w Łośni badania przeprowadził D. Rozmus, który odkrył ślady po obiekcie obronnym z czasów późnośredniowiecznych. Była to wieża na kopcu o kwadratowym rzucie z zaokrąglonymi narożnikami i wymiarach 6 x 6 m. Budynek posiadał kamienną podwalinę i drewniane ściany. Był również podpiwniczony. Piwnica miała wymiary 5 x 5 m. Wejście do niej znajdowało się w narożniku południowo-wschodnim i było oflankowane kamieniami. Chronologię obiektu wyznaczają odkryte zabytki, przed wszystkim ostroga, ceramika oraz brakteat guziczkowy, datowany na pocz. XIV wieku (ok. 1300 r.). Według odkrywcy gródek został zniszczony na przełomie XIII/XIV wieku w wyniku walk pomiędzy Wacławem II a Władysławem Łokietkiem, o czym świadczą licznie odnalezione militaria. Autor badań łączy obiekt ten z przedstawicielem stanu rycerskiego, nie jest jednak w stanie wskazać konkretnego fundatora (D. Rozmus 2015, s. 99-108). Wieś Łosień, wzmiankowana jest po raz pierwszy jako *Lossen* w 1441 roku. Była to własność biskupów krakowskich w kluczu sławkowskim (SHGKr. cz. III, z. 4, s. 974-975). Biorąc pod uwagę kontekst lokalizacji, a więc w pobliżu dawnej osady hutniczej, a szerzej sławkowskiego zagłębia górniczego, a także chronologię odkrytego przez Rozmusa obiektu można wysunąć hipotezę, że warownia spełniała zadania administracyjno-obronne. Wznieść ją mógł któryś z biskupów krakowskich, może Paweł z Przemankowa lub Jan Muskata w celu ochrony pobliskich kopalni. Możliwe, że zamieszkiwał ją któryś z urzędników biskupich zajmujących się administrowaniem tej części klucza i nadzorowaniem wydobycia kruszców. Zniszczenie obiektu w trakcie walk pomiędzy Wacławem II i jego stronnikami, a Władysławem Łokietkiem jest bardzo prawdopodobne. Mogło dojść do tego w czasie najazdu Łokietka wspieranego przez Węgrów w 1297 roku na Śląsk, z jednoczesnym atakiem Bolesława mazowieckiego na Małopolskę (MPH

II, s. 879, 853; MPH III 186; Z. Budkowa 1960, s. 124), lub też w czasach późniejszych, przede wszystkim w okresie pomiędzy 1304 a 1306, kiedy to rządy czeskie powoli chyliły się do upadku.

[1] Kwestia pierwotnej siedziby biskupiej nie została dotychczas wyjaśniona. S. Kołodziejski (1996, s. 138-139; 1999, s. 121) przypuszczał, że mogła się ona znajdować w okolicy kościoła św. Krzyża. Mieszkali w niej zapewne urzędnicy kasztelanii sławkowskiej i klucza majątkowego, np. wzmiankowany w 1238 r. trybun. Tutaj też mógł zatrzymać się biskup. Nie wykluczone, że była to budowla drewniana. Kwestię tę wyjaśnić winny przyszłe badania archeologiczne.

[2] Problem fundatora pierwotnego założenia zamkowego w Sławkowie nie jest taki prosty. Feliks Kiryk (2001, s. 81) dopuszcza możliwość, iż zamek mógł powstać jeszcze za czasów Prandoty. Również S. Kołodziejski (1999, s. 192) powstrzymuje się od konkretnego wskazania inicjatora budowy założenia.

[3] Trzeciej baszty, położonej po północnej stronie założenia Jacek Pierzak nie wzmiankuje w tekście. Zaznaczono ją tylko na kilku planach w nowszych publikacjach (zob. J. Pierzak 1997, s. 140, ryc. 2; 1998a, s. 200, ryc. 2; 1999, s. 182-183, ryc. 2-3; 2001, s. 62, ryc. 7). Plan z trzema basztami publikuje także P. Lasek (2013, s. 56, ryc. 4). Nie ma jej natomiast na planach J. Pierzaka w starszych pracach (1993a, s. 155, ryc. 14; 1993b, s. 218, ryc. 4; 1994a, s. 144, ryc. 4). Plan bez trzeciej baszty znalazł się także w *Leksykonie zamków w Polsce* (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 459) i u L. Kajzera (2000, s. 648, ryc. 6).

[4] Z. Pianowski oraz S. Kołodziejski sugerowali, że otwór ten nie powinien być interpretowany jako tzw. „wycieczka", ponieważ mógł być wykonany przez łowców skarbów już po upadku zamku. Za informację tę dziękuję obu badaczom.

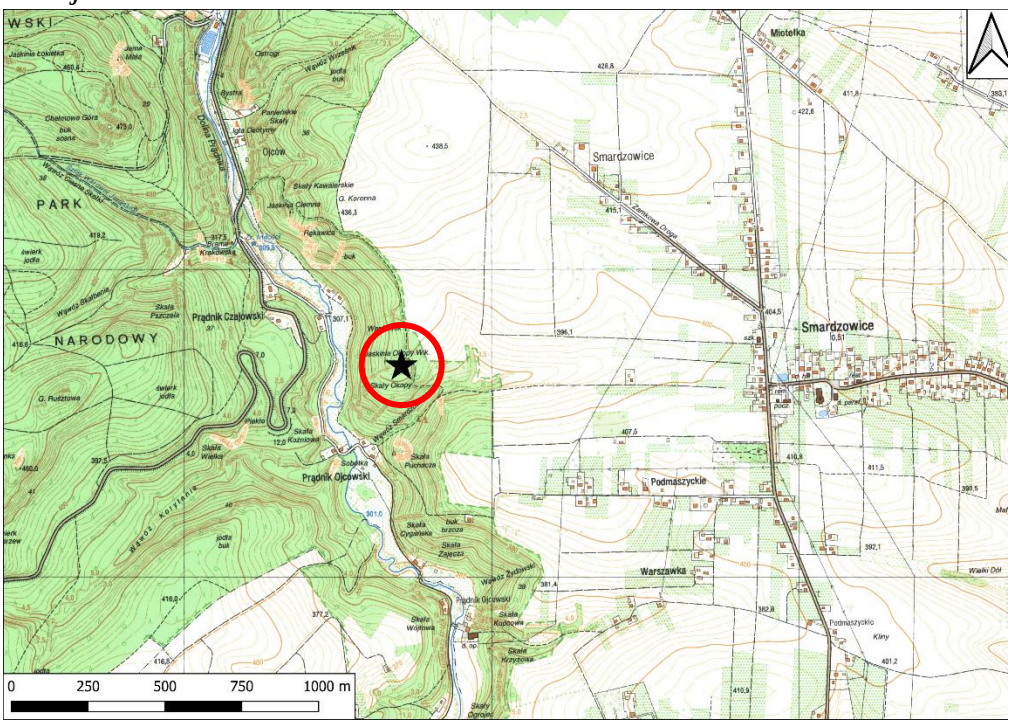
Numer katalogu: 42

Zamek w Smardzowicach (zamek Wyszogród)

1. Smardzowice, gm. Skała, pow. krakowski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród drewniano-ziemny/*fortalicjum*

3 - 4. 1231 – *a duce Cunrado castrum Wisegrod in Smarsowiz* (ZDMog. nr 12; ZKoch. I, nr 308)

5. Obiekt położony jest na skalistej krawędzi wzgórza o nazwie Okopy (ok. 460 m n.p.m.), po wschodniej stronie doliny Prądnika, u ujścia do wąwozu Smardzowskiego, powyżej jaskini Okopy Wielka.

6. W dwóch dokumentach z 1231 roku, związanych z klasztorem cystersów w Mogile widnieje zapis - *a duce Cunrado castrum Wisegrod in Smarsowiz* (ZDMog. nr 12; ZKoch. I, nr 308). Umożliwia on stwierdzenie, że we wsi identyfikowanej z Smardzowicami istniał w 1231 roku zamek *Wisegrod*, należący do księcia Konrada. Warownia ta, jak uważają badacze wzniesiona została w 1. połowie XIII wieku (w okresie między 1228 a 1231 rokiem) w trakcie walk o Kraków, pomiędzy księciem mazowieckim a Henrykiem Brodatym. Lokalizacja obiektu w Smardzowicach, w niedalekiej odległości od Sułoszowej, wskazuje, że pełnił on funkcję kontrgrodu w stosunku do zamku Skały (S. Kołodziejski 1997b, s. 76; 1999b, s. 10-12; 2016a, s. 161-162). Obiektu tego jednak przez długi czas nie udawało się zlokalizować. Dopiero Andrzej Żaki w 1970 roku w trakcie prac na grodzisku na Górze Okopy, pomiędzy Smardzowicami a Ojcowem stwierdził, że ma do czynienia z zamkiem Wyszogród (A. Żaki 1974a, s. 45; A. Żaki, K. Szuwarowski 1971, s. 482-486). Na podstawie pozyskanych materiałów, przede wszystkim fragmentów naczyń ceramicznych badacz ten ustalił początki warowni na 1. połowę XIII wieku (około 1231 r.). Główny okres jej użytkowania przypadł na lata walk pomiędzy Konradem mazowieckim a Henrykiem Brodatym i Bolesławem Wstydliwym. Po tych wydarzeniach obiekt przestał spełniać swoją rolę i nie był wykorzystywany, być może nawet uległ częściowemu zniszczeniu. Odkrycie fragmentów naczyń datowanych na początek XIV stulecia dowodzi, że w tym czasie ponownie zaczęto go użytkować. Być może obsadziły

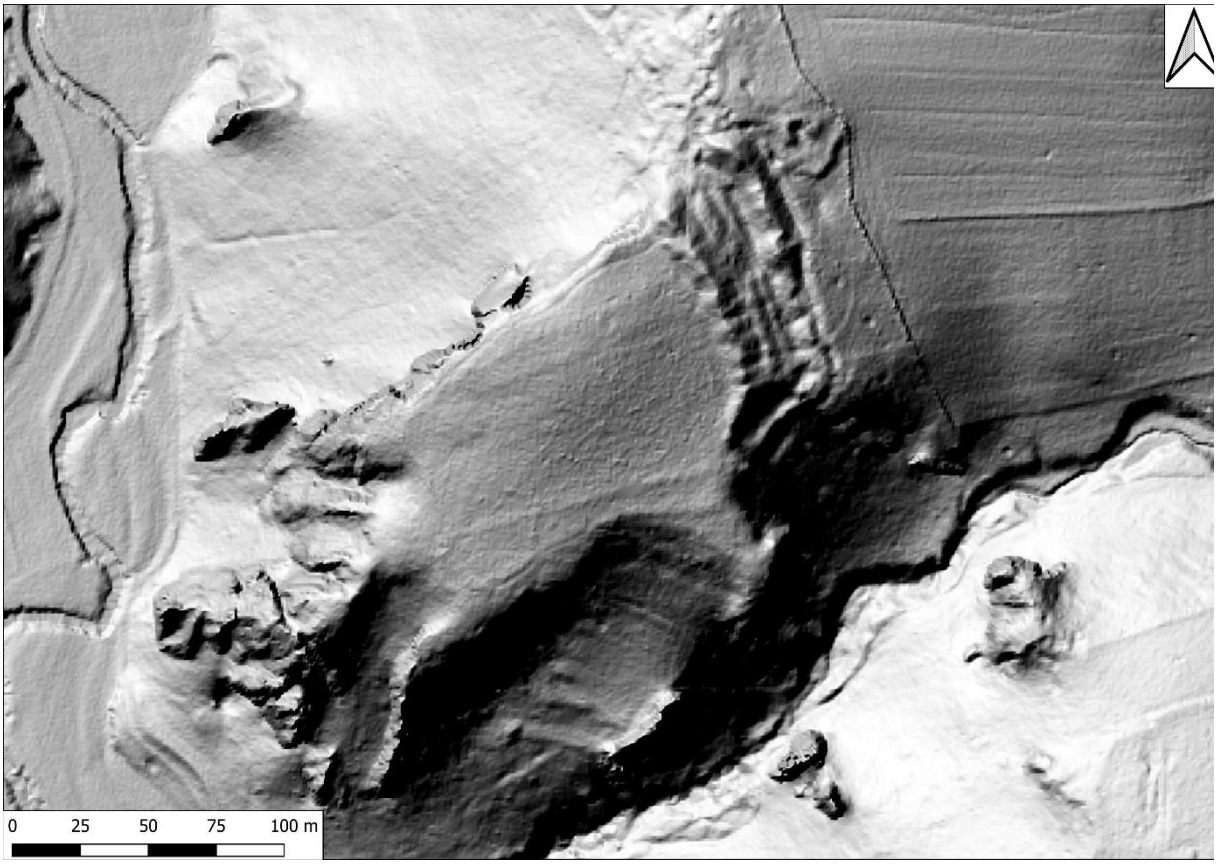
go oddziały Władysława Łokietka w czasie jego walk o Kraków z Przemyślidami (A. Żaki, K. Szuwarowski 1971, s. 485).

6.1. Konrad Mazowiecki

6.2. Książęca/monarsza

7. 1898 (archeologiczne, S. J. Czarnowski); 1948 (archeologiczne, G. Leńczyk); 1970 (archeologiczne, A. Żaki, K. Szuwarowski).

8. Pozostałości budowli warownej znajdują się na wierzchołku góry, która od strony potoku Prądnik oraz od południa ograniczona jest pionowymi, skalistymi wystąpieniami, wysokimi na około 60 m. Od strony zachodniej jej przestrzeń zamyka stromy stok. Dojście na obszar warowni możliwe było zatem jedynie od północnego-wschodu, poprzez wyżynne zaplecze. Cypel odcięto od pozostałej części za pomocą fosy i dwóch wałów oddalonych od siebie o około 30 m. Ich wysokość sięga nawet 6 m, natomiast szerokość u podstawy dochodzi do 15 m. Zamykają one obszar majdanu o wymiarach 140 x 70 m. Zabudowa wewnętrzna warowni pozostaje nierozpoznana, można jedynie przypuszczać, że stanowiły ją drewniane domostwa (badania G. Leńczyka; archiwum MAK; G. Leńczyk 1983, s. 27). Wały ziemne, jak dowiodły rozpoznania archeologiczne, również zostały wzmocnione drewnianymi konstrukcjami (archiwum MAK; G. Leńczyk 1983, s. 27; A. Żaki, K. Szuwarowski 1971, s. 482-486).

Ryc. 39. Zamek Wyszogród - widok na stanowisko w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2018)

9. Brak danych. Według ustaleń A. Żakiego (1971, s. 482-486, por. S. Kołodziejski 1997b, s. 76; 1999b, s. 12; 2016a, s. 162) obiekt użytkowano ponownie w początkach XIV wieku, być może przez Władysława Łokietka lub jego stronników w walkach o Kraków z Przemyślidami. Można jedynie hipotetycznie przypuszczać, że warownia mogła zostać obsadzona także przez oddziały Wacławów lub Jana Muskaty.

10. I połowa XIII wieku (ok. 1231) – pocz. XIV w.

11. *Niepublikowane materiały G. Leńczyka,* archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie).

12. Czarnowski S. J., *Grodzisko na Górze Okopy nad rzeką Prądnikiem pod Ojcowem*, „Wiadomości Numizmatyczno-Archeologiczne", t. IV, R. XIII, 1902, z. 2-3, s. 437-450; Kołodziejski S., *Późne średniowiecze*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*, Kraków 1995a, s. 151-162; *idem*, *XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*, TK, t. V, 1997b, s. 71-80; *idem*, *Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, TK, t. VII, 1998, s. 13-23; *idem*, *Średniowieczne budowle obronne na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego i w okolicy w świetle najnowszych wyników badań*, Ojców 1999b; *idem*, *Budownictwo obronne*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców 2016a, s. 157-180; *idem Początki zamków w ziemi krakowskiej,* [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983; Żaki A., Szuwarowski K., *Odkrycie śladów grodu Konrada Mazowieckiego pod Ojcowem*, Spraw. PAN, t. XIV, z. 2, 1970[1971], s. 482-486; *eadem*, *Ojców, pow. Olkusz*, IA, t. 4, 1971a, s. 192-193.

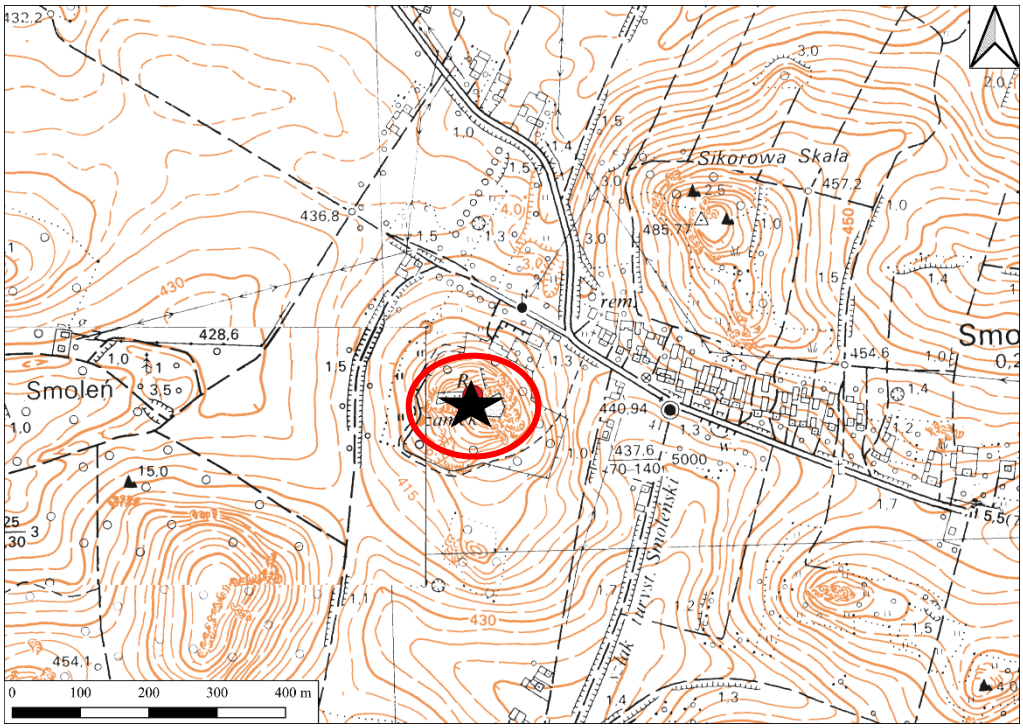
13. -

Numer katalogu: 43

Zamek Smoleń (*Zamek Pilcza*)

1. Smoleń, gm. Pilica, pow. zawierciański

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1325-1327 – *Paulus, plebanus ecclesie de Piltia* (MPV I, nr 139, s. 139, 211-212)[1]

4. 1394 – *capellanum Dominicum curie domini Johannis de Pylcza* (SPPP VIII, nr 5649); *Dominico capellano castrensi in Pilcza* (SPPP VIII, nr 5652).

5. Odrestaurowane ruiny znajdują się w południowo-zachodniej części wsi, na wzgórzu o nazwie Góra Zamkowa, w odległości około 4 km od Pilicy.

6. Według F. Kiryka (1978a, s. 345) Pilica wzmiankowana jest po raz pierwszy w 1227 [1228] roku w dokumencie księżnej Grzymisławy, wydanym dla klasztoru cystersów w Jędrzejowie. W akcie tym pojawia się zwrot *cum citra Pilciam uel Visliciam* (KDM I, nr 11). S. Kołodziejski (1994, s. 167) przytaczał z kolei późniejszą wzmiankę, zawartą w rejestrach świętopietrza z lat 1325-1327, gdzie widnieje Paweł, pleban kościoła w Pilicy (MPV I, nr 139, s. 139). F. Kiryk (1978a, s. 345-346) uważał, że początki pierwotnej, Starej Pilicy sięgają co najmniej XII wieku, a być może nawet odległych czasów rozbicia dzielnicowego. Stara Pilica pojawia się w źródłach jednak dopiero w 1394 roku, kiedy wymieniono rycerzy Fryderyka i Borzysława *de Antigia Pilcza* oraz plebana staropilickiego Jana. Lokacja Nowej Pilicy miała miejsce dopiero po 1373 roku, już jako efekt działalności Toporczyków. Miejscowość ta w ręce tego rodu przeszła, jak uważają badacze, w końcu XIII wieku (M. Antoniewicz 1998, s. 52; F. Kiryk 1978a, s. 346) lub w XIV wieku, z nadania Władysława Łokietka (S. Kołodziejski 1997a, s. 27)

W literaturze panują pewne rozbieżności co do początków zamku. Część badaczy widzi jego genezę w działalności Toporczyków z Pilicy, którzy wznieść go mieli w 2. połowie XIV wieku (zob. W. Błaszczyk 1965, s. 39; B. Guerquin 1974, s. 286-287; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 461; S. Kołodziejski 1994, s. 167; 1997a, s. 27-28; 1998, s. 19). Inni genezy

doszukują się w XIII stuleciu, kiedy to funkcjonować miała drewniano-ziemna warownia z kamiennym stołpem (KZS, t. I, z. 12, s. 36; M. Kornecki 1961; 1966, s. 81). F. Kiryk (1978a, s. 346) twierdził, że budowa zamku sięgała czasów książęcych, zatem przed nadaniem tych terenów Toporczykom. Również M. Antoniewicz (1998, s. 52) sugeruje, że murowany zamek (zbudowany przez Ottona z Pilczy w czasach andegaweńskich) zastąpił starsze, drewniano-ziemne założenie. Zamek w Pilczy pojawia się w źródłach stosunkowo późno, bo dopiero w 1384 kiedy wymienionego mamy *Nicolaum capellanum de Pilcza*, oraz w 1394 roku, kiedy to wzmiankowani są kapelani zamkowy i dworski - *capellanum Dominicum curie domini Johannis de Pylcza* (SPPP VIII, nr 5649), *Dominico capellano castrensi in Pilcza* (SPPP VIII, nr 5652). Dwa lata później w aktach sądowych pojawia się *Pena – burgrabius de Pilcz*, pierwszy burgrabia zamkowy (SPPP VIII, nr 5706, 5707). Bezpośrednia wzmianka o zamku Pilcza pochodzi z 1423 roku. *Castrum predictum Pylcza* wymieniony został w dokumencie Władysława Jagiełły, w którym ten oddaje Janowi z Jičina za żonę Ofkę z Pilczy (ZDM VII, nr 1945).

Wcześniej wspomniano, że w końcu XIII, lub co wydaje się bardziej prawdopodobne, że w 1. połowie XIV wieku Pilica nadana została przez Władysława Łokietka, Toporczykom. Niewykluczone, że wraz z osadą w Starej Pilicy weszli oni w posiadanie zamku Smoleń, który od tej pory stanowił ich gniazdo rodowe oraz centrum administracyjne zwartego kompleksu dóbr. Pierwszym znanym właścicielem był kasztelan radomski Jan z Pilicy (1341-1347), następnie przeszedł w ręce jego potomków Ottona z Pilczy i Elżbiety Pileckiej. W XV wieku, po śmierci Elżbiety w 1420 roku dobra wraz z zamkiem Smoleń odziedziczył Jan z Pilczy, jeden z najważniejszych możnowładców tego okresu. Jan zmarł w 1476 roku, zamek zaś stał się własnością jego syna, również Jana, który umarł w 1497 roku. Ostatnim przedstawicielem rodu Pileckich był Jan, starosta horodelski. W 1570 roku sprzedał on zamek i miasto wraz z całym kluczem Filipowi Padniewskiemu, biskupowi krakowskiemu, który nabył je dla swojej rodziny, przede wszystkim brata Wojciecha Padniewskiego. Ten ostatni w 1601 roku wybudował w centrum Pilicy nową renesansową rezydencję. Od tego momentu stała się ona centrum życia dworskiego, natomiast stary i zaniedbany zamek popadł w ruinę (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 461; F. Kiryk 1978a, s. 112-114). W 1655 zamek został obrabowany i zniszczony przez Szwedów, co ostatecznie przyczyniło się do jego upadku (M. Nagielski *et all*. 2015, s. 405).

6.1. Wacław II?/ Toporczycy-Pileccy (kasztelan radomski Jan z Pilicy)

6.2. Monarszy? od 1. połowy XIV wieku możnowładczy

7. 1948-1949 (inwentaryzacja architektoniczna, R. Hubicki); 1997 (archeologiczne, B. Muzolf).

8. Zamek zbudowano na skalistym i lesistym wzgórzu, rozciągającym się wzdłuż osi wschód-zachód. Podstawowym materiałem budowlanym był łamany kamień wapienny. Niestety brak opublikowanych wyników badań archeologicznych utrudnia nam odtworzenie etapów rozwojowych zamku. Warownia składa się z trzech części, zamku górnego, posiadającego najmniejszą powierzchnię i kształt zbliżony do owalu oraz dwóch zamków dolnych. Pierwszy, wschodni o kształcie pięciobocznym i drugi, zachodni, na planie wydłużonego prostokąta. Głównym elementem zamku górnego była cylindryczna wieża o średnicy 7,5 m, zachowana do wysokości

16 m, stanowiąca najstarszy element murowany założenia. Zbudowano ją w zachodniej części wyniesienia. Dochodzą do niej dwie kurtyny murów obwodowych, które poprowadzono po krawędzi wzgórza. Na terenie zamku górnego istniał także dom mieszkalny w kształcie prostokąta, po którym dzisiaj pozostały partie fundamentowe. Funkcjonowała tam również czworoboczna cysterna. Oba podzamcza, wzniesione później niż zamek górny, pełniły funkcje gospodarcze. Pięcioboczne podzamcze wschodnie posiadało w kurtynie północnej i zachodniej bramy wjazdowe. Drugie, zbudowane po zachodniej stronie zamku górnego, także posiadało odrębne budynki bramne, w murze wschodnim i południowym. W części zachodnio-południowej istniała studnia z kamienną cembrowiną. W tym rejonie założenia widoczne są także pozostałości po budynkach dostawionych do murów obwodowych (KZS, t. I, z. 12, s. 36; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 461).

Ryc. 40. Plan Zamku z rozwarstwieniem etapów wznoszenia (wg. B. Muzolf)

9. M. Stryjkowski w dziele *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi* (1846, s. 342) zapisał, że w 1300 roku król Wacław zdobył i zniszczył zamek Pilica. Dosłownie przytoczony fragment jego kroniki brzmi: *A Władisław Łokietek chudzina od swoich opuszczony, i z państwa złożony, potym od Czechów wygnany i złupiony, zjechał do Węgier, a stamtąd pieszo do Rzyma wędrował, potym z Rzymu wróciwszy się do Węgier, z Węgrami do Polski najeżdżał, Czechy trapiąc i mordując, Pelciszka też zamek, Wiślice i Lelów pod Czechami wziął, a Węgrami osadził. Bo Wacław król Czeski i Polski w Czechach mieszkał, zostawiwszy gubernatorów na swoim miejscu w Wielkiej Polszczę Fricza Szlężaka, w Małej Mikołaja xiążę Opawskie, a w Kujawskiej ziemi Tassa Wiszemburga: jak o tym szerzej Długosz. Miochovius, Cromer lib. 11.*

etc. piszą (M. Stryjkowski 1846, s. 342). Z powyższego fragmentu wynika, że autor korzystał z wcześniejszych dzieł Jana Długosza, Macieja Kromera oraz Macieja Miechowity. Szczególnie widoczne jest inspirowanie się kanonikiem krakowskim, który w swoich *Rocznikach* pod rokiem 1304 zapisał: *Tymczasem, książę polski Władysław Łokietek wiedząc, że jego przeciwnik król Czech i Węgier jest uwikłany w wojnę z Węgrami, zachęcony pomocą Amadeja, z którego gościny korzystał, udając się do Polski i zajmuje należący do katedry krakowskiej, a zagrażający miastu Wiślicy gród Pełczyska, a następnie dzięki poparciu miejscowej ludności wygania i wypędza załogę czeską z Wiślicy. Zagarnia pod swoją władzę miasto Wiślicę i całkowicie bezpiecznie dzięki swemu położeniu również gród i miasto Lelów* (DHn. ks. 9, s. 31-32). Stryjkowski zamienił jednak dwa ważne fakty. Po pierwsze przesunął datę wydarzeń z 1304 na 1300 rok. Po drugie powiązał gród Pełczyska z Pilicą, co oczywiście jest ewidentnym błędem, w dodatku ciążył na nim fakt, że przy takiej interpretacji terminu, Pilica na początku XIV wieku należałaby do biskupów krakowskich, co w świetle źródeł pisanych jest niemożliwe. Pomimo ewidentnych pomyłek opis Stryjkowskiego stał się przyczyną wielu nieporozumień. Zapiskę Stryjkowskiego wykorzystał w XIX-wieku, ówczesny właściciel zamku w Smoleniu Roman Hubnicki[2] (1858, s. 2-3), który zasugerował, że wzmiankę o zdobyciu grodu *Pelcziska*, Lelowa i Wiślicy należy odnieść do Pilicy, ponieważ taka pisownia miejscowości i zamku obowiązywała przez cały okres średniowiecza[3]. S. Kołodziejski (1997a, s. 27; 1998, s. 16-17. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 461-462) uważał, że zapis Stryjkowskiego jest autentyczny, wydarzenia te skłonny był jednak odnosić do warowni na skałach Biśnik (nr kat. 44) i Grodzisko Pańskie (nr kat. 45). Także F. Kiryk (1978a, s. 346) przyjął powyższy przekaz za pewny fakt historyczny. Sprawą tą zajął się także T. Wagner, który swoje ustalenia opublikował w niewielkim, popularnonaukowym artykule, gdzie zdecydowanie odrzucił zapis Stryjkowskiego, twierdząc że posiada wiele błędów, jednocześnie określił czas budowy zamku na okres po połowie XIV wieku (T. Wagner 2012, s. 15-21).

Pomijając błędny, jak wykazano wyżej, fragment kroniki Stryjkowskiego, sprawa początków zamku Smoleń nadal jawi się niejasno. Przeprowadzone w 1997 roku badania archeologiczne, kierowane przez B. Muzolfa nie zostały należycie opublikowane, co skutkuje brakiem informacji, umożliwiających wstępne określenie czasu powstania warowni. Forma zamku górnego z cylindrycznym stołpem o średnicy 7,5, ulokowanym blisko otworu bramnego jest archaiczna i przywodzi na myśl założenia wznoszone z inicjatywy ostatnich Przemyślidów, szczególnie Wacława II i jego stronników w ziemi krakowskiej. Analogiami może tutaj być chociażby zamek górny w Olsztynie (nr kat. 31) oraz Rabsztynie (nr kat. 37). Niewykluczone zatem, że początki zamku Pilcza wiążą się z działalnością Wacława II i jego popleczników. Najstarszym elementem warowni jest cylindryczna wieża obronna o średnicy 7,5 m, zbudowana z łamanego kamienia, łączonego zaprawą wapienną, z zachowaniem warstw wyrównawczych. Do wieży, od północnej i południowej strony dostawiono mury obwodowe zamku, pochodzące najpewniej z tego samego okresu. Wejście znajdowało się w linii północnej obwodu. Z pierwotnej fazy zamku pochodzić może jeszcze wykuta w skale cysterna, położona po wschodniej stronie i posiadająca kształt czworokątny. Znany z reliktów budynek mieszkalny jest elementem późniejszym, stanowiąc najpewniej inwestycję Toporczyków. Tak ulokowany zamek strzegł jednej z dróg łączących Kraków ze Śląskiem (zob. B. Wyrozumska 1977, s. 62-63). Po upadku Przemyślidów warownia wraz z pobliskimi terenami została przekazana przez Władysława Łokietka Toporczykom, zapewne jako wynagrodzenie zasług wobec księcia.

Ostatnio zamek Smoleń z działalnością Wacława II powiązał J. Pierzak (2019, s. 79-83). Badacz ten uważa, że zamek górny został wzniesiony w końcu XIII wieku. Analogiami dla niego byłby Rabsztyn, Bobolice (w swej pierwotnej, mało poznanej fazie), Olsztyn k. Częstochowy i Rogowiec na Śląsku.

10. koniec XIII w. lub I połowa XIV w. – XVI w.

11. Małkowska-Holcerowa T., Holcer Z., *Zamek w Smoleniu (woj. katowickie). Opracowanie historyczne*, Kraków 1987, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Katowicach.

12. Antoniewicz M., *Zamki na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej. Geneza-funkcje-konteksty*, Kielce 1998; Błaszczyk W., *Zamki Jury Krakowsko-Wieluńskiej*, Częstochowa 1965, s. 39-40; Fidura J., *Zamki i inne warownie wyżyny krakowsko-częstochowskiej*, brak m. i dat. wyd.; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 268-269; Hubicki R., *Opis trzech zamków w bliskości Krakowa w okręgu pileckim (Smoleń, Pilica, Ogrodzieniec*), Warszawa 1858; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 461-462; Kiryk F., *Pozostałe miasta regionu olkuskiego*, [w:] *Dzieje Olkusza i regionu olkuskiego*, t. I, red. F. Kiryk, R. Kołodziejczyk, Warszawa-Kraków 1978a, s 345-429; Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994, s. 167; *idem, Z problematyki badan średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, AHP, t. 5, 1997a, s. 23-36; *idem Początki zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, TK, t. VII, 1998, s. 13-23 Kornecki M., *Zamki ziemi krakowskiej*, Kraków 1961; *idem*, *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966; KZS, t. I, z. 12, s. 36; SGPol., t. X, s. 897; Wagner T., *Kilka uwag na temat genezy zamku Pilcza w Smoleniu*, „Towarzystwo Jurajskie", t. II, 2012, nr 2, s. 15-21.

13. -

[1] Możliwe, że pierwsza wzmianka o Pilicy pochodzi z czasów wcześniejszych, mianowicie z 1228 roku. W dokumencie księżnej Grzymisławy, który wydany został dla cystersów z Jędrzejowa pojawia się zwrot *cum citra Pilciam uel Visliciam* (KDM I, nr 11). Feliks Kiryk (1978, s. 345) podaje błędną datę wydania dokumentu – 1227. Wydawca tego aktu, F. Piekosiński zwraca uwagę, że w kopiarzu jest błąd i zwrot ten powinien brzmieć *Piliciam vel Vislam* (KDM I, s. 18, przypis 2).

[2] Co ciekawe w trakcie odgruzowywania zamku przez Hubnickiego natrafiono ponoć na monetę, która po odczyszczeniu okazała się groszem praskim Wacława II. Niestety zabytek ten zaginął, notatki natomiast przechowywane są w Muzeum Archeologicznym w Krakowie.

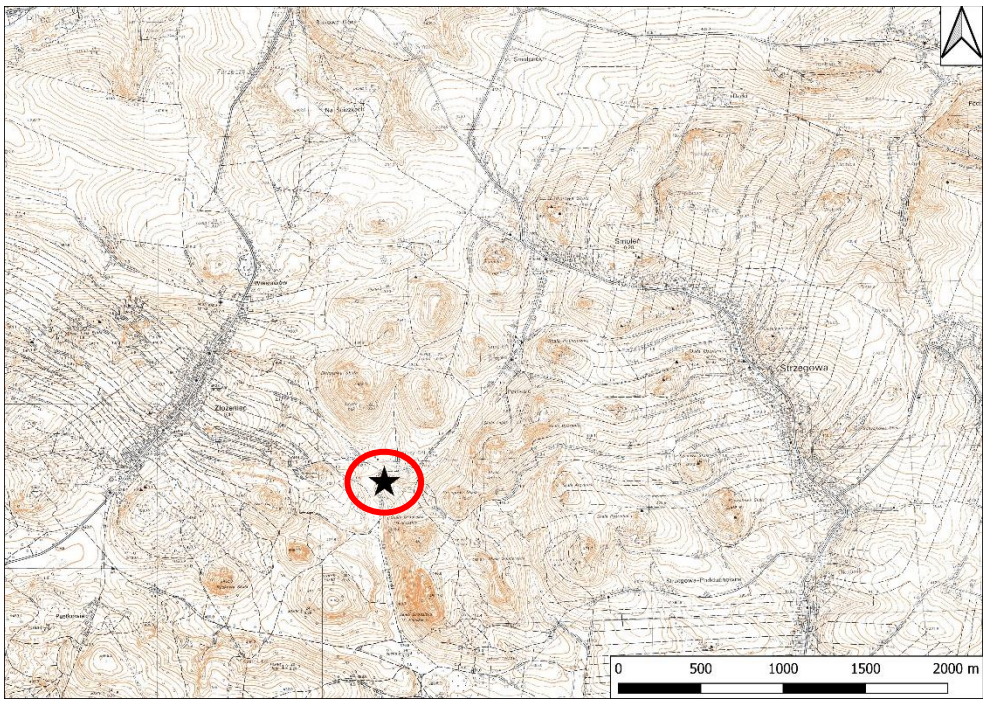
[3] Jest to nieprawdą, ponieważ pojawiały się jedynie formy: *Pilcza, Pylcza, Pilca*.

Numer katalogu: 44

Grodzisko na Skale Biśnik

1. Strzegowa, gm. Wolbrom, pow. olkuski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród/ drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1399 - *Joh de Strzegowa* (SPPP II, nr 881; SPPP VIII, s. 648, uw. 277/21).

4. -

5. Biśnik to skalisty ostaniec, leżący nad lewą krawędzią Doliny Wądącej, pozbawionej cieku wodnego, zlokalizowanej na obszarze Wyżyny Częstochowskiej, około 3 km na zachód od centrum Strzegowej

6. Pozostałości budowli warowanej na Skale Biśnik odkryte zostały w 1994 roku przez Błażeja Muzolfa. Obiektu tego nie wymieniają żadne źródła pisane. Pod względem administracyjnym zaliczyć go należy do terenów wsi Strzegowa. Ta pojawia się w źródłach po raz pierwszy w 1399, kiedy to wzmiankowany jest ksiądz Jan ze Strzegowej (SPPP II, nr 881; SPPP VIII, s. 648, uw. 277/21). Feliks Kiryk (1978, s. 71) przypuszcza jednak, że metryka miejscowości jest o wiele starsza. W XV wieku należała do Pileckich, gdyż w 1402 roku zarządzała nią Jadwiga, wdowa po Ottonie Pileckim. W kolejnych latach pozostała w obrębie posiadłości Pileckich (F. Kiryk 1978, s. 71). Pozyskany w czasie badań archeologicznych materiał archeologiczny umożliwia określenie czasu budowy i upadku grodu na Górze Biśnik. Wzniesiono go w końcu XIII wieku, zniszczony został natomiast w pierwszych latach kolejnego stulecia. Kres nastąpił w wyniku gwałtowanego ataku i pożaru w czasie walk stronników Wacława II czeskiego z Władysławem Łokietkiem.

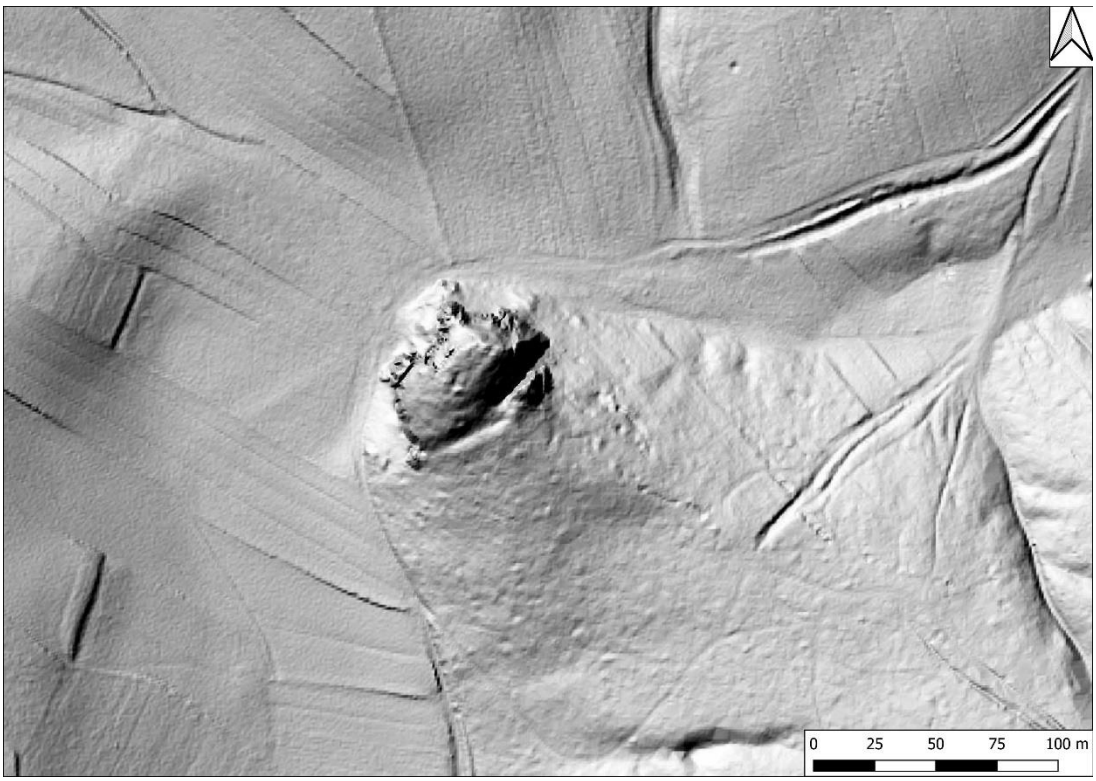
6.1. Jan Muskata

6.2. Książęca/monarsza

7. 1994 (archeologiczne, B. Muzolf)[1]

8. Obronne założenie wzniesiono na szczycie Góry Biśnik, wznoszącej się kilkanaście metrów ponad suchą Doliną Wodącej. Sam szczyt charakteryzuje się dość znacznym nachyleniem w kierunku południowym. Od wschodu i południowego wschodu cypel oddzielony jest od reszty

wzgórza naturalną szczeliną. W trakcie budowy grodu szczelina ta została pogłębiona i przedłużona poprzez wykonanie długiego przekopu. Na szczycie, mniej więcej pośrodku zachowało się do dziś zagłębienie, które od południa otoczone jest widocznym półwałem, powstałym zapewne w wyniku wykopywania dołu i wyrzucania ziemi na zewnątrz. W tracie badań, na zewnątrz i wewnątrz obiektu odkryto znaczne ilości przepalonej polepy noszącej ślady konstrukcyjne. Ponadto licznie występowały węgle drzewne, nie natrafiono jednak na żadne zwęglone konstrukcje drewniane. Błażej Muzolf (1997b, s. 147) rekonstruuje ten obiekt, jako budowlę czworokątną (ten sam Autor [1997b, s. 145, ryc. 2] jednak na planie sytuacyjnym Góry Biśnik rysuje ją jako owal), w postaci niewielkiej, drewnianej wieży, której ściany oblepione były gliną. Posiadała ona dodatkowo wzmocnienie konstrukcyjne w postaci słupów istniejących na zewnątrz, po których zostały dołki posłupowe (B. Muzolf 1997b, s. 147). Stan rozpoznania obiektu uniemożliwia stwierdzenie czy na terenie grodziska istniały inne budowle mieszkalne lub obronne.

Ryc. 41. Grodzisko na Skale Biśnik - widok stanowiska w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2017)

9. Badania archeologiczne, a w szczególności pozyskany materiał ruchomy pozwala określić czas powstania i funkcjonowania warowni na okres przełomu XIII i XIV. Niestety spore trudności sprawia określenie fundatora założenia. Mało prawdopodobne jest, aby zostało wzniesione z inicjatywy przedstawiciela miejscowej elity politycznej, np. rodowców Jana z Pilicy. Tego typu obiekt nie spełniał wymogów siedziby rezydencjonalnej. Była to typowa strażnica wojskowa. Z tego też powodu realniejsze wydaje się przypisanie budowy panującemu władcy (np. Władysław Łokietek lub też Wacław). Autor rozprawy uważa, że budowniczym warowni był biskup Jan Muskata, kierujący się chęcią stworzenia placówki militarnej, służącej jako baza wypadowa dla jego wojsk (P. Kocańda 2018, s. 325; S. Kołodziejski 2017, s. 62). Przy takim

obrocie wydarzeń obiekt zniszczony zostałby w latach 1304-1306, w trakcie walk z Łokietkiem. O nagłym i gwałtownym kresie warowni świadczą ślady pożaru w postaci węgli drzewnych i licznych grudek przepalonej gliny (zob. B. Muzolf 1997b, s. 145-146). Funkcję założenia, jako wojskowej strażnicy potwierdza bardzo duże nagromadzenie militariów (groty bełtów, strzał) oraz oporządzenia jeździeckiego, w szczególności ostróg z gwiaździstym bodźcem (B. Muzolf 1996, s. 109-127; 1997b, s. 146-152). Opierając się na klasyfikacji opracowanej przez S. Kołodziejskiego (1985) zakwalifikować należy je do odmiany D, datowanej na czwartą ćwierć XIII i 1. połowę XIV wieku. Dowodem potwierdzającym pobyt wojsk czeskich na obszarze grodu może być ażurowa aplikacja z brązu lub miedzi w formie tarczy gotyckiej, na polu której umieszczono stojącego na tylnych łapach i obróconego paszczą w lewą stronę lwa. Symbol ten interpretować można jako mały herb Królestwa Czeskiego, którego geneza sięga XIII wieku, kiedy to pojawia się jako symbol dynastii Przemyślidów. W tym okresie rozwija się także heraldyka, zaś przedstawienia herbowe stają się nieodłącznym atrybutem wysoko urodzonego człowieka – rycerza/szlachcica (Ĉ. Pavlik, M. Vitanovský 2004, s. 125). Aplikacja ta mogła być zatem elementem stroju jednego z czeskich żołnierzy lub dowódcy oddziału, albo też przedstawieniem herbowym. B. Muzolf (1996, s. 109, 116, ryc. 2.2) omawiając ten zabytek, powołuje się na pieczęć Przemysła II z 1276 roku. Warto jednak odwołać się w tym miejscu do analogii z Czech. Przedstawienie lwa występuje bardzo często na kaflach piecowych w Czechach, datowanych w większości na okres XV i XVI wieku (zob. Ĉ. Pavlík, M. Vitanovský 2004, s. 128-130, 265-267). Posiadamy jednak dwa przykłady, których chronologia zbliżona jest do datowania omawianego założenia. Pierwszym, jest przedstawienie lwa na kaflu płytowym z Pragi. Widoczne tam zwierzę, bez korony obrócone jest w prawą stronę i umieszczone w romboidalnej tarczy, zdobionej motywem roślinnym. Zabytek ten datowany jest na koniec XIII (ok. 1300) lub 1. połowę XIV wieku (Ĉ. Pavlík, M. Vitanovský 2004, s. 129, 266, 393, ryc. 822). Drugim przykładem także jest kafel płytowy, odkryty w Hradcu Králové i datowany na 1. połowę XIV stulecia. Widnieje tam również lew z koroną, obrócony pyskiem w lewą stronę (Ĉ. Pavlík, M. Vitanovský 2004, s. 129, 266, 393, ryc. 823). Nie wykluczone, że w przypadku ozdoby ze Skały Biśnik mamy do czynienia właśnie z takim przedstawieniem, jak te wyżej wymienione przykłady czeskie.

10. koniec XIII – pocz. XIV w.

11. Archiwum Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych w Dąbrowie Górniczej

12. Muzolf B., *Badania archeologiczne Skały Biśnik i Skały Grodzisko Panieńskie w rejonie miejscowości Smoleń, woj. katowickie,* [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej,* red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza 1995, s. 45-64; *idem, Badania na Skale z Jaskinią Biśnik i na Górze Grodzisko Państwie w Strzegowej, woj. katowickie*, „Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne", t. II, 1996, s. 109-127; *idem, Sprawozdanie z badań na Skale Biśnik w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1997b, s. 144-154; Muzolf B., Rycel G., *Strzegowa, st. Góra z Jaskinią Biśnik, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, IA, t. 28, 1994, s. 104-105.

13. -

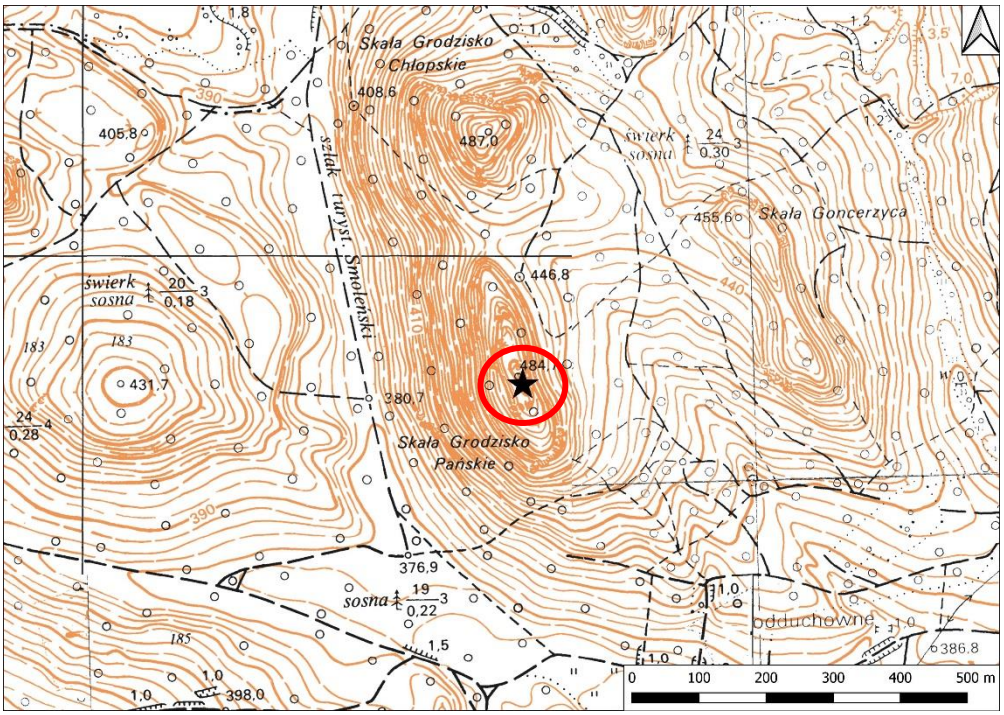
[1] Badania archeologiczne na obszarze Skały Biśnik rozpoczęto już w 1990 roku, skupiły się jednak na rozpoznaniu istniejących w ostańcu jaskiń i ich najbliższego otoczenia, służących jako schronienie dla człowieka pradziejowego. Przeprowadzone w tym miejscu wykopaliska doprowadziły do odkrycia bogatych zespołów pradziejowych i neolitycznych. Ponadto natrafiono (również na szczycie) na relikty działalności człowieka z epoki brązu, okresu halsztackiego oraz rzymskiego (zob.: B. Muzolf 1996, s. 109-127; 1997b, s. 144-154).

Numer katalogu: 45.

Grodzisko na Skale Grodzisko Pańskie

1. Strzegowa, gm. Wolbrom, pow. olkuski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród/ drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1399 - *Joh de Strzegowa* (SPPP II, nr 881; SPPP VIII, s. 648, uw. 277/21)

4. -

5. Relikty umocnień zlokalizowane są na Grodzisku Pańskim (485 m npm.), będącym wzniesieniem i jednocześnie grupą skał na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, znajdującym się w ciągu wzgórz tworzących lewe zbocza Doliny Wodącej, w odległości około 2 km na północny-zachód od wsi Smoleń.

6. Warownia wzniesiona na górze Grodzisko Pańskie należy do zespołu kilku punktów obronnych zgrupowanych w Dolinie Wodącej, do których należą: zamek Smoleń, strażnica na Skale Biśnik, niedokończony obiekt w Skałach Zegarowych oraz opisane grodzisko wieloczłonowe. Założenie w Grodzisku Pańskim nie pojawia się w źródłach pisanych, dlatego też jedynym sposobem jego rozpoznania są badania archeologiczne. Te dowiodły, że wzniesiono je w końcu XIII wieku. Warownia nie funkcjonowała długo, gdyż kres jej użytkowania nastąpił już w początkach XIV wieku, być może w czasie walk pomiędzy zwolennikami rządów czeskich a Władysławem Łokietkiem. W okresie I wojny światowej istniały na jej terenie stanowiska strzeleckie (B. Muzolf 1997c, s. 155-162; 1998a, s. 118-121). Stan rozpoznania założenia nie pozwala na określenie jego fundatora, wydaje się jednak prawdopodobne, że wzniesiono go z inicjatywy władzy państwowej.

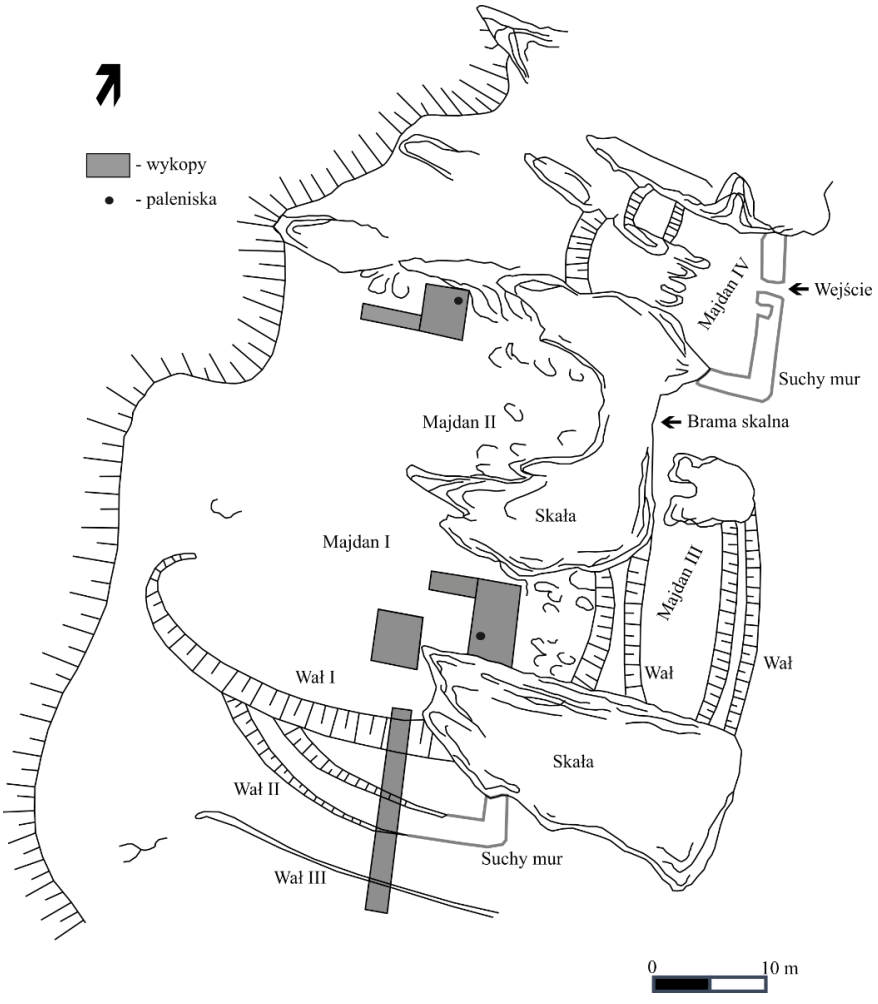
6.1. Jan Muskata

6.2. Książęca/monarsza

7. 1994-1996 (archeologiczne, B. Muzolf)

8. Warownię wzniesiono na wierzchołku góry Grodzisko Pańskie, posiadającym formę długiego grzbietu, zwieńczonego dużym grzebieniem skalnym. Tworzące grzbiet złomy dzielą szczyt na kilka wyodrębnionych placów, które skomunikowane są z sobą poprzez naturalne

przejścia i szczeliny. Ostatecznego wyodrębnienia poszczególnych majdanów dokonali budowniczowie grodu, poprzez wprowadzenie kilku odcinkowych wałów. Gród składał się zatem z czterech majdanów, dwóch po stronie zachodniej i dwóch po wschodniej. Majdany nr 1 i 2 oddzielone były od południa trzema liniami wałów, przedzielonych fosami. Majdan nr 3 znajdujący się po południowo-wschodniej stronie odgrodzony był od wschodu dwiema liniami wałów, od zachodu natomiast jedną, przez co wewnątrz wytworzyła się podłużna wolna przestrzeń. Od północy i południa obszar ten ograniczały skały. Majdan 4 położony w północno-wschodniej części założenia, od zachodu oddzielony był od reszty krótkimi odcinkami umocnień, natomiast od wschodu zabezpieczony był poprzez wał wzniesiony na suchym murze. Badania archeologiczne B. Muzolfa dowiodły, że umocnienia grodu zbudowane zostały w trzech typach konstrukcji. Pierwszą stanowiły wały kamienno-ziemne, powstałe ze złomów skalnych obsypanych następnie gliną i lessem, być może uzupełnionych na koronie fortyfikacjami drewnianymi. Drugą reprezentowały wały ziemne w konstrukcji skrzyniowej, gdzie szerokość skrzyń wynosiła około 150 cm (wystąpiły one w północno-zachodniej części). Trzecią natomiast tworzył suchy mur układany z kamieni, bez użycia zaprawy o szerokości podstawy 150 cm, obsypany następnie warstwą ziemi, gliny i lessu (B. Muzolf 1997c, s. 155-162; 1998a, s. 118-121). Zabudowa wewnętrza grodu nie została dokładnie rozpoznana. Skupiona była przede wszystkim na majdanie 1 i 2, gdzie usytuowano ją pomiędzy ścianami skalnymi, połączonymi wałami lub też przylegała do ściany wzgórza. Zapewne były to przede wszystkim drewniane domostwa, wyposażone w piece, których relikty odkryto w trakcie badań (B. Muzolf 1997c, s. 158). W trakcie badań autor wysunął przypuszczenia, że na terenie majdanu nr 4 istniała konstrukcja zrębowa, w postaci wieży, posadowiona na kamiennej podmurówce wykonanej z suchego muru. Fundament ten łączył dwa skalne grzbiety i w południowej części załamywał się pod kątem prostym (1997c, s. 161). W kolejnym sezonie zweryfikował jednak swoje ustalenia, bowiem okazało się, że na wale kamienno-ziemnym z końca XIII wieku, utworzono stanowisko obserwacyjno-strzeleckie z okresu I wojny światowej (B. Muzolf 1998a, s. 119-120).

Ryc. 42. Plan sytuacyjny stanowiska z naniesionymi wykopami archeologicznymi (wg. B. Muzolf 1996, oprac. komputerowe P. Kocańda 2019)

9. Przeprowadzone w latach 1994 – 1996 badania archeologiczne pozwoliły ustalić, że gród powstał w końcu XIII wieku lub też na początku kolejnego stulecia. Datowanie to przyjęto na podstawie pozyskanych materiałów zabytkowych, głównie ceramicznych, ale także metalowych, mianowicie ostrogi z bodźcem piramidalnym. Taka chronologia założenia pozwala na połączenie go z interesującym nas zagadnieniem. Powstało zapewne z inicjatywy władzy państwowej, więc rozpatrywać je należy w kręgu realizacji Władysława Łokietka lub Wacława II czeskiego. Autor rozprawy skłania się to tej drugiej możliwości, a jako potencjalnego inicjatora budowy warowni widzi biskupa krakowskiego Jana Muskatę (zob. P. Kocańda 2018, s. 325). Warownię na skale Grodzisko Pańskie z Muskatą łączył także S. Kołodziejski (2017, s. 62). Celem budowy była chęć stworzenia militarnej placówki, służącej jako baza wypadowa dla wojsk najemnych biskupa, pacyfikujących wszelkie próby oporu wobec rządów Wacława II. Upadła ona w okresie pomiędzy 1304-1306 w trakcie walk pomiędzy zwolennikami Czechów a powracającym Władysławem Łokietkiem.

10. koniec XIII w. – początek XIV w. (1304-1306 r.)

11. Archiwum Zespołu Jurajskich Parków Krajobrazowych w Dąbrowie Górniczej

12. Muzolf B., *Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, IA, t. 28, 1994c, s. 84; *idem, Badania archeologiczne Skały Biśnik i Skały Grodzisko Panieńskie w rejonie miejscowości Smoleń, woj. katowickie,* [w:] *Człowiek i Środowisko Naturalne Wyżyny Krakowsko-Wieluńskiej,* red. K. Bąk, Dąbrowa Górnicza 1995, s. 45-64; *idem, Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, IA, t. 29, 1995a, s. 126; *idem, Badania na Skale z Jaskinią Biśnik i na Górze Grodzisko Państwie w Strzegowej, woj. katowickie*, Łódzkie Sprawozdania Archeologiczne, t. II, 1996, s. 109-127; *idem, Strzegowa, st. Góra Grodzisko Pańskie, gm. Wolbrom, woj. katowickie, AZP 98-54/-*, IA, t. 30, 1996a, s. 281; *idem, Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1994 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1997c, s. 155-162; *idem, Badania na Skale Grodzisko Pańskie w Strzegowej, województwo katowickie*, [w:] *Badania archeologiczne na Górnym Śląsku i ziemiach pogranicznych w 1995 roku*, red. E. Tomczak, Katowice 1998a, s. 118-121.

13. -

Numer katalogu: 46

Grodzisko w Skałach Zegar

1. Strzegowa, gm. Wolbrom, pow. olkuski

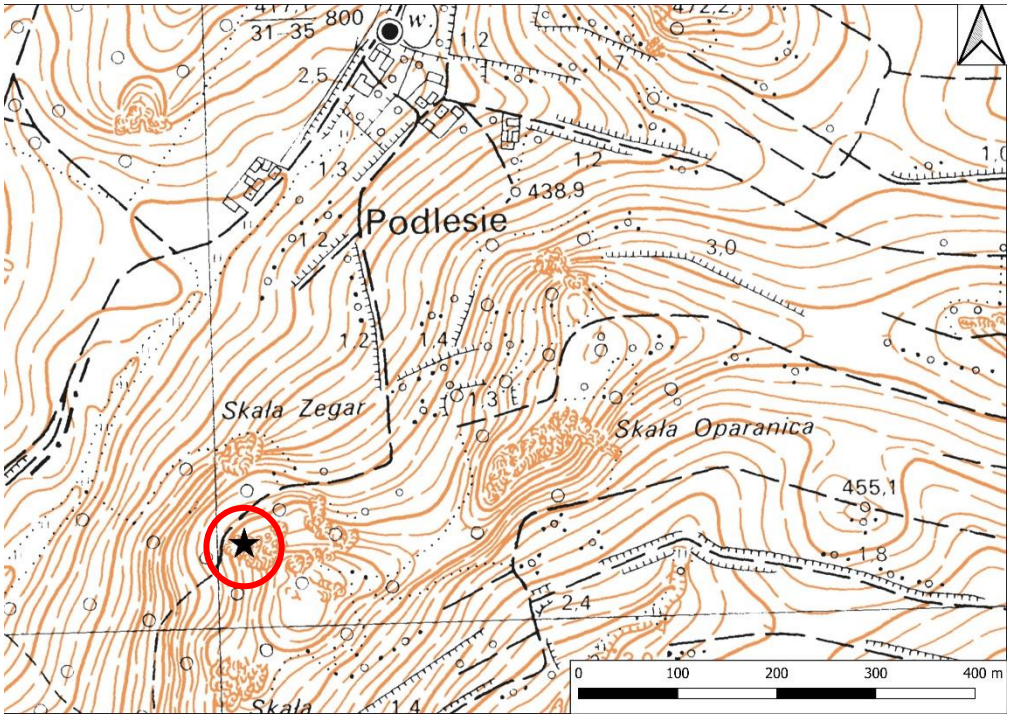
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Gród/ drewniano-ziemne *castrum/fortalicium* (nieukończone)

3. 1399 - *Joh de Strzegowa* (SPPP II, nr 881; SPPP VIII, s. 648, uw. 277/21)

4. -

5. Relikty warowni znajdują się w Skałach Zegar, stanowiących grupę skał wapiennych na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej, w Dolinie Wodącej. Obiekt położony w niedalekiej odległości od grodzisk na Skale Biśnik i Grodzisku Pańskim.

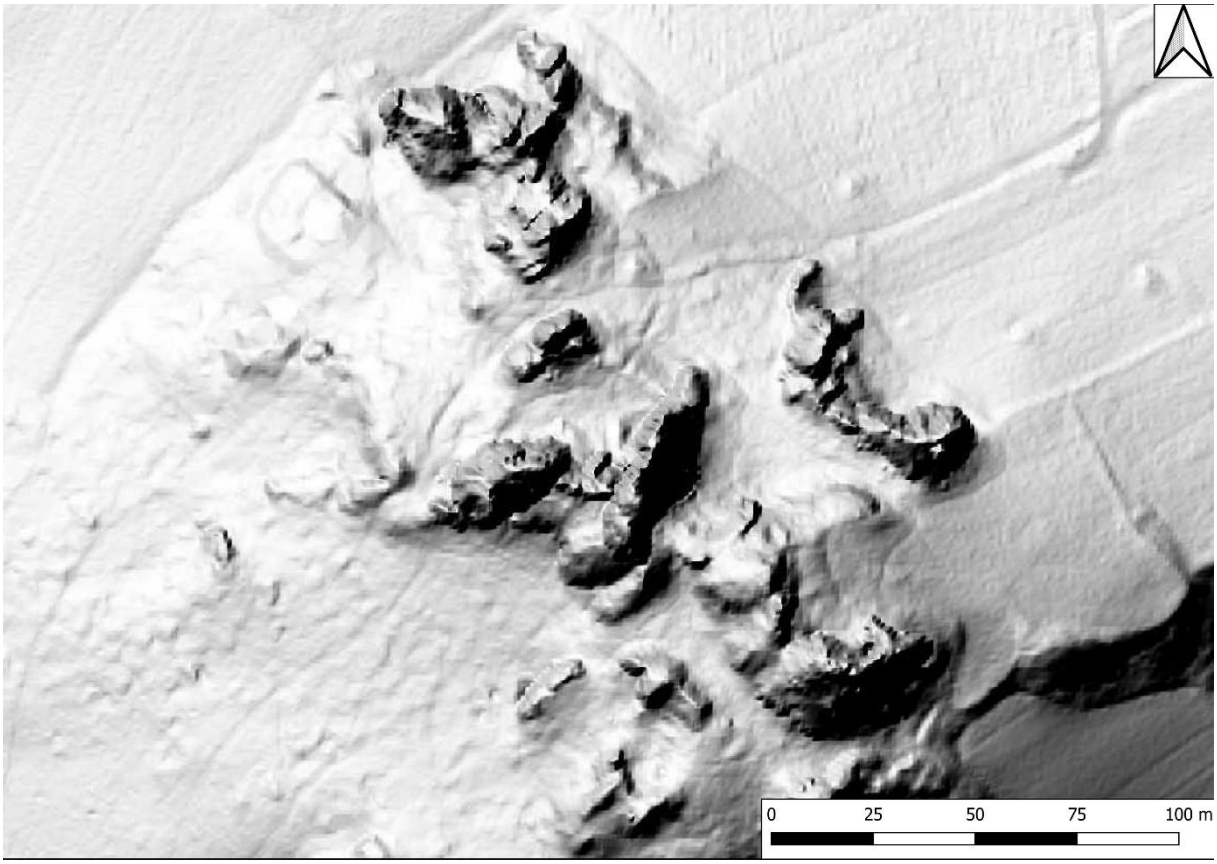
6. Nieukończona warownia jest częścią zespołu czterech obiektów obronnych wzniesionych w Dolinie Wodącej, w obrębie wsi Strzegowa, w ziemi krakowskiej. Budowę założenia rozpoczęto zapewne w podobnym czasie, co sąsiednie założenia na Skale Biśnik i Grodzisku Pańskim, jednak ostatecznie go nie ukończono. Nie wiemy z jakich przyczyn zrezygnowano z dalszej budowy, być może spowodowane było to upadkiem sąsiednich grodów w trakcie walk o tron krakowski w początku XIV wieku.

6.1. Jan Muskata?

6.2. Książęca/monarsza

7. -[1]

8. Do chwili obecnej z założenia pozostały jedynie odcinkowe relikty wałów ziemnych, które widoczne są na mapach z danymi lotniczego skaningu laserowego (LiDAR). Od południa oraz od południowego wschodu i południowego zachodu znajdują się wysokie skały, które ograniczają dostęp do centralnie położonego majdanu. Kolejna, trzecia skała znajduje się po północnej stronie. Pomiędzy nimi wzniesiono odcinkowe wały, które zamykały dostęp na szczyt wzgórza, łącząc wszystkie trzy masywy skalne. W ten sposób w centrum wytworzył się łukowaty majdan o powierzchni około 5,5 ara.

Ryc. 43. Skały Zegar - widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2019)

9. Z uwagi na brak badań archeologicznych na temat obiektu trudno wysuwać szczegółowe wnioski. Budowę założenia, analogiczne jak sąsiednie warownie na Skale Biśnik i Grodzisku Pańskim rozpoczął zapewne Jan Muskata. Miała ona związek z chęcią utworzenia bazy militarnej dla jego wojsk, prowadzących akcje zbrojne na terenie Jury Krakowsko-Częstochowskiej i ziemi krajowskiej. Rozpoczętej inwestycji jednak nie ukończono, na co wpływ mogły mieć walki pomiędzy stronnikami Wacława II a Władysława Łokietka i upadek sąsiednich obiektów.

10. koniec XIII w. lub początek XIV w. ?

11. -[2]

12. -

13. -

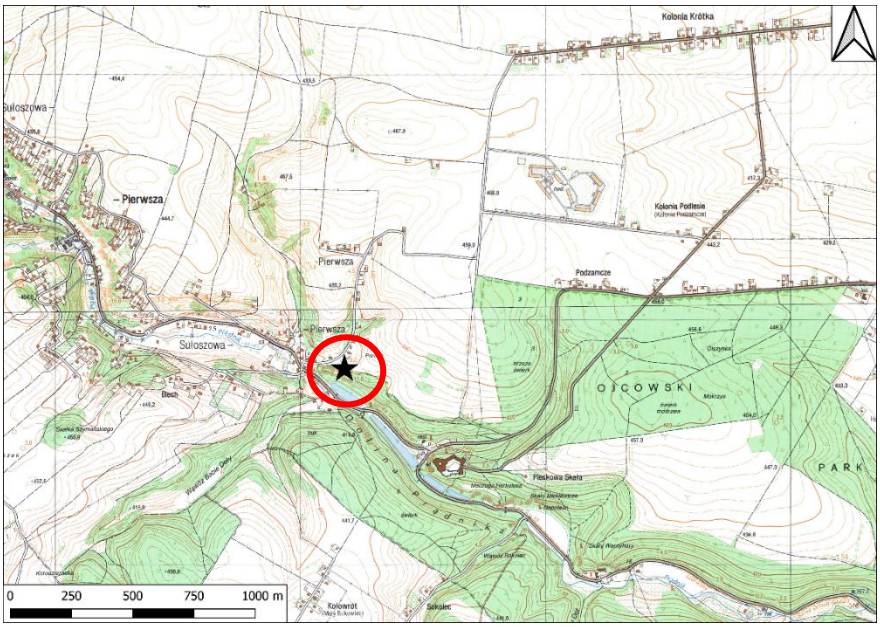
[1] Badań archeologicznych nie prowadzono. W 1991 roku Błażej Muzolf przeprowadził jedynie rekonesans wzgórza, połączony z weryfikacją stanowiska.
[2] Obiekt nie posiada literatury. O istnieniu tam obwałowań wspomina jedynie w swoich publikacjach B. Muzolf, (zob.1994b, s. 90; 1996, s. 112; 1997c, s. 156, ryc. 2).

Numer katalogu: 47

Zamek w Sułoszowej (zamek Skała, *castrum Peskensten*)

1. Sułoszowa, gm. *loco*, pow. krakowski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Drewniano-ziemne *castrum/fortalicium*

3. 1315 – *et villarum Sułoszowa* (KDM I, nr 150)

4. 1228 – *castrum in monte Pregina* (MPH III, s. 132; MPH s. n. V, s. 75), *in Scala ante castrum* (MPH III, s. 641).

5. Obiekt zlokalizowany jest na południowym krańcu wsi Sułoszowa, na cyplowatym wzgórzu (426 m n.p.m.), po prawej stronie Prądnika.

6. Źródła pisane omawiające wydarzenia związane z walkami pomiędzy Henrykiem Brodatym a Konradem Mazowieckim o panowanie nad Krakowem w 1. połowie XIII wieku podają, że w 1228 roku książę śląski zbudował w Skale zamek, pod którym odbyła się zwycięska dla niego bitwa z oddziałami mazowieckimi. Wspominają o tym *Rocznik kapituły krakowskiej* (MPH s. n. V, s. 75; MPH II, s. 803), *Rocznik Krasińskich* (MPH III, s. 132), *Kronika Polska* (MPH III, s. 641), *Kronika książąt polskich* (MPH III, s. 485-486), a także Jan Długosz (DHn., ks. 5/6, s. 311-313). Większość badaczy już dosyć dawno wysunęła interpretację, że *castrum in monte Pregina* oraz *castrum Scala* to jeden i ten sam obiekt. Sugerował już zresztą to sam Długosz w swoim *Liber beneficiorium* (DLb., III, s. 281). Przez długi okres czasu problemem była jednak lokalizacja zamku. Ścierały się tutaj dwie koncepcje. Według pierwszej zamek Skała wzniesiony został w miejscu późniejszego, XIV-wiecznego założenia, zwanego Pieskowa Skała (zob. G. Labuda 1983, s. 79, przypis 199; SHGKr. cz. II, z. 1, s. 72; B. Zientara 1975, s. 242, 373), druga natomiast sugerowała, że znajdował się on na terenie Grodziska koło Skały, gdzie w połowie XIII w. powstał klasztor klarysek (KZS, t. I, z. 12, s. 6-7; F. Kiryk 1978, s. 361; SGPol., t. II, s. 842-843; Żaki 1974a, s. 51, 187, 400). Kwestię tę wyjaśniły dopiero studia i analizy S. Kołodziejskiego, który dodatkowo przeprowadził badania archeologiczne na wzgórzu Kocica w Sułoszowej. Na podstawie swoich przemyśleń oraz wyników wykopalisk wysunął hipotezę, iż to właśnie w Sułoszowej znajdował się zamek Henryka Brodatego (zob. S. Kołodziejski 1995a, s. 152; 1996b, s. 101-111; 1997b, s. 71-76; 1999b, s. 3-10). Zgłoszone przez tegoż badacza ustalenia w zdecydowanej większości przyjęte zostały w literaturze przedmiotu (zob. L. Kajzer 2002, s. 292-293; P. Kocańda 2018, s. 325; S. Kołodziejski 2016a, s. 158-161; 2017, s. 46-49; J. Laberschek 1995a, s. 152-153; 2016a, s. 81; M. Wojenka 2014, s. 194-

199), aczkolwiek wciąż zgłaszane są odosobnione głosy sprzeciwu (Z. Holcer 2001, s. 354-370; M. Rokosz 1995a, s. 19-43).

Zatem w świetle ustaleń badaczy, około roku 1228 Henryk Brodaty wzniósł w Sułoszowej zamek, który wykorzystany został w trakcie jego walk z Konradem Mazowieckim. Jan Długosz podał pod rokiem 1237, że na zamku tym przez pięć lat przebywał Bolesław Wstydliwy wraz ze swoją matką Grzymisławą, chroniąc się przez księciem mazowieckim (DHn., ks. 5/6, s. 350). Potwierdzeniem pobytu Wstydliwego są dwa dokumenty wydane tam w 1235 roku (KDM II, nr 412; ZDM, cz. 4, nr 874). Po śmierci Henryka Brodatego w 1238 roku władzę w ziemi krakowskiej przejął jego syn Henryk zwany Pobożnym, który zginął pod Legnicą w 1241 roku. Śmierć władcy oraz najazd tatarski zachęcił Konrada Mazowieckiego do podjęcia kolejnej próby opanowania Krakowa. Długosz zapisał, że w 1241 roku oddziały mazowieckie podjęły próbę zdobycia zamku Skała, obsadzonego przez Gryfitów. Do zdobycia warowni doszło jednak dopiero rok później (DHn., ks. 7/8, s. 37). W następnych latach Skała przechodziła w ręce kolejnych książąt małopolskich: Leszka Czarnego, Henryka Probusa i Przemysła II. Książę wrocławski Henryk obsadziwszy zamek swoją załogą zostawił go pod dowództwem Henryka z Wstowa, który zaś w 1291 roku przekazał warownię Wacławowi II. Od tego momentu, aż do pierwszych lat XIV stulecia znajdowała się w rękach stronników Przemyślidów. Szczególnie ważną rolą odgrywała w latach 1304-1306, kiedy zarząd dzierżył tam Peszko, dowódca oddziałów Muskaty. To właśnie załoga tego zamku zniszczyła najpewniej klasztor klarysek w Skale. Po zdobyciu Krakowa przez Władysława Łokietka jego stronnicy zapewne wkrótce opanowali warownię, która powoli traciła na znaczeniu. Funkcjonowała jednak przynajmniej do końca pierwszej ćwierci XIV wieku, o czym świadczy dokument księcia kujawskiego zezwalający Mikołajowi na osadzenie wsi na prawie niemieckim. Władca oddawał rycerzowi swój las *incipiendo a castro dicto Peskensten cum villa dicta Sułoszowa* aż do granic posiadłości zwanej Kosmołowem (KDM I, nr 150). Wkrótce jednak, zapewne jeszcze za rządów Łokietka nastąpiła translokacja założenia na sąsiednie wzgórze, oddalone o około 800 m na wschód (S. Kołodziejski 2016a, s. 161, 165; 2017, s. 64[1]), gdzie pod nazwą Pieskowa Skała, funkcjonuje jako obiekt turystyczny do dziś.

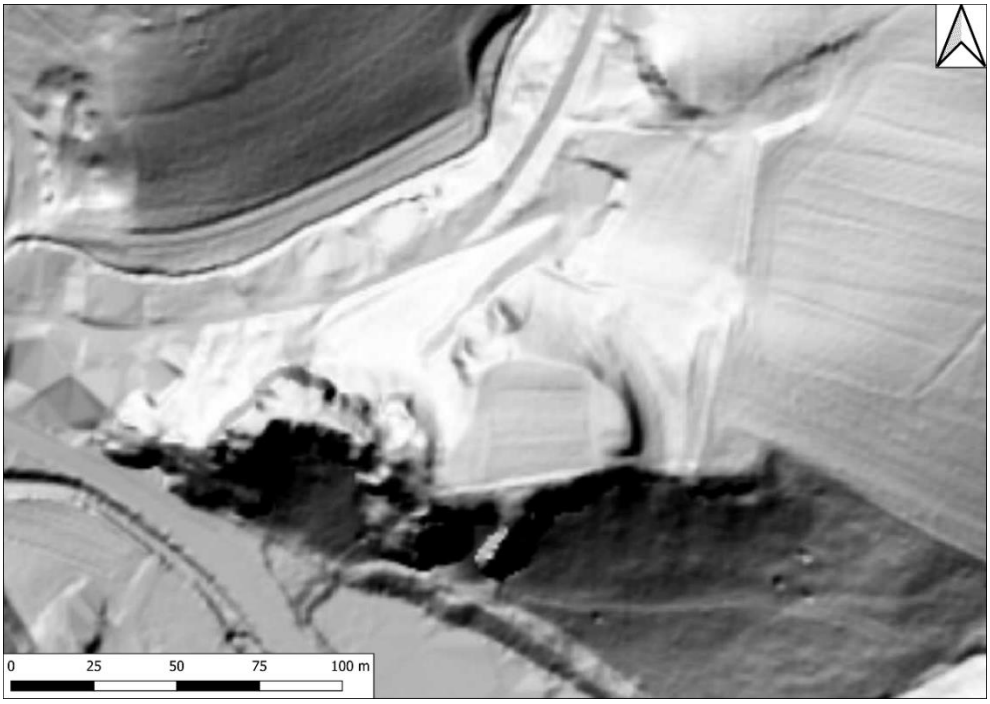
6.1. Henryk Brodaty

6.2. Książęca/monarsza

7. 1966 – (archeologiczne, powierzchniowe, A. Żaki); 1979 (archeologiczne, powierzchniowe, J. Lech); 1991 (archeologiczne, powierzchniowe, R. Naglik, M. Nowak, M. Zając); 1993 (archeologiczne, S. Kołodziejski).

8. Stan badań archeologicznych uniemożliwia rekonstrukcję układu przestrzennego warowni. Wzniesiono ją na cyplowatym wzgórzu po prawej stronie rzeki Prądnik. Cypel posiada kształt owalny, którego oś NS ma długość ok 50 m, a EW 65 m. Od strony północnej i południowej odcięty jest od pozostałej części terenu stromymi stokami, również ściana zachodnia kończy się pionowo opadającą skarpą. Dojście na zamek prowadziło tylko od wyżynnego zaplecza, położonego po stronie wschodniej. Główną część cypla odcięto za pomocą poprzecznego, sierpowatego przekopu o szerokości 15 m i głębokości 4 m. Oprócz fosy linię umocnień spełniał wał ziemny. S. Kołodziejski (1996b, s. 105) przypuszcza, że zabudowę wewnętrzną stanowiły,

przynajmniej w wschodniej części, drewniane domostwa. W trakcie badań nie natrafiono na żadne pozostałości konstrukcji murowanych, nie można jednak wykluczać ich istnienia.

Ryc. 44. Wzgórze Kocica w Sułoszowej widoczne na obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda 2018)

9. 7 lutego 1291 roku Henryk z Wstowa zarządca zamków Skała, Sławków i innych warowni małopolskich przybył do Brna, gdzie rzekł się ich na rzecz Wacława II i oddał się pod jego opiekę. Następnie złożył czeskiemu monarsze hołd lenny i ponownie otrzymał w zarząd wymienione zamki wraz z dodatkowymi 150-cioma grzywnami z dóbr zamkowych i 300-stoma z kopalni srebra i ołowiu (ACRB I, cz. 1, nr 42; RBM II, nr 1531). Opanowanie zamków Sławkowa i Skały było dla Wacława II niezwykle korzystne, ponieważ zapewniał sobie wówczas bezpieczne przejście na Kraków. Hołd lenny złożony prze Henryka można uznać zatem za jeden z etapów do opanowania Małopolski przez Przemyślidę. Od tego momentu zamek podlegał władzy Wacława, który obsadził go własną załogą zbrojną, zarząd natomiast, jak wynika z dokumentu pozostawił Henrykowi z Wstowa. Nie wiemy jednak jak długo dzierżył on urząd burgrabiego, bowiem o zamku milczą źródła z końca XIII wieku. Kolejnym zarządcą warowni w okresie rządów czeskich był, jak ustalił J. Laberschek (2000a, s. 143-147) Peszko, jeden z dowódców oddziałów najemnych Jana Muskaty. W zeznaniach procesowych występuje on aż 6 razy, stąd należy przypuszczać, że należał do najważniejszych i najwierniejszych stronników biskupa. Razem z innym dowódcą Sygardem napadali z nie wymienionych z nazwy zamków – *et de aliis castris Sygardi et Pesconis spoliata sunt opida* (MPV III, nr 121). Nie wiemy kiedy dokładnie Peszko otrzymał w zarząd zamek Skałę, najpewniej miało to miejsce w okresie pełnienia urzędu starosty przez Jana Muskatę, a więc pomiędzy 1304 a 1306 rokiem. Zapewne to właśnie oddziały z zamku Skała odpowiadały za najazd i zniszczenie klasztoru klarysek na sąsiednim wzgórzu (Grodzisko koło Skały). Z pewnością od jego imienia powstała nowa nazwa zamku – *castrum Peskensten* (*Peskenstein*), następnie spolonizowana do wersji Pieskowa Skała

(zob. J. Laberschek 2000a, s. 145-147). Po upadku rządów czeskich Przemyślidów oraz zdobyciu Krakowa przez Władysława Łokietka zamek został opanowany przez jego stronników. Warownia pełniła rolę strażnicy, strzegącej Krakowa od północy. Zabezpieczała również pobliskie szlaki handlowe łączące stolicę ziemi krakowskiej z Krzepicami i Olkuszem (zob. B. Wyrozumska 1977, s. 62, por. S. Kołodziejski 1996b, s. 110). Ponadto pełniła rolę placówki militarnej strzegącej pobliskiej komory celnej, która wg. B. Wyrozumskiej (1977, s. 62) należała do bardzo starych i z której dochód w połowie pobierały klaryski, a w połowie kasztelan wojnicki i gród ojcowski.

10. 1. poł. XIII w. – 1. ćw. XIV w.

11. -

12. Kołodziejski S., *Późne średniowiecze*, [w:] *Pradzieje i średniowiecze*, Kraków 1995a, s. 151-162; *idem, „Castrum Scala" – zamek księcia śląskiego Henryka Brodatego pod Krakowem*, [w:] *Kultura średniowiecznego Śląska i Czech. Zamek*, red. K. Wachowski, Wrocław 1996b, s. 101-111; *idem, Z problematyki badań średniowiecznych zamków na Wyżynie Krakowsko-Częstochowskiej*, AHP, t. 5, 1997a, s. 23-36; *idem, XIII-wieczne budowle warowne w dolinie Prądnika*, TK, t. V, 1997b, s. 71-80; *idem, Średniowieczne budowle obronne na terenie Ojcowskiego Parku Narodowego i w okolicy w świetle najnowszych wyników badań*, Ojców 1999b; *idem, Badania archeologiczne reliktów średniowiecznych budowli obronnych na Jurze Ojcowskiej w latach dziewięćdziesiątych*, [w:] *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, red. J. Partyka, Ojców 2001b, s. 395-412; *idem, Budownictwo obronne*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców 2016a, s. 157-180; *idem, Wczesne średniowiecze*, [w:] *Monografia Ojcowskiego Parku Narodowego. Dziedzictwo kulturowe*, red. J. Partyka, Ojców 2016b, s. 63-74; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza, funkcje, znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; Laberschek J., *Tajemnicze „castrum Pesconis". Próba rozwikłania zagadki rozbójniczego zamku małopolskiego z początku XIV stulecia*, [w:] *Krajobrazy. Księga pamiątkowa w 70. rocznicę urodzin Profesora Janusza Bogdanowskiego*, red. S. Kołodziejski, Kraków 2000a, s. 143-147; Wojenka M., *Pradzieje i średniowiecze w świetle źródeł archeologicznych*, [w:] *Monografia gminy Sułoszowa*, red. W. Maciejowski, Kraków 2014, s. 183-203.

13. Na terenie wsi Sułoszowej doszło do ciekawego odkrycia związanego z czasami rządów czeskich. W trakcie prac ziemnych prowadzonych w obrębie tamtejszego kościoła w latach 1873-1874, poniżej poziomu posadzki natrafiono na skarb monet srebrnych, na które składały się około 934 grosze praskie bite za czasów Wacława II. Niestety przypadkowy charakter odkrycia uniemożliwia określenie sytuacji stratygraficznej skarbu (M. Wojenka 2014, s. 198).

[1] Stanisław Kołodziejski w swoich pierwszych publikacjach omawiających dzieje zamku Skała sugerował, że do translokacji założenia doszło w okresie rządów Kazimierza Wielkiego (zob. S. Kołodziejski 1996b, s. 110; 1999b, s. 22-23).

Numer katalogu: 48

Zamek w Szaflarach

1. Szaflary, gm. *loco*, pow. nowotarski

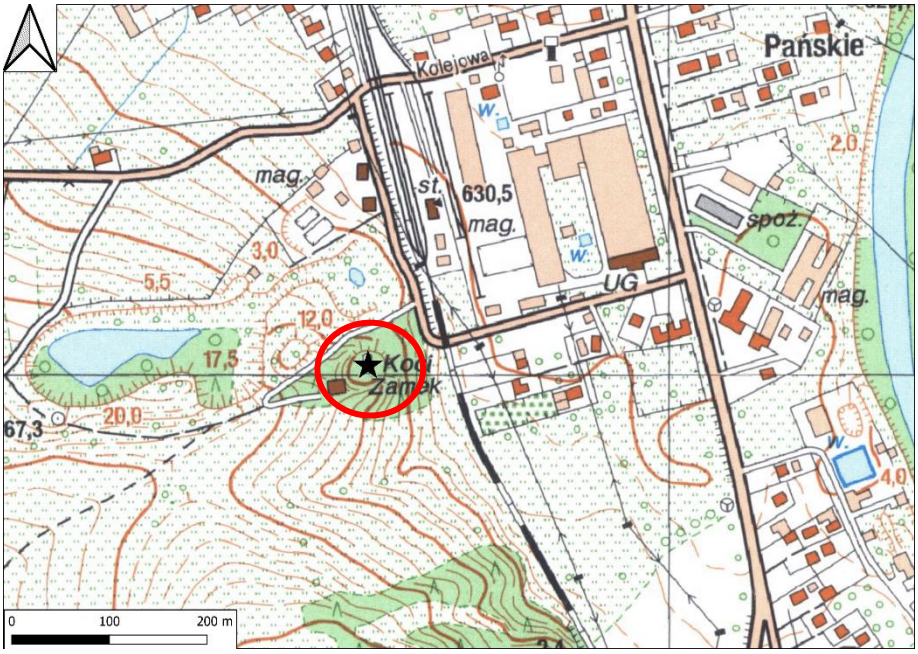
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1338 – *villa Szaflary* (KDM III, nr 655)

4. 1333 – *Iohanne de Nouo Castro* (KDM I, nr 194)

5. Słabo czytelne ruiny ulokowane są na wyniosłym, wapiennym wzgórzu (645 m n.p.m.), położonym w centrum miejscowości, tuż przy stacji PKP Szaflary, w odległości 200 m na zachód od drogi krajowej nr 47.

6. Obszar Podhala, położony na południowej rubieży ziemi krakowskiej stanowił pierwotnie własność książęcą, którą około 1234 roku Henryk Brodaty przekazał Gryfitom (zob. na ten temat: B. Furtak 1991, s. 35; S. Kuraś 1991, s. 41-43; S. Zachorowski 1909, s. 234-235; S. Zakrzewski 1902, s. 19-28). Otrzymali oni prawo osadzania niemieckich kolonistów w lasach nad rzekami Rogoźnik, Ostrowsko, Dunajec, Czarny Dunajec oraz Lepietnica (KDM I, nr 15. Zob. także: K. Mosingiewicz 1980, s. 358-360; M. Wójcik 1993, s. 91-92). W tym samym roku biskup krakowski Wisław zezwolił na ufundowanie kościoła pod wezwaniem NMP w Ludźmierzu (KDM I, nr 16). Gryfici natrafili jednak na wiele trudności związanych z zagospodarowaniem tego terenu. Z tego powodu wojewoda krakowski, Teodor sprowadził cystersów z Jędrzejowa i osadził ich w Ludźmierzu, nadając im jednocześnie do kolonizacji tych obszarów (ZDM IV, nr 873; SHGKr., cz. III, z. 3, s. 744-746). Stanisław Zakrzewski przypuszczał jednak, że do założenia klasztoru doszło dopiero w 1238 roku (S. Zakrzewski 1902, s. 27-28). Według Jana Długosza to właśnie cystersom należy przypisać budowę drewnianego fortalicjum, które bronić miało konwent przed najazdami (DLb. 3, s. 437-438). Warownia spełniała również funkcje centrum administracyjnego i kolonizacyjnego pobliskich obszarów (zob.: B. Furtak 1991, s. 35; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 473).

Kwestia czasu powstania zamku w Szaflarach od dawna budziła zainteresowanie badaczy. M. Adamczyk (1993, s. 13, 26) sądził, że do budowy doszło jeszcze w XII wieku, z kolei E. Janota (1860, s. 49) oraz W. E. Radzikowski (1870, s. 64-65) przypuszczali, że wzniesiono go w 1251 roku. Saba J. Dobrzański (1969, s. 22) datował czas budowy na okres pomiędzy

1239 a 1251 rokiem. Na XIII stulecie obiekt datują A. Żaki (1966a, s. 46), T. Szydłowski (KZS, t. I, z. 11, s. 28), B. Furtak (1991, s. 34) oraz K. Moskal (2011, s. 140-141). M. Gotkiewicz (1961, s. 256) cofał jego fundację do początków XIII wieku. B. Guerquin (1974, s. 274) twierdził, że pierwotnie istniał w tym miejscu gród zbudowany w latach 1238-1251, pełniący rolę ośrodka władzy książęcej, murowane założenie wzniesiono natomiast w latach 20. XIV wieku, przed 1338 r. M. Cabalska (1991, s. 27-28) skłonna była łączyć jego budowę z reorganizacją włości książęcej w XI wieku. Pierwsze murowane elementy według badaczki odnosić należy do XV stulecia. W nowszej literaturze przeważa jednak pogląd, że zamek mógł powstać w 2. połowie XIII w. lub na przełomie XIII i XIV stulecia (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 473; S. Kołodziejski 1996a, s. 81-82; 2017, s. 57-59; J. Marszałek 1993, s. 211-212; A. Wałowy 1960, s. 295). Obecne trudno jednoznacznie ustalić początki założenia, głównie z powodu niewystarczającej ilości źródeł pisanych i słabego stanu badań archeologicznych. Najbardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że zamek wzniesiono bliżej końca XIII stulecia, może pomiędzy 1280 a 1300 rokiem. Wskazywać na to mogą pozyskane w czasie badań wykopaliskowych materiały, z których zdecydowana większość datowana jest na przełom XIII i XIV wieku. Chodzi tu przede wszystkim o naczynia ceramiczne w postaci cylindrycznych garnków z niewysokim kołnierzem i listwą oraz z wgiętą szyją i kryzą lub żeberkiem znajdującym się poniżej krawędzi wylewu, a także przedmioty metalowe: groty bełtów, ostroga z kabłąkiem w kształcie litery V i gwiaździstym kółkiem, strzemię (A. Wałowy 1960, s. 314-332).

Z uwagi na niewystarczającą ilość przekazów pisanych nie wiemy jak wyglądała sytuacja warowni w XIII i na początku XIV wieku. Pierwszą pośrednią wzmianką o istnieniu zamku jest akt lokacyjny Ludźmierza z 1333 roku, w którym wymieniony jest cysterski zakonnik *Iohanne de Nouo Castro* (KDM I, nr 194. Zob. także: S. Kołodziejski 2017, s. 58). Zapewne w niedługim czasie, jak przypuszcza Stanisław Kuraś (1991, s. 47) pomiędzy 1333 a 1338 rokiem warownia została przejęta przez Kazimierza Wielkiego i włączona z całym obszarem w obręb domeny monarszej. W 1338 roku pojawia się również pierwszy starosta (burgrabia) zamkowy Piotr ze Słupi – *Petrus heres de Slup castellanus castri ibidem in Dunayecz* (KDM III, nr 655). Kolejne informacje przekazuje nam Jan Długosz, który w swoim *Liber beneficiorum* zapisał, że w 1380 roku ówczesny opat szczyrzycki wydzierżawił zamek żydowi neoficie, który rozpoczął tutaj bicie fałszywej monety. Wskutek skarg możnych Ludwik Węgierski wysłał starostę krakowskiego Sędziwoja z Szubina, aby ten zdobył zamek i zniszczył mennicę. W konsekwencji tych wydarzeń Ludwik skonfiskował dobra szaflarskie przynależne do klasztoru cystersów i przekazał je na rzecz skarbu królewskiego (DLb. III, s. 437-438). Oczywiście do powyższej wzmianki należy podchodzić z dużą dozą ostrożności (por. S. Kuraś 1991, s. 46)

Pod koniec XIV wieku starostwo nowotarskie znalazło się w rękach Jana Oleśnickiego, następnie dzierżawę przejął Jan Ligęza. W XV stuleciu zamkiem oraz całym starostwem zarządzała rodzina Ratułdów i Komorowskich (B. Furtak 1991, s. 36-37; S. Kuraś 1991, s. 51-56). Kres użytkowania warowni nastąpił zapewne w XVI wieku, brak bowiem zabytków wykraczających poza ten okres (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 473; S. Kołodziejski 1996a, s. 82; A. Wałowy 1960, s. 331). W 1819 roku Szaflary nabyli Uznańscy, którzy w centrum *plateau*, prawdopodobnie na fundamentach budynku mieszkalnego, wznieśli zachowany do dziś pawilon. W chwili obecnej teren zamku znajduje się w rękach prywatnych i zajęty jest częściowo przez dom letniskowy.

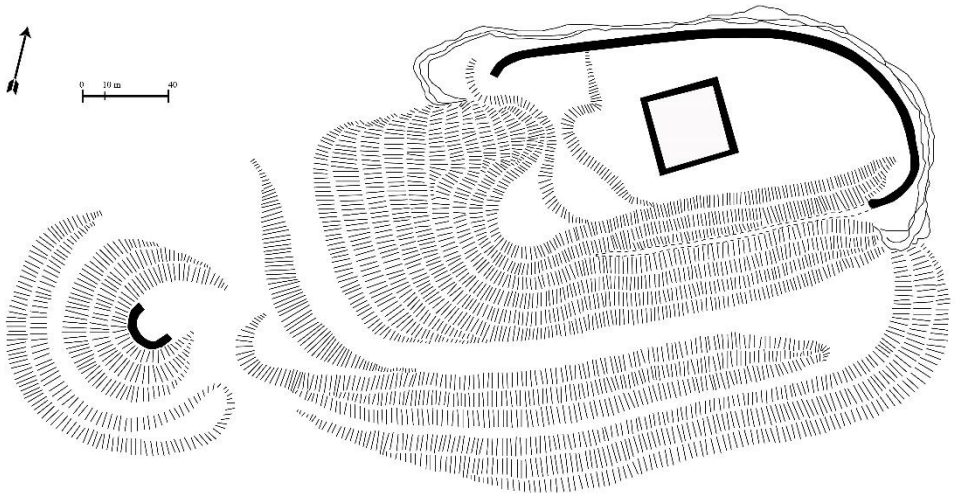
6.1. Klasztor cystersów ze Szczyrzyca lub Wacław II

6.2. Początkowo monarsza lub klasztorna, od połowy XIV wieku monarsza

7. 1942 (archeologiczne, R. Jamka); 1991 (archeologiczne, S. Kołodziejski).

8. Zamek wzniesiono na wapiennym wystąpię skalnym (ok. 645 m n.p.m.), którego północne i wschodnie zbocza tworzą pionowe urwiska. Pozostałe dwa – południowe oraz zachodnie stanowią łagodne stoki. Partię szczytową tworzy wypłaszczone *plateau* o kształcie zbliżonym do owalu (ok. 38 x 16 m). Z uwagi na niewystarczający stan badań odtworzenie pierwotnego wyglądu warowni jest niezwykle trudne. W pierwszej fazie była to zapewne drewniano-ziemna warownia, której podstawę stanowił wał, ciągnący się po linii krawędzi wzgórza. Dodatkowo od strony zachodniej i południowej umocnienia uzupełniała fosa. Zabudowę wewnętrzną tworzyły budynki o strukturze drewnianej (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 473). Stanisław Kołodziejski (1996a, s. 81-82) widzi tam budynek z pionową dyspozycją pomieszczeń mieszkalnych oraz gospodarczych, wzniesiony na planie kwadratu. Wejście do zamku prowadziło od strony zachodniej, najpewniej przez pomost.

W kolejnej fazie, datowanej na XIV wiek wzniesiono kamienny mur obwodowy, poprowadzony po krawędziach skały. Zmianie ulec mogła także zabudowa wewnętrzna, poprzez stopniową budowę murowanych budynków. Niestety wskutek złego stanu badań jej odtworzenie w chwili obecnej jest bardzo trudne. Badania z 1942 roku, pomimo otwarcia kilkunastu wykopów nie zostały należycie opracowane. W Muzeum Archeologicznym w Krakowie zachowała się niekompletna dokumentacja opisowa i fotograficzna, która nie pozwala na wyciągnięcie daleko idących wniosków (archiwum MAK; por. W. Wałowy 1960, s. 297-331). W trakcie prac wyróżniono tylko warstwy mechaniczne[1]. Brak również planu z naniesionymi odkrytymi murami, co nie pozwala na przeprowadzenie analizy zabudowy wewnętrznej.

Ryc. 45. Plan zamku w Szaflarach wg. B. Guerquina (1974)

Z lektury dziennika badań wynika, że natrafiono na szereg różnych murów, z których część stanowiła linię umocnień, pozostałe można powiązać z nieliczną zabudową wewnętrzną. Autorzy badań wspominają o budowli na planie koła (wieży?)[2], a także dwóch budowlach czworokątnych. Jednej drewnianej o konstrukcji słupowej i drugiej kamiennej. Mury posado-

wione były bezpośrednio na skale macierzystej (nie wiadomo nic o wkopach fundamentowych). Wzniesiono je z łamanego wapienia oraz piaskowca(?), które łączono zaprawą wapienną lub glinianą. W trakcie badań odsłonięto ponadto bruk z otoczaków, spalone konstrukcje drewniane oraz liczne warstwy spalenizny. Zachowana dokumentacja uniemożliwia jednak interpretację powyższych odkryć (Archiwum MAK).

W XV wieku, być może, jak przypuszczają niektórzy badacze (zob. K. Moskal 2011, s. 241; A. Wałowy 1960, s. 331) wzniesiono na południowo-zachodnim zboczu wzgórza wał zaporowy w kształcie półokrągłym, broniący dostępu do zamku od strony bramy wjazdowej.

9. Niestety stan rozpoznania obiektu nie pozwala na określenie bezpośrednich powiązań opisywanej warowni w działalnością Wacława II. Jeżeli przyjmiemy, że zamek powstał w 2. połowie XIII wieku z inicjatywy cystersów lub też potomków Teodora Gryfity (jak chce część badaczy, zob. np.: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 473; S. Kołodziejski 1996a, s. 82; 2017, s. 58; K. Moskal 2011, s. 140) można wówczas przypuścić, że wojska Wacława II w końcu XIII wieku opanowały i obsadziły zamek. O pobycie tam wojsk świadczyć mogą licznie odkrywane w czasie badań groty bełtów kusz. Z pewnością w interesie króla czeskiego było opanowanie tej warowni, ponieważ znajdowała się ona na pograniczu polsko-węgierskim, skąd nadejść mógł atak sprzymierzonych z Łokietkiem Węgrami. W pobliżu zamku biegł ważny szlak komunikacyjny, stanowiący najkrótszą drogę łączącą Królestwo Węgier i Orawę z Krakowem przez Myślenice (B. Wyrozumska 1977, s. 74, 80). Cytowana badaczka podaje ponadto, że już w początku XIII wieku istniało połączenie Podhala z okręgiem szczyrzyckim, na co wskazują dzieje klasztoru w Ludźmierzu (B. Wyrozumska 1977, s. 75-76). Zbudowany zamek z pewnością stanowił ochronę opisanych traktów. Ponadto zamek zabezpieczał pobliską komorę celną, która, jak uważają badacze, funkcjonowała we wsi Stare Cło, a następnie w 1346 roku została włączona w obręb lokowanego wówczas Nowego Targu. Komora ta wymieniona jest po raz pierwszy właśnie w dokumencie lokacyjnym tegoż miasta (KDM I, nr 221. Zob. także: S. Kuraś 1991, s. 49-51; S. Weymann 1938, s. 132). W akcie tym powiedziane jest, że mieszczanie będą zwolnieni od opłaty cła w tym mieście. Z pewnością komora funkcjonowała znacznie wcześniej, być może już w końcu XIII wieku.

Nie wykluczone, że do budowy zamku doszło w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV stulecia z inicjatywy Wacława II. Być może mielibyśmy w tym przypadku do czynienia z analogiczną sytuacją jak na Sądecczyźnie i w Pieninach, gdzie król czeski korzystając ze swoich uprawnień monarszych prowadził politykę rewindykacji ziem (Cz. Deptuła 1992, s. 105; 1997, s. 33-34; S. Gawlas 1996, s. 92). W ten sposób lokowano Nowy Sącz (nr kat. 28) i zbudowano zamki w Czorsztynie (nr kat. 9) oraz Rytrze (nr kat. 38). Wacław II w końcu XIII wieku zająłby ziemię należące do cystersów i zbudował na tym terenie zamek, który zabezpieczał pogranicze polsko-węgierskie oraz pobliską komorę celną. Budowa warowni mogła być na rękę klasztorowi, który uzyskiwał punkt warowny, ochraniający także ich włości. Król czeski mógł następnie oddać zamek w zarząd cystersom. Trzeba mieć na uwadze fakt, że zakon ten zajmował szczególna pozycję w polityce Wacława II (zob. A. Barciak 2003, s. 233-234). Cystersi mogli zwrócić się do monarchy z prośbą o potwierdzenie wcześniejszych przywilejów, a jednym z warunków tego była zgoda na budowę zamku. Po upadku rządów czeskich zamek pozostał w rękach cystersów lub też przejściowo został opanowany przez oddziały Łokietka.

10. 2 poł. XIII/ koniec XIII – XVI w.

11. *Szaflary* – Kartoteka miejscowości, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *Niepublikowane materiały Gabriela Leńczyka*, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *Dokumentacja fotograficzna z badań archeologicznych na zamku w Szaflarach w 1942 roku*, archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

12. Adamczyk M., *Okres staropolski*, [w:] *Szaflary wieś podhalańska*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1993, s. 13-32; Cabalska M. *Pradzieje Nowego Targu i okolicy*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1991, s. 17-31; Dobrzański S., *Ku początkom zamków w Karpatach polskich (Szaflary i Czorsztyn w Kotlinie Nowotarskiej)*, AAC, t. XI, z. 1, 1969, s. 17-35; Furtak B., *Osadnictwo Nowotarżczyzny (do końca XVII w.)*, [w:] *Dzieje miasta Nowego Targu*, red. M. Adamczyk, Nowy Targ 1991, s. 33-40; Gotkiewicz M., *Na Pustej Skale w Szaflarach*, „Wierchy", R. 30, 1961, s. 256-260; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 274; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 473; Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne małopolskich Gryfitów. Uwagi do problematyki badawczej*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, 1996a, s. 79-95; *idem, Początki zamków w ziemi krakowskiej*, [w:] *Początki murowanych zamków w Polsce do połowy XIV w.*, red. A. Bocheńska, P. Mrozowski, Warszawa 2017, s. 47-67; *idem, Wczesnogotyckie budownictwo obronne w południowej Polsce*, [w:] *Zamek Królewski w Chęcinach na tle Europy Środkowej. Geneza-Funkcje-Znaczenie*, red. B. Wojciechowska, S. Konarska-Zimnicka, Kielce 2018, s. 89-105; KZS, t. I, z. 11, s. 28; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Rafacz J., *Dzieje i ustrój Podhala nowotarskiego za czasów dawnej Rzeczypospolitej Polskiej*, Warszawa 1935; Skorupa A., *Zamki i kasztele na polskim Podtatrzu*, Kraków 1998; Wałowy A., *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne", t. 2, 1960, s. 295-332; *Zabytki Sztuki w Polsce*, cz. III, t. 1, z. 1, oprac. T. Szydłowski, Warszawa 1938, s. 162-163.

[1] Z lektury dziennika badań wynika, że zachowane nawarstwienia nie posiadały dużych miąższości. W wielu wypadkach stratygrafia składała się z poziomu humusu, pod którym natrafiano na warstwy rozbiórkowe zamku (gruzowiska kamienne przemieszane z zaprawą, fragmentami cegieł), niżej zalegały pokłady gliny i wapiennej skały calcowej. Często było również tak, że bezpośrednio pod humusem ukazywała się skała calcowa (archiwum MAK)

[2] Obecnie trudno interpretować odkryte relikty budowli kolistej. Po pierwsze z uwagi na brak planu z murami nie wiemy, gdzie była ona zlokalizowana. Po drugie brak wydzielonych warstw kulturowych i przypisanych do nich zabytków ruchomych uniemożliwia datowanie tego budynku. Autorzy badań przypuszczają, że być może była to wieża, którą po wyburzeniu zamieniono na wapiennik (miały tam być piece do wypalania wapna?). Następnie w miejscu tym, przed wybuchem II wojny światowej wzniesiono przykrytą sklepieniem piwnicę, którą wykorzystywał miejscowy nauczyciel lub kierownik budowy torów kolejowych. Piwnica ta miała zostać zbudowana pod koniec XIX wieku (*Szaflary* – kartoteka miejscowości. Dzienniki badań archeologicznych z 1942 roku, s. 60-63, archiwum MAK). O budowli tej nie wspomina A. Wałowy (1960, s. 295-332) w swoim tekście dotyczącym opracowania materiału z badań.

Numer katalogu: 49

Dwór biskupów krakowskich w Szewnej/Miłkowie

1. Szewna/Miłków, gm. Bodzechów, pow. ostrowiecki

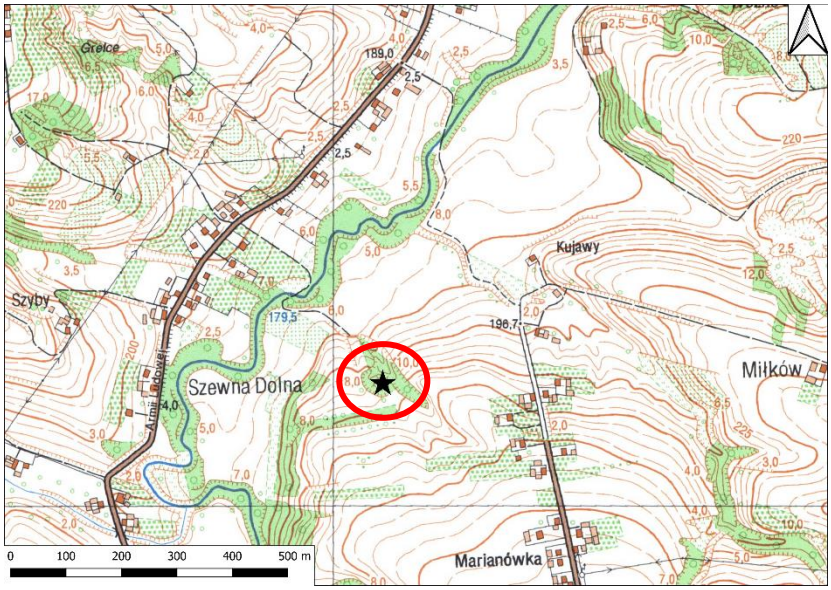
1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Dwór obronny (gródek stożkowaty)

3. 1325-1327 – *ecclesie de Scewna* (MPV I, nr 139, s. 160)

4. 1470-1480 – *regione curiae episcopalis…Schewna* (DLb. I, s. 462)

5. Grodzisko położone jest na północnym cyplu naturalnego wzniesienia, na prawym brzegu rzeki Kamiennej.

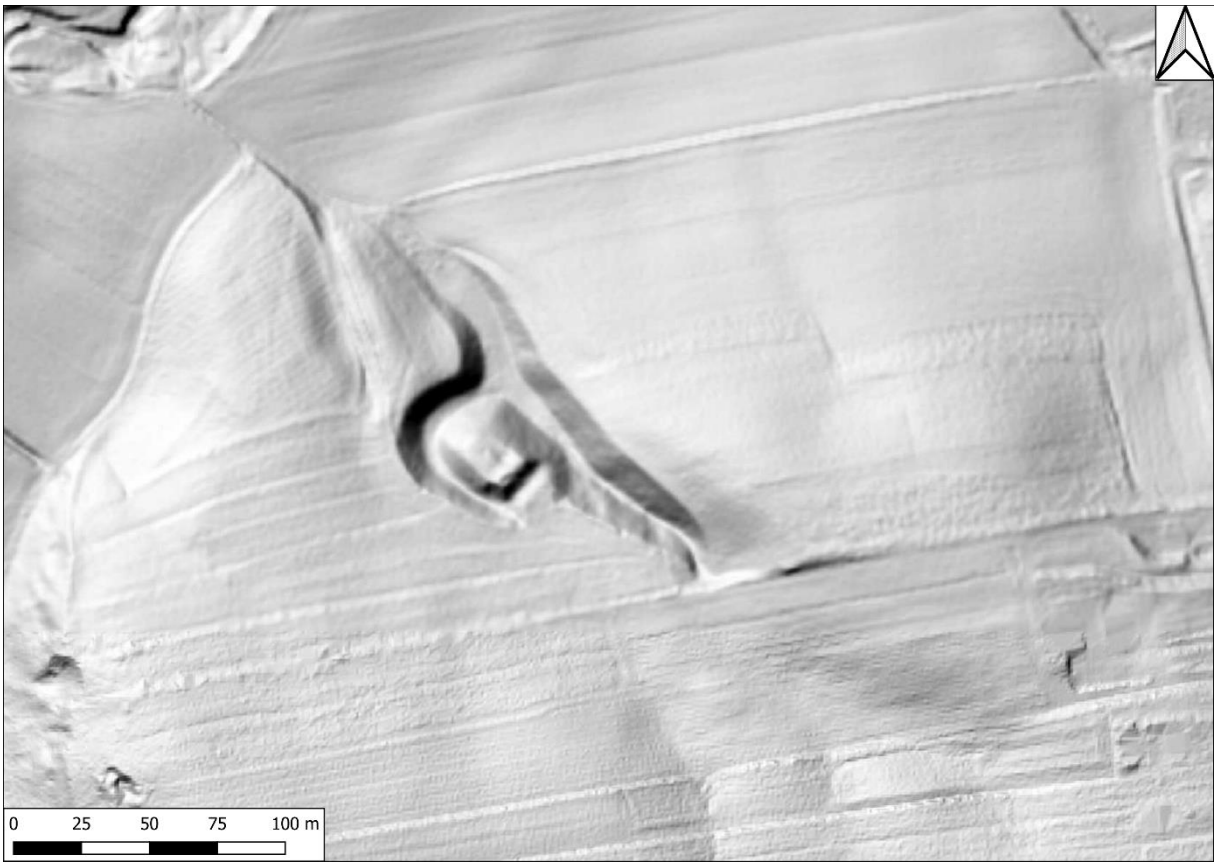
6. Wieś Szewna, którą Stefan Inglot (1925, s. 47) błędnie nazywa Siewną, wchodziła w skład klucza kunowskiego, należącego do biskupów krakowskich (J. Muszyńska 1997, s. 26). Wieś pojawia się w źródłach po raz pierwszy w spisach świętopietrza z lat 1325-1327, kiedy to plebanem tamtejszego kościoła jest Mateusz (*Matias, plebanus seu vicarius perpetuus ecclesie de Scewna*, MPV I, nr 139, 160, 235). Jan Długosz w *Liber beneficiorum* wymienia na terenie miejscowości dwór biskupi (*cruiae episcopalis*; DLb. II, s. 462) oraz folwark (*praedium unicum episcopale bonum*; DLb. I, s. 508). W literaturze archeologicznej znane jest grodzisko z tej miejscowości (Szewna-Gromadzice), obecnie znajdujące się na terenie wsi Miłków (zob. W. Gliński 1997, s. 111; D. Kalina 2009, s. 108-109; S. Kołodziejski 1996, s. 147; 2016, s. 818; A. Marciniak-Kajzer 1996, s. 103), notowane już w 1969 roku przez J. Gąssowskiego (1969, s. 363). Badania archeologiczne przeprowadzone w 1974 i 1975 roku umożliwiły rozpoznanie morfologii i chronologii grodziska. W świetle ich wyników dwór obronny wzniesiony został na przełomie XIII i XIV wieku przez któregoś z biskupów krakowskich (może Jana Muskatę). Obiekt ten spełniał zadania administracyjne, magazynowe oraz zapewne rezydencjonalne. Nie funkcjonował długo, ponieważ jego upadek nastąpił już w początku XIV wieku, o czym świadczą wyniki badań archeologicznych, w postaci warstwy spalenizny (A. Jagodzińska, A. Żurowska, J. Przeniosło 1976, s. 266-267). Miało to być może związek z walkami Jana Muskaty ze stronnikami Władysława Łokietka, atakującymi włości biskupie. Obiekt wymaga dalszych skrupulatnych badań.

6.1. Któryś z biskupów krakowskich przełomu XIII i XIV wieku, najpewniej Jan Muskata

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1974-1975 (archeologiczne, A. Jagodziński, A. Żurowska, J. Przeniosło).

8. Grodzisko ma kształt ściętego stożka z wypłaszczoną kulminacją, otoczonego z trzech stron fosą. Od strony północnej tworzy ją naturalny wąwóz. Zabudowę wewnętrzną stanowiła drewniana budowla, najpewniej wieżowa, ulokowana we wschodniej części szczytu (A. Jagodzińska, A. Żurowska, J. Przeniosło 1976, s. 266-267; S. Wróblewski 2006, s. 114).

Ryc. 46. Grodzisko widoczne w obrazie lotniczego skaningu laserowego LiDAR (oprac. P. Kocańda 2020)

9. Przyjęta przez autorów badań wykopaliskowych (A. Jagodzińska, A. Żurowska, J. Przeniosło 1976, s. 266-267) i zaakceptowana następnie przez innych badaczy (W. Gliński 1997, s. 111; D. Kalina 2009, s. 108-109; S. Kołodziejski 1996, s. 147; 2016, s. 818; A. Marciniak-Kajzer 1996, s. 103; S. Wróblewski 2006, s. 115) chronologia dworu pozwala na wysunięcie hipotezy, że fundatorem tego założenia był Jan Muskata, pełniący urząd biskupa krakowskiego w latach 1294 – 1320. Celem tej inwestycji była zapewne chęć stworzenia umocnionego punktu zabezpieczającego pobliskie włości biskupstwa krakowskiego w Szewnej i okolicy. Gródek prócz pełnienia funkcji administracyjnych, mógł także służyć jako magazyn zbiorów oraz tymczasowa rezydencja biskupa. Jego wartość militarna była raczej niewielka. Z przeprowadzonych badań wykopaliskowych (A. Jagodzińska, A. Żurowska, J. Przeniosło 1976, s. 266-267) wynika, że został on zniszczony wskutek pożaru, wywołanego atakiem, który być może miał miejsce w trakcie walk zwolenników Władysława Łokietka z Muskatą w latach 1304-1306.

10. XIII/XIV w. – pocz. XIV w.

11. Żurowska A., *Sprawozdanie z sondażowych badań archeologicznych w Szewnej, woj. kieleckie, przeprowadzonych w 1975 roku*, Kielce 1975, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. J. Gąssowski, *Materiały do osadnictwa wczesnośredniowiecznej Sandomierszczyzny*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. VI, 1969, s. 303-374; Gliński W., *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 107-116; *idem, Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, s. 31-77; Jagodziński A., Żurowska A., Przeniosło J. *Szewna, woj. kieleckie*, IA, t. 9, 1976, s. 266-267; Kalina D., *Dawne budownictwo rezydencjonalne i obronne na terenie obecnego powiatu ostrowieckiego*, [w:] *Dwór – ostoja tradycji, zwyczaju, polskości*, red. W. Brociek, Ostrowiec Świętokrzyski 2009, s. 7-42; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem*, *Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; A. Marciniak-Kajzer, *Dwory biskupów krakowskich w XV w. Przyczynek do rekonstrukcji zaginionej części Liber beneficiorum Jana Długosza*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 20, 1996, s. 97-110; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.

13. -

Numer katalogu: 50

Dwór biskupów krakowskich w Tarczku

1. Tarczek, gm. Pawłów, pow. starachowicki

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Dwór obronny (możliwe, że w typie gródka stożkowatego)

3. 1222 – *Das procurator de Tarsk* (KKK I, nr 13)

4. 1244 - *curias episcopales in terra Sandomiriensi consistantes, videlicet Tharszensem* (DH, t. 1, s. 298).

5. Obiekt niezlokalizowany w terenie. Część badaczy wskazuje, że istnieć mógł na wzgórzu kościelnym w Starym Tarczku (Świętomarzy), inni sugerują natomiast, że w pobliżu kościoła św. Idziego w Tarczku Nowym.

6. Na samym początku należy wyjaśnić, iż w przypadku Tarczka, do czynienia mamy z dwiema osadami, Starym Tarczkiem (*Antiquotarzek*), a także Nowym Tarczkiem, założonym zapewne nieco później. Wyjaśnieniem zawiłości wokół chronologii i genezy obu miejscowości zajmowało się już wielu badaczy (zob.: Z. Brzeziński 2005, s. 79-98; W. Gliński 1997, s. 108-109; 2005, s. 44-46; Cz. Hadamik 2011a, s. 21 i nast.; M. Jończyk 1998, s. 25-31; F. Kiryk 1991, s. 49-50, 53-54; 1994, s. 148-149; T. Lalik 1963, s. 179; S. Trawkowski 1984, s. 175-184; K. Tymieniecki 1931, s. 64-77). Niewątpliwie starszą metrykę posiada Stary Tarczek, który, jak wynika z przekazów Jana Długosza od XV wieku znany był jako Świętomarz, na obszarze którego istniał kościół pod wezwaniem NMP (Cz. Hadamik 2011a, s. 44-45, 83-84 124-125). W świetle przeprowadzonych w 1960 roku badań archeologicznych początki osady sięgać mogą schyłku XI wieku (J. Kuczyński, Z. Pyzik 1967, s. 109-144). Po raz pierwszy miejscowość ta oraz istniejąca tam parafia poświadczone są jednak dopiero w spisach kamery papieskiej z lat 1325-1327 (MPV I, nr 139, s. 168, 243). Stary Tarczek wzmiankowany został również w dokumencie biskupa Jana Grota, wystawionym w Dębnie w 1343 roku, w którym na liście świadków pojawił się Mikołaj *de antiquo Tharsek* (KKK II, nr 14). Zawarte w aktach kamery papieskiej spisy świętopietrza poświadczają także funkcjonowanie Nowego Tarczka (MPV I, nr 139, s. 168). Miejscowość ta zatem istniała oddzielenie, obok Starego Tarczka, posiadała ponadto kościół parafialny św. Idziego. F. Kiryk przyjmuje, że początkowo centrum tutejszego osadnictwa skupione było w Starym Tarczku, gdzie istniał targ, przeniesiony następnie na drugą stronę rzeki Psarki, do Nowego Tarczka W miejscu tym już od XII wieku funkcjonować miał kościół św. Idziego i dwór biskupi, natomiast w XIII stuleciu osada na prawach miejskich (F. Kiryk 1991, s. 49-50, 53-54; 1994, s. 148. Zob. także: M. Jończyk 1998, s. 25-27). Hipoteza ta oparta została na wcześniejszych ustaleniach T. Lalika (1963, s. 179), który uważał, że Nowy Tarczek, położony na lewym brzegu Psarki, już w początku XIII wieku zastąpił starszą miejscowość. Tę translokację Tarczka zakończyło następnie przeniesienie w połowie XIV wieku centrum włości biskupiej do Bodzentyna. Z poglądami tymi dyskutuje Cz.

Hadamik (2011a, s. 83-84), sugerujący, na podstawie wyników badań archeologicznych, funkcjonowanie Starego Tarczka aż do XIV wieku, równocześnie z Tarczkiem Nowym.

Miejscowość o nazwie Tarczek istniała już w latach 1222-1224, świadczy o tym dokument Leszka Czarnego, w którym ten przysądza Pełczyska biskupowi krakowskiemu. Wśród licznej familii biskupa wymienionej w dokumencie pojawiają się rycerze Benek i Mileg, synowie Pawła z Tarczka (*Benek. Mileg. Fratres filij pauli de Tarsc*) oraz Daszek włodarz, zarządca dobór biskupich (*das prokurator de tarsk* i *Das villicus de Tarsc*, KKK I, nr 13, 14). Byli to zapewne biskupi urzędnicy i rycerze na usługach (zob. M. Friedberg 1938, s. 171-177). W 1227 roku Leszek Biały zezwala biskupowi krakowskiemu lokować osady na prawie niemieckim na terenie kasztelanii kieleckiej i tarskiej (*territorijs Kilciensi et Tarsensi*, KKK I, nr 17). Sprawa przejścia Tarczka w ręce biskupów krakowskich nie została jeszcze w pełni wyjaśniona, z pewnością tereny te przynależały do stołu biskupiego w 1. połowie XIII wieku (Cz. Hadamik 2011a, s. 119-124; M. Jończyk 1998, s. 28-29).

Według wielu badaczy dokumenty z lat 1222-1224, w których wymienieni zostali rycerze oraz włodarz pośrednio poświadczają funkcjonowanie na terenie Tarczka dworu biskupiego (W. Gliński 1997, s. 108; M. Jończyk 1998, s. 28; F. Kiryk 1991, s. 49; 1994, s 148; S. Kołodziejski 1996, s. 137; 2016, s. 809). Według niektórych obiekt ten funkcjonował już w XII wieku (Cz. Hadamik 2011a, s. 140; M. Jończyk 1998, s. 28; F. Kiryk 1991, s. 49; 1994, s 148). W 1244 roku, jak podaje Jan Długosz, Konrad Mazowiecki miał zniszczyć wsie i dwory biskupie w Tarczku, Bodzentynie, Kielcach i Kunowie […] *curias episcopales in terra Sandomiriensi consistantes, videlicet Tharszensem, que nunc Bodzanczinensis appellatur, Kelciensem et Kunowiensem primum spoliatas incendit, et villas praefatorum trium districtuum* (DH, t. 1, s. 298). Kronikarz podał także, że biskup Paweł z Przemankowa umarł w 1292 roku w swoim dworze w Tarczku (*in curia sua episcopali in Tharzek*, MPV s. n., t. X, cz. 2, s. 181, zob. także W. Karasiewicz 1959, s. 240, przypis 37).

Ranga tutejszego klucza majątkowego wzrosła wyraźnie na przełomie XIII i XIV wieku, w czasach zarządu diecezją przez Prokopa i Jana Muskatę. Ten pierwszy w 1294 roku wystarał się od Wacława II o dokument, w którym zwolniono biskupa z płacenia 20 grzywien srebra z Tarczka i Iłży na rzecz klarysek ze Skały (KKK I, nr 98, zob. także: T. Nowakowski 1991, s. 10; B. Włodarski 1967, s. 60). Drugi otrzymał w dniu 20 czerwca 1295 roku zezwolenie na obwarowanie miast Sławkowa, Kielc, Iłży i Tarczka (KKK I, nr 101).

Losy dworu w 1. połowie XIV wieku pozostają nieznane. Sam Tarczek utracił swoją rangę na rzecz nowego miasta Bodzentyna założonego około roku 1355, do którego przeniesiono zarówno centrum administracyjne klucza majątkowego, jak i rezydencję biskupa. Stary dwór w Tarczku był zapewne jeszcze przez pewien czas wykorzystywany, chociażby dla celów pomocniczych. Być może jego upadek nastąpił po 1412 roku, kiedy to wieś Tarczek inkorporowano do Bodzentyna (F. Kiryk 1994, s. 25, 148; S. Trawkowski 1998, s. 20-21).

Sporym wyzwaniem dla badaczy regionu świętokrzyskiego pozostaje lokalizacja dworu biskupów krakowskich, który jak wskazano wcześniej, mógł już funkcjonować w XII wieku. Jako pierwszy próbę usytuowania rezydencji podjął J. Wiśniewski (1911, s. 299), który podał, że *Dwór ten stał naprzeciw drzwi kościelnych w pobliżu, w stronę Bodzentyna; orząc znajdowano tam cegły*. T. Lalik (1963, s. 179) sądził, że w początkach XIII wieku rezydencja funkcjonowała już w Nowym Tarczku, na lewym brzegu Psarki. Za podobną lokalizacją opowiada się F. Kiryk (1991, s. 49; 1994, s 148), w świetle ustaleń którego dwór założony

został nie później niż w XII wieku wraz z kościołem św. Idziego i osadą Nowy Tarczek. Obecnie ścierają się dwie koncepcje lokalizacji siedziby biskupiej. Pierwsza, za którą opowiada się W. Gliński (1997, s. 108-109; 2005, 44-46) głosi, że dwór znajdował się na południowy zachód od kościoła św. Idziego w Nowym Tarczku. Swoje ustalenia badacz opiera na przeprowadzonych przez siebie badaniach powierzchniowych. Według drugiej koncepcji dwór od początku funkcjonował w Świętomarzy, przy kościele NMP (zob. Cz. Hadamik 2011a, s. 130-132; S. Trawkowski 1998, s. 15-16). Świadczyć mają o tym wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w zachodniej części tamtejszego wzgórza kościelnego w 1960 roku, gdzie odkryto relikty osady otwartej z piecowiskami, posiadającej dwie fazy funkcjonowania, pierwszą przypadającą na schyłek XI wieku i drugą zasiedloną w XII i XIII wieku. Stratygrafia nawarstwień wykazuje pewną przerwę osadniczą, która według autorów badań spowodowana była najazdem tatarskim. Jedną z większych niespodzianek było natrafienie na relikty kamiennej budowli wzniesionej na planie wydłużonego prostokąta, zorientowanego na linii północny-wschód – południowy-zachód, o wymiarach 5 x 13 m. Szerokość muru waha się pomiędzy 0,80 a 1,30 m. Wątek nie jest jednolity, lico zewnętrzne ułożone jest z równo ociosanych piaskowców, natomiast część środkowa muru i jego lico wewnętrze wykonano z mniejszych kamieni o nieregularnym kształcie. Wszystkie elementy łączono gliną. Z badań wynika, że mur posadowiono na dolnej części wczesnośredniowiecznej warstwy kulturowej. Konstrukcję przykrywała warstwa próchnicy, w której licznie występowała ceramika wczesnośredniowieczna. Autorzy badań nie podjęli się próby określenie funkcji i chronologii tej budowli, stwierdzili jedynie, że jest ona młodsza od warstwy wczesnośredniowiecznej, w której częściowo zalega. Według odkrywców nie mogła ona pełnić funkcji sakralnych (J. Kuczyński, Z. Pyzik 1967, s. 109-145). Trudno jednoznacznie orzec o jaką warstwę wczesnośredniowieczną chodziło autorom, skoro układ nawarstwień składał się z dwóch poziomów datowanych na wczesne średniowiecze, przedzielonych niewielką warstewką lessu. Znaczna szerokość muru, sięgająca 1,30 m może sugerować, że mamy do czynienia z budową wzniesioną w całości z kamienia. Cz. Hadamik (2011a, s. 131-131) widzi w tych reliktach pozostałość dworu biskupiego, który, jak wynika z analizy materiału ruchomego funkcjonował przynajmniej do XIV wieku. Badacz ten uważa także, że translokacja dworu ze Starego do Nowego Tarczka nigdy nie miała miejsca. W połowie XIV wieku rezydencję przeniesiono ze Świętomarzy bezpośrednio do Bodzentyna. Jednym z wyznaczników dworskości stanowiska w Świętomarzy ma być według Hadamika (zob. 2011a, s. 62,132) odkrycie ostrogi płytkowatej z bodźcem zakończonym kolcem w kształcie piramidalnym. Na podstawie typologii Z. Hilczerówny (1956, s. 57). zabytek ten zaklasyfikować należy do typu II, odmiany 4, datowanej na XII oraz XIII wiek. Oczywiście przypuszczenia badacza układają się w pewną całość, spora ilość materiału ruchomego, w szczególności związanego z rycerstwem lub warstwą możnych (np. ostroga), a przede wszystkim relikty kamiennej budowli, zdają się sugerować, iż właśnie w Świętomarzy należy doszukiwać się rezydencji biskupiej. Do hipotezy tej należy jednak podejść bardzo ostrożnie, ostroga wcale nie musi być wyznacznikiem „dworskości" stanowiska, mogła bowiem znaleźć się tam przypadkiem, lub być zgubiona (np. w trakcie uroczystości kościelnych). Także i odkryte relikty budowli mogły pełnić inną niż rezydencjonalna funkcję. Kwestię lokalizacji dworu biskupiego w Tarczku winny wyjaśnić badania wykopaliskowe. Podjąć je należy

zarówno w Tarczku Nowym, jak i na wzgórzu kościelnym w Świętomarzy. Bez ich przeprowadzenia przez cały czas zdani będziemy na domysły.

6.1. Któryś z biskupów krakowskich, zarządzających diecezją w 2. poł. XII lub 1. poł. XIII w.

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1960 (badania w Świętomarzy, archeologiczne, J. Kuczyński, Z. Pyzik); lata 90. XX w. (badania powierzchniowe, W. Gliński).

8. Z uwagi, iż obiekt nie został zlokalizowany, nie można nic powiedzieć o jego wyglądzie, być może morfologicznie przypominał gródki stożkowate.

9. Brak obecnie dowodów na powiązania sprzymierzonego z Przemyślidami Jana Muskaty z dworem w Tarczku. Można jedynie przypuszczać, że w trakcie swoich objazdów po diecezji biskup przebywał i nocował w tej rezydencji. Natomiast z pewnością infułat doceniał rolę przynoszącego duże dochody Tarczka. W rok po wyborze kapituły wystarał się u Wacława II czeskiego o niezwykle ważny dokument, stanowiący wielki krok ku stworzeniu własnego władztwa terytorialnego. W dniu 20 czerwca 1295 roku w Pradze czeski monarcha zezwolił biskupowi ufortyfikować cztery miasta biskupie – Sławków, Kielce, Iłżę i właśnie Tarczek – *ei per infrascripta loca florensia Episcopatus sui, videlicet Slawcow, Iszla, Tharczek et Kelcia, blancis et fossato munire valeat* (KKK I, nr 101, zob. T. Pietras 2001, s. 48, 122). W rzeczywistości jednak nie wiemy czy w przypadku Kielc, a w szczególności Tarczka biskup skorzystał z tego przywileju. Nie ma bowiem żadnych przesłanek wskazujących, aby miasto to otoczone było fortyfikacjami, nawet drewniano-ziemnymi. Poza wspominanym wyżej przywilejem, nie posiadamy innych wzmianek o umocnieniach. Nie zostały one również odkryte w trakcie prac archeologicznych. Nie zachowały się również żadne ślady widoczne w terenie. Można jedynie hipotetycznie przyjąć, że jeżeli Muskata prowadził jakieś roboty fortyfikacyjne mogły one dotyczyć rozbudowy dworu biskupiego i otoczenia go obwodem obronnym, ewentualnie chodzić mogło o inkastelację kościoła i jego najbliższego otoczenia. Dopóki jednak dwór biskupi nie zostanie odkryty, hipoteza ta pozostać musi w sferze przypuszczeń. Innym śladem powiązań Muskaty z Tarczkiem jest dokument z 1303 roku, w którym prosi on papieża Bonifacego VIII o konfirmację przywileju Wacława II z 1294 roku wydanego dla jego poprzednika, Prokopa, znoszącego konieczność opłaty 20 grzywien srebra z Tarczka i Iłży (KKK I, nr 110). Po upadku rządów Przemyślidów w 1306 roku, w zamian za otwarcie bram Krakowa Władysław Łokietek wydał w dniu 2 września wielki przywilej, w którym zatwierdził Muskacie wszystkie nadania i przywileje swoich poprzedników, w tym Wacława II. Biskup uzyskał zwrot zagrabionych posiadłości, w tym Kielce, Tarczek, Iłżę i Biecz – *ciuitatem. Kielciensen. Tarsensem. Yslzensem. Et Begeczensem*, ponadto biskup otrzymał zamek w Chęcinach (KKK I, nr 114, zob. także: E. Długopolski 2009, s. 99; T. Pietras 2001, s. 87-88). W dokumencie tym Muskata zyskał również potwierdzenie prawa do pozyskiwania salin i innych kruszców – *Decimas Theloneorum. Supparum salis. plumbi. et cuiuslibet alterius minere. monete. Annone. Censuum*. Bardzo prawdopodobne jest, że biskup zezwolenie na bicia monety i wydobycie kruszców uzyskał od Wacława. Prace poszukiwawcze mogły być prowadzone m. in. w kluczu tarczkowskim. Do wyegzekwowania wielkiego

przywileju Łokietka jednak nie doszło, ponieważ wkrótce doszło do nowego konfliktu z księciem, którego skutkiem było cofnięcie nadań z wiecu w Wiślicy, 7 czerwca 1307 roku (KKK I, nr 116; zob. E. Długopolski 2009, s. 107; T. Pietras 2001, s. 90).

10. XII – poł. XIV w.?

11. -

12. Brzeziński Z. *Geneza Tarczka*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, s. 79-98; Gliński W., *Tarczek, Kunów, Szewna, Dębno. Wstęp do problematyki badań nad siedzibami biskupów krakowskich na terenie województwa sandomierskiego w dobie średniowiecza*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 107-116; *idem, Łysogórskie skupienie osadnicze z okresu średniowiecza. Wyniki badań powierzchniowych Archeologicznego Zdjęcia Polski. Próba przedstawienia problematyki*, [w:] *Bodzentyn. Studia z dziejów miasta*, red. K. Bracha, B. Wojciechowska, Kielce 2005, 31-77; Hadamik Cz., *Kasztelania tarska*, Warszawa 2011a; Jończyk M., *Z problematyki badań nad kasztelanią tarską w dobie średniowiecza*, [w:] *Bodzentyn. Z dziejów miasta w XII-XX wieku*, red. K. Bracha, Kielce 1998, s. 25-31; Kiryk F., *Lokacje miast biskupich w prepozyturze kieleckiej*, [w:] *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury Chrześcijańskiej*, red. L. Kaczanowski, A. Massalski, D. Olszewski, J. Szczepański, Kielce 1991, s. 47-63; *idem*, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994; Kołodziejski S., *Uwagi o średniowiecznym budownictwie obronnym biskupów krakowskich*, TK, t. III, 1996, s. 135-149; *idem*, *Obronne siedziby biskupów krakowskich. Zarys problematyki badawczej*, [w:] *Siedziby biskupów krakowskich na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 1997, s. 17-22; *idem, Średniowieczne zamki biskupów krakowskich*, [w:] *Działalność fundacyjna biskupów krakowskich*, red. M. Walczak, Kraków 2016, s. 807-825; Kuczyński J., Pyzik Z., *Badania osady wczesnośredniowiecznej w Świętomarzy, pow. Iłża*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego", t. 5, 1967, s. 109-145; SGPol., t. XI, s. 698; SGPol., t. XII, s. 165-166; t. XV, cz. 2, s. 651; Trawkowski S., *Zagadka prepozytury tarskiej*, [w:] *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich*, red. H. Chłopocka, B. Kürbis, Poznań 1984, s. 175-184; Wiśniewski J., *Monografia dekanatu Iłżeckiego*, Radom 1911.

13. -

Numer katalogu: 51

Zamek w Tyńcu (Opactwo benedyktyńskie)

1. Kraków-Tyniec, gm. *loco*, pow. Kraków - miasto

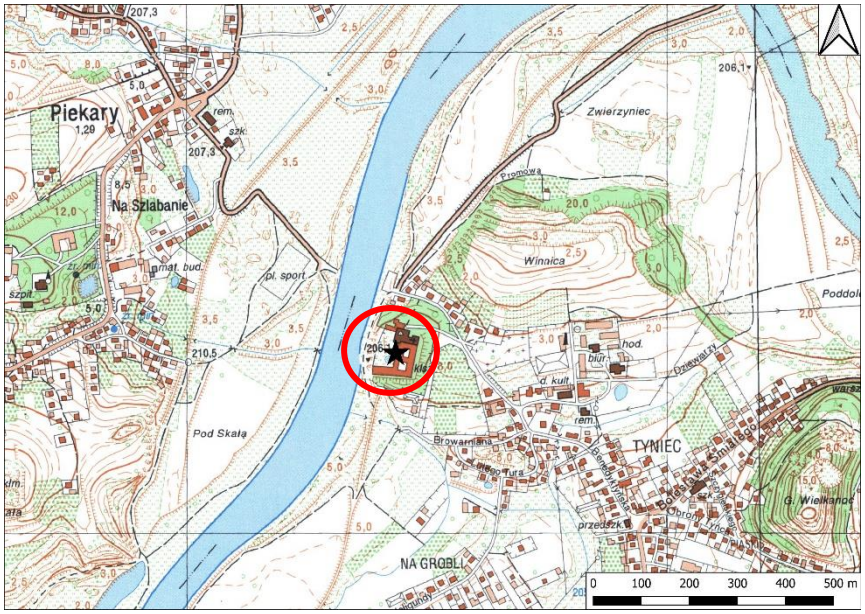
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny/warowny klasztor

3. 1123-1125 – *Thinciensem villam* (KDTyn., nr 1)

4. 1306 – *castrum Tynecz* (MPV III, nr 121)

5. Opactwo Benedyktynów w Tyńcu znajduje się w południowo-zachodniej części Krakowa (wieś Tyniec w 1973 r. włączono w obręb miasta). Usytuowane jest na wapiennym wzgórzu, na prawym brzegu Wisły. Zamek (Opatówka) zlokalizowany jest północno-zachodniej części założenia.

6. Opactwo benedyktynów w Tyńcu należy do najstarszych w Polsce, aczkolwiek jego dokładne początki nie zostały jeszcze dostatecznie wyjaśnione. W obecnej literaturze przeważa pogląd, że klasztor fundował około 1044 roku Kazimierz Odnowiciel, natomiast jego pierwszym opatem, a jednocześnie biskupem krakowskim był Aron (zob. G. Labuda 1994, s. 23-64; 1995, s. 22-39; P. Sczaniecki 1995, s. 41-45). Tak przyjętą chronologię zdają się potwierdzać badania archeologiczne, prowadzone od wielu już lat w obrębie założenia klasztornego (zob. M. Kamińska 2014, s. 137-168; Z. Świechowski 2009; E. Zaitz 2000, s. 309-327; K. Żurowska 2007, s. 227-233). Podstawy późniejszej materialnej potęgi mnichów tynieckich przyniosły nadania Bolesława Śmiałego i królowej Judyty, potwierdzone następnie w latach 1123-1125 przez opata Idziego (KDTyn., nr 1). Klasztor od samego początku spełniał bardzo ważną rolę w dziejach Państwa Polskiego. Wpływ na to miało m. in. jego strategiczne, naturalnie umocnione położenie, podkreślane już w średniowieczu przez Jana Długosza, który na kartach *Liber beneficiorum* pisał: *wzgórze klasztorne jest znakomicie umocnione murami, wieżami tudzież innymi środkami obronnymi, a straż tak w dzień jak i w nocy ustawicznie tam pełni służbę. Piękny to klejnot ojczyzny, a przeciw zasadzkom nieprzyjaciela silna warownia, starodawne miejsce obronne, na którym nawet w dawnych wiekach z powodu wyniosłości wzgórza nigdy nie brakowało twierdzy* (DLb. III, s. 183). Warowność klasztoru wynikała nie tylko z jego naturalnego położenia, na wysokiej, wapiennej górze, wznoszącej się nad Wisłą. Klasztor w Tyńcu oraz znajdujące się nieopodal, na lewym brzegu Wisły XIII-wieczne grodzisko w Piekarach uchodziły za południową bramę Krakowa. Ważnym czynnikiem było również położenie opactwa w stosunku do granicy państwowej. W okresie

swojej fundacji za Kazimierza Odnowiciela, a następnie w czasie rządów jego następców Bolesława Śmiałego i Władysława Hermana, granica Małopolski, a tym samym Królestwa Polskiego przebiegała w znacznej odległości od Tyńca. Sytuacja uległa zmianie dopiero około 1177 roku kiedy to Kazimierz Sprawiedliwy nadał Mieszkowi Plątonogiemu ziemie oświęcimską i bytomską (M. Czapliński *et al*. 2007, s. 52; J. Horwat 1995, s. 210-212). W wyniku tych zabiegów granica polityczna pomiędzy ziemią krakowską a Śląskiem ustaliła się na Skawie, obejmując Lipowiec i Chrzanów na lewym brzegu Wisły. Biegła zatem w odległości 25 km od Tyńca. Kilkadziesiąt lat później Bolesław Wstydliwy nadał Władysławowi Opolskiemu (w wyniku układu pokojowego) pas ziemi nad Skawą, przez co granica między dwoma dzielnicami sięgnęła niemal Tyńca (odległość ta wynosiła 3 km; J. Rajman 1998, s. 181). Wypracowany wówczas wygląd pogranicza utrzymał się aż do końca średniowiecza, stanowiąc jednocześnie granicę państwową. Do zmiany sytuacji doszło dopiero w 2. poł. XV wieku, wskutek wykupu w 1457 roku przez Kazimierza Jagiellończyka księstwa oświęcimskiego i w 1494 roku księstwa zatorskiego przez Jana Olbrachta (J. Rajman 1998, s. 208, 217-218). Ważna była również lokalizacja Tyńca w kontekście przebiegu szlaków komunikacyjnych, aczkolwiek, jak wykazały badania B. Wyrozumskiej (1977, s. 44-50), która zrekonstruowała linie drożne w okolicach Krakowa, nie leżał on na żadnym z nich. Klasztor położony był najpewniej na linii przebiegu jakiegoś mniejszego traktu. Przypuszczenie to umacnia fakt funkcjonowania brodu (przewozu) na Wiśle łączącego oba brzegi rzeki (Tyniec i Piekary), wzmiankowanego już w dokumencie legata Idziego z lat 1123-1125 – *Thinciensem villam cum transitu navali et una thaberna, secunda ultra fluvium* (KDTyn. nr 1, zob. także: B. Wyrozumska 1977, s. 50; J. Laberschek 2016, s. 37-39, 57-58; A. Jureczko 1993, s. 178; M. Rokosz 1991, s. 71-82). Opanowanie tego ważnego przyczółku w bardzo dużym stopniu wpływało na sukces w walkach o władzę nad Krakowem.

Kwestia pierwotnych umocnień klasztoru tynieckiego wciąż pozostaje sprawą niewyjaśnioną i wymagającą dalszych badań terenowych. Sprawa rowu grodowego, odkrytego przez G. Leńczyka (1955, s. 263-270) w skrzydle wschodnim klasztoru, przy północnej elewacji kościoła oraz na podwórzu klasztornym i datowanego przez tego badacza na czasu kultury łużyckiej[1], została zweryfikowana przez E. Zaitza (2000, s. 325-327). W kontekście umocnień klasztoru wspomnieć należy dokument papieża Grzegorza IX wydany 15 maja 1229 roku w Perugii, w którym głowa Kościoła katolickiego zabrania osobom świeckim zakładania fortyfikacji w Tyńcu (KDTyn., nr 8). Informacja ta pozwala wysunąć przypuszczenia, iż skoro papież wziął w opiekę klasztor i zakazał budowy w jego obrębie umocnień, musiało dojść wcześniej do jakichś prób inkastelacji wzgórza. Miały one zapewne związek z pogranicznym położeniem opactwa oraz walkami pomiędzy Piastami, szczególnie po zamordowaniu Leszka Białego w 1227 roku w Gąsawie. Do zbrojnych akcji w okolicach Tyńca doszło także kilkanaście lat później, w trakcie walk o Kraków pomiędzy Konradem mazowieckim, a Bolesławem Wstydliwym. Jak podaje *Rocznik kapituły krakowskiej* (MPH II, s. 804; MPH s. n. V, s. 81-82) oraz Jan Długosz (DHn. ks. 7/8, s. 67-68) w 1246 roku Konrad Mazowiecki wzniósł *castrum in Cracouia, ubi Rudaua intrat Uizlam, aliud prope Tinciam super rupem tercium in Lelow*. Wzmiankowany gród *prope Tinciam* identyfikować należy z leżącymi po lewej stronie Wisły Piekarami (zob. nr kat. 34). Nie można też wykluczyć, że w trakcie walk obsadzono załogą zbrojną samo opactwo, dokonując jednocześnie jakichś prac wzmacniających jego obronność. S. Tomkowicz (1901, s. 27-28) uważał że to właśnie książę mazowiecki wzniósł zamek i obwarował klasztor.

Chronologię taka przyjmują także S. Kołodziejski (1995a, s. 153-154) oraz T. Gronowski (2009, s. 225-226), z tą różnicą, że fundatora założenia upatrują w opatach tynieckich.

Pierwsze wiadomości źródłowe na temat *castrum Tynecz* uzyskujemy dopiero w czasie walk Władysława Łokietka z Janem Muskatą. W początkach 1306 roku w związku z przygotowywaną wyprawą wojenną Wacława III na Kraków, wojska Muskaty, dowodzone przez jego szwagra, burgrabiego zamku Lipowiec najechały, złupiły i zajęły klasztor tyniecki oraz przeciwległy gród w Piekarach. Wydarzenia te znalazły swoje odzwierciedlenie w aktach procesowych Jana Muskaty i zeznaniach opata tynieckiego Michała a także jego współbraci Streczka i Franciszka, wikariuszy krakowskich Pawła, Wawrzyńca, Boguchwała, Marcina, prezbitera Boguchwała i prepozyta zwierzynieckiego Teodoryka (MPV III, nr 121, s. 87-92). Niestety zabójstwo Wacława III w Ołomuńcu zaprzepaściło plany biskupa krakowskiego, natomiast jego wojska zmuszone były do opuszczenia klasztoru.

Nie posiadamy informacji o losach zamku w XIV i w 1. poł. XV wieku. Kolejnych wzmianek dostarczają dopiero dokumenty papieskie z lat 1456, 1458, 1460 i 1461, dotyczące utworzenie probostwa w Tuchowie, podległego opatowi tynieckiemu (KDTyn., nr 218, 223, 228, 230). Od jesieni 1467 roku, do pierwszych miesięcy 1468 roku w Tyńcu przebywał Jan Długosz wraz z synami królewskimi. Bardzo prawdopodobne, że historyk mieszkał wówczas w zamkowych salach. W 1509 roku Zygmunt Stary dzięki staraniom opata Jana Piotrowskiego wydał prawo do poboru trzech beczek soli i tyleż samo ćwiertni soli miałkiej, celem naprawy zamku tynieckiego – *pro conservatione castri Thinicensis* (MS IV/2, nr 9038). P. Sczaniecki (1973, s. 182; 1978, s. 115) uważał, że przywilej ten miał na celu utrzymanie upadającej już warowni, jednocześnie miał być to ostatni przejaw zainteresowania ze strony władcy tym obiektem, który niedługo później włączono w obręb klasztoru. Inaczej uważa T. Gronowski (2009, s. 220-225), sądzący, że zamek nigdy nie należał do księcia lub króla, od samego początku stanowił własność opatów. Ponadto pieniądze z żup solnych przeznaczone miały być nie tylko na remont warowni, ale także innych zabudowań klasztornych. W 1560 roku klasztor zadłuża się na kwotę 800 florenów pożyczając je od Uniwersytetu Jagiellońskiego celem przeprowadzenia *ad restaurandas ruinas arcis Thinyecz* (P. Sczaniecki 1973, s. 282). Prace remontowe realizowane w latach 60. XVI stulecia przez opata Hieronima Krzyżanowskiego zmieniły wygląd zamku, który od tego momentu stał się wygodną renesansową rezydencją (Architektura gotycka.., t. 2, s. 246; T. Gronowski 2009, s. 221-222; P. Sczaniecki 1973, s. 282). Klasztor wraz z zamkiem ucierpiał w czasie potopu szwedzkiego, kiedy to w 1657 roku wojska Jerzego Rakoczego spaliły siedzibę opacką i inne budynki klasztorne (M. Nagielski *et all*. 2015, s. 408-411; P. Sczaniecki 1978, s. 187-188). Rezydencja opata wkrótce jednak została ponownie odbudowana, o czym świadczą opisy inwentarza z 1689 roku. W XVIII wieku zamek tyniecki stał się siedzibą konfederatów barskich, którzy adaptowali go na swoje potrzeby. Walki pomiędzy zwolennikami konfederacji a oddziałami rosyjskimi doprowadziły do zniszczeń obiektu. Zmusiło to kolejnych opatów do podjęcia trudów odbudowy założenia (P. Sczaniecki 1973, 282-283; 1978, s. 225 i nast.).

6.1. Konrad Mazowiecki lub opaci tynieccy

6.2. Książęca/monarsza, następnie klasztorna

7. 1987 – archeologiczne (T. Radwańska)[2].

8. Brak badań archeologicznych i architektonicznych uniemożliwia odtworzenie wyglądu średniowiecznej warowni. Jedynym źródłem przedstawiającym zamek tyniecki sprzed renesansowej przebudowy jest rycina zamieszczona w dziele *Tinecia seu historia monasterii Tinecensis Ordinis sancti Benedicti* autorstwa benedyktyńskiego historyka Stanisława Szczygielskiego, na której narysowano opata Arona, trzymającego w dłoni model klasztoru. Na przedstawieniu po lewej stronie widoczna jest budowla z wieżą obronną, murem z krenelażem i strzelnicami. Można zatem przypuszczać, że w średniowieczu zamek tyniecki składał się z domu mieszkalnego, wieży, być może z przejazdem bramnym i murem obronnym. Cały zespół ulokowany był w północno-zachodniej części opactwa i posiadał plan zbliżony do trójkąta z wewnętrznym dziedzińcem oraz drugą bramą prowadzącą do zabudowań klasztornych (B. Kwiatkowska-Baster, Z. Baster 1994, s. 97-99, 100, ryc. 27; zob. ryc. 45). W XVI wieku przystąpiono do gruntownej przebudowy obiektu, któremu nadano formę renesansowej rezydencji. Główny człon budowli tworzył dwuskrzydłowy, dwukondygnacyjny, częściowo podpiwniczony budynek, zajmujący wschodnią i południową część, o elewacji zdobionej renesansowym fryzem heraldycznym. Wewnątrz znajdowały się pomieszczenia mieszkalne opata, sala reprezentacyjna oraz izby gospodarcze i magazynowe (kuchnia, piekarnia, skarbczyk, wozownie, stajnie). W przyziemiu mieściły się dwie bramy przejazdowe, jedna po stronie wschodniej, stanowiła główny wjazd od założenia, druga, wewnętrzna, umieszczona w skrzydle południowym prowadziła na klasztorny dziedziniec. Pomiędzy skrzydłami istniał trójkątny dziedziniec, zamknięty murem wyposażonym w ganek straży i strzelnice. Wygląd zamku w XVII i XVIII wieku prezentują opisy inwentarzy z lat 1689 i 1739 (zob. B. Kwiatkowska-Baster, Z. Baster 1994, s. 97-109).

Ryc. 47. Lokalizacja reliktów budynku Starostwa odsłoniętych w latach 2010-2011 na tle historycznej zabudowy Opactwa OO. Benedyktynów w Tyńcu potwierdzonej w badaniach archeologiczno-architektonicznych (oprac. J. Poleski 2020)

9. W 1291 roku władzę w ziemi krakowskiej przejął król czeski Wacław II, zaś zarządzający w tym czasie klasztorem opaci Wojciech, Maciej i Michał szybko stali się jego stronnikami (zob. T. Nowakowski 1993, s. 88-89; P. Sczaniecki 1978, s. 46-55). Zaowocowało to potwierdzeniem przywilejów oraz uwolnieniem poddanych klasztoru tynieckiego spod jurysdykcji świeckich urzędników, dokumentem wydanym w Brnie 16 stycznia 1293 roku (KDTyn., nr 40). Możliwe, że zakon uzyskał także pewne nadania ziemi w dolinie Wisłoki (np. zamek Golesz). Kolejnym cennym nabytkiem okazał się zamek biecki przekazany w 1303 roku przez biskupa krakowskiego Jana Muskatę w zarząd opatowi Michałowi, celem obsadzenia go załogą zbrojną (P. Kocańda 2018, s. 326: T. Pietras 2001, s. 65). Benedyktyni nie byli jednak w stanie zabezpieczyć warowni, która w 1304 lub na początku 1305 roku została zdobyta przez sprzymierzonych z Władysławem Łokietkiem Węgrów (DHn. ks. 9, s. 43; R. Kaleta 1963, s. 85; T. Pietras 2001,

s. 65). Zamek wkrótce został odbity przez wojska Wacława II, który nie zwrócił go już biskupowi Muskacie ani też benedyktynom (R. Kaleta 1963, s. 85). Kwestia Biecza stała się później powodem zatargów pomiędzy opactwem a biskupami krakowskimi. Z pewnością utrata tego zamku była przyczyną konfliktu opata Michała z Janem Muskatą. Ten pierwszy przeszedł na stronę Władysława Łokietka, biskup natomiast przygotował się do najazdu na klasztor. Niestety część planów Muskaty legła w gruzach po śmierci w 1305 roku Wacława II. Wydarzenie to zmusiło biskupa krakowskiego do rozpaczliwej walki o utrzymanie panowania czeskiego. Jednocześnie musiał przygotować grunt pod planowaną wyprawę Wacława III na Kraków. W tym celu konieczne było zabezpieczenie najkrótszej drogi łączącej stolicę Małopolski z Czechami (A, Kłodziński 1936, s. 334-338; T. Pietras 2001, s. 77-79). Jednym z jej ważnych punktów była przeprawa u stóp opactwa tynieckiego. Na początku 1306 roku wojska Muskaty, dowodzone przez Gerlacha de Culpen najechały, złupiły i zajęły klasztor tyniecki oraz przeciwległy gród w Piekarach. Ówczesny atak na Tyniec został przedstawiony w aktach procesowych Jana Muskaty z lat 1306-1308 i zeznaniach przesłuchiwanych świadków, m. in. opata Michała, jego współbraci i wikariuszy krakowskich. Z lektury wiemy, że klasztor został wówczas złupiony, zniszczeniu uległy także dwa tamtejsze kościoły (MPV III, nr 121, s. 87-92). W swych poczynaniach biskup mógł także kierować się chęcią zemsty na zakonnikach za utratę Biecza.

Być może w czasie rządów czeskich lub okupacji klasztoru przez Gerlacha de Culpen, prowadzono w obrębie założenia klasztornego prace fortyfikacyjne. Świadczą o tym odkrycia archeologiczne E. Zaitza w południowej części opactwa, u podstawy stoków wzgórza. Natrafiono tam na wczesnogotycki mur obronny o grubości około 1,8 – 2 m, zachowany do wysokości 3 m. Do współczesnych czasów przetrwały z niego tylko dwie półkoliste baszty oraz mur kurtynowy o długości 45 m. Zachodnia baszta dostawiona była do pionowej ściany skały, którą włączono w obwód fortyfikacji. Skała osłaniała klasztor od strony południowo-wschodniej, zachodniej i północnej. W XVII wieku górna część tego muru została przebudowana. Na rozebranej i nieznacznie obniżonej koronie posadowiono cieńszy, kamienno-ceglany mur, o wysokości 2,5 m, dostosowany do ówczesnych potrzeb obronnych. Barokowa modernizacja tego odcinka umocnień klasztornym spowodowała, że mur ten utożsamiano z okresem wojen szwedzkich lub konfederacji barskiej. Autor badań terenowych czas jego powstania określił na okres pomiędzy 2. połową XIII w. a początkiem XIV stulecia (E. Zaitz 2000, s. 310). Byłyby to zatem ślad prac fortyfikacyjnych prowadzonych w niespokojnych czasach rozbicia dzielnicowego oraz panowania czeskiego. Nie jesteśmy jednak w stanie określić czy inicjatorami poczynionych wówczas modernizacji byli sami benedyktyni czy może któryś z książąt krakowskich lub też sam Jan Muskata.

10. poł. XIII w. – XVIII w.

11. archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; archiwum Opactwa Benedyktynów w Tyńcu.

12[3]. *Architektura gotycka w Polsce*, t. II, red. Mroczko T., Arszyński M., Warszawa 1995; Gronowski T., *Zamek w Tyńcu*, „Średniowiecze Polskie i Powszechne", t. 1, 2009, z. 5, s. 213-228; Kamińska M., *Aktualny stan badań i nowe koncepcje interpretacyjne romańskiego Tyńca*, [w:] *Kraków romański. Materiały z sesji naukowej odbytej 13 kwietnia 2013 roku*, red. J. Małecki, Kraków 2014, s. 137-168; KZS, t. I, z. 6, s. 28-31; Kołodziejski S., *Późne średniowiecze*, [w:]

Pradzieje i średniowiecze, Kraków 1995a, s. 151-162; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 168-170; Kwiatkowska-Baster B., Baster Z., *Tyniec u progu tysiąclecia*, Kraków 1994; Sczaniecki P., *Dzieje budynków klasztornych w Tyńcu*, „Studia Theologica Varsaviensia", t. 11, 1973, z. 2, s. 279-294; Tomkowicz S., *Tyniec¸* Kraków 1901.

13. -

[1] Wg. Leńczyka wykopanie rowu miało związek z budową grodu kultury łużyckiej, natomiast jego zasypanie nastąpiło we wczesnym średniowieczu, po usadowieniu się tutaj benedyktynów. Zdaniem krakowskiego archeologa umocnienia te mogły być wykorzystywane przez ród Toporczyków, którzy na szczycie wzniesienia mieli zbudować swój dwór obronny (zob. G. Leńczyk 1955, s. 263-270).

[2] W naszych rozważaniach pominięte zostały akcje badawcze, które objęły pozostałe partie klasztoru. Ich szerokie omówienie przedstawiają poniższe publikacje: M. Bober 2008, s. 159-170; M. Kamińska 2014, s. 137-168; E. Zaitz 2000, s. 309-327.

[3] W zestawie literatury znajdują się pozycje, które bezpośrednio dotyczą Zamku-Opatówki. Pominięta natomiast została literatura omawiająca inne części założenia klasztornego. Na ten temat zob.: E. Świechowska, W. Mischke 2001; M. Bober 2008, s. 159-175; KZS, t. I, z. 6, s. 28-31; J. Łoziński 1985, s. 415-416;T. Mroczko 1988; Z. Świechowski 1982; 2000; 2009; M. Walicki 1968, s. 772-773.

Numer katalogu: 52

Dwór biskupów krakowskich oraz kościół inkastelowany w Wawrzeńczycach

1. Wawrzeńczyce, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, pow. krakowski

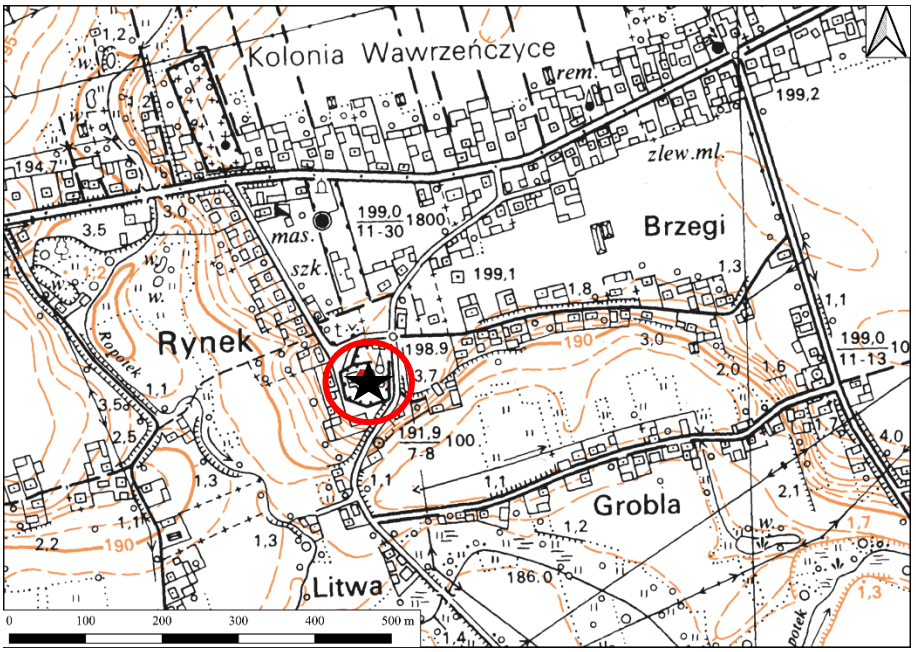
1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Dwór obronny/kościół inkastelowany

3. 1149 (KKK I, nr 2, przypis 3)

4. 1347 – *et curia Wawrzcinczicze* (DHn., ks. 9, s. 314-315)

5. Pierwotne relikty dworu biskupiego nie zostały lokalizowane w terenie, być może znajdują się w miejscu późniejszej budowli z XVIII wieku. Kościół św. Zygmunta i św. Marii Magdaleny znajduje się w centrum miejscowości, w odległości ok. 200 m na południe od drogi krajowej łączącej Kraków z Nowym Brzeskiem.

6. Wawrzeńczyce należą do starych osad, posiadających nazwy patronimiczne, czyli pochodzące od swego założyciela. Pierwsza wiadomość o miejscowości pochodzi z roku 1149. Dowiadujemy się wówczas, że dziesięcina z niej płynęła do klasztoru św. Wincentego we Wrocławiu (KKK I, nr 2, przypis 3, zob.: J. Kozik, M. Wyżga 2018, s. 49). W 1206 roku drogą zamiany przeszła na własność biskupstwa krakowskiego (KKK I, nr 6). Wkrótce biskupi utworzyli tutaj centrum pobliskiego klucza majątkowego (DLb. I, s. 54-55; S. Inglot 1925, s. 30-31). W 1245 roku w miejscowości miał się zatrzymać arcybiskup Pełka wraz całą kapitułą (J. Kozik, M. Wyżga 2018, s. 36). W źródłach internetowych pojawia się informacja, że fundatorem dworu biskupiego był Iwo Odrowąż (zob. http://www.igwa.pl/art,55,wawrzenczyce, dostęp: 16.04.2020), jednak brak ku temu przesłanek źródłowych. Biskup ten z pewnością był inicjatorem budowy tutejszego kościoła pw. śś. Marii Magdaleny i Zygmunta (B. Krasnowolski 2013, s. 288).

Przez miejscowość biegł szlak łączący Kraków z Koszycami, natomiast droga w Wawrzeńczycach potwierdzona została w 1441 roku. Znajdowało się tutaj także cło, jednakże B. Wyrozumska nie potrafiła ustalić jego początków. Badaczka przypuszczała, że wystarali się o nie biskupi krakowscy po objęciu Wawrzeńczyc w posiadanie. Strażnica do poboru mogła znajdować się w przysiółku kościeleckim Cle lub Cełku. We wsi działała także karczma i targ (B. Wyrozumska 1977, s. 51-53).

W kontekście istnienia dworu biskupiego na terenie Wawrzeńczyc warto zwrócić uwagę na liczne pobyty w tej miejscowości biskupa Pawła z Przemankowa. Przebywał on tam co najmniej czterokrotnie, w 1273, 1281 i 1282 a także w 1286 roku (zob. K. Mieszkowski 1974, nr 69, 84, 85, 87). Być może to właśnie ten biskup odpowiadał za budowę dworu, w którym mógł się zatrzymywać w trakcie licznych pobytów. Byłaby to jedna z jego najbardziej preferowanych siedzib w diecezji. Wieś musiała ucierpieć w początku XIV wieku, ponieważ stała się jedną z baz wypadowych wojsk Jana Muskaty, walczących z Władysławem Łokietkiem. W aktach procesowych biskupa krakowskiego z lat 1306-1308 roku Zdzisław prepozyt sandomierski zeznał, że Muskata inkastelował kościoły w Kielcach, Skalbmierzu i właśnie Wawrzeńczycach (*tres ecclesias incastellaverunt, scilicet in Kelcia, Scarbymiria et Laurinczicz,* MPV III, nr 121, s. 84).

Pierwsza potwierdzona wzmianka o dworze biskupim pochodzi z roku 1347, kiedy to, jak przekazał nam Jan Długosz, zmarł w nim biskup Jan Grot – *jak przystało na biskupa katolickiego, wszystkimi sakramentami świętymi, w swoim mieście [s] i dworze w Wawrzeńczycach* (DHn. ks. 9, s. 314-315, być może to Jan Grot był fundatorem założenia). W kolejnych latach w rezydencji tej często przebywali następni biskupi krakowscy, w 1440 gościł tam Zbigniew Oleśnicki, następnie Piotr Tomicki, którego staraniem wzniesiono nową, murowany obiekt, ponadto Marcin Szyszkowski i Jan Aleksander Lipski (J. Kozik, M. Wyżga 2008, s. 37). W kolejnych latach nastąpił znaczny rozwój kompleksu dóbr biskupich w Wawrzeńczycach, obejmujących wsie Brończyce, Długą Wieś, Jaksice, Luborzycę, Posądze, Przyczniów, Wielgusz, Zastów, Wolę Luborzycką, natomiast tamtejszy dwór przekształcił się w rozległy folwark. Około 1719 roku wzniesiono nową okazałą drewnianą rezydencję z całym zapleczem gospodarczym i usługowym (oficyna, browar, piekarnia, stajnie, wozownie, gumna, kurniki). Do założenia wjeżdżało się przez wielką bramę na czterech słupach, całość natomiast ogrodzona była parkanem. Dokładny wygląd obiektu prezentuje inwentarz z 1746 roku (J. Kozik, M. Wyżga 2008, s. 150-153). W kolejnych latach budynek ulegał licznym przebudowom, w 1784 i 1823 (J. Kozik, M. Wyżga 2008, s. 153, 268). Ostatecznie uległ zagładzie w 1914 roku (J. Kozik, M. Wyżga 2008, s. 324).

6.1. Dwór: Paweł z Przemankowa lub Jan Grot; kościół: Iwo Odrowąż

6.2. Biskupi krakowscy

7. 1999 (archeologiczne; T. Rodak)[1].

8. Wygląd pierwotnego dworu nie jest znany. Budowlę XVIII-wieczną przedstawiają już inwentarze opublikowane przez J. Kozika i M. Wyżgę (2008, s. 151-154). Rekonstrukcja pierwotnego kościoła obecnie jest niemożliwa z uwagi na brak badań. Na przełomie XIII i XIV wieku byłą to świątynia orientowana, z dwuprzęsłowym prezbiterium, murowanym z cegły w zachowanym częściowo wątkiem wendyjskim. Przebudowa z XV oraz z przełomu XV i XVI wieku polegała na wzniesieniu krzyżowo-żebrowych sklepień prezbiterium oraz jednonawowego, ceglanego i krytego stropem korpusu (B. Krasnowolski 2013, s. 288).

9. Z uwagi na brak źródeł oraz badań archeologicznych nie jesteśmy wstanie powiedzieć, czy Jan Muskata poczynił jakieś inwestycje związane z dworem biskupim. Z pewnością przyczynił

się do inkastelacji kościoła pw. śś. Mari Magdaleny i Zygmunta. Świadczą o tym zeznania prepozyta sandomierskiego Zdzisława z 1306 roku (MPV III, nr 121, s. 84). Zakres inwestycji pozostaje jednak nierozpoznany. Być może świątynię otoczono wałem ziemnym i parkanem lub innym typem ogrodzenia. Do obrony mogła również zostać przygotowana sama świątynia, np. poprzez budowę strzelnic w murach na poddaszu. Tak umocniony punkt stanowił bazę wypadową dla wojsk najemnych Jana Muskaty w trakcie jego walk z Władysławem Łokietkiem w latach 1304-1306. Zapewne jednak, zważywszy na ograniczone możliwości militarne został szybko opuszczony lub zdobyty (zob. J. Kozik, M. Wyżga 2008, s. 50).

10. koniec XIII lub I poł. XIV w. – XX w. (budynek dworu licznie przebudowywany).

11. -

12. Kozik J., Wyżga M., *Przy wielkiej drodze. Gmina Igołomia-Wawrzeńczyce od wieków średnich do współczesności*, Igołomia-Wawrzeńczyce 2018; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 288; Rodak T., *Wawrzeńczyce, st. 10, gm. Igołomia-Wawrzeńczyce, woj. małopolskie, AZP 101-60*, IA, t. 33, 2011, s. 247-248; SGPol., t. XIII, s. 149-150.

13. -

[1] Badania realizowano na stanowisku nr 10, zakwalifikowanym jako osada wielokulturowa, w miejscu gdzie znajdować się miał dwór nowożytny z zachowaną piwnicą. W trakcie badań pozyskano liczny i szeroki materiał kulturowy (od pradziejów po czasy nowożytne), w tym fragmenty naczyń ceramicznych i kafli. Stwierdzono, że jeden z obiektów – nr 2, to pozostałość po dawnej piwnicy dworskiej (zob. T. Rodak 2011, s. 247-248).

Numer katalogu: 53

Zamek w Wieliczce (Zamek Żupny)

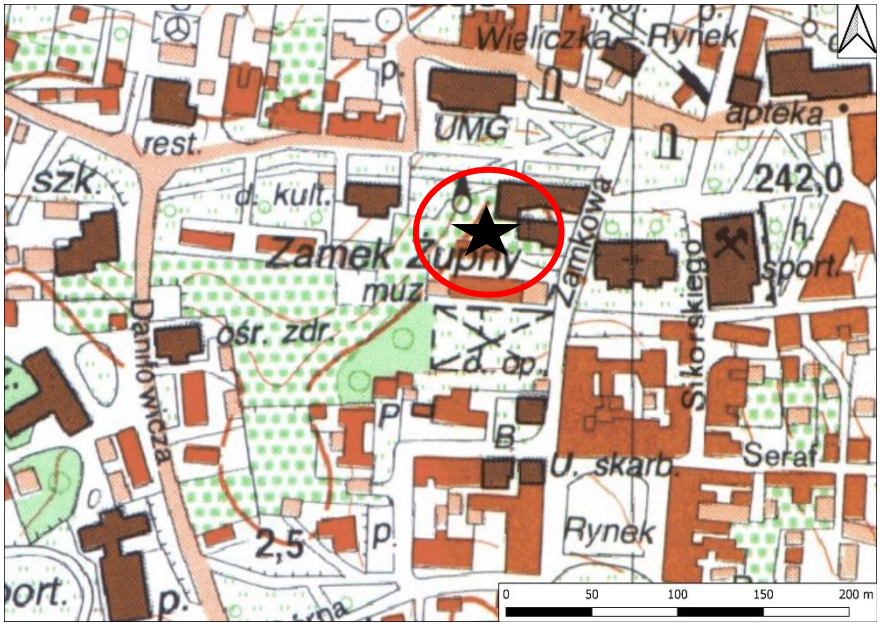
1. Wieliczka, gm. *loco*, pow. wielicki

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1123-1125 - *Magnum Sal* (KDTyn., nr 1)

4. 1312 – *linea versus suppam* (ZDMog., nr 47)

5. Zamek znajduje się w północno-zachodnim narożniku miasta lokacyjnego, w obrębie dawnych fortyfikacji miejskich, w odległości około 130 m od rynku. Po drugiej stronie ulicy Zamkowej zlokalizowany jest kościół parafialny św. Klemensa.

6. Osadnictwo na terenie Wieliczki sięga epok pradziejowych. Dowodzą tego liczne znaleziska archeologiczne z terenu miasta i jego okolic (zob. A. Jodłowski 1968, s. 7-98; 1980a, s. 39-49). We wczesnym średniowieczu istniało na jej terenie kilka osad mieszkalno-produkcyjnych oraz zespołów urządzeń solankowych. W obrębie jednej z nich, funkcjonujących na północ od późniejszego rynku lokacyjnego, znajdował się kościół św. Klemensa, wzniesiony staraniem benedyktynów tynieckich i wzmiankowany w bulli papieża Grzegorza IX z 1229 roku (A. Jodłowski 1980a, s. 49-57). Zapewne z tą osadą powiązać należy pierwszą wzmiankę potwierdzającą istnienie Wieliczki, zawartą w dokumencie legata Idziego z lat 1123-1125, wystawionym dla mnichów z Tyńca, w którym ten potwierdza im wcześniejsze nadania (KDTyn., nr 1). Ówczesna Wieliczka zwana była *Magnum Sal*. Najsłynniejszym skarbem miejscowości były złoża solne, przynoszące ogromne dochody do skarbca książęcego. Ten fakt spowodował, że panujący w Krakowie od 1288 roku książę Henryk Probus rozpoczął starania o nadanie osadzie praw miejskich. W tym celu sprowadził ze Świdnicy byłego wójta Jeszko i Hysinbolda, którym powierzył zadanie lokacji miasta (F. Kiryk 1985, s. 258-259; J. Piotrowicz 1980a, s. 63-75). Niestety nagła śmierć księcia śląskiego przerwała uniemożliwiła dokończenie zadania. Rozpoczęty proces ukończył w 1290 roku Przemysł II, który w lipcu tegoż roku wydał dokument lokacyjny, zezwalający na osadzenie Wieliczki na prawie średzkim (KDWiel. 1872, s. 1-2).

W świetle badań archeologicznych początki zamku wielickiego sięgają okresu lokacji miasta. Zamek poprzedzała osada i szyb górniczy odkryty w 1968 roku przez A. Jodłowskiego,

użytkowany od przełomu XII/XIII wieku po początek połowy XIII stulecia. Pierwotne założenie zamkowe wzniesione zostało natomiast w końcu XIII wieku. O takim datowaniu świadczą wyniki badań archeologicznych oraz rozpoznania architektoniczne (zob. A. Jodłowski 1969a, s. 261-269; 1980a, s. 54; A. Jodłowski, K. Reguła 1967, s. 379-380; A. Jodłowski, M. Zeylandowa 1968, s. 375-376; W. Niewalda 1971, s. 49-56). Chronologia ta obecnie uznawana jest w większości literatury przedmiotu (zob. E. Giżycka, I. Pawłowska-Pich 2009; A. Gaczoł 1980, s. 335-336; B. Guerquin 1974, s. 303; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 292-293; K. Kubik 1977, s. 73-97; S. Świszczowski 1968, s. 152-171)[1]. Niestety stan badań nie pozwala na wskazanie konkretnego fundatora założenia. Możemy jedynie przypuszczać, że byli nim albo książęta odpowiedzialni za lokację Wieliczki (Henryk Probus, Przemysł II) lub też panujący po nich władca czeski Wacław (zob. punkt 9). Zamek od samego początku swojego istnienia spełniał funkcje administracyjne, będąc siedzibą urzędnika monarszego zwanego żupnikiem i centrum zarządu krakowskich żup solnych. Ponadto pełnił zadania reprezentacyjne, goszcząc władców oraz warowne, ochraniając pobliskie szyby. Zwano go żupą, według J. Piotrowicza (1980, s. 74) pierwsza wzmianka o zamku pochodzi z 1312 roku z dokumentu wójta Gerlacha de Culpen, który zapisuje cystersom mogilskim cztery jatki mięsne w Wieliczce (KDMog., nr 47). Pojawia się tam zwrot - *linea versus suppam*. Jako ”zamek” budowla ta wymieniona jest w latach 1402/1403 w spisie rachunków żup bocheńskich – *castrii premissi in Wieliczka* (AKH 3, seria II, s. 159). W czasach panowania Kazimierza Wielkiego zamek uległ znacznej rozbudowie i włączony został w obręb obwarowań miejskich. Te ostatnie, w świetle przekazów *Kroniki katedralnej krakowskiej* i Jana Długosza wzniesiono z inicjatywy Kazimierza III (K. Kubik 1977, s. 77-79; J. Widawski 1973, s. 472-480). Władca ten w 1361 roku przeniósł także Wieliczkę na prawo magdeburskie (KDM III, nr 744), natomiast siedem lat później wydał *Statut dla Krakowskich Żup Solnych*, będący skodyfikowanym zbiorem praw i zwyczajów, normujących na długi okres czasu stosunki prawne i gospodarczo-ustrojowe w górnictwie solnym (SPPP I, s. 217-224)[2]. W 1473 i 1475 roku Wieliczka została strawiona przez pożary, które zniszczyły także zabudowania zamkowe. Klęski te spowodowały tak duże szkody, że Kazimierza Jagiellończyk zwolnił mieszczan od dostarczenia podwód wpierw na okres dwóch, a następnie trzech lat i innych powinności na lat 10 (KDWiel. 1872, s. 38-39). Dzięki zaoszczędzonym pieniądzom mieszczanie wieliccy mieli odbudować swoje domostwa. W tym samym czasie doszło do kolejnej przebudowy zamku żupnego. W 1535 roku Wieliczka znowu ucierpiała wskutek pożaru, pomimo tego XVI stulecie uznać należy za dobry okres dla żup krakowskich. Sam zamek w latach 1536-1539 i 1551-1556 uległ kolejnej znacznej rozbudowie, dzięki czemu uzyskał bogaty renesansowy wystrój (K. Kubik 1977, s. 79-83; W. Niewalda 1971, s. 53-54). Ówczesny wygląd rezydencji żupnej przedstawia inwentarz z 1581 roku, opublikowany częściowo przez S. Świszczowskiego (1968, s. 154-166). W końcu XVI wieku doszło jednak do kryzysu żup solnych, spowodowanego rabunkową gospodarką realizowaną przez niektórych żupników dzierżawiących to przedsiębiorstwo od skarbu królewskiego. Wspomnieć tutaj należy przede wszystkim Sebastiana Lubomirskiego, który sprawując ten urząd dorobił się gigantycznej fortuny. Dużo złego wyrządziło także złe zarządzenie kopalnią, nieodpowiednie zabezpieczone wyrobiska zagrażały nie tylko górnikom, ale także zabudowie miasta i zamku. Można powiedzieć, że sytuacja żup krakowskim odzwierciedlała ogólne położenie gospodarki krajowej. Ożywienie kopalni nastąpiło w 1. połowie XVII wieku za dzierżawy żup przez Andrzeja Oleśnickiego i Andrzeja Górskiego (J. Piotrowicz 1980a, s. 139-167). Ten ostatni przystąpił

wówczas do generalnego remontu założenia zamkowego i uporządkowania spraw kopalni (A. Długosz 1958, s. 70; K. Kubik 1977, s. 83). Dużo szkód miastu i zamkowi przyniosła okupacja szwedzka w latach 1655-1660 (M. Nagielski *et al*., 2015, s. 413). Opisy wykonane przez komisje żupne w latach 1658-1660 i 1661 pozwalają odtworzyć ówczesny wygląd rezydencji. Ponadto w 1661 roku po raz pierwszy wzmiankowane jest mieszkanie kapelana żupnego i szafarza (K. Kubik 1977, s. 84). Duże znaczenie dla rekonstrukcji zamku z tego czasu posiada plan Marcina Gamrana z 1638 r.[3] Do kolejnego generalnego remontu warowni doszło w latach 1670-1680 (K. Kubik 1977, s. 85-86; W. Niewalda 1971, s. 55). Wiek XVIII to powolny upadek żup solnych, spowodowany fatalną polityką władców, kryzysem politycznym i gospodarczym państwa oraz licznymi wojnami (m. in. najazdem szwedzkim z 1702-1709). Sytuacja ta wpływała na rozkład założenia zamkowego, pomimo iż niektórzy urzędnicy podejmowali próby ratowania niszczejących budynków. W 1717 roku August II zlecił uporządkowanie spraw żup krakowskich, w związku z czym zajęto się sprawami administracyjnymi i pracowniczymi, podjęto również próby utrzymania kopalni w zdolności produkcyjnej. W kolejnych latach (1717-1763) przeprowadzono również generalny remont warowni, przystosowując ją do ówczesnych wymogów (K. Kubik 1977, s. 86-92). Po pierwszym rozbiorze Polski rząd austriacki rozpoczął wprowadzanie własnej administracji. W miejscu dawnej organizacji żupnej utworzono Wyższy Urząd Salinarny oraz Dykasterialny Sąd Górniczy. Siedzibą nowej administracji pozostał jednak zamek wielicki, który zaadaptowano do nowych potrzeb mieszkalnych i biurowych. W okresie 1808-1828 zamek przybrał kompozycję typowego austriackiego, koszarowego i neoklasycystycznego urzędu. Ostateczny wygląd założenie zamkowe uzyskało w 1905 roku (K. Kubik 1977, s. 92-94). W chwili obecnej w zamku mieści się Muzeum Żup Krakowskich.

6.1. Henryk Probus lub Wacław II

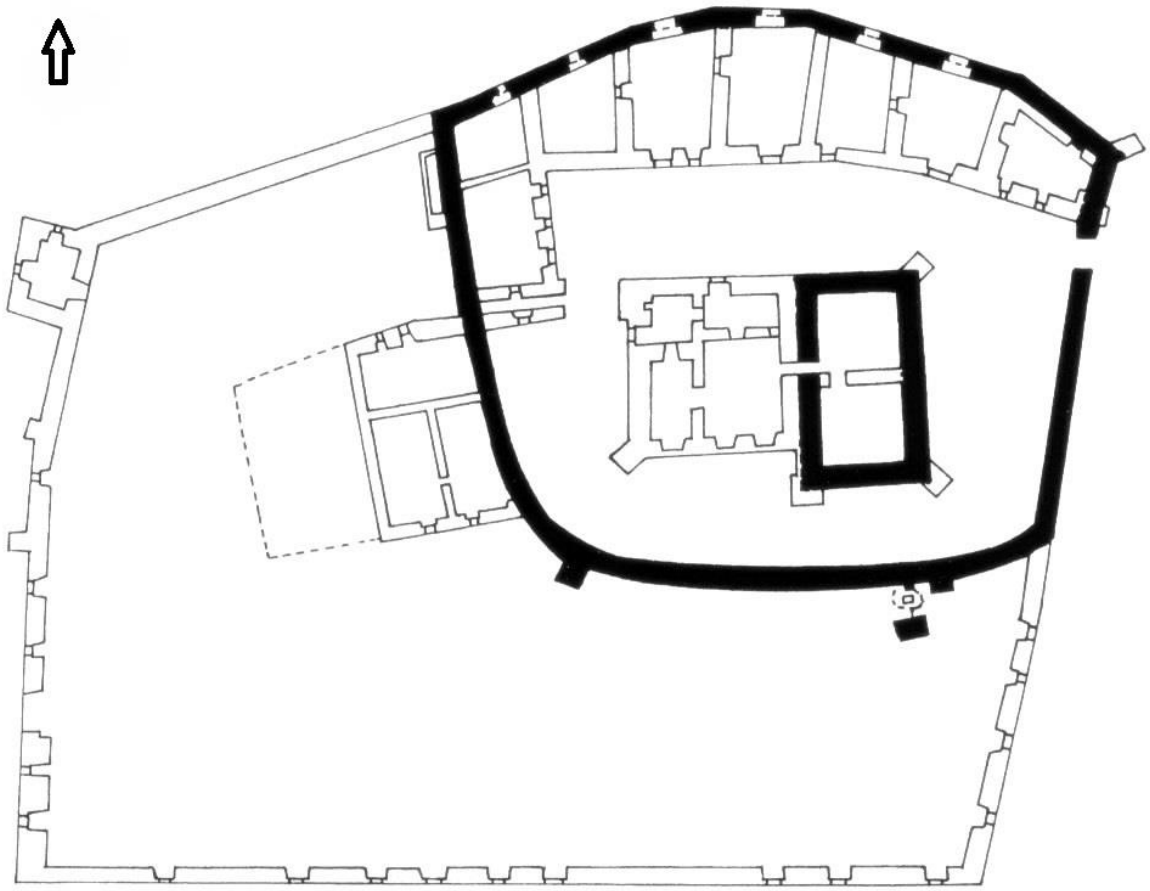
6.2. Monarsza

7. 1960-1971 (archeologiczne, H. Burchard, J. Gromnicki, A. Jodłowski, K. Reguła, M. Zeylandowa); 1970-1972 (architektoniczne, W. Niewalda); 1976 (archeologiczne, E. Folwarczny-Miśko, A. Jodłowski, K. Reguła): 1993-1995 (archeologiczne, J. Duda); 1995-1996 (architektoniczne, M. Bogusz, H. Rojkowska, W. Niewalda); 1999 (archeologiczne, W. Sudera).

8. Na podstawie prac archeologicznych, badań architektonicznych oraz licznych źródeł opisowych i kartograficznych możliwe jest wydzielenie kilku faz rozwoju zamku wielickiego. W fazie pierwszej, pierwotnej, datowanej na koniec XIII i początek XIV wieku obiekt składał się z biegnącego owalnie kamiennego muru o szerokości 1,60 m, wzniesionego z piaskowca beskidzkiego i łączonego zaprawą wapienną. Lico muru było starannie opracowane, podczas gdy jego wnętrze wypełniono drobniejszym materiałem Od południa, po zewnętrznej stronie znajdowała się fosa o szerokości 2 m i głębokości 1,5 m, moszczona na dnie drewnianymi belkami. Wewnątrz obwodu, mniej więcej pośrodku wzniesiono budowlę na rzucie prostokąta o wymiarach 16 x 10 m. Jako materiału użyto analogicznego piaskowca, wydobywanego z odległego o około 5 km od Wieliczki kamieniołomu w Biskupicach. Kamień łączony był zaprawą wapienno-piaskową i układany w wyraźne warstwy, równane co pewien czasie przez poziomy wyrównawcze. Na podstawie rozmiarów rzutu i grubości muru można przypuszczać, że budynek był piętrowy, z czego górne kondygnacje posiadały konstrukcję drewnianą (A. Jodłowski

1980a, s. 54; W. Niewalda 1971, s. 50). W drugiej i trzeciej fazie, wiązanych z czasami panowania Kazimierza Wielkiego zamek został przebudowany i znacznie powiększony. Jeszcze w 1. połowie XIV wieku dokonano rozbudowy prostokątnego budynku, spełniającego funkcje reprezentacyjno-administracyjne. Domniemane drewniane kondygnacje górne (na poziomie pierwszego piętra) zastąpiono starannie wykonanym ceglanym murem, zwieńczonym kamiennymi krokształynami służącymi podtrzymaniu machikuł lub drewnianej konstrukcji dachu. W kolejnych latach dostawiono od strony zachodniej, kamienny, parterowy budynek, którego fundamenty zniszczyły stary nieużywany szyb. Gmach ten posiadał rzut na planie kwadratu o wymiarach 13,5 x 13,5 m. Ponadto przy północno-wschodnim i północno-zachodnim narożniku wzniesiono dwa niewielkie, kamienne budynki, pełniące zapewne funkcję gospodarcze. W związku z budową murów miejskich zamek został częściowo nimi objęty, stając się jednocześnie założeniem sprzężonym z miastem. W 2. połowie XIV stulecia zasypano fosę istniejącą po zewnętrznej stronie starego muru z końca XIII wieku oraz zmodernizowano istniejące zabudowania zamkowe. Przebudowie uległo także skrzydło zachodnie „Domu pośród Żupy", które zostaje przerobione i nadbudowane w ceglanym wątku. Powstaje w tym czasie również duże reprezentacyjne pomieszczenie z krzyżowym sklepieniem, wspartym na jednym filarze. W późniejszych inwentarzach sala ta nazywana jest izbą grodzką. Doświetlona była oknami z trzech stron, natomiast w północno-zachodnim narożniku umieszczono okrągłą klatkę schodową z wejściem od północy. W czasach Kazimierza wzniesiono jeszcze murowaną kuchnię żupną, znajdującą się nieco na zachód od środkowego budynku zwanego „Domem pośród Żupy". Kuchnia ta w świetle *Statutu dla Krakowskich Żup Solnych* miała wydawać bezpłatne posiłki dla administracji, górników i furmanów (K. Kubik 1977, s. 77-79; W. Niewalda 1971, s. 50-53). W kolejnej fazie – czwartej, datowanej na 2. połowę XV wieku głębokiej przebudowie ulega skrzydło wschodnie budynku środkowego, zniszczone wcześniej przez pożar lub trzęsienie ziemi. Zastąpiono wówczas stare ceglane ściany nowymi, wzmocnionymi w narożach skarpami. W tym samym okresie przystąpiono do rozbudowy północnej części założenia zamkowego. Istniejące przy północnym murze dwa parterowe budynki gospodarcze zostają połączone poprzez wzniesienie między nimi kolejnego, piętrowego obiektu o ceglanych ścianach i kamiennych fundamentach. Również oba budynki zostają podwyższone o jedno piętro i podpiwniczone (K. Kubik 1977, s. 79-80; W. Niewalda 1971, s. 53-54) . Faza V, obejmuje okres od 1536 do 1556 roku i wiąże się z renesansową rozbudową założenia. Przeprowadzone wówczas prace skupiły się głownie na wnętrzach pierwszego piętra domu żupnego, którym nadano reprezentacyjny charakter. Wzniesiono i urządzono nową zamkową kaplicę, poświęconą św. Stanisławowi, umieszczoną w wysuniętym przed lico środkowej części budynku północnego, wykuszu. Przed kaplicą znajdowała się duża sala o wymiarach 14 x 9 m. W tym czasie połączono górne kondygnacje budynku środkowego i północnego. Ponadto ozdobiono dachy attyką, widoczną na rysunku Mikołaja Germana z 1638 roku (W. Niewalda 1971, s. 54). Ówczesny wygląd zamku przedstawiony został w *Inwentarzu budowania gór i inszych sprzętów dołowych i górnych w zuppach wielickiej i bocheńskiej w 1581*, który skrupulatnie omówił S. Świszczowski (1968, s. 154-166). Ostatnia faza (szósta), datowana jest przez W. Niewaldę na drugą połowę XVII wieku i obejmuje okres po 1674 roku. Natomiast K. Kubik (1977, s. 83-84) stwierdza, że pewne roboty realizowano już w 1. połowie tegoż stulecia[4]. Wykonano wówczas szereg prac budowlano-remontowych. Przed 1620 rokiem na terenie przygródka wybudowano warsztat ciesielski i kuźnię oraz nowe mieszkania dla cieśli i kowala. W tym samym roku w pobliżu

kuchni żupnej wzniesiono piekarnię. Remonty prowadzono także w zamku środkowym, gdzie zmodernizowano izbę grodzką mieszczącą się na parterze zachodniego skrzydła „Domu pośród Żupy" (była to najbardziej reprezentacyjna sala zamku, ponieważ „sala królewska" znajdująca się na drugim piętrze wskutek pożaru sprzed 1620 roku nie nadawała się nawet do remontu, zob. K. Kubik 1977, s. 83; W. Niewalda 1971, s. 55). W kolejnej fazie, którą K. Kubik odnosi do czasów epoki saskiej przeprowadzono na terenie założenia zamkowego liczne prace adaptacyjne, mające na celu dostosowanie zamku do celów biurowych i mieszkaniowych. Odrestaurowano między innymi basztę, pod którą urządzono więzienie, wzniesiono nową wieżę zegarową i odremontowano dawne budynki żupne. Przebudowie uległ także ogród żupny, który urządzono w stylu włoskim, z podziałem na kwatery i ogrodzono nowym parkanem. Wyremontowano budynek północny i środkowy, które przeznaczono na cele mieszkalne i gospodarcze. Likwidacji uległ między innymi dawny wykusz, gdzie mieściła się kaplica św. Stanisława. Został on rozebrany, a drzwi przemurowano na okno. W latach 1733-1743 w miejscu dawnej kuchni królewskiej postawiono nowy drewniany budynek przeznaczony na wozownię. W 1746 roku wyburzono na przygródku budynki stojące przy murze, w miejsce których zbudowano z muru pruskiego oficynę dla czeladzi. Wygląd zamku z epoki saskiej przedstawia protokół komisji żupnej z lat 1762-1763, w którym zawarto szczegółowy opis budynków wchodzących w skład założenia wraz z wyjaśnieniem funkcji poszczególnych pomieszczeń. Cały teren zamku obwiedziony był murem obronnym, z dwiema bramami, główną w płn.-wsch. części i drugą w płd.-zach. W skład zespołu wschodziły trzy murowane budynki oraz drewniana zabudowa przygródka (K. Kubik 1977, s. 86-90). Ostatnia, siódma faza wiązana jest z czasami panowania austriackiego, kiedy to przystosowano cały obiekt do nowej administracji. W budynku północnym na parterze, w pierwszym pomieszczeniu na lewo od bramy górnej ulokowano kasę sprzedaży, a w dwóch następnych – kancelarię zarządu salin i kasę główną. Dalej mieściła się księgowość i archiwum. W południowo-zachodnim skrzydle budynku umieszczono dział zaopatrzenia, na piętrze natomiast znajdowały się mieszkania dla urzędników oraz pomieszczenia biurowe, stacjonowało tam także wojsko. W trzecim murowanym budynku urządzono areszt, skład drewna oraz izby trybarzy. Zabudowania gospodarcze przybudowane do murów obwodowych nie uległy przebudowie i zachowały swoje dawne funkcje. Z uwagi jednak, że obiekty zamkowe nie były w stanie pomieścić tak dużej ilości ludzi i rozbudowanej administracji, konieczne było przeniesienie części urzędów do miasta. W 1780 roku dokonano generalnego remontu budynków zamkowych, który zatarł ślady dawnej architektury. W okresie pomiędzy 1808-1828 rozebrano stare drewniane budynki gospodarcze stojące na podwórzu. Przy murze południowym oddzielającym teren zamku od ogrodu wymurowano nowy, długi na 43 m parterowy budynek gospodarczy, gdzie wydzielono mieszkanie dla dozorcy, stajnie i remizę strażacką. Wskutek remontu zamek przybrał wygląd typowego austriackiego, koszarowego i neoklasycystycznego urzędu. Ostateczny wygląd założenie zamkowe uzyskało w 1905 roku (K. Kubik 1977, s. 92-94).

Ryc. 48. Rzut najstarszej fazy założenia (na podkładzie zamku późnośredniowiecznego) wg. S. Świszczowskiego (1968) i Z. Kubika (1977)

9. Obecny stan wiedzy nad zamkiem wielickim uniemożliwia wskazanie dokładnego fundatora założenia. Możemy zatem jedynie przypuszczać, że budowę rozpoczął już Henryk IV Probus lub panujący po nim Przemysł II albo Wacław II czeski. Z pewnością początki założenia datować należy na koniec XIII wieku. Świadczą o tym zarówno wyniki badań archeologicznych, stratygrafia nawarstwień oraz wątek i konstrukcja murów. Autor uważa, że najbardziej prawdopodobnych inicjatorem budowy zamku jest król czeski Wacław. Monarcha ten doskonale zdawał sobie sprawę z wagi posiadania Wieliczki, jako ośrodka wydobywczego sól. Z tego też powodu musiał go odpowiednio umocnić i zabezpieczyć przed ewentualną utratą. Sól odgrywała bardzo ważną rolę w polityce Przemyślidy, świadczą o tym liczne nadania dla cystersów z Welehradu czy klarysek starosądeckich oraz konieczność eksportu tego kruszcu do Czech i Morawach, gdzie jej brakowało (J. Grzesiowski, J. Piotrowicz 1965, s. 141-142; J. Piotrowicz 1980, s. 65). Być może budowę zamku, jako centralnego ośrodka zarządzającego żupami wielickimi, powiązać należy z wprowadzanymi za czasów rządów Wacława reformami administracyjnymi i nowym prawem górniczym. Podobne przedsięwzięcia realizowano bowiem także w innych miastach „górniczych", czego przykładem jest Bochnia (nr kat. 6), Chęciny (nr kat. 10), Olkusz (nr kat. 37) czy należący do biskupów krakowskich Sławków (nr kat. 41). Analogiczne działania Wacław II prowadził zresztą także i w samych Czechach, gdzie analogią dla Wieliczki może być Vlašský dvůr w Kutnej Horze, wzniesiony w sąsiedztwie kościoła św. Jakuba na przełomie XIII i XIV wieku (ok. 1300 r.), pełniący jednocześnie rolę mennicy. W swej

pierwotnej formie zamek ten składał się z owalnego, murowanego obwodu, w północno zachodniej części którego wybudowano budynek wieżowy oraz bramy usytuowanej w północno-wschodnim odcinku. Pozostała zabudowa pozostaje nierozpoznana, być może była w większości drewniana (T. Durdík 2001, s. 314-315; F. Záruba 2008, s. 233-286).

10. koniec XIII – poł. XX wieku.

11. Beiersdorf Z., Krasnowolski B., *Wieliczka, studium historyczno-urbanistyczne opracowane na zlecenie Wydziału Ochrony Zabytków Miasta Krakowa – analiza rozwoju przestrzennego oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków 1983, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; Dżułyńska K., *Budynek środkowy dawnych zabudowań żupnych w Wieliczce zwany „zamkiem"*, Kraków 1963, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; *Inwentarz budowania gór i inszych sprzętów dołowych i górnych w zuppach wielickiej i bocheńskiej w 1581*, rkps. Biblioteka Czartoryskich, sygn. 2450 (mikrofilm w: archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce); Krasnowolski B., *Wieliczka. Zespół Zamku Żupnego. Podsumowanie i aktualizacja wyników dotychczasowych badań oraz wnioski konserwatorskie*, Kraków 1982-1983, t. 1-2, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; Niewalda W., *Badania architektoniczne Domu Żupnego w Wieliczce, ul. Zamkowa*, Kraków 1970, t. 1-2, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; *idem, Badania architektoniczne „Domu pośród Żupy" w Wieliczce*, Kraków 1971, t. 1-2, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; *idem, Wieliczka Zamek Zupny. Budynek dawnej Kuchni. Badania architektoniczne*, Kraków 1995, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; Niewalda W., Bogusz M., Rojkowska H., *Wieliczka Zamek Żupny. Baszta północno-zachodnia w obronnym murze miejskim. Badania architektoniczne*, Kraków 1996, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; Nogieć-Czepielowa E., *Wieliczka. Zespół zabudowań zamku żupnego. Aktualizacja dokumentacji historycznej w zakresie analizy stylistyczno-formalnej kamieniarki*, Kraków 1972, mps., archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce; Trusz K., *Zamek w Wieliczce. Badania architektoniczne Domu Zupnego. Wnioski Konserwatorskie*, Kraków 1984, mps. archiwum Muzeum Żup Solnych w Wieliczce.

12. Boczkowski F. , *O Wieliczce*, Bochnia 1843; Długosz A., *Zabytki wielickie*, Wieliczka 1966; Duda J., *Odkrycie fragmentu murów obronnych średniowiecznej Wieliczki w Ogrodzie Żupnym*, Spraw. Archeo., t. XLIX, 1997, s. 243-255; *idem, Wieliczka, st. 2. Zamek-Ogród Żupny, gm. loco, woj. krakowskie, AZP 104-57/2*, IA, t. 28, 1998, s. 106-107; Gaczoł A., *Zabytki sztuki w Wieliczce*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków 1980, s. 333-363; Giżycka E., Pawłowska-Pich I., *Tajemnice Zamku Żupnego w Wieliczce*, Wieliczka 2009; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 303; Jodłowski A., *Badania wczesnośredniowiecznego szybu górniczego w Wieliczce na stanowisku II*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1969*, 1969, s. 28-32; *idem, Dalsze badania archeologiczne w Wieliczce na terenie zamku żupnego*, Spraw. Archeo., t. XXI, 1969, s. 261-269; *idem, Kontynuacja badań archeologicznych w Wieliczce na zamku żupnym*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1970*, 1970, s. 42-46; *idem, Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko II (zamek)*, IA, t. 4, 1971, s. 252-253; *idem, Badania archeologiczne w Wieliczce na zamku żupnym*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1971*, 1971a, s. 42-48; *idem, Wie-*

liczka, pow. Kraków. Stanowisko II (zamek), IA, t. 5, 1972, s. 279-280; *idem, Początki osadnictwa na terenie Wieliczki,* [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980),* red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków 1980, s. 39-59; *idem, Dzieje wielickiej żupy solnej*, Wieliczka 2015; Jodłowski A., Reguła K., *Wieliczka – Zamek żupny, pow. Kraków*, IA, t. 1, 1967, s. 379-380; Jodłowski A., Zeylandowa M., *Wieliczka, pow. Kraków. Stanowisko 2,* IA, t. 2, 1968, s. 375-376; Jodłowski A., Folwarczny-Miśko E., Reguła K., *Wieliczka, woj. krakowskie. Stanowisko II – Zamek,* IA, t. 10, 1976, s. 246-247; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 537-538; KZS, t. 1, z. 6, s. 34; Kornecki M., *Zamki i dwory obronne ziemi krakowskiej*, Kraków 1966, s. 63-64; Kubik K., *Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wieliczce (XIII-XX w.)*, SiMDŻSW, t. VI, 1977, s. 73-97; Niewalda W., *Sprawozdanie z badań architektonicznych na terenie zamku żupnego w Wieliczce*, [w:] *Badania prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Wieliczce w roku 1971*, 1971, s. 49-56; Ochniak-Dudek K., *Zamek Zupny w Wieliczce. Centrum administracji przedsiębiorstwa solnego od XIII wieku*, „Ochrona Zabytków", 2010, nr 1-4, s. 27-44; Piotrowicz J., *Dzieje miasta Wieliczki w wiekach średnich*, [w:] *Wieliczka. Dzieje miasta (do roku 1980)*, red. S. Gawęda, A. Jodłowski, J. Piotrowicz, Kraków 1980, s. 61-124; Sudera W., *Wieliczka, st. 2, gm. loco, woj. małopolskie, AZP 104-57/2*, IA, t. 33, 2011, s. 250; Świszczowski S., *Średniowieczne założenia zamku żupnego w Wieliczce i ich późniejszy rozwój*, SiMDŻSW, t. II, 1968, s. 152-171: Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, oprac. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1489-1490.

13. -

[1] Jedynie niewielka część badaczy wiąże powstanie zamku z Kazimierzem Wielkim i datuje go na połowę XIV wieku, zob.: F. Boczkowski 1843, s. 5; A. Długosz, 1957, s. 32; K. Dżułyńska 1963; F. Kiryk 1985, s. 260; KZS, t. 1, z. 6, s. 34.

[2] Dokument ten opublikowany został przez J. Krzyżanowskiego (1934, s. 113-128).

[3] Plan opublikowany został w: Beiersdorf Z., Jodłowski A., Krasnowolski B., Noga Z. 2015.

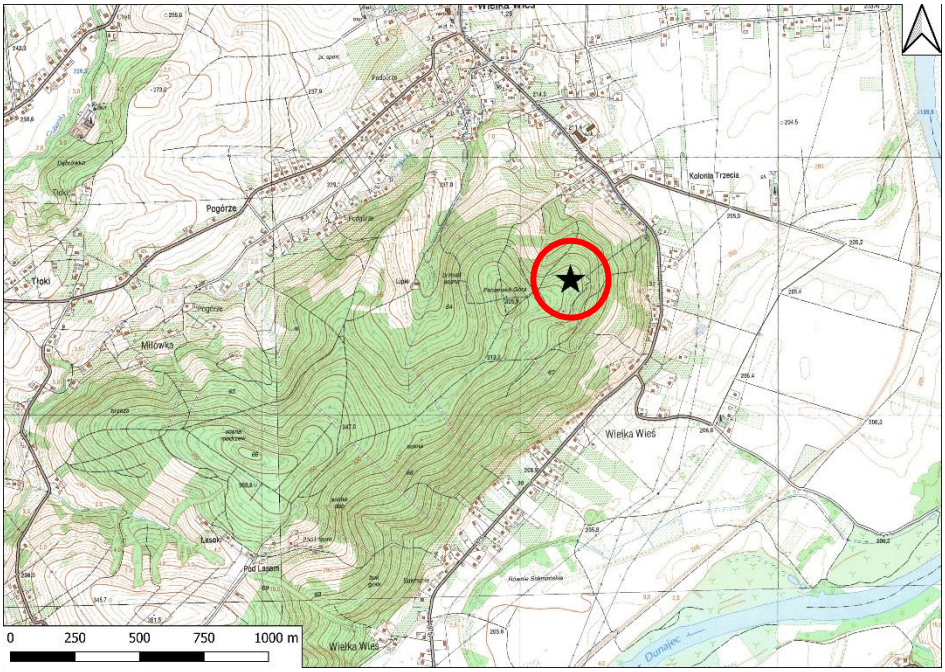
[4] Badacz określa tę fazą jako piątą.

Numer katalogu: 54

Zamek Trzewlin

1. Wielka Wieś, gm. Wojnicz, pow. tarnowski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3 - 4. 1386 - *Msczugius de Screwlin* (SPPP VIII/1, s. 193, uw. XXIII/2).

5. Nikłe ruiny założenia znajdują się na wyniesieniu zwanym Panieńska Góra, na południe od Wielkiej Wsi, tuż przy szosie na Wojnicz i Tarnów, na lewym brzegu Dunajca.

6. Zamek Trzewlin w Wielkiej Wsi pozostaje obiektem bardzo słabo poznanym. Na taki stan rzeczy wpływ ma niewystarczający stan badań archeologicznych oraz niedostatek źródeł pisanych (z nadzieją należy oczekiwać, iż w miarę kompletny zasób źródeł historycznych przedstawiony zostanie w haśle *Trzewlin* lub *Wielka Wieś* w *Słowniku historyczno-geograficznym województwa krakowskiego w średniowieczu*). W świetle obecnych ustaleń uważa się, że zamek wzniósł w 2. połowie XIV wieku kasztelan czechowski Andrzej herbu Półkozic (S. Kołodziejski 1992, s. 27-28; 1994, s. 191; 1998a, s. 158-160. Zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 538; K. Moskal 2011, s. 43-44)[1]. Wyniki badań wykopaliskowych zdają się jednak sugerować wcześniejszą chronologię założenia, sięgającą przełomu XIII i XIV wieku (A. Żaki 1969, s. 91) lub połowy XIV stulecia (M. Szope 1981, s. 126). Jeżeli te sugestie okażą się słuszne wówczas należy poszukać innego fundatora zamku. W przypadku chronologii zaproponowanej przez A. Żakiego moglibyśmy mieć do czynienia z inicjatywą prywatną lub monarszą (np. Wacław II). Przy założeniu, że zamek wzniesiono w 1. połowie XIV wieku inicjatora budowy założenia należałoby szukać w przedstawicielach rodu Pobogów. Najbardziej prawdopodobnym byłby wówczas Jakub z Dębna, właściciel tych terenów. Zmarł on nie posiadając męskiego potomka, przez co majątek przeszedł na własność jego córek Kenny i jej przyrodniej siostry Zochny. Następnie w wyniku zaślubin jednej z córek Zochny z kasztelanem Andrzejem, Wielka Wieś trafiła w ręce Półkoziców (zob.: F. Sikora 1983, 20-23; J. Wroniszewski 1992, s. 125-133). Pierwsza informacja potwierdzająca funkcjonowanie rezydencji pochodzi z 1386 roku, kiedy to w dokumencie opublikowanym w *Najdawniejszych księgach sądowych krakowskich* pojawia się Mściwój z Trzewlina (SPPP VIII/1, s. 193, uw. XXIII/2). O dalszych losach zamku nie mamy żadnych informacji. Najpewniej przeszedł w posiadanie potomków Andrzeja, Półkoziców, zwanych Trzewlińskimi lub

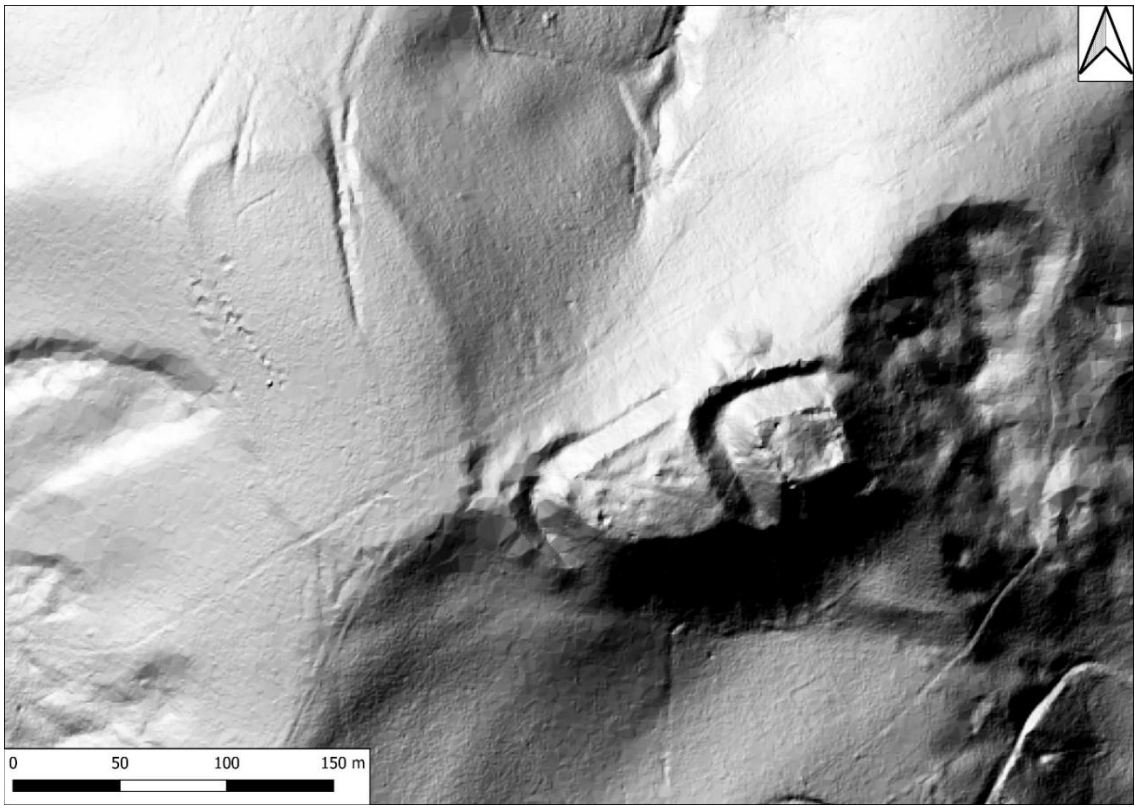
Wielowiejskimi (zob. J. Wroniszewski 1992, s. 125-133). Na podstawie badań przyjmuje się, że warownia przestała pełnić funkcje rezydencjonalne prawdopodobnie w XVII wieku (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 538; S. Kołodziejski 1998a, s. 159; K. Moskal 2011, s. 44). Opuszczony zamek został rozebrany przez mieszczan wojnickich, którzy wykorzystali kamienie do budowy swoich domostw.

6.1. Andrzej h. Półkozic, kasztelan Czechowski (1362-1377)

6.2. Prywatna

7. pocz. XX w. (zwiadowcze, W. Demetrykiewicz); 1925 (zwiadowcze, J. Żurowski); 1932-1933 (inwentaryzacyjne, G. Leńczyk); 1953, 1962, 1970 (archeologiczne, A. Żaki); 1977-1978, 1984, M. Szope).

8. W chwili obecnej z zamku zachowały się tylko niewielkie pozostałości murów, w większości porośnięte lasem. Całe założenie tworzą dwie części przedzielone suchą fosą o głębokości 8 m i szerokości 15. Powierzchnia zamku górnego ma kształt zbliżony do kwadratu o wymiarach 40 x 40 m. Od południa i zachodu zamek broniony był przez suchą fosę. Dodatkowo od strony zachodniej ochraniał go wał ciągnący się od północno-zachodniego narożnika. Druga część zamczyska - zamek dolny (podzamcze) posiada kształt zbliżony do trójkąta, ułożonego po linii północ-południe. Południowy kraniec oddzielony jest od reszty wyniesienia niewielką fosą, posiadającą obecnie głębokość 2 m i szerokość 4 m (M. Szope 1981, s. 124-125; B. Szpunar, A. Szpunar 1995, s. 29). Fragmenty murów widoczne są tylko w obrębie zamku górnego. Na podstawie badań archeologicznych przypuszczać możemy, że mury obwodowy biegły po krawędzi wzgórza. Od strony południowej, jak wynika z planu M. Szopego (1981, s. 125), wsparty był dwoma szkarpami. Prace archeologiczne prowadzone przez M. Szopego (1981, s. 124-128) skupiły się głównie w zachodniej i południowo-zachodniej części zamku górnego. W ich trakcie odkryto zachodnią część muru obwodowego, wzniesionego z dużych ciosów piaskowca[2]. Brak warstw kulturowych oraz minimalne zasypanie fosy gruzem skłoniły badacza do stwierdzenia, że warowni nigdy nie ukończono, czemu przeczą źródła pisane (S. Kołodziejski 1994, s. 191; 1998, s. 158-160). Uwagę badaczy powinna zwrócić także wielka, owalna płaszczyzna, położona na południowy-zachód do zamku, otoczona słabo widocznym wałem ziemnym. Obiekt ten posiada średnicę blisko 200 m i powierzchnię 1,75 ha (zob. ryc. 47)[3].

Ryc. 49. Zamek Trzewlin widoczny w obrazie lotniczego skaningu laserowego (oprac. P. Kocańda 2018)

9. Z uwagi na brak danych, nie można powiązać budowy zamku z działalnością Wacława II. Obiekt pozostaje w sferze założeń domniemanych, które mógł wznieść Przemyślida w okresie panowania w ziemi krakowskiej. Jedyną wskazówką, która powala wysunąć takie sugestie, jest chronologia założenia podana przez A. Żakiego (1969, s. 91), który początki obiektu datuje na przełom XIII i XIV wieku. Niestety nie podał on podstaw źródłowych ani innych powodów, którymi motywowałby swoją hipotezę. Stan badań uniemożliwia natomiast weryfikację tego założenia badawczego. Jednakże, jeżeli zaproponowana hipoteza okaże się słuszna, zamek będzie można rozpatrywać w kontekście innych inwestycji budowlanych Przemyślidy w Małopolsce, chodzi tutaj przede wszystkim o zamki wznoszone przy traktach handlowych i komorach celnych. Być może wzniesiony w Wielkiej Wsi zamek miał na celu zastąpienie upadłego w XIII wieku starego grodu kasztelańskiego w Wojniczu (na temat chronologii grodu, zob.: J. Okoński, A. Szpunar 2002, s. 190-206; J. Poleski 2004, s. 321-326). Ośrodek ten leżał na trasie dawnych i ważnych szlaków handlowych, łączących Kraków z ziemią sandomierską i Rusią. Szedł tędy także szlak omijający stolicę Małopolski, a łączący Nowy Sącz z Sandomierzem, prowadzący przez Czchów, Wojnicz, Wierzchosławice, Radłów, Demblin, Opatowiec i Nowy Korczyn (zob.: F. Kiryk 1985, s. 176; W. Krawczuk, P. Miodunka, K. Nabiałek 2009, s. 21-22; B. Wyrozumska 1977, s. 55-56, 70). Najpewniej ten drugi trakt przebiegał właśnie w okolicy Panieńskiej Góry w Wielkiej Wsi. Ponadto w Wojniczu istniała stara komora celna, poświadczona źródłowo w 1278 roku (KDM I, nr 95; F. Kiryk 1985, s. 176; B. Weymann 1938, s. 136). J. Poleski (2004, s. 326) zwrócił uwagę, że gród kasztelański w Wojniczu nie został w XIII wieku przekształcony w murowany zamek, w 2. połowie tegoż stulecia tamtejsza osada uzyskała natomiast prawo niemieckie (średzkie, zob.: F. Kiryk 1985, s.175; B. Krasnowolski 2004,

cz. 2, s. 277). Przy takim układzie zamek zbudowany przez Wacława zastąpiłby gród kasztelański, odpowiadając jednocześnie za ochronę tamtejszych szlaków handlowych i komunikacyjnych oraz wojnickiej komory celnej (odległość z Wojnicza do Wielkiej Wsi wynosi niespełna 3 km w linii prostej).

10. przełom XIII/XIV lub I poł. XIV – XVII w.

11. *Materiały z badań M. Szopego - plan wykopów, inwentarz zabytków z 1977 r.*, mps., archiwum Muzeum Okręgowego w Tarnowie; *Niepublikowane materiały G. Leńczyka, Kartoteka miejscowości*, mps., archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; *Dokumentacja opisowa z badań A. Żakiego*, mps., archiwum Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Krakowie.

12. Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce*, Warszawa 2010, s. 538; KZS, t. 1, z. 3, s. 16; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań*, RS, t. XX, 1992, s. 27-28; *idem*, *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994; *idem, Średniowieczne rezydencje obronne Półkoziców w zachodniej Małopolsce. Wstęp do problematyki badań*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Archaeologica", t. 22, 1998a, s. 147-166; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski*, Warszawa 2013, s. 294; Leńczyk G., *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, oprac. S. Kołodziejski, Kraków 1983; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach*, Warszawa 1993; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Szope M., *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; Szpunar B., Szpunar A., *Badania archeologiczne zamczyska w Wielkiej Wsi, gm. Wojnicz (materiały archiwalne)*, [w:] *Badania archeologiczne w województwie tarnowskim w 1990 r.*, Tarnów 1995, s. 28-35; *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, red. W. Bałus, D. Popp, Warszawa 2016, s. 1491.

13. -

[1] Z. Perzanowski (1989, s. 73) opisujący średniowieczne dzieje Wojnicza połączył budowę zamku z Kazimierzem Wielkim, co jednak w świetle źródeł pisanych wydaje się mało prawdopodobne.
[2] S. Kołodziejski (1994, s. 190; 1998a, s. 159) pisze, że mury zbudowane były z łamanego wapienia.
[3] Na obiekt ten zwrócił już uwagę G. Leńczyk (1983, s. 33). Jest on także doskonale widoczny na mapach z obrazem lotniczego skaningu laserowego (zob. ryc. 47).

Numer katalogu: 55

Grodzisko „na łąkach” w Wiślicy/Kolegiata Narodzenia Najświętszej Marii Panny

1. Wiślica, gm. *loco*, pow. buski

1.1. Małopolska (ziemia sandomierska)

2. Grodzisko/kościół inkastelowany

3. 1135 – *gloriosa Vislicien-sium urbe* (MPH II, s. 355-356).

4. -[1]

5. Grodzisko znajduje się na południowy-wschód od miasta, na podmokłych i zalesionych łąkach w dolinie Nidy, na tzw., wyspie grodziskowej, gdzie do dziś zachowały się wały ziemne i umocnienia murowane. Kościół kolegialny położony jest w południowo-wschodnim narożniku miasta lokacyjnego, przy drodze w kierunku Kazimierzy Wielkiej.

6. Wiślica należy do najstarszych osad małopolskich, której początki sięgają okresu wczesnopiastowskiego, a być może i plemiennego (Państwo Wiślan). Od dawna budziła także zainteresowanie historyków oraz archeologów. W 1949 roku Zakład Archeologii Przedhistorycznej i Wczesnodziejowej Uniwersytetu Warszawskiego rozpoczął z ramienia Kierownictwa Badań nad Początkami Państwa Polskiego, badania wykopaliskowe mające na celu rozpoznanie Wiślicy pod kątem jej dziejów. Początkowo pracami objęto grodzisko w starorzeczu Nidy, jednak wraz z upływem lat wykopaliska rozszerzono także na inne obszary Wiślicy, m. in. rejon Rynku Solnego, ulicy Batalionów Chłopskich, obrębu Kolegiaty, południowo-wschodniej części miasta (św. Marcin), południowej część wyspy miejskiej (św. Duch), Domu Długosza oraz innych punktów tego niewielkiego ośrodka. Wykopaliska prowadzono także na cmentarzysku w Gorysławicach. Główny nacisk położono jednak na trzy stanowiska, grodzisko „na łąkach”, Regii (wyspie miejskiej) oraz kolegiacie Narodzenia NMP. W 1959 roku utworzono Zespół Badań nad Polskim Średniowieczem UW i PW w ramach którego wykopaliska prowadzono aż do 1973 roku. W końcu lat 70. i na początku 80. XX wieku prowadzono rozpoznania weryfikacyjne m. in. na grodzisku „na łąkach”. W latach 1994-1998 Wiślicę objęto programem badań w ramach „1000 lat Zjazdu Gnieźnieńskiego”, realizując ponowne eksploracje na grodzisku na „łąkach” i na Regii. Oczywiście cały czas sprawowano rozliczne nadzory nad większością prac budowlanych w mieście. Niestety pomimo tak znacznego dorobku badawczego Wiślica do niedawna nie posiadała porządnego opracowania archeologicznego, a nawet monografii. W tym

pierwszym przypadku lukę wypełnia, przynajmniej dla czasów wczesnośredniowiecznych, obroniona w 2019 roku i jeszcze nie opublikowana bardzo dobra praca Niny Glińskiej *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych* (2018). W drugim monografia autorstwa P. Kardysia (2006) obejmująca czasy średniowieczne i nowożytne.

Nazwa Wiślica została zaczerpnięta od rzeki Wisła, natomiast jej początki połączyć należy z funkcjonującą tutaj ważną przeprawą przez Nidę (M. Jończyk 1997, s. 138: P. Kardyś 2006, s. 23-24). Wczesnośredniowieczne dzieje Wiślicy powiązane są z dwoma grodziskami, pierwsze znajduje się na niewielkim wyniesieniu, w północno-zachodniej części miasta zwanej Regia, drugi na „łąkach", w dolinie Nidy, w odległości około 500 m na południe od centrum. Za najstarszy element na Regii uchodzą ślady uchwyconej w czasie badań fosy, fragmenty umocnień ziemnych (wał w konstrukcji przekładkowej) oraz obiekty, zaklasyfikowane jako półziemianki (Z. Wartołowska 1993, s. 278). Wykopaliska realizowane przez Zespół do Badań nad Późnym Średniowieczem doprowadziły do odkrycia podziałów wewnętrznych w grodzie, dzięki czemu wysunięto hipotezę, że w północno-wschodniej części założenia istniał mniejszy gródek (Z. Wartołowska 1969, s. 46). W latach 90. zweryfikowano starsze założenia badawcze. We wschodniej części stanowiska uchwycono fosę, dzięki czemu potwierdzono podział wewnętrzny grodu. Stwierdzono ponadto jego dwufazowość. Wpierw istnieć miał wał ziemny, zastąpiony następnie umocnieniami wzniesionymi z gliny i drewna w konstrukcji przekładkowej, zamkniętymi od strony północnej palisadą (W. Gliński 2009, s. 396-403). Datowanie tego grodu od dawna budziło wiele zastrzeżeń i rozbieżnych poglądów. Z. Wartołowska (1968, s. 38-39) datowała go na IX wiek, J. Leśny (1977, s. 493) z kolei przesuwał go na wiek XI-XII. W. Gliński (1997a, s. 129-131; 2000, s. 260-263; 2009, 396-403) po przeprowadzeniu badań weryfikacyjnych, pierwsza fazę grodu umieścił w przedziale od przełomu X/XI do 1135 r., drugą datował natomiast na XII w. Z młodszą fazą warowni powiązać należy funkcjonowanie zespołu architektury monumentalnej składającej się z dwóch palatiów i rotund. Ich fundatorem był zapewne Kazimierz Sprawiedliwy, który panował w księstwie wiślickim w latach 1166-1177 (na ten temat zob.: W. Gliński 2000, s. 265-267; 2009, s. 403-414; Z. Pianowski 1994, s. 95-98; A, Stachurska, P. Stachurski 2000, s. 269-272; M. Weber-Kozińska 1997, s. 20-32). Budowle te zostały odkryte już w latach działalności Zespołu do Badań nad Późnym Średniowieczem, w kolejnych latach badania weryfikacyjne potwierdziły ich istnienie i umożliwiły rekonstrukcję planu założeń oraz wniosły pewne korekty do podziałów wewnętrznych i chronologii.

Prace wykopaliskowe umożliwiły także rozpoznanie chronologii grodziska „na łąkach", które w świetle aktualnej wiedzy zasiedlane było w trzech fazach. Pierwotnie funkcjonowało tutaj założenie obronne otoczone nasypem drewniano-ziemnym, którego zewnętrzne lico wzmocnione było suchym murem zbudowanym z łupków gipsowych. Początkowo fazę tę datowano od X do XI wieku. Chronologia ta nie została jednak podparta odpowiednimi argumentami, z tego też uściślanie ram wykorzystywania grodu w I fazie pozostaje niepewne (W. Antoniewicz, Z. Wartołowska 1955, s. 239; N. Glińska 2018a, s. 253-254; W. Gliński, J. Koj 1999, s. 143-144; Z. Wartołowska 1962, s. 31-34). W II fazie do starszego wału dostawiono od zewnątrz konstrukcję przekładkową. W. Antoniewicz oraz Z. Wartołowska (1952, s. 54-55; Z. Wartołowska 1962, s. 32-33; 1968, s. 42-43) element ten datowali na X/XI i XI w. Chronologia ta odnosiła się jednak do konstrukcji odkrytej po obu stronach muru wzniesionego bez zaprawy. W. Gliński oraz J. Koj (1999, s. 143) na podstawie analizy materiału ceramicznego powstanie

konstrukcji przekładkowej umieszczali w XI w. Jednakże według N. Glińskiej (2018a, s. 256), która szczegółowo opracowała ceramikę z tegoż stanowiska, wały II fazy grodu należy ramowo datować na okres od 2. połowy X po połowę XIII wieku. Wewnątrz grodu odsłonięto dwadzieścia jednoizbowych i kwadratowych chat w typie półziemianek, zbudowanych w większości w konstrukcji słupowej ze ścianami z plecionki, wylepionymi gliną. Ponadto odkryto inne obiekty w typie jam gospodarczych, pieców, studni i cysterny (D. Górna 1982, s. 129-160). Najmłodsza faza użytkowania grodu przypada na przełom XIII i XIV wieku. Etap ten omówiony zostanie dokładnie w punkcie 9.

Parę zdań należy jeszcze poświęcić kwestiom historycznym. Wyżej zaznaczono, że w X-XI wieku na terenie Wiślicy funkcjonowały dwa grodziska. Niestety datowanie poszczególnych faz tych grodów posiada nikłe podstawy. Uważa się, że w pewnym momencie dziejowym oba funkcjonowały równocześnie. Relacja pomiędzy nimi nie została jednak jeszcze rozpoznana. Od XI wieku Wiślica nabiera znaczenia, jako jeden z ważniejszych ośrodków protomiejskich w Małopolsce. Przełomem w jej dziejach był rok 1135. Wówczas Bolesław Krzywousty osadził w Wiślicy (*gloriosa Visliciensium urbe Urbis)* swojego zięcia Borysa Kolomanowica (MPH II, s. 354-355; MPH II, s. 510-515). Jednakże w tym samym roku cesarz niemiecki zmusił księcia polskiego do odstąpienia od sojuszu z Borysem, skierowanym przeciwko władcy Węgier Beli II. Królewicz Borys w odwecie wydał Wiślicę na rzeź i zniszczenie Rusinom i Połowcom. Wydarzenie to opisane zostało w większości roczników polskich, np. S*ędziwoja* (MPH II, s. 875*), Roczniku kapitulnym krakowskim* (MPH II, s. 797), *Małopolskim* (MPH III, s. 152-153) i *Kronice Wincentego* (MPH II, s. 355; na ten temat zob.: M. Jończyk 1997, s. 138; P. Kardyś 2006, s. 52-54). Warto nadmienić, iż w przekazach tych po raz pierwszy wzmiankowana jest Wiślicę oraz tamtejszy gród i kasztelania. Data ta stanowi także wyraźną cezurę w rozwoju. Rozkwit miasta następuje jednak już wkrótce, w latach 1166-1177 pod rządami Henryka Sandomierskiego, a w szczególności Kazimierza Sprawiedliwego, kiedy to stanowiła stolicę odrębnej, samodzielnej dzielnicy. Z inicjatywy tychże książąt dochodzi do odbudowy grodu na Regii, gdzie wzniesiony zostaje kompleks rezydencjonalno-sakralny, składający się z dwóch palatiów i rotund oraz kościół z emporą i kryptą. Zbudowana zostaje także kolegiata romańska z utworzoną specjalnie dla niej kapitułą kolegiacką (J. Dobosz 2011, s. 52-69, 182-186; P. Kardyś 2006, s. 44-47, 69-74; T. Lalik 1963, s. 147-191). W 1214 roku po raz pierwszy potwierdzone zostaje funkcjonowanie kolegiaty – na dokumencie biskupim pojawia się prepozyt Mikołaj. Pięć lat później ma tutaj miejsce wielki zjazd duchowieństwa, być może w formie synodu, w obecności biskupa Iwona. Z. Budkowa (1963a, s. 195-196) przypuszcza, że miał on związek albo z poświęceniem kościoła lub też ołtarza w kolegiacie. Wcześniej, bo w 1202 roku wzmiankowany jest gród w Wiślicy (MPH II, s. 444). Z czasów Leszka Białego pochodzą również pierwsze informacje o kasztelanie wiślickim, zaliczającym się do ścisłej czołówki ówczesnej elity małopolskiej. Pierwszym był Ostasz wymieniany w 1217 i w 1222 roku (KDM II, nr 384; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 198). Wiślica ucierpiała najpewniej w trakcie walk o tron krakowski w połowie XIII wieku, pomiędzy Konradem Mazowieckim, Henrykiem Brodatym i Bolesławem Wstydliwym. Tragiczny w skutkach był najazd tatarski z 1241 roku, który doszczętnie ją zniszczył (MPH II, s. 561: P. Kardyś 2006, s. 79). Do odbudowy doszło za panowania Bolesława Wstydliwego, który, jak uważają badacze lokował ją na prawie niemieckim (F. Kiryk 1994, s. 159; B. Krasnowolski 2004, cz. 2, s. 271). Pierwsza pewna wiadomość o

lokacji pochodzi jednak dopiero z 1345 roku, gdy to Kazimierz Wielki zakazał celnikom pobierać cła *civibus nostris Visliciensibus* (ZDM IV, nr 932). Niestety nie znamy zasadźcy miasta. Wójtostwo dziedziczne wzmiankowane jest po raz pierwszy w 1402, kiedy to występuje wójt Pietras Bębenek (F. Kiryk 1994, s. 159). W 1409 roku Władysław Jagiełło na prośbę mieszczan wiślickich odnowił akt lokacyjny, ponieważ poprzedni dokument spłonął w pożarze (AGZ IV, nr 21).

Na przełomie XIII i XIV wieku dostrzegalna jest militarna rola Wiślicy, położonej na przecięciu ważnych traktów komunikacyjnych, szczególnie w okresie walk Władysława Łokietka z Wacławem II i Janem Muskatą. Po upadku Przemyślidów i przejęciu w Krakowie władzy przez księcia kujawskiego, Wiślica znów nabiera większego znaczenia. Jest miejscem odbywania się wieców książęcych, m. in. w 1305, 1307 i 1311 (KKK I, nr 116; ZDM IV, nr 889; E. Długopolski 2009, s. 74; P. Kardyś 2006, s. 83). Ten ostatni miał związek z obradami, mającymi na celu ustalenie strategii przeciwdziałania buntowi mieszczan krakowskich związanych z wójtem Albertem (P. Kardyś 2006, s. 84). Zresztą książę przebywał w Wiślicy kilkanaście razy, co skrupulatnie wyliczył P. Kardyś (2006, s. 84-85). Częste pobyty Łokietka pozwalają wysunąć przypuszczenia, że posiadał on na terenie miasta rezydencję książęcą, w której mógł pomieszkiwać. Istnienie takiej sugerują P. Kardyś (2006, s. 85), Z. Kozłowska-Budkowa (1963a, s. 204). Potwierdzeniem funkcjonowania siedziby obronnej jest dokument z 1317 roku. Wówczas to Władysław wystawił przywilej, na mocy którego zezwolił Michałowi synowi Borka na zbudowanie młyna na rzece Nidzie pod zamkiem wiślikim – *super Nida fluvium circa castrum Wisliciense* (ZDM I, nr 19; M. Jończyk 1997, s. 140-141). Niektórzy badacze przypuszczają, że wzmianka ta odnosi się do starego grodziska „na łąkach", przebudowanego na przełomie XIII i XIV wieku (zob. J. Widawski 1973, s. 497; S. Wróblewski 2006, s. 126-128). Bardziej prawdopodobne wydaje się jednak, że obiekt ten znajdował się na Regii, w północnozachodniej części miasta. Świadczą o tym wyniki badań archeologicznych zebrane i omówione przez J. Gulę (1991, s. 136-137; zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 539) oraz analiza przekazów pisanych, w szczególności dotycząca lokalizacji wzmiankowanego młyna, omówiona przez P. Kardysia (2006, s. 144-145). Pierwsza bezpośrednia wzmianka o siedzibie królewskiej w Wiślicy pochodzi z 1388 roku. Wystawiony wówczas przez Władysława Jagiełłę dokument sporządzono w *in sala lignea aule serenissimi principis ac domini Wladislai regis Polonie etc. illustris in civitate Wysliciens* (CE II, nr 15). Do zamku dostarczano także sól bocheńską, np. w 1394 roku (AKH 3, seria II, s. 137). Również późniejsze rachunki pary królewskiej potwierdzają, że w Wiślicy funkcjonowała rezydencja. W 1403 roku działa tam łaźnia, na której naprawę środki wyłożył dwór monarszy. Następnie w latach 1404 i 1406 wylepiano gliną ściany izby królewskiej, a cieśle przy pomocy murarzy i kowali budowali *domum primum*, na wznoszenie którego przywożono dębinę z Nowego Miasta Korczyna. Ponadto do zamku sprowadzano służbę łowiecką (RD s. 71, 222, 289. Zob. P. Kardyś 2006, s. 124-125). Wszystko wskazuje, że warownia ta miała formę drewnianego dworu.

Znaczenie Wiślicy jeszcze bardziej urosło w czasach panowania Kazimierza Wielkiego, który zreorganizował na nowo miasto, czyniąc z niego jeden z trzech ośrodków sądowych ziemi krakowskiej oraz siedzibę podrzędztwa. Kazimierz nakazał także reorganizację przestrzenną Wiślicy, wzniesiono nową kolegiatę gotycką, a miasto otoczono murami obronnymi. Ostatni z koronowanych Piastów bardzo często tam gościł. Najważniejszy pobyt miał miejsce w 1347 roku kiedy to na ogólnokrajowym zjeździe ogłoszono tzw. statuty wiślickie (M. Jończyk 1997,

s. 140-141; P. Kardyś 2006, s. 85-88; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 202-203; A. Tomaszewski 1965, s. 61; J. Widawski 1973, s. 500-501).

6.1. Wacław II/Jan Muskata

6.2. Monarsza

7. 1958-1963 (archeologiczne, W. Antoniewicz, Z. Wartołowska, A. Tomaszewski); 1980 (archeologiczno-architektoniczne, Z. Pianowski, D. Górna, J. Kalaga); 1996-1998 (archeologiczne, W. Gliński, Cz. Hadamik, J. Koj); 2019-2020 (archeologiczno-architektoniczne, A. Gołębnik).

8. Grodzisko położone jest w odległości około 400 m na południowy-wschód od dzisiejszego centrum miasta, na wychodni skały gipsowej w starorzeczu Nidy. Posiada kształt zbliżony do trójkąta o zaokrąglonych narożnikach. Zachowane do chwili obecnej wały posiadają 3,80 m wysokości. Od strony północno-wschodniej linii wałów istnieje pionowa skała gipsowa, wpasowana w przebieg fortyfikacji. Druga znajduje się w odległości 45 od poprzedniej, już na terenie majdanu. Obwód wałów wynosi 550 m, szerokość u podstawy mieści się od 24 do 30 m. Powierzchnia majdanu sięga 4500 m^2. Od strony zewnętrznej, równolegle do wałów biegnie fosa, okresowo zalewana przez wodę. W pierwszej fazie funkcjonowania grodziska linię obronną stanowił nasyp ziemny z suchym murem. W fazie drugiej wzniesiono wał w konstrukcji przekładkowej, który powstał być może po osunięciu się suchego muru. W trzeciej fazie, datowanej na przełom XIII i XIV wieku wzniesiono kamienny mur obronny, łączony zaprawą wapienną (W. Gliński, J. Koj 1999, s. 143). Zabudowę wewnętrzną w pierwszej fazie stanowiło 11 budynków w typie półziemianki, w drugiej 15. Domostwa te grupowały się głównie w centralnej części grodu, tworząc wyraźne trzy skupiska. Zabudowa związana była z układem skały gipsowej i dopasowana do lokalizacji cysterny na wodę i studni. Ponadto w trakcie badań natrafiono na kilka obiektów, najpewniej o charakterze gospodarczym (D. Górna 1983, s. 129-164). Zabudowa wewnętrzna grodu w fazie III pozostaje nieznana. Nie wiadomo czy w ogóle istniała. Na podstawie odkryć archeologicznych można przypuszczać, że funkcjonować mogła wówczas studnia. Nierozpoznane pozostaje także zwieńczenie muru kamiennego, nie wykluczone, że miało ono formę krenelażu. Spore trudności sprawia także rekonstrukcja bramy wjazdowej. Zaproponowana przez W. Antoniewicza i Z. Wartołowską wieża drewniana wydaje się mało prawdopodobna (1955, s. 249, ryc. 8).

9. Wiślica stanowi, obok Krakowa, jeden z najlepiej udokumentowanych przykładów działalności Wacława II i jego stronników. Istnieje tam kilka obiektów których powstanie wiąże się bezpośrednio z działalnością Przemyślidów. Zagadnienie to jest o tyle prostsze, że w przypadku Wiślicy posiadamy całkiem sporo źródeł pisanych, ponadto dysponujemy wynikami badań archeologicznych. Zanim jednak omówione zostaną realizacje związane z Przemyślidami, zwrócić należy uwagę na położenie miasta. Wiślica leży w południowej części Niecki Nidziańskiej, na lewym brzegu Nidy. Wśród podmokłych równin doliny rzeki wznoszą się dwa przewyższenia. Pierwsze o wymiarach 300 x 700 m ulokowane jest w ten sposób, że skraca szerokość bagnistej doliny do około pół kilometra. Na nim rozlokował się w średniowieczu gród z palatiami, a następnie miasto. W odległości około 410 m na południe od współczesnej zabudowy, w starorzeczu Nidy znajduje się kolejny zbudowany z skał gipsowych pagórek, zajęty przez

grodzisko „na łąkach". Wiślica oraz grodzisko „na łąkach", założone zostały w miejscach posiadających naturalne walory obronne. Ulokowanie ośrodka książęcego, potem miejskiego w przewężeniu doliny umożliwiało dogodne warunki jego ochrony i kontroli przeprawy. Z tego względu Wiślica posiadała bardzo duże znaczenie strategiczne. Powodem takiego stanu rzeczy były biegnące tędy drogi komunikacyjne i handlowe. Najstarszą z nich, była opisana przez Ibrahima Ibn Jakuba trasa łącząca Pragę z Krakowem i Rusią. W późnym średniowieczu biegł tędy szlak z Rusi, który przez Lublin, Sandomierz i Wiślicę docierał do Krakowa. W 1345 roku Kazimierz Wielki ustalił przebieg dróg w ten sposób, że krzyżowały się one w Wiślicy. Były to więc trakty o bardzo dużym znaczeniu komunikacyjnym i handlowym (S. Weymann 1938, s. 31, 103-104, 113; B. Wyrozumska 1977, s. 26, 44-45, 51, 55-56, 68). Łączyły ponadto ziemię krakowską i sandomierską oraz stolice obu krain, Kraków i Sandomierz. Pomiędzy nimi leżała Wiślica, która, jak wynika z badań itinerariów władców, często służyła jako miejsce odpoczynku przed dalszą podróżą. W mieście tym istniała także komora celna, wzmiankowana po raz pierwszy w 1343 roku (KPol. III, nr 93), z pewnością jednak starsza, funkcjonująca zapewne już w XIII wieku. Ponadto znajdował się tam skład, w którym kupcy musieli wystawiać swoje towary (B. Wyrozumska 1977, s. 83).

Zatem Wiślica w końcu XIII wieku, pomimo iż utraciła swoją pozycję polityczną i rangę, nadal stanowiła ważny ośrodek handlowy i strategiczny. Nie dziwi zatem fakt, że Łokietek i Wacław II toczyli o nią walki. Ten pierwszy miał przejściowo opanować Wiślicę na krótko w 1291 r., jednak jeszcze we wrześniu tego samego roku musiał z niej ustąpić pod naciskiem wojsk czeskich (E. Długopolski 2009, s. 26; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 201-202; B. Włodarski 1931, s. 124-125). Informują nas o tym *Rocznik Traski* (MPH II, s. 852). W 1302 roku Władysław Łokietek ponownie próbuje odbić Wiślicę, jednakże zaplanowana wyprawa z Rusi nie dochodzi do skutku, ponieważ wojska ruskie zostają odparte przez rycerstwo krakowsko-sandomierskie. Sytuacja uległa zmianie w 1304 roku, kiedy to Wacław II znalazł się w trudnym położeniu politycznym. Łokietek wsparty wówczas posiłkami węgierskimi ruszył wzdłuż Dunajca i Popradu w kierunku ziemi sandomierskiej i w 1304 lub na początku 1305 roku zajął zbrojnie Wiślicę oraz należący do biskupa krakowskiego zamek w Pełczyskach (E. Długopolski 2009, s. 73; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 202; T. Pietras 2001, s. 76; B. Włodarski 1931, s. 180). Jan Długosz podaje informację, że wypędzenie załogi czeskiej z Wiślicy było możliwe dzięki poparciu miejscowej ludności (skutkiem tego był odwet Jana Muskaty, którego najemnicy złupili Wiślicę, DHn. ks. 9, s. 31-32). Wiadomość o zdobyciu miasta podaje także *Rocznik Traski* (MPH II, s. 853). Opanowanie Wiślicy było wielkim sukcesem powracającego księcia kujawskiego, który w znacznym stopniu umożliwił mu odbicie pozostałej części ziemi sandomierskiej.

Najważniejszą inwestycją związaną z Przemyslidami była budowa muru kamiennego na grodzisku „na łąkach". Na jego relikty lub też negatywy po nim, natrafiono już w 1951 roku w trakcie badań Zespołu do Badań nad Polskim Średniowieczem. Odkryto go w wale zachodnim, na odcinku od wzniesienia skałki gipsowej kierując się dalej w stronę północną. W następnych latach odsłaniano kolejne jego fragmenty, zidentyfikowane również w wale północnym i wschodnim (W. Antoniewicz, Z. Wartołowska 1955, s. 238-240; 1956, s. 149-161; Z. Wartołowska 1959, s. 237-250; Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz 1959, s. 49-56). Mur w przekopie przez wał zachodni, w części północnej przebiegał po osi północ-

południe, natomiast w części południowej odchylał się łukowato pod kątem około 20° na południowy-wschód, omijając skałę gipsową. W przekopie tym odsłonięto także stopę fundamentową, która jak się okazało, posadowiona została bezpośrednio na skale. W odcinku o przebiegu północ-południe, po stronie wewnętrznej mur posiadał odsadzkę o szerokości od 10 do 25 cm. zanikającą stopniowo na łuku, gdzie stopę osłaniała wychodnia skały. W przekopie przez wał zachodni odsłonięto przejście bramne o szerokości 2,7 m. W 1956 roku wykonano 9 wykopów w części południowo-wschodniej wału o długości 102 m. Celem tego było uchwycenie dalszego przebiegu muru. Linia lica wewnętrznego była na tym odcinku kilkakrotnie załamana pod silnie rozwartym kątem. Natomiast lico zewnętrzne, jak wynika z badań, poprowadzone było po linii łuku (W. Antoniewicz, Z. Wartołowska 1955, s. 238-240; Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz 1959, s. 49-56). Relikty muru zostały następnie odsłonięte w trakcie badań weryfikacyjnych w 1980 roku, w południowej części grodziska (Z. Pianowski 1986, s. 7; D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski 1981, s. 177-178) oraz w latach 1996-1998 w wschodniej partii założenia (W. Gliński, J. Koj 1999, s. 142).

Mur wzniesiono z łamanych gipsów płytowych o wymiarach 30 x 15 x 12 cm, między którymi można zaobserwować nieliczne bryły krystalicznego gipsu. Jądro muru zbudowane było z łamanych kamieni różnej wielkości, obficie zalanych zaprawą, a więc w technice zbliżonej do *opus emplectum*. Lico zewnętrzne oraz wewnętrzne wykonano bardzo starannie, z ociosanych kamieni. W ścianach stwierdzono ponadto kawałki margli oraz romańskie kostki kamienne, pochodzące ze starszej budowli, najpewniej jednego z wiślickich kościołów. Na jednej z kostek widoczna była grecka litera lambda lub pi. Wszystko łączone było zaprawą wapienną i posadowione zostało w wykopie wąskoprzestrzennym. Szerokość muru mieściła się w przedziale od 1,9 do 2,2 m. Zachowana wysokość maksymalna wynosiła 3 m. (W. Antoniewicz, Z. Wartołowska 1955, s. 238-240, ryc. 5, 6, 7, 9; W. Gliński, J. Koj 1999, s. 142-143; Z. Pianowski 1986, s. 7; D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski 1981, s. 177-178; Z. Wartołowska 1963, s. 31-36; Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz 1959, s. 49-56). Mur umieszczono w nasypie starszego, wczesnośredniowiecznego wału i poprowadzono po jego linii. Przyjąć należy, że otaczał on całe założenie. Długość obwodu wynosiła około 550 m, natomiast wewnętrzna powierzchnia majdanu niemal 4500 m^2. Założenie posiadało kształt zbliżony do trójkąta o lekko zaokrąglonych narożnikach. Niestety stan badań i stopień rozpoznania konstrukcji muru nie pozwala na pełną rekonstrukcję. Przyjąć należy, że mógł on posiadać wysokość dochodzącą nawet do 7-8 m i zwieńczony był krenelażem. W północno-zachodnim narożniku istniał otwór bramy o szerokości 2,7 m, którego relikty odkryto w trakcie badań Z. Wartołowskiej (W. Antoniewicz, Z. Wartołowska 1955, s. 238-240). Przed nim i wzdłuż ścian bramnych wystąpiły ślady słupów drewnianych wbitych pionowo, które zostały zinterpretowane, jako pozostałość po konstrukcji wieży. Ponadto odkryto pomost drewniany o długości 6 m, spoczywający bezpośrednio na skale od strony zewnętrznej muru i biegnący do niego prostopadle. Według Z. Wartołowskiej i W. Antoniewicza (1955, s. 239, 249, ryc. 8) brama miała kształt drewnianej wieży o konstrukcji słupowo-krzyżowej, wysokości dochodzącej do 6 m, zwieńczonej czterospadowym dachem. W południowej ścianie znajdowała się furtka dla pieszych, o czym świadczyć ma odkrycie drewnianego pomostu. Tak przedstawiona rekonstrukcja budynku bramnego budzi jednak wątpliwości, szczególnie jeżeli chodzi o drewnianą wieżę. Bardziej prawdopodobne wydaje się umieszczenie kamiennej wieży lub zwykłego otworu w murze, zaryglowanego drewnianymi wrotami. Oczywiście wjazd do warowni mógł prowadzić

przez drewniany pomost, przerzucony nad fosą. Nierozpoznana zostaje także zabudowa wewnętrzna warowni w tej fazie. Jeżeli w ogóle istniała to zapewne była ona w całości drewniana. Przyjąć można, że na terenie obiektu funkcjonowała także studnia lub inna konstrukcja służąca gromadzeniu wody pitnej.

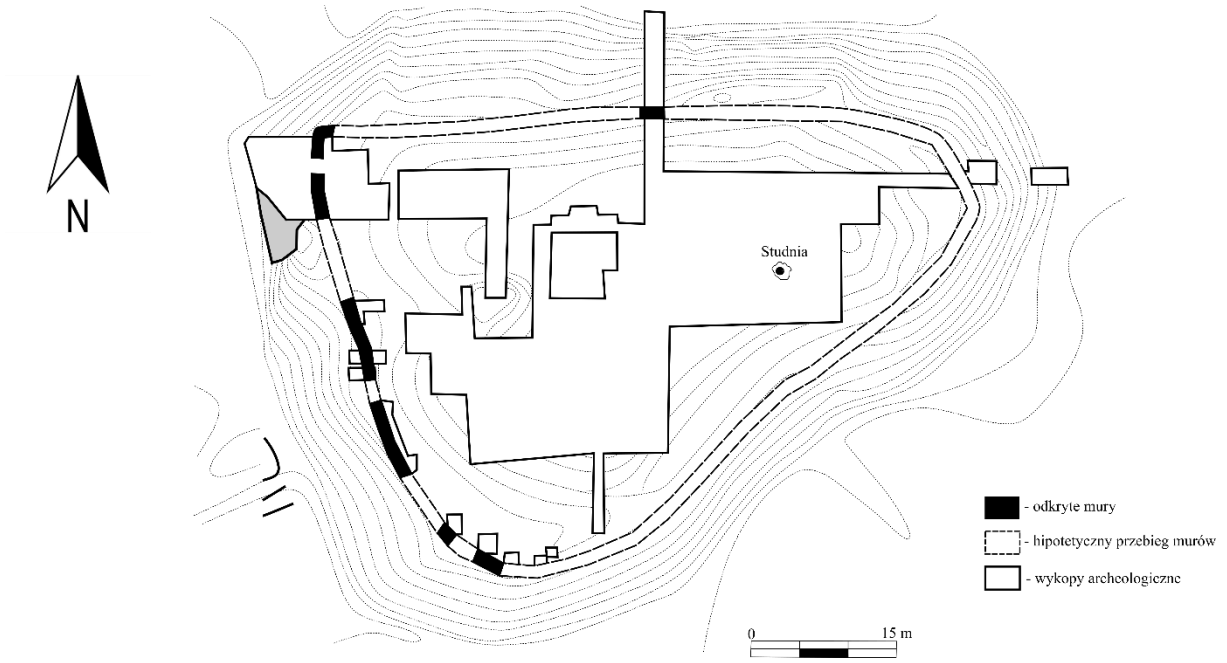
Dyskusyjna okazała się chronologia kamiennego muru łączonego zaprawą. Jego odkrywcy, Z. Wartołowska i W. Antoniewcz datowali go na 2. połowę XII wieku. Podstawą tak przyjętej chronologii były przede wszystkim pojedyncze ciosy romańskie umieszczone w licu muru oraz esowaty kabłączek skroniowy, odkryty w warstwie zasypiskowej. Analogiami dla tej konstrukcji miały być klasztor benedyktynów w Tyńcu, rotunda NMP na Wawelu oraz palatium na Ostrowie Lednickim, założenie miało natomiast powstać z inicjatywy Kazimierza Sprawiedliwego (W. Antoniewcz, Z. Wartołowska 1955, s. 240; Z. Wartołowska 1963, s. 34-35; 1968, s. 45-47. Por. N. Glińska 2011, s. 164-165). Tak przyjęta interpretacja wzbudziła jednak liczne wątpliwości, wyrażane przez J. Rozpędowskiego, B. Guerquina oraz A. Tomaszewskiego. Ten ostatni stwierdził, że technika wykonania muru oraz rozplanowanie grodu nie mogą być odnoszone do XII wieku. Bardziej realna wydała się według tego autora chronologia sięgająca przełomu XIII i XIV w. Poddał on analizie ciosy romańskie, które sporadycznie występowały w licu muru i stwierdził że posiadają one ślady starszej zaprawy romańskiej, pochodzić musiały zatem ze starszej budowli, a materiału tego użyto wtórnie. Kamienie w murze wiązane były natomiast zaprawą gotycką, analogiczną do występującej w wiślickich murach obronnych, datowanych już jednak na połowę XIV stulecia (A. Tomaszewski 1965, s. 51-52. Na temat zapraw zob: H. Jędrzejewska 1963, s. 37-42). Zatem według A. Tomaszewskiego mur kamienny powstał na przełomie XIII i XIV wieku, gród natomiast w swej II fazie posiadał formę wczesnego zamku. Podobnych argumentów używał B. Guerquin (1974, s. 304), który przyjął takie samo datowanie. Za fundatora muru uznał Jana Muskatę. Powodem budowy warowni było zdobycie Wiślicy w 1291 roku przez Łokietka oraz kolejna, nieudana wyprawa z 1302 roku. Obiekt spełniać miał zadania obozu dla załogi czeskiej.

Rozbieżności w datowaniu tej konstrukcji zmusiły badaczy do podjęcia prac weryfikacyjnych, które przeprowadzono w 1980 roku. Odczyszczono wówczas dawny profil wykopu w południowej części grodziska, przeprowadzono także eksploracje w nienaruszonym odcinku. Stwierdzono, ze mur wkopano w starszy wał (warstwa Va-Vb), pozbawiony na tym odcinku konstrukcji drewnianych. W wąskoprzestrzennym wkopie fundamentowym (warstwa IV) wystąpił materiał XIII-wieczny. Wkop rozszerzał się ku górze i wychodził z poziomu stropu częściowo zniwelowanego wału. Na zasypisku wkopu oraz wewnątrz muru zalegała warstwa budowlana (oznaczona jako IIIb), złożona z okrzesków, drobnych kamieni i zaprawy. Ponad nią wyróżniono cienką warstwę użytkową (oznaczoną jako IIIa), z domieszką humusu, o utwardzonym stropie. Z poziomu tego pozyskano materiał datowany na okres od 2. połowy XIII do schyłku XIV wieku. Powyżej znajdowała się gruba warstwa destrukcyjna (oznaczona jako II) i współczesny humus (warstwa I). Zdaniem Pianowskiego warownia użytkowana była bardzo krótko, o czym świadczy miąższość warstwy IIIa. Gród miała zbudować załoga czeska, ochraniająca Wiślicę przed Łokietkiem. Warownię zdobyta została w 1304 roku i zapewne wkrótce upadła (Z. Pianowski 1986, s. 7-8; D. Górna, J. Kalaga, Z. Pianowski 1981, s. 177-178). Taka interpretacja założenia i jego chronologia została potwierdzona kolejnymi badaniami z lat 1996-1998 (zob. W. Gliński, J. Koj 1999, s. 141-144) oraz zaakceptowana w literaturze (J. Gąssowski 1997, s. 14; N. Glińska 2011, s. 164-165; T. Pietras 2001, s. 63-64) [2].

Podsumowując, przyjąć należy, że na przełomie XIII i XIV wieku doszło do odbudowy starego grodu wiślickiego. W nasyp starszego wału wkopano kamienny mur obronny otaczający najpewniej całe wnętrze grodu. Nierozwiązanym problemem pozostaje kwestia bramy, zaproponowana przez Z. Wartołowską i W. Antoniewicza (1955, s. 249, ryc. 8) wersja z drewnianą wieżą budzi pewne wątpliwości. Nierozpoznana pozostaje także zabudowa wewnętrzna w tej fazie istnienia (z pewnością nie można z nią wiązać półziemianek, opracowanych przez D. Górną; zob. 1982, s. 129-160). Funkcjonującym wówczas obiektem była zapewne studnia, odkryta w 1955 roku we wschodniej części grodziska. W trakcie eksploracji odkryto w jej wnętrzu fragmenty dzbana datowanego na XIV wiek. Posiadała charakter szybu o głębokości 2,6-2,8 m i średnicy 1,3-1,4 m. Ściany wykute były w gipsie. W jednej z nich znajdowały się trzy stopnie służące do schodzenia w dół. Odkrywcy nie byli w stanie podać jej chronologii. Być może był to obiekt starszy niż kamienna warownia, wykorzystany wtórnie na przełomie XIII i XIV wieku, a być może wykuto ją w trakcie budowy muru (Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz 1959, s. 55-56).

Budowa muru kamiennego na grodzisku w Wiślicy była najpewniej pierwszym etapem odbudowy tego starego założenia. Być może fundator miał w planach wzniesienie w pełni murowanego zamku, który zabezpieczałby miasto oraz pobliską przeprawę. Wznoszenie obiektu przeciągało się jednak w czasie i nigdy nie ukończono go w całości. Świadczy o tym może niewielka miąższość późnośredniowiecznej warstwy użytkowej.

Odbudowa grodziska mogła mieć miejsce już w 1291 roku, w związku z wyprawami biskupów Arnolda bamberskiego i Tobiasza praskiego, mającymi na celu opanowanie Małopolski. Jak wiemy doszło wówczas do zdobycia Krakowa i całej ziemi krakowskiej, nie utwierdzono jednak panowania Wacława w Sandomierzu, gdzie rządził Władysław Łokietek (E. Długopolski 2009, s. 26; B. Włodarski 1931, s. 388-393). Zdaniem autora rozprawy obsadzenie grodu miało miejsce w czasie najazdu biskupa Tobiasza we wrześniu 1291 roku. E. Długopolski (2009, s. 26) pisze, że obsadzono wówczas załogami czeskimi grody i zamki ziemi krakowskiej. Warownia w Wiślicy miała z jednej strony chronić Kraków od strony Sandomierza i prawdopodobnego odwetu Łokietka, a z drugiej stanowiła dobrą bazę wypadową do najazdu na stolicę ziemi sandomierskiej. W konsekwencji opanowania tegoż miasta w 1292 roku i zdobyciu pełni władzy przez Wacława II budowa zamku zeszła na dalszy plan. Dzieło odbudowy mogło zostać podjęte ponownie na początku XIV wieku w okresie sprawowania urzędu starosty przez Jana Muskatę, odpierającego najazdy Łokietka. Świadczy o tym wtórne wykorzystanie ciosów romańskich pochodzących z rozbiórki kościołów wiślickich. W 1304 lub w 1305 roku Władysław Łokietek wsparty posiłkami węgierskimi zdobył Wiślicę (E. Długopolski 2009, s. 73; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 202; B. Włodarski 1931, s. 180). Brak śladów walk oraz pożaru na terenie warowni poświadczać może informację przekazaną nam przez Jana Długosza, że załogę czeską przepędziła miejscowa ludność (DHn. ks. 9, s. 31-32) lub też, że żołdacy Wacława II w obawie przed przytłaczającymi siłami Łokietka sami opuścili zamek. Po zdobyciu Wiślicy przez księcia kujawskiego warownia nie była już wykorzystana i upadła. W jej miejsce wzniesiono nowy dwór obronny w płn.-zach. części miasta.

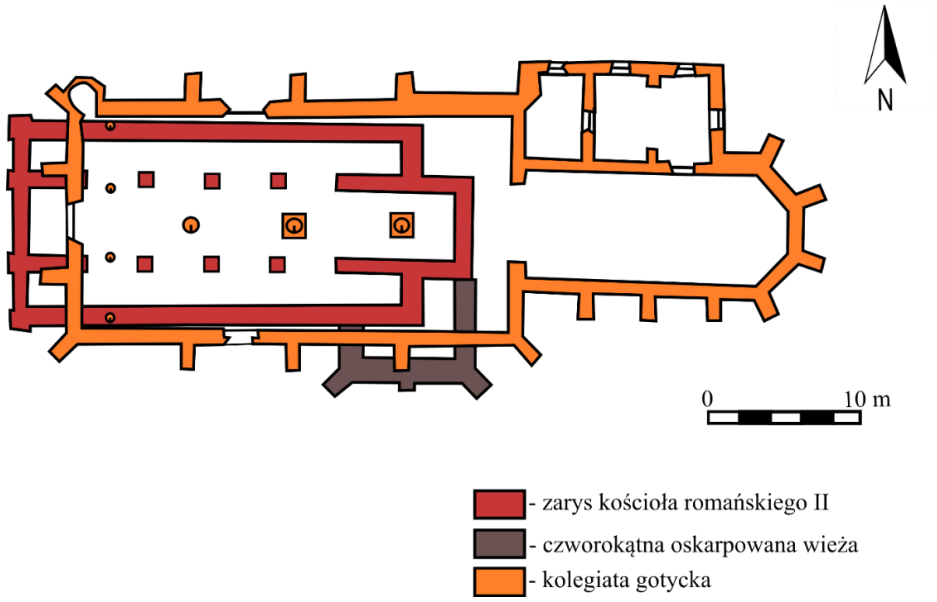

Ryc. 50. Plan grodziska "na łąkach" z naniesionym przebiegiem muru kamiennego oraz odkrytymi jego fragmentami (wg. Z. Wartołowska, I. Górska, L. Graba-Łęcka, Ł. Okulicz, oprac. komputerowe P. Kocańda 2019

Drugą inwestycją wiązaną z panowaniem czeskim na ziemiach polskich na przełomie XIII i XIV wieku jest inkastelacja kolegiaty Narodzenia NMP przeprowadzona przez Jana Muskatę. W trakcie procesu z 1306 roku duchowni sandomierscy oraz wiślicccy zeznali, że Jan Muskata *duas ecclesias in Wyslicia fregit, unam videlicet pro lapidibus habendis et aliam semifractam pro turri et dormitorio* – (MPV III, nr 121, s. 83, 94). Prepozyt sandomierski Zdzisław wyznał, że *item aliis homicidis spolacionibus effrectionibus ecclesiarium et cymiteriorum, diructionibus ecclesiarum in Wyslicia* (MPV III, nr 121, s. 83. Zob. także: M. Jończyk 1997, s. 139; Z. Kozłowska-Budkowa 1963a, s. 201; P. Kardyś 2006, s. 81-82). Z zeznań wynika zatem, że Muskata rozebrał dwa kościoły w celu pozyskania materiały budowlanego i zbudował wieżę oraz dormitorium. Zniszczonymi kościołami były zapewne kolegiata (częściowo rozebrana) oraz romański kościółek św. Mikołaja (A. Tomaszewski 1965, s. 60; 1997, s. 176). P. Kardyś (2006, s. 48) przypuszcza ponadto, że rozebrano wówczas także kościół św. Marcina, z którego materiał wykorzystano do budowy muru na grodzisku.

Przekazy pisane znalazły potwierdzenie w badaniach archeologicznych prowadzonych przez A. Tomaszewskiego w latach 1958-1963 przy kolegiacie wiślickiej. W wykopie nr V, umieszczonym przy zewnętrznym licu południowej ściany korpusu kościoła natrafiono na fundamenty czworobocznej, oskarpowanej wieży, której chronologia była młodsza niż mury kolegiaty romańskiej, ale starsza od kościoła gotyckiego. Na podstawie badań stwierdzono, że do kościoła romańskiego II, dokładnie do naroża korpusu i południowej ściany prezbiterium dostawiono oskarpowaną wieżę obronną. Budowa tego elementu spowodowała częściowe zniszczenie świątyni oraz kaplicy bocznej. Wieża posiadała wymiary około 9,20 x 6,20 m. Na murach wschodnim i zachodnim spoczywał fundament kolegiaty gotyckiej. W narożnikach południowo-wschodnim, południowo-zachodnim oraz w partii środkowej istniały trzy skarpy. We-

wnątrz kolegiaty mur wschodni położony był częściowo na fundamencie korpusu kościoła romańskiego z kryptą. Szerokość muru wynosiła 1,5 m. Wykonano go z nieregularnie obrobionego kamienia. Ponadto w licu występowały użyte wtórnie romańskie ciosy. Wszystko wiązano zaprawą o barwie żółto-szarej (A. Tomaszewski 1963a, s. 73-74; 1963b, s. 25; Z. Wartołowska 1968, s. 48). W profilu po północnej stronie kolegiaty uchwycono negatywy wcześniejszej od gotyckiego kościoła budowli, której mury biegły po linii północ-południe. Analiza makroskopowa zaprawy pozwoliła powiązać ją z oskarpowaną wieżą. Zapewne z którejś z tych dwóch budowli pochodziły odnalezione wewnątrz fundamentów kolegiaty wczesnogotyckie żebra sklepieniowe (A. Tomaszewski 1965, s. 48). Odkrywca reliktów A. Tomaszewski wiążę ją ze wspomnianą w procesach Jana Muskaty wieżą, której budowa zniszczyła częściowo kolegiatę romańską. Wzniesiono ją w czasie pełnienia przez Jana Muskatę funkcji starosty małopolskiego, w latach 1304-1306. Na ten okres datuje się także inkastelację kościołów w Kielcach, Tarczku, Wawrzeńczycach i Skalbmierzu. Celem tej inwestycji było wzmocnienie obrony miasta przed możliwym najazdem Łokietka. Inkastelowany kościół stanowiłby, obok zamku w starorzeczu Nidy dodatkowy punkt oporu. Być może Jan Muskata otoczył także kościół murem lub przynajmniej wałem obronnym. Drugą budowlę, której negatywy odkryto po północnej stronie kościoła A. Tomaszewski (1997, s. 176) skłonny jest wiązać z wymienianym w aktach dormitorium. Tezy badacza zostały przyjęte w nauce (zob.: J. Gąssowski 1997, s. 17; K. Józefowiczówna 1965, s. 78), aczkolwiek nie zgadzał się z nimi J. Rozpędowski, który uważa że interpretowanie odkrytych reliktów, jako wieży obronnej, wzmacniającej kościół z boku jest nietrafne. Według niego wieża znajdowała się w partii wschodniej kościoła i posiadała formę nadbudowy nad prezbiterium. Tak utworzony element uzupełniałby się z dwiema wieżami w partii zachodniej kościoła romańskiego, umożliwiając prowadzenie ostrzału flankowego. Z kolei odkryta czworoboczna budowla ze skarpami, według Rozpędowskiego pełniłaby funkcję dwuprzęsłowego, sklepionego dormitorium (J. Rozpędowski 1966, s. 374). Po zdobyciu Wiślicy przez Łokietka obie budowle rozebrano (A. Tomaszewski 1997, s. 176).

Ryc. 51. Rozwarstwienie chronologiczne kościoła kolegialnego w Wiślicy (wg. A. Tomaszewski 1965, oprac. komputerowe: P. Kocańda 2020)

10. X – XIII w. (II fazy grodu wczesnośredniowiecznego), XIII/XIV- pocz. XIV w. (faza z murem kamiennym).

11. Glińska N., *Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych*, Kielce-Rzeszów 2018, rozprawa doktorska, mps. archiwum Instytutu Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego; Hadamik Cz., *Stratygrafia umocnień obronnych w północnej części stanowiska Regia w Wiślicy w świetle materiałów z badań wykopaliskowych w 1994 i 1996 roku (wykopy 1/94 i 7/96*), brak dat. i m. wyd. mps. w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Koj J., *Badania wykopaliskowe (ratownicze, przedinwestycyjne) na stanowisku „Regia" w Wiślicy (st. 2) (AZP 96-63/83) w 2006 roku. Wykop 16/06 (1/2006*), Kielce 2006, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Koj J., Hadamik Cz., *Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w latach 1996-1998 na wale wschodnim grodziska na łąkach w Wiślicy*, Kielce, br. dat. wyd., mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach; Kozakiewicz Ł., Łosowski J., *Wiślica. Studium historyczno-urbanistyczne do planu zagospodarowania przestrzennego miasta*, Warszawa 1958-1959, mps w archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Kielcach.

12. Antoniewcz W., Wartołowska Z., *Badania grodziska w Wiślicy pow. Pińczów w r. 1949*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 1, 1951, s. 73-82; *eaedem, Badania grodziska w Wiślicy (pow. Pińczów) w r. 1950*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 2, 1952, s. 45-62; *eaedem, Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953-1954*, Spraw. Archeo., t. I, 1955, s. 235-250; *eaedem, Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na grodzisku w Wiślicy pow. Pińczów za lata 1951 i 1952*, „Materiały Wczesnośredniowieczne", t. 4, 1956, s. 149-161; Bender W., *Gród w Wiślicy w świetle źródeł archeologicznych*, „Dawna Kultura", t. 2,1955, s. 70-77; Budkowa Z., *Dzieje Wiślicy w XIII i XIV w.*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963, s. 27-28; *eadem, Wiślica w XIII i XIV wieku*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963a, s. 192-204; Gąssowski J., *Archeologia Wiślicy. Hipotezy i kontrowersje,* [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 13-19; Glińska N., *Dzieje grodziska na łąkach w Wiślicy w świetle badań z 1996 roku*, [w:] *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i w średniowieczu*, red. M. Rybicka, Rzeszów 2011, s. 155-168; *eadem, Wiślica we wczesnym średniowieczu w świetle dotychczasowych badań archeologicznych. Stan badań i problematyka badawcza* [w:] *W kręgu obchodów milenijnych na Kielecczyźnie (1957–1966/67). Państwo–Kościół–Nauka–Popularyzacja*, red. A Młynarczyk-Tomczyk, S. Orzechowski, Kielce 2018a, s. 243-278; Gliński W., *Ratownicze badania archeologiczne na stanowisku Regia w Wiślicy w 1994 roku*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997a, s. 129-137; *idem, Kulminacja tzw. wyspy miejskiej (st. Regia) w Wiślicy w świetle badań archeologicznych*, [w:] *Architektura romańska w Polsce. Nowe odkrycia i interpretacje. Materiały z sesji naukowej w Muzeum Początków Państwa Polskiego Gniezno, 9-11 kwietnia 2008 roku*, red. T. Janiak, Gniezno 2009, s. 389-418; Gliński W., Koj J., *Z nowszych badań nad*

wczesnośredniowieczną Wiślicą, „Slavia Antiqua", t. 40, 1999, s. 119-149; Górna D., *Drewniana zabudowa grodu wiślickiego*, „Światowit", t. 35, 1982, s. 129-160; Górna D., Kalaga J., Pianowski Z., *Wiślica, woj. kieleckie. Stanowisko grodzisko*, IA, t. 14, 1981, s. 177-178; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 304; Gula J., *Mury miejskie w Wiślicy*, „Światowit", t. 38, 1991, s. 119-139; Jamroz J., *Dawny zamek i ratusz w Wiślicy*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury", R. X, 1948, z. 1, s. 93-94; Jończyk M., *Źródła historyczne do najstarszych dziejów Wiślicy*, [w:] *Wiślica. Nowe badania i interpretacje*, red. A. Grzybkowski, Warszawa 1997, s. 138-141; Kalina D., *Pozostałe zamki i rezydencje królewskie na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, [w:] *Późnośredniowieczne zamki na terenie dawnego województwa sandomierskiego*, red. L. Kajzer, Kielce 2005, s. 211-303; Kardyś P., *Wiślica w średniowieczu i w okresie wczesnonowożytnym*. *Studia z dziejów miasta*, Kielce 2006; Koj J., Gąssowski J., *Wiślica, st. 1 – Grodzisko, gm. loco, woj. kieleckie, AZP 96-63/82*, IA, t. 30, 2005, s. 244; Leśny J., *Wiślica*, [w:] *Słownik Starożytności Słowiańskich*, t. VI, red. G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków 1977, s. 491-499; Pianowski Z., *W sprawie datowania muru obronnego na grodzie wiślickim*, Spraw. PAN, t. XXVII, 1983[1986], z. 1, s. 7-8; Poleski J., *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków 2013; SGPol., t. XIII, s. 573-577; Tomaszewski A., *Z problematyki prac w kolegiacie wiślickiej*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego w Kielcach", t. 1, 1963, s. 171-187; *idem, Kolegiata Wiślicka. Wyniki badań w latach 1958-1960*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963a, s. 48-83; *idem, Kolegiata wiślicka w świetle badań 1958-1960 r.*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. Sprawozdania 1960. II Konferencja Naukowa w Warszawie 28 i 29 kwietnia 1961*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963b, s. 23-26; *idem, Kolegiata wiślicka. Badania w latach 1958-1963*, [w:] *Kolegiata wiślicka. Konferencja naukowa zamykająca badania wykopaliskowe*, red. A. Tomaszewski, Kielce 1965, s. 21-63; Wartołowska Z., *Gród wiślicki*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, 13-14 IV 1962*, red. W. Antoniewicz, B. Biegański, Warszawa 1962, s. 31-36; *eadem, Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do r. 1962*, [w:] *Odkrycia w Wiślicy. Rozprawy Zespołu Badań nad Polskim Średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej*, t. I, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1963, s. 32-45; *eadem, Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych*, [w:] *Zespół badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej. V Konferencja Naukowa w Busku-Zdroju i w Wiślicy 19-20 maja 1966*, red. W. Antoniewicz, P. Biegański, Warszawa 1968, s. 37-52; Wartołowska Z., Górska I., Graba-Łęcka L., Okulicz Ł., *Badania grodziska w Wiślicy w 1956 r.,* Spraw. Archeo., t. VII, 1959, s. 49-56; Widawski J., *Miejskie mury obronne w Państwie Polskim do początku XV wieku*, Warszawa 1973; Wiśniewski J., *Historyczny opis kościołów, miasta, zabytków i pamiątek w pińczowskiem, skalbmierskiem i wiślickiem*, Mariówka 1927; Wróblewski S., *Zamki i dwory obronne województwa sandomierskiego w średniowieczu*, Nowy Sącz 2006.

13. Z działalnością Wacława II i jego stronników niektórzy badacze wiążą jeszcze dwa elementy, mury miejskie i dwór obronny na Regii, co do których, jak na razie nie posiadamy żadnych przekonujących dowodów:

a) Powstanie murów miejskich z Wacławem II powiązał Leszek Kozakiewicz, autor studium historyczno-urbanistycznego. Miały one być zbudowane na przełomie XIII i XIV wieku (L. Kozakiewicz, J. Łosowski 1958-1959, s. 7). Jest to jednak głos odosobniony, który zresztą nie został podbudowany żadnymi argumentami. W świetle przekazów pisanych, - *Kroniki katedralnej krakowskiej* (MPH II, s. 625-6260) oraz Jana Długosza (DHn. ks. 9, s. 441) mury miejskie w Wiślicy wzniósł Kazimierz Wielki (zob.: P. Kardyś 2006, s. 114-115; J. Widawski 1973, s. 496-503). Poświadczają to także wyniki badań archeologicznych (J. Gula 1991, s. 119-139).

b) Z. Kozłowska-Budkowa (1963a, s. 204) omawiając zlokalizowany na Regii drewniany dwór obronny z 2 połowy XIV wieku, wysunęła przypuszczenie, że dalsze badania archeologiczne mogą doprowadzić do odkrycia śladów rezydencji murowanej, należącej do Władysława Łokietka i Kazimierza Wielkiego, której budowa mogła być zapoczątkowana już przez Jana Muskatę. W. Gliński (2009, s. 399), prowadzący badania weryfikacyjne na Regii w 1994 roku, z późnym średniowieczem (XIV-XV w.) powiązał warstwę nr 5, nasączoną ceramiką grup V, VII i VIII wg. K. Radwańskiego i A. Wałowy, przykrywającą rozwalisko korony wału izbicowego. Warstwę tę autor badań hipotetycznie łączy z dworem królewskim, który funkcjonować mógł już od końca XIII wieku. W świetle tak przyjętej chronologii początków rezydencji obronnej można dopatrywać w działalności Wacława II lub któregoś z jego stronników (na taką możliwość zwraca uwagę również T. Pietras, omawiając ją jednak w kontekście działalności biskupa Muskaty (2001, s. 64).

[1] Autor pomija wzmianki, które odnosić się mogą do grodu wczesnośredniowiecznego, w szczególności, że powiązać je można z drugim obiektem zlokalizowanym na stanowisku Regia. Zdaniem autora rozprawy wzmianka z 1317 roku - *super Nida fluvium circa castrum Wisliciense* (ZDM I, nr 19) dotyczy siedziby książęcej położonej w obrębie miasta lokacyjnego, w północno-zachodniej części miasta, na terenie dawnego grodu książęcego z zabudową palatialną.

[2] S. Wróblewski (2006, s. 128) oraz P. Kardyś (2006, s. 82-83) wiążą budowę zamku nie z Wacławem II, a z Władysławem Łokietkiem.

Numer katalogu: 56

Zamek w Wytrzyszczce (zamek Tropsztyn)

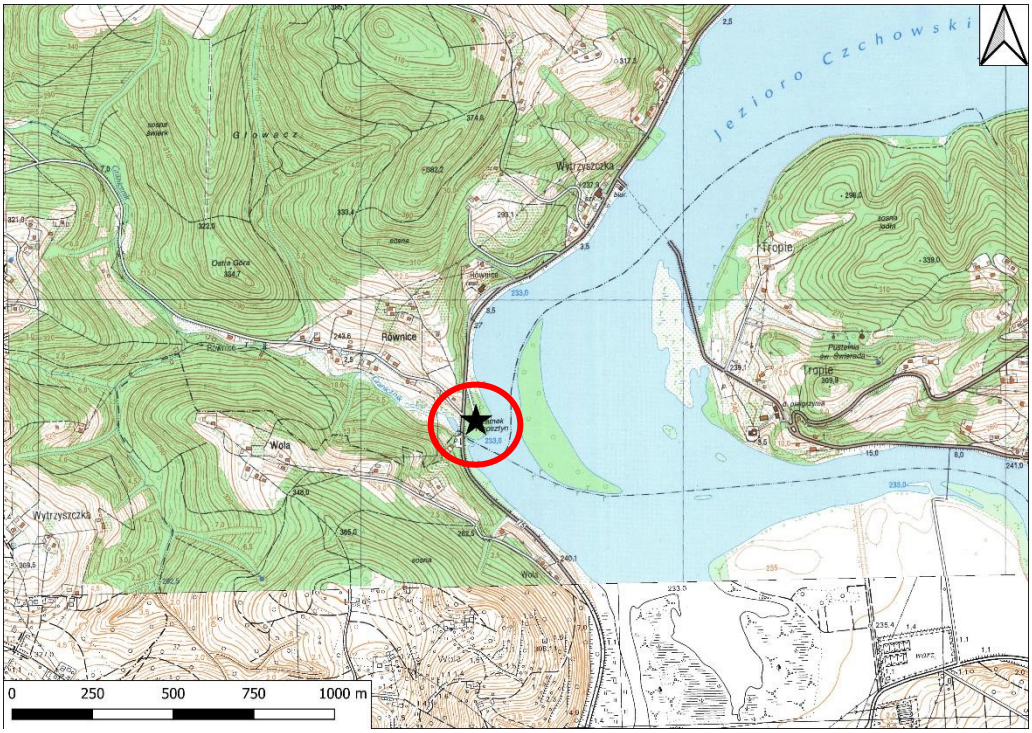
1. Wytrzyszczka, gm. Czchów, pow. brzeski

1.1. Małopolska (ziemia krakowska)

2. Zamek kamienny

3. 1307 - *de Sancto Sweradio* (ZDM I, nr 18)

4. 1390 – *Ebde de Tropstein* (ZDM I, 195; IV, 1089)

5. Pierwotnie zamek znajdował się we wsi Tropie, lecz potem teren wsi przecięto drogą do Nowego Sącza, obiekt zaś włączono do Wytrzyszczki. Zamek zajmował wysoki, stromy cypel na lewym brzegu Dunajca. W chwili obecnej oblany wodami zalewu czchowskiego.

6. Początki zamku Tropsztyn wiążą się z istniejącą obecnie po drugiej stronie Jeziora Czchowskiego wsią Tropie, która do 2. połowy XIV wieku zwana była Świętym Świeradem, od pustelnika o tym imieniu, który w X wieku osiadł na tym obszarze. Historycy datują jej początki na wiek XIII, aczkolwiek istniejący tam kościół (Świętych Andrzeja Świerada i Benedykta) odnosić można jeszcze do okresu romańskiego (H. Kapiszewski 1958, s. 45-81; B. Krasnowolski 2013, s. 281-282; A. Rutkowska-Płachcińska 1961, s. 62-63; S. Wróblewski 2016, s. 303-311). W świetle przeprowadzonych badań archeologicznych początki murowanego założenia sięgają końca wieku XIII lub przełomu XIII i XIV stulecia (E. Dworaczyński 2005, s. 209-211; 2007, s. 299; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549-550)[1]. Chronologia ta częściowo pokrywa się ze źródłami pisanymi. W 1307 roku Władysław Łokietek, w obozie pod Chęcinami nadał Gniewomirowi, synowi Zbrosława, dziedzica *de Sancto Sweradio* wieś Dzierżaniny, jednocześnie zezwalając mu na przeniesienie jej na prawo magdeburskie (ZDM I, nr 18). S. Wróblewski (2016, s. 309) analizując sytuację osadniczą Sądecczyzny uznał, że wieś Święty Świerad od początku XIV wieku należała do przedstawicieli Ośmiorogów. Właśnie to członkom tego rodu, a konkretnie Zbrosławowi lub jego synowi badacze przypisują budowę założenia (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549; S. Kołodziejski 1994, s. 189-190; K. Moskal

2011, s. 71-72; S. Wróblewski 2016, s. 310-311). Nazwę zamku Tropsztyn po raz pierwszy wymienia dokument z 1390 roku, kiedy to jego właścicielem jest Chebda herbu Starykoń (ZDM I, nr 195; IV, nr 1089; zob.; S. Kołodziejski 1994, s. 189). Nabył on zamek dzięki małżeństwu z córką Mikołaja *de Swirad*, zapewne poprzedniego pana warowni. Nowy właściciel Tropsztyna obrał go sobie za siedzibę rodową i centrum administracyjne pobliskich dóbr. W źródłach występuje on nieprzerwanie aż do roku 1408. W 1406 roku po raz pierwszy w źródłach pojawia się bezpośrednia wzmianka wymieniająca zamek (*castrum Rosteyn,* zob. H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 270). Po śmierci Chebdy zamek objęli w posiadanie jego potomkowie, zarządzający nim do 1535 roku. Wówczas to Piotr Chebda sprzedał opustoszały zamek (*fortalicio deserto*) Piotrowi Kmicie, kasztelanowi sandomierskiemu (AS V, nr 259). Ten jednak wkrótce wyzbył się warowni na rzecz rodziny Robkowskich, następnie przejęli go Gabańscy i Łyczkowie. W tym czasie siedziba ulegała licznym rozbudowom i modernizacjom – wzniesiono nowy gmach mieszkalny i zmieniono lokalizację bramy (L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549; H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 271). Jednak już w początku XVII wieku ponownie znajdowała się w ruinie. Świadczy o tym zapis z wizytacji biskupa krakowskiego Piotra Tylickiego, brzmiący *na drugim brzegu, na skale stoi zniszczony zamek Tropsztyn, który popadł w ruinę na skutek ekspedycji podwojewodów sądeckich przeciwko rabusiom grasującym na Dunajcu* (E. Dworaczyński, H. Rojkowska, W. Niewalda 1994, s. 25-30). Kres warowni mieli zadać Wydżgowie z Rożnowic. Stara warownia została zniszczona i ograbiona najpewniej w trzeciej ćwierci XVI wieku. W 1624 roku częściowo upadającą siedzibę nabył Andrzej Zborowski z Rytwian (H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 271) Od tego momentu brak wzmianek o warowni w źródłach, która zapewne popadła w ruinę i nie była zamieszkiwana. W kolejnych wiekach zamek służył jako miejsce wybierania kamienia (B. Stępowski 1924, s. 124).

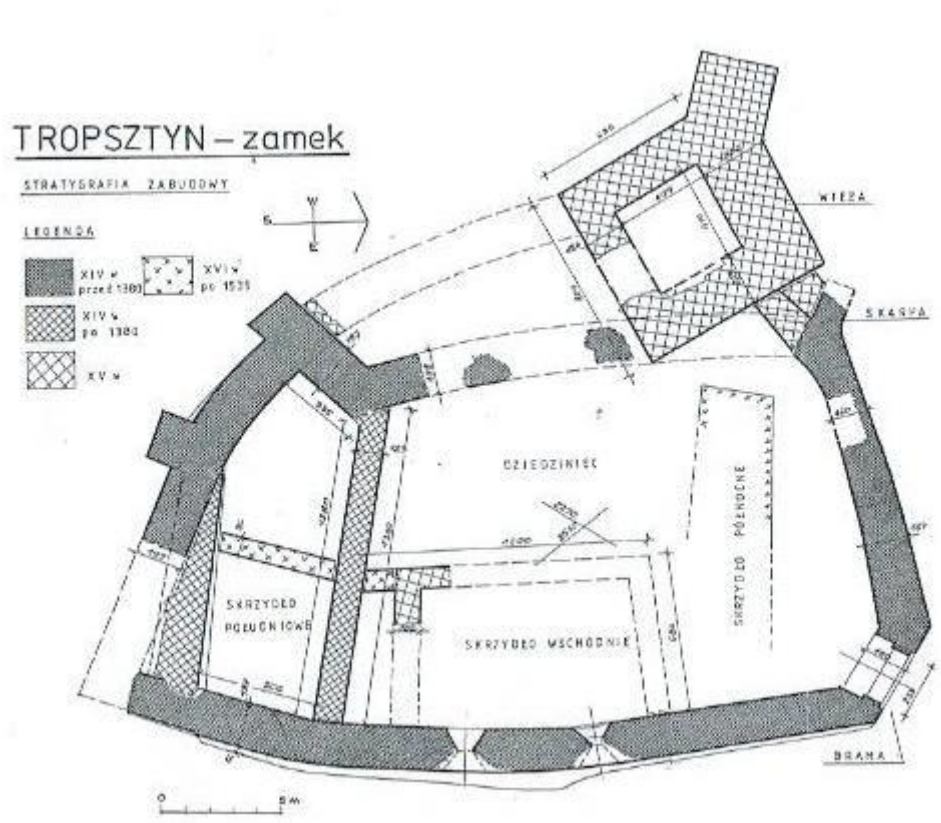
6.1. Zbrosław lub jego syn Gniewomir z rodu Ośmiorogów lub może Wacław II?

6.2. Prywatna.

7. 1932-1933 archeologiczne, zwiadowcze (G. Leńczyk); 1967 – archeologiczne (A. Żaki); 1982 – inwentaryzacja ruin (PPKZ w Tarnowie); 1993-2000 – archeologiczno-architektoniczne (E. Dworaczyński, H. Rojkowska, W. Niewalda).

8. W świetle przeprowadzonych w latach 1993-2000 badań archeologicznych początków murowanego zamku dopatrywać się należy w końcu XIII lub na przełomie XIII i XIV wieku. Fazę te poprzedzał jednak starszy drewniano-ziemny gródek, otoczony wałem ziemnym, którego relikty odkryto na stoku zachodnim. Pozyskany w czasie badań materiał pozwala datować jego istnienie na 1. poł. XIII wieku, zaś E. Dworaczyński (2005, s. 203-209; 2007, s. 295-299) widzi jego upadek w najeździe tatarskim z 1241 roku. W kolejnej fazie doszło do budowy kamiennego muru obwodowego, dopasowanego do układu wzgórza, zapewne w linii wcześniejszych umocnień ziemnych. Jego grubość sięgała 2 m. Brama umiejscowiona została w najkrótszym odcinku, od strony północno-wschodniej. Od strony zachodniej wciąż istniał wał drewniano-ziemny, zaadoptowany jako dodatkowe umocnienie (2005, s. 209-210; 2007, s. 299-300, ryc. 12; L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549-550). Kierujący badaniami E. Dworaczyński (2007, s. 299-300, ryc. 12) przypuszcza ponadto, że zamek posiadał także murowaną cylindryczną wieżę, zlokalizowaną w południowej części. Jej budowa jednak spowodowała znaczne

obciążenie wzgórza, co w konsekwencji doprowadziło do katastrofy budowlanej oraz zawalenia wieży i części murów. Odmiennie kamienny obwód obronny datują W. Niewalda i H. Rojkowska (1996, s. 278-279; zob. także: L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549-550), którzy także skłaniają się ku hipotezie, że w XIII wieku istniał tutaj drewniano-ziemny gródek, nie wspominają jednak o wieży cylindrycznej, według nich mury obwodowe zbudowano przed 1380 rokiem. W następnych latach wzniesiono południowy budynek mieszkalny, zajmujący całą długość tej części zamku. Gmach wybudowano na planie nieregularnego prostokąta, zwężającego się po zachodniej stronie. Część ta, w formie masywnego narożnika wypełniła pierwotny, trójkątny występ muru obwodowego. Budynek posiadał zapewne dwie kondygnacje naziemne, trzecią zaś mogło stanowić poddasze o charakterze obronnym ze strzelnicami w ścianach zewnętrznych (E. Dworaczyński 2005, s. 210-211; H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 279). W wieku XV prace budowlane skupiły się na wzniesieniu nowej wieży zamkowej, posiadającej kwadratowy rzut o bokach 8 x 8,5 m i ulokowanej w narożniku północno-zachodnim. Wieża mogła mieć nawet 5 kondygnacji łącznie z piwnicą i ostatnim piętrem w postaci nadwieszonej drewnianej izbicy z hurdycjami. Podziału na kondygnacje dokonano za pomocą drewnianych stropów. Wieża dostępna była z dziedzińca schodami i z ganku na poziomie pierwszego piętra. W okresie tym wzniesiono także nowe skrzydło przy wschodnim murze obwodowym – jednoprzestrzenne, parterowe o ścianach murowanych z kamienia, nakryte dachem pulpitowym. Budynek ten pełnił funkcje gospodarcze, mieszcząc m. in. kuchnię zamkową (H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 279-282). Zupełnie inaczej sprawę datowania wieży czworobocznej stawia E. Dworaczyński (2005, s. 210-211), datujący element ten na II połowę XIV wieku. W ostatniej fazie, a więc w okresie po 1535 roku, kiedy to zamek był już częściowo zniszczony, przeprowadzono prace remontowe. W południowej części budynku mieszkalnego wprowadzono podział na dwa wnętrza w piwnicach i na piętrze. W tym czasie wzniesiono także gmach północny, położony równolegle do muru obwodowego. Wytworzyło się wówczas trójskrzydłowe założenie zamkowe z dziedzińcem po stronie zachodniej. Budowa tego obiektu wymusiła zmianę komunikacji na zamku. Nową bramę zlokalizowano w zachodnim odcinku muru. Dojazd prowadził od głównego traktu, biegnącego przy zachodniej części wzgórza przez drewniany pomost, którego relikty w postaci dołów odkryto w trakcie badań archeologicznych (E. Dworaczyński 2005, s. 213; 2007, s. 303; H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 282).

Ryc. 52. Zamek Tropsztyn - stratygrafia murów z oznaczeniem faz budowy (wg. H. Rojkowska, W. Niewalda 1996)

9. W przypadku zamku Tropsztyn ewentualnych powiązań faktu jego budowy z działalnością Wacława II możemy się jedynie domyślać. Obiekt pozostaje w grupie założeń domniemanych, które mógł wznieść Przemyślida w okresie panowania w ziemi krakowskiej. Powodem dla którego czeski monarcha mógł wznieść w tym miejscu zamek było strategiczne położenie wzgórza, zlokalizowanego tuż przy szlaku ciągnącym z Węgier, przez Nowy Sącz i dalej na Czchów oraz Kraków. W dodatku w miejscu tym trakt przekraczał Dunajec z prawego na lewy brzeg, więc mógł tutaj znajdować się bród lub most (H. Langerówna 1929, s. 44-45; zob. także: K. Moskal 2011, s. 71; H Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 279). Tak umiejscowiony zamek zapewniałby kontrolę nad przeprawą, uniemożliwiając przejście obcym wojskom lub też kontrolując handel (zwrócił na to uwagę już B. Guerquin 1974, s. 290). Warowania być może jeszcze w okresie panowania Wacława lub, co bardziej prawdopodobne po opanowaniu ziemi krakowskiej przez Łokietka została nadana przedstawicielom rodu Osmorogów, co było nagrodą za poparcie go w walce z Czechami. Dowodem na to, że Gniewomir był stronnikiem księcia kujawskiego w walce z Wacławem, jest fakt wydania dokumentu nadającego mu wieś Dzierżaniny (ZDM I nr 18) w obozie pod Chęcinami w 1307 roku. W tym czasie Łokietek walczył jeszcze o władzę w Małopolsce z biskupem Janem Muskatą. Samo nadania zamku Gniewomirowi mogło mieć miejsce pomiędzy 1305 a 1307 rokiem.

W kontekście działalności fundacyjnej Przemyślidy należałoby rozpatrzyć, hipotezę zaproponowaną przez E. Dworaczyńskiego (2005, s. 210; 2007, s. 299-300, ryc. 12B), który dopatruje się istnienia na zamku cylindrycznej wieży kamiennej, wzniesionej na skalnej ostrodze w południowej części cypla. Jej budowa spowodowała dociążenie skały, a następnie katastrofę

budowlaną, która miała miejsce jeszcze w XIII lub na początku następnego wieku. Niestety teoria badacza nie została poparta wynikami badań terenowych, o elemencie tym nie wspominają także badacze architektury (H. Rojkowska, W. Niewalda 1996, s. 269-283; zob. L. Kajzer, S. Kołodziejski, J. Salm 2010, s. 549-550). Archeolog motywuje swoje przypuszczenia jedynie stwierdzeniem, że *nie sposób uznać, by zamek nie posiadał przez dłuższy czas wieży* (…) *Moim jednak zdaniem, murowana wieża, najpewniej cylindryczna, dominowała nad zamkiem już w pierwszej fazie* (E. Dworaczyński 2007, s. 299). Śladem po katastrofie są strzępia i pęknięcia widoczne w murze wschodnim.

Jeżeli istnienie wieży cylindrycznej zostanie w przyszłości potwierdzone, wówczas zamek należałoby zaklasyfikować do grupy warowni z klasycznym obronnym stołpem umieszczonym w linii wałów drewniano-ziemnych lub murów kamiennych. Charakterystycznymi przykładami będą tutaj Rytro, Czchów, Czorsztyn, Olsztyn oraz Chęciny.

10. XIII/XIV – II poł. XVI w.

11. *Niepublikowane materiały G. Leńczyka, Kartoteka miejscowości,* mps., archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; Dworaczyński E., *Wytrzyszczka. Zamek Tropsztyn. Badania archeologiczne 1993-2000*, Tarnów 2004, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; Dworaczyński E., Rojkowska H., Niewalda W., *Wytrzyszczka. Badania kompleksowe ruin zamku Tropsztyn*, t. 1, Kraków 1994, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie; Kołodziejski S., *Uwagi na temat opracowania pt. Wytrzyszczka. Badania kompleksowe ruiny zamku Tropsztyn, t. I. Badania historyczne i architektoniczne*, Kraków 1994, mps. archiwum Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Krakowie, delegatura w Tarnowie.

12. Dworaczyński E., *Badania archeologiczne na zamku Tropsztyn,* AAC, t. XL, 2005, s. 195-217; *idem, Zamek Tropsztyn,* [w:] *Późne średniowiecze w Karpatach polskich,* red. J. Gancarski, Krosno 2007, s. 287-305; Dworaczyński E., Niewalda W., Rojkowska H., *Wytrzyszczka, st. 1, Zamek Tropsztyn, gm. Czchów, woj. tarnobrzeskie, AZP 108-63/1,* IA, t. 27, 1998, s. 102-103; Guerquin B., *Zamki w Polsce*, Warszawa 1974, s. 290; Kajzer L., Kołodziejski S., Salm J., *Leksykon zamków w Polsce,* Warszawa 2010, s. 549-550; KZS, t. 1, z. 3, s. 18; Kołodziejski S., *Średniowieczne budowle warowne w dolinie Dunajca w świetle nowszych badań,* RS, t. XX, 1992, s. 24-25: *idem,* Kołodziejski S., *Średniowieczne rezydencje obronne możnowładztwa na terenie województwa krakowskiego*, Kraków 1994; Krasnowolski B., *Leksykon zabytków architektury Małopolski,* Warszawa 2013; Marszałek J., *Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach,* Warszawa 1993; Morawski S., *Sądecczyzna*, t. I, Kraków 1863; Moskal K., *Grody i zamki nad Dunajcem i Popradem*, Nowy Sącz 2011; Rojkowska H., Niewalda W., *Wytrzyszczka. Ruiny zamku Tropsztyn,* TKUiA, t. XXVIII, 1996, s. 269-283; Stępowski B., *Zwaliska Tropsztyna,* „Ziemia", R. IX, 1924, nr 7, s. 122-125; Szope M., *Grodziska i zamczyska województwa tarnowskiego*, Tarnów 1981; Szydłowski T., *Pomniki architektury epoki piastowskiej we województwach krakowskiem i kieleckiem*, Kraków 1928; Wiśniewski J., *Zamek Tropsztyn*, „Wierchy", R. 56, 1987, s. 216-217; Żaki A., *Karpacka Ekspedycja Archeologiczna w r. 1967,* AAC, t. X, 1968, z. 1-2, s. 301-305; *idem, Badania archeologiczne w Karpatach polskich w r. 1967,* Spraw. PAN, t. XI, 1968c, z. 1, 632-634; Żaki A., Urbański S., Olszowski J., Bełtowska E., *Wytrzyszczka, pow. Brzesko,* IA, t. 1, 1967, s. 382-383.

13. -

[1] Tutaj koniecznie należy odnotować, że W. Niewalda oraz H. Rojkowska (zob. 1996, s. 274-280, 278-279; zob. także: KSZ, t. I, z. 3, s. 18) datują początki murowanego zamku na II połowę XIV stulecia, wiążąc jego fundację ze znanym z dokumentu z 1390 roku Mikołajem *de Swirad*. Nie potwierdzają zatem ustaleń E. Dworaczyńskiego (2005, s. 209-211; 2007, s. 299), który pierwsze elementy murowane datuje na koniec XIII i początek XIV wieku.